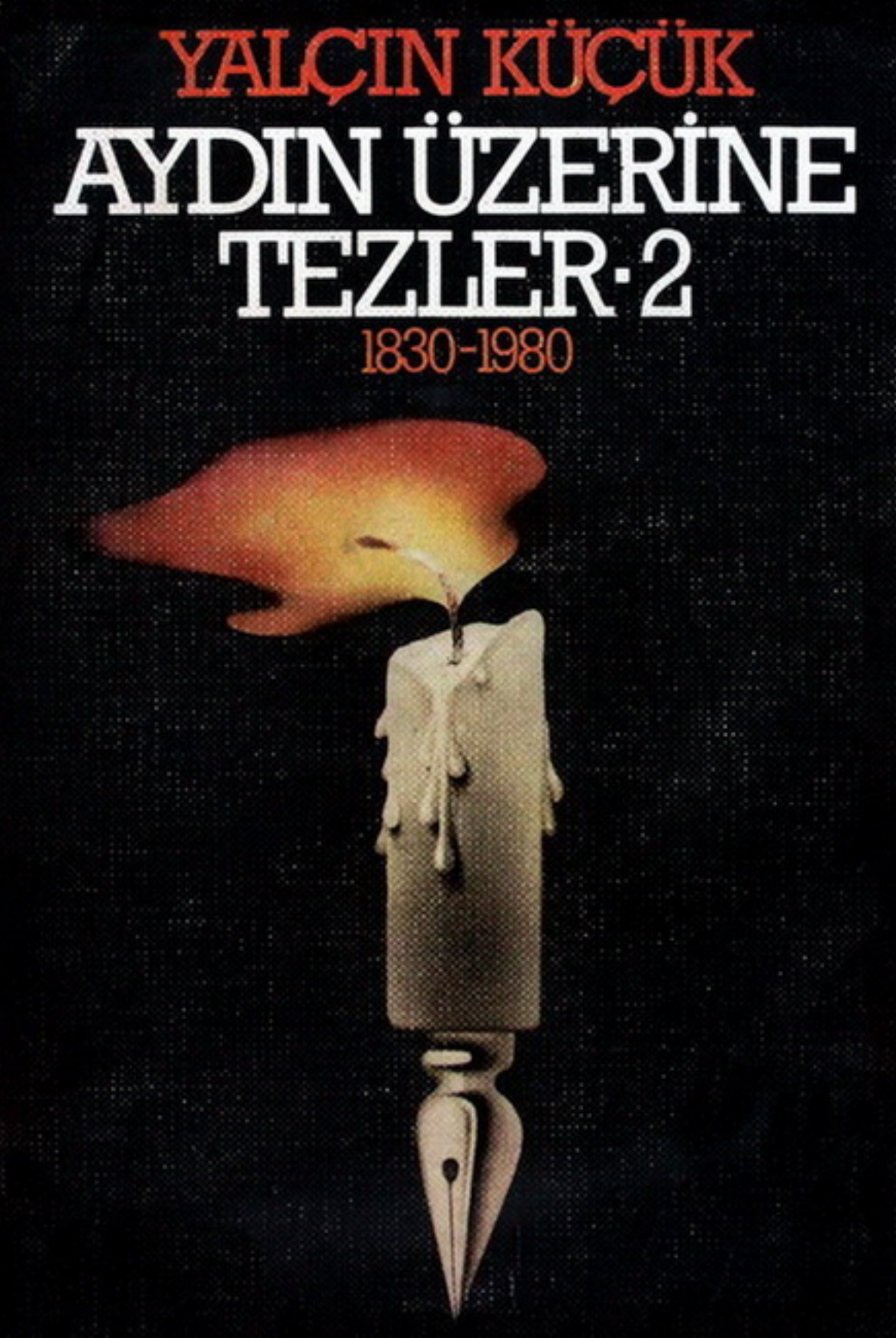
YALÇIN KÜÇÜK

AYDIN ÜZERİNE TEZLER·2

1830-1980

YALÇIN KÜÇÜK

AYDIN ÜZERİNE TEZLER
1830-1980

İkinci kitap

İkinci Basım

TEKİN YAYINEVİ

Doğan Avcıoğlu
için
y.k.

«*Doğan öldü. Kendimi yalnız hissediyorum.*»
Duvar Yazısı 4 Kasım '83
E-1

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ 7- 9

Birinci Bölüm

AŞAĞILIK DUYGUSU 11-176
Köksüz Türk versus Şoven Arap 23- 95
Çaresizlik: Türkçülük 95-154

Birinci Bölüm İçin Ek

Aydın Sorumsuzluğu veya Sorumsuz Aydınlar 159-176

İkinci Bölüm

BAŞKALDIRAN DİNAMİĞİ 177-385
Üç Ahmet: Mithat, Vefik, Cevdet 197-264
Ahmet Mithat Paşa 264-319
Abdülhamit 319-381

Üçüncü Bölüm

KAVGA: EDEBİYAT İLE EĞİTİM 386-546
Edebiyat 396-444
Maarif 444-484

Üçüncü Bölüm İçin Birinci Ek

Maddiyun Mektebi: Beşir Fuat ve Sonrakiler 487-500

Üçüncü Bölüm Birinci Ek İçin Ulak

Eşref'in İmrenilmeyecek Yaşamı 501-502
Eşref: İhtilâl Fırtınası Sirkeci'de Bir Köşe Kahvesine Sığıyordu 503-508

Üçüncü Bölüm İçin İkinci Ek

Roman: Ahmet Cemil'den Halikarnas Balıkçısına 509-522

Üçüncü Bölüm İçin Üçüncü Ek

Ahlâklı Adam: Tevfik Fikret 523-539

Üçüncü Bölüm İçin Dördüncü Ek

Son Osmanlı Döneminde Ahlâk Üzerine Notlar 540-546

Dördüncü Bölüm

AYDINTÜRK 1 547-670
Ziya 564-589
Türk Gericiliğinin Morfolojisi: Başlangıç 589-632
Doğum Korkusu 632-647

Dördüncü Bölüm İçin Birinci Ek

Gökalp'i Nasıl Anladılar 651-659

Dördüncü Bölüm İçin İkinci Ek

Ziya Gökalp: İnkılâpçılık ve Muhafazakârlık 660-664

Dördüncü Bölüm İçin Üçüncü Ek

Fetâvâ-yı Şerife 665-670

ÖNSÖZ

Aydın Üzerine Tezler'in ikinci kitabını yazmaya 1983 yılının ilk ayında başladım. Bir yıl kadar ara vermek zorunda kaldım. 1984 yılının ikinci ayında tekrar başladım. Nisan'da tamamladım.

Aydın Üzerine Tezler'in ikinci kitabının çok büyük bir bölümünü kimsesizlikte yazdım.

* * *

Bazı teknik açıklamalar yapmam gerekiyor. Yararlandığım kaynaklardan çeşitli baskılarını kullandıklarım oldu. Bunları tek baskıya indirgemeye ve aktarmaları hep aynı baskıdan almaya çalışmadım. Ayrıca aktarmalardaki yazılışları olduğu gibi bıraktım; kendi imlâ ilkelerim ile aktarmalardaki ilkeler arasında bir tutarlılık aramadım. Hamit'i, bugün alışıldığı türden «t» ile yazarken, aktarmadaki Hamid'i, «d» ile bıraktım. «Maddiyun» ve «Maddiyyun» veya «Hayaliyun» ve «Hayaliyyun türünden ayrılıklar üzerinde durmadım.

* * *

Yöntemimin daha kalıcı olacağını düşünüyorum. Bu kitapta geliştirdiğim yöntem daha belirgin oldu. Türk aydınını eylemin ürünü almakla yetinmedim; aydının kavgasını, kendisinin belirleyicisi düzeyine çıkardım. Kavgayı, belirleyici alt yapıya soktum.

* * *

Yaptığımın önemini biliyorum.

* * *

Aklımın çalışma ilkeleriyle Türk aydınının oluşum dinamiğini birbirine yaklaştırmaya çalıştım. Böylece birindeki aksaklıkları diğeriyle düzeltmem ve yol almam mümkün oldu.

Bir: Türk aydınını eyleminin ürünü olarak ele al-

dım. İki: 31 Mart Olayı bir «irtica» olarak yazıldı. Üç: «Gerçek» 31 Mart Olayı'nın gerici olduğudur. Dört: Türk aydınını eyleminin ürünü olarak düşündüğüm için, aklım böyle çalıştığı için, 31 Mart Olayı'ndan sonra Türk aydınında dine ve islâmcı akımlara karşı bir tepkinin olması beklenmelidir. Beş: 31 Mart 1909 ve yeni takvimle 13 Nisan 1909 Olayı'ndan sonra dine ve islâmcı akımlara karşı hiç bir tepki bulamadım. Altı. 31 Mart Olayı olarak şimdiye kadar bilinen «Gerçek» yanlıştır. Yedi: Gerçek'i değiştirdim.

Bundan sonra, kâğıt üzerindeki demir tozlarının altına koyduğu mıknatısla, demir tozlarının hareketine şaşan bir çocuğun tüm heyecan ve sevincini tattım. Bütün olgular yeniden dizildi. 13 Nisan 1909 ve izleyen kısa günleri yaşayanların, ordu içinde başlayan bir isyanı gözlemiş olduklarını saptadım. Bütün olgular, düşünceme göre yeniden dizildi. 31 Mart Olayı'nın adını değiştirdim; 13 Nisan Ayaklanması, koydum.

Bundan sonra, Türk tarihinde pek çok Olay'ın, öznesi veya nesnesine göre isimlendirilmesine karşılık, bu Olay'ın adını bir takvimden almasına şaşırdım; bunu daha önce görmemiş olmama üzüldüm.

* * *

Aydın Üzerine Tezler'i dört kitap içinde tutmaya çalışıyorum. Tezler'in tümü tamamlandığında Türk düşüncesinde bir dönemeci yaşamış olacağım. Herhangi bir yanlış anlaşılmaya imkân vermemek için doğrudan yazıyorum: Tezler tamamlandığında, Türk düşüncesinde şimdiye kadar siyah olan bundan böyle beyaz olacak.

* * *

Küçük, muhteriz, muttarit darbeler
Kafeslerde, camlarda pür ihtizaz.
Olur dembedem, nevhager: nağmesaz,
Kafeslerde, camlarda pür ihtizaz
Küçük, muhteriz, muttarit darbeler!

* * *

Yağmur damlaları hiç kaybolmazlar. En kötüsü, denize ulaşırlar. Fakat kaybolmazlar; deniz buhar olur, yağmur damlaları kaybolmazlar.

Yağmur damlaları çamur olur. Sonra buhar olur, tekrar yağmur olarak düşer.

Yağmur damlaları derine inerler. Jeolojik kuşaklar türünden aydın birikiminden geçerler, mineral değerler alırlar, değerlenirler.

Sonra pınar olurlar. Pırıl pırıl.

* * *

Hiç bir aydın damlasının kaybolmamasına çalıştım. Pınarı yaratan yağmur damlalarını saptamaya özen gösterdim. Türk aydınını zenginleştirdiğine inanıyorum.

Aydın Üzerine Tezler'den sonra hiç bir aydın kendini yalnız duymaz. Aydın olan, kendinle başlamaz.

* * *

Aydın'ı yazarken, yaşıyorum. Yaşamak, büyük ölçüde, merak etmektir; merak ediyorum. Bu arada aydın'ı, kendisini ve aynı anlama gelmek üzere bu çalışmayı, okurken merak ediyorum. Nerede, nasıl tepki gösteriyor; bunu bilmenin çok öğretici olabileceğini düşünüyorum.

Tümünü ilk önce ve yayınevine verilmeden önce, Sevgili Gülçin okuyor. Gülçin Çaylıgil, bu çalışmamın da, yürürlükteki yasalar açısından sakıncasız olarak yayınlanması işini üstlendi. Yoğun çalışmaları arasında titizlikle inceledi, hukukçu ve aydın görüşlerini belirtti. Ciddiyetle kabul ediyor ve yalnız teşekkürle karşılıyorum.

Yalçın Küçük
Datça, Nisan 1984

BİRİNCİ BÖLÜM

AŞAĞILIK DUYGUSU

Doğurmak yaratmaktır, yaratmak ise uydurmak.

Düşünmek doğurmaktır, aynı zamanda uydurmak.

Dil, eyleme dönüşmüş düşüncedir ve çok öğretici.

Dillerin dili var: Gelişmiş olan toplumların dili daha gelişmiş oluyor. Gelişmiş, teorik büyüye kavuşmuş toplumların dili daha güçle konuşuyor. Türkçe için, henüz, bu söylenemiyor. Ne yazık! Türkçede «telif» kelimesinin karşılığı bulunmuyor. Var olan sözlüklerin hepsi de, bir anlamda, karşılık vermiyor (*). Sözlükler, «tellf» kelimesinin karşılığı olarak «uzlaştırma» diyor. Olmaz.

Telif eden kimseye «müellif» deniyor: Müellif'e «uzlaştıran» denilebilir mi? Müellif uyduran ve uydururken yaratan kimsedir. Telif için, aynı sözlükler, bir de, «yazma» karşılığını veriyor. Olabilir, fakat çok eksik.

Dillerin dili var: Düşünsel geçmişi güçlü ulusların dilleri, daha büyük bir güçle ses veriyor. İngilizce'de «compose» kelimesi var, Latince «componere» kelimesine kadar uzanıyor (**). Bir arada tutma ve uydurma anlamına

---

(*) Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, 1969, s. 722.
Mustafa Nihat Özön, Osmanlıca-Türkçe Sözlük, 1955, s. 844.
Ferit Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat, 1980, s. 1284.

(**) Webster's New World Dictionary, 1960, s. 300.
Faruk Zeki Perek, Latince-Türkçe Sözlük, 1952. s. 300.

geliyor. «Uydurma» her zaman ve günlük konuşmadaki aşağılayıcı anlamla yüklü değildir. Hep böyle anlamak, günlük konuşma düzeyini aşmamak demek oluyor. Parçaları bir arada tutabilmek için, onları biribirine «uydurmak» gerekir, bu, yaratma sürecidir.

Rusça'da «saçinyat» fiili ve bütün bilgili kimselerin bildiği «saçinyeniye» kelimesi var. «Saçinyeniye», Türkçeye, genellikle «eserler» veya «çalışmalar» olarak aktarılıyor. Bu anlamı da var, ancak composition, make-up, telif ve besteleme anlamlarına geliyor (*). Kadınların da yüzlerini boyayarak, make-up, daha güzel olmaları, bir anlamda, yeni bir güzelliği uydurmaları bir sanatçı yaratıcılığını gerektiriyor.

Dillerin dili var: Çok öğretici. Dillerin dili, dilin kendisinden çok daha büyük bir dille konuşuyor. Ne kadar güzel! Batı Avrupa dillerinde düşünme ile gebe kalma aynı kelime ile ifade ediliyor: Conception. Tam karşılığı kavrama ve gebe kalma demek oluyor. Amerika Birleşik Dev-

---

Latince Sözlük'te componere için verilen karşılıkların bazıları şunlar:

1 — toplu olarak bir yere koymak, yerleştirmek, yığmak, biriktirmek, depo etmek; 2 — karşılaştırmak, çarpıştırmak, karşısına çıkarmak; 3 — bir bütün halinde terkip etmek, yaratmak, yapmak, inşa etmek, tertip etmek...

(*) Russko-Angliyskiy Slovar', 1960, s. 600.

Russko-Turyetskiy Slovar', 1972, s. 865.

Türkçe'nin temel sözcüklerinden besteleme kelimesine gelince, bir başka sözlükten şu karşılık aktarılabilir:

«Türk musikisinde *murabba* da denilen eser şeklinin adı olması yenice bir tahvildi. *Kompozisyon* karşılığı olarak kullanılması İstanbul musikicilerinin keza yenice himmetlerinden olduğu anlaşılıyor. İran'da halen de 'beste' *(Besten* - kapamak, bağlamak fiilinden) sadece kapalı demektir; 'bestekâr' etiketi ise o dilde hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Farsçada bestekâra 'lahinsâz' denilmektedir. Şu halde, beste, musiki ile alâkalı m nâlarını İstanbul'da edinmiş olup, yeni son ekleriyle de tekrar türkçeleştirilmiş terimlerdendir: *bestecî, bestelemek, bestecilik* gibi.»

Mahmut R. Gazimihal, Musiki Sözlüğü, İstanbul, 1961, s. 33-34.

letleri'nde her gün milyonlarca kadın, doktorundan veya drugstore'dan «contraceptive» kelimesini telâffuz ederek doğum kontrolu ilâç veya malzemesi isterken, bu kelimenin contra-conceptive'den küçülerek doğduğunu ve bir başka anlamıyla da, «kavramayı önleyici» bir ilâç veya malzeme aldıklarını bilmiyorlar. Dillerin dili olduğu, bir kez daha doğrulanıyor: Amerika Birleşik Devletleri'nde bir çok «iş», bilinmeden yapılıyor. Bilinçsiz.

Doğurmak yaratmaktır, düşünmek ise yaratmaya giden yol.

Ancak düşünme yolunu bilmek gerekiyor. Yolsuzluk içinde düşünerek yaratmak mümkün değil. Aslında düşünme ile yol ilişkisi, ikili bir nitelik taşıyor. Dillerin dili bu ikiliği de oldukça açık bir biçimde ortaya çıkarıyor. İslâm düşüncesinde düşünme ve tutarlı bir düşünsel bütünlük demek olan doktrin, tarikat'lar içinde oluyor. Tarikat ise yol demek oluyor (*). Günlük dilde bir kimseye «hangi tarikten geliyorsunuz» diyerek geldiği yol sorulabildiği gibi, disiplinli ve ısrarlı düşünme yolunu seçenler, bilim adamları için de «Tarik-i Ilm'i tuttu» deniyor.

Bu kadar değil. Tarik-i ilm ya da bilim yolunu tutanların bir amacı var: Kanunları bulmak. Bilim, Kepler'den beri çok daha açık bir biçimde kanun peşinde koşuyor. «Kanun» kelimesi ise Türkçeye, Fatih İstanbul'a girdikten sonra Grekçe'den giriyor. «Kanen» kelimesi ve bugünkü İngilizce'de canon, «yol» ve «kural» anlamına geliyor. Bir kilisenin kurallarına göre çalışan ve düşünen kimseleri de anlatıyor.

Yolsuzluk içinde düşünerek kanunlara, Grekçe kanen, varmak mümkün değil, düşünmenin yolu olmalı. Düşünmenin yordamı olmaz. Düşünmenin yolu var, yaratmaya ve doğurmaya götüren ilkeleri var. Üçünü saymak müm-

---

(*) «Tarikat, Tarika, Arapça'da çeşitli mânâlara gelen (bk. Kamus Tercümesi, III, 931) bu kelime mutasavvıflar arasında sufiyi Allah'a kavuşturan yol (Tahanavi, Kaşşafi istilahat al-funun, Kalküte, 1862, s. 919) mânâsına gelmektedir.»
İslâm Ansiklopedisi, 12/1 inci Cilt, s. 1.

kün (*). Bir: Nicelin nitele dönüşünü. İki: Reddin reddi. Üç: Zıtların birliği. Bu üçü, trivium, bir teki meydana getiriyor: Diyalektik.

Zıtların birliği, yaratıcı düşünme için çok büyük bir açıklık sağlıyor. Bir süreç olarak zıtlar biraraya geliyorlar ve bir arada görünüyorlar. Üretim ve tüketim, zıtların birliğinin en çok bilinen örneklerinden birisini meydana getiriyor. Üretim için mutlaka zıttı, tüketim, olması gerekiyor.

Açıklık burada kalmıyor. Zıtların birliği, dikkatli bir düşünme çabasıyla kolaylıkla bulunabilecek açıklıkları ortaya çıkarmakla sınırlı değil. Zıtlar çok daha girift ve kaynaşmış bir biçimde de bir arada bulunabilirler. Zıtların birliği, bu kaynaşmışlığı çözmeye yardımcı oluyor.

«Karanlıkta ıslık çalanlar» var. Sessizliği yenmek için ses çıkarıyorlar. Korktukları için korkmaz görünmeye çalışıyorlar. «Duvara sıkışan kedi saldırır.» Çünkü gerileyemediği için ileriye atılmak tek yol oluyor. Ürktüğü için cüretli davranmak zorunda kalıyor.

Her ses çıkaran cesur ve her hücuma geçen cüretli değildir: Zıtların birliği, bu açıklığı getiriyor.

«Ne Mutlu Türküm Diyene!» Bir övünme mi, yoksa aşağılık duygusundan kurtulmak için bir haykırış mı? Yüz yıllardır horlanmış, ezilmiş ve zaman zaman esir edilmiş bir halka kendisine güvenmesi için, çubuğu ters tarafa bükerek, bir büyük çağrı mı? Şöyle de söylenebilir: «Ne Mutlu Türküm Diyene!» Kendine güveni olmayan bir kütle ile bir yola çıkıp bu yolda yürümek isteyen bir lider için zorunlu bir dua mı?

Türkleri pek çok seven bir çağdaş Sovyet yazarı, onbeş ve onaltıncı yüz yılda Avrupa'da «Tanrım! Bizleri şeytandan, kuyruklu yıldızdan ve Türklerden koru» diye dua edildiğini yazıyor[1]. Yıllar sonra ise Anadolu'da bir zaman geliyor, halk hüzün dolu bir melodi ile şu türküyü söylüyor:

(*) Ocak 1983 tarihindeki düşüncelerimde gelişmeler oldu. Düşünmenin ilkelerini artırmak gerekiyor. Yapılabilir. Şubat 1984.

Ankara'nın taşına bak
Gözlerimin yaşına bak

⁂

Biz Yunana esir olduk
Şu Allah'ın işine bak (*)

Ve «Ne Mutlu Türküm Diyene!» duası, böylesine aşağılayıcı bir esaret tehlikesinin uzaklaştırıldığı bir tarih kesitinde ve uzaklaştırılışın güven veren pratiğinde telâffuz ediliyor.

Zıtların birliği, yolu aydınlatmaya devam ediyor: Övünme aşağılama ile, üstünlük kompleksi aşağılık duygusuyla beraber gidiyor. Şu anlama geliyor: Dünyada övünme varsa aşağılama da var, demektir. Ayrıca övünme ve aşağılama, veya üstünlük duygusu ile aşağılık kompleksi biribirine çok yakın olarak bulunuyor. Biriyle çok yakın ilişki içinde olanlarda, sevişen veya savaşanlarda, bir yanda aşağılık duygusu ve diğer yanda üstünlük kompleksi görünüyor.

Geçicidir; yer değiştiriyor. Tarih gösteriyor; aşağılık duygusu Batı'dan Doğu'ya veya Kuzey'den Güney'e akı-

---

(*) Halk ezgileri, zaman içinde gelişme ve değişme gösteriyor. «Ne Mutlu Türküm Diyene!» çağrısı etkili olduktan sonra,

Biz Yunanı esir ettik
Şu Allah'ın işine bak

biçiminde söylenmeye başlandı. Yeni nesiller bu halk ezgisinin bu biçimini biliyor. Daha sonra anti-Amerikan kampanyanın kütlelere götürüldüğü 1960 yıllarında ise yine değişti.

Ankara'nın taştır yolu
Nato üssü sağı solu

türünden değişikliklerle

Biz Nato'ya esir olduk
Şu Allah'ın işine bak

biçiminde de okundu.

yor. Aşağılık duygusu, siyasal coğrafya olarak, bilim ve zenginlik ile ters yönde bir hareketlilik sergiliyor. Bilim Atina'dan İskenderiye'ye, buradan Suriye ve Antakya'ya, Antakya'dan İstanbul'a seyrediyor. İstanbul'dan Batı'ya gittiğini söylemek o kadar kolay değil. Ancak İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra bir çok bilginin özellikle İtalyan üniversitelerine yerleştikleri biliniyor. Bunun önemi şu: Grekçenin ana dilleri olmasına ek olarak, Latince Bizans'ta da resmi ve bilim dili olarak canlılığını uzun yüz yıllar sürdürüyor. Grekçe ve Latince bilmek ise, Antik Helen kaynaklarına inebilmeyi ve buradaki Arap tekelini kırmayı kolaylaştırıyor ve sağlıyor. Rönesans, Antik Helen ve bir ölçüde de Roma kaynaklarına inmek olarak başlıyor.

Aşağılık duygusunun hareketi bilimin ve zenginliğin tersi yönünde oluyor. Birinci Haçlı Seferi'nin vakanivüslerinden Fulcher'in yazdıklarını okumak, bugün bir Doğulu için hoş ve Batılı için ise bir ölçüde sıkıntılı olmalı. Bundan sekiz yüz yıl kadar önce Batılı Fulcher yazıyor: «Batılı olan bizler şimdi Doğulu olduk... Yabancı olan yerli, göçmen olan yerleşik oldu. Her gün akrabalarımız ve dostlarımız, Batı'da sahip olduklarının hepsini istekleriyle terk ederek bizi takip ediyorlar. Çünkü orada yoksul olanı burada, Tanrı, zengin yaptı. Orada üç beş kuruşu olan burada sayılamayacak kadar çok altın sahibi oldu; orada bir köylü bile olmayan, Mükrim Tanrı ile, burada koca bir kent sahibi oldu. Doğu bize bu kadar yararken Batı'ya neden dönelim?»[2] Çoğu dönmedi; örnek olsun, Antakya'da veya Konstantinopol'da devlet kurdu.

İnsanların bir zamanlar Batı Avrupa'daki evlerini barklarını terk ederek ve bir savaşçı kütlesi halinde Doğu'ya gidip yerleştiklerini, zorla kaldıklarını, bugün başta Batı Almanya'ya olmak üzere Batı Avrupa'da iş ve mesken arayan yüz binlerce Türk ailesine anlatmanın çok zor olduğunu düşünüyorum. Ancak amacım onlara anlatmak değil. Bununla birlikte daha bilir kişilere de anlatmanın kolay olmadığını düşünüyorum. Bunun için bir aktarma yapıyorum. Güzel olmayan cümleler bana ait de-

ğil, aktarmayı «Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi» başlığını taşıyan «telif» bir çalışmadan yapıyorum. Şöyle: «14. yüz yılın sonları ve 15. yüz yılın başlarında öğretimde büyük değişiklik oldu. Bu genellikle Manuel II'nin (1331-1425) dönemine rastlar. Bu sıralarda Constantinople Üniversitesi Doğu'nun Ermeni, Gürcü, Slav öğrencilerini çeken bir merkez olduğu kadar, Batılı öğrencilerin de ilgisini çeken bir merkezdi. Hatta Bizans'ta bir süre kalmak iyi bir öğrenim görmüş olmak anlamına geliyordu»[3]. Bu çalışma «telif» olmakla birlikte, «Constantinople» kelimesinin yazılışındaki dikkatsizliğin de açıkladığı gibi, tümüyle ve pek uzlaştırmadan yabancı kaynakların aktarılmasına dayanıyor. Bu yüzden bu aktarmayı, Bizans ve bilim tarihi uzmanlarının görüşü olarak kabul etmek mümkün.

Onbeşinci yüz yıla kadar durum böyle; Batı ve Batılı, Doğu ve Doğulu karşısında pek çok «kompleksli.» Daha sonra durum değişmeye başlıyor. Aslında daha sonra dünyanın ağırlık merkezi değişmeye başlıyor. On altıncı yüz yıl ile birlikte Batı Avrupa, bir **dönüş, sıçrama, doğum** süreç ve dönemine giriyor. Bu yüzden olmalı, Birinci kitapta da yazdım, Marx on altı ve on yedinci yüz yıllara **burjuvazinin çocukluk dönemi** diyor. Çocuk, geçmişin izlerini ve geleceğin kapılarını tutuyor.

Bu dönüş, sıçrama ve doğum sürecini hiç bir kalıntının ve hiç bir mirasın şu üç kitap kadar coşku ve güzellikle yansıtamadığını düşünüyorum: İtalyan Machiavelli'den Prens, İngiliz More'den Utopya, Felemenk Erasmus'dan Deliliğe Methiye (*). Bunlar insanlık tarihinin çocuksu ve heyecan verici başkaldırı abideleri oluyor. İnsanlığın en değerli ve ortak hazinesinde yerlerini alıyorlar.

Bir parantez gerekiyor. Bir başka dünya öneren (**)

(*) Fransız Robert Mandrou, bu trinite için çok doğru yazıyor: «Herhangi bir düzenli düşünce sistemi kurmaktan çok, dünyaya açılmaları ile önemli oldular»

Robert Mandrou, From Humanism to Science 1480-1700, Penguin Books, 1978, s. 62.

(**) Ütopya kelimesi, bu kitapla bütün dillere giriyor. U,

Ütopya'da bile, fakat hepsinde, önemli olan önermek değil; saldırıdır. İnsanlığın bu üç dev çocuğunda önemli olan kurmak değil başkaldırmaktır. Ütopya'da bile ön planda olan güzel bir dünya kurmaktan önce akıl yoluyla daha güzel bir dünyanın kurulabileceğini göstererek mevcut dünyaların tümünü eleştirmektir (*). Bu, yapılıyor.

Tarik-i ilm'i seçenler için Prens'in yazılmış olması ne büyük bir şanstır! Prens sosyal alanda yazılmış ilk ve büyük değerini hâlâ koruyan eser oluyor. Yazış biçimi içeriğine pek uygun düşüyor. Her cümlesi bir teori salkımını andırıyor. Machiavelli, ayrıca bilimi duyuyor (**). Topluma ve kamu yönetimine bilimin soğuk yüzü ile bakıyor ve gerçeği kavramanın bütün acımasızlığıyla yazıyor. Machiavelli, toplumsal yönetimi doğuş sancılarını yaşayan rasyonalitenin terazisine vuruyor.

Bir insan için, yaratıcı anlamda insan için, belki de en övücü söz «deli çocuk» demek olmalı. Hiç kimsenin aklının almadığı ve üstelik güzelce işleri yapanlara «deli çocuk» deniyor. Roterdam'lı Erasme, bilgin ve bilge sayılabilmek için modaya uyuyor, ismini Latince Erasmus olarak yazıyor, deliliğin bu güzel yanına sığınarak ortaçağın boğuntusundan kopamayan zamanın klisesine ve

---

Grekçe yok ve topya da, toprak anlamına geliyor. Utopya, yoktoprak veya yokyer demek oluyor.

(*) More, Ütopya'da dünyanın her tarafını gezmiş bir başkahramana şunları söyletiyor: «İyi ve refahı gözeten yasalarla yönetilen yurttaşlara rastlamak mı, bu, son derece ender ve zor bir şeydir.»

The Utopia of Thomas More, London, 1937, s. 20.

Bu kitabın bir Türkçe çevirisi var. Bu çeviriyle ilgili Türk aydın tarihinin bir yüz karası ve sorumsuzluk örneği olarak bir metin-içi ek yazıyorum.

(**) «Herkes sizin görüntünüzü görüyor, çok azı sizi duyuyor.»

«Vulgar her zaman görüntüye ve ortadaki olguya takılır; ve dünya vulgarlardan oluşuyor ve vulgar olmayan azınlık, herkes prenste bir toplanma merkezi bulunca, tecrit oluyor.»

Niccolo Machiavelli, The Prince, Mentor Book, 1952, s. 94.

aydınlarına saldırıyor (*). Deliliğe Methiye, ortaçağı içeren bir tür akla karşı sevinçli bir saldırı oluyor.

İtalyan Machiavelli, İngiliz More, yine zamanın entellektüel modasına uygun olarak ve Latince İngiliz Morus, Felemenk Erasmus: Burjuvazinin çocukluk dönemini başlatanlardan üç «deli çocuk.» Bu üç «deli çocuk» veya aynı anlama gelmek üzere bu üç «dev çocuk» üzerinde düşünmeye imkân verecek ölçüde bir tipolojinin ortaya çıkmasını sağlayabiliyorlar. Bu üç eserde, yeni bir bakış açısıyla eskiye başkaldırmanın ötesinde ortak hiç bir yan yok. Ancak üç kişilikte, eski bir düzenden yeni bir düzene geçerken ortaya çıkan aydının karakterini çizen, ortak ve zengin bir malzeme var.

Eskiden «kafa» olarak kopmaya başlıyorlar, «vücut» olarak değil. Klise veya sarayla bağları var; buradan besleniyorlar. Başka kaynakları yok. Doğum aşamasında kopma birdenbire olamıyor. Bu nitelik, Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında «Üç Asi Delikanlı» olarak yazdığım Şinasi, Kemal ve Ziya Paşa'ya da uyuyor. Kafanın kopuşu, zamanla ve yeni aydın nesilleriyle, arttıkça vücudun kopuşu da netleşiyor.

Saray'ın husumetini çekmemek için, vücutlarını koruyabilmek için, ellerinden gelen özen ve özveriyi gösteriyorlar. Prens, bir saraylıya, «Muhteşem» Lorenzo'ya sunulmak üzere yazılıyor. Erasmus, klise kafasına karşı başkaldırıyor; ancak Martin Luther'in başkaldırısına katılmadığı gibi duyduğu baskılar karşısında lütfedip aracı rolüne çıkmak istiyor. Morus ise Ütopya'nın ilk cümlesine «tüm krallık erdemlerinde eşsiz hükümdar» Sekizinci

---

(*) «Kendini ne kadar gizlemeğe çalışırsa çalışsın, kadın yine kadın, yani her zaman delidir.»

«Erkeklerden daha çok mesut olmalarını deliliğe borçlu değiller mi?

«Madem ki söyleyeceklerim doğrudur, ne diye susayım?»

«Bir deli ile bir bilge arasındaki bütün ayrıntı, birincisinin ihtiraslarına, ikincisinin aklına uymasıdır.»

Desiderius Erasmus, Deliliğe Methiye, Ş. Hulûsi çevirisi, İstanbul, 1956, s. 28 ve 30 ve 50.

Henry'den söz ederek başlıyor. Son cümlesinde de, «In the meantime, as I cannot agree and consent to all things be said», Ütopya'da yazdıklarının hepsine katılmadığını belirtiyor. Fakat koruyucusu Sekizinci Henry'nin emri üzerine kafasını kesilmekten kurtaramıyor (*). Morus'un idam edilmesi, evinde misafir kalacak kadar yakın arkadaşı olan Erasmus'u çok etkiliyor. Daha özenli davranıyor.

Üçüncü çizgi ise şu: Üçü de ansiklopedik bilgiye sahip; bilgileri derinlemesine olmaktan çok genişliğine bir zenginlik gösteriyor. Bu nokta dönüşüm sürecindeki tüm toplumlardaki aydınların ortak özelliği olarak ortaya çıkıyor. Fransa'daki ansiklopediciler bir yana, Adam Smith son derece ansiklopedik bir bilgiye sahip. Marx ve Engels'in bilgilerinin sınırını bulmak, herhalde, çok zor olmalı. Türkiye'de Kemal'in el atmadığı bir alan var mı? Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami ve diğerleri hiç bir alanda uzman sayılamayacak fakat çok geniş alanda yazabilecek bir bilgi birikimini ve hevesini sergiliyorlar.

İtalyan Machiavelli, İngiliz Morus, Felemenk Erasmus: Bilgileri derin değil, fakat geniş. Doğu'yu biliyorlar. Bu bir değişmedir ve değişme ile birlikte gelişme: Batı doğarken bilmek, Doğu'yu bilmekti, daha sonra bilmek, Batı'yı bilmek oldu.

(*) Shakespeare'in King Henry VIII oyununda Thomas More ve idamı konu ediliyor. Kardinal Wolsey ve görevlilerinden Cromwell konuşuyorlar.

Cromwell: The net is, that Sir Thomas More is chosen
Lord Chancellor in your place.

Wolsey : That's somewhat sudden:
But he's a learned man. May he continue
Long in his highness' favour, and do justice
For truth's sake, and his conscience; that hit bones,
When he has run his course, and sleeps in blessings,
May have a tomb of orphan's tears wept on 'em
What more?

Dramatic Works of William Shakespeare, London, 1849, s. 616.

Ütopya'da kölelerin dışında tam bir demokrasi var, özel mülkiyet ve ölüm cezası yok. Tam bir inanç özgürlüğü var. Ütopya komünizan bir toplum; Morus'a göre Ütopyalıların Iran kökünden gelmesi mümkün. Grekçe konuşuyorlar.

Burası pek ilginç, şu açıdan: Burjuvazinin çocukluk döneminin başlangıcındaki bir «cennet» toplum tasarlayabilen Thomas More, bu «cennet» toplumu Doğu'da bir köke uzatmaktan kendisini alamıyor. Ütopya'yı dinleyen bilge Peter Giles buna itiraz ediyor. İtirazı çok açık ve şöyle: «Bu yeni toprakta, burada, bu ülkelerde bizim bildiklerimizden daha iyi bir düzen olduğuna beni inandırmanız, kesinlikle, pek zor olacaktır. Çünkü gerekli beyinler orada olduğu kadar burada da var; ve öyle sanıyorum, bizim mülkümüz onlarınkinden daha eskidir; burada uzun pratik ve deneyim, insan yaşamı için yararlı bir çok nesne yaratmıştır, ayrıca, burada bizde, hiç bir aklın tasarlayamayacağı bir çok şey rastlantı sonucu bulunmuştur.» Utopya'da Thomas More'un güvendiği ve yakın arkadaşı Peter Giles, Batı'nın dışında daha güzel bir düzen olduğunu kabul etmek istemiyor.

Çocukluk dönemi bir geçiştir; bir alaca karanlık. Machiavelli, Morus, Erasmus doktriner değiller; yeni bir dünya yaratıyorlar. Bilmiyorlar. Bilinen şu: Yaratmanın başlangıcında taklit var. Her büyük yaratıcı önce taklit edecek bir model arıyor ve buluyor. Triumvira, burjuvazinin çocukluk döneminin başlatıcıları oluyorlar; bilinçsiz olarak bir yeni dünya, burjuva dünyası, yaratmaya başlıyorlar. Gözleri Doğu'da ve çok zaman Türkiye'de.

Nasıl olmaz ki? İstanbul'un Türkler tarafından fethini duyuyorlar ve Birinci Viyana kuşatmasını yaşıyorlar Bunun ne demek olduğu konusunda bir başka fikir verebilirim; şöylece: New York'un ilk adı New Amsterdam idi, İstanbul'un ilk adı ise Nova Roma'dır. Triumvira'nın sağlıklı yaşamlarında Nova Roma'nın Türkler'in eline geçişi canlılığını ve tazeliğini koruyor.

Canlı ve taze olabilen model de olabiliyor. Prens, doğmakta olan burjuva devletinde başarılı yönetimin el ki-

tabı olarak yazılıyor. Yönetimin başarısı, Orta Çağ'dan kalma köhnemiş ahlâkın yerine burjuva düzeni özgü akın kaçınılmazlık ilkelerini geçerli kılmaya bağlı görülüyor. Bir prenslikten büyüyen modern devlet, çeşitli dilleri konuşan, çeşitli alışkanlık ve âdetlere sahip topraklarda egemen olmak durumuyla karşı karşıya geliyor. Böyle durumlarda başarı neye bağlı oluyor? Başarının «en iyi ve en güvenilir araçlarından birisi», Machiavelli yazıyor, «yeni egemenin ikametgâhını oralarda seçmesi» oluyor. Machiavelli devam ediyor: «Bu mülkü daha güvenli ve daha sürekli yapacaktır ve Türkler'in Yunanistan'da yaptıkları da budur»[4]. Machiavelli'nin dünyasında İstanbul dahil büyük bir alan Yunanistan, daha doğru bir deyişle Helen toprakları, sayılıyor. Fatih'in İstanbul'a yerleşip, mümkün olduğunu düşündüğü ölçüde İstanbul'u türkleştirmesi, başarılı bir yönetiminin güvenli ve sürekli bir yolu olarak anlatılıyor.

Prens'te «Türk Modeli» sık sık ön plana çıkıyor. Şöyle de söylenebilir: Machiavelli iki tür yönetim biçimi tanıyor.» Zamanımızdaki bu iki tür yönetim örneği, Türkler'e ve Fransa Kralı'na aittir»[5]. Türk örneğini, ayrıntıyla ve bugün bile değerini yitirmeyen ipuçları bırakarak incelemiş olduğu anlaşılıyor (*). Türkiye'yi zaptı zor, yönetimi kolay bir ülke olarak görüyor.

Batı'daki kütlelerin ve kütle pratiğinin süzülmüş biçimi olan aklın ilk parlak örneklerinden olan Machiavelli'nin Türkler'e üstten bakmadığı anlaşılıyor. Henüz, böyle bir durum yok. Türkleri barbar olarak görmesi mümkün;

(*) Niccolo Machiavelli'nin Cumhuriyet'e gelinceye kadar Türkiye'yi bir tür cumhuriyet veya cumhuriyet-yakını bir yönetim olarak düşündüğüne hükmetmek mümkün.

«(Türk, y.k.) sultanının bu durumunun diğer tüm prenslerin durumundan farklı olduğu, Hıristiyanlıkta pontif rejimine (papalık yönetimi, y.k.) benzediği, buna ırsi bir krallık veya bir yenisi denemeyeceği, çünkü, ölen hükümdarın çocuklarının değil güçlü olanlar tarafından bu pozisyona seçilenin hükümdar olduğu, kaydedilmelidir.»

Niccolo Machiavelli, Prince, Mentor Book, 1952, s. 103.

üstelik anlaşılabilir. Çünkü Arap için acem, Türkler için tatar, Romalı için barbar, yaban demek; kendinden olmayan anlamına geliyor.

Türkler'e üstten bakmak henüz söz konusu değil. Tersine, Türkler'in Batı'lılara üstten baktıkları, onları aşağılık gördükleri anlaşılıyor, kayıtlara geçiyor. Erasmus, Deliliğe Methiye'de hangi ulusların ne ile övündüklerini sıralıyor. «Ingilizler güzel erkek, iyi musikici ve ziyafetlerinde ikramsever olmakla övünürler.» Yunanlıların bilimlerin başlatıcısı olmakla ve eski kahramanların adlarını takmakla övündüklerini yazıyor. Türkler'in payına ise şunlar düşüyor: «Türkler ve yeryüzünün dörtte üçünü kaplayan o sayısız barbarlar, gerçek dine girmekle övünürler ve hurafelere inanan aşağılık kimseler saydıkları hıristiyanlara acıyarak bakarlar»[6]. Buradan çıkan bir sonuç var: Batı doğarken Türkler Batılılara aşağılık yaratık olarak bakıyorlar.

Kendilerine güvenleri çok; şimdilik nedeni önemli değil. Üstünlük duyguları var, tarih geçici olduğunu kanıtlıyor. Üstünlük duygusu da, eşitsiz gelişme yasasını kanıtlarca, bir kelebek türünden siyasal coğrafyasını değiştiriyor.

Bir nokta daha var: Türkler üstünlük duygusuna sahip oldukları zaman Türk olduklarını bilmiyorlar.

Bir nokta daha var: Türkler, aşağılık duygusunun içine ve ağızlarına kadar gömüldükleri zaman Türk olduklarını bilmeye başlıyorlar.

Öyleyse bir tez daha açık olarak yazılabilir: Türkçülük, Türkler için, çaresizliktir.

Bir uzantısı var: Türkçülük, Türkler için, bir aşağılık duygusundan çaresiz ve kaçınılmaz bir kaçıştır.

Köksüz Türk versus Şoven Arap

Aşağılık duygusunu atabilmek için önce aşağılık duygusunu kabul etmek gerekiyor. Kabul, hem aşağılık duy-

gusundan kurtulma sürecinin başlangıcı oluyor ve hem de, tarihin anlaşılmasına yardım ediyor. Geçerli kavramlar, aynı anlama gelmek üzere gerçekliği ifade ederken açıklayan kavramlar ve yine başka bir deyişle, bilimsel kavramlar, genellikle bu işe yarıyorlar. Bilimsel olmayanlar, gerçeği karartmaya, bilimsel olanları da gerçeği açıklamaya yarıyorlar.

Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında Falih Rıfkı'yı, diğerleriyle birlikte, «Çankaya Yaranı» olarak niteledim. Kemalizm'in inanlı bir anlatıcısı oldu; Kemalizm, Falih Rıfkı türünden Mütareke Aydınları için bir kurtuluş yoluydu. Falih Rıfkı ve yoldaşları, Kemalizm'den önce Kemalizm'i arıyordu. Bu yüzden olmalı, kalbinde duydu.

İçtenlikle yazdı, kalbinden doğanı anlatmaya çalıştı. Şöyle: «Frenklerin ve onlara uyan Osmanlı alafrangalarının edebiyatı hepimizin ruhunda onulmaz bir aşağılık duygusu yaratmıştır. Yavaş yavaş kendimizi bulmak istiyorduk. Edebiyat-ı Cedide romancılarından birinin hikâyesinde 'Türk' kelimesi görünce adeta sevinirdik. Bir Osmanlı efendisinin yazısına ırkımızın adı geçmesinden şeref duyardık. Bu aşağılık duygusu Mustafa Kemal'in tarih ve dil üzerine çalıştığı günlere kadar sürdü»[7]. «Çankaya Yaranı», Kemalizm'in tarih ve dil teorilerine, doğru parmak bastı.

Tarih içinde bir noktaya işaret etti. Aşağılık duygusunun kökenlerini ihmal etti; geleceğini küçümsedi. Ancak Mütareke Dönemi'nin toplumsal pratiği içinde gençliğini sürdürdüğü için, aşağılık duygusunun bilincine vardı.

Herkesin varabildiğini söylemek zor. Ancak aşağılık duygusunun bilincine varamamak demek, aşağılık duygusunun Mütareke Aydınları'nı etkisi altına almamış olması demek değildir. Bazılarının bilincindedir, bazılarında bilinçsiz olarak var.

Aşağılık duygusunun bilinciyle bilinçsizini ne ayırıyor, kolayca söylemek kolay değil. Boyutlarının en önemlilerinden birisine işaret etmek mümkün: Toplumsal mücadele pratiğinin içinde olmak veya olmamak.

Mütareke Döneml'nde bu belirleyici bir çizgi olabiliyor. Aşağılık duygusunun bilincinde olmayanlarda aşağılık duygusu, başka görüntülerle yaşıyor. Bunlardan birisi şu: Bilinçsiz aşağılık duygusu, kendine güvenmemek olarak ortaya çıkıyor. Kendi gücüne güvenmemek, değer yüklü bir olgudur, kimse kendi gücüne güvenmemeyi açıklıkla kabul etmek istemez, kabul etmiyor. Kendi gücüne güvenmemek, başkalarının gücünü ve özellikle dış faktörü abartmak olarak ortaya çıkıyor. Çok zaman bilinçsiz bir duygu kisvesini de atarak, «gerçekçilik» veya «hesapçılık» veya «soğukkanlılık» veya «dış dünyayı bilmek» veya «bilimsellik» olarak ortaya atılıyor. Bu yüzden zaman zaman «bilimsellik» olarak ileri sürülenin arkasında, eğer varsa, var olan aşağılık duygusunu sezmek gerekiyor.

Tekrar: Öğretmen öğrencisini, doktor hastasını sevmelidir. Bilim, harekete geçiricidir. Nasıl olmaz. eğer aşağılık duygusu varsa, bu bir kanser gibi bünyeyi zayıflatır ve hareketi önler. Türk aydınının bilimsel çözümlemesi, önce aşağılık duygusunu teşhis etmek ve sonra bu duyguyu, Türk aydınının bilincinden çıkarıp atmayı da başarmak durumundadır. Bilimsel çözümleme. tedaviye yönelmelidir.

Yalnız yaşayanlar için mi? Aydının ölümü olmaz; bir kez, bazı aydınların ölüsü yaşayanından daha etkili olduğu için. Aydının ölümü olmaz; ikincisi, ölüsü de tedavi edilebildiği için. Şöyle de söyleyebilirim: Aydın, öldükten sonra diriltilebilen tek canlıdır.

Aydının diriltilmesi, toplumsal pratiği Kondradiyef Dalgaları çizen toplumlarda bilinen bir uygulamadır, Türkiye'ye özgü değil. İlk kez keşfedilmiyor, toplumsal-dinamikte daha önceden biliniyor. Bu yüzden ayrı bir adı var: Rehabilitasyon.

Başka bir çalışmamda dünyalı rehabilitasyona iki örnek verdim. Birisi, Robespiere; Büyük Fransız İhtilâli'nin adamı. Adı, kırk yıldan fazla bütün Fransa'da ve Avrupa'da günah keçisi yapıldı. Büyük Burjuva Devrimi'nde, dünya gericiliği, bulabildiği kusurların hepsini Robespiere'in alnına yazdı ve pek etkili oldu. Ancak 1848 İhtilâli'nin dal-

galanmaları içinde Robespiere adı yeniden canlandı, kütleler adını gazete adı yaptılar ve Robespiere'in rehabilitasyon süreci başladı. Aynı çalışmamda Robespiere'in burjuva devrimi içindeki misyonu ile Stalin'in sosyalist devrim sürecindeki işlevi ve iki ihtilâlcinin yazgıları arasında paralellikler kurdum. Sovyetler Birliği'nde İyusif Visaronoviç Juguşvali'nin rehabilitasyon sürecinin başladığını gösteren işaretler bulunduğunu ileri sürdüm.

Tekrar ile başlayan bu parantezden sonra devam ediyorum: Türk aydınında ve örnek olsun, Mütareke Dönemi aydınında aşağılık duygusu bulunduğu görüşü, bir gerçeği yansıtıyorsa, aynı zamanda bir tedaviyi de içeriyor, demek oluyor. Burada tedavi ise rehabilitasyonu başlatıyor.

Örnek verilebilir ve var. Karı-koca Serteller'den Zekeriya Bey, bir ara kendilerine koruyuculuk yapan ve herkes Anadolu'ya mücadeleye geçerken genç Sahiba ile kocası Zekeriya'yı, etkinliğini ve ilişkilerini kullanarak, yüksek öğretim için Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderen Halide Edip Hanım'a çok daha sevecen bakıyor. Kurtuluş Savaşı başlarken Halide'nin düşüncelerini, Zekeriya Sertel, şöyle yazıyor: «Ordumuz kalmamıştı. Düşman kuvvetli, biz ise zayıftık. Dağınık ve perişan bir hale düştük. Bu durumda İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük düşmanlara karşı duramayız ve onları memleketten çıkaramayız. Bu kuvvetleri ancak Amerika'nın yardımıyla memleketten kovabiliriz»[8]. Halide Edip Hanım, kendi gücünü küçümsüyor.

Zekeriya Bey, Halide Edip için, şunları da yazıyor: «Bu işte Halide Edip'in samimiyetinden ve iyi niyetinden şüphe etmek kolay değildi. Çünkü Halide Edip, romantik bir kadındı. Siyasetten anlamazdı, bütün hayatında temiz ve namuslu kalmıştı, son derece vatanseverdi.» Babası Saray'da çalışan, kendisi İstanbul'daki Amerikan Koleji'nin ilk kız öğrencisi olan Halide'nin yurtseverliğinden kuşku duymak mümkün mü? Bu güzel kadın, boynunda Saray'ın idam fermanıyla, Anadolu Mücadelesi'nin ateşine ilk atılanların başında yer alıyor. Hem mandacı ve hem

de bağımsızlık için savaşıyor. Amerikan casusu muydu? Polisiye roman geleneği olmadığı için olabilir, Türk aydını içinde siyasal olayları dedektif romanlarının kurgusu içinde çözümlemek isteyenlerin çok olduğunu biliyorum. Ancak Halide'nin bir Amerikan casusu olduğunu gösteren hiç bir işaret yok. Halide, kanında kanseröjen aşağılık duygusu mikrobunu taşıyan (*) bir yurtseverdir, toprağın demokrat ilkeleri reddettiği bir yerde, geç kalmış bir burjuva demokrattır.

«Çankaya Yaranı», Mütareke Dönemi Türk aydınına içerilmiş olan aşağılık duygusuna parmağını basıyor ve bunun, nerede ise Tanzimat ile başlayan ve Kemalizm'in tarih ve dil teorileriyle sona eren bir hastalık olduğu izlenimini veriyor. Parmağını doğru yere koymakla birlikte hastalığın tarihleri konusunda ciddi ölçüde yanılıyor. Kemalizm'in teorileri ile Türk aydınındaki aşağılık kompleksinin sona erdiğini düşünmek bir aşırı iyimserliktir; bundan sonraki kitapta ele alınabilecek. Başlangıcını ondokuzuncu yüz yıla sınırlamak ise ciddi bir yanılgı olarak ortada duruyor.

Şunlar söylenebilir: On dokuzuncu yüz yılın dünya ve Osmanlı Türkiye'si tarihi, Türkiye toprakları üzerinde yaşayanlarda, kendine güven duygusunun tüm izlerini silebilecek bir etkiye sahip oldu. «Osmanlı Münevveri Allah'tan sonra en çok Düvel-i Muazzama'dan korktu.» Bunu, Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında tekrar tekrar yazdım. Ancak burada Aydın Üzerine Tezler'in bir tezini, yine tekrarlamak durumundayım: Türkiye'de aydın bu süreç içinde doğdu ve Türkçülük, bir çaresizlik olarak, aydının doğumunun daha ileri aşamalarında ortaya çıktı.

Türkçülük, aşağılık duygusundan kaçış olarak, çaresizin sığınağı türünden ve önce Tanzimat'ın yarattığı edebiyatta bir edebî akım içeriğinde ortaya çıktı. Ve burada

---

(*) Türkiye'den ayrıldıktan sonra da bu duygudan kurtulamadığını gösteren işaret var: En güzel romanını, Sinekli Bakkal, İngilizce, Clown and the Daughter, yazıyor.

tarihin ironilerinden birisi daha yaşandı. Şöyle de söylenebilir: Türk aydını, yağmurdan kaçarken doluya yakalandı.

Çünkü, tarih boyunca Türk, Türk'ü aşağıladı. «Anadolu Halkı» en aşağılayıcı sözleri, tarihler boyunca, Türklüğe ve kendisine ayırdı. Ahmet Vefik Paşa, Müntehabatı Durubu Emsal'inde, Türk'ün Türk'e yönelttiği bu aşağılayıcı darb-ı mesel'den bir demet yaptı.

«Türk atına binince Bey oldum sanır.»

«Türk olana şehir içi zindar olur.»

«Türk pohpohu, Acem pehpehi sever.»

«Türk işi ödünçtür.»

«Türk danişmend olur, adam olmaz.»

«Türk ne bilir bayramı, lâklâk içer ayranı.»

«Türk ve tosun çünkü doğdu anadan, öğüt aldı eşek ile danadan.»

«Türk'ün aklı sonradan gelir.»

«Türk derneği olmaz.»

«Türke beylik vermişler, iptida babasını öldürmüş.»

Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş yıllarından itibaren Türk Türk'ü hep aşağılık gördü. Âşık Paşa, Garipname'sinde buna pek üzüldü ve üzüldüğü için de kayıtlara geçirdi.

Türk diline kimsene bakmaz idi
Türklere her kiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri

Halk şairi Âşık Paşa, «Türklere her kiz gönül akmaz idi/ Türk dahi bilmez idi bu dilleri»/ diyerek üzülürken, Saray Şairi Baki,

Türk ehlinin ey hâce biraz başı kabadır

diyerek, Türk'ü «aşağı sınıflar» arasına sokuyordu. Kanunî Süleyman'ın Saray Şairi Baki, «Ey Hoca, Türk'ün başı kabadır» diye şiir düzüyor.

Üzerinde ayrıca durmak gerekir, burada yapılmıyor.

Türk aydını, bir «Dördüncü Murat» efsanesidir, tutturuyor. Türk sultanları arasından öne çıkarılacak, yaşamı yazılacaklar listesinde Dördüncü Murat'ın çok gerilerde bir yerde olabileceğini düşünüyorum. Buna karşın ve özellikle Türk yenilik hareketleri tarihinde bir «Dördüncü Murat» ve bir de Murat'ın danışmanı Koçi Bey ve «Koçi Bey Risalesi» edebiyatı var. Koçi Bey'in Arnavut kökenli olduğu biliniyor, Türk aydınına, önemini, bir yabancının inandırmış olması mümkün (*). Devlet'i düzeltmek ve düzenlemek için, Sultan Dördüncü Murat'a, bir rapor sunuyor. Türk entelijansiyasının, bugüne kadar pek övdüğü bu raporda, Osmanlı düzeninin bozulması, Türk'ün sırtına yükleniyor. Aynen şöyle yazıyor: «Harem-i humayuna kanuna aykırı olarak Türk ve Yörük, Çingene, yahudi, dinsiz, mezhepsiz nice kallaş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu. Bundan sonra bir tedbir alınmazsa, tımar ve zeamet, erbabına verilmezse bu derme çatma asker ile din ve devlete lâyık bir hizmet görülemez. Bir iş tamamlanamaz»[9] Bunu bir kez söylemekle yetinmiyor, tekrarlıyor (**). Koçi Bey'den sonra risale yazanlar da tekrarlıyorlar. İkinci Mahmut'un hükümdar oluşunun hemen öncesinde lâyiha yazan Koca Sekbanbaşı da, bir zamanlar başarılı görünen

---

(*) «Makedonyalı ya da Arnavut kökenli bir Osmanlı görevlisi olan Koçi Bey, *devşirme* yöntemiyle işe alındı ve Saray'ın kadrosuna katılarak Sultan Dördüncü Murat'ın (1623-40) yakın danışmanı oldu. 1630 yılında Sultan için kaleme aldığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu ve geleceğini konu alan layiha Türkiye'de ve Batılı bilginler arasında büyük bir hayranlık yarattı ve Hammer'in Koçi Bey'i, 'Türk Montesquieu'sü' olarak nitelemesine yol açtı.»

Bernard Lewis, The Arabs in Eclipse, Carlo M. Cipolla, ed., The Economic Decline of Empires, London, 1970, içinde, s. 216.

(**) «Her zümreye, adı geçen tarihten beri (1620, y.k.) milleti ve mezhebi bilinmeyen şehir oğlanı, Türk, çingene, tatar, kürd, ecnebi, lâz, yörük, katırcı, deveci, hammal, ağdacı, yolkesen, yankesici ve diğer çeşitli kimseler katılıp, usul ve kaideler bozuldu. Kanun ve kaide kalktı.»

Koçi Bey Risalesi, sadeleştiren Z. Danışman, İstanbul, 1972, s. 43.

işler yapmış olan yeniçeriliğin bozulmasını «şimdi Acem bozuntusu ve Türkmen ve Kürt hırsızları ve dönme ve bozmalar dolmuş» olması ile açıklıyor.

Bir eklemeye gerek var. Koçi Bey veya Koca Sekbanbaşı'nın yüzde yüz uydurduklarını söylemek mümkün değil; sadece, gerçeğin bir bölümüne tümüyle ve büyük bir istek ile katıldıkları ileri sürülebilir. Çünkü, Osman Nuri'nin sözleriyle, «18 inci asıra gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde yüksek memuriyetlere çıkmış olanlar arasında Türk oğlu Türklere az tesadüf edilir»[10]. Türklerin yeniçeriliğe ve saray hizmetlerine alınmasını, Osmanlı Devleti'nde bozuluşun nedeni olarak görülen Koçi Bey ve takımı, Osmanlı'nın yükselme döneminde Türklere iş verilmediğini biliyorlar. Bozulma ile Türklerin kamu hizmetine alınmasının aynı zamanlara denk gelmesi üzerine, çok basit ve ikili bir korelasyon mantığıyla, ayrıca eklenebilir büyük bir istek ve hoşnutlukla, bu iki olgu arasında neden-sonuç ilişki kuruyorlar. Bozulmanın, Türklerin ortaya çıkmasına yol açtığını ileri süremeyecekleri için, Türklerin kamu hizmetine alınmasını, bozulmanın nedeni yapıyorlar.

Türkler, yüksek devlet görevlerine, çok uzun bir süre gelemiyorlar. Yeteneksizliklerinden mi? Söylemek zor; çünkü daha belirgin ve kesin bir engel var. Osman Nuri, bu engeli de yazıyor ve şöyle: «Türk unsuru o devirlerin biricik yüksek memur ve meslek mektebi olan Enderun'a giremeyince, saray hizmetine kabul edilmeyince, bunlar arasında yüksek makamları, sadaret mevkilerini işgal edenler bulunamayacağı kadar tabiî ne olabilir?». Türkler yalnızca yeniçeriliğe ve yüksek kamu hizmetlerine değil, memur yetiştiren okula da alınmıyor.

Türkler, kendi kurdukları devlette, kamu görevine alınmıyorlar! Son derece ilginç olduğunda hiç kuşku yok. Ancak «ilginç» demek yetmiyor; çok zaman bu kelime, soruyu kapatıyor. Çok zaman «ilginç» nitelemesi, «açıklanması mümkün değil» demekle eş anlamda kullanılıyor. Bu yüzden kullanmamak gerek.

Şöyle denebilir: Tarih zigzaglarla dolu, ironisi bol.

Bu yüzden tarihçilikte bilim ile cehalet arasında kıldan ince bir fark var. Tarihin zigzaglarla içiçe olması, bir cilveli cennet sunması, bilimi, büyük bir heyecan ve büyük bir tutku kaynağı haline getiriyor; bilim, bir doğumun gerilimi ve güzelliğini birlikte yaşatıyor. Ancak aynı özellik, bilimden şansı olmayanlar için, yalnızca cehaletin ebeveyni oluyor.

Bunları yazmak için ciddi neden var: Türkler, en Batı uçta kurdukları bağımsız Osmanlı Devleti'nde kamu görevlerine alınmadılar. Ancak Türkler, Doğu'da köle olarak yaşadıkları bir çok devlette en yüksek kamu görevlerine tırmandılar.

Açıklanması gerekiyor. Türk gericiliği daima kafasını kuma sokuyor. Türk gericiliğin son zamanlardaki sözcülerinden birisi, Selçuklu ve Osmanlı Başkenti Konya'da kurulu üniversitenin şu andaki rektörü, «Türk milleti şimdiye kadar hiç esir olmamış» diye yazabiliyor (*). Bir öğretim üyesi bunu nasıl yazabiliyor, şaşmamak mümkün değil. Bir çok millet ve bu arada Türk milleti, tarihinin belli kesitlerinde esir olmuş ve esir olarak yaşamıştır.

Çin'e bağımlı oluşu ve Çin sarayında köle yaşayışı, bir kenara bırakılabilir; bilinıyor, ancak, tarihin çok de-

---

(*) Prof. Dr. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik. İstanbul, 1980, s. 77.

Türk Gericiliği üzerinde burada ayrıntıyla duracağımı, önceki kitapta yazmıştım. Şimdilik, Yüksek Öğretim Yasası çıktıktan sonra Konya'daki üniversitenin başına getirilen Profesör Güngör'ün tarihi ile ilgili «tezlerinden» ön bilgi vermekle yetiniyorum.

«Fare kapanına girmiş gibi Anadolu yarımadasına sıkışıp kaldığımız şu ıztıraplı günlerde..»

«Bizim tarihimizde Orta Doğu'nun gerçek önemini kavrayarak buna en uygun politikayı takip eden iki deha çıkmıştı: Yavuz Selim ve İkinci Abdülhamid.»

«Türk münevveri artık şurasını iyice anlamalıdır ki, 'Misak-ı Milli' ile çizilen hudutlar içinde bir de Musul vardı..»

ibid., s. 78-264-265.

Aydın Üzerine Tezler II'yi yazmama Ocak 1983 tarihinde başladım. Ara vermek zorunda kaldım. Bu arada Profesör E. Güngör öldü. Şubat 1984.

rinliklerine uzandığı için tartışılabilir. Fakat Türkler'in Araplara bağımlı oluşu ve Arap saraylarında köle olarak yaşaması pek kesindir; açıklıkla biliniyor. Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi'nde, mümkün olan tüm kaynakları ele alarak, Türklerin Araplara köle oluşunu yeniden yazıyor.

Türklerin Tarihi'nde, bir yerde, Doğan Avcıoğlu şöyle yazıyor: «Araplaştırma, doğaldır ki, islâmlaşmayla birlikte gider. Fakat islâm olma, Arapla eşit statüye ulaşma anlamına gelmez. Arap olmayan Türk ve İranlı müslümanların bir tür köle statüsünden kurtulup Araplarla eşit duruma gelmesi, ihtilâlleri gerektirir.» İhtilâller daha sonraki yüz yıllarda geldi; kuşku yok, eşitleyici oldu.

Eşitleyici olmak, her halde, islâmın tersi olmak demek. Çünkü islâm, teslim olan demek oluyor (*). Türkler ise, her halde bekleneceği gibi, Doğu'ya doğru hücuma geçmiş olan islâma öyle kolay kolay teslim olmak istemiyor. Üstelik böyle islâmiyete koşmuyorlar. Orta Asya'dan Batı'ya doğru kaçarken islâmiyeti Doğu'ya götüren Araplarla karşılaşıyorlar. Bu karşılaşma, Türkler'in Batı'ya yürüyüşleri sırasında bir ara durakladıkları bir geçiş bölgesinde oldu.

«Ötüken'den kopan Türk boy toplulukları, biribirlerini otlaklardan çıkararak sürekli göçlerle Batı'ya doğru kayarlar. Seyhun ve Ceyhun nehirlerini çevreleyen bozkır ve yaylalarda, Aral ve Hazar denizi çevrelerinde Türkçe konuşan topluluklar çoğalır. Yeni gelenler, eskiden beri orada yaşayan akraba topluluklarla karışır, kaynaşırlar.» Bu bilgileri veren Doğan Avcıoğlu şöyle devam ediyor: «Çeşitli Türk toplulukları, Araplar ve islâm dini ile bu bölgede ilişki kurarlar. İlişkiler, ilkin düşmancadır. Türkler X. yüz yıla değin, bölgenin ufak kent devletçik-

---

(*) Mustafa Nihat Özön'ün Osmanlıca-Türkçe Sözlük'ü ve Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük'ü, islâm kelimesi için yanıltıcı bilgi veriyor, «selâm» kelimesiyle ilişki kuruyor.

«İslâm, '(Allah'a) teslimiyet, inkiyat' mânâsına olup Kur'an'da sekiz yerde geçer.»

İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5/2, «İslâm» maddesi, s. 1093.

lerîyle işbirliği halinde, Islâma karşı direniş içindedir. X. yüz yıldan sonra Türklerin çoğu islâm olur»[11]. Arap şovendir, Islâm olmak araplaştırma ile birlikte yürütülür.

Türkler, Arap bayrağı altındaki islâm saldırısına silâhla karşı koyamayınca, diğer yolları deniyorlar. Bir yandan Araplara yaranmaya çalışıyorlar; bu amaçla, örnek olsun, Buhara egemeni Tuğşada, oğluna Arapça isim, Kuteybe, koyuyor. Kuteybe'nin babası Tuğşada ise, Çin İmparatoruna yaltaklanıyor ve yardım istiyor. Doğan Avcıoğlu'nun yazdığına göre 718 veya 719 yılında Çin İmparatoruna yazıyor. Şöyle: «Atalarınızın çiğnediği toprak ve çayırlar gibi kölenizim... Son zamanlarda her yıl Arap haydutlarının istilâ ve yıkımlarından acı çekiyoruz. Ülkemizde huzur yok. Beni bu güçlüklerden kurtarmasını İmparatorun lütfundan beklerim... Ayrıca Turgiş'e yardımıma gelmesi için emir vermenizi dilerim. Atalarımın ve askerlerimin başına geçeceğim. Uygun buluşmada Arapları baştan aşağı ezeceğiz»[12]. Ancak ezemez; Araplara bağımlı hale gelir.

Türkler için yeni bir durum değil. Daha önce Çin'e bağımlı yaşıyor (*). Artık Araplara vergi vermeye başlıyor. Çin kaynaklarına göre, Araplara bağımlı olmanın Türklere, Çin'e vergi ve haraç vermekten daha ağır geldiği anlaşılıyor. Çünkü Kuteybe'nin babası Tuğşada'dan sonra Göktürk soyundan Karategin egemeni de Çin İm-

---

(*) Yedinci yüzyılın sonlarına doğru, Toharistan Türk yabgusu, Çin kaynaklarına göre 27 prensliğe ayrılmış bir ülkede egemen durumundadır. Ancak bu egemenlik, Çin'e bağımlı olarak sürdürülebiliyor. Yabgu'nun kardeşi Tegin Pulo, Çin Sarayı'nda yaşıyor. Tegin Pulo, Çin Sarayı'nda yükselmek istiyor, ancak istediğini elde edemiyor. Buna rağmen şöyle övünüyor:

«Büyük kardeşim Toharistan Yabgusuna bağımlı 212 kral, vali, bölge yöneticisi vardır. Zabulistan Kralı 200 bin askerli, Heftalit vb. 50 bin askerlidir. Dedem ve babamdan beri bunların egemeniyiz, Çin'e bağlıyız... Çin'in Batı müstahkem mevkiiyiz.»

Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Üçüncü Kitap, İstanbul, 1979, s. 1128.

paratoruna başvuruyor ve başvurusunda şunları yazıyor: «Arap yıkım yapıyor. Toharistan, Buhara, Taşkent, Fergana hepsi Arap'a bağımlı oldu. Krallığımda hazinelerime, depolarıma, halkımın zenginliklerine Arap el koydu. Bunları alıp gittiler. Araplara emir verin de krallığımdan aldıkları müsadere vergilerinden vazgeçsinler.» Vazgeçmiyorlar.

Türkler gittikçe etkisini yitiren direniş ve başkaldırılarını sürdürüyorlar. Araplar, egemenliklerini perçinliyorlar. Yüz yıl oluyor; Semerkant egemeni Gürek, Doğan Avcıoğlu'nun belirttiğine göre, diğer Türk egemenliğinin görüşlerini de yansıtarak, tekrar Çin İmparatoruna başvuruyor. Gürek, Çin İmparatoruna, şöyle yazıyor: «Size sadakatla bağlıyız. Otuzbeş yıldır Arap haydutlarına karşı aralıksız savaşıyoruz. Her yıl sefere, büyük yaya ve atlı orduları çıkardık, ama yardımınızı alma mutluluğuna kavuşamadık. Altı yıl önce, Emir Kuteybe'yi bozguna uğrattık. Ama Arap çok sayıda kuvvetle beni kuşattı. Asker yollayınız. Araplar, toplam yüz yıl kudretli olacaklar. Bu yıl, yüz yıl doldu. Çin askeri gelirse, ben ve benimkiler, Arapları yeneceğiz.» Doğan Avcıoğlu, bunları yazdıktan sonra, şunu ekliyor: «Çin askeri gelmez.»

Burada bir ara sonuca yer açılıyor: On dokuzuncu yüz yılda olduğu gibi, dokuzuncu yüz yılda da Türkler için bağımsızlık, bir büyük devlete sığınmak oluyor. Yedinci yüz yıldan sonra dokuzuncu yüz yıla kadar Türkler, Arap saldırıları karşısında bağımsızlığı, Çin Sarayı'na yaranmak olarak anlıyorlar.

Çin Sarayı, Türkler'in bağımsızlığını önemsemiyor: Çin, Türkler'e yardım etmek üzere asker göndermiyor. Türkler, Araplar karşısında bağımsızlıklarını koruyamıyorlar; köle oluyorlar. Arap kaynaklarına bakılacak olursa, Türkler'den iyi köle oluyor. Bunun için olmalı, yine Doğan Avcıoğlu yazıyor, «Türk köleler Abbasî saraylarında ve ordularında artan ölçüde aranır»[13]. Türk köleleri «iyi köle» oldukları için Türk'ten köle bulmak kârlı bir savaş oyunu haline geliyor. Aynı yerde yazılıyor: «Köle elde etmek için bozkıra akınlar yapılır, ya da bozkır boyları kö

le sağlayıp sınır pazarlarına satmak için biribirleriyle savaşırlar. Oğuzlar, baskınlarda yakaladıkları Çığıl, Tuhsî ve Karluk Türklerinden gençleri, islâm tutsak pazarlarında satarak büyük kazanç sağlarlar. Bağımlı egemenler, yükümlü bulundukları haracı köle olarak öderler. Kabul'deki Türk Şahî egemeni, Horasan'daki Abbasî valisine her yıl iki bin Oğuz köle sağlar. IX. yüz yılın İranlı coğrafya bilgini İbn Hurdazbih, iki bin Oğuz kölenin bedelini 600 bin dirhem hesaplar ki, bir kölenin değeri 300 dirhem eder.» Bu, o zamana göre çok yüksek bir fiyat oluyor.

Onuncu yüz yıl Arap coğrafyacısı İbn Havkal, Türk kölelerinin fiyatını 3 bin dinara kadar çıkarıyor. Doğan Avcıoğlu, bu bilgileri, «çok abartılmış» buluyor. Onuncu yüz yıl Arap coğrafyacısı İbn Havkal, Türk kölelerinin fiyatını abartmış olsa bile, Türkten kölelerin çok aranan bir meta olduğunu doğrulamış oluyor. İbn Havkal, Doğan Avcıoğlu'nun bildirdiğine göre, şöyle yazıyor: «En değerli köleler, Türklerin arazisinden gelenlerdir. Dünyadaki bütün köleler içinde Türklerin eşi yoktur. Değer ve güzellikte ötekilerin hiçbiri onlara erişemez. Horasan'da bir köle çocuğun 3 bin dinara satıldığını sık sık gördüm. Türk köle kızları, 3 bin dinara kadar ulaşır. Dünyanın hiçbir yerinde ister Rum, ister köle statüsünde doğmuş biri olsun, bu kadar pahalı köle ve kız görmedim.» Türk kölelerinin böylesine değerli olması, değerli olanlar insanoğlunun araştırmasına konu olabiliyor, «köle bilimi» denilen bir araştırma alanının doğmasına yol açıyor.

Ancak yalnızca «köle bilimi» düzeyinde kalmıyor. Bilim ve pratik el ele ve içiçe gelişiyor. Abbasî Halifeleri, savaşçı Türk kölelerinin ne işe yarayabileceklerini görmekte gecikmiyorlar; Mu'tasım, Türk kölelerden savaşçı birlikler kurmakta tereddüt etmiyor. Bir kaynak, Mes'udî, Mu'tasım'ın yaptıklarını anlatıyor: «Mu'tasım, büyük bir istekle Türkleri arıyor, Türk tutsakları toplatıyor ve satın aldırıyordu. Bu yoldan 4 bin tutsaktan kurulu bir birlik meydana getirdi. Bunlara kılaptanlı el işlemesi kumaştan giysiler giydirdi, sırma işlemeli kemerler bağlattı ve bir-

liği özel üniformalarıyla ordunun öteki birliklerinden ayırdetti»[14]. Araplar, Türkler'den «devşirme» birlikler kurmayı akıl ediyorlar.

Türkler'den kurulan köle birliklerinin Araplarla kaynaşmamalarına özen gösteriliyor, bunların Araplarla evlenmelerine izin verilmiyor. Komutanları bile azat edilmiş köle Türkler arasından seçiliyor. Seçilenler içinde köle olmuş asil Türkler de var, Afşin bunlardan birisi. Araplar'a hizmet yolunda büyük ün kazanıyor, Bizans'a saldırılarda büyük başarılar elde ediyor ve dinsel görüntülü köylü ayaklanmalarını acımasız bir biçimde eziyor. Kazandığı ün, Arap Halife'ye sadakatının erimesine yol açıyor; Halife de, bunun üzerine, «gizli din taşımak, sünnetsiz olmak, boğulmuş hayvan eti yemek» türünden gerekçelerle Afşin'i öldürtüyor.

Türkler'in Araplar tarafından köle olarak kullanılmasını «Türk Gericiliği» de kabul ediyor ve yazıyor; ancak mümkün olduğu ölçüde «köle» kelimesini kullanmamaya özen gösteriyor (*). Ancak bu özen «Memlük Türkleri» bahsine gelince, kaçınılmaz olarak kendisini açığa çıkarıyor. Çünkü Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında da

---

(*) «Daha Abbasiler zamanında Suriye ve Mısır'daki askeri kuvvetler arasında Türkler mühim bir yekûn teşkil ediyorlardı. Abbasi Halifesi el-Me'mun (813-833) ve sonra el-Mu'tasım (833-842) hilâfeti takviye maksadiyle ekserisi Türk ırkından gelen bir hassa askeri gurubu teşkil etti.»

«Sayıları Berberilerle beraber 70.000 i bulup, herkesten uzak tutulmak suretiyle Samerra'daki hususi kışlalarında ikamet eden bu hassa askerlerinin şecaati sayesinde, Abbasiler, dış tehlikeleri muvaffakiyetle önleyebildiler.»

«El-Aziz bi'llah (Ebu Mansur, 955-996), Berberi ve Zencilerden ayrı olarak, Türklerden müteşekkil yeni bir hassa sınıfı ihdas etti. Bu suretle Mısır ve Suriye'deki Türkler Fatimi ordularında ve devlet teşkilâtında, bir nevi askeri aristokrasi teşkil etmek üzere oldukça ehemmiyet kazandılar.»

M.C. Şehabeddin Tekindağ, Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri,
Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1976 içinde, s. 866 ve 867.

işaret edildiği gibi, «memlük», mülk edinilen anlamına geliyor.

Selâhaddin Eyyûbî, Türkler'den köle birlikler kullanma pratiğini daha da geliştirdi: Ordusundaki ermeni ve zenci köleleri ortadan kaldırarak yalnızca Türk ve Kürt kölelerden birlikler kurdu. Bu süreç içinde Memlük askerlerinin içinden sivrilenler hem Araplaşarak ve hem de «et-Türkmani» nitelemesiyle Türk kökenine bağlılığını koruyarak, emir düzeyine yükselebildiler. Emir durumuna gelme, köle Türkler'in saray entrikalarına katılma ve burada etkin olma kapısını da açtı. Mısır'daki Memlük Devleti böyle kuruldu.

Uzun yıllar köle yaşayan Türkler'in yeni yurtlarında bağımsız devlet olmaları Selçuklular ile başladı. Nasıl başladı, biliniyor ama, bir kez daha değinilmesi yararsız sayılmamalı. Türkler, Oğuz Türkleri olarak, Anadolu'nun doğusunda Bizans kuvvetlerini yenerek, 1071 tarihinde Anadolu'ya girişi yaptılar. Bu olay, Türk tarihinde pek önemli bir «tarih» sayılıyor ve hep kutlanıyor.

Kutlanılması ayrı, ancak Türkler'in Anadolu'ya ve Bizans'a girişi, Malazgirt ile sınırlı değil. Daha önceleri bir yana, hemen aynı tarihlerde Türkler, yine Oğuz olarak, Karadeniz'in kuzeyinden sürekli olarak Bizans'a ve buradan da Anadolu'ya giriyor. Bunun için Bizans'ın Batı sınırlarını sürekli olarak zorluyor. Türk olmayan akınlarla da Batı'da oldukça zayıflamış olan Doğu Roma Devleti'nin daha da zayıflamasına katkıda bulunuyor.

Bir seçkin kaynaktan, bu tarihlerde, Doğu Roma'nın Batı Cephesi'ndeki durum şöyle özetlenebilir: «Bu sıralarda güney İtalya'da başlarında 1059'dan beri o müthiş Robert Guiskard'ın bulunduğu Normanlar gittikçe daha büyük başarılar elde etmekte idiler. Macarlar kuvvetli bir saldırıda bulunmuşlar ve önemli Tuna müstahkem mevkii Belgrad'ı işgal etmişlerdi (1064). Peçeneklere soydaşları Oğuzlar katılmış ve bununla yeni ve korkunç bir tahribat başlamıştı. Bir zamanlar Peçeneklerin, Oğuzların baskısı üzerine yapmış oldukları gibi, şimdi de Oğuzlar arkalarından gelen Kumanların baskısı yüzünden güney

Rusya ovalarından çıkarak 1064 yılı sonbaharında muazzam kitleler halinde Balkan yarımadasına girdiler. Bulgar arazisi, Makedonya, Trakya ve hatta Yunanistan bunlar tarafından tahrip edildi. Bunların yağma akınları öylesine korkunç idi ki, bir çağdaşın iddiasına göre 'Avrupa'nın bütün ahalisi göç etmeyi düşünmüştü.' Ancak müthiş bir salgın hastalık devleti Oğuzlardan kurtardı. Bunlar büyük sayıda öldüler; bir kısmı Tuna'nın gerisine çekildi, kalanları ise devlet arazisine iskân edildi ve imparatorluğun hizmetine girdi»[15]. Bizans Devleti Tarihi'nde, Malazgirt zaferinden hemen önce Türklerin, Roma Devleti'ni hem zayıflattığı ve hem de bu devletin hizmetinde olduğu yazılıyor.

Aynı tarih şöyle devam ediyor: «Peçeneklere karşı yapılan savaşlarda temayüz etmiş kıymetli ve seçi bir kumandan olan Romanos IV. Diogenes (1068-71) askeri partide sahip olduğu nüfuz ve itibara her halde lâyık bir kimse idi. Selçuklulara karşı savaşı derhal ele almış; fakat ordunun çürüme oluşumu çok ilerlemiş bir safhada olduğu gibi, imparatorun devlet kurtarma gayretleri Psellos partisinin entrikaları ile arkadan vuruluyordu. Büyük bir güçlükle, çoğunluğu yabancı asıllı ücretlilerden -Peçenek, Oğuz, Norman ve Franklar- terekküp eden bir ordu topladı. Girişilen ilk iki sefer (1068 ve 1069) her şeye rağmen oldukça başarılı oldularsa da üçüncü sefer korkunç bir mağlûbiyet ile neticelendi.» Zaferi Türk tarafı kazandı; ancak kaybedenin ordularının pek büyük bir bölümü ücretli Türk askerlerden meydana geliyordu.

Türkler, Malazgirt'ten sonra Anadolu'da ilerlediler. Bizanten yöntemleri Bizans'a karşı kullandılar: Bizans başkentindeki rakip partileri birbirine karşı kullanmayı başardılar.

Sonra, Anadolu'ya yerleştiler. Peki sonra ne yaptılar? Bunun için, önce küçük bir parantez gerekiyor. Şöyle: Tarihte «Bizans Devleti» adıyla bir devlet kurulmadı ve var olmadı. «Bizans», İstanbul'dan büyüyen, önce Seconda Roma veya Nova Roma adıyla bilinen, da-

ha sonra Konstanlpol olan İstanbul'dan gelişen Roma İmparatorluğu'na tarihçilerin verdikleri isim oldu.

Parantezi kapattıktan sonra devam edilebilir ve aynı tarihten şunlar aktarılabilir: «Botaneiates ve daha sonra da Melissenos'un (tahtı isteyen rakip imparator adayları, y.k.) Süleyman ile işbirliği yapmaları Türklere Anadolu'nun fethini oldukça kolaylaştırmıştı. Daha 1080 yıllarında Süleyman Kilikya'dan Marmara'ya kadar bütün Anadolu'ya hakim olmuş bulunuyordu; burada, en eski Bizans toprakları üzerinde Rum sultanlığını, yani Roma saltanatını kurdu»[16]. Önemini abartmak söz konusu olamaz: Türkler, Anadolu'ya girdikleri zaman, daha açık bir deyişle Anadolu'yu Roma İmparatorluğu'ndan almaya başladıkları zaman da Anadolu'da Roma Selçukluları Devleti'ni (*) kuruyorlar.

Köksüz Türk, Anadolu'daki ilk devletine «Roma» adını uygun görüyor, bu devlet resmî yazışmalarını Arapça yapıyor ve yöneticilerine Keyhüsrev, Keykavus, Keykubad türünden Farsça isimler koyuyor. Bu devletin yıkıntıları üzerinden büyümüş olan şairi de kendisine «Romalı» adını lâyık görüyor, Arapça Romalı anlamına gelen Rumî kelimesini beğenerek Mevlâna Celâleddin-i Rumî oluyor, Türkçe yok denecek kadar az şiir yazıyor, bunun yerine ve başka dillerin yanında Grekçe şiir yazmayı deniyor, yazıyor.

İçerikle ilgili parantezden sonra yöntemle ilgili parantezin sırasıdır: Bilim, gök'ten yasaları çıkararak işe başladı, yıldızların şiddeti göklerde bırakıldı. Bilim, gok'ü ve göksel cisimlerin hareketini anlamaya çalışarak kendisini doğurdu ve geliştirdi. Gök'ten yasaları çıkarırken, gök'ün büyüsünü ve ateşini ayırdı. Belki de bu anlamak

---

(*) «Türk devletleri arasında en kuvvetli ve devamlı olarak kalanı ve Anadolu'nun türkleşmesinde en mühim iş görenı, 'Rum Selçukluları'dır.»

Ord. Prof. M. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 1926, yeni baskı İstanbul, 1980, s. 207.

Tekrar da olsa burada yeri var: «Rum», arapça Roma demek.

türünden görkemli bir oluşumun ödenmesi gerekli fiyatı olarak göründü. Böyle bir fiyatın ödenmesi gerektiğine inanmıyorum.

Anlamak, bir yanda kabul etmek oluyor. Bunda da bir sakınca bulunmayabilir, ancak zaman zaman anlamak teslim olmayı da beraberinde getiriyor. Böyle bir gerekliliğe katılmıyorum.

Anadolu'daki ilk Türk devletinin kendisine Roma adını uygun görmesini anlamak imkânsız değil, belki önemli ölçüde zor. Bu, bir. İkincisi ise şu: Anadolu toprakları üzerinde bir çok kurumun gerçek sahibini belirlemek, sanıldığı kadar kolay olmayabiliyor (*). Anadolu Türkleri için, önlerindeki iki güçlük imparatorluk, Pers ve Roma İmparatorlukları, kaçınılmaz olarak çok etkileyici model oluyor. Ayrıca bu iki model biribirini de etkiliyor.

Üçüncüsü, ikincisinden ve belki de bu iki modelin karşılaştırmasından çıkıyor: Bizans, uzunca bir süre kendisini Doğu Roma bile saymıyor, doğrudan doğruya Roma kabul ediyor. Bizans çevresinde kurulan yeni devletler de çok zaman, Bizans'ın çürüme dönemlerinde, doğ-

---

(*) Dragoman kelimesi, Bizans'tan kalma ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde pek çok kullanılan bir kurumu yansıtıyor, tercüman anlamına geliyor. Dragoman kelimesi, Grekçe kökenli olarak biliniyor. Buna şaşmamak gerek, çünkü görkemli Osmanlı saray kuruluşu, pek çok görkemli Bizans saray kuruluşunun bir kopyesi olarak duruyor. Tercüman, yabancı elçilerinin yanında imparatorun huzuruna çıkıyor ve elçilerin kabul törenlerini çlauss yönetiyor.

Tanınmış bir Bizans tarihçisi ise şunları yazıyor: «Elçileri haber verenler ve yabancı elçilerin çevirmenleri büyük *chiauss* ve *Dragoman* idiler, Türkçe kaynaklı bu iki isim bugün bile Bab-ı Âli'de kullanılıyor.»

E. Gibbon, The Decline and Fall of the Roman Empire, Vol II, ilk baskı 1787,
Encyclooedia Britannica Inc., 1952, s. 318.

Gibbon, bu bilgileri verdikten sonra, daha ilerde s. 698, chiauss'un çavuş'tan gelebileceğini, ancak dragoman'ın Arapça Tagerman'dan geldiğini söylüyor. Türkçede ise Tercüman olarak biliniyor. Fakat, Osmanlı sarayında Tercüman yerine uzunca yıllar, yabancı bir kelime olarak Dragoman kullanılıyor.

rudan doğruya Roma'nın varisi ve yaşatıcısı olarak ortaya çıkıyorlar. Bulgar Devleti veya Moskova Prensliği bu çıkışın bilinen örnekleridir. Türklerin Rum Sultanlığı gölgede bırakılmıştır, Osmanlı Devleti ise tarihsel olarak Roma'nın mirasına konmak bir yana, liderleri aracılığıyla ve uzunca zaman, Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurma amacına açıkça sahip çıkmıştır (*). Fatih'e «Müslüman Kayzer» denilmiştir. Sultan Mehmet'in mevcut dinlere karşı hoşgörüsü, inancından çok izlemek istediği politikadan doğmuştur: Sultan Mehmet, Roma İmparatorluğu yerine geçmeyi ciddi ciddi düşlemiştir.

Bunları bugün okumak şaşırtıcı gelebilir, ciddi bir gerekçesi var. Çağdaş Türkiye, bir başka çalışmamda «Düzenin Oturması» olarak nitelediğim 1930 yıllarında, yoğun sayılabilecek bir ulusal bilince ulaşma sağnağı altında yıkandı. Ulusal bilince ulaşma, ciddi ve kocaman adamların, bilimsel sayılabilecek malzemelerle, bir halkın beynini yıkaması demekti. Türkiye, Mustafa Kemal'in «ne mutlu Türküm diyene» sözünün simgelediği bir çubuğu tersine bükme süreci içinde, kendi geçmişindeki etkileri reddetmekle kalmadı, diğer halklar üzerinde etkili olmuş olduğunu bile iddia edebildi. Bu yıllarda ortaya atılan «Türk Tarih Tezi» ve «Güneş Dil Teorisi», çubuğu tersine bükme girişimlerinin dramatik örnekleri oldular.

Rastlantı, bilimsel olarak açıklanamayan beraberliklere verilen addır. Dünyada rastlantı olmaz, ancak bilimin ve bilimsel iktidarın ulaşamadığı alanlar olur. Rastlantıyı reddedebilmek için, derinliklerde yatan beraberlikleri bulup çıkarmak gerekir. Bu, bilimsel çaba demek. Rast

---

(*) «Yıldırım Bayezid Han tahta geçince pek çok fütuhata mazhar oldu. Babasına ve cedlerine emir denilirken, Mısır'da bulunan Abbasi Halifesi tarafından kendisine, Sultan-ı İklim-i Rum ünvanı verildi.

Tarih-i Cevdet Birinci Cilt, s. 57-58.

«Osmanlılar Anadolu'nun bir köşesinde, küçük bir topluluk olup rumlar gerek mali kuvveti, gerek devlet bilgileri ile onlara üstündü. Hatta İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'ya dağılan rumlar oralarda bunu anlatmışlardır.»

Tarih-i Cevdet Birinci Cilt, s. 61.

lantının reddine yönelik bilimsel çaba, zaman zaman tarihin derinliklerine inmeyi zorunlu kılıyor.

Bütün bunların ışığında, Türklerin 1071 yılında Malazgirt'ten Anadolu'ya girerek Anadolu'da Roma Saltanatı kurmalarından yıllarca sonra, çağdaş Türkiye'nin yoğun bir uluslaşma kampanyası içinde olduğu bir zamanda ve 1931 yılında, Türkiye'de bir ciddi incelemenin yayınlanması rastlantı olmuyor ve şaşırtıcı görünmüyor: «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri.» Bu incelemenin Fuad Köprülü imzasını taşıması da şaşırtıcı değildir: Köprülüzade Mehmet Fuad, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen Türk biliminin harika çocuğu olması bir yana, nerede ise bu çalışmasına kadar, Ankara'da kurulan yeni Cumhuriyeti ve liderini küçümsemiştir. Bu nedenle, Ordinaryus Profesör Köprülü'nün bu incelemesi, kendini beğenmiş fakat yenilmesi zor sertliklerle karşılaştığı zaman manevra yapmasını bilen bir bilim adamının, yeni rejim ve lideri ile barışması işlevini de üstlenmiştir. Köprülüzade, bu çalışmasında hem bilimsel yeteneğini ve hem de kişisel kıvraklığını kanıtlamak zorunda kalmıştır. Kemalist Rejim ise böyle bir alış verişten, uluslararası bilim çevrelerinde saygınlığı olan bir isimden yararlanarak, kendi yakın geçmişinin saflığını kazanmayı ummuştur.

Bu alış verişin her iki taraf için ne kadar kârlı olduğu, ayrı bir sorundur (*). Ancak Köprülüzade, bu incelemesinde, Bizans etkisini reddetme görünümü altında bu etkiyi net bir biçimde kataloglama işlevini üstlenmiştir. Köprülüzade'nin kişisel kıvraklığı ve yeteneği, red görünümünü verebilmesinde, bilimsel gücü de kataloglama işlevini yerine getirmesinde belli olmuştur.

(*) Ulusal bilince ulaşma kampanyasının daha ileri aşamasında resmî Ulus Gazetesi'nde rejimin o zamanki etkin yazarlarından Burhan Belge, «İslâmlık ve Bizans arasında bir kompromi yapmış olan Osmanlılık» diyor; ulusal bilince ulaşma süreci içinde Osmanlılığı reddederken Bizans etkisini, önemli ölçüde, kabul ediyor.

B. Belge, İnsan ve Kültür: Katastrof'tan Sonra. Ulus 14 Aralık 1938.

Fuad Köprülü, bilim adamı nesnelliğine bürünebildiği zaman, şunları sıralıyor: «Maddî medeniyet itibariyle Türkler'in Bizanslılar'dan çok müteessir oldukları daima iddia edilmiştir: İnşaata, bir takım sanatlara, gemiciliğe, madenciliğe ait bir çok tabirlerin türkçeye rumcadan (*) geçtiği söyleniyor»[17]. Köprülü «iddia» edileni söyledikten sonra, son derece yumuşak bir biçimde, ekliyor: «Madencilik gibi mahallî sanatlarda da Türkler'in eski Bizans an'anelerini devam ettirdikleri tahmin olunabilir.» Yumuşak biçimden yararlandıktan sonra daha açık olabiliyor: «Kıyafetlerde ve kostümlerde Bizans tesirinin çok göze çarpıcı olduğunu gösteren maddî deliller vardır»[18]. Bunun hemen arkasından ise, bir özet yapıyor. «Hulâsa» diyor, «maddî medeniyet itibariyle Bizans'ın Türkler üzerinde müessir olduğu tarihî bir hakikattir.»

Özetten sonra, bazı ayrıntılara yer verilebilir. Köprülü, bunu yapıyor ve tarihçiliğe soyunan bazı romancıların Türklüğü özge, sui generis, bir kurum saydıkları, saymakla yetinmeyip övme ve övünme düzeyine çıkardıkları esnaf örgütünün kökünün Bizans'a kadar uzandığını da kaydediyor. Aslında Bizans üzerinde yazılmış her incelemede yer alan bir esnaf örgütlenmesinin Osmanlı döneminde de varlığını sürdürdüğünü yazmakla yetiniyor. Şöyle yazıyor: «Bizans esnaf teşkilâtıyla Osmanlı devri esnaf teşkilâtı arasında bazı benzerlik noktaları pek göze çarpıcı

(*) «Rumca» kelimesi, aslında Roma dili demek olmakla birlikte, ünlü bir yanlışlıkla Grekçe'yi anlatmak için kullanılıyor.

Ancak burada «Rumca» hem Roma kentinin dili olan Latince ve hem de Grekçe anlamına gelebilir. Çünkü, yalnızca Selçuklular veya Osmanlılar değil Doğu Roma İmparatorluğu da iki dilli bir devlet idi. Resmî yazışma dili ve bilim dili, Latince, buna karşılık halkın konuştuğu ve aşağılanan dil Grekçe idi. Uzunca süre bu iki dillilik devam etti. Daha sonra Grekçe, Türkçe ne yazık Rumca deniyor, resmî dil düzeyine de çıktı.

Bu nedenle Bizans'tan Türkçeye giren bazı kelimelerin Grekçe anlamında Rumca değil, Latince veya Roma dili anlamında Rumca olması mümkün.

olduğu gibi, Bizans devrinde çeşitli esnafa mahsus ayrı ayrı çarşılar olması âdeti Osmanlılar devrinde de devam etmiştir.» Türkler, sanayi örgütlenmesinde, pek uzun yüz yıllar Bizans kurumlarını koruyorlar.

Bir nokta daha: Tarihi, bireylerin zaafı veya üstünlüğü biçiminde almak bir bilgisizlik türüdür. Bir anlamda bilgisizlik, diğer bir anlamda ise bilgisizlikten öte bir eksikliktir. Kemalist Historiağrafi'nin bir kişisel zaaf ürünü olarak sunduğu kapitülasyonlar, Bizans'ın Türkler üzerindeki etkisi açısından ele alındığında, tarih içinde oturtulduğu çarpık yerinden çıkarılabiliyor. Şöyle söylenebilir; kapitülasyonlar, Türkler'e ve Osmanlı Devleti'ne özgü bir kurum değildir. Orta Çağ'da toprak genişlemesi peşinde koşan her devlet, kapitülasyonları bir araç olarak kullanıyor. Roma İmparatorluğu da öyle yapıyor. Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar, önlerindeki Roma Modeli'ni kopye ederek uygulamaktan geri kalmıyorlar. Fuad Köprülü, buna da işaret ediyor: «Bizans imparatorlarının yabancı tüccarları memleketlerine çekmek için verdikleri imtiyazlar, yani kapitülasyonlar, yalnız Osmanlılar'da değil, Selçuklular'da, hatta Akdeniz kıyılarına hakim çeşitli İslâm devletlerinde de mevcuttu[13]. Demek oluyor, Anadolu'yu fetheden Türkler kapitülasyon kurumunu keşfetmek zorunda kalmadılar, hazır buldular ve aldılar.

Burada Osmanlı veya Bizans tarihi yazmıyorum. Türk Aydını'nı yazmaya çalışıyorum. Ancak düşüncenin insan kılığına girmiş türü saydığım aydını yazarken, bir bilimsel yöntem olarak, tarihe başvurmak zorunda kalıyorum; çünkü, aydını eylemin ve bu yüzden de tarihinin ürünü olarak alıyorum.

Türk Aydını söz konusu olunca da Türkler'in Tarihi'ne başvurmak zorunda kalıyorum. Türk Aydını, yeni bir deyişle Aydıntürk, köksüz Türk'e bakıyor. Hem bakıyor ve hem de çıkıyor.

Tanzimat'ta Fransız modasına, İkinci Savaş'tan sonra Amerikan salgınına kapılmak, Türk için ve Türk aydını için yeni bir oluşum sayılmamalı. Anadolu'yu zaptettiği zaman da Roma büyüsüne kapıldı; sürekli olarak bir sal-

gından diğerine yakalanma Türk'ün ve Türk Aydını'nın yazgısı oldu. Bunun iyice deşilmesi gerekiyor.

Amacım tarih yazmak değil, eylemi yazıyorum. Bu eylem Türk Aydını'nın trajik yazgısıdır ve kendi üzerine eğilen her Türk düşünürünün karşısına çıkıyor. Bu yüzden Türkçülüğün Esasları'nı yazan Ziya Gökalp'ın da karşısına çıkıyor (*). Gökalp, Köprülü'den önce ve daha çok kültür ile uygarlık alanında, örnekler veriyor: «Meselâ» diyor, «rumî takvimi bırakarak bunun yerine garp takvimini aldık.» Devam ediyor: «Rumî takvim bizim için mukaddes bir şey miydi? Rumî takvim, Rumlara yani Bizanslılara aittir. Bunu takdis etmek lâzımsa, onlar takdis etmelidirler»[20]. Ziya Bey, takvimden sonra müziği örnek gösteriyor: Türkiye'de «yan yana yaşıyan iki musiki vardır.» Bunlardan birisi halk müziği oluyor. «Diğeri Farabi tarafından Bizans'tan tercüme ve iktibas olunan Osmanlı musikisidir»[21]. Ziya Bey, «Türk Sanat Müziği» olarak sunulan müziğin, çok doğru olarak, bir Arap tarafından geliştirilmiş Bizans müziği olduğunu yazıyor.

Köksüz Türk, Aydıntürk'ün ana rahmidir; Aydıntürk üzerinde etkileri olacak. Aydıntürk, bu köksüzlüğü bilmek durumunda, çünkü köksüzlük de bir köktür. Çünkü toplumlar ve aydınlar boşlukta asılı durmuyorlar. Bu yüzden köksüz olmak, mutlaka bir köke yol açıyor. Unutulmamalı, susuz söğütün kökleri kendisini besleyecek suyu bulabilmek için büyüyor, uzanıyor, eğer yakında ev varsa, büyük bir hırsla evin lâvabosundan yeşeriyor. Anadolu'yu fetheden Türkler, Anadolu'daki büyük Roma Modeli ile karşılaşıyorlar, buna uzanmaları zor olmuyor.

İleri sürülenler, ancak ulusal bilince ulaşma kampanyası içinde yoğun bir beyin yıkama şokuna tutulan entelijansiya için yeni sayılmalı; yoksa, bilimsel bilgi olarak bir yeniliği yok. Bunun için, yeni olmadığını gösterebil-

---

(*) «Şark medeniyeti bazılarının zannettiği gibi gerçekten İslâm medeniyeti değil Garbî Roma medeniyetinin bir devamından ibarettir.»

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, ilk baskı 1923, İstanbul, 1961, s. 30.

mek için, bir örnek daha verebilirim. Hilmi Ziya, bu kampanyadan sonra ve 1960 yıllarının görkemli arayış günlerinde yazdığı Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi'nde şunları yazıyor: «Osmanlılar Anadolu ve Rumeli'yi tamamen elde ettikleri zaman, Doğu Roma'nın birçok bakımdan varisi oldular. İstanbul'un fethi Roma varisliğine keskin bir çizgi getirdi» (*). Böylece burada ön plana çıkan Roma'nın varisi olma tezinin de pek yeni olmadığı görülüyor.

Bu tez yeni değilse, burada bir özet yapılabilir ve özet için soru sormak yararlı olabilir, Cumhuriyet dönemi Türk biliminin harika çocuklarından Fuad Köprülü, hem bilimsel doğruları dile getirme ve hem de Kemalist Rejime yaranma işlevlerini, aynı zamanda, nasıl yerine getirebildi? Şöyle: Roma'nın Osmanlı üzerindeki etkisini tarih ve kanal olarak oynatarak. Tarih olarak yapılan, Köprülü'nün sözleriyle, şudur: «Bütün bu tesirlerin mahiyetini, derecesini ve bilhassa zamanını -yani Osmanlılar zamanına mı, yoksa Selçuklular zamanına mı ait olduğunu- tayin için uzun tetkiklere ve müstakil monoğrafilere ihtiyaç vardır»[22]. Böyle söylüyor, söyledikleri, bu incelemeler yapılıncaya kadar bu konuda bir yargıda bulunamayacağı anlamına gelmiyor. Tam tersi: «Bizans devlet müesseselerinin Osmanlı devlet müesseseleri üzerinde hiç bir bariz tesir icra etmemiş olması, Osmanlılar'dan evvelki devirlerde de böyle bir tesirin bulunmadığına asla bir delil teşkil edemez»[23]. Köprülü, bu sözlerinin altını çiziyor.

(*) Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 1966, yeni baskı İstanbul, 1979, s. 22.

Hilmi Ziya, Osmanlı ikilemi denilebilecek bir oluşuma da parmak basıyor: «Fakat Bizans'ın yerini tutan ve bütün bu ayrı cinsten kavimleri yönetme işini üzerine alan Osmanlıların siyasî ve kültürel kaderi iki yöne çevrilmiş bulunuyordu: 1 — Doğu Roma'yı eski kanun ve geleneklere uygun bir tarzda yönetmek; 2 — Abbasî Halifeliğinin yıkılışından beri açıkta kalan İslâm hegemonyasını ele geçirmek. Osmanlı padişahlarının 'Sultan-ı İklîm-ir-Rûm' ve 'Halife-i Ruy-i Zemin' ünvanları, oldukça ayrı olan bu iki kaderi boş yere birleştirmeye götürüyorlardı.»

«Türkler'in doğrudan doğruya Bizans nüfuzu altında kaldıkları en mühim devir, şüphesiz, Anadolu fütühatını takip eden ilk asırlardır.» Köprülü, Anadolu'yu Bizans'tan alan Türkler'in tümüyle Bizans etkisi altına girdiklerini açıkça yazıyor. Bu, Aydın Üzerine Tezler'in tezlerinin gelişimi ve açıklanması açısından önem taşıyor. Ancak Kemalist Rejim'e yaranma zamanının geldiğini düşünen Fuad Köprülü, Türkler'in Anadolu'yu fethettikten sonra Anadolu'nun eski sahibi Roma İmparatorluğu'nun rengine bürünmesini mazur göstermeye, bir apologia bulmaya, çalışıyor: Bu amaçla olsa gerek, şunları yazıyor: «Anadolu Selçukluları ve Anadolu'da kurulan diğer eski Türk devletleri, Bizans'tan zaptettikleri topraklarda yerleştikleri ilk zamanlarda, tamamen değilse de yine bir dereceye kadar, Mısır ve Suriye'nin ilk İslâm fatihleri vaziyetinde bulunuyorlardı.» Araplar, Mısır ve Suriye'yi fethettikleri zaman karşılaştıkları uygarlıkların etkisi altına girdiler.

Bu yüzden olmalı, Fuad Köprülü, «Anadolu Türkler'inin bilhassa XI-XII. yüzyıllarda kuvvetli Bizans tesiri altında kalmaları pek tabiîdir»[24] diyor. Böylece Profesör Köprülü, Roma kurumlarının Osmanlı ve dolayısıyla Türkler üzerindeki etkilerini, tarih olarak, daha gerilere götürmüş oluyor. Bu, üstlendiği işlevin bir parçasıdır. Diğer parçası ise şöyledir: «Bir taraftan Yunan-Roma medeniyetinin, diğer taraftan eski Doğu medeniyetlerinin mirasçısı olan Bizans, yeni doğan İslâm medeniyeti üzerinde elbette mühim bir tesir icra edecektir»[25]. Etki, yeni kanal bulunarak, Araplar üzerine kaydırılıyor. Ve bu, bir başlangıç oluyor, şöyle devam ediyor: «Çölden gelen yarı barbar Arap fatihlerinin, devlet kurmak için, kısmen Sasanî ve kısmen Bizans mirasından istifade ve bu iki büyük imparatorluk müesseselerini taklit ettikleri tabiîdir.» Buna göre, Bizans önce Arapları ve Araplar kanalıyla da Osmanlı Türkleri'ni etkilemiş oluyor (*). Böylece Osmanlı döneminden kalmak-

---

(*) «Osmanlılar'ın doğrudan doğruya Bizans'tan almış oldukları zannolunan bazı müesseseleri, menşei velev ki Bizans olsun, Selçuklular'dan geçmiş değil midir? Hatta, Emeviler ve

la birlikte Cumhuriyet dönemi Türk biliminin harika çocuklarından Fuad Köprülü, Roma Mirası tezini hem kabul ve hem de reddetmiş oluyor.

Köprülü'nün özel sorunu ve sunuşu, Aydın Üzerine Tezler'i yalnız teğet olarak ve Fuad Köprülü'nün Türk aydın düşüncesini, sanıldığından fazla, etkileyebilmiş olmasından kaynaklanıyor. Ancak yapılan bu irdeleme, ister tarih ve isterse kanal oynatması yapılsın, Türkler'in Anadolu'ya girdikleri andan itibaren Roma etkisine de girmiş oldukları ve bu etkinin, azalmadan sürdüğünü ortaya çıkarıyor.

Fakat burada, Köprülü söz konusu olunca, Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gereğine de işaret etmek zorunlu oluyor. Şöyle söyleyebilirim: Türk sol entelijansiya, 1960 yıllarının görkemli uyanış döneminde bile ve belki de en çok bu dönemde, ulusal bilince ulaşma kampan-

---

Abbasiler zamanında İslâm alemiyle Bizans arasındaki devamlı münasebetler, İslâm medeniyetinin Doğu Roma'dan bir takım müesseseler alması neticesini doğurmuş değil midir? Bu müesseselerden Abbasiler yoluyla -doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na, onlardan Anadolu Selçukluları'na ve onlardan da Osmanlılar'a geçmiş olanlar yok mudur?»

M. Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, ilk baskı 1931, İstanbul, 1981, s. 27.

«Şark medeniyeti bazılarının zannettiği gibi gerçekten İslâm medeniyeti değil Garbi Roma medeniyetinin bir devamından ibaretti. Osmanlılar, Şarki Roma medeniyetini doğrudan doğruya almadılar: Kendilerinden evvel, Müslüman Araplarla Acemler bu medeniyeti almış olduklarından, Osmanlılar onu, bu dindaş milletlerden aldılar. Bundan dolayıdır ki, bu medeniyeti, bazı mütefekkirler, İslâm medeniyeti zannettiler.»

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, ilk baskı 1923, İstanbul, 1961, s. 30.

«Efendiler, Osmanlı İmparatorluğu ne idi? Türk geleneği ve İslâm şeriatı ile birlikte Roma kurumlarına dayanan orta çağa özgü bir siyasi topluluk..»

Yusuf Akçura, Türk Ulusunun İktisadi Kökenlerine Dair, 24 Mayıs 1922, Türk Ocağı Konferansı, çoğaltma, s. 1.

yasının damgasını taşıdı ve gösterdi. Bunu ve bu dönemi, ayrıntıyla, Aydın Üzerine Tezler'in bundan sonraki kitabında ya da kitaplarında yazabilmeyi umuyorum. Burada ve geçerken şunu söylemek durumundayım: Türk sol entelijanslya, tıpkı Rusya sol entelijansiyasının kendisinden yüz yıl önceki görkemli uyanış yıllarında slavofil bir hummaya yakalanması türünden, 1960 yıllarında yoğun bir türkofil eğilim gösterdi. Bundan şunu kastediyorum: Osmanlı kurumlarını son derece sui generis, son derece Türk'e özgü, kurumlar saydı.

Halbuki Köprülüzade Fuad, en azından Roma'nın Osmanlı üzerindeki doğrudan etkilerini reddetmeye çalışırken, çok daha bilimsel ve nesnel olabiliyor. Şunları yazabiliyor: «Yine bu gibi birçok hallerde, mesele lâyıkıyle tetkik olununca, herhangi bir iktibas ve taklitten bahse hiç mahal olmadığı ve yalnız benzer sosyal şartların benzer neticeler vücude getirmiş olduğu meydana çıkabilir»[20]. Hiç kuşku yok, son derece doğru. Benzer koşullar ve daha doğrusu benzer ihtiyaçlar, benzer kurumları doğuruyor. Buna, Türk sol entelijansiyasının Türk'e özgü sandığı timar sistemi ordu kurmayı gösterebilirim. Bu, Bizans'ta, Rusya'da ve Osmanlı'da son derece yaygın ve yalnızca, genişleyen, sürekli toprak kazanıp iskân sorunuyla karşı karşıya kalan her devletin başvurmak zorunda kaldığı, özgürlüğüne sahip olduğu, bir kurumdur.

Sezar'ın hakkını Sezar'a vermeye başladıktan sonra neden devam etmemeli? Köprülü, belli bir reddi ortaya koyabilmek için Bizans'ın Arap ve İran dünyası üzerindeki etkilerinden söz ediyor. Buradaki ilişkinin ve etkileşmenin tek yanlı olduğunu düşünebilmek için hiç bir neden yok. Arapların parlak uygarlıklar yaratıcısı olup olmadığı tartışılabilir; bir bütün olarak özgün bir uygarlığın sahibi olmadıkları, inandırıcı bir biçimde, ileri sürülebilir. Ancak bir noktaya itiraz mümkün değil: Uzunca bir süre, tüm orta çağ denilebilecek bir zaman aralığında, Araplar, bazı miniskül eklemeler bir yana, temelde dünya biliminin emanetçisi oldular. Mezopotamya'dan kalkıp, Ege Denizi'nin Anadolu kıyılarında durakladıktan

sonra Grek yarımadasında yeşeren ilk bilimsel düşünce ve sanat, daha sonra Mısır'a ve Mısır'dan da Suriye'ye geçti. Araplar, Suriye'yi ve tabiî Mısır'ı aldıktan sonra dünya bilimini hazır buldular, bunu Suriye dilinden Arapçaya çevirerek uzun yüz yıllar sakladılar.

Avrupa dünyası yeniden doğuşuna Arapça kaynaklardaki Helen-Roma bilim ve sanatı ile başladı. Bunun Bizans'ı etkilememesi mümkün değil. Ayrıca yükselen Arap dünyasının Bizans sarayında taraftarlar bulmaması da imkânsız (*). Öyleyse etkileşmenin karşılıklı olabileceği söylenecek.

Avrupa'nın yeniden doğuşunu Arap kaynaklarını okuyarak başlatmasının, Türk aydınının oluşumunda ve özellikle aşağılık duygusunun yerleşmesinde ayrı bir önemi var. Bu görülecek. Ancak Bizans'ın İran'ı etkilemesi kadar İran'ın da Bizans'ı etkilemesinden söz etmek gerekli. Bir simgesel örnek verilebilir: Bizans sarayının görkemi, törenlerinin şatafatı hep bilinir; fakat, İmparatorun önünde secdeye kapanma ve ayaklarını öpme İran kaynaklıdır (**). Türkler'e Bizans kanalıyla mı, yoksa doğrudan doğruya İran'dan mı geçti, söylemek çok zor.

Aydın Üzerine Tezler'in gelişen mantığı açısından Türkler'in hangi kurumu nereden aldıkları pek önemli değil; önemli olan, çeşitli kurumları benimseme konusunda

---

(*) «Theophilos sadece Bizans payitahtının kültürüne değil, aynı zamanda Bağdat'daki hilâfet sarayının etrafına saçtığı kültür ışınlarına da gözlerini ve kalbini açık tutmuştu. Arap sanatına karşı duyduğu hayranlık gibi kendisini ateşli bir tasvir kırıcı yapan taassubunu da anlaşıldığına göre hocası İoannes Gramatikos'tan almıştı. Saltanat devri, tasvir kırıcılık hareketinin son hamle devri ve Bizans dünyasının Arap kültürünün en şiddetli etkisine maruz kaldığı devre oldu.»

G. Ostrogorksy, Bizans Devleti Tarihi, Ankara, 1981, s. 193.

(**) «Tapınma biçimi, imparatorun önünde secdeye kapanma ve ayaklarını öpme, İran'ın kölelik sisteminden ödünç alındı; ancak son Grek monarkına kadar sürdürüldü ve daha titizlikle uygulandı.»

E. Gibbon, The Decline and Fall of Roman Empire, Vol. II, 1952, Encyclopedia Britannica Inc., s. 318.

bir direnç göstermediklerinin ortaya çıkmasıdır. Türkler, yalnızca orta çağda değil, yakın çağda ve çok yakın zamanlara kadar, diğer ülke modellerini taklit ve benimseme konusunda büyük bir istek gösterdiler. Hem zaman içinde ve hem de zamanın belli bir kesitinde kaynak ülke konusunda çok rahat davrandılar. Bu rahatlığın, birikmiş zamandan bakıldığı zaman, belli bir aşağılık duygusunu doğurmasına şaşmamak gerekli. Ayrıca Türkler'in örnek ve kaynak aldığı bazı halkların yazılı metinleri, Türkler hakkında son derece küçük düşürücü ve aşağılayıcı değerlendirmelerle doludur. Türkler ve özellikle Türk okumuşları, örnek halkların yazılı metinlerini öğrenmeye çalışırken, aynı zamanda, kendileri hakkında hakaret dolu değerlendirmeleri de sindirmek zorunda kaldılar.

Türkler'in bu rahatlığı ve aynı anlama gelmek üzere köksüzlüğü konusunda en zengin ve aynı anlama gelmek üzere en gelişmiş örneği, yine Anadolu'da kurmuş oldukları Roma Saltanatı veriyor.

Köprülü, şimdiye kadar sık sık aktarma yapılan önemli çalışmasında, «Selçuklular, hıristiyan devletlerle ve bilhassa Bizans ile haberleşmelerinde rumcayı kullandılar» diyor. Ekliyor: «Onlardan sonra, Karaman hükümdarlarının, Anadolu'nun cenup sahillerindeki bazı Türk Beylerinin, Batı Anadolu'da Bizans ile ve Batı devletleriyle münasebetlerinde bu an'aneye uyduklarını biliyoruz»[27]. Bu kadarını önemlice bulmayanlar için devamı var: «XIV. yüzyıldan başlayarak, hemen hemen XVI. yüzyıl sonlarına kadar, Osmanlı padişahlarının da bu kuvvetli geleneğe uyduklarını görüyoruz.» Öyleyse açık, Osmanlı gücünün doruk noktalarında da dış ilişkilerde Grekçe kullanılıyor.

Olabilir, denebilir. Yüz yıllar, belki de geleneği değil sadece kullanılan dili değiştirmiş olabilir. Tanzimat ve sonrası dönemde, dış ilişkilerde kullanılan dil Fransızca oldu. Bundan, Türkler'in on dokuzuncu yüzyılda yabancı ülkelerle yazışmalarında Fransızca dilini kullanmış olmalarını kastetmiyorum. Bu, mutlak. Buna ek olarak, Türk

dışişleri yetkilileri, kendi kendi iç yazışmalarını da Fransızca yaptı.

Burada da kalmıyor, Köprülü'nün ekleyecekleri var. «XV. yüzyılda Fatih'in ve II. Bayezid'in rumca yazılmış fermanları bugün elde mevcuttur»[28]. İlginç sayılmalı, Anadolu'ya giren Türkler Anadolu'daki Roma kurumlarına varis olurken, İstanbul'u fetheden Fatih Mehmed de Grekçe ferman yazıyor.

Ancak hiç şaşırtıcı değil. Birincisi, tekrar: Roma, bilinen dünya ve özellikle Anadolu fatihleri için bir modeldir. İkincisi, Selçuklu ve Osmanlı sultanları için Romalı kanı pek yabancı değil, anaları veya büyük anaları ya da eşleri, Grek olabiliyor (*). Üçüncüsü, gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı prensleri zaman zaman Bizans Sa-

---

(*) Osmanlı sultanlarının anaları ile ilgili bir tablo var. Metin-içi ek olarak sunuyorum.

Bu tablo yalnızca tahta geçmiş çocukların analarını gösteriyor. Çocukları tahta çıkamayan Osmanlı prensesleri bulunabilir; listenin bunlarla tamamlanması gerekiyor.

Eksiği gidermek için şunu kaydetmem zorunlu: Osmanlı hanedanı hep asalet aradı. Oğuz'a bağlılık ve efsane sonradan yaratıldı; asaleti öncelikle Bizans ve Slav prensesleri ile evlenerek, daha sonra da Halifelerin fermanlarından kuvvet alarak, yaratmaya çalıştılar.

Asil prenseslerle evliliklerle ilgili olarak bulabildiğim örnekler şunlar: Orhan Gazi, Bizans İmparatoru'nun kızı Teodora ile evlendi. Bir yerli kaynak, bir yabancı kaynaktan aktararak bu evlilik için şunları yazdı: «İpekli ağır kumaşlarla döşenmiş, yaldızlı saraylara, taçlarla, mücevherlerle, altın ve gümüş eşya ile dolu süslü salonlara bedel prenses, sade, toprak ve madeni kaplarla doldurulmuş Bursa sarayına geliyordu.»

Ali Seydi Bey, Teşrifat ve Teşkilâtımız, ilk baskı 1921, İstanbul, s. 15.

Ali Seydi Bey, Birinci Murad'ın Bulgar Kralı Şima'nın dul kız kardeşi Tamara ile, Yıldırım'ın Sırbistan Kralı'nın kız kardeşi Melica ile İkinci Murad'ın Sırp Prensesi Marya ile evlendiklerini kaydediyor.

Başka ve ayrıntılı bir kaynak Yıldırım'ın Kosova savaşını kazandıktan sonra yendiği hükümdarın kızı Despina ile evlendiğini yazıyor.

A.B. Alderson, The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford, 1956, s. 86.

rayları'nda ve uzunca bir süre yaşıyorlar. Bunun bir tür eğitim yanı var; kuşkusuz, «gaza» sistemini sürdüren Selçuklu ve Osmanlı karşısında, Bizans sarayına güvence verme işlevi de var, üstelik bu daha önemli (*). Dördüncüsü, Selçuklu ve Osmanlı hükümdarları arasında büyük yazgılar için doğanlar, Grekçe öğrenmiş oluyorlar. Halil İnalcık, İslâm Ansiklopedisi için yazdığı Mehmed II maddesinde, çağdaş kaynaklara dayanarak, Fatih «Türkçe, yunanca ve slavca olmak üzere, üç dil bilirdi»[29] diye yazıyor.

Buna, Roma İmparatorluğu'nu yeniden yaşatmak hülyası ekleniyor (**). Fatih'in bu hülyası, model olarak miyopik Amerikan dünyası ile, yöntem olarak ampirisizmle, politika olarak popülizmle sınırlı, yeni entelijansiya için akıl almaz görünebilir, öyle de olmalıdır. Çünkü, akıl toplumsaldır ve toplumla sınırlıdır, hülya ise aklın ötesidir.

(*) Çok örnek verme gereğini duymuyorum: Selçukluların büyük sultanı Birinci Alâeddin Keykubad, uzun yıllar Bizans Sarayı'nda yaşadı ve Bizans kurumlarını öğrendi. Fatih'in kardeşi ve fetihten önce bir ara yeniçerilerin Fatih'in yerine geçirmek istedikleri Orhan Çelebi, Bizans Sarayı'nın bir mensubu idi.

(**) «İstanbul Fatihi bir taraftan kendisini hudutsuz kudret sahibi bir hükümdar hissetmiş ve bu fikri gerçekleştirecek tedbirler almış ise, diğer taraftan da cihanşümul hakimiyet fikrini ciddi surette benimsemiştir. Onda bu fikrin muhtelif menşeleri (Türk-Moğol hakanlık, islâmî hilâfet ve Roma imparatorluk fikri) olabilir. Fakat o zaman Fatih için Bizans tahtına sahip olmak hususi bir ehemmiyet taşıyordu. Fütuhatını garp hıristiyan alemine karşı yapacak idi ve kendini Roma'nın yegâne ve hakiki varisi saymak imkânı bu fütuhatı ziyadesi ile kolaylaştırabilirdi. Fatih'in İtalyan nedimlerine Roma tarihleri okutarak, bu an'aneyi kavramaya çalıştığını biliyoruz. Onun bu telâkkiyi benimsemesinde etrafındaki Bizanslı ve garplı yakınları (Georgios Trapezuntios, Kritovoulos, Amirutzes, Benedetto Dei, Gaeta'lı Jacopo, Criaco d'Ancona v.b.) şüphesiz rol oynamışlardır.»

Halil İnalcık, Mehmed II, İslâm Ansiklopedisi, 7. Cilt, s. 513.

Köksüz-Türk-Şoven Arap

SULTANLARIN ANASI

Sultan	Anası	Irkı
Osman I	*(Belli değil)*	*Osmanlı?*
Orhan	*Mal Hatun*	*Osmanlı*
Murat I	*Nilüfer*	*Grek*
Bayezid	*Gülçiçek*	*Grek*
Mehmet I	*Devletşah*	*Germiyanoğlu*
Murat II	*Emine*	*Dulkadiroğlu*
Mehmet II	*Hümâ*	*(Belli değil)*
Bayezid II	*Gülbahar*	*Osmanlı*
Selim I	*Ayşe*	*Dulkadiroğlu*
Süleyman I	*Hafize*	*Osmanlı/Çerkez*
Selim II	*Hürrem*	*Slav?*
Murat III	*Nurubânû*	*Venedikli?*
Mehmet III	*Safiye*	*(Belli değil)*
Ahmet I	*Handan*	»
Mustafa I	»	»
Osman II	*Mahfiruze (Hatice)*	*Grek?*
Murat IV	*Kösem Mahpeyker*	*Grek*
İbrahim	»	»
Mehmet IV	*Turhan Hatice*	*Rus?*
Süleyman II	*Saliha Dilaşub*	*(Belli değil)*
Ahmet II	*Hatice Muazzez*	»
Mustafa II	*Rabia Gülnuş*	*Giritli*
Ahmet III	»	»
Mahmut I	*Saliha*	*(Belli değil)*
Osman III	*Şehsuvar*	*Rus*
Mustafa III	*Mihrişah*	*(Belli değil)*
Abdülhamid I	*Rabia Şermi*	»
Selim III	*Mihrişah*	*Gürcü*

Mustafa IV	*Ayşe Seniye-perver*	*(Belli değil)*
Mahmut II	*Nakşidil*	»
Abdülmecit I	*Bezmialem*	*Gürcü*
Abdülaziz	*Pertevniyal*	*(Belli değil)*
Murat V	*Şevkefza*	*Çerkez*
Abdülhamit II	*Tirimüjgân*	»
Mehmet V	*Gülcemal*	*Belli değil)*
Mehmet VI	*Gülüstü*	*Çerkez*

. . . . . .

A.D. Alderson, The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford, 1956, s. 83.

Ziya Gökalp'in ünlü ayrımı var: Medeniyet ve Hars. İlerde değinme imkânı bulacağımı umuyorum. Şimdilik şu kadarını söylemeliyim; sağlam bir dayanaktan yoksun. Ayrıca ileriye değil geriye açık. Başka bir deyişle geliştirici değil tutucu.

Ancak ülkücü Ziya Bey'in böyle bir ayırım ile gerçekleştirmek istediği amacı anlamak mümkün. Ziya Bey, hem evrensel ve hem de ulusal olmak istiyor; son derece yüce bir ülkü. Hem insanlığın ortak başarılarına sahip olmak ve hem de ulusal olabilmek için böyle bir ayırımı gerekli görüyor.

Hars olan, ulusal olacak. Duygular ve coşkular ulusal olacak; edebiyat ulusal olacak. Ziya Bey, bu düşüncelerini yirminci yüzyıl başlarında geliştiriyor; ulusalcılık akımı içinde, edebiyatın da ulusal olması gerektiğini böyle bir ayırım ile daha tutarlı bir biçimde savunabileceğini düşünüyor.

Bizans'ın bir edebiyatı yok. Türkler, görkemli saray törenlerini Bizans'tan alıyorlar, içine oturttukları monark için ismi ise, İran'dan ithal ediyorlar: Padişah kelimesi, en büyük hükümdar anlamına geliyor ve Batılılar imparator karşılığı olarak anlıyorlar, Farsça'dan Osmanlıca'ya

gırıyor (*). Iran'dan yalnızca padişah'ı değil, bir çok şeyin yanında, edebiyatı (**) da alıyorlar.

Köprülü Fuad, bir başka ve öncü çalışmasında, 1919 tarihli Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıfları'nda, «Anadolu Selçuklularının vücuda getirdikleri medeniyeti, umumi çizgileri bakımından tayin ve tesbit etmek istersek» diyor ve ortaya koyduğu soruna şöyle açıklık getiriyor: «En üstün unsur olarak Acem tesirinin belirdiğini itiraf mecburiyetindeyiz»[30]. Köprülü, hocası Ziya Bey'in «Hars» saydığı sanat ve somut olarak da Selçuklu sanatı konusunda şu kesin hükmü veriyor: «Selçuklu sanatını orijinal bir sanat saymak için, elimizde yeter derecede kuvvetli deliller yoktur»[31]. Bu, en azından Selçuklular döneminde Türk'e özgü bir sanattan söz edilemeyeceğini, Fuad Köprülü kıvraklığı içinde, söylemek oluyor.

«Her halde, bütün muhalif iddialara rağmen, Anadolu Selçuklularında İran tesirinin en çok göze çarptığı muhakkaktır: Gıyasü'd-Din Keyhusrev'den sonra tahta çıkan Keykubad, Keyhusrev, Keykavus v.b. gibi eski İran mitolojisinden alınmış ünvanları kabul etmeleri, Alâed-Din Keykubad'ın Konya ve Sıvas surlarının üzerine Şeh-Name'den bazı parçalar kazdırtması, bunu açık bir surette gösteriyor.» Ancak, İran etkisinin Selçuklu sarayı ile sınırlı kaldığını düşünmek için bir neden yok.

Fuad Köprülü, Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıfları'nda İran edebiyatının Anadolu'ya girişi ile ilgili olarak, en azından, bir mekanizmaya işaret ediyor: «Moğol istilâsı, Türkistan ve İran'dan, Harezm'den kaçan bir çok âlim ve sanatkârların Anadolu Selçuklu İmparatorluğu dahiline gelip yerleşmesi suretiyle, Anadolu Türkleri üzerinde İran tesirinin büsbütün kuvvetlenmesi neticesini doğur-

---

(*) İslâm Ansiklopedisi, padişah maddesi, 9 uncu cilt, s. 491 ve sonrası.

Padişah'ın aslı padşah. Paşa kelimesi de, padşah kelimesinin kısaltılmışı oluyor.

İslâm Ansiklopedisi, paşa maddesi, 9 uncu cilt, s. 527 ve sonrası.

(**) Arnold J. Toynbee, A Study of History, Vol. I, Oxford, 1962, s. 72.

du»[82]. Köprülü Selçuklu kentlerinin «İslâm âleminin her tarafından gelmiş serseri dervişleri, âlim ve fakihleri» kabul etmesini, kentlerde Acem edebiyatının şiddetle egemen olmasının bir nedeni olarak gösteriyor.

Selçuklu kentleri ve sarayı ile ilgili bu bilgiler, genel olarak aydının niteliklerinden birisinin sergilenmesine imkân veriyor. Bir eğilim olarak aydın, tarihin her kesitinde, en çok vatansız ve en evrensel ajanlardan birisi oluyor. Moğol saldırıları İran bilgin ve sanatkârlarını Selçuklu saraylarına ve o zamanın üniversiteleri demek olan Anadolu ve özellikle Konya medreselerine sığınmaya zorlarken, yüz yıllar sonra Almanya'da Hitler'in faşist baskıları, Alman bilim adamı ve sanatkârlarını dünyanın her yanına saçıyor ve bu arada Türk üniversiteleri ile sanat kurumlarını egemenlikleri altına almaları sonucunu doğuruyordu.

Aydın, evrensel bir faktör olduğu için, baskı karşısında toprağını değiştirebiliyor. Bu açıdan Türkiye'nin ve Türkler'in bir ayrıcalığı yok. Ancak mülteci bilim adamı ve sanatkârların etkinlik dereceleri açısından Türkiye'nin ve Türkler'in bir ayrılığı var. Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra Bizans sarayındaki ve İstanbul'daki bilim adamı ve sanatkârlar, İstanbul'u terk edip Avrupa'ya ve İtalya'ya gidiyorlar. Rönesansın doğumunda ve gelişiminde etkili oluyorlar. Damgalarını vuruyorlar mı? Kesinlikle hayır. Türkiye'nin ve Türkler'in ayrılığı işte bu noktada çıkıyor. Moğol istilâsından kaçıp Anadolu'da Selçuklu kentlerine sığınan emigre dervişler veya Hitler'den kaçan yahudi profesörler Türkiye'de ve Türkler üzerinde, kesin egemenlik kurabiliyorlar.

Hitler'in baskısından kaçan Alman profesörler Türk üniversitelerini Alman bilimsel ekollerinin ve bundan yüz yıllar önce Moğol saldırılarından kaçan İran dervişleri de Selçuklu medreselerini İran sanatının kaleleri haline getiriyorlar. Köksüzlük her zaman aynı sonucu veriyor.

Düzeltme gerekiyor: Serseri dervişler veya emigre profesörler, bir eğilimi kuvvetlendiriyor. Yoksa başlatmıyorlar. İran etkisi, Moğol saldırılarının önünden kaçan

dervişlerden çok daha eski zamanlarda var. Tarihçiler, Anadolu'daki Türk kentlerinde giyim-kuşam ile davranışların tümüyle İran taklidi olduğu konusunda ortak bilgiler veriyorlar. Edebiyatla uğraşmak yerine tarihçilerin ve bilim adamlarının işlevlerini üstlenmeyi tercih eden bazı romancıların rustique bularak tek motif olarak işledikleri göçebe yaşamı Anadolu yaşamının tümünü yansıtmıyor. Çağdaş romancıların, üstün bir bilgisizlikle ürettikleri «Yörük Edebiyatı», Anadolu yaşamını aydınlatmaktan daha çok karartıyor (*). Anadolu kent yaşamında ve sanatında dış etkileri gözlerden uzak tutuyor.

Köprülü Fuad, bir başka önemli çalışmasında, 1926 tarihli Türk Edebiyatı Tarihi'nde Türkler'in İran etkisine girişlerinin tarihinin çok daha eski olduğuna da işaret ediyor. Türkler, daha Anadolu'ya gelmeden önce İran edebiyatını model olarak alıyorlar, Fuad Köprülü yazıyor. «Türkler İslâm medeniyet ve edebiyatıyla temas ve ona alışarak kendileri de o yolda bir edebiyat vücuda getirmek istedikleri zaman, yani hicrî V. yüzyılda coğrafî mevkii gereğince kendileriyle eskiden beri siyasî ve iktisadî münasebetlerde bulundukları Acemlerin edebiyatı, belirli şekiller ve kaideleri ve mükemmel nümuneleri ile tam 'klasik bir edebiyat' halini almıştı; böyle olunca Türkler, Maveraünnehr'deki Türk saraylarında daha birkaç yüzyıldan beri büyük bir mevki kazanmış olan bu edebiyatın şekil ve kaidelerini esaslı bir şekilde alarak, onun vücuda getirdiği nümuneleri taklide başladılar»[33]. İran edebiyatının Türkler için tartışılmaz ve vazgeçilmez bir model oluşu çok uzun yüzyıllar sürdü. Ancak Tanzimat ile başlayan Fransız edebiyatı modası ile yerinden sökülebildi.

Bir ulus için çok ağır olmalıdır: Hem padişah veya

(*) Buradaki bir paradoksa işaret etmem gerekiyor. Bir uygarlık olarak yörüklerin ya da Türkmenlerin göçebe yaşamı göklere çıkarılırken bir nokta unutuluyor: Göçebenin uygarlığı olmaz. Çünkü göçebe yaşam, birikimi reddediyor. Her an hareket var, bunun için de yalnızca taşınır mallar üretimi ve bunlar içinde de hafif olanlar söz konusu oluyor. Taşınır olabilen çadırdır, çoraptır, kaşıktır; sanat ve uygarlık adına varolabilen yalnızca nakıştır.

paşa kelimesi ve hem de, bunları söküp atma kampanyası sırasında bir ülkü yapılan «Turan» kelimesi Farsça kökenlidir.

İş burada bitmiyor; sırada Araplar var. Araplar, Türkler üzerinde en kıskanç, en acımasız ve en şoven ideolojik hegemonyayı kuran «ulus» oldular. Bu yüzden Türkler'in benliğini bulması, üzerindeki Arap rengini atabilmesi demek oldu. Şimdi bunu ele almak durumundayım.

Fakat burada bir özet yapmanın yararlı olduğunu düşünüyorum. Özet şu açıdan da yararlıdır: Türkler'in köksüzlüğüne değinen ilk Türk'ün ben olmadığımını bir kez daha yazıyorum. Burada benim yaptığım, bu köksüzlüğü, bütün açıklığıyla ve en inandırıcı bir biçimde ortaya çıkarmaktır. Yalnız bu kadar değil, yaptığım iş, sadece, bir vücuttaki belli unsurları ayırıp tezgâhın bir kenarına ve çıplak gözle de görülebilecek bir biçimde koymak değil. Bu, var. Buna ek olarak, ve asıl önemlisi, bu görünen malzemeyi, yepyeni bir yapı içinde kullanmaya çalışıyorum. Şöyle de söyleyebilirim: Türkler'in köksüzlüğünü kullanış biçimim ve kullandığım yer yenidir.

«Biz» Türkler'in bir teorik geleneği olmaması, sanat birikimin bulunmaması, Türkçe'nin basitliği, «Biz Türkler» için bir sevinç değil üzüntü kaynağıdır. Bunları yazarken ciddi boyutlarda üzüldüğümü saklamıyorum. Ancak bütün bu üzüntü içinde belli bir sevinç noktası da bulabiliyordum: Türk Bayrağı. Bu bayrak, kendi yalınlığı içinde, bir toplum için ileri bir soyutlama yeteneğinin işareti sayılabilir. Böyle düşünerek belli bir «ulusal haz» aldığımı saklamıyorum.

David Urquhart'ın bu ulusal haz'za da göz dikmiş olduğuna gözlerimi kapayamadım. Bilim Yolu'nda tadılan bütün hazlar buruk oluyor; ülkeyi pek fırtınalı ve kanlı günlerin beklediğini önceden yazmış olan bir bilim adamı, kestirimin doğru çıkmasına sevinirken, toplumuna duyduğu bağlılık ve sorumluluk ile, belli bir hüzne kendisini kaptırabiliyor. Burada da durum aynı görünüyor. Türk bayrağının yansıttığı haz ile Urquhart'ın bu hazza yöneltiği saldırıyı, Bilim Yolu'nda, birlikte kaydetmek gerekli

oluyor. David Urquhart, Avrupalıların, Türkler'den ilk bayrağı 1595 yılında kapabildiklerini yazıyor, şöyle yazıyor: «1595 yılında Transylvania Prensi Sigismond Türkler'in bayrağını ilk kez adlı ve Papa Yedinci Clement'e gönderdi. Bayrağın rengi, o zamanlar, yeşilden kırmızıya çevrilmişti; yıldız ve ay, Greklerden ödünç alınan diğer bir çok şeyin yanında, Bizanten amblemlerdi»[34]. Osmanlı üzerine önemlice bir kaynak sayılan Urquhart, Türk bayrağının da Bizans'tan miras kaldığını ileri sürüyor (*). Mirasın böylesine uzamasına şaşırmamak mümkün değil.

Bayrağın bile bir başka ülkeden alınmış olduğu iddiasının hoş sayılamayacağını kabul ediyorum. Bir imparatorun kendi ülkesinde bile bir başka dilde selâmlanmasının da hoş olmadığını düşünüyorum. Cevdet Paşa, Tezakir'de, Mısır'dan dönen Abdülaziz'in İzmir'de karşılanışını yazıyor. Şöyle: «Mısır'dan avdette Zat-ı Şahane İzmir'e uğrayıp burada ise milel-i muhtelife mevcud olduğundan cümlesi alkışlar ile istikbal etmişler. Hatta frenk kadın ve kızları diz çökerek 'Vive le Sultan' yani yaşasın padişah deyu çağrışmışlardır»[35]. Artık yabancı konuklar bile hava alanlarında bozuk bir Türkçe ile «mer-

---

(*) İslâm Ansiklopedisi'nin Osman Turan tarafından yazılan «bayrak» maddesi, aydınlatmaktan çok bulandırma etkisi yapıyor. Türkler'in çok çeşitli bayraklar ve renkler kullanmış olduğu bilinir ve Selçuklular'ın siyah, Osmanlılar'ın daha çok yeşil kullandıkları kanıtlanmış iken Osman Turan, Türkler'in bayrakta, öteden beri kırmızı rengi sevdiklerini kanıtlamaya çalışıyor. Bir yerde de «Selim III'in ordu ve donanmaya ait muhtelif icraatı arasında, bayraklar üzerindeki hilâl şekline sekiz köşeli yıldız ilâve edildiğini görüyoruz» diyor.

İslâm Ansiklopedisi, İkinci Cilt, s. 418.

Encyclopedia Britannica ise «Byzantium», İstanbul, maddesinde şehrin bir kuşatmadan kurtuluşunun sevinci içinde sikkelere yıldız ve hilâl basıldığını ve bunun daha sonraları Türkler tarafından benimsendiğini, açıkça, yazıyor.

«The divine intervention of Hecate on this occasion was commemorated by the symbol of crescent and star stamped on Byzantine coins of this period (the device later adopted by the Turks).»

Encyclopedia Britannica, Dördüncü Cilt, s. 535.

haha asker» demeye çalışırken, Sultan'ın İzmirli tebası Sultan'a sevgilerini Fransızca dile getiriyor.

Tebadır, olabilir; böyle söylenebilir. Fakat aydının, üstelik siyasal aydının durumu pek mi farklı? Türk aydını bugüne kadar, tüm Abdül Hamid muhalifleri, Sultan Hamid'i «Kızıl Sultan» olarak niteleyip öyle isimlendirdiler. Bu nitelendirmeye itiraz yok; ne yazık, bu isim de ithal malı. Encyclopedia Islam, Abdul Hamid maddesinde, Avrupa basını ile karikatürcülerinin, Hamid'in Makedonya, Girit isyanları ile Ermeniler'in bağımsızlığa yönelik eylemlerini şiddetle, kan dökerek, bastırması nedeniyle Sultan Hamid'e «Red Sultan» ismini taktıklarını yazıyor. Böylece Cumhuriyet öncesi aydının en uyanık kesimlerinin bir önemli mücadelede, baş hedef seçtikleri Sultan Hamid'e yönelik en önemli propaganda araçlarını da kendilerinin bulmamış oldukları, Avrupa'dan aldıkları, ortaya çıkmış oluyor.

Özet için pitoresk örneklerin yeterli olduğunu düşünüyorum. Şimdi bu özetin çözümleyici yanına örnekler vermek istiyorum. Belki buradaki kadar açık ve görülebilir biçimde değil, ancak mutlaka, Türkler'in köksüz olduğu daha önce de yazılmıştır. Ziya Bey, ünlü «Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak» başlıklı çalışmasında «biz Türkler, kaideci, fakat an'anesiz bir milletiz» diye yazdı. Emin Erişirgil, «Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri» adını taşıyan çalışmasında, «Ruhmetli Yusuf Akçura, Türk aydınlarında görülen bu esaslı eksikliği şöyle anlattı» diyor ve Akçura'nın görüşlerini şöyle yazıyor: «Umumiyetle Türklerin millî ruhiyatını tetkik ettikleri iddiasında bulunanlar, bu kavmin fikriyattan ziyade fiiliyata değer verdiğini söylerler. Bu hüküm pek de hatalı olmasa gerek»[30]. Böyle bir değerlendirmeyi, Türkler'in teorik birikimin oldukça zayıf olduğu biçiminde anlamak yanlış olmamalı.

Burada Yusuf Akçura'nın pratik ile teorik gelişme arasında bir eşitsizliğe işaret ettiği anlaşılıyor. Köprülüzade Fuad, bu eşitsiz gelişmeyi, 1927 yılında yazdığı «İlim ve Mefkure» incelemesinde daha açık bir biçimde formü-

le edebiliyor: «Türk'ün maddî ve manevî sahalardaki tesirlerini mukayese edince vasıl olduğumuz netice şudur: Tarihin hiçbir devrinde manevî kuvvetimiz maddî kuvvetimizle mütenasip olmamıştır! Fikir ve sanat sahasında tecelli eden manevî kuvvetimiz, her zaman, siyaset ve askerlik sahasında kendini gösteren maddî kuvvetimizden çok aşağı kalmış, onunla mütevazin sayılabilecek bir mertebeye asla yükselmemiştir»[37]. Köprülü Fuad, başka kelimelerle söylenecek olursa, Türkler'de pratik zenginliğe karşın teorik yoksulluktan söz ediyor. Halbuki, teorinin, pratiğin zenginliğinde yeşerdiği ve yeşermesi gerektiği biliniyor. Öyleyse Türkler söz konusu olunca pratik ile teorik gelişme arasında bir eşitsizlikten daha çok, teorik alanda kesin bir gelişmemişlikten söz etmek gerekiyor.

Neden? Neden sorusuna burada cevap verebileceğimi sanmıyorum; yeri değil. Ayrıca bu sorunun cevabı, çalışmanın bir bölümünde değil, tümünde ortaya çıkmalıdır; ortaya çıkacağını umuyorum. Yalnız burada Orta Çağ'dan bu yana Türk toplumunun bir özelliğinden söz edilebilir, söz edebilirim. Türkler'de gelişme kadar gerileme de geç gelmiştir. Türk toplumu, her açıdan, bir gecikmişliği temsil ediyor. Gecikmişlik ise, özellikle gerilemede gecikmişlik, iç kavgalarının gelişimini geciktiriyor. iç kavgaları güdükleştiriyor.

Teorinin, gelişmişlik kadar ve zaman zaman gelişmişlik derecesinden çok daha fazla, kavganın ürünü olduğunu düşünüyorum. Teori, kavganın ürünüdür. Aslında sınıfların varlığı da; benliği anlamında kullanıyorum, kavga ile paralel bir gelişim gösteriyor. Türkiye'de, Türkler'in Anadolu'yu fethi başlangıç alınabilir, her açıdan bir gecikmişlik gözlenebiliyor. Gecikmişliğin eterinde iç kavga, güdük ve kısa süreli olabiliyor; teorik açılımlara gebe birikimini yapamadan lokalize oluyor veya tarihin laboratuarının dışına itiliyor.

Bu özetten sonra sıra, Türkler'de ve özellikle Aydın-türk'te aşağılık duygusunun yaratılmasında en etkin faktöre geldi. Türkler'in ve Türk aydınının kendisine güven-

sızlığının doğup gelişmesinde Araplar'ın kültürel ve ideolojik hegemonyası en etkin rolü oynadı.

Hiçbir zaman ortodoks müslüman olamayan Osmanlı hükümdarları, hep bir asalet ve dayanak arayışı içinde göründü (*). Daha önce değinildi; asaletin bir bölümünü, Bizans ve Slav prensesleriyle evlilikler kurarak sağlamaya çalıştılar. Diğerini ve en önemlisini, Arap Halifelerinin fermanlarından umdular. Halifelerin fermanları, Osmanlı hükümdarları için, tebaaları üzerinde, bir tür meşruiyet kaynağı, bir tür egemenlik hakkının başlangıcı oldu. Bu o kadar öyle ki, Osmanlı hükümdarları, en kuvvetli zamanlarda artık dünyanın her tarafında bulunabilen halifelik müessesesini saraylarına getirdiklerini iddia ettiler ve diğer taraftan, Mütareke döneminde ve Kurtuluş Savaşı'nda gücünü yitirmiş olan iktidarlarını halifelik kurumuna dayanarak savunmak ihtiyacını duydular.

Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül Vukuat'ta şu bilgileri veriyor: «Özellikle Murad Hüdavendigâr Gazi'nin Mısır'a gönderdiği elçi aracılığı ile Mısır'da oturan Abbasî halifesi tarafından hükümetinin şer'i yani islâmî kurallara uy-

---

(*) 1930 yıllarının ünlü Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip yazıyor:

«Osman Oğullarının bilhassa ilk Osmanlı asırlarında bir asaletsizlik ıstırabı çektikleri ve sülâlelerini muayyen asaletlere, şerafetlere bağlamak ihtiyacı duydukları görülür. Timur Bayezit'le harbe hazırlandığı sıralarda Eskişehir havalisindeki bazı kuvvetli kabilelere elçilerle gönderdiği anlaşma ve birleşme teklifinde Osman Oğullarının asaletsizliğine işarette bulunmuştur.»

Ünlü Milli Eğitim Bakanı şöyle sürdürüyor:

«Osman Oğullarının Hicaz muhaciri bir aile neslinden geldikleri tarzında bir efsane uydurtmuş oldukları malûm olduğu gibi, bir zaman için Comménes hükümdar sülâlesine bağlanmak gayretinin gösterilmiş olduğu da bilinmektedir. Zaman bunların yürüyemiyecek gülünç davalar olduğunu ispat edince Osman Oğulları ve onların tarihçileri nesebi Oğuz Han yolundan Peygamber Nuh'a bağlamak suretiyle kendilerinden evvelki bazı Türk sülâlelerinin icat ettikleri çığıra baş vurmuşlardır.»

Reşit Galip, Türk Tarihi ve Yabancı Tezler, Ülkü, Birinciteşrin 1933, Ülkü, Seçmeler, s. 140.

gun olduğuna dair icazetname ve 'Rum Sultanı' ünvanı da gelmekle Padişaha 'Sultan Murad', devletlerine 'Devlet-i Osmaniye', saltanat sülâlelerine de 'Osmanlılar' dendi ve bu terimler herkesçe kullanılmaya başlandı»[38]. Açık olmalı, bu kaynağa güvenilecek olunursa, Osmanlılar devletlerinin adını bile halifelik makamından alıyor.

Bu kadar değil. Türk Maarif Tarihi'nde Osman Nuri kaydediyor: «Selçuk Türklerinin Farsçayı resmî dil olarak almalarına karşı Osmanoğulları hükümet işlerinde Türkçeyi kullanmışlarsa da bu dil hiç bir müessesede halka öğretilmezdi; mekteplerde ve medreselerde ise yalnız Arapça hakimdi»[39]. Sadece hakim değil Arapça aynı zamanda kıskançlıkla egemen oldu: «Medreseler 1908 inkılâbına kadar Farsça ile Türkçeye asla kapılarını açmamışlardı.» Bu kıskanç egemenlik meyvelerini vermekten geri kalmadı.

Meyvelerin hepsi tatlı olmuyor; Türk aydınının koyu bir Arap kültürel hegemonyası altında büyümesi garip meyvelerin toplanmasına da yol açıyor. Türkler'in, Türk aydınının, benliğini bulması, üzerindeki Arap renginin silinmesi ile başlıyor. Fakat çok gariptir, Türk aydını bu yola da, Arap modelini örnek alarak çıkıyor. Ziya Bey, «milliyet fikrini islâm âlemine ilk ithal edenler Araplarla Arnavutlardır» diyor[40]. Araplar'a hayran ve Araplar'ın derin etkisinde Türk aydını, Arap dünyasında milliyetçilik akımları başladığı zaman bundan, kendi adına da, bir ders çıkarmak gereğini duyuyor.

Ziya Gökalp'in, İslâm âlemine ve bu arada Türkiye'ye milliyetçilik ülküsünün Arap örneği ile girdiği düşüncesi, yirminci yüzyılın başında Türkiye'nin Türkçülük akımlarında yer alan Mehmet Emin Erişirgil tarafından da doğrulanıyor. Bir genç olarak Türkçülük akımının doğuşunu yaşayanlar arasında bulunan Mehmet Emin şunları yazıyor: «Arap gençlerine güya maddî ve manevî yardım eylemek üzere kurulan El Münted-il-Edebi gibi kurumlar Türk gençliğinin gözünü açmıştı. Artık bunlar Araplardan ümit yok, diyorlardı. Fakat aynı zamanda 'bize de Araplar gibi kurumlar kurarak Türk gençliğine millî ideal aşılamalıyız'

düşüncesini de yayıyorlardı»[41]. Arap dünyasında milliyetçi akımların su yüzüne çıkması, Türk dünyasında anti-Arap bir akımı doğurdu.

Karşılığını ve sınırlarını da beraberinde getirdi. Jön Türk döneminin ünlü gazetecisi Hüseyin Cahit Yalçın, anılarında, kaydediyor: «Basınımızda Arapları tutma eğilimi iyice güçlüydü. Türkçe mi yazacaksınız; Arapça öğreneceksiniz. Dininizi mi bileceksiniz, Araplardan ve Arapça eserlerden öğreneceksiniz»[42]. Hüseyin Cahit, bir eğilimi çok güzel ve çok doğru olarak çiziyor. Türk ulusçuluğu, Arapçı eğilimleri kırarak gelişmek zorunda kalıyor. Ünlü özgürlükçü Süleyman Nazif, ünlü Türkçü Ahmet Ağaoğlu'na mektup yazarak öğüt vermek ihtiyacını duyuyor. Süleyman Nazif, Ağaoğlu Ahmet'in, Türkçülük yaparken «yalnız dinen değil, ilmen, ahlâken, medeniyeten de mürşid ve mürebbimiz olan» Araplara saygılı davranmasını, sözlerini özenle seçmesini istiyoruz[43]. Türk aydını içinde Arap yanlısı ve Arapçı eğilimler, son derece köklüdür (*), Türk aydınının kırması gerekli yumurta kabuğu işlevini görüyor.

Kolay olmadığının belirtilmesi gerekir. Bunun için bir karşılaştırma yapmak zorundayım. Batılı kaynaklarda da Türkler'le ilgili Türkleri aşağılık duygusunun içine itecek

---

(*) Ağaoğlu Ahmet türünden eğitimine Rusya'da başlayan ve Türkçülük hülyasına Türkiye dışında kapılan Akçura Yusuf da, 1928 yılı Türkçülük yazılarında, bir başka örneğe değiniyor:

«Türkçüler aleyhine hücumda en ileri giden adam, ötedenberi İslâmcı, yalnız İslâmcı değil hatta Arapçı tanınan Ebüzziya Tevfik Bey -ki Araplığa muhabbetten dolayı oğullarına Talha ve Velid gibi Arap olmayan Müslümanlar arasında az duyulmuş koyu Arapça adlar koymuş ve kendisi de Arap usulünce isim alarak Ebüzziya künyesini almıştır- idi; Namık Kemal'ler devrinden arta kalan bu az istidatlı, fakat çok marifetli gazeteci ve matbaacının Türkçülük aleyhine açtığı 'cihad' Meşrutiyet devresinde, ileride göreceğimiz gibi, kendisi, oğulları ve Süleyman Nazif gibi dostları tarafından devam ettirildi.»

Prof. Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yazıları, Ankara, 1981, s. 99.

değerlendirmeler, yargılar ve bunları da aşan hakaretler vardır. Ancak bunların yaratacağı sakıncalar, Arap dünyasından ithal edilebilecek aşağılık duygusuna göre, fazla sayılmayabilir ve önlenebilir. Nasıl önlenebileceğini ve nasıl önlenebildiğini gösteren bir örnek verebilirim. Askerî Mekteper Nezareti'ne getirilen Süleyman Paşa, Türk tarihinde Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa, on dokuzuncu yüzyıl Türk ilericiliğine özgü bir tutumla, okullarda ders kitabı olarak, Avrupa dillerindeki kitapları Türkçeye çevirterek okutmaya başlıyor. Fakat sıra tarih dersine gelince, duruyor. Duruyor ve ilk «Türkçü» kitaplardan sayılan Tarih-i Âlem'ini yazıyor. Şıpka'da yenilmesine rağmen «Şıpka Kahramanı» ünvanı verilen Süleyman Paşa, Tarih-i Âlem'i neden yazdığını, önsözde, açıklamak ihtiyacını duyuyor ve açıklıyor: «Askerî mekteplerin nezaretine geçince, bu mekteplere lâzım olan kitapların tercümesini mütehassıslara havale ettim. Fakat, sıra tarihe gelince bunun tercüme tarikiyle yazdırılamıyacağını düşündüm. Avrupa'da yazılan bütün tarih kitapları ya dinimize, yahut milliyetimize (Türklüğümüze) ait iftiralarla doludur. Bu kitaplardan hiçbirisi tercüme edilip de mekteplerimizde okutturulamaz. Bu sebebe binaen mekteplerimizde okunacak tarih kitabının telifini ben üzerime aldım». Tarihin cilvelerle dolu olduğu bir kez daha ortaya çıkıyor; savaş alanlarında onurlu yenilgileri yazgı olarak kabul etmek zorunda kalan bir asker-aydın, ulusunun tarihini ve talihini değiştirmek için, hiç hazır olmadığı bir zamanda, dünya tarihi yazmak zorunda kalıyor.

Şıpka Kahramanı'nın bulduğu çözümün, geniş Tanzimat döneminde, yabancı dil bilgisinin sınırlılığının kırılmaktan çok uzak olduğu bir zamanda, geçerli olduğuna kuşku yok. Avrupa dillerinde yazılı olan tarihler, Türkçeye, zamanın Türkçesi olan Osmanlıcaya, çevrilmedikçe, bu tarihlerdeki hakaret dolu değerlendirmelerle karşılaşmak önlenmiş olabilir. Peki ya, Arapça kaynaklı tarihlere ve tarihin hurafe olarak sunulduğu dinsel kitaplara ne yapılacak?

Daha önce medreselerin Farsça ve Türkçe'ye kıs-

kançlıkla kapatılmış olduğuna değinildi. Bunun anlamı şu: On dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarındaki Türkçülük akımlarının meyvelerini vermesine kadar, Osmanlı ve Türk aydını, eğer Fransızca ve benzeri Batı dilleri bir yana bırakılacak olursa, sınırları gözönüne alınırsa bırakılması gerekir, ancak Arapça kaynakları inceleyerek gelişebiliyor (*). Arapça, Osmanlı Türk aydınının, dünyaya açılan tek penceresi oluyor.

Bu pencereden görebildiklerine, duyabildiklerine, razı olmak durumunda. Bunun ne olduğunu yazmak zorundayım. Bunun için iki kaynağa dayanıyorum. Birincisi, daha çok duygusal; ikincisi daha çok bilgi vermeyi amaçlıyor.

İki kaynakla yetiniyorum: Aydınlık ortaya çıkıyor. Daha fazlasına ihtiyaç duymuyorum.

Kaynaklardan ilki, Ankara Hukuk Fakültesi'nin Anayasa Hukuku Profesörlerinden İlhan Arsel'e ait; «Arap Milliyetçiliği ve Türkler» başlığını taşıyor. Bilimsel açıdan son derece zayıf, adeta ırkçı bir rengi var. Kitabın ilk sayfasında «bu kitaptaki fikir ve görüşlerden dolayı Fakültemizin sorumluluğu yoktur» yazısı okunuyor; ilk kez okuyorum. «Kaybolan mallardan müessesemiz mesul de-

---

(*) İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından, Abdül Hamid'i sürgüne götürmekle görevlendirilen Ali Fethi, Sultan Hamid'in kendisine şunları söylediğini, hatırlıyor:

«Ben, saltanatımın ikinci senesinde Tunuslu Hayreddin Paşa'yı sadrazamlığa getirdiğimde tek kelime Türkçe bilmiyordu. Bunun için Mabeyn'de iki Arapça mütercim vazifelendirdim.»

Fethi Okyar. Üç Devirde Bir Adam, İstanbul. 1980, s. 86.

Ali Fethi'nin anılarını yayına hazırlayan tarihçiye, hiç güvenmemeyi öğrendim. Anıların ne kadarının tarihin aktörüne, ne kadarının bu tarih yazarına ait olduğunu, kestiremez oldum. Bu endişelerle, Ali Fethi'nin, Sultan Hamid'in sözlerinden sonra şunları da eklediği kaydedilebilir:

«Hayrete şayan olan, bizim medreselerin en üst kademesinden mezun olan bu sarıklı mütercimlerin, Hayreddin Paşa'nın, Hayreddin Paşa'nın da onların Arapçasından kolaylıkla anlayamaması idi.»

ğildir» türünden bir işaret, Fakülte yayınlarında rastlanılmaz. Ayrıca üniversite yayınlarından her zaman yazarı sorumlu oluyor.

Bu işareti, Profesör Arsel'in kitabının ırkçı renkler taşımasına bağlamak istiyorum. Ancak Türk üniversiteleri henüz böyle bir bilimsel tutarlılık çizgisine ulaşamadılar. Kitap, Türkiye'de ve dünyada, aslında dünyada ve Türkiye'de demek daha doğru olmalı, Arap Modası'nın yeniden başladığı, Türkiye'de güçlü bir Pro-Arap Parti'nin oluştuğu zamana rastlıyor. Doların Avrupa ve Amerika'dan Arap petrol tröstlerine transfer olmaya başladığı bir zamanda, Türkiye'de Arap Yanlısı Parti, aydınları ve üniversite mensuplarıyla birlikte, güç kazanmaya başlıyor.

Profesör Arsel'in kitabının ve hiç kuşkusuz kendisinin övülmeğe değer yanı, yükselen Pro-Arap Partisi'ne karşı çıkabilmesidir. Aydınların bir bölümünün arabesk bir eğilim sergiledikleri bir zamanda, Profesör Arsel, bu eğilime karşı uyarıcı olma işlevini üstlenmiş oluyor. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin, kitabın ilk sayfasına koyduğu, «sorumlu değiliz» işaretini ise, ne yazık, güçlenen ve iş çevrelerinde taraftar bulan, Pro-Arap Parti'den çekinme olarak değerlendirmek eğilimindeyim (*).

(*) Pro-Arap çıkarların savunucu Pro-Arap Parti'nin güçlendiği bir zamanda, aynı Fakülte'den hukuk tarihi profesörü Coşkun Üçok, Arsel'in kitabı hakkında, şunları yazdı:

«Arapların bizim aleyhimizde söylediklerini böyle yüzlerce sayfada toplamaya ve bu sözleri bir de Türkçe olarak Türk okuyucusuna sunmaya hiç de gerek yoktu. Tarihte başka bir ulusun egemenliği altına girmiş bir ulus doğaldır ki, kendini yöneten de ulus aleyhine konuşup yazacaktır. Acaba Araplar bizim hakkımızda böyle düşünüyorlar da yüz yıllarca egemenliğimiz altında yaşamış olan Yunanlılar, Bulgarlar veya Sırplar başka türlü mü düşünüp yazıyorlar?»

Coşkun Üçok, Aramızdan Ayrılanlar, Prof. Dr. Osman F. Berki'ye Armağan, Ankara, 1977, s. XXV-XXVI.

Aktarmaya itiraz yazmak istemem, ancak hukuk tarihi profesörünün bir ciddi tarih yanlışı ve bir de şaşılacak bilgisizliği ortaya çıkıyor.

Tarih yanlışı şu: Arapların Türk ırkı hakkındaki küfür-

«Tarih boyunca bağımsızlık nedir bilmeyen ve dalma başkalarının idaresi ve egemenliği altında yaşamaya alışmış Arap, Rusya'nın kuklası olarak Türk'ün karşısına dikilip çalım satmaya başlasın» (44) ve Profesör İlhan Arsel buna sessiz kalsın, bunu düşünmek mümkün olmamalı. İlhan Arsel, 1970'li yıllarında moda olan arabesk eğilimleri durdurmaya çalışıyor.

Çalışmasının yararsız olduğunu ve gerekli bilgileri içermediğini söylemek imkânsız. Türk-Arap ilişkilerine eğilen ve dünya uygarlık tarihi ile az da olsa ilgilenebilen herkesin yapabileceği bir saptamayı Profesör Arsel de ortaya koyuyor. Profesör Arsel, orta çağ Arap tarihçilerinin kitaplarından örnekler veriyor, bu kitaplarda Türkler'le ilgili değerlendirmeleri, daha doğru bir deyişle hakaretleri sıralıyor. Bundan sonra şu yargıyı dile getiriyor: «Bu vesile ile burada belirtilmesi gereken diğer ilginç bir husus da şudur ki Arap tarihçisinin Türk hakkındaki yukardaki değerlendirmesi ve özellikle Türk'ü 'ayağının bastığı yeri kurutur' niteliğine sokması Türk'e vurulan darbelerin en ağırlarından olmuştur»[45]. Ve şöyle sonuçlandırıyor: «'Türk'ün Atı'nın ayağını bastığı yer çöle döner' şeklinde Batı'da çok kullanılan sloganın kökünü XIII'ncü yüzyılda Türk hakkında yukardaki görüşleri ortaya atan Arap tarihçisinin beyanlarında aramak yanlış olmayacaktır.» Yanlış olmayacağında, hiç kuşku yok. Çünkü Batı, tekrar oluyor, rönesansını, Arap tarihçilerini, Arap bilim adamlarını okuyarak başlattı (*). Bu arada Türkler ile il-

---

leri, Türkler'in egemenliğine girmelerinden çok önceki tarihlere aittir.

Bilgisizliği de şu: Yunanlar, Sırplar veya Bulgarlar da Türkler hakkında hakaret dolu sözler kaleme alabilirler. Yalnız bu ulusların yazdıkları, Türk eğitim kurumlarında, Türk medreselerinde okutulmuyor. Arapların yazdıkları ise, yalnızca yazdıkları, Türk medreselerini egemenliği altına almış durumda.

(*) Burada kullanacağım diğer kaynak da, Avrupa'daki anti-Türk eğilimlerin Arap metinlerinin okunmasından doğduğuna işaret ediyor:

«Hıristiyan-Latin edebiyatı, umumi insan tipinden büsbütün başka şekiller altında çizdiği bu muhayyel tipe 'yamyamlık', 'canavarlık' vesaire gibi Arap tefsirinin sonradan teyid

gili karalamaları, Arap kaynaklarından okuyarak, yeniden doğdu.

Onbirinci yüzyıl Arap tarihçilerinden Sa'id El-Andolusi, Profesör İlhan Arsel yazıyor, milletleri ikiye ayırıyor: «ilimle uğraşanlar» ve «ilimle uğraşmayanlar». İlimle uğraşanlar, kuşkusuz insanlığın kültürel gelişimine katkıda bulunuyorlar ve şu milletlerden meydana geliyorlar: Hintliler, Acemler, Suriyeliler, İbraniler, Yunanlılar, Romalılar, Mısırlılar ve Araplar. İlimle uğraşmayanlar ise Çinliler, Türkler, Ruslar, Bulgarlar, Berberler, Habeşler, Sudanlılar, Ganalılar oluyor. Sa'id El-Andolusi, Profesör Aksel aktarıyor, «ilimle uğraşmayan bu ikinci kategorinin bütün milletleri insandan ziyade hayvanlara yaklaşıktırlar» diyor[46]. İnsanlık sürekli olarak, düşünen hayvan, politik hayvan, âlet kullanan hayvan örneklerinde olduğu gibi kendisini hayvandan ayırmaya çalışırken Arap bilim adamları da Türkler'i sürekli olarak hayvanlarla bir tutuyor.

---

edeceği bütün çirkin sıfatları birden izafe ediyor ve bu mütemadi telkinlerin tesiri altında kalmış bir çok Garp seyyahları, Şark'a gelip Türkleri kendi gözleriyle gördükten sonra bile, yazdıkları seyahatnamelerde gözlerinden ziyade kulaklarına inanarak Türk ırkı hakkında gene o 'Ye'cuc ve Me'cuc' masallarını aynen kaydetmekle iktifa ediyorlardı!»

İsmail Hami Danişmend, Türklük ve Müslümanlık - Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?, İstanbul, 1959, s. 112-113.

L'Enfant

Les Turcs ont passé la, tout est ruine et devil
Chio, l'ile de vins nest plus qu'un sombre ecueil
Chio, qu'ombrageaient les charmilles
Chio, qui dans les flots réfletait ses grand bois
Ses coteaux, ses palais, et le soir quelquefois
Un coeur dansant de jeunes filles
.....
Tout est desert

Victor Hugo, Les Orientals, Paris 1845, s. 12.
İlhan Arsel, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul, 1973, s. 55.

Sa'id El-Andolusi, Türkiye'de bilinmiyor, Türkler'de aşağılık duygusu üretme sürecine, bu yüzden, dolaylı olarak katkıda bulunuyor. Ancak Arap düşünürleri içinde Avrupa yoluna ihtiyaç duymadan, doğrudan doğruya Türkler üzerinde etki yaparak, Türkler tarafından okunarak, aşağılık duygusu yaratma sürecine katkıda bulunanlar da var. Üstelik az değil.

İmam Gazali, Cumhuriyet öncesi Türk aydınlarının temel kaynaklarından birisi; çok okunan ve çok benimsenen bir Arap düşünürüdür. Profesör Aksel yazıyor: İmam Gazali «İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn adlı ünlü kitabında Türk'ü gerçekten çok olumsuz yetenek ve nitelikte göstermesini bilmiştir. İmam Gazali'ye göre Türk'ün Arap bedevîsinden ve Kürd'ten farkı yoktur; zekâ yetersizliği bakımından bunlar arasında seviye farkı görülmez»[47]. Profesör İlhan Arsel, Gazali'nin İhyâ I bölümünde, «vahşi hayvanlara yaklaşık bütün yönlerine rağmen Türkler, Kürdler ve aşağı yaratık Bedevîler» nitelemesini yaptığına işaret ediyor.

Burada ikinci kaynağa geçiyorum: Profesör Arsel'in anti-Arap çıkışında, bir lâik entonasyonu görmek mümkün. Arsel, Kemalizm'in üç ayağından birisi olarak gördüğüm laisizm standardına sahip görünüyor ve anti-Arap çıkışında Kemalist bir renk vermeye çalışıyor. Burada kullandığım ikinci kaynak, laisizm açısından, Arsel'in anti-Arap çalışmasının ters ucunda bir yer alıyor. İsmail Hami Danişmend, islâmlık bir bakış açısına sıkıca bağlı görünüyor ve Araplar'ın Türkler'i kötülemesini de islâm bayrağının Türkler'in eline geçmesinin yarattığı kıskançlığa bağlıyor(*). Ancak bu ikinci kaynak da, Arapların Türk-

---

(*) «Bunun sebebi» diyor, İsmail Hami Danişmend, «Orta-Asya Arap-Türk mücadelelerinden kalan acı hatıralarla islâmın başında Arabın yerini Türkün almış olmasıdır.»

İsmail Hami Danişmend, Türklük ve Müslümanlık, İstanbul, 1959, s. 99.

Danişmend, daha ileri giderek Arapların, müslümanlığı iyi savunamadıklarını ve Antakya ve Kudüs'te, Haçlı Seferleri sonucu, hıristiyan devletlerinin kuruluşunun Arapların zaafından ileri geldiğini savunuyor.

lere yönelttikleri yazılı hakaretler konusunda benzer aktarmaları ve değerlendirmeleri yapmaktan geri kalmıyor.

Benzer değerlendirmeleri yapıyorlar. İsmail Hami Danişmend yazıyor: «Arap menabiinde ve bilhâssa Tefsir ilminde Türkler insanlık düşmanı bir canavar sürüsü şeklinde tasvir edilmişler, akıl ve iz'ana sığmayacak iftiralara uğramışlar ve ezcümle yamyamlıkla itham edilmişlerdir»[48]. Arapça «menabi», menba'nın, kaynak demek, çoğulu oluyor ve Arap kaynakları ile yorum biliminin, Türkleri, en kibar deyişle, hayvan olarak niteledikleri yazılıyor.

Araplar Kur'an'ı yorumluyorlar; buna bir itiraz olmamalıdır. Her ulus, kendi dininin kutsal kitabını yorumlama özgürlüğüne sahiptir. Ancak Araplar, Kur'an yorumlarında sürekli olarak Türkler'i kötülüyorlar. Danişmend'in sözleriyle, şunu yapıyorlar: «Kur'an'ı tefsir yahut hadîsi şerheden Arap âlimleri din sahasında milliyet duygularına kapılmak za'fından bir türlü içtinab edememişler ve hemen her münasebetle Türk ırkının aleyhine okkalarla mürekkep sarfetmekten ve hatta böyle yapabilmek için vesile ve münasebet aramaktan bile zevk almışlardır»[49] Bu bir gerçek, fakat, bu gerçeğe de fazla bir itiraz düşünülemez. Çünkü uluslaşma sürecinin bir paradoksudur; her halk, uluslaşabilmek için, kendisine bir hedef ulus seçer. Bu yüzden ulusal bilince ulaşmak, ulusal düşman yaratmak demektir.

Araplar'ın ulusal bilince ulaşmak için Türkler'i kötülemek zorunluluğunu duymaları, Türkler'i fazlaca ilgilendirmeyebilir ve rahatsız etmeyebilir. Bir koşulla rahatsız edebilir; Türkler Arap tefsir ve şerhlerini tedris etmek zorunda iseler.

Ne yazık, zorundalar. Buna değinildi; değinileni bir de Danişmend'in sözleriyle okumak yararsız olmayacak. Şöyle: «Bu vaziyetin asıl acı tarafı, Türk ırkının aleyhine

---

«Müslüman-Arap milleti hıristiyandan fazla kin beslediği Müslüman-Türk ırkına karşı o müessif tarihî husumetini her gittiği yerde neşretmiş ve bilhassa ilk İslâm fütuhatından itibaren araplaşmış olan Sâmî milletlere millî diliyle beraber millî kinini de aşılamıştır.»

uydurulan bu garazkârane efsanelerin Arap medresesinden Türk medresesesine geçmiş ve Osmanlı softaları tarafından asırlarca dini birer hakikat şeklinde tekrar edilip durmuş ve hatta Araptan fazla 'asabiyyet-i arabiye' gösteren şuursuz yobazlar yetişmiş olmasıdır.» Bir ulus için, akıl almaz görünen olgunun burada yattığını düşünüyorum.

Tekrar ediyorum: Türkler, bilim olarak, kutsal kitap olarak, Arap metinlerine bağlı kaldılar. Uzun yüzyıllar Türk üniversiteleri demek olan medreselerde yalnızca Arap metinleri okutuldu ve itibar edildi. Aydın olmak, uzun yüzyıllar, Arap metinlerini bilmek demekti; bu metinler, Türkler için hakaret dolu idi. Demek ki, Türkler için, uzun yüzyıllar aydın olmak, Türkler'e hakaret eden metinleri okumak ile özdeş oldu.

Kur'an'ın «Kehf» sûresinin bir âyeti Ye'cuc ve Me'cuc'dan söz ediyor. «Onlar dediler ki: Ey Zülkarneyn, Ye'cuc ve Me'cuc yeryüzünü ifsad etmektedir.» Kur'an'ın bu sûresine göre, Ye'cuc ve Me'cuc'un dünyayı bozduğu anlaşılıyor.

Kur'an'dan anlaşılan bu kadar. Bundan sonrası Arap yorum bilimi ile şârihlerine, şârih bir temel kitabı açıklayan kimselere verilen addır ve Arap biliminde çok saygı değer bir yere sahiptir, kalıyor. Bunu da İmam Khazin üzerine alıyor. İsmail Hami Danişmend yazıyor: «Bu ibarenin başında 'Onlar dediler ki' şeklinde bahsedilenler, iki dağ arasındaki geçidin önünde 'Ye'cuc ve Me'cuc' taifelerinden şikâyet edip akınlarına mani olacak bir sed yapılmasını isteyen insanlardır. Kur'an'da bunların kendi dillerinden başka hiç bir dil bilmediklerine işaret edilir. İmam Khazin, eshaptan İbn-i Abbas'a isnad olunan bir rivayete istinaden bu kavmin Türk olduğundan, kendi dilinden başka 'hiç bir dil bilmediğinden ve onların dilini de hiç kimsenin anlamadığından' bahsediyor ve İslâm tefsirine 'Türk' bahsi ilk defa olarak işte bu münasebetle girmiş oluyor»[60]. Bir daha da çıkmıyor.

Böylece, Arap bilim adamlarının katkılarıyla, Kur'an'ın Türklerden nasıl söz etmiş olduğu belirlenmiş oluyor.

Kur'an, daha sonradan yapılan ve kutsal sayılan yoruma göre, Türkleri 'Ye'cuc ve Me'cuc' olarak görüyor. İmam Khazin, Arapları ve Türk medreseleri aracılığıyla Türkler'e aydınlatma işini burada bırakmıyor; Ye'cuc ve Me'cuc'un da neye benzediğini ayrıntılarıyla anlatıyor. İmam Khazin yazıyor ve İsmail Hami Danişmend aktarıyor: «Ye'cuc ayrı bir taife ve Me'cuc ayrı bir taifedir ve her taife dört bin insandan mürekkeptir; bunlardan bir adam, kendi sulbundan eli silâh tutar bin erkek evlât dünyaya geldiğini görmeden ölmez; bunlar dünyayı tahrip için uğraşan Âdem oğullarındandır. Huzeyfe demiştir ki: Bunlar üç sınıfa ayrılırlar; içlerinden bir sınıfın insanları Suriye'de yetişen ve gökyüzüne doğru yüz yirmi arşın uzunluğunda olan Sedr ağaçları gibidirler; diğer bir sınıf insanların da enleriyle boyları bir olup yüz yirmi arşındır ve bunlara karşı ne dağlar dayanabilir, ne demirler mukavemet eder! Gene onlardan bir sınıf daha vardır ki bu sınıftan bir adam bir kulağını yere serip üstüne yatar ve öteki kulağını da yorgan gibi üzerine örter. Bunlar filleri, vahşi hayvanları ve domuzları gördükleri zaman yemeden geçmezler ve hatta kendi ölülerini de yerler! Bunların ileri kolları Suriye'de ve cenahları Horasan'dadır; Meşrık ırmaklarıyla Taberiyye gölünü içerler; içlerinde bir karış boyunda olanlar bulunduğu gibi gayet uzun boylu olanlar da vardır.» İmam Khazin'e göre Türkler, bir karış ile yüz yirmi arşın arasında değişen, enleriyle boyları birbirine eşit vahşilerdir.

Bu kadar değil. İsmail Hami Danişmend, Arap dünyasında Ye'cuc ve Me'cuc'un Türk olarak anlaşıldığı konusunda kuşku bırakmak istemiyor ve başka kaynakları da kaydediyor. Danişmend'in, İmam Khazin'den daha meşhur olduğunu belirttiği Kaadl Ebu Said Abdullah İbn-I Ömer el-Beyzadî'nin 1848 yılında Leipzig'de basılan «Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Tevil» adını taşıyan çalışmasında şu açıklama yer alıyor: «Bunlar Yafes İbn-I Nuh'un oğlundan türemiş iki kabiledir ve rivayete nazaran Ye'cuclar Türklerden ve Me'cuclar da Cebel halkındandır.»

Ye'cuc ve Me'cuc'un tanıtılmasında ve kimliğinde it-

tifak ortaya çıkıyor. Mısırlı Şihabuddin Ahmed en-Nüveyrî'nin «Nihayetü'l-İreb fi fünun el-edeb» adını taşıyan çalışmasında da benzer bir betimleme okunuyor: «İçlerinden kimisinin boyları bir karıştır ve kimisi son derece uzun boyludur, ellerinde çengel gibi tırnakları vardır; azı ve yan dişleri vahşi hayvanların dişleri gibidir; bir şey yedikleri zaman, sekiz yaşındaki katırlarla kısrakların çıkardıkları ses gibi, dişlerinin tıkırdadığı duyulur»[51]. Tekrar ediyorum: İnsanlık tarihinin bir ana çizgisi var; insanın, nasıl ve niçin, hayvandan ayrıldığını göstermeye çalışıyor. Arap tarihçilerinin ise bir görevi var, Türk'ün hayvanla özdeş olduğunu kanıtlamaya uğraşıyor.

Osmanlı ve Türk düşünürleri ile bilim adamları, kendi kendisini, işte bu kaynaklardan öğreniyor. Türkçe kaynakların Türk'e küfürleri de, bu kaynaklardan doğuyor ve yayılıyor. Koçi Bey, Avrupalı yazarlar pek övdükleri için olmalı, çağdaş Türk sosyal bilimcilerinin övmek için kelime bulmakta güçlük çektikleri Arnavut kökenli on yedinci yüzyıl Osmanlı düşünürü, Arap ırkçılığını Türk kaynaklarına sokmakta öncülük ediyor. Koçi Bey, ünlü Koçi Bey Risalesi'nde, Osmanlı düzeninin bozulma nedenlerini, Koçi Bey'i öven çağdaş Türk sosyal bilimcilerini utandıracak bir ırkçılık ile ele alıyor, şöyle yazıyor: «Harem-i Hümayuna kanuna aykırı olarak Türk ve Yörük, çingene, yahudi, dinsiz, mezhepsiz nice kallaş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu. Bundan sonra bir tedbir alınmazsa, timar ve zeamet, erbabına verilmezse bu derme çatma asker ile din ve devlete lâyık hizmet görülmez. Bir iş tamamlanmaz.» Koçi Bey, Osmanlı düzeninin bozulmasını yalnızca ırkçı bir açıdan almakla kalmıyor, aynı zamanda varlıklı sınıfların bakış açısından bakıyor, şöyle devam ediyor: «Her zümreye, adı geçen tarihten beri (1620, y.k.) milleti ve mezhebi bilinmeyen şehir oğlanı, Türk, çingene, tatar, kürd, ecnebi, lâz, yörük, katırcı, deveci, hamal, ağdacı, yolkesen, yankesici ve diğer çeşitli kimseler katılıp, usul ve kaideler bozuldu. Kanun ve kaide kalktı.» Koçi Bey'in, bu ırklar ve meslekler tasnifinden, Osmanlı düzeninde sayılan ırklara mensup tebanın sayılan işleri yaptıklarını çı-

karmak, mantıklı görünüyor. Bu ise sadece aşağılanma değil, aynı zamanda, toplumda bayağı sayılan işlerin de Türkler'in yazgısı olduğu sonucuna yol açıyor.

İkinci kaynak, birinci kaynağı çoğaltmak durumunda. Bu da kısır sosyal araştırmaların yazgısı olmalı. Koçi Bey, kendi kaynağını çoğaltıyor. Daha sonraki yüz yıllarda Türkçü akımların yeşermeye başladığı zamanda bile, özgün bir bilim ve tarihçilik doğmadığı için, ilk kaynaklar etkisini sürdürmeğe devam ediyor. Türkiye'de özgün düşüncenin doğumunda ilk adımları atanlar arasında yer alan Asım Efendi Kamus çevirisinde Ye'cuc ve Me'cuc konusunda Arap kaynaklarına bağlı kalıyor. Ahteri Mustafa Efendi ise Ahter-i Kebir'de ilk kaynakları çoğaltmanın güzel bir örneğini veriyor. Ye'cuc ve Me'cuc'u Türk okurlarına tanıtırken şunları yazıyor: «Bir nevi taifedir ki kametleri yüce ve göğdeleri kıllu ve renkleri gök ve kılları kızıl ve başlarının iki yanında yüzü ve iki yanında gözü var; her birisi erkek ve hem dişi olur ve her birisi yüklü olup doğurur ve ikisi bir fili tutup yerler, henüz dahi doymazlar, ve gayet yüğsek olurlar.» Mustafa Efendi, Ye'cuc ve Me'cuc'u böylesine güçlü olarak tanımlıyor; İsmail Hami Danişmend, Asım ve Mustafa Efendilerin, Ye'cuc ve Me'cuc Türk olduğunu yazmadıklarını kaydediyor. Irklarına bu kadar saygı gösteriyorlar.

Özgün bir bilim ve tarihçilik yok demek, köksüzlüğü bir başka biçimde ifade etmek oluyor. Ancak daha önce de sözü edildi: Söğüt susuz kalınca suya koşarak büyüyor, yakında ev varsa lâvabodan çıkıyor. Aynı biçim de, özgün bilim ve tarihçilik olmaması, tarihçiliğin olmadığı anlamına gelmiyor.

Var. Türk tarihçiliği var oldu ve kökü dışarda oldu.

Burada İbn-i Haldun'dan söz açmak durumundayım.

Önce etkinliğinin bir işaretini vermek zorundayım. Aziz Nesin'den daha çok, içinden çıktığı çevreyi bilmek için incelediğim Böyle Gelmiş Böyle Gitmez'in birincisinde kahvede bir dersane sahnesi var. Öğrenciler şunlar: «Bahriyede bir çarkçı, bir mescidin imamı, bir mübaşir emeklisi, bir arzuhalci, bir gezginci satıcı, bir hurdacı,

kahveci Hasan Efendi..»[52] Aziz Nesin, bu kahvede kendisine gönüllü olarak ders veren Galip Amca'sını anlatıyor. Bu arada Gönüllü Hoca Galip'in anlattıklarını da anlatıyor: «Karşısındakilerin sözlerini anlayıp anlamadıklarına hiç önem vermezdi; başkaları için değil, kendisi için, konuşmak için konuşurdu. Onlara, Sokrat'tan, Eflatun'dan, Aristo'dan anlatırdı. İbn-i Haldun der, Hafız der, Mevlâna der.. Ben bunları peygamber sanırım..» Ne güzel ve Aydın Üzerine Tezler'de ileri sürdüklerim açısından ne değerli bir «datum». İbn-i Haldun, Aristo ile bir tutuluyor ve dinleyende peygamber etkisi yapıyor.

İbn-i Haldun bir Arap tarihçisidir; on dördüncü yüz yılda yaşıyor, on beşinci yüzyılın başında ölüyor. İbn-i Haldun hakkında Türkçede en özlü bilgiyi, Türkçülüğü ırkçılık düzeyine vardıran Velidi Togan, değerini koruyan «Tarihte Usul» adını taşıyan çalışmasında veriyor. Tarihin cilvelerle dolu olduğunda, Tarihte Usul'ün İbn-i Haldun çözümlemesi de gösteriyor: «Araplar İbn-i Haldun'u pek geç takdir etmişlerdir. Hatta evvelce bir Osmanlı sıfatıyle İstanbul'da Darülmuallimin müdürü olan muasır Arap mütefekkiri Satı Bey, İbn-i Haldun'un Arap âleminde ihmal edildiği keyfiyetini kıymettar eserinin mukaddimesinde yana yakıla anlatmıştır»[53]. Satı Bey, Türk yenilik hareketleri içinde önde gelen bir yer tutmuş bir Arapçı'dır ve mücadelenin bir zamanında Türkiye'den ayrılarak Suriye'de modernizasyon mücadelesine devam etmiş (*),

(*) Velidi Togan, Satı Bey'in İbn-i Haldun'u tanıtarak Arap dünyasına yaptığı hizmetleri anlatırken şunları da söylüyor:

Satı Bey «'Muqaddime'nin 1858'de basılan Bulak tabında aynı senede Paris'te Quatremère tarafından neşrolunan nüshasında münderiç 11 .faslın, ceman 60 sahifenin, eksik olduğunu ve bu eksiklik bu eserin müteakip tabılarında tekrarlandığını ve bütün bu tabıların İbn-i Haldun'un fikirlerinin katiyen anlaşılmadığını gösteren hatalarla dolu olduğunu, bu eserin Türkçe tercümesi ise tam olduğu gibi, Ahmet Cevdet Paşa'nın kıymettar not ve ilâveleriyle birlikte basıldığını kaydetmiştir.»

Velidi Togan, Tarihte Usul, İstanbul, 1969, s. 160.

bunun için İbn-i Haldun'u Arap dünyasına tanıtmaya önem vermiştir.

Velidi Togan, Ekim Devrimi öncesi ve hemen sonrasında Rusya'daki adıyla Validov, şöyle devam ediyor: «Herhalde İbn-i Haldun son dört asır zarfında en çok Türkler arasında takdir görmüş olan bir mütefekkirdir.» Tarihçi Togan'ın değerlendirmesinde eksik var, fazla yok. Şöyle de söylenebilirdi: Arap tarihçisi İbn-i Haldun, en az dört yüzyıl Türk tarihçiliğini ve buradan hareketle Türk sosyal bilimlerini, sonunda Osmanlı aydınının dünya görüşünü egemenliği altına alabilmiştir.

Gerçekten alabildi mi? Bunun gösterilmesi gerekiyor.

Şöyle başlanabilir: İbn-i Haldun, ilerici bir bilim adamıdır. Bu yargıda kuşku duymuyorum ve şunu ekleyebilirim: İbn-i Haldun, zamanının çok ilerisinde bir bilim adamıdır.

İbn-i Haldun'u ilerici ve zamanının ilerisinde bir bilim adamı yapan, topluma ve dinamik toplum olan tarihe bi-

---

Mehmet Emin Erişirgil'in Ziya Gökalp ile ilgili anı-romanı Satı hakkında ilginç bilgi ve değerlendirmeler içeriyor. Ziya Bey ile çalışmış olan Mehmet Emin, Ziya Bey Bekir Ağa Koğuşu'nda tutuklu iken Edebiyat Fakültesi'ne müdür oluyor.

«Mütarekeden bir hafta kadar sonra idi, felsefe doçenti (Mehmet Emin, y.k.) Edebiyat Fakültesi müdürü olmuştur. Bir gün Satı onu ziyarete geldi..»

«Şam'a gidiyorum, biliyorsunuz, artık Suriye sizden ayrılacak, buradaki Arap gençlerine memleketinize dönün diye teşvik ve tavsiyede bulunurken benim kalmam doğru olmazdı. Hem sizin münevverleriniz çok, Arap münevverleri ise az, onlar memleketlerine dönmezlerse kurulacak Suriye devleti çok zayıf olur..»

«Bu nankörlük karşısında Edebiyat Fakültesi müdürünün gözleri doldu. Oturduğu koltuktan kalktı, tekrar oturdu. Adeta bağırmağa yakın bir sesle 'hakkın varmış Ziya Bey, Satı Arapmış' dedi, odadan çıktı. Bekir Ağa koğuşuna gitti. Vakit geç olduğu için içeriye almamak istediler, yalvardı, yakardı, içerde on dakika kalmak üzere izin aldı. Uzaktan gördüğü Ziya'nın yanına adeta hücum ediyormuş gibi gitti. Eline sarılarak öpmek istedi. Ziya şaşırmıştı, elini çekti.»

M. Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, İstanbul, 1951, s. 181-182.

limsel olarak bakabilmesidir. İbn-i Haldun, tarihi, rastlantıların ürünü bir olaylar bütünü veya ancak Tanrısal bir vahiy ile açıklanabilecek bir gelişme olarak görmüyor. Toplumu ve tarihi, bir organizma olarak görüyor, canlı bir organ olarak görüyor.

On dördüncü yüzyılda ve on beşinci yüzyılda, henüz gökyüzüne bir organizma olarak bakmak mümkün değilken, henüz tıp biliminde kan dolaşımı çözümlenmemişken, topluma bir organizma olarak bakabilmenin, insan oğlunun bakış açısına getirebildiği yenilliği abartmak söz konusu değil. Ne ölçüde vurgulansa o ölçüde yerindedir.

Toplum bir organizmadır. Daha sonra Galileo-Newton çizgisinde, göksel dünyanın bir mekanizma olduğu ortaya çıkacak. Her mekanizmada parçaları birbirine bağlayan, birbirine tutan bir «çekim» veya bir «yasa» olacak. Kepler-Galileo-Newton, İbn-i Haldun'dan yıllar sonra, toplumsal olmayan dünya için bu çekimi, ya da aynı anlama gelmek üzere yasayı araştırıp formüle ettiler.

Topluma bir organizma olarak bakınca, İbn-i Haldun böyle bir çekim bulmak durumunda kalıyor. Bilim adamı yanı ve gücü burada; İbn-i Haldun toplumu birbirine tutan güce «asabiyet» adını veriyor. İslâm Ansiklopedisi'nin «asabiyat» maddesi şöyle: «Asabiyet, aşabiya, Araplarda islâmiyetten evvelki devirde, bir kimsenin aşaba'sını, yani baba cihetinden akrabalarının yahut da umumiyetle kabilesini, haklı haksız, her meselede müdafaaya hazır olması ve kabile efradının, gerek kendi mal ve mülklerini korumak ve gerek başkalarının mal ve müllkerini zaptetmek için, bir söz üzerine derhal birleşmesidir»[54]. İbn-i Haldun'un «asabiyat kuramı», Niyazi Berkes'in benzetmesiyle, bir tür «dayanışma ruhu» veya «ethos» oluyor[55]. Toplumsal organizmaya canlılığını verenin kolaylıkla kestirilebileceği gibi, bu asabiyet olduğu anlaşılıyor.

Bundan sonrası kolay: Topluma bir canlı organizma olarak bakınca, her toplum kaçınılmaz olarak, her canlının yazgısını paylaşmak zorunda kalıyor. Canlılar doğuyorlar, büyüyorlar, büyümeleri duruyor, canlılıklarını kaybetmeye başlıyorlar ve sonunda ölüyorlar. İbn-i Haldun,

topluma bir organizma olarak baktığı ve asabiyat kuramı ile bu organizmaya can verdiği için, toplumların gelişmeleri ve yaşamlarını da, aşamalara ayırmış oluyor.

Bundan sonrası kendiliğinden ortaya çıkıyor ve Velidi Togan, Tarihte Usul'de yazıyor: «İbn-i Haldun'un devlet ve siyasete ve milletlerin mukadderatına ait fikirleri, çözülme devrindeki Osmanlı ricalinin efkârı üzerinde büyük tesir icra etmiş ve fert ile devleti aynı derecede fani tanıyan ve bunu 'kaçınılmaz ve mukadder' gösteren nazariyeleri bizde bedbinliğin yerleşmesine sebep olmuştur. Tarihçi Naima da İbn-i Haldun'un 'atvar' nazariyesi ile muayyen bir biyoloji kanununun cemiyet ve devletler bünyesinde hakim olduğunu ileri sürmesinin mânâsını lâyıkiyle anlâmayıp bu nazariyeyi bir hakikat gibi ele almış, ona inanmış ve ihtiyar Osmanlı devletinin bazı suni ameliyat sayesinde bir müddet yaşatabileceğini ileri sürmüştür»[56]. Türk tarih yazıcılığının ilk isimlerinden Naima'nın bir İbn-i Haldun çömezi olduğu biliniyor (*). Bunun nedenleri olmalı.

Fakat nedenine gelmeden önce aktarılacaklar var. Velidi Togan'dan, okunması oldukça zor olan şu aktarmayı yapmayı yararlı görüyorum: «J.V. Hammer, Arap Montesquie'su tesmiye ettiği İbn-i Haldun'un Mukaddime'si hakkında Pirizade'nin Türkçe tercümesine dayanarak 1822 yılında Journal Asiatique mecmuasında yazdığı on iki sayfalık küçük makalesinde İbn-i Haldun mukaddimesinin o zamanki Osmanlı ilim ve devlet adamları ara-

---

(*) «Naima, tarih felsefesine de önem verirdi. Eserinin girişinde, İbn-i Haldun esasına dayanan hükümet idaresinden ve içtimaî hayattan bahsetmiştir.»

Ahmet Refik, Âlimler ve Sanatkârlar, ilk baskı 1942, Ankara, 1980, s. 219.

«Bizde İbn-i Haldun'dan beri birinci görüş (kötümser görüş, y.k.) çok kökleşmiştir. Osmanlı müverrihleri hep onu takip ettiler. Naima eserine böyle bir tarih felsefesiyle başlıyor. Cevdet Paşa hem bu fikri müdafaa, hem de İbn-i Haldun'u tercümesiyle teyid etti.»

Hilmi Ziya Ülken, Medeniyetin Yürüyüşü, İnsan, yıl 1938, Cilt 1, Sayı 2, s. 84.

sında ideoloji yaratan bir eser sıfatıyla çok okunduğunu zikretmiştir.» Doğru deyişin bu olduğuna inanıyorum; İbn-i Haldun'un Mukaddime'si Osmanlı aydın ve yöneticileri arasında bir ideoloji etkisi yaptı. Osmanlı aydın ve yöneticileri tarafından tanınan tarihçi Hammer'in, Naima'dan çok sonra Ibn-i Haldun'u tanıyarak «Arap Montesquieusü» olarak yüceltmesi, yalnızca Ibn-i Haldun'un Osmanlı entelijansiyası üzerindeki egemenliğini güçlendirmeye yaradı.

İbn-i Haldun'un yenikçi, kötümser dünya görüşü, en çok Osmanlı entelijansiyasının bakış açısı oldu. Aziz Nesin'in çocukluğuna kadar süren bir ideolojik egemenlik kurdu. Sonra Cumhuriyet'in yarattığı coşku ve festival havası içinde, Güneş Dil ve Türk Tarih Tezleri'nin çocuksu düğününde, unutuldu. 1960 yıllarında dünyada ve Türkiye'de Marksizmin rehabilitasyonu ile yeniden doğuşu, genç kuşakları etkisi altına almaya başlayınca, almaşık ve eylemi ideolojik olarak mahkûm eden bir «ideoloji» arandığında, önce Fransız kütüphanelerinin küflü raflarında yeniden bulundu. Bir başka çalışmamda moda sever bir öğretim üyesi olarak nitelediğim Profesör Sencer Divitçioğlu tarafından, bu kez özgün kaynağından değil, ikinci ellerden, Avrupa'dan, bir second hand' good olarak ithal edildi. Türkiye'de bir süre Türkofil ideolojilere dayanak yapılmak istendi.

Tarihçi Naima'dan iktisatçı Divitçioğlu'nun uzanan yolun kısaltılması gerekiyor, ara duraklara gerek var. Tarih-i Cevdet yazarı, tarihçi Cevdet Paşa, Türk tarihçiliğinde ilk büyük isimdir, Türk düşüncesini sanıldığından daha fazla etkilemiştir. Bu yüzden ve önemi nedeniyle, Ahmet Cevdet Paşa üzerinde ayrıca duracağım. Burada bu tutucu bilim adamı için, Paşa'nın bilimsel görüşleri üzerinde yapılan bir monoğrafik çalışmanın yargısını aktaracağım: «Cevdet Paşa medeniyetin vazgeçilmez şartı olan devletin nasıl kurulduğunu uzun uzun araştırmaz. İbn-i Haldun'da hazır olarak bulduğu asabiyet nazariyesini Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselişine tatbik eder»[57]. Bu yargı şöyle devam ediyor: «İbn-i Haldun sos-

yolojisinde ezeli kanunlar yoktur. Cevdet Paşa da bu hakikatı bildiği için tarihin nazariyat kısmı üzerinde fazla durmaz. İbn-i Haldun'un temel mefhumlarına sadık kalır.» Gerçekten her Cevdet Paşa okumasında ortaya çıkıyor. Paşa, gelişme yasalarından daha çok hikmetli sözlere dayanıyor.

Türk historiografi geleneğinin büyük ismi Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'un bir çömezi olduğu konusunda kuşku duyulmuyor (*). Cevdet Paşa'nın etkisinde kalanlar da aynı yolu izliyor. Mustafa Nuri Paşa da, Netayic-ül Vukuat için yazdığı önsözde, kendisini önemsiz sayıp İbn-i Haldun'u yüceltme ihtiyacını duyuyor. Mustafa Nuri Paşa, önsözüne «bilgisi az bir kişi olan ben, gençliğimden beri tarih okumaya ve eskilerin eserlerini araştırmaya meyilli olduğumdan» diye başlıyor. Osmanlı düzeninde aşırı alçakgönüllülükle aşırı övgü birlikte gidiyor; aşırı övgü için aşırı alçakgönüllü olmak gerekiyor. Şöyle devam ediyor: «Çok yönlü büyük bilgin tarihçi İbn-i Haldun (1332-1406) her devlet için, büyüme, duraklama ve gerileme çağı kabul etmiş ve devletlerin yaşantısını çoğunlukla 120 yıl olarak göstermiştir»[38]. Kuşkusuz, 120 yıllık bir ömür, Osmanlı Devleti'ne uymuyor. Ancak böyle bir uyumsuzluk, Osmanlı tarihçileri ve bu arada Mustafa Nuri Paşa için, İbn-i Haldun'un otoritesini azaltıcı sayılmıyor; tam tersine, Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül Vukuat'ı, Olayların Sonuçları, İbn-i Haldun'un tarih felsefesini doğrulayacak bir kanıt olarak yazıyor.

(*) Hukukçu Ebül'ula Mardin, Cevdet Paşa için, «merhum İbn-i Haldun'un çok tesiri altındadır» diye yazıyor.

Ebül'ula Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul, 1946, s. 42.

Ahmet Cevdet Paşa bunu hiç saklamıyor:

«Herkesde bir gelişme yaşı, öğrenip bilme yaşı ve gerileme yaşı olduğu gibi her devlette bunun gibi üç aşama bulunup herkes sağlığı koruma hususunda yaşına göre davrandığı gibi Devlet Hey'eti de insan benzeri olduğundan her durum ve aşamada uygun harekete dikkat etmek lâzım gelir.»

Tarih-i Cevdet, Birinci Cilt, s. 36.

BÜTÜN DİLLER VE TARİH TÜRKLERLE BAŞLAR

İ.N. Dümen

TÜRK dil bilgisi, dünyasında yeni doğan ve yalnız Türk diline değil, genel olarak, bütün dil bilgisine yepyeni bir ışık getiren «Güneş-Dil teorisi», herkesin merakını üzerine çekmektedir. Yerli ve yabancı dil bilginlerinden merak edip bir takım noktaları soranlar olmaktadır. Bu yolda sorulan şeyleri izah için yazılan cevaplar arasında bir takımı, herkesin bilmesinde fayda olan noktalara dokunduğu için, bu gibi sualleri ve cevaplarını, «ÜLKÜ» sahifelerinde de neşretmeyi münasip gördük.

Başlıca sualler:

Sorulan başlıca sualler şunlardır:

1. — «Güneş» dediğimiz göksel varlık, insanların ve hayvanların her zaman göregeldikleri bir ışık kaynağı değil midir? Böyle olduğu halde insan dilinin ilk çıkışında bunun en başlı rolü oynadığı iddiasına mahal var mıdır? İnsanlar, dil sahibi olmazdan, hattâ insanlaşmazdan önce de «Güneş»i görüp durmuyorlar mıydı?

2. — Türk dilinin orijinal olduğu iddiasından maksat nedir? Her dil kendine göre orijinal, yani «kökleri kendinden» değil midir? Orijinalliğin yalnız kendi dilimizde aranması hangi imtiyazdan ileri geliyor?

3. — Harflere mânâ vermek yolundaki çalışmalar, eski hurufiliğe doğru bir dönüş manzarası gösteriyor. Halbuki harf denilen şey bir yazı şeklidir. Varlığı ancak yazının zuhurundan be-

ridir. Hattâ yazıda bile idéogramme denilen harfsiz, resme benzer yazı devri vardır ki hiérogliphe dediğimiz yazı bunun örneğidir. Bu halde harflere mânâ vermek yanlış olmaz mı?

4. — Aynı harflerle söylenen bir çok sözler vardır ki mânâları dilden dile tamamiyle fark etmektedir. Meselâ «var» kelimesi, türkçede «mevcut», almancada «idi», ingilizcede -vokali «o» gibi okunarak- «harp» demektir. Hattâ bir dilde bile aynı harflerle yazılan sözlerin birbirine benzemez mânâları vardır. Meselâ türkçede «yüz kelimesi hem (1 + 99) ile gösterilen sayı, hem «çehre», hem «satıh», hem de «yüzmek» fiilinin emir sıygasıdır. Bunun gibi «kaç» kelimesi de hem «ne kadar?» anlamına soru sözü, hem de «kaçmak» fiilinin emridir. Bu ayrı anlamları nasıl izah edebiliriz?

5. — Yabancı diye bellenmiş kelimelerden hangileri bu teori ile Türk kökünden gelmiş çıkarsa onları alıp dilimize mutlaka mal edecek miyiz?

İşte bugüne kadar ileriye sürülen başlıca sual ve itirazları şu yukarıki maddeler üzerinde toplayabiliriz.

Bu noktaların izahı, teori üzerinde daha esaslı bir surette fikirlerin aydınlanmasına yardım edeceği için, bunların cevaplarını da birer birer göstermekte fayda düşündük.

1. — İnsan anlayış ve söyleyişinde güneşin rolü:

İlk olarak ileri sürülen sual, birinci bakışta, çok esaslı gibi görünüyor.

«Güneş-Dil teorisi» ilk insan anlayışının ana objesi olarak, büyük ışık, hararet ve hayat kaynağı olan «Güneş»i göstermekte ve ilk insan se-

sinin buna karşı duyulan sevgi, hayret ve ilgiden doğduğunu ileri sürmektedir.

İnsanlar dile gelmezden ve hattâ insan olmazdan önce de «Güneş», gökyüzünde vardı ve ışık ve hararet saçıyordu. Bu halde insan olan ve dile gelen mahlûk zaten ötedenberi görüp tanıdığı «Güneş»i neden diline ana obje olarak seçmiş olsun?

İlk bakışta esaslı gibi görünen bu itiraz, hakikatte hiç de doğru değildir.

Bugün dahi hayvanlar güneşi göregelmekte ve fakat ona bir mânâ ve ehemmiyet izafe etmemektedirler. «Güneş»in insani şuur üzerinde büyük ve evrensel bir değer alışı, bu şuurun bütün varlığa bir asıl arayarak onu «Güneş»in tansık varlığında bulması «ân»ında olmuştur. Yani «Güneş», sadece gök kubbenin içinde parlayan bir ışık olmakla değil, insan ruh ve şuurunun tapınma ihtiyacını karşılayan bir ana «totem» olarak tanıldığı «ân»dadır ki insanlığın «Güneş kültü» ve «Güneş dili» vücut bulmuştur.

«Güneş-Dil» teorisi, insanlığı (préhistoire)ın muayyen bir «ân»ında göz önüne almakla işe başlıyor. Bu «ân» o zamandır ki insanlar, hayvanlıktan ayrılacak kadar idrak ve şuur sahibi olmuşlar, -o zamana kadar sadece hayvani bir görüşle baktıkları- kâinata yeni ve şuurlu bir nazarla bakmışlar ve bu âlemi -yeni canlanan insani duygu ve anlayışları önünde- bir asla bağlamak ve o aslı da -tekellüm cihazlarının yeni aldığı net ses çıkarma kudretiyle çıkardıkları- bir sesle anlatmak ihtiyacını duymuşlardır. İşte bu «préhistorique» «ân»da insan boğazından çıkan ilk mânâlı sesin bütün insan dilerine ana kaynak olduğu noktasından hareket edilerek, ilk insan dilinin kuruluşu tetkik olunmaktadır.

Bundan önceki basit hayvanî ihtiyaçların çıkarttığı sesler ve işaretler, ancak hayvanî enstenktlerin çıkarttığı refleksif sesleridir. Bunların delâletleri de nihayet hayvanlık duygularının basit ve maddî ilhamlarından ileriye geçemez.

İnsan dilini, hayvan seslerinden ayıran başlıca fârika, insan dilinin insanî duygu ve düşünceleri abstraktif ve genel olarak ifade kudretini haiz olmasıdır. Fikrin abstraksiyon yapabilmesi de, görüş ve duyuşları bir takım ana fikirler üzerinde toplayabilmesiyle mümkün olur. İşte «Güneş», insan şur ve idrakinin ilk parlayışında böyle bir «totem» yerini tutmuş olduğundan dolayı insan dilinin ana objesi sayılmaktadır.

2. — Türk dilinin orijinalliği meselesi:

Bir dilin «orijinal» olması demek, yalnız «kökleri kendinden» olması demek değildir. Bu bahiste «orijinal» demekten maksat, türkçenin, insanların en ilkel şuurlu dilinin doğrudan doğruya mümessili olması demektir.

«Güneş-Dil teorisi»nin, insanda insanî şuur ve idrakin doğması «ân»ında, «Güneş» üzerinde temerküz eden duygu ve düşünceleri ifade ihtiyaciyle ilk çıkarılmış net sesten başlayarak kurduğu ilk insan dili, «monofonemik» bir dildir. Bu dil, doğrudan doğruya, totem olarak «Güneş»i bir «ağ» fonemiyle ifadeden başlamıştır. «Güneş» üzerindeki ruhî duygu ve düşünceler ilerledikçe, bunların uyandırdığı yeni yeni hisler ve fikirleri de, yine hep bu «ağ» foneminin değişmeleriyle telâffuz edilen -«ay, ak, ag, ah, av, ab, am, ap, af» ve bunların başka vokallerle söylenen şekilleri gibi- «monofonem»lerle ifade kudreti de genişlemiş, böylece ilk insan dili kurulmutur.

Bugün yeryüzündeki kültür dillerinin ana kaynağı da işte bu monofonemik dildir.

Primatlıktan insanlığa çıkan ilk kültürlü ve şuurlu insanlığın, orta Asya'daki iç denizler kıyılarında yerleşmiş brakisefal Türklerden ibaret olduğu, Türk Tarih tezinin dünya önünde ispat etmiş olduğu bir davadır. Bu halde insan şuurunun yarattığı bu monofonemik dilin de kültür ve şuurun ilk kaynağı olan bu insan topluluğu içinde vücut bulmuş olacağına zihin kolayca yatar.

İşte böylece sabit olur ki Türk dili bu «monofonemik» ilk insan dilinden doğrudan doğruya çıkan ana dildir. İndo - Öropeen, Hamito - Semitik, Uralo - Altaik, Fino - Ugriyen.. v.s. adları altında tanılan başka diller ise, bu monofonemik dilden doğrudan doğruya değil de, o dillerin yayıldığı mıntakalara göçen ve oralara neolitik medeniyeti götüren Türk göçmenleri vasıtasiyle çıkmıştır. Bu da, analiz edilince bu dillere ait denilen kelimelerin hep Türk kaynağına dayanmasiyle sabittir. Bugüne kadar yapılan tatbikler, bu hakikatin birer şahididir.

İşte Türk dilinin «orijinal»liği davası bu kadar geniş ve esaslı bir hedef üzerinde ileri sürülmüştür.

Bugün Türk dilinin birer lehçesi olduğu herkesçe malûm olan «Yakut» ve «Çuva» lehçelerinde; Avrupa dilcilerinin İndo - Öropeen dillerin ipotetik ana dili diye ileri sürdükleri Ariyen söz köklerinde; Türk kökünden geldiği günden güne daha iyi anlaşılan «Sümer» ve «Hitit» lisanlarında; Avrupa'ca mahiyeti meşkûk gibi görülen «Etrüsk» ve «Bask» dillerinde, hattâ Amerika'nın yerli halklarının «Toltek, Nahbati, Maya, Keşuha» gibi adlar alan lisanlarında «monofonem» halinde mahfuz bulunan sözler üzerinde geniş bir mânâ terakümü göze çarpmaktadır. Bir tek vo-

kalle bir konsondan ibaret olan bir fenomde «zıya, hararet, mesafe, imtidat, hararet, mekân, kuvvet» gibi birçok mefhumların müşterek bir şekilde varlığı neye hamledilebilir?

Dillerin orijini üzerine yazılan bunca eserlerde en son varılan kök kelimelerin mefhumları da hep böyle «aydınlık, hararet, imtidat, mesafe..» yollu umumî anlamlara bağlanmıştır. Bu abstre mefhumlar hangi konkre objenin insan zihninde zamanla yarattığı düşünceler olabilir?

İşte «Güneş-Dil» teorisi bu iki suale cevap vererek ilkel ana monofonemin doğrudan doğruya «Güneş» anlamiyle bütün bir monofonemik söz serisini ve bütün bir genel mefhumlar grubunu yarattığı kanaatine varmaktadır.

3. — Seslerin mânâya delâletleri meselesi:

«Güneş-Dil» teorisinin esas olarak aldığı «fonem»ler, bir vokalle bir konsondan mürekkeptir. Mânâya delâlet eden işte bu «fonem»lerdir. Bunda da asıl mânânın konsonda toplandığı görülmektedir. Çünkü vokaller değiştiği halde «fonem»in mânâsı değişmemektedir. Hususiyle agglütinasyon devresine varan dillerde «ek» olarak kelimeye katışan fonemlerin vokalleri, kelimenin vokaline göre, mütemadiyen değişmektedir. Meselâ «yanık, kavruk, delik, bölük» kelimelerinde «k» eki (ı, u, i, ü) vokallerini aldığı halde mânâsı hep birdir. İşte böylece esas mânâların konsonda olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat mânâya delâleti iddia edilen şey, «harf» değildir. «Harf» dediğimiz şey, bir yazı şeklidir. Delâleti bir sestir. Bizim de mânâlı bulduğumuz, işte bu sesin kendisidir. Dilin «mânâlı sesleri» olduğunu ise herkes bilir. Meselâ «p» harfi, lâtin alfabesinde ve onu esas tutan dillerin yazılarında «p» sadasını gösterdiği halde, grek yazılarında

«r» sadasına delâlet eder. Fakat bunun teori bakımından ehemmiyeti yoktur. Çünkü analiz ederken, ekle değil, onun delâlet ettiği sese bakılır.

«Güneş-Dil» teorisi, dillerin bazı olarak (V. + K.) şeklindeki ana fonemleri almıştır. Her bir konson sesine kök ve ek olarak verilebilecek mânâlar, muayyen bir sistem dahilinde, tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu seslerin o mânâlara gelişi de insanlar arasındaki herhangi bir anlaşmaya göre değil, tabii ve zaruri bir hâdise, dimağdaki tekellüm merkeziyle tekellüm cihazının birbirine olan irtibatının bir neticesi olarak alınmıştır.

Böyle tabii bir kanunun, ses taklitlerine varıncaya kadar, bütün dil hâdiselerinde hâkim ve müessir olmuş olması, dil bilgisini müspet ve yeni bir esasa sevketmektedir.

Bu esasın, bugüne kadar Avrupa dil bilgisinin verimlerinden ileri olması, o verimleri tamamlayacak olan dil sırrının, dil araştırmalarında Avrupa'ca çok ihmal edilmiş olan, «Türk dili»nde gizli bulunmasından ileri gelmektedir.

4. — Omonimler meselesi:

Aynı seslerle söylenen sözlerin dilden dile ve hattâ bir dilde bile anlam değiştirmeleri meselesi, ana kökün anlamındaki genişlik ve elâstikiyet ile çok kolay izah edilebilmektedir.

Misal olarak ileriye sürülen kelimeler arasında, burada yalnız «kaç» kelimesi üzerinde bu esası tatbik edelim:

(Kaç) kelimesinin tam etomolojik şekli şudur:

(1) (2) (3)
(ağ + ak + aç)

(1) Ağ: Ana köktür. Ana kök olan fonemin mânâları, «Güneş» mefhumunun bir totem ola-

rak insan kafasında uyandırabildiği bütün genel anlamlara yaygındır. Burada, kelimenin iki mânâsına göre, şu iki anlam alınabilir:

I. «Esas» anlamı;

II. «Hareket» anlamı.

(2) Ak: Birinci derecede prensipal kök teşkil eden elemandır. Burada kelimenin ana kökü düşerek bu eleman onun yerine geçmiş ve onun mânâsını kendinde temessül ettirmiştir. Böylece (ağ + ak = ağak) bifonemi kaynaşarak (ak) olmuştur. Bunun vokali de -üçüncü elemanın vokalının tesiriyle- düşerek (ak = k) şeklinde kelimede tek bir harf gibi görünmektedir. İşte kök mânâları bu harfin temsil ettiği fonemde toplanmıştır.

(3) Aç: Uzak sâha anlamına olan bir ektir. Bu uzak sâha anlamından iki mânâ çıkar:

I. Kökün delâlet ettiği mânânın merkezden en uzak muhite kadar yayılarak hüküm sürmesi mânâsı;

II. Kökün delâlet ettiği mânânın merkezden uzağa düşerek merkezin ondan mahrum kalması mânâsı.

(Ağ + ak = ağak = ak = k) tahavvüllerinden geçen kök fonemin iki mânâsiyle bu (aç) ek foneminin şu iki delâletini göz önüne alarak kelimeye mânâ vermeğe çalışalım:

I. Köke «esas» mânâsını verelim. Bu «esas», merkezde durmayarak, geniş bir sâhaya yayılmış, yani mikdarı ve mahiyeti belirsiz kalmıştır.

İşte (kaç) sözünün (ne kadar?) mânâsı buradan çıkıyor. Yani mikdarı belli olmayan bir şeyden bahsedilirken mikdarının tespiti için (kaç?) diye soruyoruz. Mikdarı belli olmayan, fakat sayılı olan şeylerden bahsederken (birkaç) demeniz de bunu teyit eder.

II. Köke «hareket» mânâsını verelim. Bu hareket merkezden uzak muhite birdenbire varmak için süratli olmak lâzımdır. İşte (kaç)ın ikinci mânâsı, yani (firar) anlamı da buradan çıkıyor.

Bu misal, «Güneş-Dil teorisi»nin «omonimler meselesi»ni de ne kadar aydınlattığını göstermeğe yeter.

5. — Yabancı sanılan sözler meselesi:

Türk kaynağından geldiği görülen herhangi -yabancı dilden tanılmış- bir kelimeyi dile mal etmek yolunda bir iddia yoktur. Dilin arınması yolundaki bunca çalışmalara rağmen tam karşılığı bulunamamış ve yabancı bir asıldan geliyor sanıldığı halde tam Türk kelimesi olduğu sabit olmuş sözleri, dilin kendi varlığından çıkarmaktan ise, öz türkçeliğini ispat ederek dilde muhafaza etmek yolundaki bir gayreti bu kadar yanlış tefsir etmemek çok mühim ve çok lâzımdır.

«Güneş-Dil teorisi»nin asıl büyük hedefi, Türk dilinin yeryüzü dillerine ana kaynak olduğu davasının ispatıdır. Konuşulan ve yazılan dil, halkın bildiği, kullandığı, mânâsını anladığı sözlerden kurulur. Öz türkçe olduğunda hiçbir şüphe olmayan (kangı, kaçan, nite) gibi kelimeler bile bugünkü yaşayan ve konuşan dilde yer bulmuyor. Bu halde arapça, farsça, fransızca.. ilâh. sanılan ve halkça bilinmeyen bir kelimenin Türk kökünden geldiğinin ispatı demek, onun konuşulan ve yazılan dile alınması demek değildir ve olamaz.

Bunu göstermek üzere, burada iki küçük örnek almak faydalı olur:

I. (Soley) kelimesi:

Fransızcada (soleil) şeklinde yazılan bu sözün «Güneş» demek olduğu malûmdur. Bu kelime lâtince (sol)dan gelir. Mânâsı «ziya ve ha-

raret membaı» demektir. Türkçenin Yakut lehçesinde (sılay) kelimesi vardır. Bu da «Güneş» anlamınadır. Yakutça (s)ler öteki Türk lehçelerinde (y) olur. Bu halde kelimenin «ziya» anlamına olan (ıy) kökünden geldiği kolaylıkla anlaşılır.

İşte bu esaslara dayanarak (soley) kelimesinin Türk kökünden geldiği anlaşılmıştır. Bu kelime ve benzerleri hakkında «ULUS»un 24/12/935'te çıkan sayısında çok değerli bir etimoloii etüdü neşredilmiş, kelimenin asıl Türk dilinden geldiği ispat olunmuştur.

Bununla beraber hiç kimse, Türklerin alıştığı «Güneş» dururken bundan sonra «soley» diyecek değildir. Yalnız bu (sol) aslının türkçeden geldiğinin ispatı, büyük bir dil ve ilim hakikatinin meydana konmasıdır ve bundan pek mühim neticeler çıkar.

II. (Elektrik) kelimesi:

Yine ziya anlamına olan (ay) kökünden (yaltırık) sözü türkçede vardır. (Elektrik) kelimesinin de bunun aynı kuruluşta olduğu, etimolojik analizinden anlaşılıyor. Bu kelimenin de Türk kökünden geldiği «ULUS»un 19/1/936'da çıkan sayısında ispat edilmiştir.

(Elektrik) kelimesi memleketimizde de herkesin bildiği ve söylediği bir sözdür. İşte bunun için bu kelimeyi türkçe olarak Türk lügatine de almak lâzımdır.

Görülüyor ki bir kelimeyi benimsemek bahsinde, yalnız analizin onun Türk kökünden geldiğini göstermesi kâfi değildir. Çünkü bizim inanımıza göre İndo-Öropeen ve Semitik diller umumiyetle Türk kökünden kaynamıştır. Fakat, Türkiye'nin konuşma ve yazı dilinin lûgati, bütün Türk kökünden gelen kelimeleri değil, Türkiye'-

de konuşulan, yazılan, yahut konuşulup yazılması lüzumlu görülen kelimeleri koynuna alacaktır.

Tarihin bir devrinde kullanılmış ve sonra kullanıştan düşmüş kelimeler bu lûgatte tarihi malûmat olmak üzere ayrı bir işaretle bulunacaktır.

Türk kökünden kaynamış, fakat başka dillere mal olmuş kelimelerin yeri «Türk Etimoloji Lûgati»nde, Türkiye dışında kullanılmış veya kullanılmakta olup Türkiye'de konuşma ve yazıda yeri olmayanların yeri de «Türk Lehçeler Lûgati»ndedir.

Özgün adı, Güneş-Dil Teorisi Üzerine Birkaç Sual ve Cevapları, Ülkü, Mayıs 1936.

«Kendisi 1406 yılına dek yaşadığından, Bağdad, Endülüs (İspanya) ve Mısır'da üçer beşer yüzyıl saltanat süren Emevî, Abbasî ve Fatimî halifeliklerini bildiği halde böyle söylemesi, 'devletlerin yöntemleri ve gelenekleri her üç yüzyılda bir toptan başka bir biçime girer ve değişir' kuralına uymasına yorulabilir. Bu doğal kuralın, yüce Osmanlı Devleti'nde de etkisini sürdürdüğünü» gösterebilmek için, Mustafa Nuri Paşa, tarihini uygun bölümlere ayırıyor ve bölümleri buna göre adlandırıyor.

Böylece bir noktaya varılmış olunuyor: Türkler'in Anadolu'yu zaptı, belli bir zaafı da ön plana çıkarıyor. Türkler, ancak köksüzlük olarak nitelenecek bir uyumla, zaptettikleri topraklardaki uygarlıkları benimsiyorlar. Bizans kanalıyla Roma kurumlarını, kurumsal bütünlüklerini bozmadan, alıyorlar. Edebiyat olarak perspektiften uzak İran sanatını, kendi sanatları sayıyorlar. Bütün bilim, eğitim kurumları, eğiticiler ve yöneticiler, Arap İdeolojisinin kıskanç mengeneleri arasında sıkışıyor.

Araplardan, Arap kini ile sulanmış bir Türk düşmanlığını alıyorlar. Arap kültürünün boyunduruğu altında Türk

medreseleri, Türkler'in bir kulağını yatak, bir kulağını da yorgan olarak kullandıklarını, Türkler'e, öğretiyor. Yine Araplardan, Arap dünyasında bir meçhul şöhret olan İbn-i Haldun öğretisi ile, kötümserliği ve kaderciliği, ithal ediyorlar. Böylece Osmanlı Münevverine has, kendine güvensizlik ve toplumların kendi yazgılarını değiştiremeyeceği düşüncesi, tarihsel ve toplumsal kaynağına kavuşmuş oluyor (*). Böylece Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında geliştirilen, Türk aydınının kendine güvensizliğinin kökenleri ile ilgili çözümleme, yeni boyutlarla zenginleştirilmiş oluyor.

Zenginleştirme, yoksullaştırmaya yol açmamalı. Türk aydınındaki aşağılık duygusunun ve bunun ayrılmaz sonucu olan kendine güvensizliğin tek kaynağının Arap şovenizmi olduğunu ileri sürmüyorum. Birinci kitapta, Türkiye'de yenilik hareketinin kökeninde çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni kurtarma çarelerinin aranmasının yattığını göstermeye çalıştım. Osmanlı Devleti, hiç kuşku yok, bu çalışmanın başladığı tarihten itibaren, yalnızca bir yatalak hasta görünümündeydi. Değil yabancı devletler,

---

(*) İbn-i Haldun'un ektiği kötümser, kaderci, yenikçi, tohumların alanını, coğrafya ve tarih olarak, genişletme eğilimi var.

«İbn-i Haldun tarih felsefesiyle ve içtimaiyat meseleleriyle meşgul olmuş ve bu eser (Mukaddime, y'k') diğer islâm ülkelerinde fazla bir akis uyandırmadığı halde, 16 ncı asırdan başlayıp Türkiye'de büyük bir rağbet görmüş ve 19 uncu asırda bura yoluyla Edil ve Türkistan Türkleri üzerinde de tesir icra etmiştir.»

Velidi Togan, Tarihte Usul, İstanbul, 1969, s. 158.

«Tarihçiler ve siyaset yazarları, bugüne kadar hatta halen de Osmanlı İmparatorluğu'nu bilhassa bu teorinin açısından inceleye gelmişlerdir. İbn-i Haldun'dan devralınan Uzvuyitçe teoriye dayanılarak Osmanlı Devleti'nin ömrü beş kısma veya tavır'a ayrılmıştır.»

«Devleti büyük bir insan vücuduna kıyaslayan bu teorinin kaderci karakterinden ötürü Osmanlı Devleti de, her canlı gibi, ölecektir. Bu onun alınyazısı idi.»

Tarık Z. Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960, s. 5 ve 6.

değil yabancı büyük elçiler, büyükelçiliklerin Osmanlı tebası olan tercümanları sadrazamları yerinden oynatabiliyor, valileri azlettirebiliyordu. Böyle bir tarihsel oluşum içinde Osmanlı aydınının kendisine güven duyması beklenebilir mi?

Çaresizlik: Türkçülük

İnsan çareli yaratıktır. İnsanı, diğer bütün yaratıklardan çareli olması ayırıyor.

Çaresizlik, yıkımdır. Her yeni çare, bir yeniden doğumdur.

Her çare, bir doğumdur.

Yeniden doğamayan yıkılıyor. Yıkım, zaman zaman, kendi kendini reddetmek olarak ortaya çıkıyor.

Büyük siyasal olaylarda baş rolleri oynamış tarih kahramanlarını biliyorum. Bir yerde, bir duruşmada, birdenbire kendi kendisini reddedebiliyor. Yapmadığı, yapmadığını tarihin bildiği, tüm cürümleri kabul ediyor. Tüm cürümleri kabul edip, kendisini tutanları ve destekleyenleri şaşkın acılara boğarak, af dileniyor.

Böyleleri, biliniyor. Böyleleri, tüm cürümleri, tarihin işlemediğini bildiği cürümleri kabul etmeyi, hem içinde yaşadığı toplum ve hem de kendisi için bir çare sanıyor. Böylece hem toplumuna karşı görevlerini yerine getirmeye devam ettiğini düşünüyor ve hem de dilendiği af ile kendisini kurtarabileceğini sanıyor. Çaresizlik içinde çaresizliği çare sanıyor.

Böyleleri biliniyor. Vulgar düşünce, böylelerinin oluşumunu, bilinmez ilâçlara, tarifsiz işkencelere bağlıyor. Bilinmez ilâç ya da tarifsiz işkence mi? Hem evet, hem hayır. «Hayır», çünkü, vulgar düşüncenin sandığı türden ne işkence, ne de beyin yıkayıcı ilâç var. «Evet», çünkü, tarifsiz işkenceden daha acı, bilinmez ilâçtan daha güçlü bir faktör var: Çaresizlik. Olumsuzluğun acımasızlığı karşısında çaresizlik, tarifsiz işkenceden daha acı, bilinmez ilâçtan daha etkilidir. Etkisi kesindir, yıkımdır.

Çare, yıkım süreci içinde yıkılmamaktır, yıkımın ucundan dönmektir. Bu yüzden çare hep dönemecin çocuğudur. Çünkü çare, doğumdur.

Doğurabilenler, çarelidir. İnsan çareli yaratıktır.

Doğum zahmetlidir; çare, zordur. Bu yüzden bazı dillerde (*) zorlu iş ile doğum aynı sözcük ile anlatılıyor. Bu yüzden kolay çare olmaz. Bu yüzden kolay çareye kapılanmak çaresizliği çare saymaktır, çaresizlikte çare aramak.

Çare, ölümden dönmektir.

Bu yüzden çarenin verimli tarlası, ölümün göksel eşiğidir.

Türk aydınını, uzun yüzyıllar boyunduruğu altına alan İbn-i Haldun felsefesinde çare yoktur, çaresizlik var. «Devleti büyük bir insan vücuduna kıyaslayan bu teorinin kaderci karakterinden ötürü Osmanlı Devleti de, her canlı gibi, ölecektir. Bu onun alınyazısıdır.» İbn-i Haldun ise insanlığın büyük yeniden doğuşunun öncesidir, rönesansı tanıyamadı. Rönesansı tanıyamamak, yaşayamamak demek, aynı zamanda insanı tanıyamamak, insanı yaşayamamak demek. İnsanın çareli bir yaratık olduğunu bilmemek anlamına geliyor.

İbn-i Haldun, Orta Çağ'ın karanlıklarını bilen bir düşünür, Orta Çağ'ın kaderciliği içine doğdu. Öldü. İnsanın çareli yaratık olduğunu bilmek için insanın coşkulu arayış dönemini bilmek ve aynı anlama gelmek üzere, yaşamak gerek. İnsanın çareli yaratık olduğunun anlaşılması, Marx'ın pek çok sevdiğim deyişi ile, burjuvazinin çocukluk döneminin yaşanmasından sonra oluyor.

İbn-i Haldun, Türk aydınları tarafından seviliyor, nedenleri var ve çok. Birisi Türk aydınını rahatlatmasında yatıyor. İbn-i Haldun, yıkılışın kaçınılmaz ve bir biyolojik zorunluluk olduğunu yazmıyor mu? Öyleyse, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından kim sorumlu olabilir. Kaçınılmazlık var-

---

(*) İngilizce labor, hem zahmetli iş, hem de kadınların doğurma eylemi anlamına geliyor.
Webster's Third International Dictionary, s. 1259.

sa, sorumluluk yoktur, değil mi? (*) Kaçınılmazlık varsa, çare aramaya gerek var mı?

İbn-i Haldun çaresizliği vaaz ediyor, gelişmemeye mahkûmdur. Ataleti öğütlüyor; yıkım süreci içinde, ölümün eşiğinde, yavaş yavaş bir kenara atılmaya mahkûmdur.

Ölüm egemenliğini kuramamışsa, çare arayışı, ne kadar cılız olursa olsun, vardır. Sait Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin can çekişme sürecinde başbakanlardan, çare arayanlar arasında yer alıyor. Yeniköy'deki köşkü bir ara kumarhane yapılan Mısırlı Prens Sait Halim Paşa'nın «Buhranlarımız» adını taşıyan kitabının, Türk gericiliğinin görüşlerini açık-seçik ve önceki bir zamanda açıklayan, temel dökümanlardan birisi sayılması gerektiğine inanıyorum.

Osmanlı Sadrazamı Prens Sait Halim Paşa, Türkler'in köksüzlüğüne, sadrazamlı bir biçimde de olsa, işaret ediyor: «Türkler için durum, diğer islâm milletlerinden az çok farklı bir şekilde cereyan etmiştir. İslâm'dan önce kurdukları medeniyet, İslâm'dan sonraki tekamüllerine mani olacak kadar köklü ve ileri bulunmadığından, kabul ettikleri şeraite büyük bir başarı ile hizmet ettiler»[50]. Köksüzlüğün bu sadrazamlara lâyık dillendirilmesinden sonra Sait Halim Paşa, daha ilerde, şunları yazıyor: «Türkler hakimiyetlerini yıkılmış olan devletlerin enkazıyla kurdular ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun hükümet merkezini kendilerine payitaht yaptılar. Fakat hüküm sürdükleri memleketler içinde azınlıkta idiler. Bu yüzden hem son derece çeşitli ırklarla dolu olan bu muhitin, hem de İran ve Arap tesirlerinin altında kaldılar.» Benzetmeyi yapmıyor ama, Prens Sait Halim Paşa'nın Türkler'i içine kondukları kabın biçimini alan sıvılara benzettiği anlaşılıyor.

Bu biçimlenişe tümüyle karşı olduğunu söylemek zor; ancak bir itirazını açıkça yazıyor: «Bu tesirlerle hiç far-

---

(*) Eğer sosyalizmin gelişi bilimsel bir zorunluluk ise, kaçınılmazsa, bunun için çalışmaya gerek var mı? Marx ve Engels'in bilimsellik tezlerinin, tembelliğin dayanağı yapılabilmesini anlamıyorum.

kına varmaksızın müslümanlıktan uzaklaşmaya başladılar. Sonunda ötekiler gibi gerilediler. Öteklerden yalnız, istiklallerini muhafaza ederek, bu farkla ayrıldılar»[60]. Artık anlaşılıyor, Sadrazam Halim Paşa, kusuru islâmdan ayrılmakta buluyor, çareyi «hakiki» islâm'a dönüşte buluyor.

Yirminci yüzyılın başında Osmanlı Türkiyesi'nde islâmcılık, güçlü taraftarları bulunan çare akımlardan birisidir, bir tepki akımdır. Daha açık söylenebilir, Tanzimat'a tepki olarak gelişti. Daha doğru söylenebilir, Tanzimat'a tepki olarak gelişen akımlardan birisi oldu.

Tanzimat başlangıçtır: Tanzimat, Türkiye'de gelişen çare akımların turnusol kâğıdı sayıldı. Her akım, kendi yerini, Tanzimat'a göre belirledi.

Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında, Tanzimat'ı ayrıntı ile ve yeni bir bakış açısından incelemeye çalıştım. Çok net bir amacı gerçekleştirmeyi umdum: Türk ilericisine Tanzimat'ı sevdirmek istedim.

Devam ediyorum: Tanzimat da bir çare eylemdir. Çaresizlikten doğmuş bir çare arayışıdır. Kendi tepkisini doğurmaya gebe kalmıştır. Türkiye türünden teorik geleneği pek zayıf toplumlar hep tepkileri yaşıyorlar.

Teorik birikimi pek zayıf toplumlarda çare eylemler, mukavemetlerini içlerine alıyorlar ve içlerinde barındırıyorlar. Çare eylemler, saf, aynı anlama gelmek üzere radikal bir bütünlük ile çıksalar bile yarattıkları mukavemeti, aynı anlama gelmek üzere tepkileri, içlerine almakta gecikmiyorlar. Teorik birikimi olmayan toplumlar, bu arada Türkiye toplumu, saf akımlar yerine, bu nedenle, bulaşık akımları canlı tutuyorlar, yaşatıyorlar.

Üç Paşa, Reşit, Âli ve Fuat, daha sonra ortaya çıkan tepki akımlardan Islâmcılık açısından, Üç Delikanlı'ya, Şinasi, Kemal ve Ziya, göre çok daha saftırlar. Üç Delikanlı, Üç Paşa'ya göre, Islâma tutumları açısından, çok daha bulaşık bir görünüm veriyor.

Tanzimat'ın sonraki yıllarında İstanbul'da etkinlik sağlayan Cemalettin Afgani ise dinsel tezlere verdiği önem açısından son derece saf bir eylemi sergiliyor. Cemalet-

tin Afgani için, İslâm Ansiklopedisi'nde İ. Goldziher, «kendisini sevenlerce, büyük bir islâmcı ve düşmanları nazarında da tehlikeli bir tahrikçi sayılan bir politikacı idi» diye yazıyor[61]. Afganistan doğumlu olmasına rağmen bütün islâm dünyasında aktif olan Cemalettin, koyu bir İslâmik bakış açısıyla birlikte islâm dünyasında başta Büyük Britanya olmak üzere tümüyle Avrupa'nın etki ve egemenliğine karşı mücadele ediyor. Avrupa'ya karşı, liberal müslüman devletler ve giderek tek halifenin bayrağı altında toplanmış bir birlik hülya ediyor. Bu nedenle başta İngiltere olmak üzere Avrupalı büyük devletlerin düşmanlığını üzerine çekiyor.

Cemaleddin Afgani, islâmcılığı bir çare olarak vaaz ediyor; islâmı, bir siyasal bayrak haline getiren aktivist ve yazarların en önemlilerinden birisi sayılıyor. Bu yüzden, henüz Türkiye'ye gelmeden önce Türkiye'de büyük bir üne sahip görünüyor. Tanzimat'ın yarattığı tepkilerin elverişli ortamında, henüz ayrışmamış çare akımların çekiciliğinde Cemaleddin'in Türkiye'ye ayak basması, Meclis-i Kebir-i Maarif üyeliğiyle Ayasofya ve Sultan Ahmed camiileri vaizliği postlarına getirilmesi, her halde, sürpriz olarak görülmüyor.

Bu, 1870 yılında oluyor. Henüz Tanzimat'a karşı tepkiler billurlaşmış ve siyasal bir güce ulaşmış olmaktan uzak. Bu yüzden Cemaleddin'in İstanbul'da fazla rahat olmadığını düşünmek zor olmamalı. Nitekim Cemaleddin, İstanbul'daki bu kalışı sırasında, Darülfünun öğrencilerine verdiği bir konferansta, pek kesin olmayan bilgilere göre, peygamberliğin bir sanat ve meslek olduğunu anlatmaya çalışıyor ve pek kesin bilgilere göre, dinleyicilerinden oldukça kötü bir muamele görüyor. Afgani, Tanzimat Türkiyesi'ni terk etmek zorunda kalıyor.

Gitmediği yer yok; kabul etmek gerek, canlı ve hırslı bir politikacı, aktivist. Bu açıdan bakıldığında iyi bir islâm ihtilâlcisi olduğunu söylemek mümkün. Büyük bir islâm düşünürü sıfatını kazanmış olmasına rağmen fazla çalışması yok. Ancak bir çalışması üç dilde basılmış; materyalizme reddiyesi, en çok bilinen çalışmaları ara-

sında yer alıyor. İslâm Ansiklopedisi'nin «Dehriye» maddesinde yazıldığına göre, Cemaleddin, Batı ülkelerinde hızla yayılan materyalizmin islâm dünyasına girmesinden endişe ediyor ve bunu, dinsizlik sayarak reddiye yazıyor. Bu, islâm dünyasında ününün artmasını etkilemiş, olmalı.

Yalnızca siyasal düşüncenin gelişmesiyle yetinmediği anlaşılıyor. En yakın taraftarı ve izleyicilerinden birisi, İran Şahı'nı katledince başı ciddi olarak derde giriyor. Kaçtığı İngiltere'de anti-İngiliz eylemlerini de durdurmuyor. Bütün bu sıkışıklık içinde, artık Tanzimat'ın saf etkilerinin unutulmaya başladığı Türkiye'de uygun bir koruyucu buluyor. «1892'de Londra'da, kesif bir siyasî faaliyete hasrettiği kısa ikameti esnasında, Camal al-Din Afgani Abdülhamid II. tarafından, Londra'daki Türk sefiri vasıtası ile Türkiye'ye gelmek ve kendisinin misafiri olarak, İstanbul'da yerleşmek üzere, davet edilmişti. Biraz tereddütten sonra Sultan'ın teklifini kabul eden Camal al-Din'e, İstanbul'a gelir gelmez ayda 75 lira maaş tahsis ediliyor ve ikametgâh olarak Beşiktaş semtinde güzel bir ev veriliyor» (*). Böylece, islâmcılık akımının bu önde gelen aktivistti, islâmcılık akımının gözlenmeye başladığı Türkiye'ye ikinci kez geliyor ve bir daha ayrılmıyor.

Tanzimat bir tepkidir; islâmcılık akımı, Tanzimat'a duyulan tepkilerden sadece birisidir. Tanzimat'ın yarattığı «alafranga», Fransız modasına göre yaşayanlar, 1870 yıllarında tepkisini doğurmaya başladı. 1870 yıllarında İs-

---

(*) Cemalettin'in sonu şöyle geliyor:

«Camal al-Din Afgani, çenesinden başlayarak gittikçe büyüyen bir kanser neticesinde, 9 Mart 1897'de vefat etmiştir. (Abdülhamid II.'nin meşhur şeyhlerinden Ebülhüda'nın onu, kıskanarak, zehirletmiş olduğundan bahsedilmiş ise de, uğradığı hastalığın zehri esasen ölümü için kâfi gelmiştir.) Camal al-Din, Nişantaşı mezarlığına defnedilmiş ve mezarı, Amerika zenginlerinden İslâm Ansiklopedisi'nin Leyden tabının neşrine büyük muavenetler eden Mr. Charles Crane tarafından geçen büyük harpten sonra yaptırılmıştır.»

İslâm Ansiklopedisi, Üçüncü Cilt, s. 84.

tanbul'da, çeşitli anılara göre, bir yabancı düşmanlığı başladı.

Yabancı düşmanlığı, benlik arayışının tohumlarını taşıyor. 1870 yıllarında Osmanlı Türkiye'sindeki benlik arayışını, hiç bir girişim, Hamdi Bey'in (*) kitabı kadar ve simgesel olarak gösteremez. 1873 yılında yayınlanan bu İstanbullu giysileri kitabında Avrupalı ve ilericilerle, açıkça, alay ediliyor. Buna karşın, müslüman kentlilerin net bir biçimde övüldüğü ve dolayısıyla örnek sayıldığı görülüyor.

Afganlı Cemalettin'in islâmcı siyasal akımı böyle bir elverişli ortama denk düştü. Ancak decadent bir düzende bir çare olarak ve büyük bir umutsuzluğun büyük bir umuda dönüştüğü bir zamanda, ortaya atılan Tanzimat sanıldığından daha derin etkiler yaptı, kökler saldı. Dolayısıyla islâmcı akım, 1870 yıllarında esintisini göstermekle birlikte, bir siyasal akım olarak bağımsızlığını bulacak bir güce erişemedi.

Tanzimat'ın içinde yaşadı. Tanzimatçı olarak Jön Türkler, bir yandan gördükleri tepki karşısında, diğer yandan kendilerine güvenemedikleri için, ayrıca, halka ulaşmak ihtiyacını duymaları nedeniyle, geniş halk yığınlarında var olan islâmik düşünceleri okşamanın yararlı olacağı sonucuna vardılar. İslâmcı akım, Tanzimat'ı ve ayrıca tüm yenilik hareketini kemirmeye başladı.

Ancak bir ara Tanzimatçılık ile islâmcılık el ele ve iç içe gitti. Birbirinden ayrılmadı. Bu ayrılmazlığın, Tanzimat'ta Avrupa'yı model alan has Tanzimatçı eğilimler ile islâmcı birikimin iç içe oluşunun, en gelişmiş tipolojisini Ahmet Cevdet Paşa verdi. Cevdet Paşa, aynı zamanda, has Tanzimat'tan dönüşü temsil etti. Sivil yaşamı Fransa'dan kopye edilecek bir yurttaşlık yasası ile düzenlemeyi savunan Âli Paşa'nın görüşlerinin karşısına çıkarak islâmî temellere dayalı yeni bir kodifikasyonu savunan Cevdet Paşa Partisi duruma hakim oldu. Has Tan-

---

(*) Hamdy Bey, Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873, Constantinople, 1873.

zlmat'ın Avrupalı özel hukuk ilişkilerini Türkiye'de egemen kılma düşüncesi, bütün aksine iddialarına rağmen, has Tanzimat'ı saf bir biçimde uygulamak amacıyla tarih sahnesine çıkmış görünen Cumhuriyet'e kaldı; Ahmet Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu bir kurul tarafından hazırlanan islâmî temellere dayalı Mecelle, 1926 yılına kadar Türkler'in özel hukuk ilişkilerini düzenledi.

Tanzimat'ın devamında ve başından itibaren Jön Türk hareketi içinde bulaşık olarak yer alan islâmcı eğilimlerin ayrılarak bir akım haline gelmesi yirminci yüzyılın başlarına denk geliyor. Sadrazam Sait Halim Paşa, has islâmcı akımın temsilcileri arasında yer alıyor. Yirminci yüzyılın başında Türkiye'de islâmcı akımın militanları arasında genç Şemsettin Efendi de bulunuyor.

Osmanlı düzeninin son yıllarında islâmcı militan Şemsettin Efendi, daha sonraki yıllarda, herkes gibi büyüyor ve herkesten farklı olarak Şemsettin Günaltay adını alıyor Şemsettin Günaltay, yine herkesten farklı olarak, lâik Cumhuriyet'in 1950 yılında sona eren ilk döneminin son başbakanı oluyor. Başbakanlığı döneminde lâik Cumhuriyet'e İlâhiyat Fakültesi'ni kazandırarak, islâmî temellerin üniversite düzeyinde okutulmasını sağlıyor.

Ancak bir noktanın altının çizilmesi gerekiyor: Mütareke döneminin islâmcı militanı Şemsettin Efendi'nin, Cumhuriyet döneminde Profesör Şemsettin Günaltay olarak başbakan olabilmesi için inançlarında bazı değişiklikler yapması zorunlu oluyor. Yapıyor; çünkü Osmanlı döneminden müdevver aydın için inançlarda değişiklik yapmak, öyle pek zor bir iş değil. Günaltay, Kemalist dönemde bir ara şizofrenik özellik kazanan Türkçülük akımının taraftarları arasında giriyor.

Türkçülük, Tanzimat'ın hem bir zor çocuğudur ve hem de Tanzimat'a tepkilerden birisi. Decadent düzenin kurtarılması için çareler aramak, Avrupalılaşmak yolunda ister istemez kapitalistleşme sürecini hızlandırmak, Osmanlı topraklarının ve bu arada Osmanlı kavmi kavramının, Hemingway'in İhtiyar Balıkçı'sındaki koca balık türünden giderek küçülmesi, Tanzimat ile başlayan çizgi-

nin tarihsel devamı oldu. Diğer yandan, Tanzimat'ın yarattığı «alafranga» kurumlar ve «tipler», genel bir akım olarak bir benlik arayışına yol açtı. Islâmcı akım, bu benlik arayışının bir türüdür. Bir diğer türü ise Türkçülük olarak göründü.

Türkçülük, tıpkı islâmcı akım gibi, has Tanzimat'ın içinde var. İlerde görülecek, Tanzimat'ın önde gelen kişilerinin bir bölümü, bugün aynı zamanda Türkçülük akımının öncüleri olarak kabul ediliyor. Ancak bu kimseler, saf Türkçüler değiller, tek başına Türkçülük akımının savunucuları olarak görünmüyorlar. Tıpkı islâmcı akım gibi Türkçülük'ün de bağımsızlığını kazanması ve saf bir siyasal hareket olması daha sonraki yılları ve yirminci yüzyılın başlarını buldu.

Fakat Türkçülük, en ileri ve sanrılı düzeyine, 1930 yıllarında ulaştı. Türkiye Üzerine Tezler'de, tekrar ediyorum, «Düzenin Oturması» olarak nitelediğim bu dönemde, Türkiye tarihinin yaşamış olduğu en baskıcı yöntemlerin kurumsal temelleri atıldı ve kurumları ortaya çıktı. Türkçülük, Türkiye toplumunun sınıfsal bakış açısından kazındığı bu dönemde, temel siyasal akım haline getirilmek istendi. Bu dönemde yalnızca Türkçülük sanrılı bir akım olmakla kalmadı, tüm Türkiye toplumu ateşli bir sanrıyı yaşamaya zorlandı. Böyle bir sanrılı dönemde ise, Türkçülük akımının, mantıksal uçlarına varıldı, Güneş-Dil Teorisi ile Türk Tarih Tezi geliştirildi.

Mantıksal uç, açıklayıcı uç da oluyor; en gelişmiş düzey, en açıklayıcı özellikleri taşıyor. Şöyle söyleyebilirim: Toplumsal sistemin gelişerek kapitalizme dönüşü, feodaliteyi de daha iyi anlamaya yarıyor. Kapiatlizmin kendi içinde gelişmesi, kapitalizmin daha zengin çözümlemesine imkân tanıyor. Sosyalizme geçiş ise, hiç kuşku olmamalı, kapitalizmin eksiksiz çözümlemesinin anahtarını içinde taşıyor.

Güneş-Dil Teorisi ile Türk Tarih Tezi, Türkçülük akımının kaynağına inmenin bütün ipuçlarını veriyor. Türkçülük'ün çaresizlikten doğduğunu, bu akımın mantıksal ucuna asılan sanrılı kampanya, pek çok güzel açıklıyor.

Çaresizlik: Türkçülük

ERGENEKON

Behçet Kemal Çağlar

Bu, Ergenekon efsanesini canlandırmaktan ziyade Ankara şahikasında doğan güneşin büyüklüğünü ve eşsizliğini tarih çerçevesi içinde göstermek Ergenekon'dan Ankara'yı görmek için yazılmış ve 27 Birincikânun 1933 Gazi gününde Ankara Halkevi sahnesinde temsil edilmiştir.

[Sahne: Karanlık, kayalık bir mağarayı gösterir. Köşede bir demirci ateşi. Bir yanda demiri dövmekten yeni kalmış bir demirci. Öte yanda yere uzanmış bir Ozan. Biri söylerken öbürü dekoru ve tabloyu tamamlayan heykeller gibi dinleyici vaziyette kalır.]

OZAN

— GÖNLÜMÜN yaylasında meleye dursun kuzum
Diyelim: «Her zamanki Efendim Türk'ü tanı!»
Türk örnektir Tanrının her pürüzsüz huyuna;
Dünya, yaratılmıştır Türk'ün yüzü suyuna.
Biz seninle geçmişe dalalım gel kopuzum..
Yelelerinden tutup tarih denen aslanı;
Türk kalbinden geçti ilk Tanrıların kanları;
Öbür ırklar sürüyken Türk'lerdi çobanları!
Dünyayı tarla gibi sürdü, uçtan uca Türk;
İmrenerek taptığı Tanrılardan yüce Türk..
Gün görmezken öteki insanların inleri,
Kafalarında güneş, Türk'lerin bilginleri,
Kavuşurlardı her gün bir yeni duyarlığa..
Onlar ruh üfürdüler bu balçıktan varlığa..

Türklerden ün almışsa, yeryüzünde kaç kişi;
O kadardır Tanrının toprakta belişiri!
Hep Rab! Çıkman gerekti arşındaki kürsüne,
Mademki ilk demiri koymuştu Türk örsüne,
Mademki ilk kıvılcım sıçramıştı toprağa;
Hacet yoktu bir yeni büyüklük yaratmağa!
Doldurunca bir demir sapı Türk'ün elini;
Yere diktin demekti etten bir heykelini!..

Türk, dünyayı çeviren, şenleten, yaratan o!
Batarsa, güneş gibi, kan içinde batan o,
Bir yeni parıltıyla doğmak için yarına..
Almış yükseltmek için dünyayı kollarına!..
Türk gönlü, Türk kafası tam otuz bin senedir
İnsanlara gösterdi sevmek, inanmak nedir..
Ne çok gecikecekti insan olmakta insan
Olmasa Türk: İlk seven, ilk inanan, ilk yazan!..
[Sazı ile bir melodi mırıldanır. Mağarayı dişlerini gıcırdatarak seyreder.]
Yılların ötesinden bakınca ilk elime,
Gözlerimden yaş olup akıyor her kelime!
İri, yeşil bir gözmüş gibi bana bakıyor;
Her söz, bir damla yaş ki, dudağımdan akıyor..
Ötede sırtlar açık, ne bir örtü, ne yapı!
Açılıp örtülüyor o elde binbir kapı;
Gözlerden daha dolu, yaş değil, hisle içler;
Binbir elde iniyor binbir taşa çekiçler!..
[Durur, içini çeker.]
Sanki bunlar bir masal, bir sergüzeştti artık..
Eyvah, o günler geçti.. O günler geçti, artık!..
Daha sıkı bağlandık ana yurda uzaktan!
Hasret ve sevgi verdi bize her geçen zaman..
Sevgi, o insanların en güzel derdi sevgi,
Bütün inceliğini bu kalbe verdi sevgi..
Her geçen gün ruhunda bir yeni his işledi;
Deniz kadar açıldı, gök kadar genişledi;

Her türlü hayvanlığı birden yendi içinde.
Her Türk, yeni bir dünya buldu kendi içinde.
Ne çare, bulamadı hâlâ, o dünyasını,
Bir mağarada görüyor Ozanı rüyasını....
Çekicin gökte değil, bu taşta ses veriyor..
Sanki kudret, kolunda son bir nefes veriyor..
Derdinden dövün biraz, dursun demir dövüşün!
Çekicin dursun; nabzın, öyle vursun da; düşün;
Deniz yersiz olur mu, çınar köksüz olur mu?
Dünya, günsüz kalsa da; güneş, göksüz olur mu?
Aslandan yeleyi al, aslan denir mi, hayır!
Canlı denebilir mi: İnsandan kalbi ayır?
Türk, dört yanı düşman, kapanıp kaldığı an!..
Dünya, yelesiz aslan, toprak yüreksiz insan!

Bir tek adım atılmaz, çarpınmalar boş emek:
Türk'süz insanlık demek, gözsüz yolculuk demek..
Ateşteki demirden çok kızıllaştı içim;
Döv, sivrilt; bir silâha benzet onu, demircim!
Seviniyor gibisin, gözlerin umut dolu;
Söyle, kim gösterecek dünyaya çıkan yolu?

[Canlı tablo oluştaki sessizliği bırakır. Gölge dekora karışan Ozan'a döner ve söyler.]

Al kopuzu, istersen geçmişe doğru uzan:
Türk, ne gün darda kaldı? Bir kere düşün Ozan!
«İçimi bir silâha benzet» demiştin ya sen..
Yırtacaktır kınını belki kendiliğinden:
Türklük, şimdi bir kılıç; beklemekte bir bilek!
Bu bilek uzanacak, onu kından çekecek!.
Göğsümüzün ininde gönlümüz bir kurt gibi;
Bağrımız delik deşik, parçalanmış yurt gibi...
Hey Bozkurt, Börteçene, tanrısı müjdelerin!
Bir sesin gelsin de tek.. gelsin içinden yerin...
Kurt olmazsan da görün güneşle gök yerine!
Güneşi başına al, gökü koy gözlerine!
Güneş başlı, gök yüzlü bir insan diye belir!
Bu dört yanı tutuşmuş ve çiğnenmiş yurda gir...

[Ozan'a dönüp sesini değiştirerek]

Git, sunma ıstırabı! Gönlüm, karmakarışık...

[Bir müddet sükût, köşede Bozkurt'un gözleri ve sonra ağzı parlar. Kendi görünür ve kaybolur.]

Bir çift yıldız mı düştü? Bir çift kudretli ışık!
Yeşil bahar açıyor içimdeki karakış;
Bir ışık.. bir çift ışık.. İki göz! İki bakış!
Müjde, Ozan! Müjde Türk! Öncümüz belirdi, bak!
Milletin iradesi bu kılığa girdi, bak,
Gün gelecek bir insan kılığına girecek!.
Türk,.şimdi, eritecek, kıracak, devirecek!..
Bu kurt girdi bu yere muhakkak bir delikten;
Dağlar demirden olsun, irademiz çelikten.

[İlerler, Ozan'a sevinçle döner.]

Bir kovuktan süzüldü, yaylalar aşmakta kurt!
Bu kovuktan bizlere görünecek bütün yurt!..

[Çekicini taşlara vurur; ateşini hızlandırır, sahneyi gürültü ve duman sarar.]

İnsanlık mahvolurdu, daha kurtulmasaydın!
Koca Türk gözün aydın! Yüce Türk gözün aydın..
Hey ufuklar açılın!.. Açıl, yalçın dağ, açıl!
Hey Türk! Işık ol gene, kara toprağa saçıl..
Dünya, murada erdin; dünya, yeşiller giyin!
Geliyor gene eski sahibin, eski beyin!
Hey esirler, mazlumlar, rahat bir nefes verin..
Nara Tür'ün narası.. dağlar, taşlar, ses verin!..

[Duman, karanlık ve gürültü arasında devrildiği görünen kaya dekorları kalkar, yeşil bir ova pasajından sonra Ankara kalesi dekoru görünür; iki tepe arasında Gazi'nin resmi bir güneş gibi aksettirilmiştir. Demirci iki yanda dekorun gölgeleri içinde heyula gibi yarı saklı duran seymenlere haykırır.]

Bu güneş doğdu artık gönlümüzün yasına;
Dünyayı çevirelim bir şölen sofrasına!..

[Ondan sonra ziyafet ve raks merasimi başlar..]

Türk Tarih Tezi ile Güneş-Dil Teorisi'ne, daha sonraki kitapta ve ayrıntılarıyla değinmek imkânı bulacağımı umut ediyorum. Burada, Türkleri içine girdikleri aşağılık duygusundan kurtarmak için bir tür şok tedavisi sayılabilecek bu ikiz kampanyaya, Türkçülük akımının kökenine inme imkânı verdiği için ve verdiği ölçüde değiniyorum.

Bir nokta daha: Dönek, daha ortodoks ve bu nedenle de daha açıklayıcı olabiliyor. Dönek, oklarını, eskikendine çeviriyor ve fırlatıyor. Geçmişte kalmış olsa bile, dönek kendi kendini hedef alıyor. Bu anlamda hedefini daha iyi biliyor.

Bütün bu açıklamalar, Güneş-Dil Teorisi ile Türk Tarih Tezi'nin gerekçelerini, Mütareke döneminin islâmcı militanı, Cumhuriyet döneminin lâik başbakanı Şemsettin Günaltay'dan öğrenmenin, oldukça öğretici olacağını anlatmayı amaçlıyor. Günaltay, Tarih ve Dil Tezleri'nin sahnelendiği dönemde ve bu sahnelerde oldukça aktif Hasan Reşit Tankut ile birlikte yazdığı, «Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar» adını taşıyan çalışmasında «Güneş-Dil Teorisi ile, Türk Dili ilk hamlede Islâmistik kaydından kurtulmuş oldu» diyor. Ekliyor: «Gerek Tarih ve gerek Dil tezlerimiz Orta Asya'lı brakisefal Türklerin sadece ilk medeniyeti yaratan ve göçlerle o medeniyeti dünyaya yayan insanlar olduğunu iddia eder»[62]. Bu aktarmaya şunu ekleyebilirim: Bu bölümde şimdiye kadar geliştirdiğim düşüncelerle son derece tutarlıdır. Bu tutarlılığı, burada geliştirdiğim düşüncelerin doğrulanması biçiminde anlıyor ve yazıyorum.

Madem ki, Türkler köksüzdür ve madem ki Anadolu'yu fethettikleri günden itibaren Roma uygarlık kurumlarının zaptına uğramıştır ve madem ki İran edebiyatı ile Arap bilimsel yazınının boyunduruğunu yaşamıştır, bunu reddetmenin bir yolu olabilir, Türkler'in bu uygarlıkların da

başlatıcısı olduğu ileri sürülebilir. Eğer ileri sürülebilirse Türkler, fethettikleri toprakların uygarlığı tarafından fethedilmenin, yönettikleri halkların bilimi ile yetinmenin ve tarihsel gelişmeye ayak uyduramayan, perspektifden yoksun bir edebiyatın kötü taklitçileri olmanın, ağır yükünden kurtulabilir. Eğer ileri sürülenler en azından Türk bilim kürsülerini fethederse ileri sürülebilir: «Ne Mutlu Türküm Diyene.»

«Güneş-Dil Teorisi, sözün ve dilin doğuşunu Güneş' in tesirinde arıyan ve söz gelişimini yapan amillerle, dil evolüsyonundaki nizamı preistuarda ve ilk insan ruhiyatında tetkik ve mütalâa eden bir sistemdir.» Bu sözlerle Günaltay ve Tankut Güneş-Dil Teorisi'nin teorik temellerini açıklamış oluyorlar. «Türk Tarih Tezi'nin neolotik ve kalkolitik medeniyetin ilk önce Orta Asya'da vücut bulmuş ve sonra birçok göçlerle ve muhtelif kollarla dünyaya yayılmış olduğu hakkındaki buluşu Güneş-Dil Teorisi'ni teyit eden mühim bir delil oldu. Ve bundan sonradır ki Türk Tarih Tezi ile Türk Dil Tezi omuz omuza yürümeğe başladı.»

Aynı amacı güttükleri için ve dilin, düşüncenin söze dökülmüş biçimi sayılması nedeniyle omuz omuza yürüdüler. Yürümeğe de mecburdular. Çünkü Türk Tarih Tezi'ne göre, Günaltay ve Tankut yazıyor, «yüksek kültürün ilk beşiği Türk anayurtları ve bu kültürü kuran ve bütün dünyaya yayanlar da Türklerdir.» Demek oluyor, bütün uygarlıkların temelinde Türkler ve ilk uygarlık olan Türk uygarlığı yatıyor. Yatmakla kalmıyor bütün ülkelere bu ülkeler uygarlıklarına yayılıyor ve nüfuz ediyor. Öyleyse ilk uygarlık olan Orta Asya'daki Türk uygarlığı, tüm uygarlıklara yayılır ve nüfuz ederken, kendi dilini de bu uygarlıkların dillerinin temeli yapmak zorunda kalıyor. Zor olmakla birlikte Türklük bu işin üstesinden geliyor. Türk Dil Tezi'nin anlamı burada yatıyor ve Günaltay ile Tankut bunu açıkça yazıyorlar: «Bu millet yarattığı kültür eserlerinin adını ve bu eserlere bağlı fikir sistemlerini Asya'dan sonra Avrupa'ya, Amerika'ya ve bütün dünyaya birlikte götürmüş ve içlerine girdiği uluslara da yaymış-

tır.» Görülüyor, Güneş-Dil Teorisi dahiyane bir iş yapıyor ve Günaltay ile Tankut, kendileriyle tutarlı bir biçimde, bu teoriyi «Türk dehasının ürünü» olarak niteliyorlar ve sahibini de yazmaktan geri kalmıyorlar: «Türk jenisinin mahsülü olan Güneş-Dil Teorisi'ni büyük şef Atatürk'ün dehası aydınlattı.»

İnsiyatifin Mustafa Kemal'den geldiğinde kuşku yok. Üstelik bu bir tahmin de değil, bir tarihsel olgu. Türk Dil Tezi, Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından geliştirildiği ve bir kampanya haline getirildi. Bu cemiyetin nasıl kurulduğunu ise, ilk kâtib-i umumisi Ruşen Eşref anlattı ve yazdı. «11 Temmuz 1932'de, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin davet iltifatlarını aldım. Akşam üzeri Çankaya'ya gittim.» Anlatı böyle başlıyor; anlatının biçemi padişahlık dönemini andırıyor. O gece Çankaya'ya «davet iltifatlarını» alanların isimleri şöyle yazılıyor: «Afet Hanım, Yusuf Akçora, Samih Rıfat. Riyaseti Cumhur Kâtib-i Umumisi Hikmet, Yusuf Ziya, Sadri Maksudî, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan, Hamit Zübeyr, Hüseyin Namık Beyler, bir de Macarlı Profesör Zayti Ferenç»[13]. Bu toplantıda tarih sorunları konuşuluyor ve Ruşen Eşref devam ediyor: «Tarih konuşması bitmek üzere iken Gazi Hazretleri, oradakilere sordular: 'Dil işlerini düşünecek zaman da gelmiştir, ne dersiniz?'» Böyle bir soruya, Çankaya'ya davetliler, genellikle ve bir kural olarak olumlu cevap verirler.

«Öyle ise, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun!» Oluyor. Ruşen Eşref anlatıyor: «Eli ile Samih Rifat Bey'i göztererek 'zatıaliniz bunun reisliğini alırsınız' buyurdular. Umumi kâtipliğe de lütfen beni münasip gördüler.» Güneş-Dil Teorisi'ni geliştirip yayacak olan Cemiyet'in başkanı ile genel sekreteri de belli olmuş oldu. Ruşen Eşref anlatmaya devam ediyor: «Azalık için Yakup Kadri Bey'le Celâl Sahir Bey'i söyledim. 'Peki' dediler.»

Mütareke döneminin önde gelen gazeteci ve yazarlarının hepsi var, bir Falih Rıfkı yok. Aslında Falih Rıfkı

da var, Falih Rıfkı'ya yıllar sonra bu işin yorumu düşüyor. Bu bölümde bir kez aktardım, bir kez daha aktarıyorum; Falih Rıfkı, 1951 yılında Ali Suavi'yi Türkçülük'ün önde gelen isimlerinden birisi yapma çabası içinde, şunları yazıyor: «Frenklerin ve onlara uyan Osmanlı alafrangalarının edebiyatı hepimizin ruhunda onulmaz bir ağaşılık duygusu yaratmıştır. Yavaş yavaş kendimizi bulmak istiyorduk. Edebiyat-ı Cedide romancılarından birinin hikâyesinde 'Türk' kelimesini görünce adeta sevinirdik. Bir Osmanlı efendisinin yazısına ırkımızın adı geçmesinden şeref duyardık. Bu aşağılık duygusu Mustafa Kemal'in tarih ve dil üzerine çalıştığı günlere kadar sürdü» (*). Yine tekrarlıyorum, Tarih ve Dil Tezleri buna tepki olarak ve «Ne Mutlu Türküm Diyene» sözüne haklılık kazandırabilmek için bulundu.

Falih Rıfkı, kendi nesli için, aşağılık duygusunun, nes-

(*) Falih Rıfkı Atay, şöyle devam ediyor: «Hatta Mustafa Kemal'in tarih ve dil üzerindeki çalışmaları bu gururlu adamın, nasıl-şarkta hanedan kuranlar bilginleri toplayıp kendilerine bir asillik kütüğü icat ettirirlerse, kendi ırkına bir üstünlük yaratmak için zorlamalar gibi gösterilmek istenmiştir. Ben Atatürk'ün, ifrada kapılsa bile yaptığı işe inandığını yakından bilirim.»

Falih Rıfkı Atay, Başveren İnkılâpçı, İstanbul, 1951, s. 40.

Mehmet Emin ise şunları ileri sürüyor: «Daha üstün bir ihtimalle benim gördüğüm sebep şudur: Atatürk memlekette yepyeni bir rejim kurmuştur. Bu kurduğu rejimin adını bile söyletmeye ve yazdırmaya tahammül edemeyen Osmanlı İmparatorluğu devrinde O, büyük padişahlar, büyük vezirler geçmişti, diyemezdi. Osmanlılardan önce kurulan ve tarihçe bilinen Selçukiler ise Osmanlıların selefi idiler, daha doğrusu Selçuklilik Osmanlılıkta devam ediyordu. Onlar arasında büyük devlet adamları vardı demek, bir cumhuriyetçi için rejimi benimsemeye delâlet ederdi. Bir milleti tarihinden mahrum etmeğe de imkân yoktu. Mustafa Kemal kendi büyüklüğünü bir yere dayandırma zorunda idi. İşte bu sebepledir ki tarihten önceki zaman, yani bilinmeyen devreye doğru çıkmaya politika bakımından kendini mecbur gördü.»

M. Emin Erişirgil, Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri, Ankara, 1958, s. 84.

nel olarak, Türk Tarih ve Dil Tezleri ile sona erdiğini kaydediyor. Bu kayıt, zıtların birliğini anlatıyor ve bu birliğe örnek oluyor. Çünkü aşağılık duygusu ile övünme bir arada bulunuyor. Övünmenin dozajını, aşağılık duygusunun derinliği belirliyor.

1932 yılında Eğitim Bakanı Esat'ın, Dil Tezi öncesi Türkçesiyle Maarif Vekili Esat Beyefendi'nin Birinci Tarih Kongresi'ni açış konuşması, burada geliştirdiğim düşünceleri, bir kez daha doğruluyor. Esat, konuşmasının bir yerinde, dert yanıyor: «Türkler lisan, ilim ve sanatlarıyla cihan medeniyetine en evvel en büyük hizmetleri ifa etmiş oldukları halde bütün bu medenî hizmetleri unutularak veya unutturularak muhtelif maksatlarla tarih nazarında, haksız olarak meskut ve ehemmiyetsiz gösterilmeğe çalışılmıştır»[64]. Esat, dünya tarihini ve uluslarını, Türkler'in uygarlığın başlatıcısı olduğu gerçeği karşısında sessiz kalmaları ve Türkler'in uygarlığa hizmetlerinin önemsiz göstermeleri nedeniyle suçluyor.

«Maksadımız ne yolsuz bir tefahürdür, ne de haksız bir iddiadır.» Amaç, övünmek değil, ama yalnızca bir bilimsel gerçeği ortaya çıkarmak olarak da alınmamalı. «Ancak şimdiden sonra asil Türk çocuğu kendini ve mensup bulunduğu büyük Türk milletinin yüksek medeniyetini ve kabiliyetini ve diğer millet arasındaki mümtaz mevkiini olduğu gibi bilecek ve ecdadından tevarüs ettiği bu millî ve tarihî seciyelerle benliğini ve medeniyetini yükseltecek ve dünya medeniyetine de eskisi gibi şerefli hizmetler yapmakta devam edecektir.» Gayet açık olmalı, «asil Türk çocuğu», bu tezlerle, kendi benliğini bulacak, kendine güven gelecek ve uygarlığa hizmet etmeye «devam edecektir.»

«Asil Türk çocuğu» benliğini bulabilmek için ne bilmelidir? Hiç kuşku olmasın, Türk Tarih Tezi'ni bilmelidir. Maarif Vekili Esat Beyefendi, Birinci Tarih Kongresi'ni açış konuşmasında hem bunları söylüyor ve hem de Tarih Tezi'ni özet olarak açıklıyor. Uzun sayılsa bile özetleyici bir aktarmayla şunları söylüyor: «İlmî ve esaslı tedkikler üzerine yazılmış olan yeni Tarih'imizin birinci

kitabını gözden geçirdikten sonra anlıyoruz ki, Türkler anayurtları olan Orta Asya'da yontma taş devrini milâttan 12.000 sene evvel geçirdikleri halde, Avrupalılar ancak 5000 sene daha sonra bu devirden kurtulabilmişlerdir. Diğer taraflarda insanlar henüz ağaç ve kaya kovuklarında yaşarlarken Türkler Orta Asya'da kereste ve maden medeniyetini meydana getirmişler, hayvanları ehlileştirmişler, çiftçiliğe başlamışlardı. Cilâlıtaş devrine tesadüf eden cümudiye devri sonlarında, buzların çekilmesiyle vukua gelen mühim tahavüller sebebiyle birçok Turk kabileleri muhacerete başladı. Bu suretle milâttan 7000 sene kadar evvel çiftçilik ve çobanlığı ilerletmiş ve altın, bakır, kalay ve demiri keşfetmiş olan Türkler Orta Asya'dan yayıldıktan sonra gittikleri yerlerde ilk medeniyeti neyretmiş ve böylece Asya'da Çin Hint ve mukaddes yurt edindikleri Anadolu'da Eti, Mezopotamya'da Sumer, Elam ve nihayet Mısır, Akdeniz ve Roma medeniyetlerinin esaslarını kurmuşlar ve bugün yuksek medeniyetlerini takdir ettiğimiz Avrupa'yı o zamanlar mağara hayatından kurtarmışlardır»[5]. Türkleri uygarlık tarihinin dışına iten egemen düşünceye karşılık Türkler, tüm uygarlığın kendileriyle başladığı düşüncesini ortaya atıyorlar. Küçümseme, övünme ile birlikte ortaya çıkıyor.

«Dünya medeniyetinin Orta Asya'dan ve Türklerden diğer yerlere ve milletlere geçtiğini ispat eder mühim ve kuvvetli delillerden biri de Türk dilidir. Etimolojik tedkikattan başka tarihi ve coğrafi tedkikat Türk dilinin anadil olduğuna kanaat verecek bir mahiyet ve ehemmiyeti haizdir. Aynı mânâyı ifade eden birçok iptidaî kelimelerin, Türkçe de dahil olduğu halde, muhtelif lisanlardaki müşabehetleri, bazı şehir ve nehir gibi coğrafi isimlerin kelime teşekkülü cihetinden olan münasebetleri yek nazardan göze çarpmamak mümkün değildir.» Maarif Vekili Esat Beyefendi'nin Birinci Tarih Kongresi'ni açış konuşmasında yer alan bu düşünceler, Türk Dil Tezi'nin Türk Tarih Tezi'ne içerilmiş olarak doğduğunu gösteriyor.

Kendi yurdunda ve kendi devletlerinde uzun yüzyıllar hor görülmüş olan bir dil, bir tür intikam peşinde ko-

şuyor: Türk Dil Tezi, bütün dilleri kendisine bağlamaya çalışıyor. Övünme ile horlanma bir arada ve zıtların birliğini yaşıyor.

Burada duruyorum: Tarih ve Dil Tezleri'ni daha sonraki kitaplarda ele almayı umuyorum. Burada parantezler açıyorum: Tarih, maddecidir. Doğada hiç bir madde kaybolmaz, tarihte hiç bir olay kaybolmaz. Mutlak, etkisini gösterir. Doğrudan etkisini gösterir; ya da birikir, gelişmelerin gübresi olur, bir başka oluşumda kendisini gösterir. Çünkü tarih maddecidir ve bilim, nedensellik peşinde koşar.

Parantezleri sürdürüyorum: Bilim, tarihin aktörlerini alır, onlara, onlarda olmayan bir aklı yükleyebilir. Bilimin gücü buradadır; bu yüklemeden sonra yüklenen akıl aktörde vardır.

Tarih, kendi aktörlerinden; bilim ise tarihten çok daha güçlüdür.

Çankaya Yaranı Falih Rıfkı, bir ihtilâli sıcaklığında yaşamış olmanın yüklediği sezgiyle ne güzel yazıyor: «Doğrusu şudur ki, dilimiz ve tarihimiz, ne Osmanlı aydınının sandığı gibi hiçbir şey, ne de Atatürk devrinin zorladığı her şey idi. Atatürk, aşırıları deneyerek doğruyu bulmak istemiştir»[66]. Falih Rıfkı, Adam Smith'in ve daha sonra Lenin'in kullandıkları, çubuğu tersine bükme süreç ve kavramını bilmiyor. Çubuğu düzeltmek için tersine bükmek gerekiyor.

İhtilâlci ile bilim adamı arasındaki ayrılık ve beraberlik, biribirini tamamlama ve tarihin belli dönemeçlerinde aynı adam olma, işte burada yatıyor. Bilim adamı düzgünlükler peşinde koşuyor; bilim adamı ihtilâlci, önce bunu seziyor ve düzgünlükleri bulmak için çubuğu tersine büküyor.

Parantezlere devam ediyorum: Tarih ve Dil Tezleri, pek çocuksu görünüyorlar. Olabilir, ancak çocuksu olmalarına bakarak küçümsememek gerek. Büyük etkilere sahip oldular.

Bu etkiyi gösterebilirim ve bunun için daha önce yapmış olduğum üç aktarmayı tekrarlamak zorundayım. Tek-

rar, yarardan uzak değil. Birincisi, Rusya doğumlu Türkçü Yusuf Akçura'nın 1922 yılında Türk Ocağı'nda verdiği konferansta yer alıyor ve şöyle: «Efendiler, Osmanlı İmparatorluğu ne idi? Türk geleneği ve islâm şeriatı ile birlikte Roma kurumlarına dayanan orta çağa özgü bir siyasî topluluk.» Cumhuriyet aydınının sosyolojik görüşlerini önemli ölçüde etkilemiş olan Yusuf Akçura, Osmanlı düzeninin Roma kurumlarına dayandığını net bir biçimde söylüyor.

İkincisi kürd kökenli olduğu ileri sürülebilen Ziya Gökalp'in 1923 tarihli Türkçülüğün Esasları'nda yazılı: «Şark medeniyeti bazılarının zannettiği gibi gerçekten İslâm medeniyeti değil Garbî Roma medeniyetinin bir devamından ibaretti. Osmanlılar, Şarkî Roma medeniyetini doğrudan doğruya almadılar: Kendilerinden evvel, Müslüman Araplarla Acemler bu medeniyeti almış olduklarından, Osmanlılar onu, bu dindaş milletlerden aldılar. Bundan dolayıdır ki, bu medeniyeti, bazı mütefekkirler, İslâm medeniyeti zannettiler.» Ziya Bey, Osmanlı döneminden miras alınan uygarlığın Roma'ya ait olduğunu vurguluyor.

Soyadı ile kendisini Osmanlı asaletine bağlamaya özen gösteren Köprülüzade Fuad, Osmanlı düzeni üzerindeki Roma etkilerini reddetmek için yazdığı 1931 tarihli kitabında, daha önce aktarmıştım, şunları yazıyor: «Osmanlılar'ın doğrudan doğruya Bizans'tan almış oldukları zannolunan bazı müesseseleri, menşei velev ki Bizans olsun, Selçuklular'dan geçmiş değil midir? Hatta, Emevîler ve Abbasîler zamanında İslâm âlemiyle Bizans arasındaki devamlı münasebetler, İslâm medeniyetinin Doğu Roma'dan bir takım müesseseler alması neticesini doğurmuş değil midir? Bu müesseselerden Abbasîler yoluyla -doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na, onlardan Anadolu Selçukluları'na ve onlardan da Osmanlılar'a geçmiş olanlar yok mudur?» Cumhuriyet'in ilk kuşaklarını bu üç sosyal bilimcinin en çok etkileyenlerin başında yer aldıklarını inkâr etmek mümkün mü?

Üç «Türkçü», bilimsel otoriteleriyle Osmanlı düzenl-

nın özgün olmadığını yazıyorlar. Ancak 1930 yıllarının sanrılı kampanyalarının etkisinde kalanlar, bunun tam tersi düşüncelerin meyvesini gösteriyorlar. Cumhurlyet'in daha sonraki kuşakları, yalnızca Orta Asya Türklerl'nin yaratıcılığı ve özgünlüğünü yeteri kadar zenginleştirici saymıyorlar. Tüm Osmanlı kurumlarını Türk, özgün ve örnek sayıyorlar. Bu o kadar öyle ki, her ilkel köy toplumunda varolan yardımlaşmayı önce son derece Türk ve daha sonra da son derece sosyalizan bularak, buna Roma'ya ait toprak düzenini, timar sistemini, ekleyerek «Türk Sosyalizmi» kurmayı bile deniyorlar.

Horlanmanın yarattığı övünme durak tanımıyor. Kemalist Rejim yerleşme süreci içinde, ihtilâl mantığının bir sonucu olarak, Osmanlı düzenini kendi prestij alanı dışında tutmaya özen gösteriyor. Ancak Kemalizm yerleşerek hem rahatlıyor ve hem de kısırlaşmamak için yeni arayışları denemek zorunluluğunu duyuyor. Kemalizmin solculuğun içini doldurduğu bu dönemde Osmanlı düzeni ile kucaklaşmaktan çekinmediği görülüyor. Böyle bir kucaklaşma döneminde, Osmanlı toplum düzeni de, Kemalizm'in sanrılı 1930 Tezleri'nin etkisi altına giriyor.

Bu, meyvelerin bir türü; tüm gelişmeleri ve varlıkları Türk'e bağlama eğilimi doğuyor. Bir de bunun tam tersi var. Türkçülük kadar dışa açık bir milliyetçilik akımı bulmak zor olmalı. Şöyle de söylenebilir; Türkçülük, ulusçuluk akımları içinde enternasyonalist dozajı en yüksek olanlardan birisidir.

Böyle söylenebilir, ama söylemek yetmez. Göstermek ve açıklamak gerek.

Göstermek ve açıklamak, bilimin tutkusudur.

Gösterilebilir: Hüseyin Cahit, Meşrutiyet Hatıraları'nda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yöneltilen eleştirilerden birisinin önemli kamu görevlerini Türkler'e vermek olduğunu yazıyor. Eklemek gerekiyor, Türkiye'de siyasal Türkçülük akımı bu dönemde ortaya çıkıyor. Güçlü Ittihat ve Terakki Hareketi, temelde, Osmanlı milliyetçiliğini ve devletini yaşatmak amacına sahipse de, olayların gelişmesin-

den yediği darbelerle (*), Türk milliyetçiliğini de gözetmek ihtiyacını güdüyor. Şöyle söylenebilir, İttihat ve Terakki, ana örgütü ile Osmanlı kavmi düşüncesini savunurken gençlik örgütleriyle Türkçülük akımını destekledi ve giderek örgütleyicisi oldu.

İşte bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük akımını tutması eleştirilere yol açıyor,. Cemiyet, önemli görevlere Türkleri getirmekle suçlanıyor. Hüseyin Cahit, buna karşılık olarak, zamanın Tanin Gazetesi'nde bir liste yayınlıyor[67]. Öğretici buluyorum ve buraya alıyorum.

İttihat ve Terakki iktidarında önemli atamalar:
Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa: Arap.
Erkân-ı Harb Reisi İzzet Paşa: Arnavut.
Birinci Ordu Kumandanı Yaver Paşa: Çerkes.
İkinci Ordu Kumandanı Abdullah Paşa: Gürcü.
Üçüncü Ordu Kumandanı Hâdi Paşa: Arap.
Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa: Arnavut.
Beşinci Ordu Kumandanı Osman Paşa: Tatar.
Altıncı Ordu Kumandanı Nazım Paşa: Çerkes.
Yedinci Ordu Kumandanı Mehmet Ali Paşa: Boşnak.

Bir başka örnek daha verilebilir. Türk yenilgiler tarihinde Girit ayrı bir öneme sahip; Türk ihtilâlci hareketler tarihinde de ayrı bir yere sahip olduğunun eklenmesi gerekiyor. Bu yeri, Ahmet Bedevi Kuran'ın, İnkılâp Hareketleri'nden aktararak belirtmeye çalışıyorum: «Öteden beri Girit isyanı münâsebetiyle Türkçe Meşveret'de çıkan bir kısım yazılar bazı Jön Türk'leri müteessir ediyor ve asi Rum komitecilerinin inkılâpçı bir Türk gazetesinde müdafaa edilmesine kızıyorlardı. Bu defa ise Fransızca Meşveret'de Yunanlılara hak verir tarzda bir lisan kulla-

---

(*) «Osmanlı Türk milliyetçiliğini uyandıran da Balkan felâketi olmuştu. Bu zilletin verdiği küçülme duygusunu telâfi etmek için Türk tarihinin bütün şereflerine sarılmış, istikbale ümidle bakan bir Türklük şuurunun fışkırması lâzım geldi; nasıl ki mütareke zilletleri de Kemalist milliyetçiliği doğuran felâkettir.»

Peyami Safa, Türk İnkılâbına Bakışlar, İstanbul, birinci baskı 1938, s. 179.

nılması birçok Jön Türk'ün galeyanını mucib olmuş ve Ahmed Rıza Bey aleyhine tenkitler başlamıştır»[58]. Bu tenkitler, Jön Türk hareketi içindeki gelişmeleri etkilemiştir (*). Bunlara, bu kitapta değinmek imkânı bulabileceğimi umut ediyorum.

Çarpıcı bir örnek daha verebilirim: Türk Tarih ve Dil Tezleri. Bunları, Türk ulusçuluk akımının zorlanabilen uçları olarak kabul etmek sakıncalı değil. Bu şaşırtıcı olmamalı; şaşırtıcı olan yan, Türk ulusçuluk akımının en uç ve sanrılı aşamasında bile diğer ulusları aşağılamayan ve diğer uluslara kapalı olmayan bir görünümde olmasıdır. Böyle bir görünüm, Türk Tarih Tezi'nin zorunlu uzantısıdır. Başka türlü nasıl olabilir; eğer bir ulus, bütün ulusların kendinden çıktığını düşlerse bunlara kapalı olması çok zor.

Türk Dil Tezi'ne gelince, bunu bu konuda ayrıntılı ve güvenilir bir kaynaktan tekrar özetlemek yararlı olacak. Agâh Sırrı, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri adını taşıyan ayrıntılı çalışmasında yazıyor: «Türk dili, taş ve maden devrinde, kültür kelimelerinin göç yolu ile yeryüzündeki dillere yayan eski ve büyük kültür dilidir. Etimoloji lügatlarında 'kaynağı karanlık' olarak gösterilen bir çok Fransızca, Almanca ve İngilizce kelimelerin Türkçe ile kolayca açıklanabilmesi bunu göstermektedir»[59]. Demek oluyor, Güneş-Dil Teorisi, Türk dilini bir temel dil, deyim uygun sayılırsa, anadillerin anadili yapıyor. Agâh Sırrı Levend «bu teoriden şu sonucu çıkaranlar oldu» diyerek devam ediyor: «Dilimize yabancı saydığımız bir çok kelimeleri feda etmek gerekmez. Çünkü bunların esasta Türkçe olması mümkündür. Hatta, Güneş-Dil teorisine uyularak Türkçe ile açıklanabilen bir çok yabancı kültür kelimeleri de Türk kelimesi olarak kabul edilebilir. Meselâ botanik kelimesi bitki ile, sosyal keli-

(*) 1960 yıllarında İtalya'da yapılan Akdeniz İlerici Partiler toplantısında, Yunan ilericileri Kıbrıs için Enosis'i savunurken Türk ilericileri adanın taksimi ile bir parçasının veya tamamının Türkiye'ye ilhakı düşüncesine karşı çıktılar. Türk ilerici heyeti, aydın özellikler taşıyordu.

mesi soy ile, termal kelimesi ter ile, elektrik kelimesi iltırık, yıltırık, yaltırık ile açıklanabilir.» Ulusçuluğun en sanrılı noktasında geliştirilen dil tezi, dildeki yabancı kelimeleri atmaya değil bunları saklı tutmaya kapı açıyor.

Bu, gelecek kitapların konusu oluyor (*). Burada, Türk ulusçuluğunda varlığı tartışma götürmeyen bu açıklığa belli açıklamaların getirilmesi gerekiyor. Aranılan açıklamaları burada geliştirilmiş olan tezler ve bağlı kalınan yöntem çerçevesi içinde bulmak mümkün. Böyle bir bu-

---

(*) Türk Dil Kurumu'nun dili sadeleştirme çabaları, görülüyor, Türk Dil Kurumu'nun kuruluşuna yol açan Güneş-Dil Teorisi'nden doğrudan doğruya çıkmıyor. Bu, Kemalizm'in diğer gereklerinden doğuyor. Kemalizm, kendi dayanaklarının peryodizasyonu arayışları içinde, Osmanlı öncesi döneme bağlanmak zorunluluğunu buluyor. Sınıfsızlık ideolojisine sarılma ile birlikte, bu arayış, köycülüğe dayanıyor. Dil Kurumu, dilciliği, köycülük ideolojisinin, zorunlu bir sonucu olarak dili sadeleştirerek köy sözcüklerini ve dil yapısını ön plana çıkarıyor.

Has anlamda Türk gericiliği de peryodizasyon sorunu ile karşı karşıya kalıyor. Dayanak olarak Osmanlı dönemini seçiyor. Bu, aynı zamanda, şehir esnaf ve zanaatkârına dayanmak demek. Köycülükten uzak durmayı ve yer yer, estetik açıdan, tiksinmeyi içeriyor

Böylece palazlanmış esnaf ve zanaatkârın müziği, Bizans artığı, «Türk Sanat Müziği» oluyor. Türk ilericileri ise tek boyutlu ve yine tekdüze halk ve köylü türkülerini seçiyorlar.

Has ve dar anlamda Türk ilericiliği de, Türk gericiliği de, kendisini geride ve tarihte arıyor. Ayrım tam: Osmanlı sözcükleri ile köylü cümleleri, bunların ne için olduğunu pek bilmedikleri hırslı taraftarları, birbiriyle kavga ediyorlar.

Kavganın derinliğine en güzel gösterge şu: Bir taraf Mevlâna'yı seviyor. Mevlâna'ya tapınıyor, demek daha doğru. Bugün yanıltıcı olmamalı. Kemalizm'in has döneminde bir ilerici için Mevlâna'yı sevebilmek en büyük günah sayılıyordu. İlerici, köylü basitliği içinde, tasavvufun daha az kültürle dile getirilmesi demek olan, Yunus'u sevmek ve daha doğru bir deyişle, Yunus'a tapınmak özgürlüğüne sahipti.

İlericilik Osmanlı düzenine doğru, gericilik, ırkçılığı bir siyasal güç olarak kullanma ihtiyaç ve pratiğiyle birlikte, Orta Asya'ya doğru ilerlemeye başladı. Şimdi «ilericiler» yeniden Mevlâna'ya ve gericiler ilk kez Yunus'u, özgürce, tapınabiliyorlar. Bir yerde birleşiyorlar.

luş, biribirine zıt iki anlama gelebilir: Birincisi, tezle buluguların ve uzantıların, bir kısır döngü oluşturması demek olabilir. Bu, kuşku olmasın, Aydın Üzerine Tezler için büyük bir zaaf olacak. İkincisi, tezleri ve izlenen yöntemi doğrulamış olabilir

Eylemin paradokslarını, temel tezlerle açıklamak, bilimsel bir zenginliğin işaretı sayılmalı. Şöyle de söylenebilir: Burada Osmanlı düzeni kendisini tekrarlayan bir gecikmişlik iie de açıklanmaya çalışıldı. Osmanlı düzeni, adımlarını hep geç attı, gerilemeye doğru adımını da, ilerlemeye doğru adımını da geç başlattı.

Geç, ama, neye göre? Zaman, ne yazık pratik olarak ele alındığında, hep bir karşılaştırmayı gerektiriyor. Einstein'ın zamanla ilgili ünlü örneği biliniyor, trenin perona saat yedide girdiğini söyleyebilmek için, perona giren trenin varlığı yetmiyor, bir de peronda bir yerde yedi olarak tanımlanan saatı gösteren bir aygıt olması zorunlu oluyor. Ne yazık, zaman, pratikte mutlak olarak belirlenemiyor

Osmanlı düzeni, dönüş adımlarını, sonradan kendi sini bir saat olarak saydıran, Avrupa'ya göre, geç attı. Avrupa çok «geri» iken Osmanlı düzeni ileri idi, daha sonra geriledi. İleri adımlarını ise, Avrupa'dan çok sonra ve Avrupa'yı izlemek gerekçesiyle attı.

Gecikmişlik, bu çalışmanın tezlerinden birisidir, Osmanlı düzeni içinde zayıflığı da beraberinde getirdi. Bu gecikmişlik, Rusya gecikmişliğinde olduğu türden, kendi içinde bir zembereğin sürekli kurulması anlamına gelemedi. Bu nedenle, Osmanlı gecikmişliği, güçlü bir ileriye adıma dönüşemedi.

Nedenleri olmalı, yeri burası değil. Burada tekrarlanması gereken şu: Türk ulusçuluk akımı, Türk modernizasyon çabalarının bir uzantısı ve bir tepkisel ürünü oldu. Aynı anlama gelmek üzere Türkçülük akımı, Osmanlı düzeni içindeki benzer ulusçuluk akımları türünden, on dokuzuncu yüzyılın başından başlayan yenilik hareketi içinde doğdu ve gelişti.

Hepsinin, daha önceki ulusçuluk akımlarından farklı

bir yanı var: Merkantilist politikalar ile desteklenemediler. Güçlü devletin oluşumu ile yan yana olamadılar. Güçsüzleşen bir merkezî otoriteyi, bir yandan güçlendirmek ve diğer yandan da, kendi güçlerini karşılıklı olarak yok edici bir çalkantı içinde, parçalamayı içerdiler.

Türk ulusçuluk hareketi, bütün bunları bir arada yaşadı. Osmanlı düzeni içinde diğer ulusçuk hareketlerinden sonra doğdu ve onları hoşgörü ile karşılamak zorunluluğu ile karşı karşıya geldi. Önemli görevlere, Türkçülük adına hareket eden bir iktidarın, Türk olmayan unsurlarını ataması veya kendi düzenini korumak amacıyla ortaya çıkmış olan bir hareketin kendinden toprak almaya çalışan bir başka ulusçuluğu desteklemesi, ancak bu çerçeve içinde yerlerine oturabiliyor.

Bu, bir: Türk ulusçuluk hareketi en sanrılı noktasında bile zayıftır. Zayıflık, her zaman kötü değil. Türk aydını, bu zayıflık içinde ve bu zayıflık ölçüsünde, en şoven olduğu zaman bile, evrensel bakışa ve evrensel öğelere kapalı olmadı.

Devam ediyorum: Nasıl olabilir ki? Bu çalışmanın temel yöntemini hatırlamak gerekiyor; Türk aydınını, kendi birikmiş eyleminin ürünü olarak ele alıyorum.

Birikmiş eylemde neler var? Neler yok ki! Çağdaş ilericilik tarihi yorumcularının abartmalarıyla birlikte, İstanbul'da daha önce de matbaa vardı, Türkiye'ye ve Türklerin kullanabileceği ilk matbaa onsekizinci yüzyılın başında geldi Getiren bir Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika oldu Ünlü bir Fransız Comte de Bonneval, Ahmed Paşa adını alarak Türk Ordusu'nun modernizasyonu işini üzerine aldı. Comte de Bonneval, Üsküdar'da Hendesehane'yi kurdu; Türkiye'nin ilk mühendislik okuludur, hangi mimar ve mühendis kendi geçmişinde ve kurucu rolünde bir yabancının bulunduğunu yadsıyabilir? Baron de Tott, topçuluğu geliştirdi.

İlerde filizlenmeleri görülecek, Türkiye'ye gelip Osmanlı hizmetine girmeyi düşleyenler arasında ilerde büyük Napolyon olacak olan Bonapart da var; ancak hepsi, maceracı değil. Çoğu evrensel bakışa sahip, serü-

venden korkmamakla birlikte, mutlak bir aydın bakışı içeriyor. Türk ilericilik hareketine bir tarihsel kalıt bırakıyor, pek çoğu bir Rusofob bakışı beraberinde getiriyor. Zamanlarının dünya düzeninin Rusya'nın gelişmesi ve genişlemesiyle bozulacağına inanan dünya'nın aydınları, Osmanlı düzeninin güçlendirilmesini evrensel bir görev sayıyorlar. Bu nedenle, Osmanlı hizmetine girip Osmanlı yurttaşı olarak Türk ilericilik hareketi içinde yer alanlar, öyle ülkesinde kendisini kanıtlayamadığı için mahreç arayan ikinci el aydınlardan gelmiyor.

Birinci kitapta anılarından yararlandığım Helmuth von Moltke, Kavalalı kuvvetlerine karşı Nizip'te savaşıyor; ancak Türkleşerek «paşa» olmuyor. Bunun yerine ülkesine dönerek, Alman İmparatorluğu'nun ünlü bir Genel Kurmay Başkanı olmayı tercih ediyor. Buna karşılık, daha sonraki yıllarda, ünlü Alman subayları Türkiye'ye geliyorlar; Humbaracı Ahmet Paşa'dan, Kont Bonneval ve Moltke'den, daha sonra Mareşal Moltke, farklı olarak hem isimlerini değiştirmiyorlar ve hem de «Paşa» oluyorlar. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında Colmar Freiherr von der Goltz (*), Türkiye'de Goltz Paşa, ve Liman von

---

(*) «Goltz özellikle genç subayların eğitiminde etkin rol oynadı. 12 yıllık ilk çalışma döneminde Harbiye Mektebi'nde ders kitabı olarak okunmak üzere, 4000 sahifeden fazla Türkçe broşür ve ders kitabı yayınladı.»

«Özellikle eğitim gören genç subaylar ve subay adaylarını etkilemeyi bildiğinden bu gruplarda Alman hayranlığı yarattı.»

«Kasım 1895 de Almanya ya dönene kadar kontratı üç kere uzatıldı.»

«Goltz Paşa 1908 devriminden sonra tekrar çağrıldı.»

«Alman yetkililerin de dediği gibi 'Osmanlı ordusunun durumu hakkında Alman askeri makamlarına günü gününe bilgi vermekten çekinmeyen bir reformcu idi'.»

«Von der Goltz Paşa Moltke gibi bir efsane haline geldi. II. Meşrutiyet devriminden sonra, başa gelen yönetim de onu tekrar çağırmak için faaliyete girişti.»

«Goltz birinci büyük savaş içinde de geldi. 1916'da Mezopotamya'da öldü. Türk dostu olarak tanıtılan bu komutanın, dostlukla ilgisiz davranışlara ve fikirlere sahip olduğu açıktır.

Sanders, Türkiye'de Liman Paşa, bunlara örnek olabilir.

Eylem, bilinci etkiliyor. Türkiye'de Tarih ve Dil Tezleri ile sanrılı bir ulusçuluk akımı sahnelenirken Türkiye bir başka akımı da yaşıyor. Şöyle: «Avrupa ile Asya arasındaki bu köprü ülkenin, Hitler Almanya'sından kaçan akademik mültecileri ilk kabul edenlerden biri olması ve İstanbul'un 1933'ten sonraki ilk yıllarda o dönemde mevcutlar içinde en fazla sayıda mülteci profesöre sahip üniversite olması», kuşku olmasın, ulusçuluk kampanyasını etkiliyor[70]. 1930 yıllarında Türkiye'ye göç eden Alman bilim adamları üzerinde ayrıntılı çalışma yapan bu Alman bilim adamı şunları da ekliyor: «Çoğu yahudi olan Alman bilim adamı ve yüksek okul öğretmenlerinin sürülüşünün, Atatürk'ün genç Türkiye Cumhuriyeti'nde, yüksek okulların modernizasyonu denemesiyle aynı zamana rastlaması çok uygun bir durum yaratmıştı.» Cumhuriyet döneminin üniversite reformu, yahudi kökenli Alman öğretim üyelerine büyük ölçüde dayanmak zorunda kaldı. Bu dayanma zorunluluğu, üniversiteler sistemin yanında, fakat, daha çok üniversite öğretim üyeleri tarafından sürdürülen Tarih ve Dil kampanyalarını etkiledi.

Tekrarlayabilirim: Çaresizlikten doğan Türk ulusçuluk akımı, hiç bir zaman, saf olamıyor.

Tekrarlanabilir: Türk aydınını, birikmiş eylemlerinin ürünü olarak ele almak, diğer tüm yöntemlerden çok daha verimlidir. Teorik birikimi zayıf Türk aydınında, eylemler, çok daha belirleyici olabiliyor. Bu yüzden ve başka nedenler bir yana, Türk Tarih ve Dil Tezleri'nin geliştirilip sahnelendiği bir dönemde Hitler faşizminden kaçan yahudi kökenli öğretim üyelerinin Türkiye'ye akın etmeleri, tarih ve dil tezlerini, evrensel öğelere açıklık bakımından etkiliyor.

Devam edebilirim: Tarihin paradoksları aydınlatıcıdır. Tarih ve Dil Tezleri ile birlikte «üniversite reformu» rast-

---

Sadakat yemini ettiği Alman İmparatoru'na ve ordusuna bağlıydı.»

İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara, 1981, s. 64-66.

lantı mıdır? Rastlantı, bilmenin derinliklerinde bilinmeyen bir düzlem değilse, nedir? Tezler'in geliştirilmesiyle üniversite reformu'nun bir araya gelişinin, 1930 yıllarının Türkiye'de düzenin yerleştirilmeye çalışıldığı bir tarih düzlemi olduğu hatırlanırsa (*), pek de rastlantı olmadığı ortaya çıkabilir. Almanya'dan başlayan öğretim üyesi akımına gelince, bazı noktalar eklenebilir: Gelişmiş dünya tarihi, sanıldığından daha evrensel ve birbirine dayanan bir niteliğe sahiptir. Gelişmenin öğeleri birbirine yaklaştıran ve birbirine bağlayan bir gücü olmalı. İkincisi, dünya tarihini de o yıllar içinde almak ve algılamak yaratıcı bir yol sayılmalı. 1930 yılları, Sovyetler Birliği tarihinde de, Amerika Birleşik Devletleri tarihinde de önemlidir. Önem, geleceği belirlemektir. Sovyet düzeni, ana yapısını 1930 yıllarında oluşturdu; Birleşik Devletleri'nde bireyin özgürlüğünü gizli bir elle kemiren sistemin temelleri, en çok, 1930 yıllarında atıldı.

1930 yılları Türkiye için de pek çok önemlidir. Cumhuriyet Türkiyesi'nde sağın yıkmak, solun aşmak istediği kurumların çoğu 1930 yıllarının doğum yaşını taşıyor. 1930 yılları Almanya için de önem taşıyor. Almanya'da, modern devletin oluşumundaki milliyetçilik akımlarını gölgeleyen, küçük düşüren, milliyetçilik akımlarını insanlık için önemli tehlikeleri içeren birer hastalık düzeyine in-

---

(*) «1937 senesinden itibaren Türkiye'de ırkçılık esasına dayanan bir milliyetçiliğin, 'Türk ırkından toplumları kurtarmak' gibi emperyalist emellerin savunulmasına başlandı.»

«Bu çeşit yazılar bazı günlük gazetelerde (Cumhuriyet, Tasvir-i Efkâr vesaire) yer bulduğu gibi, bu fikirler etrafında irili ufaklı dergiler çıkmaya başladı. (Bozkurt, Çınaraltı, Gökbörü, Millet, Orhan, Dönüm, Türk Yurdu vesaire).»

«İlk zamanlar faşist niteliğini saklayan, milliyetçilik maskesiyle ortaya çıkan bu dergiler ve yaptıkları yayınlar, Almanya'nın geçici zaferleri sırasında açık bir mahiyet aldı. Yer yer, çeşit çeşit faşist teşkilâtları, gizli cemiyetleri kuruldu.»

«Yusuf Akçora, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki gibi Rusyalı Türklerin memlekete getirdikleri ırkçı Türkçülük cereyanı bir daha canlandırıldı.»

Sabiha Sertel, İlericilik ve Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret, İstanbul, 1969, s. 135.

dirgeyen bir ırkçılık humması yaşanıyor. Türkiye'nin sanrılı ulusçuluk kampanyasının, doğuş nedeni yerel olmakla birlikte, Almanya'daki ırkçılık politikasından etkilenmemiş olduğunu düşünmek mümkün değil.

Buradan geriye yol alınabilir: Yeri gelmişken belirtilmeli, Türk üniversiter sisteminde Alman Modası, Cumhuriyet'e özgü değil. Şöyle de söylenebilir: Cumhuriyet, Almanya'ya dayanarak üniversiteyi geliştirme düşüncesini Osmanlı döneminden ve Meşrutiyet Türkiyesi'nden miras aldı.

İki kaynaktan yararlanmak mümkün. Alman Profesör Horst Widman, daha önce sözü edilen, Atatürk Üniversite Reformu adını taşıyan çalışmasında şu bilgileri de veriyor: «Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden kısa bir süre sonra, İstanbul'da bir Alman 'Eğitim ve Kültür Enstitüsü' kurulmuştur. Bu enstitünün başkanı, en son Hariciye Vekâleti Eğitim bölümünde görevli bulunan, o zamanlar daha nisbeten genç olan müşavir Prof. Dr. Franz idi»[11]. Profesör Franz'ın çalışması ile Almanya'dan Türkiye'ye ilk profesör akımı başladı ve Profesör Widman'ın nitelemesine göre «Almanya'da çok dikkati çeken en geniş ve en önemli görevlendirme» olarak 19 Alman öğretim üyesi İstanbul'a geldi. Atatürk Üniversite Reformu kitabının yazarı Profesör Widman, bu olayı, «bu kadar büyük sayıda öğretim üyesinin bir Türk üniversitesine atanması Almanya ve Türkiye için alışılmamış bir deneydi» diyerek anlattı.

Hep yanlışı biliniyor ve bu yüzden yanlış anlaşılıyor. Türkiye'ye her yabancı girişinin, başlatıcısının, yabancı istek ve baskı olduğuna inanılıyor. Bunun örnekleri yok değil. Ancak örneklerin çoğu, bir eğilim olarak ileri sürülebilecek ölçüde, tersini anlatıyor. Türkiye'ye yabancı girişlerin çoğu, Türkiye tarafından gelen ısrarlı istek ve zaman zaman yalvarmalardan sonra gerçekleşiyor (*). Tür-

(*) Türkiye'nin NATO'ya girişi, bu genel eğilimi, mutlak olarak doğruluyor.

Yalnız doğruyu düzeltmek için eklemek gerekebilir; Kapitalist dünya, tarihsel olarak Türkiye'yi biliyor.

kiye'ye Alman öğretim üyelerinin girişi de, bu genel eğilimi doğruluyor.

Osman Nuri, Türk Maarif Tarihi'nde yazıyor: «1913-1914'den sonra Darülfünun'a Alman müderrisler getirilmek, lâboratuvarlar, enstitüler kurulmak, sınıf usulü bırakılarak, sömestr usulü kabul ve tatbik edilmekle» yeni bir reform başlatılıyor[72]. Bu reforma, Darülfünun içinde Edebiyat Fakültesi öncülük ediyor. Yeni kürsüler açılıyor, mevcut kürsülerin sayısı artırılıyor ve öğretim üyesi açığı yaratılıp kapatılmaya çalışılıyor.

Türk Maarif Tarihi yazarı Osman Nuri Ergin, daha ilerde, şöyle devam ediyor: «Müderrislerin teşebbüsü hükümetin siyasetine dolayısıyla hizmet etti, yeni kürsüler için celbedilmek istenilen ecnebi müderrisleri hep Almanya'ya sipariş edildi. Bu suretle Türk ve Alman siyasetine hizmet etmek istenildi»[73]. Osman Nuri, çok sonraları yazılan Widman'ın çalışmasında ileri sürülen, gelen Alman profesörlerinin sayısının çokluğuyla ilgili görüşleri doğruluyor ve şöyle yazıyor: «Gelen müderrisler ihmal edilemeyecek bir yekûn tutuyordu. Esasen bir milletten olan bu zatlar bir rey ile intihap edilmiş kimselerdi. Türkiye'de, bir Türk Darülfünun'unda, bir Türk Hey'et-i Tedrisiyesine karşı vaziyetlerini takdir ediyorlar, idarî, fikrî bütün mesailde müttehiden hareket etmeyi biliyorlardı. Bu suretle Darülfünun içinde yeni ve ecnebi bir kuvvet teşekkül etti. Bu kuvvet vazifesini münhasıran Alman kalmak, Alman görünmek ve Almanca çalışmak noktasında hülâsa etti» (*). Burada, Türkler'in Anadolu'yu zaptetme-

---

Türkiye'nin Türkiye'yi bilmediğine bakarak Avrupa'nın da Türkiye'yi bilmediğine hükmetmemek doğru olur. Avrupa, Türkiye'nin Avrupa'ya düşkünlüğünü bildiği için, bir çok durumda, Türkiye'nin talebinin oluşmasını bekleyebiliyor ve içindeki taraftarlarıyla Türkiye'de kendisine yönelik somut bir isteğin oluşmasını sağlayabiliyor.

(*) Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında, Tanzimat'ın Fransa'dan değil Mısır'dan kaynaklandığını yazdım. İstanbul'da bir «Mısır Modası» yaşandı, giderek yerini «Paris Modası» ile değiştirdi. İstanbul'da bir «Alman Modası» yaşanmış olduğu unutuluyor. Bir kaynak, 1910 yılı Beyoğlu'nu şöyle anlatıyor:

ye başladıkları 1071 tarihinden beri sergiledikleri köksüzlük çözümlemesine ne büyük bir uyum var, şaşmamak mümkün değil.

Ama şaşmamak gerek. Türkler'in ve özellikle Anadolu'ya yerleşip Batı Türkleri olarak bilinen Türkler'in hiç bir bilimsel geleneği olmadı. Bilimi hep dışardan aldılar. Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı adını taşıyan ayrıntılı monoğrafinin yazarı İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bunu, anlamak isteyenler için, son derece açık bir biçimde yazdı. Uzunçarşılı, şunları da yazdı: «Gerek Osmanlı âlimleri ve gerek ondan evvel Anadolu Selçukileri âlimleri çok zaman yüksek tahsillerini Suriye, Mısır veya İran ve Orta Asya'daki medreselerde yaparlardı. Suriye ve Mısır'da dinî ve hukukî ilimlerle tefsir, hadîs, tarih, edebiyat ve kavaide dair olan ilimler ve İran ile Maveraünnehr taraflarındaki medreselerde riyaziye, hey'et, kelâm ve felsefeye dair olan ilimler revaçta idi. Bu suretle her iki cihetten tahsil gören ve yahut o taraflardan Anadolu'ya gelen âlimler bu suretle yetişerek Anadolu medreselerinde tedrisatta bulunmuşlardır»[14]. Türkler, bilimi, hep Anadolu'nun dışında aradılar.

Modern bilim, astronomi ile, Osmanlı Türkçesiyle ilm-i hey'et, başlıyor. Çok doğal ve birden çok nedeni var. Birisi, astrolojiden, ilm-i nücum, başlaması. Batı'da ve Doğu'da her sarayın bir astroloğu oldu; Batı'da öldükten çok sonraları da Doğu'da müneccimler yaşadı (*). Ancak Anadolu Türkleri'nde astronomi, çok yakın zamanlara ka-

---

«Alman tüccarları, yatırımcıları, Alman eğitim ve sosyal yardım tesislerini yöneten personel ve nihayet takım takım gelmeye başlayan uzman ve subaylarla İstanbul'da kalabalık bir Alman kolonisi teşekkül etti ve Beyoğlu bir Alman müstemlekesi havasına büründü. Alman birahaneleri, lokantaları ve müziği kentin bir kesimini kapladı. Osmanlı ülkesi Almanya'nın güdümüne giriyordu.»

İ. Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul, 1981, s. 45.

(*) Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabının kahramanlarından Kemal Bey'in babası Mustafa Asım da müneccim idi.

dar, astroloji engelini aşamadı. Anadolu'dan softalar, ilm-i hey'et öğrenmek için, Uzunçarşılı'nın yazdığı gibi Maveraünnehr'e, suyun ötesine gitmek zorunluluğunu duydular.

Böyle bir zorunluluk bir başka çözümlemeyi zorunlu yapıyor. Anadolu'nun bilimsel kısırlığı, Batı Türkler'inin teorik kıraçlığı, Türkler'i, zaman zaman başka toprakların insanlarına sahip çıkmaya itiyor. Türk astronomi bilimi tarihiyle ilgili olarak bulabildiğim tek kaynak, Semerkantlı Uluğ Bey'i, Uluğ Bey'in öğrencilerinden olup İran Sarayı'nda çalışmış olan Ali Kuşçu'yu ve Şamlı Takiyeddin'i, Türk astronomi tarihinin büyük isimleri arasında sayıyor. Aynı kaynak Takiyeddin'in 1577 yılında İstanbul'da yaptığı rasathanenin Şeyhül Islâm Ahmet Şemsettin Efendi'nin «ihrac-ı rasat meş'um ve perde-i esarı felekiyeye küstahane itilara cür'etine ve vehamet ve âkıbeti meczumdur; hiç bir mülkte mübaşeret olunmadı ki mamur iken harap ve bünyan-ı devleti zelzelenaki inkılâp olmaya» yolundaki fetvası ile Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından yerle bir edilmesine çok üzülüyor[7]. Bu üzüntüye katılmamak mümkün değil. Ancak böyle bir üzüntü ile ve Takiyeddin'in, ünlü Danimarkalı astronom Tycho Brache ile çağdaş olmasına bakarak «rasathanesi yıkılmış olmasaydı bu rasatları yapmak şerefi belki de Takiyeddin'e nasip olacak ve belki de Kepler kanunlarını o keşfedecekti» demek, bir yandan Kepler yasalarını hafife almak, diğer yandan da, yoksulluğu duyarak aşırı övünmeye başlamanın tipik örneklerinden birisini sergilemek oluyor.

Türkler, bilimi hep kendi dışlarında aradıkları için, başka ülkelerin bilimsel eserlerinin ve öğretim üyelerinin kendi bilimsel çalışmalarını ve üniversitelerini boyundurukları altına almalarına fazla itiraz etmediler. Bunu normal karşıladılar. Bu, bir. İkincisi, yabancı ülkelerin bilimsel gelişmelerine ve öğretim üyelerine açık olmak, başka nedenlerle birlikte, Türk ulusçuluğunun evrensel öğelere sürekli olarak açık olmasına da yol açtı.

Bu kadar değil. Bu bölümün sonu yaklaşıyor; artık bazı tez ve gizleri açıklamanın da sırasıdır. Şöyle for-

müle edilebilir: Genel olarak Türk aydın hareketi ve özel olarak Türk ulusçuluk akımı, aktör düzeyinde, evrensel öğelere çok açık oldu. Şu biçimde de söylenebilir: Türk ulusçuluk akımı, bir çaresizlik olarak doğan Türkçülük akımı, Türk olmayan ajanlar (*) tarafından geliştirildi.

Bu tezin uzantısı da var: Genel olarak Türk aydın hareketinin ve özel olarak Türk ulusçuluk akımının, Türk olmayan ajanlar tarafından etkilenmiş olması, nötr bir olgu sayılmamalı. Mutlak, belli yönde bir etkiye sahip olmalı.

Şimdi bir hatırlatma yapabilirim: Türkçülük, Tanzimat'ın en doğal uzantısı ve hem de tepkisel bir ürünü oldu.

Burada, önde gelen bir Türkçü olmasının ötesinde Türkçülük tarihi ile ilgili değerli bilgiler bırakmış olan Yusuf Akçura'ya başvurulabilir. Akçura Yusuf, 1928 Türkçülük Yazıları'nda şunu ileri sürüyor: «Şinasi'nin Türkçe lügat toplamaya başladığı tarih bu meselede bulabildiğim yegâne aslî kaynak olan Ebüzziya Tevfik Bey'in dediğine göre 1865 ile 1870 seneleri arasıdır. Ziya Paşa, şiir ve inşa hakkındaki Türkçü fikirlerini yine bu tarihlerde ortaya atmıştır; Emil tercümesinin önsözü 'Cenevre, 15 Haziran 1871' tarihlidir. Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî'sinin ilk baskı ve yayını da o sıralarda olsa gerektir. Celâleddin Paşa'nın 'Eski ve Yeni Türkler'i 1869'da yayınlanmıştır. Şu bilgilere göre, Osmanlı Türkleri arasında Türkçülük faaliyetinin ilk devresini, 1865-1870 seneleri diye kabul edebiliriz»[76]. Burada görülüyor, Türkiye Türkçülük akımının ilk yapıtları, Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem'i ve Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî'si ile Mustafa Celâleddin Paşa'nın Les Turcs Anciens et Modernes adlı çalışması oluyor.

Mustafa Celâleddin Paşa üzerinde özellikle durmak gerekiyor (**). Bu konuda kısa, fakat derli toplu bilgileri

---

(*) Casus, ajan kelimesinin anlamlarından birisi oluyor. Etken ve görevli anlamına da geliyor.

T. Saraç, Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük, s. 36.

(**) Türkçülük akımının ilk büyük isimlerinden Musta-

de Yusuf Akçura veriyor. Mustafa Celâleddin'in asıl adının, Konstantin Bojenski ve aslına uygun yazılışına göre Konstantin Polkozic-Borzecki, olduğu bilinliyor. Polonyalıdır ve asli bir aileden geliyor. Daha yirmisine ulaşmadan kendi diline ek olarak Latince, Fransızca, Almanca ve Rusça biliyor. Kuşkusuz resim yapıyor ve piyano çalıyor.

Zamanının bir çok aydını gibi burjuva-demokrat eğilimler besliyor, zamanının bazı aydınları gibi ihtilâl yolunu benimsiyor. Konstantin Bojenski, 1848 Polonya İhtilâli'ne katılıyor, payına yenilgi düşüyor. Yurdunu bırakıyor, özgür Paris'e sığınıyor. Bu arada, Polonya ve Macar İhtilâllerinde yenik düşenlerden önemli bir bölümü Türkiye'ye sığınıyor. Rusya, Türkiye'ye sığınan mültecilerin verilmesi için Türkiye üzerine baskı yapıyor. Büyük Reşit Paşa, eski Osmanlı görkemine sahip çıkıyor ve siyasal mültecileri iade etmeyi net bir biçimde reddediyor. Sadrazam Reşit Paşa'nın bu tutumunu Paris'te gazetede okuyan Konstantin Bojenski duygulanıyor, Türkiye'ye gelmeye karar veriyor ve geliyor.

Konstantin, müslüman oluyor, Türkçeyi öğreniyor, kurmay oluyor, Ömer Paşa'nın kızıyla evleniyor. Her dönme türünden, ortodoks bir Türkçü kesiliyor. Roderic Davison, Konstantin Bojenski ve daha sonraki adıyla Mustafa Celâleddin için «to the end of his life he preserved a vigorous Russophobia born of his early experiences; his Turcophilism wa equally strong» (*) nitelemesini yaptı. Celâleddin'in Les Turcs Anciens et Modernes adını taşıyan Türklük üzerine ilk Fransızca kitabı, sonuna kadar, Russofob ve Turkofil bir çizgiyi taşıdı.

---

fa Celâleddin, Mustafa Kemal'in Türk Dilini Tetkik Cemiyeti'nin başına getirdiği Samih Rıfat'ın karısı Münevver ile Nazım Hikmet'in annesi Celile'nin dedesidir. Oğlu Hasan Enver Paşa da Türkçüdür.

(*) «Yaşamının sonuna kadar, ilk deneyimlerinden kalma, keskin bir Rusya düşmanı oldu, Türk sevgilisi de aynı ölçüde kuvvetliydi.»

Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton University Press, 1963, s. 231.

Polonya'da genç yaşta tattığı politikayı bırakmadı; asker olmasına rağmen, Basiretçi Ali'nin Basiret Gazetesi'nde ve Jean Pietri'nin Courier d'orient'nde siyasî yazılar kaleme aldı. Eski ve Çağdaş Türkler adıyla ve Fransızca olarak yayınladığı kitabının arka planında Rusya'nın gelişmesini durdurma düşüncesi eksiksiz yer aldı. Celâleddin, Rusya'nın gelişmesini durdurmayı, Türkiye'nin gelişmesini sağlamakta arıyordu (*). Türkiye'nin gelişmesi Avrupa topluluğu içinde sayılmasını eşdeğer görüyordu.

Akçura, Mustafa Celâleddin'in Türkçülük görüşlerini ve tarihini güzel özetliyor: «'Turo-Aryanizm' nazariyesini kuran müellif (Celâleddin, y.k.), Türklerin Batı medeniyetine girmelerini, o nazariyenin mantıkî bir neticesi gibi telâkki eder; zaten Batı medeniyetini vücuda getiren Turo-Ariyenlerdir, yani Batı medeniyeti Arilerin olduğu kadar Turanilerin de ve dolayısıyla Türklerin de eseridir. Turaniler, bir kısmı islâmiyeti kabul edince, Sâmî bir medeniyet ile birleşmişlerdir. Avrupa medeniyeti havzasına girmeleri, eski ırkî medeniyetlerine dönüşten başka bir mânâ ifade etmez» (**). Oğlu Enver Paşa'nın damadı Sa-

---

(*) Bu açıdan bakıldığında Marx ve Engels de Turkofil sayılmalıdırlar. Çünkü Avrupa'da gericiliğin zayıflatılmasını Rusya'daki mutlakiyetçi rejimin yıkılmasına bağlıyorlardı. Türkiye'nin gelişmesi, Rusya'daki mutlakiyetçi rejim için gerekli görüldüğünden Marx ve Engels, Avrupa politikasında hep Türkiye'den ve Türkiye içinde de Mithat Paşa türünden reformculardan yana oldular.

(**) Bir başka kaynak, Celâleddin'in ideolojisi için şunları yazıyor:

«Türklerin ve Hunların veya Moğolların ırk olarak akraba oldukları fikrinin yanlış olduğunu ispata çalışan M. Celâleddin Paşa, Türkleri ve Avrupalıları büyük Touro-Aryan ırkının üyeleri olarak görmüş'tür. Kitabın büyük bir bölümü modern Türklere yani Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılmıştı. Paşa, Türkler ve Avrupalılar arasında ırkî bir bağ olduğunu ispat suretiyle Balkanlardaki isyanları bertaraf etmek, Türkleri Batı kültürüne karşı daha uyanık tutmak ve Avrupa'nın Türklere karşı duyduğu an'anevi düşmanlığı azaltmak istiyordu.»

mih Rıfat'a yazdığı mektuptan (*) anlaşıldığına göre Polonez aslına daima bağlı kalmış olan Mustafa Celâleddin, sanki altmış yıl kadar sonra büyük damadının başında bulunduğu bir Cemiyet'in kampanya haline getireceği Türk Dil Tezi'ni önceden yazıyor.

Türkçülük akımının başlamasında önemli isimlerden birisi olan Konstantin Bojenski, Türk adıyla Mustafa Celâleddin, Türklüğü yalnızlıktan kurtarıp Avrupa'daki uluslarla birleştirmeye çalıştı. Amacı, bu oldu. Osmanlı toplumunda Türkçülük akımının doğuşunda bir diğer ve pek önemli isim olan Arminius Vambéry ise, Türklüğü yalnızlıktan kurtarma amacına bağlı kalmakla birlikte, Türklere akraba ulusları başka yerde aradı. Macar Vambéry, Avrupa'ya yerleşmiş uluslardan Macarların Türklere akraba olduklarını şiddetle savundu; buna ek olarak, Çinliler, Moğollar, Estonyalılar'ın, Türkler'le birlikte, Turan ırkını meydana getirdiğini ileri sürdü. İleri sürdü demek yeterle olmuyor, bir «bilim» haline getirmeye çalıştı.

Vambéry, Türkiye'de, Celâleddin'den daha çok tanındı ve çok daha fazla etkili oldu. Çünkü sahte bir der-

---

David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908, İstanbul, 1979, s. 13.

(*) «Oğlum Samih Bey, Tırnova'da sizin de hisseniz vardır. Birinin ismi Tevfik ve diğerinin galiba İzzet olan iki amcanız hemen her gün bizde idiler. Pederim kendilerini pek sever, valdem onlara evlât muamelesi ederdi. Evimize hariçten yabancı hiç bir çocuk kabul olunmaz ve benimle beraber bulunamazdı. Bunun elbette bir sebebi ve hikmeti vardı. Bu da şüphesiz büyük pederinizin pederimle vatandaş olmaları idi. Çünkü kendisinin Lemberg'de tevellüt eylediği sizce muhakkakdır. Lemberg ise bir Polonez şehridir. Pederim Polonez olmayan hemşehrilerini asla sevmez ve onlarla görüşmez idi. Amcalarınızın Tırnova'da ailemiz içinde yaşaması, büyük pederinizin Polonez olduğunu maddeten isbat eder. Eğer pederim sağ olsaydı, büyük pederinizin familya adını size söylerdi. Amcalarınızla Tırnova'da bulunduğumuz zaman kim bilirdi ki, benim bir kızım olacak ve onların ailesinden biriyle izdivaç edecek. İnsan müstakbelden ne kadar bihaberdir!»

Hasan Enver Paşa, Oğlum Sabih Bey'e Mektup, Tarih ve Toplum, Sayı 1, Ocak 1984, s. 9.

viş olarak üç yıl Türkiye ve Orta Asya topraklarında gezdi, bilgi topladı, propaganda yaptı. Bunlar yetmiyormuş gibi gezisinin ürününü, Türkçe olarak, 1879 yılında «Bir Sahte Dervişin Asya-ı Vusta'da Seyahati» adıyla yayınladı. Ayrıca Sultan Hamid'in dostluğunu kazandı. Osmanlı gazetelerinde Türkler'in üstünlükleri, tarihlerinin zenginliği ve Rusya karşısındaki durumu konusunda sürekli yazılar yazdı.

Profesör Akçura, «Profesör Vambéry, bir gün bana» şunları söyledi, diyerek, şunları yazdı: «İngilizler beni severler, çünkü onlara ilk Asya'yı tanıtan ben oldum. Onlar beni dinlediler, anladılar. Hatta İngiltere Kraliyet hanedanıyla ayrı ayrı dost oldum. Onların iltifatlarını gördüm»[77]. Vambéry'nin bir Anglofob olmakla ünlü Sultan Hamid ile birlikte ve aynı zamanda İngiliz hanedanıyla dost olabilme becerisini gösterdiği anlaşılıyor.

Vambéry, lenguistik üzerine yaptığı araştırmalara dayanarak, Türkler'in Anadolu'ya girişinin başlangıç tarihinin 1071 olmadığını, beşinci yüzyıla kadar götürülebileceğini, yazıyor. Akçura ise hem yazıyor ve hem de soruyor: «Türkçülük hareketinin 1870 tarihlerine doğru İstanbul'da ortaya çıkmış olmasına bir amil de, o tarihlerde Doğu Türklerinin başına gelen felâketli vakalarla Rusların genişlemesine karşı İngiliz siyasetinin bu vakalardan Batı Türklerini haberdar ve müteessir kılmaya çalışması olmuştur, dersek acaba hata etmiş olur muyuz?» Cevap verilebilir: Hayır.

Eklenebilir: Yalnızca dış faktöre bağlamak çok büyük bir yanlış olur. Aydın Üzerine Tezler'in tezleri var; Türkçülük, çaresizliktir.

Çaresizlik, yereldir. Dış faktör, yerel olgunun nedeni değil, bu olguya renk katabilen, olgu içinde damarlar açabilen, olguyu yönlendirmeye çalışan bir etkidir.

Dış faktör, hem eylemler bütünü olarak ve hem de entellektüel rüzgâr biçiminde, Türk aydın hareketinde hep oldu. Bu genel; dış faktör, çok zaman, Polonez ve Macar renk ile Türk aydın ve yenilik hareketini etkiledi. Bu nedenlerle Polonez Konstantin Bojenski ile Macar Arminius

Vambéry'yi, ayrık olgular değil, eğilimlerin somut ve temsilî görüntüleri olarak almak gerekiyor.

Polonez ve Macar etki, birbirini bütünleyen, iki kaynağa dayanıyor. Birincisi, Polonya ve Macaristan'ın gecikmiş bir burjuva-demokrat ihtilâller dizisini yaşamasında yatıyor. Ikincisi, Rusya'nın genişlemesi ve bu genişleme karşısında Türk-Rus çekişmesinin, tarihsel tahtravalli de denebilir, tarihsel olarak önlemez oluşundan kaynaklanıyor. Bu ikincisi, yenik Polonez ve Macar ihtilâlcileri için, Türkiye'yi, bir ikinci vatan yapıyor.

Bu etki ile aydınlar ve aydın ihtilâlciler, birbirlerini hem Türkiye içinde ve hem de Türkiye dışında buluyorlar (*). Türkiye'ye gelenlerin hepsi, Mustafa Celâleddin

---

(*) Roderic Davison, Türk aydın ve ihtilâlci aydın tarihi ile ilgili olarak, bu tarihi zenginleştirici, bilgiler veriyor.

«Ziya Langleviç kanalıyla, 1830 sürgünü, ulusal propaganda ve Avrupa diplomasisinde büyük deneyimlere sahip, Polonya asıllı Kont Wladislav Plater ile Avusturyalı sürgünde sosyalist politikacı ve üstelik keskin bir Rusya karşıtı Simon Deutsch'in desteğini kazandı. Bu iki adam, gerçekte ve özellikle Plater, 30 Ağustos 1867 tarihli tüzüğün hazırlanmasında Ziya'ya yardım ettiler.»

Sözü edilen tüzük, Yeni Osmanlılar'ın Paris'te kaleme aldıkları, Organization de la Chancellerie de la Jeune Turquie, tam Türkçesiyle Jön Türkler'in Sekreteryasının Örgütlenmesi, 1865 tarihli Jön Türk tüzüğünü, önemli ölçüde, değiştiriyor.

Jön Türk hareketine, amaç olarak, «a) Prens Mustafa Fazıl'ın Sultan'a yazmış olduğu mektupta ifade edilen reform programının gerçekleştirilmesi ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda hali hazırdaki rejimin ve baskıcı kimselerin değiştirilmesini; b) Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı için çok tehlikeli olan Doğu'daki Rusya etkisi ve propagandasının yok edilmesi, Türkiye'deki hıristiyan nüfusun Moskof koruyuculuğundan kurtarılarak ve kahraman Leh milletinin, Rusya barbarlığının tecavüzlerine karşı bir kale olarak eski bağımsızlığının yeniden kavuşturulması» kabul ediliyor.

Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton University Press, 1963, s. 213-214.

Davison, bu tüzüğün, Mustafa Fazıl, Ziya, Namık Kemal, Plater ve Deutch tarafından imzalandığını kaydediyor. Deutch'-

kadar ünlü ve Türk entellektüel yaşamında Celâleddin kadar doğrudan ve açık bir etkiye sahip olamıyorlar. Ancak kütlesel olarak, belki de, Celâleddin ve Vambéry örneklerinden çok daha fazla etkili olabiliyorlar. Celâleddin, Türk ihtilâlci aydın hareketi içinde yer almıyor (*); ancak Polonya ve Macar ihtilâllerinin yenik düşen isimsiz kahramanlarının bir çoğu İstanbul'a geldiklerinde kahvehane açıyorlar, lokantacılık yapıyorlar, tütüncü ya da kitapçı dükkânı işletiyorlar. İstanbul'un yaşamına yeni bir renk ve canlılık getirmenin yanında (**), entellektüel bir çevre oluyorlar; Kemal, Şinasi ve diğerleri, isimsiz aydınlar, bunların kahvelerine koşuyor, dil bilmeyenler bunlardan dil, yabancı dil ve diğerleri burjuva-demokrasiyi öğreniyorlar. Kuşkusuz, Rusya düşmanlığında yeni dersler alıyorlar.

---

un o zaman Birinci Enternasyonal üyesi olduğu anlaşılıyor ve daha sonra Paris Komünü'nde yer aldığı bildiriliyor.

Böylece Yeni Osmanlılar'ın sürgünde bulundukları sırada Leh redikallerine ek olarak Mazzinici İtalyan ihtilâlcileri, sosyalistler, masonlar ve diğer Avrupa radikalleriyle temas halinde oldukları, bir kez daha ortaya çıkıyor. Yeni Osmanlı Hareketi'ne bağlı aydın ihtilâlcilerin, başka ulusların ihtilâlcileriyle, ortak programlar yapmaktan kaçınmamış oldukları saptanıyor.

(*) Davison, Mosutapha Djeladeddin, Les Turcs Anciens et Modernes, Constantinople, 1869. kitabını yazan Konstantin Bojenski'nin genel olarak ilerici olduğunu ve islâmın gelişmeye engel olmadığını savunduğunu yazıyor. Celâleddin, «Rusya müdahele etmediği sürece, İmparatorluktaki hıristiyan ve müslümanların gayet iyi geçinebilecekleri» tezini de savunuyor. Temel olarak, vilâyet örgütlenmesinde var olan temsili meclislerin imparatorluk düzeyinde kurulmasının bütün sorunlara çare olacağı görüşüne, bağlı kalıyor. Yeni Osmanlılar ile son derece paralel görüşler savunmasına karşın, Yeni Osmanlılar Hareketi'ne girmiyor; örgütlerden uzak kalıyor.

R. Davison, ibid., s. 231-232.

(**) Bazı kaynaklarda Türkiye'de yaşamış olan Polonyalı aydınların Türkiye yaşamları üzerine yapılmış çalışmaların, Polonya'da ve kuşkusuz Leh dilinde, yayınlanmış olduğunu gördüm. Bunların okunmasının, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türk entellektüel ve İstanbul yaşamıyla ilgili bilgilerimizi çeşitlendireceğine inanıyorum.

Türkçülük akımının tarihçesine, tarihin kendisi kadar öğretici olmaya başlayan yöntem sorununa, devam ederken sıra Şemsettin Sami'ye geldi. Yusuf Akçura, Sami için, «bence Fraşerli Şemsettin Sami Bey üçüncü devre Türkçülüğün büyük simalarındandır» diye yazdı.

Popüler amaçlı Türk Meşhurları Ansiklopedisi de aynı kanıyı veriyor. «Dilimize ve kültürümüze büyük hizmetleriyle meşhur bir fikir adamımızdır.» Bu yargıyı okuyucularına yansıtan Türk Meşhurları şunları da eklemek zorunluluğunu duyuyor: «Ana dili rumca olduğundan o zamanki yazılarında Türkçesi pek şivesizdir»[78]. Böylece Türkçülük akımına ve Türk diline büyük hizmetleri hiç tartışılmayan Sami'nin Türkçesinin bozuk oluşuyla ilgili ilk işaretler çıkıyor.

Çok dil bildiği anlaşılıyor. Dili sevdiği biliniyor. Şemsettin Sami kitabının yazarı Agâh Sırrı Levend şu bilgileri veriyor: «Arapça ve Farsçadan başka, Rumca, eski Yunanca, Fransızca, İtalyanca biliyor; coğrafya, tarih, riyaziye, hey'et, hikmet, kimya, tarih-i tabii, teşrih gibi bilimleri okuyup öğrenmiş bulunuyordu.» Türk aydınları içinde pek çok çalışkan denilebilecek bir azınlık içine girdiğine kuşku yok. Öğrenmeye, pek çok meraklı. Yalnız bir eksiği var; Agâh Sırrı, belirtmekten geri kalamıyor. «Sami'de asıl zayıf olan Türkçedir»[79]. Türkçeye «Taaşşuk-i Talât ve Fitnat» adlı romanı da kazandırmış olan Sami, Türkçeyi iyi bilmiyor (*) ve iyi bilmediğini de kabul etmekten çekinmiyor.

«İstanbul Türkçesini Türkçenin kreması ve çiçeği olarak kabul etmemizi gerektiren şey onun yapısı, telâf-

---

(*) Taaşşuk-i Talât ve Fitnat romanını zamanında önemli yapan, 1872, Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında değindim, Türkiye'de erkek ile kadının biribirine âşık olmasının, özellikle Mısır'dan gelen yeni bir moda oluşudur. Sami, buradaki Türkçesinin bozukluğunu daha sonra şöyle açıklıyor:

«O vakit Türkçe'nin aile lisanı denilen cihetine henüz vakıf olmadığım, hikâye-i mezkurenin ibaresinden menfehim olur.»

Servet-i Fünun 6 Haziran 1312, C. 11, s. 275.

fuzu, inceliği ve deyimlerinin zerafetidir» diyerek, herhangi bir Türkçe değil, güzel Türkçe militanı olan Sami'nin Türkçeyi iyi bilmemesi Türkçeyi sevmemesinden kaynaklanmıyor. Türk olarak doğmamış olmasından doğuyor.

Türkçülük akımının büyük isimlerinden birisinin daha, Türk olarak dünyaya gelmemiş olduğu ortaya çıkıyor. Grand Larouse Encyclopedique, «Frasheri» maddesinde, Şemsettin Sami'nin Arnavut olmakla kalmayıp aynı zamanda bir Arnavut milliyetçisi olduğu yazılıyor. Agâh Sırrı, bin dereden su getirerek bunun doğru olmadığını kanıtlamaya çalışıyor. Ancak yine de şunları yazabiliyor: «1879'da 'Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye' adıyla bir dernek kurulmuştur. Arnavutların kültürce kalkınmasını sağlamak amacıyla kurulan bu dernekte Sami'yi üye olarak görüyoruz»[60]. Bu dernek kurulduğu zaman, Sami çocuk değil, 29 yaşında.

Agâh Sırrı şunları da eklemeden edemiyor: «O, önce 'Arnavutçanın Alfabesi'ni, sonradan da 'Arnavutçanın Grameri'ni meydana getirmekle bu dernekte kendi payına düşeni yaparak Arnavutlara en büyük hizmette bulunmuştur» (*). Daha sonra Türklere hizmete başlıyor.

(*) Arnavut alfabesinin yüzüncü yılı nedeniyle Études Balkaniques'de kısa bir yazı yer aldı. Burada Arnavut Rönesansı'nın başlatıcısı Sami Fraşeri övülüyor, diğer üç kişiyle beraber yazdıkları «Arnavutça Okuma Kitabı» tanıtılıyor. Okuma Kitabı'nın Sami Fraşeri, alias Şemsettin Sami, tarafından yazılan bölümünün Arnavut ulusal hareketinin siyasal, ideolojik ve kültürel programının sentezi olduğu belirtiliyor.

«'L'abécédaire de la Langue albanaise' et surtout la partie écrite par Saimi Frasheri représente une synthèse du programme politique, idéologique et culturel du mouvement national albanais au cours des années de la Lique Albanaise. Un appel est adressé au peuple albanais de prendre conscience de son histoire gloieuse et de son passé heroique, d'apprendre et d'enrichir sa Langue maternelle.»

Bojka Sokolova, Le centieme anniversaire de la creation de l'alphabet de Frasheri et de la publication da l'abécédaire de la langue albaniaise. Etudes Balkaniques, 1980, sayı 1, s. 160.

Yusuf Akçura, yine doğrusunu yazıyor: «Kamus-ı Fransevi, Kamus-ı Türki, Kamusu'l-Alâm gibi gayet lüzumlu pek faydalı eserleri elimizden düşmeyerek kendisi için her an rahmet ve şükran vesilesi olan Ş. Sami Bey'in sırf neslen Türk olmamasından dolayı, Türklüğe, Türkçülüğe ettiği büyük hizmetleri, hiç bir ciddi incelemeye dayanmayan yanlış düşüncelerle örtmeye ulaşılmamalıdır. Bence Fraşerli Semsettin Sami Bey üçüncü devre Türkçülüğün büyük simalarındandır.» Türkçülük akımına, hizmeti gerçekten büyüktür.

Sami'nin Arnavutluğu karşısında Türklüğü tartışması gereksiz ve yersiz bir tartışmadır; yararsız olduğunu söyleyemem. Yararı, bir değil ikidir: Birincisi, her milliyetçinin bir yanına getirebildiği açıklıkla ilgili. Milliyetçiliğin içinde yayılmacılık var. Bir ulusu, ulusun dayandığı halkı, kültürünü, kalıtını sevmek var; buna ek olarak, daha büyük birlikleri, emperyal düzenleri, kurmak gerekçesiyle de olsa bir yayılma eğilimini de saklıyor. Bu yanıyla bir milliyetçi için, zaman zaman, milliyetten ve dayandığı halktan öte, yayılma eğilimi, bu eğilimin büyük birlikler kurmaya açılan kapıları ön plana çıkabiliyor.

Şemsettin Sami, Türklüğü, «intisabiyle iftihar olunacak» bir ulusun adı olarak görüyor. Bu ilginç aydın (*)

Öyle görünüyor Şemsettin Sami hem Arnavut milliyetçisi ve hem de Türk nasyonalisti olarak kutlanıyor. Büyük bir başarı olduğunu kabul ediyorum.

(*) «Şemsettin Sami, yakınlarının ve kendisini tanıyanların anlattığına göre, uzun boylu, zayıf yapılı, çıkık alınlı, parlak kara gözlü imiş. Yanaklarıyla çenesini örten uzun ak sakalı, saçları tepesinden arkaya dökülmüş başıyla, olduğundan daha yaşlı görünürmüş. Güler yüzlü ve ağır başlı hali, kimseyi incitmek istemeyen nazik ve alçak gönüllü davranışlarıyle karşısındakilerde saygı ve sevgi uyandırırmış.»

«Sami, ailesine ve ev halkına karşı çok şefkatlidir. Kimseye kızıp öfkelenmemiş, hizmetçileri bile azarlayıp kırmaktan çekinmiştir. En sinirlendiği anlarda, karşısındakine 'çok ayıp ediyorsunuz' demekle yetinirmiş.»

«Kendisini ev içinde gecelikli gören olmamıştır. Sami, evde, yazın sırtına yakası çekilince kapanır bir gömlek geçirir, ayağına da arkası kapalı bir terlik giyermiş. Kışın ise, siyah,

için, «Türk», Agâh Sırrı'nın özetlemesiyle, «Adriyatik Denizi kıyılarından Çin sınırlarına ve Sibirya'nın uçlarına dek yayılmış olan bir ümmetin adıdır»[81]. Kuşkusuz, Türklerin yayıldıkları coğrafya, Arnavutlarınkinden çok büyüktür.

«Ben isterim ki yazacağımızı Kaşgarlı, Taşkentli, Kırımlı, Tebrizli de anlasın. Onların yazdığını da biz anlayalım.» Sami, 24 Ağustos 1314 tarihli Sabah'ta, İzah-ı Meram başlığı ile bunları yazıyor. Kuşkusuz ve örnek olsun, Arnavutça böyle bir genişliği sağlamaktan çok uzak.

Sami, Türk dilinin birliğini savunuyor. Agâh Sırrı'nın özetiyle şöyle yazıyor: «Türkçeye Osmanlıca demek ne kadar yakışmazsa, Maveraünnehr'de ve Çin'deki 'hemcinslerimiz'in diline de Çağatayi demek o denli yakışmaz. Çünkü Çağatay, 'akvam-ı Türkiyye'den yalnız küçük bir kavmin adıdır. Oradaki Türkler'in diliyle bizim dilimiz bir olduğundan, ikisine de Türk dili adı verilmek gerekir. Aradaki farkı göstermek istersek, onlarınkine doğu Türkçesi, bizimkine batı Türkçesi demek uygun olur.» Buradaki savunma bile, Sami'nin yumuşak kişiliğini tamamlayan emperyal heveslerivle uyum içinde görünüyor.

Bunun uzantısı var: Merkezden ve özellikle İstanbul'dan ne çıkar bilinmez; ancak, Türkçülerin pek büyük bir çoğunluğu merkez dışından çıkıyor. İsmail Habip, Ziya Bey'e bilimin Türkçülüğünü, Köprülüzade Fuad'a da Türkçülüğün bilimini lâyık görüyor (*). Güzel bir söyle-

---

çok uzun bir pardesü, ya da cübbeyi andırır bol bir palto taşırmış. Hırka giymez, pamuklu eşya sevmediği için geceleri yorgan örtünmez, battaniye kullanırmış.»

«Rahatsız olduğu için sağlığına çok dikkat eder, başını ve yüzünü her gün soğuk su ile, sakalını sabunla yıkarmış. Berbere hiç gitmez, sakalını uzadıkça kendisi düzeltirmiş. Odasında gece gündüz soba yanarmış.»

«Akşamları boş saatlerinde, kızına Victor Hugo'dan, ya da Lamartine'den parçalar okurmuş.»

Agâh Sırrı Levend, Şemsettin Sami, Ankara, 1960, s. 48-49.

(*) «Ziya Gökalp ilmin Türkçülüğünü yapmıştı, ondan en çok feyz alan Mehmet Fuat da Türkçülüğün ilmini yapmağa başladı.»

yiş, tartışma götürür. Mehmet Fuad'ın Türkçülüğe hizmetlerinin büyük olduğunda kuşku yok, ancak hiç bir yerde militan olmadı. Hiç bir zaman bir akımının militan savunucusu haline gelemedi. Bu yüzden İstanbul doğumlu Fuad Köprülü'yü has anlamda Türkçü sayamıyorum.

Birinci ve İkinci Meşrutiyet'in aktif eylemcisi, albaylıktan emekli, 1908 Devrimi sonrasında İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi ve Türk Dili Müderrisi, Cumhuriyet Dönemi Erzurum Milletvekili Necip Asım'ın ise önemli ve önde gelen bir Türkçü olduğunda hiç kuşku yok. Necip Asım, Türklerin içinde bulunduğu aşağılık duygusunu çok iyi gören ve bütün çalışmalarını Türkleri aşağılık duygusundan kurtarmaya çalışan bir aktivisttir.

Türkleri aşağılık duygusundan kurtarmak için, kendi deyişiyle «Vavlı Türk» oluyor. Bir mektubunda yazıyor: «Tarihlerimizde 'Etrak-ı biidrâk' yazdığını gördüğümden ve Osmanlılardan bir çoğunun Türk'e hakaret ettiklerine şahit olduğumdan Türk'ü 'vav' ile yazdım. Niye böyle yazıyorsun, diyenlere de 'Etrak-ı biidrâk' yazılmasın diye cevap verdim. Ve Bab-ı âli Caddesi'nde adım 'Vavlı Türk' oldu»[82]. Türk'ü, hakaret dolu Arap ve buradan da Osmanlı kaynaklarında olduğu türden, Terk ve çoğulu Etrak, yazmaktan kurtarmaya çalışan Necip Asım da Türklüğün sınır bölgelerinden geliyor (*). Anadolu'nun Arap nüfusa en yakın kasabalarından birisi olan Kilis'te dünyaya gelmiş.

Arap kaynakları, Türkler'den hep, Etrak-ı biidrâk, An-

İsmail Habip (Sevük), Edebi Yenilgimiz II, İstanbul, 1932, s. 436.

(*) «Border populations are usually imbued with a particularly militant nationalism» Encyclopeadia of Social Sciences, Cilt XI, s. 234.

«Necib Asım Bey'in Türkçülüğe hizmetleri, bilhassa lisan ve tarih sahasındadır; ve Necib Asım Bey'dir ki, ilk evvel, Türklerin dil ilmi ve tarih sahasında Avrupa usulleriyle çalışmakta olduklarını Avrupa'ya tanıtmıştır.»

Prof. Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri - 1928 Yazıları, Ankara, 1981, s. 91.

layışsız Türkler, olarak söz ediyor. Necip Asım, Terk yerine Türk yazımını ileri sürerek, buradaki uyaktan ve hakaret dolu deyimin kullanılmasını kolaylaştıran ses uyumundan kurtulmaya çalışıyor. Aslında bütün çalışma ve yazılarında, özellikle Arapların yüzyıllar süren horlamalarından özgürleşmek istiyor. «Türkler olmasaydı o koca Asya'da ne Iran, ne Çin ve ne de Arap fikirleri kendi siyasî hudutlarından öte geçemezlerdi»[*], diye yazıyor. Türklere uygarlık yaratıcı olmasa bile uygarlık yayıcısı bir rol bulmaya çalışıyor. Tam bir savunma içinde, Türklerin tarihe mal olduğu kabul edilen «kötülüklerinin», diğer emperyal güçlerin kötülüklerinden daha fazla olmadığını yazıyor. Şöyle: «Bugün medenî milletlerin o zamanki halleri Türk ve Moğollarınki ile mukayese edilirse Türklerin ahlâk ve diğer faziletler bakımından onlardan kat kat üstün oldukları görülür. Türk ve Moğollarda Romalılar, Yunanlılar ve Arapların cahiliye devrinde görülen kötülüklerin hiç birisi değilse de pek çoğu görülmez.» Arap nüfusun sınırına yakın bir bölgeden gelen Necip Asım, Arap aşağılamasından kurtulabilmek için dengeli adımlar atıyor.

Ayrıntı ile daha sonra ele alacağım; fakat burada Ziya Bey'den söz etmenin sırasıdır. Bu, yazdıklarından çok kişiliği örnek aydın, Diyarbakır'da doğmuş. Bir yabancı çalışma «Gokalp's political opponents, however, maintain that he was of Kurdish origin» diye yazıyor (*). Kürt kökenli olduğu tartışması bir yana, Kürtçe bildiği ve Kürtler üzerine araştırmalar yapmış olduğu kesin görülüyor.

Şimdi Sami'nin Arnavutluğu üzerine yapılan gereksiz ve yersiz tartışmanın, yararlarının ikincisine geliyorum. Birincisi, milliyetçiliğin bileşenleri arasında yayılmacı eğilimlerin varlığı ile Türk ulusçuluk akımının baş ak-

---

(*) Uriel Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, London, 1950, s. 21.

«Kürdçe konuşmasına ve bu dil üzerinde bazı araştırmalar yapmasına rağmen, anadili Türkçe idi.»

İbid., s. 22.

törlerinin Türk olmayan veya Türklüğün sınır bölgelerinde yaşayan öğelerden çıkmasıyla ilgili. Bunun önemlice bir açıklık olduğunun kabul edilmesi gerek. İkincisi, bu nedenlere bağlı ve başka etkilerin eklenmesiyle ortaya çıkmış olabilir; Türk ulusçuluğu, bir eğilim olarak, ılımlılık niteliğini kaybetmiyor. Şemsettin Sami bu niteliği sürdürüyor. Agâh Sırrı'nın özetlemesine göre, «'Lisan-ı Millimiz' olan Türkçe dünyanın en güzel dili değilse bile en güzel dillerinden biri olduğuna asla şüphe yoktur» görüşünü savunuyor. Kamus-ı Türki'nin önsözünde ise şunları yazıyor: «Lisanımız Türkçedir, bu lisana mahsus lügat kitabına daha başka isim düşünmek abestir. Lisanımızda kullanılan kelimelerin tamamı da, hangi lisandan alınmış olursa olsun, hakikaten kullanılmak ve bilmek şartıyla, Türkçeden sayılır.» Çok güzel ve son derece tutarlı.

Güzelliği ve tutarlılığı, Aydın Üzerine Tezler'deki yerinden geliyor. Kompozisyon, bileşenleri güzelleştiriyor.

Foundations of Turkish Nationalism yazarı Uriel Heyd'ten bir aktarma daha yapabilirim: «Bilimsel ve estetik Türkçülük, kökenini, Batı etkisini borçlu iken, siyasal Türkçülük, Rusya'dan gelen bazı Türk aydınlarının çabası sonucu ortaya çıktı»[84]. Gerçekten de Türkçülüğün, daha sonraki önemli isimleri, Gaspıralı İsmail, Ahunzade Fethi Mirza, Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet ve nihayet Akçura Yusuf, hep Rusya'da doğdular; çoğu Rusya'da yetişti. Türkçülüğü geliştirdiler ve bunu yaparken Türkçülük içinde var olan (*) Rusofob eğilimleri de güçlendirdiler.

(*) Bir bölümü şimdiye kadar açıklanan nedenlerle, Türk aydın hareketi içinde Rusofob eğilimler hep var oldu. Rusofob eğilimlerin bir kaynağı, Anglofil tutumlar oluyor. Bu en çok Kemal Bey'de görülüyor. Leon Cahun'un, bundan da öte, «anglomane» olarak nitelediği Kemal Bey için, biyografisini yazan Mithat Cemal, «Rus düşmanlığını manzum olarak da ilk yazan Kemal'dir» diyor. Kemal'in Rusya düşmanı manzumesi şöyle:

Rusya doğumlu entellektüellerin Türk aydın hareketine etkileri dar anlamda Türkçülüğü aşıyor, daha geniş anlamda bir ulusçuluğa kadar uzanıyor. Bunun için Hilmi Ziya'nın «Meşrutiyet yıllarının unutulmuş, fakat değerli bir düşünürü» olarak nitelediği Musa Akyiğit'i, çok kısa da olsa, hatırlamak gerekiyor. Akyiğitzade Musa, çok yazan ve etkisini yayan Ahmet Mithat bir yana bırakılacak olursa, Cumhuriyet öncesi dönemde himayeciliği savunan ilk ve tek iktisatçı oluyor. Merkantilizmin bir uzantısı olan himayeciliğin, milliyetçiliğin vazgeçilmez bütünleyicisi olarak anlaşılması gerekiyor. Ne yazık, Musa Akyiğit'in görüşleri, Sakızlı Ohannes Paşa ve İttihatçı Maliye Nazırı Cavit'in liberalizmi yanında pek cılız kalıyor.

Akyiğitzade Musa Kazan'da doğdu ve Rusya'da jimnazda okudu. Bitirince Türkiye'ye geldi, Mülkiye'yi birincilikle bitirdi. Harbiye'de Rusça ve İlm-i Servet, bugünkü dille iktisat, öğretmenliğine atandı. Bundan sonra da serbest pazar görüşlerine karşı çetin ve yalnız bir mücadeleyi başlattı. Musa, Hilmi Ziya'nın verdiği özet bilgiye göre, şunları savundu: «Serbest Pazar sisteminde kuvvetli zayıfı ezer. İç pazar kuvvetli tarafın eline geçer. Çiftçi olan bir memleket endüstriyi himaye etmeden ise çiftçilik devrinde kalmalı mıdır? Serbest Pazarla öyle bir memleket halkı daha ucuza malı dışardan tedarik edemez

---

Bayraklarına edilse dikkat,
Hepsinde birer ukaab vardır,
Zulm eylemez hukuka hizmet
Yerden göğe bir hitap vardır.

Kemal'de Rusya fobisi o kadar güçlü ki, Suavi'nin trajikomik çırağan girişimini bile «Suavi'nin hareketi Rusya parmağıyle olduğunda şüphe yoktur» diyerek Rusya'ya bağlıyor.

Kemal, Murad'ı tahta oturtmak isteyen partinin önde gelen isimlerindendir: Kuntay, «daha Murad'ın cülusundan evvel İstanbul'da, gizli bir İngiltere vardı» diyerek, bunu da anlatmaya çalışıyor. Ekliyor: «Hasılı Murad'ın cülusu, Avrupa'nın Rusya'dan başka hemen her büyük devleti için sevimliydi.»

Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, Cilt II Kısım I, İstanbul, 1949, s. 757-765.

mi?»[85] Musa Akyiğit'in, formüle edilen bu sorulara verdiği cevap şöyle: «İktisat tarihi gösteriyor ki, biri çiftçi, biri endüstrici olan iki memleketten birincisi ikinciye iktisatça tabi olur. Yani servet elde etme bakımından bağımsız olamaz. Çiftçi İrlanda, endüstrici İngiltere'ye bağlıdır.» Musa Akyiğit, ekonomik bakımdan bağımsız olabilmek için, sanayi alanında ilerlemek gerektiğini savundu.

Etkili olamadı, işinden oldu, çıkardığı gazete, İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından kapatıldı. İttihat ve Terakki için, ekonomik bağımsızlığı savunmak yerine, Turan şiirleri yazmak, Türkçülük açısından yeterli sayıldı. Bu yüzden olmalı Petersburg'ta eğitim görmüş olan ve Türkiye'de Turan şiirleriyle tanınan Hüseyinzade Ali, hem İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda önemli rol oynadı ve hem de Türkçülük akımının önde gelen isimleri arasına girdi (*). 1890 yıllarında Türkiye'de en itibarlı okul olan ve aynı zamanda bir «ihtilâlcilik mektebi» sayılabilen Tıbbiye'de de okudu ve «Ali Turan» adını alarak ün yaptı.

Ahunzade Feth Ali, yine Rusya'da doğup eğitim gördü, fakat etkinliğini İstanbul'da aradı. Hakkında net olarak bilinen, Türkiye'de alfabe üzerinde ilk reform önerisinin sahibi olmasıdır. Bu önerisini Tanzimat'ın Üç Paşası'ndan Keçecizade Fuat Paşa'ya ve sadrazamlığı döneminde sundu. Keçecizade bu öneriyi, incelenmek üzere, Cemiyet-i İlmiye-i Osmani'ye havale etti. Alfabe üzerindeki ilk değişiklik önerisi, böylece, Cemiyet-i İlmiye tarafından reddedildi.

Mehmet Emin Erişirgil'in «Yusuf Bey Osmanlı Türklerini ilk defa uyandıranın Rus Türkleri olduğunu iddia etmekten hiç bir zaman vazgeçmemiştir»[86] dediği Yusuf Akçura'ya göre «Mirza Feth Ali'nin Türk fikir ve edebiyat hayatında en büyük ehemmiyeti, Türkçe ilk tiyatro yazan bir muharrir olmasıdır»[87]. Akçura'nın verdiği bilgilere gö-

---

(*) «Rusya'dan İstanbul'a gelen Hüseyinzade Ali Bey Tıbbiye'de Türkçülük esaslarını anlatıyordu. 'Turan' ismindeki manzumesi, panturanizm mefkuresinin ilk tecellisi idi.»
Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s. 8.

re, Mirza Feth Ali'nin Azeri Türkçesiyle yazdığı piyesler, Kemal'In Vatan yahut Sllistre'sinden daha önceki bir tarihe denk düşüyor.

Bu bölümün sonuna pek çok yaklaşıldı. Rusyalı Türklerin Türkçülük akımı içindeki rolünü, Ağaoğlu Ahmet ile Akçuraoğlu Yusuf'tan ileride söz edebilmek umuduyla, Gaspıralı İsmail ya da Rusya'daki ismiyle İsmail Gasprenskl ile tamamlamaya çalışıyorum.

Burada söylenmesi ve tekrarlanması gereken şu: Sınırda veya başka halklar arasında, başka ulusların egemenliği altında, yaşamış Türkçüler, büyüklük ve birlik anlamında, militan oluyorlar. Birliği istedikleri için, birleştirici ve bu yüzden de ılımlı oluyorlar.

«Turan» şiirleri ve Hüseyinzade Ali, bu eğilime pek çok uyuyor. Petersburg'ta üniversite öğretiminden sonra Istanbul'da Tıbbiye'ye girdiği için daha yaşlı ve «Turan» ideolojisiyle, ilerde önemli olabilecek Abdullah Cevdet ve Yusuf Akçura türünden genç Tıbbiye öğrencilerini büyüleyen, Hüseyinzade «Turan» diyor:

Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müştereken menşei Turan.
Cengizleri titretti şu afak-ı seraser,
Timurları hükmetti şehinşahlara yekser!

Yalnızlıktan ve güçsüzlükten acılı Hüseyinzade, Vambéry'nin yazdıklarının etkisiyle olmalı, Macarları kardeş sayıyor ve Turan kaynaklı olduklarını yazıyor.

Yusuf Akçura'nın eniştesi ve Akçura'nın «bütün Türkçülük hareketinin merkezi siması» olarak nitelediği Gasprenski'nin politika ve ideoloji sahnesindeki ilk ve uzun süreli uğraşı «Rusya Müslümanlığı» oluyor. İsmail, Rusya Müslümanlarının birliğini kurmaya çalışıyor, bu amaçla «Rusya Müslümanları İttifakı» içinde, aktif olarak çalışıyor.

İsmail Gaspıralı, bütün Rusya müslümanlarının birliğini istediği için, önce dilde birliği gerekli görüyor. Bu, pek doğal; bundan bir adım ileride, bütün müslümanların

dilde birliğinin Türkçe ile sağlanabileceğini savunuyor. Bu, Türkçe'nin birliği demek oluyor.

Öyleyse Türkçe'nin birliği sağlanmalıdır. Bu düşünceyle Gasprenski, 1906 yılında toplanan Rusya Müslümanları İttifakı'nın Üçüncü Kongresi'ne somut bir öneriyle geldi. Bir kaynakta yazıldığına göre şunları önerdi: «Muhtelif kıtalardaki Türkler hep birdi. Zaman ve mekân ayrılıkları yüzünden şive ve âdetlerde bazı ihtilâflar husule gelmişti. Fakat edebî lisan itibariyle bütün Türkler arasında bir vahdet lâzımdı. Dört senelik iptidaî mekteplerinin ilk üç senesinde çocuk kendi mahallî şivesiyle okuyacaktı. Fakat son senede ona bütün Türklüğe şamil edebî lisan öğretilecekti. Bu sayede gittikçe Türk vahdeti husule gelecektir»[88]. Dil, her zaman, birlikten yanadır Türkçe, birliği sağlanabilirse, geniş bir coğrafyaya yayılabilecektir.

Tekrarlayarak özetliyorum: Türkçülük, çaresizliktir. Bu, değişmez tezdir. Türkçülük, çaresizlik olduğu için, yerel kaynaklıdır. En çaresiz olan, Anadolu Türkleri'dir. Ancak Türkçülük akımını, Türk olarak doğmayanlar ya da sınırda doğanlar geliştirdiler. Bunlar, genç Türkçülük akımına, taşıyamayacağı kadar büyük işlevler verdiler. İtici ekonomik güçten yoksun Türkçülük akımına, birlikçi ve bunun için de yayılmacı fonksiyonlar yüklediler.

Özetlemeye devam ediyorum; bunun için üç ayrı kaynaktan üç ayrı aktarmayla başlamam gerekiyor. Birinci aktarma, Servet-i Fünun Dergisi'ni yayınlayan Ahmet İhsan'dan ve anılarından. Yaşadığı dönemden aldığım parçalar şunlar: «Kırım muharebesini takip eden senelerde ve o devrin yetiştirdiği Koca Reşit Paşa, Ziya Paşa, Büyük Kemal Bey gibi yüksek ilim ve irfan adamlarının himmetiyle memleketimizde zorla doğurtulmuş olan Milliyet fikri çok seneler uykuda kalmıştı. Milliyet fikrini her şeyden üstün tutup mevcudiyetimizi ve paramızı milletimizin içinde dolaştırmak vazifesini, benim neslim hayata atıldığı zaman ne duymuş, ne öğrenmiş idi. Bütün Türkler, hele tekmil İstanbul Türkleri bu yüksek meselenin asla farkında bile değildi»[89]. Ahmet İhsan'a göre, Türklük

uzun yıllar, İstanbul'a uğramadı. «Günlük gazetelerin sahipleri Çörçil, Filip, Mihran, Nikolaridi adlı idi. Mecmuaları Karabetler, Gasparlar, Ohannesler çıkarırdı.»

Sadece gazete ve dergiler mi? İstanbullu yayıncı ve Cumhuriyet döneminde İstanbul'a Bomonti biralarını kazandırarak hizmetini sürdürebilmiş olan Ahmet İhsan'ın anılarından küçük bir not: «Gene 1897'de ilk Türk eczanesi açıldı. Şehzadebaşı'nda idi. Hamdi Eczanesi isminde idi.» İstanbul'da ilk Türk eczanesi olan Hamdi Eczanesi'nin açılışını çok önemli buluyorum.

Rastlantı olmadığı için önemli buluyorum. 1897 yılı Türkler'in yalnızlığını, güçsüzlüğünü, çaresizliğini çok aşağılayıcı bir biçimde anlatan bir yıldır. 1880 yıllarında başlayan ve 1895 yılında alevlendikten sonra 1897 yılı başında tekrar başlayan Girid Adası'ndaki Grek isyanı, 1897 yılının sonlarında, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin bir ültimatomu ile çözüme bağlanıyor. Başta İngiltere ve Avrupa Devletleri, Türkiye'ye bir ültimatom vererek, Girid'i tümden boşaltmasını istiyor.

Türkiye, İngiltere'nin bir ültimatomu ile, çaresiz, Girid'i terk ediyor. Aynı yıl İstanbul'da ilk Türk eczanesi olan Hamdi Eczanesi açılıyor.

İkinci aktarmayı Edebiyat Tarihi'nden yapıyorum. Uzun olabilir, gerekli olduğundan kuşku duymuyorum: «Bütün münevver tabakaya, bir iki senedir başlayan, Servet-i Fünun edebiyatı tamamiyle hakim olduğu bir sırada Yunan harbi başladı. Abdülhamit'in sıkı mutlakiyet idaresi altında çok şiddetlenen sansür, bu harp vesilesiyle vatanın havasında yeni bir heyecanın dalgalanması yüzüsuyu hürmetine biraz gevşemiş, ilk zafer haberlerinin verdiği sevinçle bu nisbî serbesti biraz daha genişlemişti»[80]. Savaş, edebiyatsız olmaz.

«O devrin başta Servet-i Fünun olmak üzere gazete ve mecmuaları harp için Nüsha-i Mümtaze'ler neşrettiler. Lâkin meselâ Hamid'in 'Ordu-yu Hümayunda Bir Şair' gibi derin; Fikret'in 'Hasan'ın Gazası' gibi uzun manzumelerini yine ancak mahdut münevverler anlayabilirdi. Halbuki bu harbi yapan Mehmetçik'in de anlayacağı şiirler

GİRİT ACISI

Mümtaz Soysal

Kendi sorunlarını topu topu 200-250 yıllık bir geçmişin derinliğiyle düşünebilen Amerikalı için 1897 bile çok uzaklarda kalmış bir tarih gibidir.

Oysa, binlerce yıllık bir tarihin dersleriyle yoğrulup bugünlere gelen bir kavim için 1897 daha dün sayılır. Unutulamayacak, yok sayılamayacak kadar yakın. Kısa ve hızlı yaşamın içindeki Amerikalı geçen yüzyılın sonlarında onları çoktan unutmuş olsa da, biz unutamayız.

Özellikle Girit'in nasıl elden çıktığını.

Hem de, kazanılmış Dömeke Meydan Muharebesi'nden sonra Osmanlı'nın zaferiyle noktalanmış bir savaştan sonra.

Girit Rumları Müslüman nüfusu bir yana itip 1897'de yeniden ayaklanarak adayı Yunanistan'a kattıklarını ilân etmişlerdi. Yunanistan da donanmasını Girit sularına yollayıp karaya asker çıkarmış ve ancak Avrupa devletleri adadaki güvenliği sağlamak üzere çokuluslu bir kuvvet kurduktan sonra askerlerini geri çekmişti. Arkasından Makedonya'da karışıklık yaratıp öbür Balkan devletlerini Osmanlı'nın üzerine çullandırmak istedi ama, açtığı savaşta yenildi. Ne var ki, Girit'teki karışıklık devam edince, İngiltere ve öbür devletler Yunanistan'ı kışkırtıcılıktan vazgeçirecekleri yerde Bab-ı âli'ye ültimatom verdiler ve bütün Osmanlı askerinin adadan çekilmesini sağladılar. Sonra, adanın İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan işgaline bırakılışı, Yunan Prensi

Yorgi'nin valiliğe atanması, Rumların yaptıkları anayasa ve Balkan Savaşı'yla noktalanan Yunan ilhakı, göçe zorlanan Türkler, acılar, kopuşlar...

Girit, bizim tarihimizde, kanla kazanılmış haklı davanın Avrupalı eliyle haksızlığa, yitirilmiş bir davaya dönüştürülmesini simgeler.

Kolay unutmayız.

Unutamadığımız içindir ki, «Magosa»nın güney mahallelerini karşılıksız Birleşmiş Milletler'e verin, gerisini bize bırakın» sözleriyle kapılarımıza çullanan, bir yandan «küçücük bir iyi niyet jesti» derken bir yandan da ambargo başta olmak üzere aba altından çeşitli sopalar gösteren sözde dostlara bir başka bakarız.

Onlar pek anlamaz niçin böyle baktığımızı.

Oysa, bunu anlamadan Türklerle anlaşmak zordur.

Ama, bunu anlamak zorunda olanlar yalnız onlar değil. Türkiye'yi yöneten ve yönetecek bütün iktidarlar da halkın benliğinde, toplumun bilinçaltında yatan bu duyguyu, «geçmişte hep enayi yerine konmuş olma» kompleksini ve bu kompleksi bir defa daha yaşamanın yaratabileceği acayip tepkiyi hesaba katmak zorundadırlar.

Karşılığında hiçbir şey almadan Kıbrıs'tan birşeyler vermenin doğuracağı boşluk duygusunu bin dereden getireceğiniz sularla dolduramazsınız. «Ama, başka türlü, Amerika silâh vermeyi kesecekti» derseniz, yığınlardan alacağınız yanıt, «Peki, o silâhlar kendi çıkarımızı, namusumuzu, enayi yerine konmamak hakkımızı korumak için değildi de ne içindi?» sorusuaur.

Çünkü, bu üçlü oyunun faturasını yüklenmekten artık Türkiye'de herkese gına gelmiştir.

Yunanistan, Ege'deki Lausanne dengesini bozacak, adaları silâhlandıracak, karasularını ge-

nişletmeye hazırlanacak, Türkiye'nin kıta sahanlığı haklarını tanımayacak, aldatmacayla NATO'nun askerî kanadına yeniden döndükten sonra hava hattı konusunu görüşmeye bile yanaşmayacak, Batı Trakya'daki Müslüman nüfusu canından bezdirecek, Kıbrıs'a yeniden asker yığacak ve onun giriştiği bu oyunlar yüzünden Doğu Akdeniz'deki Batı çıkarları fazla çalkalanmasın diye bütün fatura Amerika tarafından Türkiye'nin ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin önüne konacak.

Bu faturayı elinin tersiyle itmeyi becerememiş, Girit acısını unutmamış bir halkın yüzüne bakamaz.

. . . . . .

Milliyet, 7 Mart 1984.

yazılmak lâzım değil mi? İşte Rüsumat Emanet-i Evrak Müdürü Mehmet Emin Bey, bu emelle birkaç tane sırf Türkçe şiir vücude getirdi.» Sonradan yayınlandığı adıyla «Türkçe Şiirler» böylece, savaş için ve Mehmetçik'in beğenisine uygun düşebileceği umuduyla, yaratılmış oldu.

Anadolu'dan Bir Ses
yahud
Cenge Giderken

Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur.
Sinem, özüm ateş ile doludur
İnsan olan vatanının kuludur
Türk evlâdı evde durmaz, giderim.

* *

Muhammed'in kitabını kaldırtmam
Osmancığın bayrağını aldırtmam
Düşmanımı vatanıma saldırtmam
Tanrı evi viran olmaz, giderim.

* *

Bu topraklar ecdadımın ocağı
Evim, köyüm hep bu yerin bucağı
İşte vatan, işte tanrı kucağı
Ata yurdum evlât bulmaz, giderim.

* *

Tanrım şehid, duracağım sözümde
Milletimin sevgileri özümde
Vatanımdan başka çare yok gözümde
Yar yatağını düşman almaz, giderim.

* *

Ak gömlekle göz yaşımı silerim
Kara taşla bıçağımı bilerim
Vatanım için yücelikler dilerim
Bu dünyada kimse kalmaz, giderim.

Üçüncü aktarmayı Ziya Bey'den yapıyorum; Ziya Gökalp, Mehmet Emin'i kaynak göstererek Mehmet Emin'in Türkçülüğünün kökeni konusunda şunları yazıyor: «Türk şairi Mehmet Emin Bey'e, Türkçülüğü aşılayan -muamileyhin beyanatına göre- Şeyh Cemalettin Efgani'dir»[91]. Bu açıklama, hiç de, dayanaksız görünmüyor. Mehmet Emin, Cemalettin Afgani'nin İstanbul sohbetlerine katılıyor.

Çok açık, Mehmet Emin herhangi bir edebiyat beğenisinden pek uzak görünüyor. Ciddi bir edebiyat eğitimi görmediğini kabul ediyor. İdadi'de okuduğu sırada kitabet öğretmenliğini Lâstik Said Bey yapıyor. Lâstik Said Bey, aynı zamanda, şair kabul ediliyor. Şiirlerinden yalnızca birisi bugün de hatırlanabiliyor ve daha da hatırlanacak.

Arapça istiyen urbana gitsun
Acemce istiyen İran'a gitsun
Frengiler Frengistan'a gitsun
Ki biz Türküz bize Türkî gerektir
Bunu fethetmiyen cahil demektir.

Lâstik Said Bey'in ulusçu, ancak şiir değeri açısından pek yoksun bu beşliğinin, öğrencisi Mehmet Emin'i, diğer çağdaşlarıyla birlikte, pek çok etkilediğini kestirmek zor olmamalı. Lâstik Said Bey'in en iyi öğrencisi «Millî Şair» Mehmed Emin, ne yazık edebiyat tarihinden çok Türkçülük tarihinin önemli bir aktörü olabiliyor.

En güzel yüz bize çirkin, biz severiz: Türk yüzü
En iyi öz bize fena, biz isteriz: Türk özü
Milletimiz alkışlarız, anıldıkça Türk sözü
Biz Türkleriz, biz bu kanla, biz bu adla yaşarız!

Derin horlanma ve aşağılık duygusuna bir tepkiyle «en güzel yüz bize çirkin, biz severiz Türk yüzü» diye haykırmak ihtiyacını duyuyor. Türke Türkü sevdirmeye çalışıyor. Gelişmiş, beğenisi incelmiş, aklı genişlemiş Türke değil, basit (*) Türk'e; Aydıntürk'e değil, sıradan Türke ulaşmaya çalışıyor.

Edebiyat tarihçisi İsmail Habip, Mehmet Emin'in 'Türkçe Şiirler' kitabının zamanında değerlendirilişini ele alırken, farklı kelimelerle de olsa, bu ayrılığa işaret ediyor: «Kendi zamanındaki görünüşe göre bu eser piyano ve keman çalanlara karşı basit bir kaval sesi gibi saf bir eğlence mahiyetinde görülmüştü. O manzumecikler de hiç bir şiiriyet yoktu, hiç bir ahenk bulunmuyordu; sadece avam anlasın diye sırf Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimelerle, sırf parmak hesabı vezni kullanılarak, sa-

---

(*) «Şair Mehmet Emin, son derece basit ve mütevazi bir adamdı. Beyaz top sakalı çehresine bir ortodoks papazı görünümü verirdi. Toplantılara gelince en önde iğreti bir sandalyeye oturur, ellerini önüne bağlar, öylece put gibi sessiz ve hareketsiz dururdu. Söze hiç karışmazdı. Arada sırada bizlere en yeni yazdığı manzumesini okurdu. Manzumelerde hep büyük kelimeler kullanarak dinleyicilerini etkilemeye çalışırdı. Ne var ki, o günkü milliyetçi gençler onu kendilerinin büyük şairi sayarlardı. Çünkü, 'Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur' sözünü ilk defa söyleyen o olmuştu.»

M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım 1905-1950, İstanbul, 1977, s. 70-71.

dece okuyup yazmak bilmeyenlerin bile anlayabilmesi için yazılmış eserciklerdi.» Türkçülüğün ilk büyük şairi, yalnızca «avam» için yazdı.

«Garîptir ki, veya garip olmaktan ziyade tabiî görülmelidir ki, 'Türkçe Şiirler' şairinin, Türk milletini böyle sarahatle anarak çıkardığı ses dahilden ziyade hariçte daha fazla alâka uyandırdı. Çünkü biz henüz şuurlu milliyet devrine girmiş bir edebiyata malik değildik.» Mehmet Emin için bir şanssızlık olabilir; bilinçli ulusçu bir edebiyat olmadan, «Millî Şair» oldu. Edebiyat tarihinde yıllar sonra gelecek Orhan Veli'nin «Garip» akımını önceledi. Orhan Veli de Türk şiirini, ulaşmış olduğu yüksek ve sorumlu düzeyden alıp «garip» insanın sorumsuz, yıkık, hülyasız beğenisine hapsetmeye çalıştı.

Ancak Orhan Veli ve arkadaşı «Garipçiler», bir kaçışı, bir toplumdan uzaklaşmayı, bir dejenerasyonu temsil ederlerken, Mehmet Emin olanca yalınlığı ve basitliği içinde ve tarih içinde, bir ileriye adımı ifade etmeye çalışıyordu.

İslâm birliği esini ile harekete geçti, Türkçülüğe vardı; Türk olarak basit insanı gördü, halkçılığa yaklaştı. Halkın beğenisini sanat saydı, «Türk Sazı» şiirlerine başlık oldu. Türk beğenisini ve müziğini, çobanın yalınlığını gözeterek, tek boyutun tekrarına indirme eğilimini başlattı. Bu eğilim 1930 yıllarında tekrar toprağa atıldı, 1960 yıllarında filiz verdi, 1970 yıllarında tekrar Türk beğenisini ve müziğini boyunduruğu altına aldı. Kısırlaştırdı.

Ben oyum ki tellerini haykırttığım millî saz,
Beş bin yıllık mermerlere, kemiklere can verir,
Ve bir fatih kılıcından büyük zafer gösterir!

Millî Şair, sanatçı ve düşün adamı yeteneğinden yoksul doğdu, yoksun büyüdü. Ancak etkili oldu. Eylem adamı olamasa bile tarihsel eylemi etkiledi.

Ey Allahım mademki sen fikrimi hür yarattın
Bana kendi adımdan önce şair dedin,
Benden hakka kin, isyan; benden zulme öç istedin!

Türk aydın hareketinin tarihi, ne cilveli bir tarih! Türk Aydın tarihinin Millî Şair'i, şair değil. Şair olmayan Millî Şair, Tanrı'ya şükrediyor: «Bana kendi adımdan önce şair dedin.» Şair olmayan Mehmet Emin, Millî Şair oluyor ve toplumunun Millî Şair'den ne istediğini yazıyor.

Benden hakka kin, isyan; benden zulme öç istedin!

BİRİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 D.E. Eremeew, Na Stıki Azii i Evrope, Moskva, 1980
2 B. Lewis, The Arabs in Eclipse, Carlo M. Cipolla, ed., The Economic Decline of Empires, London, 1970, s. 108
3 S. Tekeli, Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi, Ankara, 1975, s. 12
4 N. Machiavelli, Prince, s. 36-37
5 ibid.
6 D. Erasmus, Deliliğe Methiye, Ş. Hulûsi çevirisi, İstanbul, 1956, s. 83
7 F.R. Atay, Başveren İnkılâpçı, İstanbul, 1951, s. 40
8 Z. Sertel, Hatırladıklarım 1905-1950, İstanbul, 1968, ikinci baskı 1977, s. 93
9 Koçi Bey Risalesi, sadeleştiren Z. Danışman, İstanbul, 1972, s. 23 ve 43
10 Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt I-II, s. 18
11 D. Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, üçüncü kitap, İstanbul, 1979, s. 1072
12 ibid., s. 1151
13 ibid., s. 1176
14 ibid., s. 1176
15 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Ankara, 1981, s. 317
16 ibid., s. 323
17 M. Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, 1931, yeni baskı, İstanbul, 1981, s. 193
18 ibid., s. 194
19 ibid., s. 195
20 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, ilk baskı 1923, İstanbul, 1961, s. 45
21 ibid., s. 23
22 Fuad Köprülü, op. cit., s. 194
23 ibid., s. 223-224
24 ibid., s. 225
25 ibid., s. 213
26 ibid., s. 26

27 ibid., s. 170
28 ibid., s. 171
29 İslâm Ansiklopedisi, Yedinci Cilt, s. 534
30 Prof. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıfları, ilk baskı 1919, İstanbul, 1981, s. 190-191
31 ibid., s. 194
32 ibid., s. 192
33 Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, ilk baskı 1926, İstanbul, 1980, s. 117
34 D. Urquhart, The Spirit of the East, Vol. I, London, 1893, s. 37
35 Cevdet Paşa, Tezakir 13-20, Ankara, 1960, s. 264
36 M. Emin Erişirgil, Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri, Ankara, 1958, s. 58.
37 Mehmet Kaplan ve diğerleri, Atatürk Devri Fikir Hayatı II, Ankara, 1981, içinde, s. 571
38 Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül Vukuat, Cilt I-II, Ankara, 1979, s. 13
39 Türk Maarif Tarihi, Cilt I-II, op. cit. s. 3
40 Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak; Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp, İstanbul, tarihsiz, içinde, s. 87
41 M. Emin Erişirgil, op. cit., s. 67
42 Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, İstanbul, 1975, s. 90
43 Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul, 1982, s. 82
44 Prof. Dr. İlhan Arsel, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul, 1973, s. 4
45 ibid., s. 55
46 ibid., s. 42
47 ibid., s. 47
48 İsmail Hami Danişmend, Türklük ve Müslümanlık, İstanbul, 1959, s. 99
49 ibid., s. 100
50 ibid., s. 114
51 ibid., s. 120
52 Aziz Nesin, Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 1, İstanbul, 1977, s. 43
53 A. Velidi Togan, Tarihte Usul, İstanbul, 1969, s. 160
54 İslâm Ansiklopedisi, Birinci Cilt, s. 663
55 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 117
56 Velidi Togan, op. cit., s. 162-163
57 Ümit Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul, 1975, s. 29

58 Mustafa Nuri Paşa, op. cit., s. 1
59 Sait Halim Paşa, Buhranlarımız, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 178
60 ibid., s. 219
61 İslâm Ansiklopedisi, Cemaleddin Efgani maddesi, s. 81
62 Ş. Günaltay-H. Reşit Tankut, Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar, İstanbul, 1938, s. 27 ve 28
63 Ruşen Eşref, T.D.T.C. Nasıl Kuruldu, Ülkü, 1933 Eylül, Ülkü Seçmeler 1933-1941, Ankara, 1982, s. 116
64 Maarif Vekili Esat Beyefendi'nin Açma Nutku, Mehmet Kaplan ve Diğerleri, Atatürk Devri Fikir Hayatı II, op. cit, içinde, s. 253
65 ibid., 250-251
66 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul, 1980, s. 479
67 Hüseyin Cahit, Meşrutiyet Hatıraları, Fikir Hareketleri, Yıl 1936, Sayı 142, s. 180
68 Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s. 180
69 Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1960, s. 439
70 Prof. Dr. Horst Widmann, Atatürk Üniversite Reformu, İstanbul, 1981, s. 7
71 ibid., s. 25
72 Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt 3-4, s. 1229
73 ibid., s. 1231
74 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 1965, s. 227
75 Nüzhet Gökdoğan, Tanzimat ve Müspet İlimler, Tanzimat içinde, s. 470
76 Prof. Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara, 1981, s. 28-29
77 ibid., s. 34
78 Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Şemsettin Sami maddesi, s. 368
79 Agâh Sırrı Levend, Şemsettin Sami, Ankara, 1969, s. 100-101
80 ibid., s. 42
81 ibid., s. 108
82 Yusuf Akçura, op. cit., 88
83 David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908, İstanbul, 1979, s. 48
84 Uriel Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, London, 1950, s. 106-107

85 Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s. 219
86 M. Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, İstanbul, 1951, s. 117
87 Yusuf Akçura, opt. cit., s. 38
88 İsmail Habip (Sevük), Edebi Yeniliğimiz II, İstanbul, 1932, s. 396-397
89 Ahmet İhsan (Tokgöz) Matbaat Hatıralarım, İkinci Cilt, 1908-1914, İstanbul, 1931, s. 110
90 İsmail Habip, op. cit., s. 231
91 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, op. cit., s. 8

Birinci Bölüm İçin Ek

AYDIN SORUMSUZLUĞU
veya
SORUMSUZ AYDINLAR (*)

Okumak, aynı zamanda, yeniden okumaktır. İlyada, çocuklukta okunmalıdır; çocuğun ufkunu ve yüreğini büyütür. Ancak yetmez, İlyada asıl olgunlukta okunmalıdır; olgunu düşündürür. Bu kadar değil eklemek gerek; çocukluğunda İlyada'yı okumamış olan olgunluğunda okuyamaz, çok zor okur.

İlk okumak, yeni bir dünyanın heyecanıdır; ikinci kez okumak, benim için, büyük bir keyif. Mai ve Siyah'ın ilk okunuşunda, Ahmet Cemil'in düş kırıklığı dolu sevgisi var; arka perdede Meşrutiyet döneminin gerçekliğinin akşam karanlığı seziliyor. İkinci okunuşta, Meşrutiyet aydınının

---

(*) Burada yazdıklarımın üzerinde çalışırken Ergin Günçe'yi kaybettik, kaybettim. Üniversite sıralarından arkadaşımdı. Türkçenin ve İngilizcenin tadına vararak üniversiteye girdi, ikisini de iyi öğrendi; Türkçeyi de, İngilizceyi de çok iyi bilirdi. Ergin'in diline hep imrendim.

Şakacıydı, uçtu.

Aydın Sorumsuzluğu'nu bitirdim. Okuyabilseydi, Ergin çok hoşlanacaktı; öyle düşünüyorum. Sevgili arkadaşım Ergin'e sunuyorum. Ocak 1983.

çaresizliği, kaçışı ve bu ortam içinde yeni bir anlatım yolu arayışı görülüyor. Böylece Mal ve Siyah'ı okumak, yeniden okumak ile gerçekleşiyor.

Okumayı bir defada gerçekleştirmek, çocukların ya da bilgelerin becerisidir, normal insan yeniden okumalıdır. Çünkü okumak, tuğla ile duvar yapmaya benziyor. Birisini koymak için diğerini koymak gerekiyor. Tek tek tuğlaları üst üste koyarak duvar örülmüyor, bir tek tuğlanın üzerinde yükselebilmek için yanındaki tuğlalarla desteklenmesi zorunlu oluyor.

«Kapital'e bakalım.» Bunu söyleyebilmek için daha önce Kapital'e bakmak ve daha doğru bir deyişle, Kapital'i daha önce okumuş olmak gerekiyor. Yoksa, bakmak ihtiyacı duyulmaz. Ancak «Kapital'e bakalım» denilmekle sadece arananın Kapital'de bulunabileceği inancı belirtilmiş oluyor, bulunabilecek olanın ne olduğu henüz bilinmiyor. Bulunabileceğin ne olduğunu bulabilmek için Kapital'i yeniden okumak gerekiyor.

Her yeni çalışmaya başlarken Kapital'i bir kez daha okuyorum, hepsinde de daha önce göremediğim bir yeni yan buluyorum. Bu ne demek oluyor, ilk okuyuşlarımda dikkatsiz veya kısmen kör olduğum anlamına mı geliyor? Mümkün, ancak çok çok kez okuduğum için her defasında dikkatsiz olduğum veya kısmî körlük içinde bulunduğum düşüncesine, pratik olarak katılsam bile teorik olarak, katılamıyorum. Bu yüzden bir teorik sonuca yeniden varıyorum: Kapital'i okumak, yeniden okumaktır. Çünkü okumak, tuğla ile duvar örmektir.

Burada, «Aydın Sorumsuzluğu» başlığında, vardığım sonuçtan daha çok beni sonuca götüren yolu yazmak istiyorum. Bu yol, beni, S. Eyüboğlu, M. Urgan ve V. Günyol'dan çok daha fazla ilgilendiriyor. Şöyle de söyleyebilirim: Yolu yazabilmek için Eyüboğlu, Urgan ve Günyol'un aydın sorumsuzluğunu yazmak zorunda kaldım. Kişisel ve özel bir niyetim olmadı; yaptıkları bir işte bir eğilimi içermiş oldukları için «Aydın Sorumsuzluğu» başlığının altına düştüler. Bu, benim irademin dışında iradî olan, sadece, burada bu yolu yazmak istemem oluyor.

İlk okumak, yeni bir dünyanın heyecanıdır; ikinci kez okumak, benim için, büyük bir keyif. Bilincimden beri yeni yıllara hep bir muhasebe, bir de keyif ile giriyorum. Okuyarak ve mümkün olduğu ölçüde de yeniden okuyarak giriyorum. Bu yıla Çalı Kuşu'nu yeniden okuyarak girmeyi planladım. Çalışma odamda bulamayınca sağda solda araştırdım ve bu arada Çalı Kuşu'nun bir gazetede fotoroman olarak yayınlandığını öğrendim. Tepkim, tiksinme düzeyine vardı, Çalı Kuşu'nu yeniden okumayı şimdilik erteledim (*). Bunun üzerine Ütopya'yı yeniden okumaya karar verdim. 31 Aralık 1982 tarihinde Thomas Morus'un Ütopya'sını yeniden okumaya başladım.

Hemen irkildim. Çeviri hiç hoşuma gitmedi. Çok acemi işi bir çeviri olarak göründü. Çeviriyle ilgilenmeyi hiç düşünmediğim halde ilk sayfadan itibaren elime kalem alıp çok açık çeviri çirkinliklerini, daha doğru bir deyişle çirkin bir Türkçe ile kurulmuş cümleleri işaretlemeye başladım. Sonra, bıraktım; çünkü, karalanmış bir kitap çıkmaya başladı.

Bir örnek veriyorum: «Ama bana öyle geliyor ki, sizin kadar yürekli, olgun düşünceli bir adam rahatlığı pahasına da olsa zekâsını kamu işlerinde kullanmalıdır. Bunu en verimli olarak yapmanın yolu da büyük bir kralın danışmanları arasına girmektir. Çünkü siz nasıl olsa şerefinize ve doğruluğa aykırı tek söz edemezsiniz. Bildiğiniz gibi kral öyle bir kaynaktır ki, iyilik de, kötülük de oradan sel gibi akar halkın üstüne. Devlet işlerine alışkın olmasanız bile bunca bilginiz ve zekânızla en cahil bir krala bile çok yararlı bir bakan olabilirsiniz» (**).

(*) Dil, eylem halinde yaratıdır. Bir ressamın resminin altına yazılı bir açıklama koyması veya bir bestecinin eseri çalınırken duvara slaytlarla açıklamalar yansıtması ne anlama gelir? Bir tek anlama gelir: «Ben anlatamadım.»

Yaşar Kemal, İnce Mehmet'i, alfabeyi hatırlatan resimlerle resimli roman haline getirtti. Yaşar Kemal, İnce Mehmet'i metalaştırdı. Yaşar Kemal, İnce Mehmet'i resimli roman haline getirerek, İnce Mehmet'i inkâr etti, güzel dilini reddetti.

(**) Thomas More, Utopia, Sabahattin Eyüboğlu-Mina Urgan-Vedat Günyol çevirisi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 15.

Çevirinin tipik paragraflarından birisi bu ve Türkçe'ye çok uzak.

Son cümlede iki tane «bile» var. Bu paragrafta dört tane «de» veya «da» var. Çevirinin her sayfasındaki «de» ve «da» kullanımlarını saymaya başladım, sonra vazgeçtim. Bu paragrafta iki tane «olsa» var. Bir yerde «pahasına da olsa» diye geçiyor, güzel Türkçe'de «pahasına olsa da» biçiminde yazılmasının gerektiğini düşünüyorum. Bana çok acemi geldi.

Çevirmek çeviri kokusu vermemektir. Çevirmek için en azından iki dili iyi bilmek gerekiyor. İlk sayfalardan itibaren Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol ve Minâ Urgan'ın güzel Türkçe bildiklerinden kuşku duymaya başladım. Bu paragrafta iki tane «ki» var. Her sayfada sayısız sayıda «ki» kullanılıyor. Bir başka örnek verebilirim. «Yüreği herkese açık; ama dostlarına o kadar candan, o kadar vefalı bir sevgiyle bağlıdır ki kendisine dostluğun pürüzsüz bir örneği dense yeridir. Alçak gönüllü, gösterişsiz, sade ve ölçülü bir insan. Nükteli konuşmasını bilir ve şakası hiç kabalığa kaçmaz. Uzatmayalım, bu genç le öyle hoş, öyle tatlı bir ahbaplık kurduk ki beni yurdumdan, evimden, karımdan ve çocuklarımdan dört ayı aşkın bir zaman ayıran gurbet pek acı gelmedi bana» (*). Bu da, içinde bol «ki» olan ve güzel Türkçe'den pek uzak bir paragraf.

Bir yazıda ki'lerin çokluğunun bir anlamı var: Sözler içten değil, düşünce özgün değil, demek. ki'ler, bileşik cümledeki temel cümle ile yan cümleler arasındaki bağlantıların yapmacıklığına, zorlama niteliğine, özümlenmemiş oluşuna gösterge oluyor. Bileşik cümle ise, teorik ve entellektüel anlatımın vazgeçilmez birimleridir (**). Bu

---

(*) ibid., s. 10.

(**) Teorik Türkiye, başkalarıyla birlikte, bileşik cümleler ile gelişebilir. Bu, Türkçe'nin ilkel yapısından ayrılmayı gerektiriyor; çünkü, Türkçe'de bileşik cümle kullanımı son derece sınırlıdır. Türkçe ayrışmadan kemikleşmiş bir yapıyı andırıyor. Bu yüzden bugün Türkçe'ye hizmet, bu kemikleşmeyi çözmek, dilin ve bu arada cümle yapısının dallanmasına ve salkım ben-

yüzden ki'leri bol bir anlatım hep ukalâ izlenimi bırakıyor.

Bu kadar değil, hep çeviri kokusu veriyor. Burada hiç kuşku yok ve kuşku olmadığını göstermek için bir aktarma yetebiliyor: «ki edatı Farsça asıllıdır. Türkçeye çok eskiden geçmiş ve Türkçeye daima yabancı kalan bir birleşik cümle sistemi sokmuştur. Bunda yabancı tesirinde kalmaktan başka ve belki ondan daha önce tercüme eserlerin de rolü olmuştur» (*). ki'nin yabancı dilden Türkçeye gelmesine ek olarak Türkçede özümlenemediğini, hep yabancı kaldığını söylemek mümkün.

Eklenecekler var. ki çeviri olmayan yazıda çeviri kokusu veriyor; çeviriye ise silinmez bir biçimde çeviri damgası vuruyor. Bu, bir. İkincisi, zaman ki'nin çeviri etkisini azaltacak yerde artıyor. Şu nedenle; Türkçe ve teorik geleneği olmadığı için Türk düşüncesi demek daha doğru. Arap ve İran dili ve kültürünün sömürgesi olmaktan kurtulamadan Batı dil ve kültürlerinin sömürgesi olma açmazı ile karşı karşıya geldi. Fransız dili ve kültürünün ve daha sonra da İngiliz dil ve kültürünün hücumuna uğradı.

---

zeri bir yapıya kavuşmasına yardım etmek demek oluyor.

Bu açıdan bakıldığında köy romancılarının ve köy kökenli yazarların Türkçe'ye hizmet etmek isterken Türkçenin kemikleşmesini artırdıklarını düşünüyorum.

(*) Prof. Dr. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul. 1980, s. 363.

Profesör Ergin, kitabının başka bir yerinde, «ki'li birleşik cümle» için şunları ekliyor: «Yabancı asıllı olan ve Türkçe için normal olmayan bu birleşik cümle Farsçadan geçmiş bulunan ki edatıyla ve onun Türkçesi olarak eskiden kullanılan *kim* edatıyla yapılan birleşik cümledir.»

ki'li cümleler için bu yargı, Türk Dil Kurumu yayınlarında da tekrarlanıyor: «Türkçede en eski kaynaklarımızdan bu yana kullanılan *ki (kim)* sözcüğü, Farsçadan gelen *ki* bağlacıyla kullanım açısından karışmıştır. Bu nedenle Türkçede çeviri niteliği taşıyan, Türk sözdizimine aykırı tümcecler kullanılır olmuştur.»

N. Atabay - S. Özel - A. Çam, Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 98.

Türkçeye dışardan gelen bu hücumu, ister Doğu'dan, isterse Batı'dan olsun, yabancı kelimelerle özdeş tutmak son derece yaygın. Aslında bunun son derece büyük bir basitlik olduğunu söylemek zorundayım. Türkçenin sömürgeleşmesini Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce veya Amerikanca kelimelerin salgınıyla özdeş tutmak, bununla sınırlamak Türk dilciliği ve düşüncesi adına önemli büyüklükte bir ilkellik sayılmalı. İlkellik, hep ilkel çözümleri ortaya çıkarıyor. Türk dilinin gelişmesi, böylesi bir ilkel değerlendirme sonucunda, Anadolu'nun gelişmemiş halkının çok dar sözlüğünden tek heceli kelimeleri bulup kullanıma sokmakla gerçekleştirilebileceği düşünülüyor.

Emperyalizm, bir başka ekonomiye tek tek mal yerleştirme işi değildir. Bu var, ancak bundan çok ötede. Emperyalizm bir sistemdir, uzandığı yerlere bu sistemi aşılıyor. Türkçe, etkisinde kaldığı daha gelişmiş dillerden yalnızca kelime almıyor; bu, aldıklarının kolaylıkla geri çıkartılabilecek bir yanı oluyor. Daha önemlisi, başka bir dilin yapısını, yavaş yavaş ithal ediyor. Gelişmemiş bir dil, bu arada Türkçe, gelişmiş bir kültür ve dil ile karşı karşıya geldiği andan itibaren öncelikle yapısal bir etkilenme süreci içine giriyor.

Burada iki ara sonuç çıkıyor, kaydedilmesi gerekli. Birincisi, bu yapısal etkilenmeyi bütün öğeleriyle zararlı görmemek icap ediyor. Emperyalizm, Hindistan veya Anadolu'yu sömürdü, büyük zararlar verdi. Aynı zamanda Hindistan ve Anadolu'da demiryolu yaptı ve bıraktı. Demiryolu ağının emperyalist güçler tarafından örülmüş olması, kesinlikle, reddedilmesi gereken bir olgudur, ancak demiryolu değil. Hindistan'a ve Anadolu'ya emperyalist dönemden miras kalan demiryolu ağı bir değerdir, sökülmesine gerek yok.

İngilizce, teorik bir güzelliğe kavuşturulmuş, birleşik cümlesi, compound sentence, son derece yaygın bir dildir. Karşılıklı temas başladıktan sonra Türkçeyi etkilememesi düşünülemez. İlk etki ve en ilkel etki ki'ler ile oluyor. İngilizce'de temel cümle ile yan cümleleri bağlayan

that, who, whose ve benzerleri, dili yeni öğrenenlerde Türkçe'ye ki olarak aktarılıyor. Ayrıca Türkçe'de Farsça'dan beri kurtulamadığı yaban etkisini güçlendiriyor.

Şimdi burada Utopia çevirisine dönüp bir ara özeti yapmam gerekiyor. Bunun için bir yöntemsel parantez açmada yarar görüyorum ve şöyle: Düşünme süreci içinde sapmalar çok öğretici ve aydınlatıcıdır. Normal nedir, tartışması uzun; ancak emperyalizm, kendi özgün toplumunda da bir normal tanımlıyor ve normalden sapmaları ilgi ve özgürlük alanının dışına çıkarıyor. İstatistik kuramındaki normal dağılım ve standart sapma, standart deviation, emperyalizmin bu genel bakış açısının en çok matematikleşmiş bir anlatımı oluyor. Emperyalizm, başka nedenlerle birlikte, normal tanımından sapmalara yaşama özgürlüğü tanımadığı için kendi içinden çürüyor. Halbuki, sapmalar üzerinde düşünmek, çok zaman yaratıcı düşünmenin de başlangıcı oluyor. Ve burada da bir sapma ortaya çıkıyor: Thomas More'un Utopyia'sını Türkçeye çevirenler, en azından çeviri dünyasında isimleri olan kimselerdir; fakat, çevirilerinde hemen göze batan acemilikler var. Tekrarlıyorum: Kendilerini kabul ettirmiş çeviricilerin acemi çevirileri bir sapmadır. Normal olarak usta bir çeviri beklemek gerek; çeviri, ancak İngilizceyi yeni öğrenenlere lâyık bir düzeyde ve ortada duruyor.

Sapmalar üzerinde düşünmek, benim alışkanlıklarımdan birisidir. Sapma saptanınca düşünmemek imkânsız. Elimde değil. Düşünmek araştırmaktır; çevirinin arka kapağında şunlar yazıyor: «Kitap, Sabahattin Eyuboğlu, Mina Urgan, Vedat Günyol tarafından imece çalışması sonucu dilimize kazandırılmıştır.» Bunu, ancak sapmayı saptadıktan sonra görebildim.

Sapmalara alışmış olmamla birlikte bu kapak yazısına pek şaşırdığımı kaydetmek durumundayım. Bir çeviri nasıl olur da, «imece çalışması sonucu» ortaya çıkar, bunu anlamakta pek güçlük çekiyorum. İmece yoluyla çeviri olur mu, olur, pek lâuballi olur.

İmece, köylerde bir iş yapma usulüdür. Disiplinsizdir, plansızdır, gevşektir, ilkel dayanışma türlerinden birisi-

dir. Bir yol yapılacak, bir su getirilecek veya bir yoksulun damı elden geçirilecek olduğunda imece usulüne baş vuruluyor. Kimin geleceği, ne zaman katılacağı, işin ne kadarını yapacağı, ne zaman ayrılacağı büyük bir gevşeklik içinde ve işin yapılış süreci içinde ve zamanla ortaya çıkıyor. Bu yüzden iş aksıyor ve uzuyor, sonunda işbilir ellerden çıktığı izlenimini vermese de, iş yapılmış oluyor.

Çeviri, imece yoluyla yapılmaz. İmece ile yapılan işin her bir bölümü ayrı bir beceri düzeyini yansıtır, farklı ustalıktadır, çeviride bu olmaz. İmece ile yapılan iş zaman içine sarkar ve zorunlu olarak bu sarkıklığı, eğri büğrü bir ürün olarak, belli eder. Çeviri, bir bütünselliğe sahip olduğu için zaman içinde gereksiz bir sarkıklığa tahammül edemez, dışa vurur.

Çevirideki acemilik ve çevirinin «imece çalışması sonucu» gerçekleştirildiği iddiası yan yana gelince düşünme süreci içinde bir adım daha atma imkânı ortaya çıkıyor. Acaba «imece» sözcüğü, daha büyük bir sarkıklığı mı ele veriyor? «İmece» sözcüğünde içerilmiş olarak var olan gevşeklik, açığa çıkması kaçınılmaz olan bir rahatsızlığın üzerine örtü işlevi mi görüyor? Düşündürüyor.

Artık iyice rahatsız bir biçimde okumayı sürdürürken düşünmeye başladım. Çevirinin hemen başında «yün işlikleri ve daha başka üretim kolları yaratın» (*) cümlesiyle karşılaşıncaya kadar bu rahatsız okuma devam etti. Bundan sonra başka türlü bir okuma başladı.

Çünkü bu cümleyi okur okumaz, aslına bakmadan bu cümlenin, kesinlikle yanlış bir çeviri olduğunu düşündüm. Buna geçmeden önce burada iyi bir çeviride ve özellikle Utopya türünden klasik ve değerli bir eserin çevirisinde, çeviride bulunması gereken üçüncü özelliği ifade etmek gerektiğini düşünüyorum. Çevirici çevirdiği dili ve aktardığı dili çok iyi bilmek durumundadır, buna ek olarak konusunu çok iyi bilmek zorundadır. Bunun anlamı, burada, şöyle: Utopya çeviricisi, on altıncı yüzyıl İngiltere'sini, Sekizinci Henry dönemini ve bütün bunların öte-

(*) Ibid., s. 24.

sinde Grand Industry olarak bilinen, Orta Çağ'a renk veren, Orta Çağ'ın çıkış kapısında en önemli sorun olan yünlü dokuma sanaylinin sorunlarını (*) ve terminolojisini bilmek mecburiyetindedir. Boşuna değil, Utopya'da sık sık koyun, yün ve yünlü kelimeleri geçiyor.

Utopia'nın çeviricileri, iyi bir çeviride bulunması gerekli üçüncü özellikten yoksunlar. Bu, bir saptama. Çünkü, «yün» ile «yünlü» kelimelerini karıştırıyorlar ve konularını bilmedikleri için «yün işlikleri» olamayacağını da bilmiyorlar. «İşlik» kelimesi çok güzel, «workhouse» kelimesi karşılığı olarak kullanıyoruz, manifactory karşılığı, bugün geçerli sayılan «imalâthane» yerine bile kullanabiliriz. Ancak «yün işlikleri» olmaz, «yünlü işlikleri» olur.

Burada saptama, daha önceki sapma ile birleşiyor. İngilizceyi yeni öğrenenler wool, yün, ile woolen, yünlü kelimesini, hep karıştırıyorlar. Ancak Utopya çevirisini yapan Eyuboğlu, Urgan ve Günyol'un İngilizceyi bu çeviriyi yaparken öğrenmeye başladıklarını düşünemiyorum.

Okumanın bu safhasında, ister istemez ve zorunlu olarak, acımasız bir hipotezle karşılaştım. Hipotezi yazıyorum: Üzerinde «Türkçesi: Sabahattin Eyuboğlu-Minâ Urgan-Vedat Günyol» yazmasına rağmen Utopya'nın çevirisi bu üçlü tarafından yapılmamıştır.

Nasıl olabilir? Ne yazık! Üniversitede olabiliyor. Hipotezi geliştiriyorum: Üniversitede, lisans düzeyinde mezuniyet çalışmaları, yüksek lisans düzeyinde seminer ödevleri oluyor. Bazı öğretim üyeleri de öğrencilerinin çalışmalarını mülk ediniyorlar, örnekleri var ve biliniyor. Bazı öğretim üyeleri, yalnızca Türkiye'de değil kapitalizmin en gelişmiş olduğu ülkelerin en önde gelen üniversitelerinde de, öğrencilerinin yapmış oldukları çalışmaları, hazırladıkları kitapların birer bölümü gibi ve olduğu biçi-

---

(*) Utopya'nın yeniden çevirisi gerekecek. Bunun için gerekli olabilir.

Y. Küçük, İngiliz Endüstri Devrimi Öncesinde Avrupa Yünlü Dokuma Sanayii, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 1, Sayı 2, 1980.

Ayrıca «Bilim ve Edebiyat» içinde yayınlanıyor.

miyle yayınlamaktan geri kalmıyorlar. Bazıları saptanıyor; saptananların bir bölümü de, artık bu uygulama nerede ise kurumsal bir nitelik kazanmış olduğu için, örtbas ediliyor. Bu, biliniyor.

Sapma ve saptamadan sonraki ek bilgi ile hipotezı şöyle geliştirdim: Thomas More'un Utopia'sının Türkçesinın üzerine yazılan üç isme rağmen çeviri bir öğrenci tarafından yapılmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ingiliz Filolojisl öğrencilerinin birisinin mezuniyet tezi veya yüksek lisans düzeyinde seminer ödevi olabilir. Çeviricilerden bir veya diğerinin güvendiği ve sevgili bir öğrencisi olabilir. Bu çeviri olduğu gıbi alınmış olabilir. Uç çeviriciden birisine gözden geçirilmesi için verilmiş olabilir. Birisi diğerin üzerine atmış olabilir. Çünkü bir çeviriyi gözden geçirerek düzeltmenin yeni bir çeviriden daha zor olduğunu deneyenler bilebilir. «İmece» sözcüğü işte birbirinin üzerine atma sırasında ortaya çıkmış olabilir. Daha sonradan yayınlanmış olabilir. Hipotez olduğu için olabilir.

Bu hipotezden sonra okumam daha kuşkulu oldu. Yapmam gerekeni yapabilmem için ise yeni yıl tatilinin bitmesini beklemem gerekti. Ankara'da Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi kütüphanesinden bir Utopia aldım. Sonucu yazıyorum: Krom ararken, tersinden, uranyum ile karşı karşıya geldim. Kötü bir çeviriyi denemek için İngilizcesini aradım, tam bir sorumsuzlukla karşı karşıya geldim. Çeviren çevirmemiş, uydurmuş. İmeceye çıkmış bir köylüden daha sorumsuz, istediği paragrafı atmış, istediği paragrafın yerine istediği Türkçe paragrafı yazmış, Marx'ın deyimiyle burjuvazinin çocukluk döneminde ortaya çıkan ve tüm insanlığın ortak değerlerinden birisi olan Thomas More'u, insanın gelişme aşamalarının en üst yerinde duran toplumsal marangoz türünün ilk yiğit örneklerinden birisi olan ve zamanının entellektüel modasına uygun adıyla Morus'u hoyrat bir keserle kesmiş, doğramış bir çeviri ile karşı karşıya geldim.

Çeviriciden değil, çevirinin üzerinde ismi yazılı merhum Eyuboğlu ile Vedat Günyol ve Minâ Hanım'dan yi-

ne de özür diliyorum. Üzmek değil, ancak, yazmak zorundayım. Bir daha aynı yolda yürüme şansını azaltmak için bulduklarımı aktarmam gerekiyor.

Şimdi Türkçe ve İngilizcesini yazıyorum.

«Aylak insan bırakmayın memleketinizde. Tarımı büyük ölçüde geliştirin. Yün işlikleri ve daha başka üretim kolları yaratın» (*).

Tümüyle uydurma. İngilizcesini yazıyorum.

«Let not so many be brought up in idleness, let husbandry and tillage be restored, let clothworking bu renewed» (**).

Doğru Türkçesini yazıyorum.

«Bu kadar çok insanı aylaklığa alıştırmayın. Çiftçiliği ve ekimi canlandırın. Yünlü dokumacılığı yeniden başlatın.»

Ekleyeceklerim var. Çeviriciler «Tarımı büyük ölçüde geliştirin» diye çevirmişler. İngilizcesini olduğu gibi aktardım, eğer kütüphanedeki İngilizce metin uydurma değilse, bu hem yanlış ve hem uydurmadır. İngilizcede «büyük ölçüde» anlamına gelebilecek hiç bir kelime veya kelime takımı yok.

Bu kadar değil. Kelimelerin tarihi var, «tarım» kelimesi ve bunun İngilizcesi olan «Agriculture» sözcüğü oldukça yeni bir kelimedir. Çiftçilik anlamında ilk kullanılan kelime husbandry oluyor. Tarım kelimesinden önce Türkçede de çiftçilik kelimesi kullanılıyor. Çiftçilik kelimesinin, pek çok sanıldığının aksine, tarım ile doğrudan bir ilgisi yok. Düzenli bir irat, gelir kaynağı, anlamına geliyor. Tarım, bunun en bilinen ve en eski yoludur.

«Husbandry» kelimesi ise ilginç bir tarihi olan kelimedir. «Husband», Türkçesiyle «koca» veya «herif» kelimesinin özdeşidir. Daha doğrusu Türkçeye Grekçe'den geçen «ofendis» veya «efendi» kelimesiyle aynı anlamı veriyor. Bütün dillerde ya da dillerin çoğunda «ekonomi» kelimesi, husband veya koca ya da efendi kelimesinden

---

(*) Thomas More, Utopia, İstanbul, 1981, s. 24.

(**) The Utopia of Sir Thomas More, London, 1937, s. 31.

doğuyor. Rusça «hozyain», «koca» veya «efendi» ya da Doğu'daki «sahip» anlamına geliyor. Hosyaistvo, ekonomi demek. Bulgarca «stopanin», «koca» veya «efendi», stopanstvo ise ekonomi anlamına geliyor.

«Koca» veya «husband» veya «hozyain» veya «stopanin» kelimelerinden türeyen «husbandry», «hosyaistvo», «stopanstvo» kelimeleri «ekonomi» anlamını taşırken hep çiftçiliği içeriyor. Sadece «herif» kelimesiyle ilgili olan «hirfet» kelimesinin çiftçilik ile bir ilgisi yok, zanaatları anlatıyor. Bu da normal, çünkü yerleşik toplumlarda ilk üretim türü çiftçilik oluyor. Çiftçilik ile «koca» kelimesinin bağlantısı ise gayet açık olmalı; özel mülkiyet rejimlerinde çiftlik veya mülk sahiplerinin «koca» olabilmesi akla yakın.

Bu kadar da değil. İnsan ilk önce hayvanları ehlileştiriyor. Çiftçilik türü olarak hayvancılığın bir önceliği var. Bu yüzden olmalı, artık yaşayan İngilizcede «husbandry» kelimesi çiftçilik anlamında pek kullanılmıyor; «animal husbandry» veya «husbandry» olarak «hayvancılık» anlamına geliyor.

Çeviricilerin, en azından bunlar içinde Minâ Hanım'ın, «husbandry» kelimesinin tarihini bildiğine inanıyorum. Bu yüzden en azından Minâ Hanım'ın «let husbandry and tillage be restored» ifadesini «tarımı büyük ölçüde geliştirin» biçiminde çevirmesine ihtimal vermiyorum. Mutlaka bu çeviriyi bir cahil yapmıştır.

Devam ediyorum: «let clothworking be renewed» ifadesini «yünlü dokumacılığı yeniden başlatın» olarak çevirdim. Şu nedenle; pamuklu dokuma devrine kadar ve özellikle Orta Çağ'da dokuma sanayii, Grand Industry'dir ve clothworking, woolen Industry veya yünlü dokumacılık anlamına geliyor.

Burada «yünlü dokumacılığı yeniden başlatın» veya «yünlü dokumacılık yeniden başlasın» almaşıkları üzerinde durmuyorum. Artık iyi veya kötü çeviri konusunu, önemli ölçüde bir kenara bıraktım. Önce bu çevirinin, çevirinin üzerinde ismi olanlar tarafından yapılmadığını ve her

kim yaptıysa sonsuz ölçüde sorumsuz davrandığını ortaya çıkarmakla meşgulüm.

Bir başka örnek veriyorum. Önce çeviricilerin çevirisini aktarıyorum.

«Bu yeni dünyada bizimkinden daha gelişmiş uluslar olduğuna inandıramazsınız beni. Tabiat bizim dünyamızda kafaları daha düşük bir mayadan yaratmış olamaz ya. Üstelik bizim arkamızda eski bir uygarlık örneği var. Uzun bir gelişme içinde gerek ihtiyaçlar, gerek hayatı güzelleştirme isteği nice buluşlar doğurmuş. Ayrıca rastlantılardan doğma nice buluşlar daha var ki, en keskin dehalar bile düşünemez onları» (*).

Şimdi İngilizcesini aktarıyorum.

«It shall be hard for you to make me believe that there is better order in that new land than is here in these countries, that we know. For good wits be as well as there, and I think our commonwealth be ancienter than theirs, wherein long use and experience haft found out many things commodious for man's life, besides that many things here among us have been found by chance, which no wit could ever have devised» (**).

Doğru Türkçesini yazıyorum.

«Bu yeni toprakta, burada, bu ülkelerde bizim bildiklerimizden daha iyi bir düzen olduğuna beni inandırmanız, kesinlikle, pek zor olacaktır. Çünkü gerekli beyinler orada olduğu kadar burada da var; ve öyle sanıyorum, bizim mülkümüz onlarınkinden daha eskidir; burada uzun pratik ve deneyim, insan yaşamı için yararlı bir çok nesne yaratmıştır, ayrıca, burada bizde, hiç bir aklın tasarlayamayacağı bir çok şey rastlantı sonucu bulunmuştur.»

Bu üç metnin karşılaştırması sonucunda çıkacak olan şu olmalı: Ortada bir iyi veya kötü çeviri tartışması yok; kalkıyor. Ortada bir ciddiyetsizlik ve daha ötesi sorumsuzluk var. Her İngilizce bilen daha iyi bir çeviri yap-

(*) Thomas More, Utopia, op. cit., s. 47.

(**) The Utopia of Sir Thomas More, op. cit., s. 55.

mayı deneyebilir; bu nedenle, en son metne «iyi çeviri» nitelemesini uygun görmedim, «doğru Türkçe» demekle yetindim. Bunu yapmak gerekti: Cem Yayınevi tarafından yayınlanan metnin kötü çeviriden öte tam bir uydurma metin olduğunu görebilmek için.

Bir başka örnek veriyorum.

«Utopia adasının 54 büyük ve güzel şehri vardır. Hepsinde aynı dil konuşulur! Aynı töreler, aynı kurumlar, aynı yasalar yürürlüktedir. 54 şehrin hepsi aynı plan gereğince kurulmuştur ve hepsinde de böyle özelliklerine göre biçimlenen aynı devlet yapıları vardır» (*).

Şimdi İngilizcesini yazıyorum.

«There be in the island fifty-four large and fair cities, or shire towns, agreeing all together in one tongue, in like manners, institutions and laws. They be all set and situate alike, and in all points fashined ailke, as farforth as the placa or plot suffereth» (**).

Ayrı bir çeviri yapmıyorum. Yazacaklarım şunlar: İki metin arasındaki tek uyuşma İngilizce metinde «fifty-four», «elli dört» geçiyor, Türkçe metinde de «54» rakamı var. İngilizce metinde «cities», «kentler» ve «towns», «kasabalar» geçiyor, Türkçe metinde sadece «şehir» var. Şehir «large and fair cities» olarak nitelendiriliyor, «büyük ve güzel» yerine «büyük ve temiz» demek daha doğru olabilir. Çeviride «devlet yapıları» kelimeleri yer alıyor, İngilizceyi çok az bilenler bile bunun için öncelikle «state» veya «government» veya «public» kelimelerinin olması gerekir, İngilizce bilmeyenler bile İngilizce metinde bu kelimelerin olmadığını saptayabilir. «Yapı» kelimesi için ise «building», «house» veya daha da uzaktan «palace» gereklidir, bunlar da yok. Çeviriciler uyduruyorlar.

İngilizce metinde bir tane «fifty-four» var, Türkçe metinde iki tane «54». Uyduruyorlar. Bu uydurmalar, bundan sonrakinin yanında pek önemsiz. Türkçe metinde «plan» kelimesi var, İngilizcesi de «plan» olarak yazılı-

(*) Thomas More, Utopia, op. cit., s. 50.
(**) Utopia of Sir Thomas More, op. cit., s. 66-67.

yor, fakat, İngilizce metinde yok. Bu yoklukta ise çok büyük bir ciddiyetsizlik var. Çok basit olarak şu nedenle: Utopyacılar, başta Thomas More, bir başka çalışmada yazdığım gibi, «toplumsal maragoz» kategorisine giriyorlar. Toplumu değiştirmek istiyorlar. Marx ve Engels'in, politik mücadelenin zorlaması sonucu (*) ütopyacıları sosyalist teorinin dışına çıkarmak istemelerine rağmen, ütopyacılar sosyalist birikimde önemli bir yere sahiptirler. Yeni ve daha «güzel» bir düzen için «projeler» hazırlıyorlar ve daha çok saraylarda olmak üzere taraftar toplamaya çalışıyorlar. Sosyalist düşünce, hiç kuşku yok, hem bu proje birikiminden ve hem de ütopyacıların yanılgı ve yenilgilerinden yararlanıyor.

«Plan» düşüncesini geliştiriyor. «Plan» düşüncesinin geliştirilmesi, kapitalizm sonrasıdır, «plancılık», kapitalizmin anarşik yapısının çocuğudur. Bu düşünceyi, burjuvazinin çocukluk döneminin başına götürmek bir ciddiyetsizliktir. Ütopya çevirisi çevirinin üzerinde akademik nitelikleri olan isimler taşımasına karşın, akademik komünitede kolaylıkla elde edilen bir titizlikten son derece uzak duruyor.

Çeviriciler atlıyor ve uyduruyorlar. Atlama ve uydurma ile ilgili bir örnek veriyorum, örneklerin sonuncusu oluyor. Önce İngilizcesini yazıyorum.

«Upon a certain day, when I had heard the divine service in our Lady's church, which is the fairest, the most gorgeous and curius church of building in all the city and also most frequented of people, and the service being done was ready to go home to my lodging, I chanced to espy this foresaid Peter talking with a certain stranger, a man well stricken in age, with a black sunburnt face, a long beard, and a cloak cast homely about his shoulders, whom by his favour and apparel forthwith I judged to be

---

(*) Y. Küçük, Türkiye'de Planlama Kavramının Gelişimi Üzerine.
ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayısı.
Ayrıca Bilim ve Edebiyat içinde yayınlanıyor.

a mariner. But the said Peter, seeing me and came unto me and saluted me.»

«And as I was about to answer him, see you this man? saith he (and therewith he pointed to the man that I saw him talking with before), I was minded, quoth he, to bring him straight home to you.»

«He should have been very welcome to me, said I, four your sake» (*).

Şimdi de çeviri metnini yazıyorum.

«Bir gün Notre-Dame'a gitmiştim. Halkın gözdesi olan bu kilise bizim en güzel mimarlık şaheserlerimizden biridir. İbadetten sonra otele dönerken birden Peter Giles'le karşılaştım. Yaşlıca bir yabancıyla konuşuyordu. Güneşten yanmış teni, uzun sakalı, üstünden düşecek gibi duran yeleği, hali tavrıyla bu yabancı bir gemi kaptanına benziyordu.»

«Peter beni görür görmez, bir cevap vermeğe hazırlanan yabancıdan bir an uzaklaştı, yanıma sokulup selâmladıktan sonra:»

'«Bu adamı görüyor musunuz, dedi, onu doğru size getirmek üzere idim.»'

'«Dostum, dedim, sizinle geldikten sonra kim olsa sevinirim»' (**).

İngilizce «Our Lady's Church», Türkçe çevirisinde «Notre-Dame» oluyor; öyle biliniyor, sakıncası yok. Ancak aynı cümlede klise «the fairest, the most gorgeous and curius church of building in all the city and also most frequented of people» olarak niteleniyor. Burada ne «mimarlık», ne «şaheser», ne de «gözde» kelimeleri var, hepsi uydurma ve asıl metne göre kısa. Ayrıca ilk paragrafın son cümlesi ile, yukardaki ikinci paragraf birleştirilerek özetlenmiş. Son cümle, «sen olduktan sonra, hoş geldi, sefalar geldi, dedim.» biçiminde çevrilebilir. En azından «dostum» kelimesi ya da bu anlama gelebilecek hiç bir kelime yok.

(*) Utopia of Sir Thomas More, op. cit., s. 16.

(**) Thomas More, Utopia, op. cit., s. 10.

Bu çok basit paragraflar, kısaltılarak ve «serbest çeviri» anlayışını da aşan bir ciddiyetsizlik içinde Türkçeye «kazandırılmış» oluyor. Peter'in konuştuğu adam da eksik anlatılıyor ve bu arada «üstünden düşecek gibi duran yeleği» nitelemesi yapılıyor. Burada da şunları eklemek gerekiyor: Birincisi, hiç bir zaman bir yelek bir adamın üstünden düşmez. Yelek, teknolojik olarak, hiç bir zaman düşecek gibi durmaz. Bu uydurma olmalı. Nitekim İngilizce metinde «cloak» kelimesi geçiyor; yelek değil, pelerin demek. İngilizce metinde, pelerinin, Peter'in konuştuğu adamın omuzlarının üzerine rahatça atılmış olduğu yazılıyor. Düşmesi veya düşme ihtimali, kesinlikle söz konusu değil. Ayrıca, İngilizce metne göre, Peter'in konuştuğu adam kaptana değil, denizciye benziyor. Hepsi, uydurma.

Utopya'nın böylesine basit paragraflarında bile bu denli atlama, uydurma ve ciddiyetsizlik saptanabildiğine göre, daha fazla örnek vermeyi gerekli bulmuyorum. Ancak şu kadarını söyleyebiliyorum: Karşılaştırdığım cümleler içinde, «iyi» çeviriyi bir tarafa bırakıyorum, dürüst çeviri bulmakta bile güçlük çekiyorum. Bunun için de, daha öncekilere ek olarak, bir küçük işaret verebilirim. Utopya'nın başkenti anlatılırken, çeviride, şöyle yazılıyor: «Orası Millet Meclisinin ve hükümetin bulunduğu yerdir. Bundan ötürü de bütün öteki şehirlerden daha ünlü ve önemlidir» (*). Uydurma bile değil, kesinlikle yalan.

Nasıl olur, ne büyük cehalet? «Millet» burjuva düzeninin ortaya çıkardığı bir kavram; burjuvaziden önce yok, Utopya ise burjuvazinin çocukluk döneminin başında yazılıyor. Millet, henüz yok. Millet Meclisi ise Büyük Fransız Devrimi'nin bir mirasıdır, Utopya'da ne arasın! «Hükümet» de, devlet yönetiminin kral veya sultanın sarayından ayrıldıktan sonra ortaya çıkıyor. Bu yüzden ve pek büyük bir doğallıkla «Millet Meclisi» ve «Hükümet» kelimeleri, İngilizce metinde yer almıyor (**). «Bütün öteki

(*) Thomas More, Utopia, op. cit., s. 53.
(**) Utopia of Sir Thomas More, op. cit., s. 69.

şehirlerden daha ünlü ve önemlidir» cümlesi de, kesinlikle, İngilizce metinde yok. Bunun yerine şu var: «Of them all this is the worthiest and of most dignity.»

Sonuca geliyorum; Sabahattin Eyuboğlu, Minâ Urgan ve Vedat Günyol'un, insanlığın kültür hazinesinin en değerli varlıklarından birisi olan Thomas More'un Utopya'sını, bile bile ve böyle bir hafiflikle ele alabileceklerine ihtimal veremiyorum. Bu nedenle bu çeviriyi, çevirinin üzerinde isimleri yazılı olanların yapmadıkları sonucuna varıyorum.

Ne yazık! Başka ülkelerde de yapılıyor, bununla çok ilgilenmiyorum, Türkiye'de çok yapılıyor. Yayına hazırlamış olduğum bir başka çalışmamda Rusça klasiklerin, bir başka yayınevinin çevirisinde, nasıl ve ne ölçüde tahrif edildiğini gösterdim. Fırsat düştükçe ve imkânım olduğu ölçüde bunları yapmaya devam edeceğim.

Doğru çeviriler, uydurma çevirilerden doğdu. Batı'nın rönesans'ında, Grek kaynakları, önce Arapça ve daha sonra Grekçe'den çevrilmeğe başlandı. Bu dilleri bilenlerin sınırlılığının verdiği imkânlar içinde, daha sonra ve şimdi Türkiye'de görülenleri pek aşan ölçüde tahrifat ve sorumsuzluk dönemleri yaşandı. Bunu, sorumsuzlukların sergilenmesi süreci ve dönemi izledi. Filolojinin önem kazanması, bir ölçüde, bu sergileme süreci ve humması içinde ortaya çıktı. Bu yüzdendir, aydın doğarken, büyük ölçüde, filolog olarak doğdu, bu nedenle, aydın doğarken, «eleştiren hayvan» olarak doğdu.

Okumak, yeniden okumaktır. Yeniden okumak, umulmadık hazinelerle karşılaşmak demek oluyor. Utopya'yı yeniden okurken, krom ararken, tersinden, uranyum yataklarıyla karşı karşıya geldim.

Yeniden okumak, benim için, bir keyiftir. Utopya'yı okurken, yeniden okumanın alışılmış hazzını duyabildim mi? Bilmiyorum.

İKİNCİ BÖLÜM

BAŞKALDIRAN DİNAMİĞİ

Bir eylem, bin yazıdan etkilidir. Çok zaman. Yazı etkisiz değil; eylem çok daha dönüştürücü olabiliyor. Özellikle teorik birikimi yoksul, bilimsel bakış açısı gelişmemiş, bilimsel bakış açısı zayıf olduğu için her eylemde geçici ile kalıcıyı birbirinden ayırt etmekte başarısız, toplumlarda bir eylem bin yazıdan etkili olabiliyor. Türkiye toplumunun böyle bir özellik taşıdığında kuşku olmamalı (*), bu yüzden, tekrar ediyorum, Türk aydınını eylem-

---

(*) Jön Türk günlerinin üç tarz-ı siyaset'i içinde, Türkçülüğü içtenlikle savunan Ahmet Ferit, daha sonraki adıyla Ferit Tek, Türkçülük lehine mektubunu,

«Bendeniz, tabiatım gereği şüpheci olamadığım ve Türklerin bugüne kadar pek az işlemiş, pek az yorulmuş dimağlarını bu gibi ilmî müzakereler ve münakaşalar ile yorulmağa, gelişmeğe ve olgunlaşmağa ihtiyacına kanî» olduğu için yazdığını belirtiyor.

Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, yeni baskı Ankara, 1976 içinde s. 45.

Burada Ferit Tek'ten söz etmeden geçemiyorum: İhtilâlcidir. 1895 yılında Harbiye'den birincilikle mezun oluyor. Trablusgarb'a sürülüyor. Subaylık bitiyor, ihtilâlcilik sürüyor, Paris'te siyasi ilimler diploması alıyor. İttihat ve Terakki'de önde geliyor, Şuray-i Ümmet'te yazıyor, ayrılıyor, Milli Meşrutiyet partisini kuruyor. Meclis-i Mebusan ve TBMM'de mebus oluyor, Maliye ve İçişleri Vekilliği yapıyor. Büyükelçi atanıyor.

Moda'da adının verildiği sokakta hiç kimse tanımıyor.

Şöyle öğrendim: Dostum Gülçin Çaylıgil'i, ilk kez ve bir

lerinin bir ürünü olarak ele almak verimliliğini sürdürüyor.

Tanzimat, Türk yenilik ve aynı anlama gelmek üzere Türk aydın tarihinin, şimdiye kadar kaydettiği en köktenci program oldu. Tanzimat'ın Üç Paşa'sı, Reşit, Âli ve Fuad, kendi çizgilerinde son derece saf, bulaşık olmayan, karakterleri sergilediler. Avrupa kurum ve yasalarına, bir başka toprağa, vücuda da denilebilir, Osmanlı toplumuna, transtplantasyonunu gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu transplantasyonla, Osmanlı bütünlüğünü yeniden canlandırmayı ve güçlendirerek yaşatmayı umdular.

Tanzimat programında bir ikilik olduğu iddiası, Kemalist aydının bir yandan Kemalist rejime yaranmak ve bunun için daha önce, üstelik benzer türde, yapılanları kötülemek içgüdüsünden; aydın aydının kurdu olduğu için ve diğer yandan, daha sonraki on yılların yaratıp biriktirerek Cumhuriyet entelijansiyasına aktardığı ikilik düşüncesini, tarihin önceki on yıllarına aktarma eğiliminden kaynaklanıyor. Programda ikilik yok; programın başarısını sağlayacak başka öğeler eksik. Bu, ayrı.

Tanzimat Programı, net ve tutarlıdır, kendisi için koyduğu amaç açısından. Tanzimat'ın kendisi için koyduğu amacı, bir benzetme ile, daha iyi anlatabilmeyi umuyorum: Amerika Birleşik Devletleri'nden önce, Amerika Birleşik Devletleri'ni, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanan toprakları üzerinde kurmak. Budur, amaç. Eksiklik ise şudur: Tanzimat, kendi önüne böyle bir amacı koyduğu zaman, sonradan örnek olabilecek Amerika Birleşik Devletleri henüz örnek olmaktan çok uzak. Eksiklik,

---

davayı görüşmek üzere, evinde ziyaret edecektim. Rastlantı, Ferit Tek sokakta oturuyormuş, «eski Dahiliye Vekili» dedi. Kolay bulurum, diye düşündüm. Pratik sorunlara kapalı gözümle Moda Burnu'nu bulamadım. Herkese sokağı sordum. Bakkallara, taksi şoförlerine, yoldan geçenlere ve herkese. Kimse bilemedi. Sonra yaşlıca bir bey bildi: «Kedi Sevenler Sokağı» dedi. «İsmini değiştirdiler, bir garip isim koydular, söylediğinize benziyor.» On beş yıl olmuş. Modalılar, Kedi Sevenler'i, ihtilâlci ve Türkçü, eski bakan ve büyükelçi Ferit Tek'e tercih ediyorlar.

yanlış anlaşılmamalı, bir örneğin yokluğu değil. Eksiklik, daha sonra ortaya çıkan Amerika Birleşik Devletleri örneğinin de pek güzel gösterdiği gibi, tek başına millet de olsa, milletleşmeye çalışan kavimlerden de olsa, millet oldukları topraklardan kopan halk topluluklarından da olsa, yeni bir birlik ve yeni bir «millet» yaratmak için mutlaka bir ekonomik hareketlilik, isterseniz adına ekonomik gelişme diyebilirsiniz, gerekiyor.

Parantez ve tez: Türk aydınını değerlendirenler ve değerlendirirken kızanlar, Türk aydınının kendi zayıflığı ile dayandığı sınıfların zayıflığını birbirinden ayırmak zorundalar (*). Çünkü değerlendirmek, tenkit, mutlaka ayırmayı gerektiriyor.

Aydın hep dayanak arıyor; Tanzimat Programı dayanağını, ekonomik sınıflarda ve bu sınıfların hareketliliğinde değil, yabancı elçiliklerde aradı. Ufalan Osmanlı toprakları üzerinde, Kavalalı Mehmet Âli Paşa askerlerinin Mısır'dan yürüyerek, Rusya Birliklerinin Kuzey'den inerek, İstanbul'da yarattıkları «stratejik» sorunu kullanarak, bunun tadına vararak, bu tadı, ilerde Kırım Savaşı'nda bir kez daha deneyerek, Tanzimatçılar, güçlü Amerika Birleşik Devletleri'nden önce «Âli» Osmanlı Birleşik

---

(*) Nazım Hikmet, alias Orhan Selim, 1935 yılında bir gazetede şunları yazıyor:

«Entellektüeller, sosyal hayatın katlarında bir apartmanın merdiveni gibidirler. Hangi kata düşüyorlarsa orada oturanların pisliğini, temizliğini gösterirler.»

Orhan Selim, Akşam, 7 Haziran 1935.

Anlatım biçimine katılamıyorum.

Türk aydın tarihinin yasak isimlerinden ilki, Kemal, burjuvaziye dayanmak zorundaydı, burjuvazinin kütleselliği yerine Mustafa Fazıl'ın parasına ve kaprislerine bağlanmak durumunda kaldı.

Türk aydınının yasak isimlerinden ikincisi, Nazım, burjuva aileden gelip işçi sınıfına dayanmak istedi. İşçi sınıfının zayıf omuzları, Nazım'a, ancak büyümekte olan bir bebeğin verebileceği acılı hazzı taddırdı.

Kemal de, Nazım da, dayanmak istedikleri sınıflardan daha gürbüz, daha temiz, daha hareketli, daha enerjik, daha coşkulu yaşadılar.

Devletleri'ni kurabileceklerini sandılar. Yabancı elçiliklerin, Düvel-i Muazzama'nın, bu programı destekleyebileceğini düşlediler. Tanzimat Fermanı'nı okumada, yabancı elçilerin varlığını, bu yüzden pek önemsediler.

Bu bir Program'dı; ısrar ettiler. Daynaklarının destek sağlamadığını gördükçe, pratik içinde, destek aramak için, Osmanlı Siyaseti'ne, yaptıkları eklemeleri, İslâm Siyaseti, Türkçülük Siyaseti, birinci kitapta teğet olarak değinerek, bundan önceki bölümde mümkün olan açıklığı ile açıklamaya çalıştım. Burada devam ediyorum.

Tez: Aydın, toplumsaldır ve tarihseldir. Gökten hazır ve İnsan-ı Kâmil olarak gelmiyor. Aydın, tarihsel eylemin kızgın potasında, suyu alınarak, oluşuyor.

Tez: Aydın, ayrışarak gelişiyor. Doğarken aydın, bütün akımları içinde barındırıyor. Pragramların başarısızlığında, sürekli hayal kırıklığı içinde yoğrularak, ayrışıyor. Ayrışmak, aydın için gelişmek demek oluyor.

Tanzimat Programı, Osmanlı toprakları üzerinde, Greklerden, Sırplardan, Araplardan, Kürtlerden, Ermenilerden, diğer halklardan ve milletlerden bir Osmanlı Milleti yaratmaya çalışıyor. Iktidar ve muhalefet, ilerici hareketler tarihinin başında bu ikisi de biribirinden ayrışmamış bir biçimde bulunuyor, Osmanlı Milleti düşüncesine sahip çıkıyor. Sultan kadar, sultana muhalefet için ortaya çıkan hareketler de, çeşitli unsurlara, Osmanlıca anasır, dostça bakıyor; ayrım göstermemeye çalışıyor.

Eylem, Tanzimat Programı'na karşı çıkıyor. 1890 yıllarında İstanbul'da Ermeniler başkaldırıyorlar; Babıâli'ye hücum ediyorlar, Osmanlı düzeninin can damarı haline gelmiş olan Osmanlı Bankası'nı zapt etmeye çalışıyorlar. Istanbul halkı korkuyor, ihtilâlci örgütler sarsılıyor; Osmanlı Ittıhad ve Terakki Cemiyeti, bu korku ve sarsılma içinde, bir beyanname yayınlıyor. Korku ve sarsılma içinde, «Türkler» hatırlanıyor. Sanıyorum, Türkler'e «Türkler» olarak hitap eden ilk siyasal bildiri budur; 1894 tarihli bu bildiriyi olduğu biçimde aktarıyorum.

«Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler! Ermeniler, devletimizin büyük makamı olan ve bütün

Avrupalılarca tanınan, hürmet gören Babıâli'yi basmağa kadar cür'et ettiler, payitahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucibi teessüfümüzdür; lâkin hakikatte zulüm, istibdad ve idaresizlik, bu mucibi teessür ve teessüf hadiseleri doğurmuştur. Biz Türkler de, umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz, bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza, idaresizliğin, zulüm ve istibdatın merkezi olan Babıâli'yi, Şeyhülislâm Kapısı'nı, Yıldız'ı basarak bu daireleri müstebitlerin başına yıkalım; elele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim.

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti»

Türkçülük, çaresizlikten doğuyor.

Olaylar devam ediyor ve devam ediyorum. Girit'ten söz ettim, daha çok söz etme durumundayım. 1897 Girit Olayı, yalnızca Türkçülük açısından değil, genel olarak aydın ve ihtilâlci hareketler tarihi açısından da önem taşıyor. Önemli bir kilometre taşı işlevini üstleniyor. Şu açıdan, Osmanlı Orduları'nın önce Grek kuvvetlerine ve kısa bir süre içinde indirdiği darbe, Sultan Hamit'in prestijini birdenbire artırıyor. Kısa zafer, zafere susamış bir kuşak üzerinde Hamit'in etrafında toplanma eğilimlerini güçlendiriyor. Arkasından Avrupa Devletleri'nin ültimatomu ile Girit'i terk etmek durumunda kalmak, Osmanlı başkentinde büyük bir «birlik» dalgasının esmesine yol açıyor. «Birlik» dalgaları, genellikle, muhalefeti ve ihtilâlci hareketleri baskı altına alma politikalarına yardım ediyor. Bunların aracı olarak kullanılıyor. Dolayısıyla 1897 Girit Olayı ile Osmanlı ihtilâlci hareketleri en zayıf dönemine girmiş oluyor (*). Bundan sonra bir süre ilerici ha-

(*) Bilir-bilmez herkesin abartarak kullandığı «Serhafiye» Ahmet Celâleddin Paşa'nın Avrupa başkentlerine giderek ihtilâlci aydınlarla pazarlığa girişmesi ve önemli bir bölümünü elçiliklerde görevlere ikna etmesi işte bu zamanda oluyor. Bunun üzerine ilerde söylenecekler olacak. Şimdilik, şu

reket, başka dalgalar üzerinden, Servet-i Fünun türünden ve daha pes bir tonda kendisini sürdürüyor.

Fakat 1897 Girit Olayı, bin yazıdan daha çok, Tanzimat Programı'nı devirici bir etkiyi içinde barındırıyor. Düvel-i Muazzama'nın, Avrupa'nın büyük devletlerinin, desteğiyle, çeşitli unsurlardan oluşan bir Osmanlı Devleti mi? O dönemin en etkili ve en parlak şairi Emin Bülent, Mehmet Emin ile ve Mehmet Emin'in her türlü hazdan yoksun şiirleriyle karşılaştırılamayacak kadar duyarlı şairi, Girit üzerine «Kin» şiirini yazıyor.

Garbın cebin-i zalimi affetmedim seni
Türküm ve düşmanım sana kalsam da bir kişi!

Tanzimat Programı, eylemlerle delik deşik olurken, yarattığı hayal kırıklığı ile yerini, bir yandan bir tür Batı düşmanlığına; diğer yandan da, bunun mantıksal uzantısı olarak, bir başka sığınak aramaya bırakıyor. Sığınak?

Sığınak ne olabilir? Kendi dışına sığınamıyorsanız, kendinize sığınırsınız. Eğer devletinizi, başka devletlere dayanarak koruyamıyorsanız, kendi yığınlarınıza, isterseniz halk diyebilirsiniz, sığınırsınız (*). Öyle oldu; aydın,

---

kadar yetebilir; herkesin bildiği ve herkesle açık açık görüşen «hafiye», gizli ajan, olmaz. Ayrıca, bu döneme ait çeşitli anılar, Ahmet Celâleddin'in ilerici aydınlara yardımı dokunan bir Abdülhamit paşası olduğunu yazıyor.

Bu dönemde, esen «birlik» dalgası içinde, her türlü finansman imkânından yoksun kalan Avrupa'daki aydın ihtilâlciler, Ahmet Celâleddin'i veya bir başkasını büyük bir hasret ile bekliyorlar.

(*) Halk, aydının kendisi mi? Sanmıyorum. İnsan ve onun en gelişmiş biçimi olan aydın da bir yerde kendisine yetmiyor ve kendisine güvenmiyor. Bu yüzden kendisini yönetecek standartları, eksen'ler de denebilir, hep dışardan alıyor. Takvimi, göksel cisimlerin hareketine bağlıyor; değeri, piyasanın kör döğüşüne bırakıyor. Sıkışınca ve çaresizlik içinde, küçümsediği halkına sığınıyor.

Ne yazık böyle. Bu yazık durumdan ancak ihtilâlci kurtuluyor. Takvimi atıyor, Fransız ihtilâlinde, çiçek isimlerinden takvim yapıyor. Piyasayı reddediyor, Ekim Devriminde, plan-

halka doğru adımlarını açmak ve hızlandırmak zorunda kaldı.

Yığınlara sığındı.

Sığınanların da, sığınılanın da ayrışmamış olduğu görüldü. Yığınlar, uzunca yıllar tam bir yığın davranışı içinde, kendilerini yalnızca müslüman sandılar, şimdi bir de Türklük çıktı ve geldi. Henüz hem müslüman ve hem Türk olamadılar, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1894 bildirisinin hitabında olduğu türden, «Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler» oldular. Türklük müslümanlığın üzerinde bindi (*). Bir süre sonra Türklük ve Müs-

---

lama ilkesini getiriyor. Hep, ihtilâlci kaldığı sürece, sığınmak zorunda kaldığı halk'ı değiştirmeye çalışıyor.

Aydın Üzerine Tezler'in tezlerinin birisi, birinci kitapta yazıldı, buradan çıkıyor: Türk ilericilik tarihi, ilericiliğe düşman halkı ilerici yapma mücadelesidir.

(*) Girit Olayı, önemli bir kilometre taşıdır; kuşkusuz öncesi de var, sonrası da. Başka türlü de olamaz.

Daha sonraki eylemler, etkiyi artırırken, ayak sürüyenleri de etkisiz hale getiriyor. Burada bir noktanın daha altının çizilmesi gerekiyor: «Osmanlı Milleti» düşüncesine en çok bağlı olanlar, en Batıcı olanlardır. Bunların içinde saf olanları var, satılmışları var. Tanzimat Programı'na içtenlikle bağlı kalanların, saflıkla bu düşünceye bağlı kalmalarını beklemek gerek.

İttihat ve Terakki döneminin ünlü Tanin başyazarı Hüseyin Cahit, sonuna kadar Batılı ve Türkiye'de Avrupa zevklerinin savunucusu. Ancak Meşrutiyet seçimlerinde Grek mebus adaylarına Yunan Sefiri Griparis'in müdahale etmek istemesi üzerine «patlıyor». Meşrutiyet Hatıraları'ndan aktarıyorum:

«Artık bende 'Osmanlılık' ideali tamamen iflâs etmişti. Türk vatanı için Türklerden başka kimseden hayır ümit edilemeyeceğine kanaat getirmiştim. Kitaplarda okuyarak değil, üç aylık bir hayat tecrübesinden çıkan dersten ibaret olarak edindiğim bu imanı, 'Millet-i Hakime' serlevhalı bir makalede açıktan açığa ortaya koydum. O zaman bu makale bir bomba gibi patladı ve çok uzun müddet aksisedası kaybolmadı.»

Hüseyin Cahit, Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918. Fikir Hareketleri, Yıl 1935, Sayı 88, s. 150.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın, 25 Teşrinievvel 1324 tarihli Tanin'de çıkan bu yazısının bir bölümü şöyle:

lümanlık birbirinden ayrıldı, iki ayrı siyaset ve akım olarak, uzun yıllar sürdü (*). Çok yakın yıllarda, islâm kendi bağımsız hareketini sürdürürken, Türklük akımı islâmî bir renk almak zorunluluğunu duydu.

Ayrışmamış, bulaşık. Başlangıçta her şey bulaşık; çamurlu veya çamurdan. Bulaşık'ı, İngilizce contaminated, Fransızca souillé, anlamında kullanıyorum. Gelişme ve iyileşme, bu anlamda, ayrışma ve saflaşma demek oluyor. Teknolojik olarak da böyle anlaşılıyor; demirden çelik elde edilmesi, demirin içindeki impurities'den temizlenmesi demek oluyor. Bu temizlik için ise, kızgın pota gerekiyor.

Tarih, kızgın potadır.

Hiç bir bebek, temiz olarak doğmuyor. Bebek bile doğduğu an yıkanmayı ve temizlenmeyi gerektiriyor.

Yalnızca yerel bakıp, «biz bize benzeriz» demek, bir cehalettir. «Biz başkalarına benzeriz.» Bilim, Türkiye'de, «biz bize benzeriz» tekerlemesini reddedip, «biz başka-

---

«Bu memleketi Türkler zaptetti. Fethetmek için yaptıkları fedakârlıklar tarihin en hayret bakış sayfalarını, en parlak mefahirini teşkil eder. Suiidarelerile Türklerin kuvvetine halel gelince, memleketin büyük kısmını ellerinden kaybettiler. Fakat geride kalan en ufak bir parçayı bile kanları pahasına hıfzeylediler. Türklerin elyevm zîr-i idarelerinde bulunan memalikte asırlardanberi devam etmiş hukuk-u tarihiyeleri, hukuk-u fatihaneleri var. Bu memleketi anasır-ı gayrimüslimeden hiçbirinin menafi-i mahsusasına baziçe yapamazlar.»

«Bugün müslim unsurlarla kardeş gibi geçinmek isteyen gayrimüslim vatandaşlarımız vicdanlarile evvelâ uzun bir hasbihalde bulunmalıdırlar. Türklüğü yıkacak, hükümetin rengini Türk ve müslim hükümeti olmaktan çıkaracak emelleri kalblerinden, eğer varsa, silmeğe kendilerinde cesaret görmeli, ondan sonra bizim ağuş-u muhadenetimize bilâhavf ve endişe atılmalıdırlar.»

(*) Türkçülük akımı ile islâm hareketinin nikâhı, uzun ve kanlı boğuşmalardan sonra, 1960 yılları sonlarında ve 1970 yılları başlarında gerçekleştirildi. Bunda iç dinamikler kadar. Türkçülüğün tek başına güçlü ve durdurucu bir hareket olamayışı; islâmın, Amerika Birleşik Devletleri'nin dış politikasının bir aracı haline gelmesinin de rolü var.

larına benzeriz» doğrusunu kabul ederek başlar; başlamalıdır. Başlamıştır.

«Biz bize benzeriz» demek, Türk toplumunu, insanlığın ortak kazanımı olan gelişme yasalarının dışında tutmak demektir. Bu ise, işin başında, Türkiye'yi anlamaya bilimsel bir bakışla yaklaşmayı reddetmek anlamına geliyor. Bunun için, cehalete özel bir düşkünlüğün dışında, bir neden göremiyorum (*). Cehalete özel tutkuyu da kabul etmek istemiyorum.

«Biz başkalarına benzeriz.» Ne zaman Sabahattin Âli'yi düşünsem, gözümün önüne, hep Galilei Galileo geliyor. Gerçekte Galilei, ilkokul kitaplarında ya da üniversiteler için yazılmış ilkokul kitaplarında çizilen, imajına hiç benzemiyor, tıpkı «bizim» Sabahattin'e benziyor. İkisi de, «bir elim yağda, bir elim balda olsun» felsefesinin sahibi, Sabahattin, Türkiye'de istihbarat örgütlerini kandırabileceğini düşündü, Galilei, Papa'yı kandırmayı denedi. Galilei, dönüştürücü bilime ve aynı zamanda papalığa yakındı; Sabahattin, solculuğa heves etti, valilerin odasından çıkmadı. Galilei, üniversiteler için yazılmış ilkokul kitaplarında olduğu türden mert ve dürüst davranmadı; Sabahattin, Bilim ve Edebiyat içinde yer alan bir incelememde ileri sürdüm ve daha ilerde gerisini yazacağım, solculuğa yakışmaz davranışların içinde yüzdü.

Aradaki fark, birisinin bilim; diğerinin sanat dünyasında yaşamış olması veya birisinin İtalyan ve diğerinin Türk olması değil. Aradaki fark, birisinin çok önce; diğerinin çok sonra gelmesidir.

Galilei öyledir, Copernicus başka mı? Galilei'den ön-

(*) Bilimsel geleneğin zayıf olduğunu söylemek bir neden; ancak bu, aynı zamanda, cehalete özel tutkuyu, başka sözcüklerle anlatmak oluyor. Yalnız başlıbaşına bir neden olmamakla birlikte, Türk toplumunu çözümlemeyi, romancıların üstlenmesi, Ebu Cehil türü, cehaletin yaygınlaşmasına neden oluyor. Bilgisiz romancılar, cehaletlerini, Türkiye'nin kendine özgü olduğu safsatasıyla birlikte, tembel okuyuculara enjekte ediyorlar.

Y. Küçük, Ahir Zaman Peygamberi Ebu Cehil, Kemal Tahir, Bilim ve Edebiyat içinde.

ce Copernicus, dünyanın güneş etrafında dönüşüyle ilgili devrimci buluşunu, kitabının önsözünde reddetti. Machiavelli'yi bir tarafa bırakıyorum, Thomas More, Utopia'nın sonunda ütopya'yı reddetme tedbirliliğini gösterdi. Baltadan kurtulamadı ama, arkadaşı Erasmus'a ders oldu. Yeni görüşlerini, ileri hareketlerin dışında kalarak ve Deliliğe Methiye yazarak anlatmaya çalıştı.

Avrupa'da da aydın doğarken bulaşık doğdu; bu nedenle, dünyaya yumuşak geldi. Kuşkusuz, bir medüz yumuşaklığında ve saydamlığında değil. Ancak daha sonraki dönemlerin çelik özelliğinden yoksun olarak ortaya çıktı. Ters görünüyor; ters olan, dünyanın her yerinde aydının doğarken çelik katılığında doğduğunu düşünmek oluyor. Ters olan, böyle düşünmek, böyle düşünmek bilime ters.

Gotha Programı'nın Eleştirisi'nde Marx, Lassal'ı ne çok eleştiriyor. O kadar çok eleştiriyor ki, her ikisinin aynı çatı altında politika yapmış oldukları bile unutuluyor. Anti-Dühring'te Engels, Profesör Dühring'in, nerede ise bütün görüşlerinin yanlışlığını kanıtlıyor ve tersini yazıyor. Dühring ile Engels'in de aynı nehirde kürek çekmiş olduklarını unutmak mümkün mü?

Dünyanın aydın bahçesinde bu kısa gezinti, ilerde tekrar dönmeyi umuyorum, bir dinlenme ve dinlendirme amacını taşımıyor. Yalnızca Türkçülük akımının anlatımıyla da ilgili değil. Bütünüyle bu bölümün anlaşılmasında yararlı olacak. Bu bölümde, Türk aydınının, kendi acılı tarihinin potasında katılaşmaya başladığı izlenecek. «Üç Ahmetler» ile başlayacağım: Ahmet Mithat, Ahmet Vefik, Ahmet Cevdet. Üç çalışkan adam; Tanzimat'ın içinde mi, dışında mı; iktidarda mı, muhalefette mi; tutucu mu, gerici mi, söylemek pek zor. Türkçü mü, islâmcı mı; halkçı mı, osmanlıcı mı, belirlemesi kolay değil. «Bulaşık» demek, pek doğru; ancak kelimeyi teknik anlamda kullanmak koşuluyla. Çünkü «bulaşık» demek, görülecek, bu üç çalışkan ve sui generis adamı, bir kenara atmak için yeterli değil.

Bilim Yolu'nun, Tarik-i İlm, heyecan verici oluşu bu

radan geliyor. «Malzeme» bulaşık olmasaydı işler pek kolay olurdu. Bu açıdan bakıldığında, bilimsel çalışmayı, elektronik hesap makinalarına istatistik veya anket sonuçları yüklemekten ibaret sanan á la americain ampirisistlerin veya yalnızca arşiv sonuçlarını özetlemek olarak düşünen gizli ampirisistlerin işleri kolay; ancak bunların bilime katkıları, kuşkusuz yok denemez, son derece sınırlı.

Türkiye'ye basit değil karmaşık bakmak gerek. Çünkü basit bakış, hiç bir açıklık getirmez, getirmeyecek. Nasıl getirebilir? Bulaşık olma niteliği pek çok yaygın. Yine Türkçülük'e dönüyorum. Irkçı Türkçülerin, Sultan Hamid'den «Ulu Hakan» veya «Abdülhamid Han» diye söz ettikleri bilinmiyor mu? Uyduruyorlar mı? Sultan Hamid'i, has anlamda Türkçü saymak, Sultan Hamid'in Türkçülüğü başlı başına bir politika olarak benimseyip uygulamaya çalıştığını söylemek imkânsız; büyük bir saptırma. Fakat Sultan Hamid'in Türkçülüğe hiç bulaşmadığını söylemek de mümkün değil; burada Sultan Hamid de «bulaşık» kategorisinin içine giriyor.

Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları'nda, Sultan Hamid'in saray yaşamıyla ilgili pek çok değerli bilgi veriyor. Birisi şöyle: «Sultan Hamid sarayının en şanlı, en asil ve civanmert teşkilâtı 'Söğütlü' namile maruf olan maiyet süvari bölüğü idi. Bundan altı asır mukaddem Anadolu'nun Bilecik, Söğüt ve Eskişehir havalisinde yerleşmiş eski Türk kabilelerinden Karakeçili aşireti mertliği, cesaret-i ahlâkiyesi itibarile Sultan Hamid'in nazarı dikatini celbetmişti»[1]. Hamid, özel korumasını, atalarının bir sıçrama noktası olarak seçtiği Söğüt'ten sağlıyor.

Devam ediyor: «Sultan Hamid'in bu mızraklı bölüğüne fevkalâde teveccüh ve itimadı vardı. Bunların zabiti Mehmet Efendi isminde bir zat idi. Saffet-i ahlâkiye ve cesaret-i fıtriyenin timsal-i mücessemi olan bu Mehmet Efendi bölüğe mensup bir arkadaşile birlikte Sultan Hamid'in yatak odası yanında yatardı. Sultan Hamid hayatının muhafazasını bunlara tevdi etmişti.» Tahsin Paşa, şunları da, ekliyor: «Sultan Hamid Söğütlü bölüğünden

daima memnuniyet ve sitayişle bahseder, onlarla görüştüğü zaman 'öz hemşehrilerim' diye hitap eylerdi.» Irkçı Türkçüler, bunlardan, kendilerine pay çıkarabilirler.

Bu kadar değil; Abdülhamit de, Siyasî Hatıram'da şunları yazıyor: «Rumeli'nde ve bilhassa Anadolu'da Türk unsuru kuvvetlendirmek ve herşeyden evvel de içimizdeki kürtleri yoğurup kendimize maletmek şarttır. Türk tahtına çıkmış seleflerimin en büyük kusuru Slav unsurunu, Osmanlılaştırmamış olmalarıdır. Bu tabii kolay bir iş değildir. Mamafih Rum ve Ermenilerle kan karışımı daha kolay husule gelmiştir»[2] Hamid, buraya, daha sonraki ırkçı Türkçüleri sevindirebilecek şu cümleyi de ekliyor: «Fakat Allah'a şükür kanımız üstünlüğünü muhafaza etmiştir.» Öyle görünüyor, Osmanlı tahtının dikkate değer en son siması, genel çaresizlik içinde, atalarının yola çıktığı yere sığınmak ihtiyacını duyuyor.

Sultan Hamid kadar, Sultan Hamid'i devirmek isteyenler de. Uzun yüzyıllar kötülenmiş, hakaret görmüş Türkler, özellikle 1897 yılından sonra, birdenbire yükseklere çıkarılıyor. Devleti yıkılmaktan kurtarmak isteyenler, yığıntının seslerini derinden duyanlar, Türkleri, kendi kendilerini, övmek ihtiyacını duyuyorlar. İttihat ve Terakki'nin yurt dışındaki yayın organlarından birisi, Osmanlı, 1 Aralık 1897 tarihli sayısında Sultan Hamid'e verilen bir «Arize» yayınlıyor (*). Arize'de şunlar yer alıyor: «Türkler... geriye kalan bu millet açtır, çıplaktır, zulümdidedir. Muti, sabırlı, halim-i müteenni olan bu kavm bazılarınca miskin ve pek tembeldir. Türkler, hakikat-ı halde büyüklerimizden birinin dediği gibi tüfeğin içindeki kurşun gibidir»[3]. Bu övgü, Osmanlı'nın bir sonraki sayısında da sürüyor; Türkler, «kanının damladığı yerde mezarını kazdırmak isteyen bir kavm-i necip» olarak niteleniyor.

(*) Arize, bir büyüğe sunulan yazı.
Mustafa Nihat Özön, Osmanlıca-Türkçe Sözlük. s. 37.

Arize, lahiya, dilekçe, rapor, vermek, Türk aydınlarının uzun yıllar bırakmadıkları bir eylem türü ve ilericilik yolu oluyor.

Bu kampanyaya, İttihat ve Terakki'nin diğer yayın organları da katılıyor. Şuray-ı Ümmet'in 9 Mayıs 1902 tarihli sayısında, Türklerin cengâverliği örneklerle süsleniyor: «Sultan Orhan devrinde Şehzade Süleyman Paşa altmış Türk cengâveriyle Rumeli yakasına geçmişti, Gelibolu'yu zaptetmişti. O tarihte Türkün evlâdı rahat görmedi. Rumeli'nin her hududu, her burcu Anadolu'nun mezarı oldu.»

Bir dönem İttihat ve Terakki yayınlarını okuyan Şerif Mardin, «Şuray-ı Ümmet'in Türklere karşı tutumu iki taraflıydı» sonucuna ulaşıyor. Şöyle açıklıyor: «Bir taraftan Türkler Batı medeniyetine katılmadıkları için yerilirken, diğer taraftan Avrupa basınında çıkan Türk aleyhtarı makaleler, dergide şiddetli bir tepki ile karşılanıyordu. Gene halk'ın Padişaha karşı çok fazla pasif davranmasından şikâyet etmesinin yanıbaşında Şuray-ı Ümmet, Türk Milleti'ni aynı kusurlardan tenzih ediyor ve mağrur Anadolu köylüsü imajını kullanıyordu»[1]. Raslantı sayılmamalı, yeni bir döneme girildiği belirginleşiyor. Olgular, birbirinin içine giriyor ve birbirini tutuyor.

Kabul etmek gerekiyor, bunlar henüz edebiyat; «edebiyat» kelimesini, yeni dilde yazın, Fransızca littérature, İngilizce literature, Rusça literatura, anlamında kullanıyorum. İçinde küçümseme rengi yok, tıpkı, örnek olsun, Einstein fiziği ile ilgili literatür sözünde olduğu gibi. Bunlar, kabul etmek gerek, henüz eyleme ve bunun için de örgüte dönüşmüş olmaktan uzak.

Girit Olayı'nın hemen sonrası örgüt ve eyleme dönüşme için elverişli değil. Ayrıca her yazınsal program hemen eyleme ve bunun gerektirdiği örgüte, hemen, yazılanların mürekkebi kurumadan dönüşmüyor; düşüncenin cisimleşmesi için bir kuluçka zamanı gerekiyor. Yazına dönüşen düşünce, rahme inmiş imaja benziyor.

Ayrıca eylemlerin ve bunların manivelâsı olan örgütlerin bir bütünselliği var. Bütünsellik kelimesini, burada, bir iç tutarlılıktan bağımsız olarak kullanıyorum. Kastettiğim şu; tarih, tek tek düşüncelerin tek tek eylemlere dönüştüğü dönemleri, pek ender istisnalar olarak kayde-

diyor, belki de kaydetmiyor. Eylemler, belli dalgalar halinde, biribirini çelen ya da biribirini destekleyen çokluklar olarak ortaya çıkıyor. Tek düşüncenin eyleme dönüşmesi veya eylemler çokluğunun hep biribiriyle harmoni kurması; bu aşırı iyimserlerin, iyimserliği tembellik düzeyine dönüştürenlerin, rüyasıdır.

Ancak mutlak olan şu: Olumsuzluktan sonra aydınlık kaçınılmaz olarak geliyor. Tersinden de söylenebilir; büyük açılımlardan önce, mutlaka en büyük olumsuzlukları, toplumun düşünemeyeceği kötülükleri yaşamak, bir yazgı türünden ortaya çıkıyor. Şöyle de söyleyebilirim: Her toplum için, «tarihin en parlak» gelişmesinden önce, «tarihin en ağır» bunalımı yaşanıyor.

«Ağır bunalım», «parlak» gelişmenin habercisidir. Bu söz başka türlü de söylenmiştir: «Şafak mutlak sökecektir.» Evet, ama, ne zaman? Aydının modelini doğadan çıkarması ne zamana kadar sürecek? Şafak'ın sökmesi, göksel cisimlerin pek çok düzenli hareketinin bir sonucudur. Dünyanın, kendi yörüngesinde elips türü, dünyalının güneşe bakışında gördüğü biçimiyle doğrusal bir hareket ve hızla, şafak söküyor. Doğrusallık, eşit ve eğer hız yavaş ise sürekli yavaş, adagio, bir aydınlığı anlatıyor. Sanki karanlığın süresine göre ayarlanmış bir şafak sökecek.

Toplumsal dinamiğin ürünü olan şafak, göksel cisimlerin hareketinin dünyalılara anlattığı, dünyalıların kafalarına kaktığı şafak'tan çok farklı; sıçramalı. Şöyle: Daha önceki tarih ayrı; Türkler, Anadolu'yu zaptetmeye başladıkları tarihten itibaren sekiz yüzyıldan daha uzun, tüm dünyalılarla birlikte kendileri de, kendilerine küfrettiler. Küfrü durdurmalarından sonra değil, bir avuç aydının küfredilmesine karşı çıkmalarından yirmi yıl kadar sonra Anadolu'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurdular (*). Göksel cisimlerin harmonisiyle koşullandırılmış aklın alamayacağı bir sıçramayı görüyorum.

Tarih ne kadar cilveli! «Ulu Hakan», kendisini, «öz

(*) Buradaki eşitsizlik, beni, hep etkiliyor. Heyecan veriyor.

hemşehrilerim» dediği Söğütlü köylü-askerlere emanet ediyor, böylesine bir sultanın tahtında, «Türkiye» topraklarında, payitaht'da kurulan ilk Türkçülük örgütünün adı «Türk Derneği» oluyor (*). Daha sonrakiler de aynı ölçüde şaşırtıcı bir dizi oluşturuyor: Türk Yurdu veya Türk Ocağı.

1970 yıllarının iç savaş koşullarında öldürülen Darendelioğlu, Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri kitabında, Mekteb-i Mülkiye'de, daha sonra Ankara'ya taşınarak adını Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak değiştiren Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, kurulması kararlaştırılan Türk Derneği'nin kuruluşuyla ilgili şu bilgileri veriyor: «1908 yılının Kasım ayında İstanbul'a gelen Yusuf Akçuraoğlu, mektep sıralarından tanıdığı Necib Asım ve Veled Çelebi'yi ziyaret ederek gayri siyasî ve sadece harsi mânâda bir Türk cemiyetini teklif etmiştir. Türk milliyetçiliğinin şuur kazanması, Türk milliyetçiliğinin ilk teşkilâtlanması mânâsını taşıyan bu teşebbüs, aynı yılın son ayı içinde o zamanki mekteb Mülkiye'nin müdürü bulunan Celâl Beyin odasında müzakere edilmiş ve Türk Derneği adıyla bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmıştır»[5]. Yusuf Akçura, o zaman kullandığı soyadı ile Akçuraoğlu, kurucuların isimlerini ve bazılarının ne olduklarını bildiriyor: «Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necib Asım Bey, Bursalı Tahir Bey, Korkmazoğlu Celâl Bey, (bugün Kuzey

---

(*) Washington'da, Berlin'de, Paris'te, bugün sayıları hızla artan emigre Türkler, çöpçüler, hamallar, Dünya Bankası yöneticileri, Yale profesörleri, Quartier Latin entellektüelleri bir araya gelseler bayrak ve toprak özlemi ile bir dernek kursalar, herhalde isim olarak «Türk Derneği» veya «Türk Yurdu» veya «Türk Ocağı» seçerler. Başka ne seçebilirler ki?

İzmir'in işgali üzerine İsviçre'de okuyan öğrenciler, içlerinde Mustafa Suphi ve Sadri Celâl de var, bir dernek kuruyorlar, adı: «Türk Menfaatlarını Koruma Cemiyeti.» Hemen, yazımını Sadri Celâl'in üstlendiği bir broşür çıkarılıyor, adı: «Le Droit du Turc.»

Ahmed Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul. 1959, s. 696.

Kafkas Cumhuriyetlerinden birinde komiserdir) Veled Çelebi Efendi, Akçuraoğlu Yusuf, Boğacıyan Agop Efendi, Arif Bey (merhum tarihçi), Akyiğitoğlu Musa Bey (merhum Askerî Baytar Mekteb-i Âlisi iktisat muallimi idi), Fuad Raif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ferid Bey (Londra Sefiri).» Buradaki bilgiler, 1928 tarihini taşıyor. Dernek kurulduğu zaman İstanbul'da bulunmayan, Şair Mehmet Emin Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Hüseyinzade Ali Bey, ilk üye olanlar arasında yer alıyor. Köprülüzade Fuad Bey, Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyin Cahid Bey de ilk üye olanlardan. Aslında eyiemli yaşamı boyunca Dernek, 63 üyeye sahip olmuş; bunlar içinde Profesör Gordlevskiy ve Profesör Martin Hartman türünden Türkologlar da var.

Türkçülük akımının ilk örgütlenmesi Türk Derneği, tüzüğünün ikinci maddesinde, amacını açıklıyor: «Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün Türk kavimlerin mazi ve haldeki asâr, ef'al, ahval ve muhiti öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türklerin asâr-ı atikasını, tarihini, lisanlarını avam ve havas edebiyatını, etnoğrafya ve etnolojisini, ahval-i içtimaiyesi ve medeniyet-i hazıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını, araştırıp tartışıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizi açık, sade, güzel ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tedkik etmektir.» Görülüyor; Türk Derneği, kendisini iktidar sorunundan uzak tutuyor.

Bulaşık doğuyor; başka türlüsü beklenmemeli. Kopmayı amaçlamaz görünüyor; henüz, Osmanlıcılık, Türkçülük ile beraber gidiyor. Bu en çok, Türk diliyle ilgili tüzüğünün dokuzuncu maddesinde belli oluyor. Şöyle: «Osmanlı lisanının Arabî ve Farisî lisanlarından ettiği istifade gayri münker bulunduğundan ve Osmanlı Türkçesini bu muhterem lisanlardan tecrid etmek hiçbir Osman'ının hayalinden bile geçmiyeceğinden, Türk Derneği, Arabî ve Farisî kelimelerini bütün Osmanlılar tarafından kemal-i sühuletle anlaşılacak veçhile şayi olmuşlarından intihab edecek ve binaenaleyh mezkûr Derneğin yazacağı eser-

lerde kullanacağı lisan en sade Osmanlı Türkçesi olacaktır.» Türk Derneği, kendisini «Osmanlı» düşünüyor.

Ancak tarihsel eylem, temizleyici ve saflaştırıcı etkisini göstermekte gecikmiyor. Türk Derneği, kurucularının İstanbul'dan uzaklaşması nedeniyle kapanıyor; bir süre sonra Türk Yurdu kuruluyor. Kuruculara bakılacak olursa, Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Dr. Akil Muhtar ve yine Akçuraoğlu Yusuf, çok farklı bir çizgi izlememesi gerek. Fakat Balkan Savaşı geliyor ve çatıyor. Yenilgi ve bunun beraberinde getirdiği utanç, Tanzimat'ın Osmanlı siyaseti anlayışını bir kez daha devirirken, çaresizlik Türkçülük akımını netleşmeye doğru zorluyor.

İlginçtir, ancak öyle olması gerekiyor, Türkçülük de bulaşık geliyor; Türk Yurdu örgütü etrafında çıkan dergilerden birisinin adı Halka Doğru'dur. Türkçülük, Rusyalı Türkler'in, Rusya'nın Sosyal Demokrat İşçi hareketinin okulundan etkilendikleri için, daha bilgili tutumları dışında, halka gitmek zorunda kalan bir hareketin türevi, başka bir sözle uzantısı olarak ortaya çıktı. Halka doğru gitmek zorunda kalanlar, giderek Anadolu'ya sıkışan bir kütleye, anladığı dille hitap etmek ve bu yığının bir millet olduğunu söylemekten başka nasıl yaklaşabilirlerdi (*). Öyle yaklaştılar, bilinç olarak, farkına varmadan, halka doğru yol alırken Türkçü oldular.

Halka Doğru, sürekli yazı kadrosunu, ilk sayısında açıkladı: Halide Edip Hanım, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmet Agayef, Tevfik Nureddin, Celâl Sahir, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi, Akil Muhtar, Abdülfeyyaz Tevfik, Ali

---

(*) Cumhuriyet döneminde edindiği mülklerle Ankara'nın ünlü bir caddesine adını veren Tunalı Hilmi'yi anlatırken, Yusuf Akçora, bir örnek vermiş oluyor:

«Tunalı'nın siyasi halkçılığı, lisanda halkçılığını ve -Türkçe yazdığı cihetle Türkçülüğünü doğurdu. Yine o halkçılıkdır ki Tunalı'nın 'milliyet' meselelerine, başka arkadaşlarından fazla ehemmiyet ve kıymet vermesine yol açtı.»

«Bizce Hilmi Bey'in hususiyeti halkçılığıdır; bu halkçılıkta, Türkçülük bittabi bulunuyordu; fakat Tunalı kendisi bile galiba bunun pek farkında değildi.»

Yusuf Akçora, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara, 1981, s. 135.

ŞAİRLER DERNEĞİ

1917 yılı içinde yeni bir edebî kuşağın, Servet-i Fünun dergisinin sayfalarında iddiaları ve eserleriyle yer aldığı görülür. Türk Yurdu dergisi, Orhan Seyfi, Hasan Zeki, Hakkı Tahsin, Sâfi Necib, Salih Zeki, Selâhaddin Enis, Ömer Seyfettin, Faruk Nafiz, Yahya Saim, Yusuf Ziya'dan ibaret olan şair ve ediplerin «Şairler Derneği» adlı bir dernek kurduklarını kaydetmekte ve kendilerinden şu satırlarla bahsetmektedir:

Sonbahar rüzgârlarının dağıttığı çiçekler gibi herbiri kendi âleminde açıp solan şairlerimiz, bu dağınık yaşayışa bir nihayet vermek istemişler ve Türk Ocağı'nda her hafta toplanmağa başlamışlardır. Yeni bir edebiyat binasının ilk temellerini kurmağa çalışan bu genç şairler, bütün kuvveti, İstanbul'un şuh, güzel sinesinden ve Türklükten alıyorlar. Şimdiye kadar yaptıkları birkaç içtima'da şu kararları vermişlerdir:

1 — Türkçeye Türk sarfı hâkimdir. «Kamus-ı Arabî» ile «Burhan-ı Katı»da pinekliyen kelimeler bize ne kadar yabancı ise, «Kitab-ı Dedekorkud» ve «Lûkat-ı Çağatay»da uyuklayan kelimeler de bugünkü ruhumuza o kadar yabancıdır.

2 — Şi'rlerimizi hece vezninin şe'niyette bulunanlariyle terennüm edeceğiz. Fakat san'atkâr, hece vezniyle olmak üzere yeni bir şekil bulursa bununla nümunelerini yapar, iddiasını ortaya atar, ve amme kabul ederse yaşar, etmezse yaşamaz.

3 — Şi'rde her tarz serbesttir: Parnas, sembolik, romantik, natüralist, ilâh... Yeter ki herkes hislerini, kendi şahsî ve millî görüşünün samimî

süzgeçlerinden geçirsin. Hakiki san'atkâr, millî san'atkâr olduğu gibi, millî san'atkâr da deha sahibi bir mübdi'dir. Binaenaleyh hakiki bir eser-i san'at, millî bir eser-i san'at, millî bir eser-i san'at da, bir eser-i dehadır.

4 — İçtimaiyyatçılar gittikleri yolun nihayetindeki kâinatın neresı olduğunu bilen ferd yığınlarının aralarında işbölümü yapabileceklerini söylüyorlar. Bizler, gittiğimiz yolun sonundaki füsunkâr cenneti bilen yolculardan olduğumuz içün, aramızda taksim-i a'mâl kanununu tatbik etmeliyiz. Meselâ: Kimimiz lirik şiirler, kimimiz epik manzumeler yazar, kimimiz efsaneler terennümkârı olur, kimimiz temaşa eserleri yaratırız.

5 — Efsaneler, Acem'in, Yunan'ın efsanelerinden değil, bâkir ve kıymet-dar bir âlem olan Türk esâtirinden alınacaktır (*).

Edebî meslek bakımından kendilerini serbest sayan, ancak dilde sadeliği, fikirde ve duyguda da milliyetçiliği kabul eden bu şairler Servet-i Fünun'da kendilerini şu satırlarla takdim ediyorlar:

Aramızda dün hece vezni içün la'net-nâme yazarken bugün medhiyye hazırlıyanlar yok! Biz kendimize bir yol ayırdık.. Ve bu yolda yürüyeceğiz. Belki dikenler bizi tırmalıyacak, uçurumlar gözlerimizi karartacak, fakat biz yürümek içün lâzım gelen azme, kuvvete malikiz (**).

Şairler amaçlarını şu cümle ile özetliyorlar: «İbdâî bir edebiyyat vücuda getirmek.»

Servet-i Fünun'un bundan sonraki sayılarında yukarıda adları geçen şairlerin bir kısmını şi-

---

(*) Türk Yurdu, 1917 (21 Haziran 1333) Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1960, s. 424-425.

(**) Servet-i Fünun, 1917 (15 Teşrinisâni 1333).

irleriyle tanımaya başlıyoruz. Yusuf Ziya Ortaç da yazılariyle maksadı açıklamaktadır. Bu yazılarda, İstanbul halkının konuştuğu Türkçenin eserlerine esas olduğu, hecenin de anenk bakımından aruza üstün bulunduğu kaydedilmektedir. Bu yazılara göre, edebiyatımızın iflâsına sebep olan aruzdur.

Görülüyor ki, Şairler Derneği'ni kuranlar, genç kalemler'den yalnız hece veznini tercih etmiş olmak bakımından ayrılıyorlar. Başka noktalarda genç kalemler'le birleşmişlerdir.

Cânib, Ali Ulvi, Galip Bahtiyar, Kâzım Nami, Köprülüzade Mehmed Fuat, Gökalp, Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik, Memduh Şevket.

Türk Yurdu örgütlenmesinin çevresinde Halka Doğru'dan başka yine Balkan Harbi utancının arkasından 1914 yılında Türk Sözü dergisi çıkmaya başladı. Fakat bütün bunlar bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetiminde kurulan Türk Ocağı örgütünün kontroluna girdi. Türk Ocağı, Akçura'nın yazdığına göre, 190 Askerî Tıbbiye öğrencisinin önde gelen Türkçülere müracaatıyla kuruldu. Tıbbiye, on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılından başlayarak Cumhuriyet'e kadar, en güçlü ihtilâlci okulu oldu; aynı zamanda bir İttihat ve Terakki kalesi idi.

Peyami Safa, beğenilmese bile ilgiyle okunmağa değer yazı dizisinde, 1930 yıllarında Cumhuriyet Gazetesi'nde tefrika edilen Türk İnkılâbına Bakışlar'da, Türkçüler'i, «ittihatçıların kültür kolu olarak niteliyor. Zekeriya Sertel ise o günlerden şunları hatırlıyor: «Aydın gençlerin en çok toplandığı yer 'Türk Ocakları' milliyetçilik hareketinin bir merkezi olarak kurulmuştu. O zaman İstanbul'un en zengin merkezi burasıydı. Burada fikir ve sanat tartışmaları yapılır, konferans verilir, toplantılar düzenlenirdi. Ocağın önderleri, memlekette milliyetçilik ha-

reketinin kurucuları olan Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, Yusuf Akçura, Doktor Hüseyinzade Ali Bey, Halide Edip, Şair Mehmet Emin ve başkalarıydı. Ocağın başında ise Hamdullah Suphi bulunuyordu»[6]. Türk Ocağı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkçülük akımı ve bu akıma eğilim gösteren gençler ile genel olarak gençliği, kendi çatısı altında tutmaya çalıştı (*). Böylece Türkçülük, güçlü siyasî akımın içindeki cereyanlardan birisi durumuna geldi.

Üç Ahmet:
Mithat, Vefik, Cevdet

Türkçü, Türkçü olmayan kütlenin içinde var. Süreç içinde ayrışıyor. Önce düşünce olarak, sonra örgüt olarak ayrışıyor.

Başkaldıran, önce başkaldıramayanda yatıyor.

Başkaldıran, en iradî yaratıktır; ancak eylemin zorlamasıyla ortaya çıkıyor.

Ziya, Kemal ve Şinasi: Üç Delikanlı'dır. Tanzimat'ın çocukları, Tanzimat'a bir tepkiyi de taşıdıklarını bilmiyorlar. Reşit, Âli ve Fuat; kısa dönemde hiç de halkçı değiller, net olarak islâmcı değiller. Ziya, özellikle Kemal ile Şinasi, farkında olmadan halkçıdırlar, çünkü politikler. Reşit, Âli ve Fuat'ın yetiştirmeleridirler, onların bağından toplandılar; onlara göre çok daha «müslüman» hareket ettiler. Davranışta «müslüman» değildiler; Avrupa'da sürgünde, Kemal ayrıca Magosa'da islâmik kuralların dışında, yer yer bohem, yaşadılar. Ancak çok daha islâmik yaşayan Reşit, Fuat ve Âli'ye göre, daha «müslüman» bir dünya görüşünün savunucusu oldular.

Tez: Tanzimat'a tüm tepkilerde islâmik bir doz vardır.

İddia: Bunu, bu çalışmaya kadar, Aydın Üzerine Tezler, anlayamadılar. Bu yüzden Türkiye'deki ilk saray dışı ve örgütlü ihtilâl olayı sayılan 1859 Kuleli Vakası'nı, tüm tarihler, Kemalist Historiagrafya ve yer yer bunun çok etkisinde kalan çoğu Sovyet türkologları, nereye ko-

(*) 1930 yıllarında kapatılarak Halkevleri hareketine katıldı.

yabileceklerini bilemediler. İslâmik tonuna bakıp «gerici» nitelemesini yaptılar; Kemal Bey, bu ihtilâl girişiminin lideri Şeyh Ahmet ile sürgünde iyi ilişkiler kurduğu, saygı gösterdiği için, «acaba» dediler, «yoksa ilerici mi» kuşkusuna düştüler.

Işık, prizmadan geçirilince renklere ayrılıyor.

Aydın tarihinin bulaşık dönemlerinde hiç bir renk, hiç bir harekete egemen olamıyor. Prizma'dan geçirmek gerekiyor.

Üç Paşa, Reşit, Fuat ve Âli, yeni bir iktidar oldular. Buna, birinci kitapta, «Tanzimat Diktatoryası» adı verildi. Üç Delikanlı, Ziya, Şinasi ve Kemal, bir yeni iktidar peşinde koştular. Üç Ahmet, Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Vefik Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa için bir iktidar sorunu olmadı. Ahmet Mithat, Kemal ve arkadaşlarıyla birlikte sürüldükten sonra, Türk aydın tarihinin ilk ünlü döneği rütbesini alarak, diğerleri bunu yaşamadan, padişahın, burada daha çok Sultan Hamit'in etrafında oldular.

Özellikleri var, değerleri var. Olumlu yanları var, olmazsa, bu kitapta bir alt bölüm düzeyine neden çıksınlar?

Üç Ahmet, başkaldırmayandır. Ancak çok çalışkandırlar: Ahmet Mithat'a çağdaşları, «kırk beygir gücünde yazı makinası» adını takmışlar. Üçü de, Türk aydın tarihinin en üretken üç ismi sayılabilirler. Üçünün de bir eli Sultan'ın lütuflarına uzanıyor, diğeri halka açılıyor.

Üç Ahmet, halkçıdırlar. Her halkçı, başkaldıran değildir, Üç Ahmet'in yaşamı bunu çok güzel gösteriyor. Fakat halkı için üretiyorlar; bu yüzden, Üç Paşa'ya göre çok fazla, Üç Delikanlı'ya göre fazlaca, «yerel» düşünüyorlar. Bir ellerini uzattıkları halk, islâmik ve Türk olduğu için yer yer islâmcı ve yer yer Türkçü oluyorlar.

Üç Ahmet, şoven Türkçülerce Türkçü kabul ediliyorlar. Bu nedenle de başkaldıran dinamiğinin Ahmet Mithat, Ahmet Vefik ve Ahmet Cevdet ile başlaması rastlantı olmuyor.

Ahmet Mithat, çok yazdı; yazmaya alışıncaya kadar,

1900 KUŞAĞI
ve
YUSUF AKÇURA ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Köy romancılığı Türk estetiğine ne katkıda bulundu, bunu burada tartışmak istemem; ancak, Türk aydınının düşünsel mekânı üzerinde son derece olumsuz etki yaptığını ve daralttığını söyleyebilirim. Türk aydınının tüm problematiğini, bir türlü başını dik tutamayan Memidik ile herşeyi bilen Uhu Kadın arasında, bir tarlanın iki kenarında sürüp giden konuşmaya indirgedi. Yüzü toprak olmuş Uhu ile eli, yorgun toprak türünden kavlamış Memidik, bir derenin bir yamacında, sayfalar uzunluğunda konuşup durdular. Köy romanı okuyucusu, bir tarladan daha büyük bir mekâna, Adana'nın «uçsuz bucaksız» tarlaları bir yana, bakamaz oldu.

1900 Kuşağı, bununla 1900 yılı çevresinde toplumsal pratiğe katılan gençleri anlatmak istiyorum, köy romanı okuyucusunun dar düşünsel mekânına sığmayan bir tipolojiye sahip. İstanbul'da doğmuş ise, ya amcası veya dayısı, vekil ya da sadrazam; taşrada ise, Selânik veya buradaki tipoloji açısından taşra sayılabilir, Kafkasya, babası veya bir yakını fabrikatör. 1900 kuşağı, böyle bir dünyaya doğuyor. Istedikleri okula giriyorlar; en prestijlisi, Tıbbiye, daha sonra Harbiye. Bunlara Mülkiye de eklenebilir. Sırayla her biri, ne şans! Şans bu olduğu için, mezuniyete yakın zaptiyenin eline düşmek kaçınılmaz; 1897 yılında olduğu gibi ünlü Şeref Vapuru ile veya bir başkasıyla sürgüne gitmek de, tipolojik yazgının bir parçası.

Romanesque ama gerçek, sürgünden kaçış ve Paris var. Tıbbiye veya Harbiye olarak başla-

yan eğitim, sosyoloji dozajı yüksek bir siyasî ilime dönüşüyor. Bundan sonra bir süre için ya Sultan Hamid ile anlaşmak ve İstanbul'a dönmek var; ya da Kafkasya veya Makedonya'daki eski Osmanlı toprakları düşünülebilir. Bunun dışında İzmir Suikastı vesilesiyle asılan Dr. Nazım örneğinde olduğu gibi bir isim ve kıyafet değiştirerek, başka ülkelerin ihtilâlcilerinin yardımıyla, Türkiye'ye, Selânik'e gelip iş yapmak da mümkün.

Yusuf, bu tipolojiye pek çok uygun düşüyor; dedesi Süleyman Akçura'nın, Lenin'i de yetiştiren Kazan'ın en zenginlerinden birisi olduğuna hükmetmek gerekiyor. Kazan'ın her yerinde çuha fabrikaları var, bunun üçü Yusuf'un babası Hasan Bey'e düşüyor.

1876 yılında doğan Yusuf, henüz iki yaşında iken, tam romanlarda olduğu gibi, zengin babasını kaybediyor. Dul kalan Banu Hatun, fabrikaların iyi bir yöneticisi olamıyor, iflâs yaklaşınca elde olanları satıp İstanbul'a gidiyorlar.

Zenginlikten kaybeden Yusuf çok çalışkan bir Harbiye öğrencisi oluyor. Ancak söylemek gerek, Kafkasya ve Türkiye'de ün kazanan Türkçü İsmail Gaspirinski Yusuf'un eniştesidir. Kaybetmiş bir burjuva aileden gelen Yusuf'un Türkçülük akımına ilgi duyması kaçınılmaz; daha doğrusu ihtilâlci hareketlere katılmasını beklemek gerek. Nitekim, 1898 yılında dördüncü olarak Harbiye'yi bitiriyor ve Kurmay sınıfına ayrılıyor. Kurmay subayı olamıyor, 83 arkadaşı ile birlikte gizli örgüte girmekten yakalanıyor, Divan-ı Harbe veriliyor, ordudan çıkarılıyor ve kalebentlik ile sürülüyor.

Paris'e kaçıyor. Siyasal ilimler okuyor. Kafkasya'ya dönüyor. Amcasının fabrikalarını yönetmeye başlıyor, sermayenin pratiğini de yaşıyor. 1905

Rusya Devrimi'nden sonra Rusya'da kurulan Rusya Müslümanları İttifakı içinde önemli etkinliklere sahip oluyor. 1908 Türk Devrimi'nden sonra Türkiye'ye dönüyor. Türkçü dernekleri kuruyor. Türk Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı örgütlerinin kuruluşunda hep Yusuf Akçura var.

Okullardan kovuluyor, Darülfünun'a profesör atanıyor. 1909 yılında Darülfünun'un, 1914 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin tarih müderrisi oluyor. Mütareke yıllarında Anadolu'ya geçmekte tereddüt etmiyor; Halide Hanım, Yusuf'un bu dönemi için, Türkün Ateşle İmtihanı'nda, «bir tarih öğretmeni olan Akçura düzenli saatlere katlanamıyordu» diyor. Halide Hanım'ın Yusuf'u yazarken gülünçlükler düşündüğünü seziyorum: «Akçura savaş heyecanı olmadığı zamanlar, özellikle yeni evlenmiş olduğu için, çok sabırsızlanıyordu. Bunu da biraz doğal karşılamak gerekti. Buna karşılık Yakup Kadri gayet sakin davranıyor ve Yusuf Akçura ile birlikte yattıkları odada geçen şeyleri bana gülerek anlatıyordu.» Cumhuriyet'ten sonra profesörlüğü aevam etti.

Oğlu ile farklı devlet kuruluşlarında fakat zaman zaman beraber plancılık ve aynı üniversitede birlikte öğretim üyeliği yaptık. Kafkas yüzünün dışında Türkçülük ile bir ilgisi olmadı; Paris'te eğitim gördü ve bu yakınlarda Paris'te otelinde, girdiği yatağında bir daha uyanamadı. Babasının da benzer bir biçimde öldüğü anlatıldı: Haydarpaşa Garı'nda bir elinde Tuğrul, diğerinde kızı yürürken, birdenbire ölmüş, 1933 yılları.

Yusuf'un ölümünden birkaç yıl sonra, Sabiha Hanım'ın yazdığına göre, 1937 yılından itibaren, «Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki gibi Rusyalı Türklerin memlekete getirdikleri ırkçı Türkçülük cereyanı bir daha canlandırıldı.»

Türkçülük özelikle Almanya'nın kışkırtmasıyla (*), yine Sabiha Sertel'in sözleriyle, «Türk ırkından toplumları kurtarmak» amacı için hazırlandı.

Yusuf'un yaşamı ve çabaları, Marksist olmayan her hareketin, sonunda, burjuvazi tarafından evcilleştirilip kullanılabileceğini gösteriyor. Halkçılık ve ulusçuluk, tipik örnekler oluyor. Üstelik Türk ulusçuluğunda her zaman bir yabancı katkı bulunuyor.

Fakat Yusuf'un yaşamında ilgiye değer olanlar bundan ibaret değil. Ne büyük yazık, Emre Kongar'ın derleyip yayınladığı Türk Toplum Bilimcileri içinde Yusuf Akçura yok. Belki de kafası çok net olduğu için; Akçura, Kongar'ın derlemesi için incelettiği bütün «Türk» toplum bilim-

---

(*) Sabiha Hanım'ın yazdıkları, İkinci Savaş öncesi Alman kışkırtıcılığıyla ilgili. Birinci Savaş öncesi, Alman kışkırtıcılarının Türkçülük akımını kendi amaçları için kullanma çabalarıyla ilgili olarak başka bir araştırmada şunlar var:

«Bu dönemde İslâmcılık ve Osmanlıcılık siyasal yönden iflâs eden iki ideoloji idi. Özellikle Balkan bozgunu ve Arnavutluk'un da devletten kopmasından sonra, yeni iktidarın resmi ideolojisi giderek pantürkizm olmaya başladı.»

«Avrupa'dan atılıp, gözlerini uzak Asya'ya çeviren Osmanlı seçkinlerinin imdadına gene Alman doğubilimcileri yetişti. Ernst Jaeck adlı bir profesör Almanya tarafından pantürkizmin resmi yöneticiliğine teorisyen olarak atandı.»

«Bu adam eski bir gazeteci idi ve güya iyi bir doğubilimci olduğu için Worttemberg Kralı tarafından Honoris Causa profesör tayin edilmişti.»

«Bu gibi şarlatanlar sayesinde Osmanlı aydın çevreleri ideolojik ve kültürel yönden etki altına alınıyordu.»

İ. Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara, 1981, s. 119.

cilerinden çok daha fazla bir soyutlama yeteneğine sahip. Bu yetenek ile olmalı, düşüncelerini, zamanında Avrupa üniversitelerinde şöhret sahibi sosyologların birisine bağlamak ihtiyacını duymamış. Belki de bu nedenle, Emre Kongar, Yusuf Akçura'yı toplum bilimci saymadı.

Çeşitli yazılarında Yusuf Akçura, Sultan Hamit'in Tanzimat'ın çocuğu olduğunu vurguluyor. Bu son derece gerekli bir vurgulama. Türk ilericiliği, Sultan Hamit'i, Türk gericiliği «Ulu Hakan» dediği için olmalı, sadece tepkiyle değerlendiriyor. Soğukkanlı bakamıyor. Akçura'nın vurgulaması, doğruluğu bir yana bu açıdan da önemli sayılmalı.

Ancak Yusuf Akçura'nın eyleme dönük sonuçları bakımından olmasa da, Türk düşünce tarihi açısından en önemli çalışması, kısa sayılabilecek bir yazısı, 1904 yılında yayınlanıyor. Yusuf, Paris'ten diplomasını alıp Rusya'ya, Zoya Köyü'ne dönünce, Mısır'da yayınlanan Türk Dergisi'ne Üç Tarz-ı Siyaset adını verdiği incelemesini gönderiyor. İnceleme, zamanın ilerici aydın hareketi içinde tartışılıyor. Daha sonra Türk gericiliğinin önde gelen isimlerinden birisi olan ve İzmit'te linç edilen Ali Kemal, şiddetle karşı çıkıyor. Ferit tek ise Yusuf'u destekleyen bir yazı gönderiyor.

1970 yıllarında Türk Tarih Kurumu Başkanı'nın önsözüyle yeniden yayınlanan bu incelemesinde Yusuf Akçura, zamanına göre ileri bir soyutlama yeteneği sergiliyor. Henüz hareketin bulaşık niteliğini koruduğu, ayrışmadığı, akımların kişiler ve örgütler olarak ayrılmadığı bir zamanda, «Osmanlı ülkelerinde, garpten feyz olarak, kuvvet kazanmak ve terakki arzuları uyanalı. belli başlı üç siyasî yol tasavvur ve takip edildi.

sanıyorum» diyor (*) Devam ediyor: «Birincisi, Osmanlı Hükümeti'ne tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücude getirmek. İkincisi, hilâfet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün islâmları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin 'Panislamisme' dedikleri). Üçüncüsü, ırka dayanan siyasî bir Türk milleti teşkil etmek.» Yusuf, 1904 yılında, Türk aydın hareketi içinde denebilir, bu üç akımı tanıyor ve yazıyor.

Akçura, Osmanlı ve İslâm siyasetlerine karşı; bunlara, bilimsel açıdan, şans tanımıyor. Osmanlı topraklarında «Amerika Birleşik Hükümetleri'ndeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak da «Devlet-i Âliyye-i Osmaniye'yi aslî şekliyle yani eski hudutlariyle muhafaza eylemek» olarak nitelediği Osmanlılık siyasetinin başarı şansı olmadığını yazıyor. Yusuf, aynı şekilde İslâm siyasetini de başarı ihtimalinden yoksun görüyor.

Kuşkusuz geriye Türkçülük kalıyor. Yusuf, Türkçülük siyasetinin de eksikliklerini ve zayıf noktalarını yazıyor. Türkçülük için şu değerlendirmeyi yapıyor: «Türkleri birleştirmek politikasının tatbikindeki dahilî müşkülât İslâm siyasetine nazaran ziyadedir. Her ne kadar, garbın tesiriyle Türkler arasında milliyet fikirleri girmeye başlamış ise de, yukarıda söylenildiği gibi, bu vaka henüz pek yenidir. Türklük fikirleri, Türk edebiyatı, Türkleri birleştirmek hayali henüz yeni doğmuş bir çocuktur.» Ekliyor: «İslâmiyette

---

(*) Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976, s. 19.

gördüğümüz o kuvvetli teşkilâttan, o pür hayat ve pür heyecan hissiyattan, hülâsa sağlam bir ittihadı meydana getirebilecek madde ve hazırlıktan hemen hiç birisi Türklükte yoktur. Bugün ekseri Türkler mazilerini unutmuş bir halde bulunuyorlar.»

Görülüyor, Yusuf'un yeni doğmuş Türkçülük akımına yönelttiği eleştiriler öldürücü değil, tam tersine geliştirici bir öz taşıyor. Yusuf, bunlarla, eleştirir görünerek yapılması gereken işleri ve söz uygunsa, Türkçülük akımının eylem programını çiziyor. Ziya Bey de bunu böyle anlıyor. Türkçülüğün Esasları'nda, pek sevmediğini anladığım Yusuf Akçura ve incelemesi için, şunları yazıyor: «Bu sırada Tıbbiye de teşekkül eden gizli bir inkılâp cemiyetinde pantürkizm, panottomanizm, panislâmizm mefkurelerinden hangisi daha ziyade şeniyete (realiteye) muvafık olduğu münakaşa ediliyordu. Bu münakaşa, Avrupa'daki ve Mısır'daki genç Türklere de intikal ederek bazıları pantürkizm mefkûresini, bazıları da panottomanizm mefkûresini kabul etmişlerdi. O zaman Mısır'da çıkan Türk gazetesinde Ali Kemal, Osmanlı ittihadı fikrini ileri sürerken, Akçuraoğlu Yusuf Bey'le Ferit Bey Türk ittihadı siyasetini tavsiye ediyorlardı.» Ziya Bey'in yazı biçimi, hep Yusuf'u küçümsemeye yöneliyor.

Yusuf Akçura'nın bu incelemesinin, bütün sınıflandıran değerli incelemeler türünden, safların ve akımların netleşmesine yardım ettiğinde hiç kuşku yok. Unutulmamalı, bilim sınıflandırmayla başlıyor. Sayma, bir soyutlama olduğu kadar, bir sınıflamadır, iki çokluktan hangisinin daha büyük olduğunu söyleyebilmek için önce bir çokluğu iki çokluğa ayırmak gerekiyor. Sınıflar belli olunca, bireyler yerlerini düşünüyorlar. Nitekim bu açıklık ortaya çıkınca Ali Kemal he-

men «Cevabımız» başlıklı yazısını gönderiyor. O zamanlar ilerici hareket içinde ve önde bir yerde görünen ve daha sonra en geri bir çizgiyi sürdürerek Kurtuluş Savaşı'na en acımasız bir biçimde karşı çıkan Ali Kemal, bu sınıflama içinde, bugün bakıldığında çok daha iyi belli oluyor, yerini alıyor. «İnsaflı Frenkler bile» diyor, «Cevabımız» yazısında Ali Kemal, «Türk hakikaten diğer şark kavimlerinden müterakki, yüksek imiş, bir Avrupalı'dan hiç aşağı kalmıyor, Şarkta doğan Avrupalılara ise tercih edilir diyorlar.» Ali Kemal, daha bu cevabında, kendine güvensiz, Avrupa'nın ikinci sınıf insanı olmayı çok büyük lütuf sayan aydın türünü sergiliyor.

Akçura, ilerde, bu yazısından çok büyük övgüyle söz ediyor. 1928 Konferansları'nda «bu makaleden evvel Osmanlı saltanatının son devresindeki siyaset tarzlarını tasnif ve tayin eden ve her tarza belli bir isim vererek ana çizgilerini meydana çıkaran bir eser yazılmış değildir» diyor. Doğrudur.

1928 Konferansları'nda Yusuf, bu önemli çalışmasını, bir yerde eleştiriyor, şunları yazıyor: «Bugünkü düşünceme göre, bu makalede mühim bir tahlil noksanı vardır. 'Türklük Siyaseti' ile 'Türk Birliği', 'İslâm Siyaseti' ile 'İslâm Birliği' birbirine karıştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin içerde 'Türklük' veya 'Islâm' sıyaseti takip etmesi, dışarda 'Pan-Türkist' veya 'Pan-İslâmist' olmasını mutlaka icap ettirmez.» Kuşkusuz, icap ettirmeyeceği de, icap ettireceği de kesinlikle söylenemez. Yusuf'un bu kesin reddini, Misak-ı Millî ve Kemalist Rejime bir bağlılık işareti saymak gerek.

Yoksa, Yusuf'un ölümünden kısa bir süre sonra, gelişmesine katkıda bulunduğu Türkçü-

lük, Alman kışkırtıcılığıyla pantürkist bir dürtü verilerek, Sovyetler Birliği içinde yaşayan Türkleri kurtarma politikasının parçası haline getirildi.

. . . . . .

çok yazmak zorunda kaldı. Bir süre sonra yazmak, Ahmet Mithat için bir yaşam biçimi oldu. Yalnızca yazmak mı? Yazmak, dizmek, basmak ve dağıtmak.

İlk önce iş bölümü yoktu, sonra gelişti. Düşünceler, insanlar gibi işler de, önce bir arada idi, sonra ayrıldı ve ayrıştı. Aslında işler önce ayrıldı, terziden önce elbise dikimi ve makina yapandan önce makina ortaya çıktı. Türkiye'de, kendi geç kalmışlığı içinde, ayrışma daha geç oldu.

Ahmet Mithat Efendi, Bağdat Valiliğine atanan Mithat Paşa ile birlikte gittiği Bağdat'tan 1871 yılında İstanbul'a dönünce onbeş kişilik ailesinin sorumunu üzerine aldı. Çünkü, üvey ağabeyi Hafız Paşa ölmüştü ve 27 yaşındaki Ahmet Mithat Efendi sadece yazı yazabiliyordu. Tahtakale'de küçük bir ev tuttu, alt katına küçük bir matbaa kurdu. Onbeş kişilik aile içinde Ahmet Mithat, üst katta sürekli olarak yazdı, alt katta dizdi, bastı ve sonra tütüncü ve aktarlara bunları dağıttı.

Yaşamak için ve geniş ailesine bakabilmek için sürekli yazdı. Sürekli yazdığı için, zamanında, «kırk beygir gücünde yazı makinası» adı takıldı. Yazdıkça matbaasını büyüttü; sonra Asmaaltı'nda, daha sonra Babıâli'de matbaa kurdu. Bunlarla geçinemedi.

Geçinebilmesi için yazdıklarının para getirmesi, para getirebilmesi için de okunması gerekiyordu. Türkçe yazmayı savundu; konuşulduğu gibi yazılmasına ve yazmaya özen gösterdi. Türkçe kurallarına uyulmasını istedi. Doğal değil mi? Müşterisi bunlardı.

Okuyucusunu genişletmek zorundaydı: Okuma zevkini genişletmek ve yaymak zorunda kaldı. Hakkında «İde-

al Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat» adıyla bir derleme yayınlayan eski gazeteci Münir Süleyman Çapanoğlu, Üç Ahmet'in ilkini, «Türk milletine okumayı ve yazmayı öğreten, roman zevkini getiren, bizi Kan Kalesi, Hakiye-i Hefti Peyker, Billûr Köşk, Binbir Direk Vakası ve benzerleri gibi hikâyeler okumaktan kurtaran koskoca Mithat Efendi»[7] olarak niteledi. Gerçekten de «Efendi Babamız» Ahmet Mithat, Türk milletine okumayı öğretti.

İlk kitaplarından birisi, Hace-i Evvel. Mithat Paşa'nın Bağdat'ta açtığı sanat okulları için, Paşa'nın isteği üzerine ve ders kitabı olarak yazdı. Aritmetik, geometri, astronomi, geometri, tarih disiplinlerinde ilk ve ilkel bilgiler veriyordu. Bu yüzden Hace-i Evvel adını koymuş olmalı, «İlk Öğretmen» demek oluyor. Çağdaş Türkiye'nin İlk Öğretmen'i oldu.

Kimlere okumayı öğretmedi ki? Hüseyin Cahid'in çocukluk anıları arasında «gece okumaları» var. Bunun da Avrupa'dan Türk aydınına geçmiş olduğunu sanıyorum. Aile, karı ve koca ve varsa çocuklar, akşam yemeğinden sonra bir araya geliyor ve kitap okuyorlar; saatlerce ve büyük bir sessizlik içinde dinliyorlar. Anılar bu eski ve güzel usulü pek canlı olarak hatırlatıyor, Hüseyin Cahid yazıyor: «Ev yaşamımızın bendeki en eski anıları, bu gece okumalarıyla karışıktır. Yemekten sonra babam kahvesini içerken biraz konuşulurdu. Sonra babamın bir işareti üzerine ablam eline bir kitap alır, gaz lâmbasının yanına oturur, bir gece önce bıraktığı yerden okumağa başlardı. Annem, babam sessizce dinlerlerken ben hikâyeyi izlemeğe uğraşır, sonunda yorulup minderin üzerinde derin bir uykuya dalardım»[8]. Hüseyin Cahid Yalçın, neler okunduğunu da açıklıyor: «Bu gece romanlarından hatırladığım ilk romanlardan biri 'Felatun Bey'le Rakım Efendi'dir. Babam, yazarı Ahmet Mithat Efendi'ye çok değer verirdi. 'Ne yazarsa iyi yazar' diye överdi. Kitabının böyle dikkatle okunduğunu, ilgiyle izlendiğini görüp övüldüğünü işittiğim kişi de, hayalimde bir yarı Tanrı gibi yükselirdi.»

Yalnızca Hüseyin Cahid mi? Türk edebiyat tarihinin büyük ismi Halit Ziya da, edebî anılarında, Kırk Yılda, Ahmet Mithat Efendi heyecanını yazıyor. Öyle anlaşılıyor Uşaklıgil, Yalçın kadar şanslı değil; çünkü İstanbul'da değil İzmir'de büyüyor. Anılarında, bu yüzden olmalı, İstanbul ile İzmir arasındaki posta sisteminden ne kadar hoşnut olduğunu anlatacak kelimeler bulmakta güçlük çekiyor; bu işi yapanlardan Kevork Efendi'den söz ederken şunları yazıyor: «Zannederim ki bu adamın İstanbul'la İzmir arasında gidiş ve dönüş günlerini en büyük bir merakla gözleyen bendim.» Bu merakın nedenleri, tahmin edilebileceği gibi, Ahmet Mithat Efendi oluyor. «Bana neler getirmedi? Bir kere bütün Mithat Efendi: Letaif-i Rivayat'ı, küçük tarihleri, Kırk Ambar'ıyla Dağarcık da arada olacak. Yalnız Yeryüzünde Bir Melek yarı kalmış diye ne kadar üzülmüştüm»[9]. Bunlar, Ahmet Mithat'ın eserleri ve çıkardığı dergilerin yalnızca küçük bir bölümünü meydana getiriyor.

İncelemelerini, Ahmet Mithat'ı çağrıştıran Kırk Ambar adı altında bir kitapta toplayan, Türk sağı ile Türk solu arasında kararsız Cemil Meriç, her halde sayıya bakarak olmalı, «Mithat Efendi, Türk romanını yaratan adam»[10] diye yazıyor. Romanın bir Batı ürünü olduğunu ileri süren ve sağcı yanıyla kuşku ile karşılayan Cemil Meriç, şunları ekliyor: «Hace-i Evvel, (Ahmet Mithat'ı kastediyor, y.k.) okumaya yeni başlayan bir kitleye hitab ediyordu. Başka bir iklimde boy atmıştı roman. Ama hudutları kesin olarak çizilmemişti, henüz. Yazarın hürriyeti kısıtlanmamıştı. O uçsuz bucaksız âlemde dilediği gibi yelken açabilirdi hayal. Ne var ki serazat nev'i ehlileştirmek, daha doğrusu Osmanlılaştırmak lâzımdı. O cihangir tecessüs için bir mekteb-i edebdir roman. Vazifesi eğlendirerek aydınlatmak. Mühim olan kıssadan çok, hisse. Başka bir deyişle hikâye bir gayeden çok bir vasıtadır. Bu itibarla Efendi'nin (Ahmet Mithat'ı kastediyor, y.k.) romanlarını harc-ı âlem bir ansiklopedi sayabiliriz; dağınık, derbeder, çocukça bir ansiklopedi.» Cemil Meriç sağ ile sol arasında zigzaglarını yenemediği için doğru ile yanlışı içiçe yazıyor.

Ahmet Mithat, yazıyı, yığınlara bilgi verme ve yığınlarda ilgi uyandırmanın aracı sayıyor. Nesnel olarak bakıldığında, tarih içinde görüldüğünde, gecikmişliğin bilinçsiz bilinciyle, yazı ve anlatı türleri arasında bir ayırım yapma zahmetine katlanmıyor. Okuyucu, «hikâye» denilen bir olaylar akışına merak duyduğu için, bu merakı kamçılarken, okuyucuya tarih, coğrafya, fizik, felsefe ve ne biliyorsa, bildiği ölçüde, aktarmaya çalışıyor.

Ne yaptığını da biliyor, öyle anlaşılıyor. En ünlü romanlarından birisi olan Hüseyin Fellah'tan (*) aktardığım şu paragraf, Ahmet Mithat'ın «roman tekniğini» çok iyi yansıtıyor: «Bah! Muharrir efendi, siz de hüküm yürütmeyi pek incelttiniz ya! Kepenk altında bulunan yuvada yan gelinir mi? Safaya bakılır mı? Vallahi ey sevgili okuyucular, beşerî saadeti en büyük konaklardan başlayarak, kepenk altlarına, ta mezarlık içlerine kadar her yerde aradım. Her yerde de nisbet ve ölçüsünü bir buldum. En büyük konaklarda saadetin birkaç yönden noksanı var. En küçük yuvalarda da yine topu topu birkaç yönden noksanı var. Lâkin o noksanlar tamamlanırsa saadetin dahi ikmal edilmiş olacağına hükmedemem. Zira o halde dahi yeni birkaç cihet noksan görülür» (**). Görülü-

---

(*) Ziya, ölümüne yakın yayınladığı ve ilgiye değer «Roman» incelemesinde Ahmet Mithat'a da değindi.

«Ahmet Mithat Efendi, Türk halkının romana olan merakını ve ihtiyacını anladı. Hasan Mellah ile Hüseyin Fellah'ı yazdı. Lisanımızda yazılan bu ilk romanlar okuyucu halkın çok hoşuna gitti.»

«Yazdığı romanlar edebî romanlar sırasına geçemedi, fakat onlara zemin hazırlayan bir mübeşşir oldu.»

Ziya Gökalp, Roman, Atatürk Devri Fikir Hayatı II, s. 107.

(**) Hüseyin Fellah'ta bir çok hakîmane, bilgece söz var. Birkaç örnek verebilirim.

«(dilencilik) Bu bir sanattır ki, İstanbul'da onu icra edenler içinde altını küpe doldurmuş adamlar olduğunu masal olarak hikâye ederler.»

«Para öyle bir kuvvete sahiptir ki, acizi muktedir, miskini güçlü, korkağı yiğit, hasılı genel bir tabi olmak üzere diyelim ki küçüğü büyük eder.»

yor, Üç Ahmet'in ilki, gerçekten Hace-i Evvel, İlk Öğretmen, kimliğiyle, «yeni insan» yaratmaya çalışıyor. Bunun için Batı'da fizik, coğrafya, tarih, felsefe, ne bulursa, yazılarına, romanlarına, aktarıyor.

Burada, Hüseyin Cahid'in anılarının Ahmet Mithat ile ilgili bölümüne tekrar dönmek durumundayım. Hüseyin Cahid, kaldığı yerden, şöyle devam ediyordu: «Dikkat etmiştim. Ahmet Mithat Efendi'nin romanları okunurken annemle babam arasında küçük tartışmalar olurdu. Mithat Efendi, anlattığı hikâyeyi yarıda kesip başka konulara atlar, bilgiler vermeğe girişirdi (*). O zaman annem 'buraları atlıyalım, içim sıkıldı' der, ama babamı kandıramazdı. Doğrusu, önceleri anneme hak verdiğimi hatırlıyorum.» Peki, şimdi kime hak vermeli?

Hüseyin Cahid'in annesi, belki o zamanlar, yeni bilgilere ilgi duymuyordu; ancak bu zamanların roman okuyucusu aydınların Hüseyin Cahid'in annesi kadar sabırsız olmadıklarına üzülmek gerek. Çünkü, tüm eleştirilere rağmen, ilk yazıcı olması ve çok yazdığı için olabilir, Türkiye'de, roman yazmada ve okumada bir Ahmet Mithat Efendi Geleneği oluştu, bir türlü kökü kazınamıyor. Roman yazarı, bir Ahmet Mithat Efendi izleyicisi olarak, romanında bilgi vermeyi, moda tarih tezleri yazmayı tercih ediyor. Roman okuyucusu aydın, tarih tezlerini uygun kitaplardan okumak yerine, romanlarda arıyor.

Marx'ın çözümlemesi, burada bir kez daha doğru-

«Âşık olanın biraz deli olacağını kabul eder misiniz? Zaten aşkın cinnetle, pek benzeştiğini ve hatta ikisi bir gibi bir şey idiğini de bundan evvel ispat eylemiş idik.»

«Halbuki kulları düşüren de, kaldıran da yine kollardır.»

«Bir adam felsefeyi yutsa yine hakim olmaz. Hakim odur ki, hikmet hükümlerini olaylara tatbik edebile.»

Ahmet Mithat, Hüseyin Fellah.

(*) Ahmet Mithat'tan çok sonra, tekelci Amerika Birleşik Devletleri'nde, televizyon icad olduktan sonra, haberlerin en meraklı yerinde, bir savaş ya da önemli bir seçim ile ilgili haber izleyen seyirci, spikerin «tekrar geleceğim» diyerek kaybolduğuna, her gün bir çok kez, tanık oluyor. Haberlerin arasına, merakın en yüksek olduğu noktada, ıspanak veya sosis reklâmı giriyor. Ahmet Mithat'ın daha insaflı olduğunda kuşku yok.

lanıyor: Simyacı, kimyacının önünü kesiyor. Müneccim, astronominin doğuşunun engeli oluyor. Ahmet Mithat, İlk Öğretmen olmasının yanında, Türk romanı ve Türk aydınının simyacısı oluyordu. Bir süre sonra ayak bağına, engele dönüşüyor (*). Burada olumlu'nun olumsuz'a dönüşmesinin ilk örneği ortaya çıkıyor.

Kemal ile aynı on yılda, bir esnaf çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası erken ölünce, beş-altı yaşlarında

---

(*) Edebiyat tarihi yazmıyorum; bundan sonra edebiyat ile ilgili ayrı bir bölüm olacak. Ancak aydın tarihinin, doğruları kadar yanlışlarının önemli bir bölümü edebiyat ile geldiği için, altını çizmekten ve ileri sürdüğüm görüşlere yakın olanları, aktarmaktan geri kalamıyorum.

«Çabuk üreyen, öğretici ama kolaya kaçan yapıtlarıyla A. Mithat Efendi okuma alışkanlığını yaymıştır: düşün oportünizmiyle, kültür karmaşıklığıyle, gerçekçilik ve popülizm'i, dram ve melodramı, romantizm ve romaneski, felsefe düşünü ile beylik düşünce kavramlarını birbirine karıştırmayı sürdüregelen kuşaklar onun etkisi altında kalmışlardır.»

Güzin Dino, Türk Romanının Doğuşu. İstanbul, 1978, s. 25.

«Muhayyile, herhangi bir şeyi uydurmak değil, belki herhangi bir şeye hayatın sıcaklığını geçirmek, yalanı yaşar hale sokmaktır. Fakat bir kuvveti inkâr edilemez. Aceleci ve dikkatsiz olmasına rağmen veluttu. Bütün hakiki icattan mahrum olanlar gibi, kolay uydurabiliyordu. Okuduklarını derhal benimsiyor ve eşini yapmaya başlıyordu. Şaşılacak bir cesareti vardı.»

«Son derece sathiydi. İyi niyetin her şeyi affettirebileceğine kaniydi ve okuyucularıyla hakikaten imrenilecek bir safiyetle mahremlik, bir samimilik havası içinde yaşıyordu.»

«Namık Kemal'in Ahmet Mithat Efendi'ye üstün olan tarafı bazı eksikliklerinin farkında olmasıdır. Ahmet Mithat Efendi'nin dolu dizgin atıldığı bir çok yerde Namık Kemal sakınmasını bilir.»

«Her ikisinin de hakiki romancı olarak ve romancı muhayyilesi ile doğmadıkları muhakkaktır.»

«Bununla beraber yeni devir Türk hikâyeciliğinin onlarla başladığı ve uzun zaman onların mirasını kullandığı da inkâr edilemez.»

A.H. Tanpınar, Roman ve Romancıya Dair Notlar, Edebiyat Üzerine Makaleler içinde, İstanbul, 1977, s. 56-57.

Mısır Çarşısı'nda çıraklık yaptı. Ağabeyi Hafız'ın, daha sonra Hafız Paşa, Mithat Paşa'ya «intisap» (*) etmesiyle, küçük Ahmet'in yazgısı da değişiyor. Tuna Valisi Mithat Paşa ile İstanbul'dan ayrılan Hafız'ın arkasından Rusçuk'a gidiyor. Burada, İslâm Ansiklopedisi'nde Sabri Siyavuşgil'in sözleriyle «Ahmet 100 kuruş maaş ile mektub-i kalemine çırağ oluyor.» Bundan böyle Ahmet de Mithat Paşa'ya «intisap» etmiş bulunuyor; Paşa, bu çalışkan çocuğu seviyor, Ahmet Paşa'ya bağlılığının bir göstergesi olarak ismini Ahmet Mithat yapıyor.

İslâm Ansikolpedisi'nde Ahmet Mithat'ın bu dönemi için şu bilgiler veriliyor:; «Bir Alman mühendise tercümanlık vazifesi ile gönderildiği Sofya'da evlenen Ahmet Mithat'ı, bir aralık, yine Rusçuk'a avdet ederek, sefahat âlemlerine atılmış görüyoruz. Bir müddet devam eden bu ruhî buhran esnasında, intihara bile teşebbüs ettiği olmuştur»[11]. Çeşitli kaynaklardan, iri-yarı, gür sakallı, daha ileri yıllarda elinde sürekli ve kalın bir bastonla gezen Ahmet Mithat'ın, mizaç olarak, sık sık âşık olduğu ortaya çıkıyor (**). Böylece aşk edebiyatına katkıda bulunuyor.

(*) Türk seçkin geleneğinde bir «intisap» sistemi var; Batılı aydının, kapitalizm öncesinde bir düke bağlanması, genç dükün eğitimini üstlenmesine benzetebilirim. Türkiye'de genç Türk, bir paşa'ya «intisap» ediyor, Paşa'ya mensup oluyor. Bu, bir eğitim, bir karyer ve bir yükselme yoludur. Onsekizinci yüzyıl ve ondokuzuncu yüzyılda, kınanan değil aranan bir yol oluyor.

Fakat Türk aydını bu yolu bir türlü bırakamıyor: İntisap edilecek paşa kalmayınca, bir yabancıya, bir başkasına «intisap» ediyor. Ziya Durkheim'ci, Sabahattin Le Play'ci, Abdullah Cevdet Le Bone'cu oluyor. Daha yakın nesillerden Murat Belge, bir ara Althusser'ci oluyor, bir başkası Kuhn adında bir kuyruklu yıldızın Türkiye acentalığını üstleniyor. Gelenek, bağlanacak yer değişmekle birlikte bağlanma eğilimiyle kendisini sürdürüyor.

(**) Mithat ile Fitnat aşkı, geriye güzel mektuplar bırakmış. Ahmet Mithat, komşusu Şair Fitnat'a âşık oluyor. Bir gece Fitnat, eve dönerken ayağı kayıyor, lâğzide-pay oluyor; Ahmet Mithat bunun üzerine uzun bir mektup yazıyor. Şöyle başlıyor:

İntihar dönemini atlattıktan sonra Tuna Gazetesi'ne baş yazarlık yapıyor. Yazı denemelerine, eyaletin resmî gazetesinin baş yazarı olarak başlıyor. Mithat Paşa, Tuna'dan Bağdat Valiliğine nakledince, Ahmet Mithat da Bağdat'a yerleşiyor. Burada, daha sonraları Türk müzeciliğini kurduğu için Müzeci Hamdi diye bilinen, Hamdi Bey ile beraber çalışıyor, Hamdi Bey'in etkisiyle Avrupa kaynaklarını okumaya başlıyor.

Hafız Paşa ölünce, daha önce yazıldığı gibi, İstanbul'a dönüyor ve hummalı bir yazı dönemi başlıyor. Bu dönemde Ahmet Mithat'ın yazılarında materyalist izler görülüyor, ancak bu ilkel bir materyalizme bile ulaşamıyor, sosyalizmi ise deliliğe yakın görüyor. Dağarcık'ı çıkarıyor, Dağarcık'ta «Divardan Bir Sada» başlıklı yazıyı ya-

---

«Meleğim, dün akşam avdet ederken sizi lâğzide-pay eden kuvvetin hangi kuvvet olduğunu farkeylediniz mi? Fakat ben tekrar ve ihtar etmeliyim ki bu kuvvet bir ah-i derunun kuvvetidir.»

Mithat, bu düşüşün, derin bir iç çekmesinden geldiğini ihtar ediyor. Uzun mektubunu şöyle bitiriyor:

«Merdivende burkulan ayaklarınızı inşallah öpmeğe muvaffak olurum, nurum.»

Fitnat, henüz woman's liberation hareketlerinden habersiz; kendisini «mülk», Mithat'ı da «malik» olarak düşünüyor. Cevabı gösteriyor:

«Malikim, dünkü hayat-nameniz bana taze can verdi. Cevabının bu sabaha talik olunması keyfiyeti, bazı misafirlerimle sizin eserlerinizi okuyarak ve evsafınız kendilerine beyan edilerek akşam edilmesidir.»

Fitnat, gecelerini, misafirlerine Ahmet Mithat'ı okuyarak ve Ahmet Mithat'ı anlatarak geçiriyor. Mithat inanıyor; nasıl inanmaz, Fitnat şunları da yazıyor:

«Niçin gelip beni kurtarmadınız, ruhum? Ah, niçin biz birbirimize biğane olalım? Ben sizi seviyorum, Mithat'ım, nedir bu maniler? Efendim Mithat, aklım sizindir, sizdedir. Fitnat'ım diyorsunuz, bana, öyle mi? Ben size rica etmedim mi, bana bu kadar iltifat etmeyiniz, ruy-i dil göstermeyin, yazmayınız demedim mi? O benim mi, Mithat'ın aklı bende mi? Yok, yok, bu kadar mesruriyet kalbime sığmaz. Bir hal olurum.»

Hakkı Tarık Us, Ahmet Mithat Efendi ile Şair Fitnat Hanım, İstanbul, 1940, s. 36-41-48.

zıyor. Yazıya göre, yazıyı yazarken duvardan bir ses hitap ediyor. «Dünyada hayat yalnız ruhu olanlara mahsus değilmiş, her cisimde hayat varmış. Ben hayata 'Varlık' mânâsı veriyorum. Bu hale göre ölüme de 'Yokluk' mânâsı vermekteyim. Ancak varlık hiç bir zaman başlı başına kaim olamıyor. Âlemde basit, yani tek başına hiç bir varlık yoktur. Her varlık mürekkep, yani nice varlıkların birbirini tamamlamasıyla yetkin bir tamdır»[12]. Duvardan Bir Sada, Ahmet Mithat'ın hayatında dönüm noktası oluyor.

Sürülüyor. Yalnız sürülmesi, bir toplu sürülmeye denk getiriliyor. Kemal'in Vatan yahut Silistre oyununun yarattığı heyecan içinde, İstanbul'luların Kemal'in evine gidip «Allah muradını versin» dedikleri bir sırada, Genç Osmanlılar hareketinin liderlerinin sürgünü başlıyor. Bu bölümde anlatılacak, sürgün sırasında Mithat Paşa iktidardadır. Yakınlarını koruyor; Ahmet Mithat, Ebüziya Tevfik ile birlikte, korumalı bir biçimde, Rodos'a sürülüyor. Kemal, en korumalıdır, Kıbrıs'a gönderiliyor. Nuri ile İsmail Hakkı, kimsesizler kategorisine giriyor; en çekilmez yere, Akka'ya gönderiliyor.

Ahmet Mithat'ın, Genç Osmanlılar Partisi'nin doğal lideri sayılan Mithat Paşa'ya «intisap» etmiş olmasının dışında, Genç Osmanlı hareketiyle hiç bir yakınlığı olmadı. Ancak Ahmet Mithat, bu sürgün nedeniyle, bu kadar bir yakınlığı bile kaldıramadı. Bundan böyle, hiç bir zaman yakın olmadığı Genç Osmanlılar hareketinden, Genç Osmanlılar'ın savunduğu düşüncelere karşı çıkarak, uzaklaştı.

Bir kez uzaklaştı ve duramadı. Hep uzaklaştı.

Ahmet Mithat, doğrudan bir adım uzaklaştıktan sonra duramayanın gidebileceği yere kadar gitti. Dönek ve nankör oldu.

Türk aydın tarihinin İlk Öğretmen'i, dönek ve nankördür. Ahmet Mithat, Türk aydın tarihinin ilk büyük dönek ve nankörüdür.

Abdülaziz'in hallinden sonra Başkent'e döndü, esnaf alışkanlığıyla nereye döneceğini bildi. En kısa zamanda

Ahmet Mithat Efendi

«BEN NANKÖRÜM» (*)

«Oturdub bir takım erzelleri insan
mekamında [1]
Ne varsa anlara tefhim edüb fikr ü
meramında [1]
Sövermiş devlet ü dine mecusi her kelâmında [2]
Hususâ vali-i Bağdad iken Selman namında
Bulub kendi gibi bir kel yehudi turfa iz'ani

Usul-i dine istihzayı tamid etmiş etdirmiş [2]
Mason âyinini tercih ü tesid etmiş etdirmiş
Yehudi ihtiraz etdikce tehdid etmiş etdirmiş
Ne cür'etdir bu kim bezminde taklid etmiş etdirmiş
O kelb-i bişuure hazret-ı mahbub-ı Yezdani [2]

İşitmişdik bilenler aslını çingâne derlerdi
Nasıl nam aldı çıkdı ansızın meydane derlerdi
Muhakkadır bu söz zan etme kim efsane derlerdi
Sabavetde giderdi hame-i divane derlerdi
Görenler işte geldi Ruhi-i menhusun oğlani

Diriğ etmezdi asla her kim olsa vaslına talib [3]
Semahâtı görürdü cümle-i namusuna galib
Biraz müddet ve lâkin olmanışdı kimseler sahib
Olub memur sonra Şame Kurb-ı nam bir kâtib
Tutardı bister-i kurbiyetinde subhadek ani [3]

(*) Kâzım Paşa tarafından Mithat Paşa için yazılmış bir küfürnamedir.

Ahmet Mithat'ın Tercûman-ı Hakikat gazetesinde yayınlandı.

Adını ben koydum.

Karib oldu gehi Kurbıye geh Ruhiye zir oldu [3]
Gehi cemiyet-i levvata aksay-ı zamir oldu [3]
Gehi gaybetdi zevk-ı kâr ü kır-i gussa gir oldu
Bu suretle taayyün ederek ahır vezir oldu
Rezaletde nola fersah be fersah geçse şeytani

Bulunca kendine benzer mecus âyin bir gümrah
Beraber zem edermiş resm-i islâmiyeti her gâh [2]
Cihan olmak içün esrar-ı ruhaniyete agâh
Çıkardı kişver-i islâmdan ahır Resûlüllah
Anı tard etdi sanman hazret-i Abdülhamid Han'ı».

★

. . . . . .

[1] «Dogruya doğru denir, eğriye de eğrı denir.»

[2] Mithat Paşa, işret ve sair halet ile melûf olabilir. Fakat bu dürlü mel'unane harekетlerde bulunacağına ihtimal verilemez. Çünki müslim evlâdı müslim, ulûm-ı diniyyeden behredar ve hafız-ı Kur'an idi. Bilfarz böyle irtikâbı şenaat etmiş ise cezasını dünyada görmüşdür.

[3] Ne rezilane sözler! Binnefis tecribe etmiş, yahut bizzat görmüş gibi bir takım ef'al-i fezahat kârane isnad etmekden sakınmayan ve sıkılmayan edeb nâşınasların -Yıldız mahkemesine benzemiyen- Mahkeme-i kübrada yakalarına sarılınca elbette ihkakı hak edilir.

[1], [2], [3] *İbnülemin Mahmut Kemal'e* ait.

Takvim-i Vekayi ve Matbaa-ı Âmire, Devlet Matbaası müdürü oldu. Artık yazmak için, ayrıca matbaa kurmasına ve bir yığın zahmeti üstlenmesine gerek kalmadı. İslâm Ansiklopedisi'nin Ahmet Mithat'ın dönekliğini gizlemeyi amaçlayan maddesi, bu durumu, «bu hal, tekrar menfaaya gönderilen Yeni Osmanlılar ile arasını açtı ise de, istibdadın şiddetli takibatından kurtulup, müreffeh bir hayat içinde, memleket için hayırlı olan mesaisine devam etmek imkânını bahşetti» diye yazdı.

Bildiğince halkı aydınlatmaktan vazgeçmedi, ancak Saray'ın nabzını elinde tutmaya daha çok önem verdi.

Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda en yakını Tahsin Paşa, anılarında, yazdı: «Meşrutiyetin ilânından hayli zaman evvel bir gün Ahmet Mithat Efendi Amerikan parlamentosunda cereyan etmiş olan gürültü ve rezaletli bir müzakereyi tasvir ederek Tercüman-ı Hakikat gazetesinde bir makale yazmıştı. Bu makalenin sebeb-i tahriri parlamento denilen müesseseyi gözden düşürmek ve Abdülhamid siyasetine uygun gitmek zannedilebilir»[13]. Sultan Hamid de böyle düşünüyor ve gerekeni yapıyor: «Ahmet Mithat Efendi o devrin iyi yazı yazan ve üslûbile mevzuları canlandırabilen muharrirlerinden olduğu için bahsettiğim makalesini de calibi dikkat bir şekilde kaleme almıştı. Abdülhamid bu makaleyi okudu ve bittabi pek memnun oldu. Kendisini saraya davet etti, ikram ve isarda bulundu.» Bugünkü Türkçe ile Sultan Hamid, parlamentarizmi kötüleyen yazısından dolayı, Ahmet Mithat'a bahşiş veriyor.

Ahmet Mithat bunu biliyor. Sürgünden döner dönmez yazdığı Menfa'sıyla, Genç Osmanlılar ile arasında bir bağ olmadığını anlatıyor. Sultan Hamid, ilk parlamentoyu kapatıyor ve ünlü yönetici Mithat Paşa'yı sürgüne gönderiyor. Ahmet Mithat'a Mithat Paşa aleyhindeki kampanya'da önemli ve Paşa'nın protejesi olduğu için, belki de, baş rol düşüyor. Ahmet Mithat, Türk gericiliğinin bir âleti olarak, Mithat Paşa hakkında şöyle bir iftirayı (*) yayınlıyor :

«Hele kulları, (Ahmet Mithat, y'k') bir ay mukaddem esna-yı taamda (bir ay önce yemekte, y.k.) 'bu mülkün kurtarılması ve ıslahı bana münhasırdır. Kaffe-i ümurun zimamı benim elimde içtima edüb benim dediğim ve bildiğim gibi hareket olunmaz ise ıslahat-ı matlube vücude gelmez» tarzında işittiğim sözlere bir dürlü tahammül ede-

---

(*) Mithat Paşa, çaresizlik içinde, bu iftiraya da cevap vermek zorunda kalıyor. Ahmet Mithat'ın «yedi yaşından beri dairesinde yetişerek ne tahsil etmiş ise o sayede kazanmış» olduğunu ve bu iftirayı «bin adet yüzlük kaymeye dayanamadım» diyerek savunduğunu yazıyor.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, Birinci Cilt, s. 371.

miyerek bir sadr-ı azamın derece-i iktidarı herkese malûm olduğuna dair bazı efkâr serdine kıyam eylediğimde ol derece hiddetlenmiş idi ki 'Ben başka sadr-ı azamlara mı benzerim? Ben bugün bu devleti parmağımın ucunda çevirmeğe muktedir ve Kanun-i Esasi'ye malik bir Mithat Paşa'yım' diye kemal-i gazabından acizlerini sofrasından tarda kadar varmışdır. Bu gibi muamelât-ı anifeyi yalnız acizleri hakkında değil, herkes hakkında tekrar eylediğinden ve herkes, bu ademe haddi bildirilmesi hususunda muntazır olduğundan bu defa padişahımızın buna daha muvaffak olmaları, cümleyi memnun ve minnettar eylemiş ve herkes, ol şehriyar-ı azimü'l-iktidarın onu teb'id ile Kanun-i Esasi'yi ol müstebidin hayal ve dava eylediği tahakkümden kurtarmasından dolayı yekdiğerini tebrik» etmiştir.

Doğrudan bir adım uzaklaştıktan sonra duramıyor. Buradan da öteye gidiyor. Üss-ü İnkılâb'ı yazıyor. Üss-ü İnkılâb ile, parlamenterizme ve özgürlük taleplerine karşı tam bir cephe alıyor ve Sultan Aziz olayını konu yaparak bütün ilerici kesimi suçluyor. Mithat Paşa'nın mahkûmiyetini haklı gösteren ve Sultan Hamid'i özgürlük düşmanı tutumunda berat ettirmeye çalışan Üss-ü İnkılâb, tarihin tecellisidir, tarih içinde ve her dilde Ahmet Mithat'ın mahkûmiyeti için gerekçe sağlıyor.

Ahmet Mithat'ın kurucusu olduğu Türk Derneği'ne üye olan V. Gordlevskiy, 1912 yılında yayınladığı kitabında şunları yazıyor: «Vernuvşis v 1876 godu v Konstantinopol' iz ssılki na oztrove Rodose, A. Mithat usipil zavoevat' simpatii sultana Abdul'Hamida, kotoriy poruçil emu sostavit' istoriyu reformamorskih popıtak v turtzii- x s tzel'yu opravdat' v glazah obşestva svoyu politiku (rospuk pervago parlamenta) tak bıla napicana kniga 'Osnova perevorota' (Üssl İnkılab)»[14] Gordlevskiy, Üss-i İnkılâb'ı, Ahmet Mithat'ın, Sultan Hamid'in isteği ve görev vermesi üzerine yazdığını ileri sürüyor.

Paris'te yayınlanan, Jön Türk Dergisi Fransızca Mecheveret, 1897 yılında çıkan yirmi ikinci sayısında, Ahmet Mithat'ın, sağlığında yalnızca övdüğü Mithat Paşa'ya,

ölümünden sonra iftira ettiğini, kendi hamisine ihanet eden bir karaktere sahip olduğunu yazıyor. Şöyle: «Ahmet Mithat avait été comblé de bienfaits par Mithat pacha dont il chantait le louanges tant qu'il était puisant et vivant. Depuis, il a dit et écrit des horreurs contre son bienfaiteur. Lorsqu'il accepta du Sultan actuel la mission d'écrire une sorte de libellé, soi-disant historique contre la memoire du Sultan Aziz, Ahmet Mithat était loin de l'appeler 'regretté martyr'. Voila le caractère de celui que M. Whitman comble d'éloges et appel un gentleman»[15]. Meşveret de, Ahmet Mithat'ın Üss-i İnkılâb'ı Hamit'in isteği üzerine yazdığını belirtiyor.

Türkçe Meşveret'de de şunlar çıkıyor: «Mithat Efendi New York Herald muhabirine kendisini suikastla tehdit ettiğimizi söylemiş. Katiyen ilân ederiz ki böyle bir hareket rüyada bile hatırımıza gelmemiştir. Ahmet Mithat kendi hayatına kastetmiş, caniyi bizim tarafımızda aramasın. Gerek Mithat Efendi'nin şanına, gerek onunla birlikte Türk kavminin canına kastetmiş canilerin eli bayraklısını kendisine ihbar edebiliriz: Onun adı 'Utufetlü Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'dir. Bu cani hiç olmazsa ömründe on defa kendi manevî şahsiyetini öldürmüştür. Muhtevadan ziyade kalıba bakıp mânâ çıkaranlar eserlerinin sayısına aldanıp Mithat Efendi'yi Osmanlı fikir ve kalem erbabının ileri gelenlerinden saymıştır.» Jön Türk yayını, Ahmet Mithat'ı hem ölü ve hem de cani ilân ediyor.

İki Meşrutiyet arasının en çok yazan kalemi, Türk ilericiliğine düşmanlığını Menfa, Üss-i İnkılâp, Devrimin Dayanağı, türünden kitaplar ve koruyucusu Mithat Paşa'ya iftira ile sınırlandırmadı. Burada da duramadı. Bir yandan okuyucusunu İran kaynaklı popüler edebiyatın etkisinden kurtarmaya çalıştı (*), diğer yandan da, Türk ile-

(*) «Bu zat, doğrudan doğruya, destanî mevzulara hücum etmekte idi. Ona göre terakki'nin yegâne çaresi halka fennî ve Avrupaî bilgileri tamim etmekti. Bunun için de halkı, okumakta olduğu destanî ve dinî mevzulardan uzaklaştırmak, onlara fennî hikâyeler okutmak lâzımdı.»

rıcılığine kalıcı ve uzun dönem sarsıcı saldırılarda bulundu.

Ahmet Mithat'ın Felatun ve Rakım Efendi romanı, aydını konu alan ve yeni yetişen Batılı aydını hedef seçen bir romandır. Çok okunmuştur; rakım Efendi ile Mithat Efendi, yine Tanzimat'ın çocuğu olan, ancak topraklarından fışkırdığı için ölçülü, cariyesiyle sevda ilişkilerine girmekle birlikte cariyesine dokunmayacak kadar kontrollu, özetle bir «olumlu tip» yaratır. Felatun ise, beklenecegi gibi, tümden Batıcıdır, bir kelimeyle decadent'tir.

Decadent, Türkçe ve çoğul transkripsiyonuyla, «Dekandanlar», daha önceki «dehri» sözünden sonra, Türk ilericilerinin yüzlerine söylenen ve bir hakaret tonu taşıyan kelimedir. Dehri, İslâm kaynaklarına dayanıyor (*), aslında olmamakla birlikte, zaman içinde materyalist eğilimli başkaldırıları içeriyor. Osmanlı toplumunda «dehrl» ile «maddiyun», materyalistleri anlatmak için birbirinin yerine kullanılıyor. Decadent ise her türlü yenilikçiyi hedef alıyor, köksüz, anlamına geliyor.

Bütün yenilikçileri sarstı: Halit Ziya, anılarında bu sar-

«Mithat Efendi bu halk destanlarını 'Acem uydurması' ve 'zihni ihlâl eden eracif' olmakla ithak etti. Filhakika büyük bir ceht mahsulü olan bu telkinlerin tesiri görüldü. Hiç değilse büyük şehirlerde Köroğlu, Şah İsmail ve Kerem gibi mevzulara karşı istihfaf ve itimatsızlık hisleri uyanmaya başladı.»

Hilmi Ziya Ülken, İnsani Vatanperverlik, İstanbul, 1933, s. 143.

(*) «Kur'an (XLV)'ın, müşrikler hakkında nazil olan 'Onlar, hayat dünyadakinden ibarettir, yaşar ve ölürüz, bizi ancak zaman (al-dahr) helâk eder, derler' âyetine atfen, Allah'ın vücudunu ve dünyanın Allah tarafından ve yine Allah'ın lütf ve keremi ile yaratıldığını inkâr ile iktifa etmeyerek, dinlerin başlıca ahkâmını (ilâhî kanunları, âhireti ve ceza gününü) tamamen reddeder ve zaman ile maddenin ebediliğini ileri sürerek, dünyadaki hadiseleri ancak tabiat kanunlarına (veya feleklerin devrine) uymak sureti ile husule geldiğini talim eden zümreye verilmiş olan isimdir.»

İ. Goldzher, Dehriye Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, Üçüncü Cilt, s. 512.

sıntıdan yakındı. «Bu iftira şu idi: Edebiyat-ı Cedide grubunda yapılmaya kalkışılan iş bir 'décadent' hareketi idi ve bu da 'anarşizm' demekti»[16]. Uşaklıgil'den ayrı diğer Servet-I Fünun'cu Hüseyin Cahid, bu saldırı üzerinde, daha çok durdu. «Dekadan kelimesi basın dünyasında hemen tuttu. Uzun süre bir saldırı ve aşağılama sözcüğü olarak dillerde dolaştı. Sabah gazetesinde bir yazar, bir takım söz oyunlarıyla bunun 'on günlük eşek yavrusu' anlamına geleceğini bulmuş oldu»[17]. Yalçın, dekadan sözünün ne kadar benimsendiğini de şöyle anlattı: «Dekadanlar sözü, artık bizim için ikinci bir ad olmuştu. Biz bile, şaka yollu konuşmalarımızda birbirimize karşı bu sözü kullanıyorduk.»

Türk yenilikçilerinin alnına bu sözü de Ahmet Mithat yapıştırdı. Bu yüzden de kendi kuşağı ve kendisinden sonra gelen kuşaklar, Ahmet Mithat'ı hiç bir biçimde affetmedi. Yine Hüseyin Cahid Yalçın, bunu açıkça ve gelecek kuşakların okuması için, yazdı: «İşte Mithat Paşa'yı kötülemiş, 'Üss-i İnkılâb'ı yazmış Ahmet Mithat Efendi, bütün yararlarına karşın, bu yüzden bize göre pek kabahatliydi. Şimdi bu siyasal suçuna bir de 'Dekadanlar' başlığıyla Servet-I Fünun yazarlarına karşı yazdığı makale ekleniyordu.» Aslında Ahmet Mithat, Servet-i Fünun yazarlarının omuzlarının üzerinden tüm yenilikçileri suçluyordu.

Fakat yakın kuşakların Ahmet Mithat'ı tüm pasifinden aklaması için çabalar eksik olmadı. Bunlardan ikisine değinmek durumundayım. Birincisinde, Ahmet Mithat'ı çözümlerken, burada, açıklığa kavuşturmaya çalıştığım bir noktanın bilgisizliği var. Birincisi, Niyazi Berkes, popülizmin, Türkçesi ile halkçılığın, ilk çıktığı Rusya'daki adıyla narodniçestva, tek başına ilericilik olmadığını bilmiyor. Belki de, uzun süre bulunduğu Kuzey Amerika'da büyük sayılara tapınma pratiğinin etkisiyle, genis yığınlara uzanmanın her halde ve tek başına «iyi» ve «övülmeğe der» olduğunu sanıyor.

Kuşkusuz, herkesin Ihtilâlci olması beklenemez; ancak, Ihtilâl mesleğinde olmayanların bir Ihtllâlclyl bir dö-

nekle karşılaştırırken temkin ile hareket etmesi, yargılanmasında çekingen olması gerekir. Berkes, bunu yapmıyor, «Secularism in Turkey» adıyla yabancı dilde yayınladıktan sonra çevirisi «Türkiye'de Çağdaşlaşma» olarak Türkiye'de çıkarılan kitabında şunu yazıyor: «Ahmet Mithat, Anayasa tartışmalarının ve alınan sonucun anlamlarını romantik Namık Kemal'den daha iyi kavrayan bir realisttir»[18]. Batı piyasalarında sürümü olabilir; Türkiye'de hiç bir geçerliliği olamayacak bir düşünce.

Bu kadar değil; piyasaya tapınmanın, bir yenilik yöntemi olarak ekonomizme dönüşünün çok güzel örnekleri ortaya çıkıyor. Berkes, devam ediyor:«Ahmet Mithat'ı bu temel fark ışığında, Namık Kemal ile karşılaştırarak incelediğimiz zaman, bu fark iki adamın kariyerinde hemen her noktada kendini belli eder. Namık Kemal halk için hayatını harcadığı halde halka bir şey anlatamamıştır. Davasının ne olduğunu aydınlar bile kavrayamadığı için bunların çoğu Abdülhamit rejimiyle kendilerini rahatlıkla uzlaştırabilmiştir.» Cehaletin, açık bir haksızlığa dönüşünün de parlak örneklerinden birisi ortaya çıkıyor. Niyazi Berkes, Kuzey Amerika'da unutmuş görünüyor; Namık Kemal bugün halk arasında aydınlardan daha çok yaşıyor. Kanada'da Mcgill Üniversitesi Öğretim Üyesi Niyazi Berkes, Jön Türkler'in ilerde Sultan Hamit ile anlaşmalarını da Kemal'in omuzlarına yüklüyor.

Bu karşılaştırmada Kemal bütün olumsuzlukları alırken, Ahmet Mithat'a yalnızca övgüler düşüyor: «Özgürlük ve ilericilik savaşında devrimciliğin anlamsızlığını en iyi simgeleştiren Ahmet Mithat» için ise, «devrim projeleri kurmaktansa halkı eğitmek, aydınlatmak gerekirdi. Ahmet Mithat'ın başarılarını, böyle bir görüşün ışığı altında daha nesnel olarak değerlendirebiliriz. Çünkü Ahmet Mithat yazdıklarını daha geniş bir okuyucu yığınına ulaştırabilmenin sırrını bulmuştu.»

Piyasaya tapınanlar için önemli olan niceliktir, kantite, nitelik, kalite, değil. Halka ne götürüldüğü önemli değil, önemli olan halka ne götürülürse çok götürmektir. Nasıl götürüldüğü önemli değil, isterse götürülenlerle halk

uyutulsun, isterse uyuyan halkın yanına öbekler kurulsun, önemli olan çok götürmek sayılıyor.

Kuşkusuz kavganın sığ kaldığı yerde, bilimsel gelişme de sığlığı aşamıyor. Çünkü kavganın yarattığı tartışma, en çok niceliğin karşısında niteliğin değerlendirilmesini, ve yöntem sorusunu tartmayı gerektiriyor.

Bilim ise çok büyük ölçüde yöntem oluyor (*). Bilimsel birikim, amaç kadar ve zaman zaman daha çok, aracı tartışmayı gerektiriyor. Bunu anlamamak ise, bilimsel bakış açısından yoksun olmak demek oluyor.

Eğitiminin çok büyük bölümünü, doktorası dahil, yurt dışında yapmış olan Profesör Şerif Mardin'de bilimsel bakış açısı hiç görünmüyor. Ahmet Mithat'ı, özgürlük için türlü zahmetlere katlananlarla, yurtlarını bırakmak zorunda kalanlarla, aynı düzeye çıkarmak isterken yazdıkları, bilimsel bakış açısının eksikliğini, açık bir biçimde ortaya koyuyor. «Ahmet Mithat Efendi'nin Türkiye'de verimli vatandaş yaratma çabası da, Avrupa'ya kaçıp 'Hürriyet' üzerinde neşriyatta bulunmak da, modernleşme vetiresini gerçekleştirmek için yapılan hareketlerdi. Sathî bir tetkik bunları tamamen ayrı iki davranış olarak kıymetlendirir. Halbuki burada sırf metod ayrılığı karşısında bulunduğumuz noktası, bir öz ayrılığı olmadığı hususu monog rafimizin belirtmek istediği ana fikirlerden biridir»[19]. Şerif Mardin'de de olsa, yöntemi bu kadar hafife alan bir öğretim üyesine şaşmak gerek.

Fakat Türk bilimsel düşüncesinin gelişmesi açısından kötümser olmak için bir neden görmüyorum. Her zaman olduğu gibi burada da, okuma ve referans aramada da, piyasa mekanizmasının göstergelerini reddetmekle işe başlamak yararlı olmalı. İkincisi 1950 yıllarında, birincisi 1960 yıllarında reklâma kavuşturulan ve akademik karyerlerini Batı üniversitelerinde kazanmış olan bu iki öğretim üyesi yerine, eğer Ahmet Mithat'ın romanındaki kişiler hatırlanacak olursa bu iki Felatun Bey yerine, hep Türkiye'li,

---

(*) Y. Küçük, Bilimde Yöntem, Seçme Teknik Çalışmalar, içinde.

mütevazi, şair tabiatlı edebiyat profesörü Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, eğer Ahmet Mithat'ın romanındaki kişiler hatırlanacak olursa Rakım Efendi'nin, güzelim çalışmasına, 19 uncu Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi'ne, bakmak ve Ahmet Mithat ile ilgili hükmü okumak, yararlı ve güven verici olacak.

Ahmet Hamdi, Ahmet Mithat ile ilgili hükmü yazıyor: «Hakikatte Ahmet Mithat Efendi'nin bütün eseri bir halk okuma odasıdır. Rodos'tan döner dönmez, Menfa'yı yazarak Namık Kemal'le ve kendisine isnat edilen politik ideallerle köprüyü atar. Bu kitabı yazarken adeta bütün ideallere karşı vaziyetini tesbit etmişti. Ferdî hayatın ve huzurun adamı olacaktı»[20]. Tercihini yapıyor.

Burada kalmıyor, hüküm yazılıyor: «Bununla da kalmaz, Mithat Paşa muhakemesindeki o çirkin vaziyeti alır. 'Nasıl oldu da velinimetin olan Paşanın aleyhinde bunu yazdın?' diyenlere verdiği söylenilen 'binlik banknota dayanamadım' cevabının altında gizli bir sebep daha vardır. Hakikatte o bir zaman girmiş olduğu politikayı asıl sahiplerine bırakmak isteyen çarşıdır. İhanet kendi hayatının bir tesadüfüdür. Asıl olan zihniyetse huzurunu arayan esnaf zihniyetidir.»

«Hakikatte Mithat Efendi'yi muayyen bir ahlâk anlayışı değil, içinden geldiği zümrenin, çarşı ihtiyaçları ve istikrar arzusu ve nihayet onun seviyesi idare eder. Çarşı daima istikrarın peşindedir. Onun için her şeyden evvel kendi emniyeti vardır. Abdülhamit darbe-i hükümetinin arkasında Tanzimat'tan beri birkaç defa cadde başlarında parası ve emniyeti yakılan bu çarşının bulunduğunu gözden hiç kaçırmamak lâzımdır.» Bir edebiyat profesörünün, roman ve şiir de yazdığı için, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan üniversitelerinde uydurularak bir bilim rütbesi sağlanan «siyasî bilimler» mensuplarından daha derin bakabilmiş olmasına şaşmıyorum.

Derin bakmak ne demek? Bilim ne demek? Bilim, gerçeği görüp yaratabilmektir. Gerçek şudur: Ahmet Mithat, yeni bir dil yapmaya çalışan Servet-i Fünun'culara, başında çok zarar verdi. Ancak Servet-i Fünun, sonunda

kazandı. Ahmet Mithat, ölmeden önce öldü. Servet-i Fünun yarattığı yeni dil ve yeni beğeniler ile, Ahmet Mithat yaşarken bile, okunmaz oldu.

İkinci Meşrutiyet, Ahmet Mithat'ın yüzüne bakmadı. Artık itibarsız bir kimseydi. İlk Öğretmen'in bir dönek ve bir nankör olduğu Ahmet Mithat'ın yaşamında belli oldu. Fakat kabul etmek gerek, çalışmak Ahmet Mithat'ın yaşamıdır. Emekli olmasına rağmen, Darüşşafaka Lisesi'nde parasız öğretmenlik yaptı. Başka yapacak işi kalmamıştı. Altmış altı yaşında, Darüşşafaka Lisesi'nin maaşsız öğretmeni Ahmet Mithat, bir gece nöbetinde, kalb krizinden öldü. Yıl: 1912.

Dünyanın her yerindeki ilk aydın türünden ansiklopedik oldu; bilginin yüzeyini incelterek sınırlarını genişletti. Yaratıcı olmayı hiç düşünmedi, işlevini bir tür aracılık saydı. Yaratıcı olmaya zorlanmadı; iktidar sorunu yoktu. İktidar sorunu olmadığı için de yeni bir dayanak aramak ihtiyacını duymadı, Abdülhamit'e yaslanmak Ahmet Mithat Efendi'ye yetti. Bir entellektüel miyop olarak, halkının ufkunu genişletmeye çalıştı.

Ve çok çalışkan yaşadı. Üstün çalışkanlığı, daha sonraki gözlemcilerin çoğunun gözlerini kamaştırdı ve tüm sorumlulukları için bir genel bağışlanmaya yol açtı. Buna bir de halkçılıktan gelen «Türkçülük» eğilimleri eklendi: Türkiye'nin Türkçüleri ve özellikle Rusyalı Türkçüler hiç bir zaman özgürlükçü ve Batıcı ve bunların kesiştiği anlamda yenilikçi olmadılar. Bu nedenle, Türk entellektüel gelişiminin, bölük pörçük de olsa, yazımında etkili olan Türkçüler, Ahmet Mithat'ın ve benzerlerinin özgürlükçülere ve yenilikçilere düşman tutumunu görmezlikten geldiler (*). Bu ise yalnızca ve yalnızca Türk aydın tarihi-

---

(*) «Lâkin lisanında, üslûbunda fiilen en çok Türkçülük eden ve bu mesleğinde asla şaşırıp sürçmeyen ilk Osmanlı muharriri, Ahmet Mithat Efendi'dir, dersek bilmem hata etmiş olur muyuz?»

Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, s. 49.

Akçura kaydetmiyor, ancak bir yabancı kaynak, pek gü-

nin başlangıcındaki bulaşık rengin, bugüne kadar getirilmesine yol açtı.

Ahmet Mithat çalışkanlığı temsil ediyor; Üç Ahmet'ten ikincisi olarak ele aldığım Ahmet Vefik ise bireysel başkaldırıyı simgeliyor. Benzer etkilerin altında Ahmet Mithat gibi tek yanlı yazılmış olan (*) Ahmet Vefik, aynı zamanda Türk aydın tarihinin en ciddiyetten uzak tiplerinden birisini sağlıyor. Özde, özünde gayri ciddi Ali Suavi kadar olmasa bile, biçim ve biçem açısından tam bir ciddiyetsizlik örneği veriyor. Ahmet Vefik'in, paşa olmaya mahkûm olarak 1823 yılında değil 1943 yılında doğsaydı, mutlaka bir hippi olacağını düşünüyorum.

Bunu tümüyle olumsuz saymıyorum. Çünkü bir kez yenilik için iktidar sorunu olmadığı kabul edilince, bunu olumsuzluk ve eksiklik sayıyorum, Tanzimat'tan itibaren Tanzimat'ın bütün gözde görev ve makamlarını böylesine az ciddiye alan bir başka Osmanlı tanımıyorum. Sultan'ın Sarayı'na, Yüksek Kapı, Sublime Porte, Japonca Mikado, bağlanmayı, bürokratik gerekliliği çok aşarak bir «Kapıkulu» geleneği haline getiren faktörlerin son derece güçlü olduğu bir zamanda, getirildiği görevleri zamanın ölçülerine göre yeteri kadar ciddi davranmadığı için kaybetmesini, tümüyle olumsuz kabul etmek mümkün olmamalı.

---

venle olmasa da, Osmanlıların Türk soyundan geldiğini ilk defa açık ve kuvvetli bir şekilde ortaya koyan, belki de 1887 yılında yayımlanan Mufassal Tarih-i Kurun-ı Cedide adlı kitabıyla Ahmet Mithat Efendi'dir» diyor.

David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908, İstanbul 1979, s. 44.

Buna Ahmet Mithat'ın, Rusyalı Türkçü Akyiğitzade Musa gibi, ve kendi yazdığı Ekonomi Politik'te himayeciliği savunduğunu eklemem gerekiyor.

(*) «Gökalp himself traces the origin of his belief in Turkism to the influence of two books which he read when he war fifteen years oldu, Ahmet Vefak Pasha's Lehçe-i Osmani, a textbook of the Ottoman language and the Tarih-i Alem by Süleyman Pasha.»

Uriel Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, London, 1950, s. 27-28.

İktidarda iken iktidarı reddeden bu ciddiyetsizliğin ne kadarının kişisel özelliklerden ve ne kadarının da dünya görüşünden kaynaklandığını kestirmek, her romancının bir tarih tezi olarak geliştirebileceği bir konu olabilir. Fakat yine de, buna heves edebilecek roman yazıcılarını tümüyle havada bırakmamak için, iki kaynaktan söz edebilirim. Kaynaklardan birisi, «Kemal'i incir ağacına astıktan sonra altına geçip ağlamalı» türünden, anlamlı, gülünçlü ve acıklı sözleriyle ünlü Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'nın, birinci kitapta Üç Paşa arasında anlatıldı, Ahmet Vefik'i değerlendirmesidir. Fuat Paşa, tarihçi A. Şeref'in yazdığına göre, Ahmet Vefik için şu yargıyı dile getiriyor: «Ahmet Vefik Efendi binek taşı büyüklüğünde bir pırlantadır. Ne gümüş, altın kapkacak işine yarar, ne de kaldırıma konur»[21], Tarih Fuat Paşa'yı doğruluyor.

İki kez başvekil oluyor; birisi 73, diğeri üç gün sürüyor. İlk kez başvekil olurken, çeşitli koşullar öne sürüyor; bunlardan birisi, «sadrazam» sözünün kaldırılarak «başvekil» sözünün kullanılması isteğini içeriyor (*). Londra'da elçilik kâtibi, Paris'te Üçüncü Napolyon nezdinde Büyükelçi, Tercüme Odası'nda memur, Encümen-i Daniş, bugünkü dilde Akademi ve Petersburg Akademisi'nde muhabir üye, Darülfünun'da öğretmen, bugünkü dilde Üniversite'de profesör, Edirne'de ve Hüdavendigâr'da, bugün adına Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu bulunan Bursa'da, vali oluyor. İlk Meclis-i Mebusan'da, o zamanlar daha çok kullanılan deyimle Meclis-i Umumi'de, başkanlık yapıyor.

Ubucini, roman yazıcıları için ikinci kaynak, «tanımış olduğum Türk arasında dilimizi en derin bir şekilde bilen O'dur» diye yazıyor[22]. Bilmesine de şaşmamak gerekiyor. Bir kez liseyi Paris'te St. Louis Lisesi'nde okumuş. İkin-

---

(*) Ahmet Hamdi Tanpınar, İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı Ahmet Vefik Paşa maddesinde «başvekâlet» sözünü ikinci kez kullananın Ahmet Vefik olduğunu ileri sürüyor. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar'da bazı belgeleri de yayınlıyor. Ahmet Vefik'in başvekilliğe atanma kararnamesinde isteğinin kabul edildiği de belirtiliyor.

cisi Yahya Naci Efendi'nin torunu; Yahya Naci, Yunan bağımsızlığı nedeniyle Bab-ı Âlî'de Grek tercümanların kullanılmasının tehlikeli olduğuna karar verilmesinden sonra ilk Türk Tercüman. Ayrıca Ahmet Vefik'in «Biz Bulgar zadeyiz» sözünü tekrarlayarak vurguladığı türden, Yahya Naci bir Bulgar mühendisi iken din ve uyruk değiştirerek Osmanlı olan bir kimse. Ahmet Vefik'in babası da, dil biliyor ve hariciyeci. Kızı Fahrinisa Hanım, babası Ahmet Vefik için, Fransızca ve Farsçayı ana dili gibi biliyordu, diye yazıyor. Ahmet Vefik bir çok dili çok iyi biliyor; Lehçe-i Osmani'yi yazarak Türkçülerin kalbini kazanması, Türklüğü sevmesinden çok dili ve dilciliği sevmesinden kaynaklanıyor.

Ubucini, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Türkiye'ye geliyor, Şerif Mardin'den çok daha fazla yolun ve yöntemin önemini farketmiş görünüyor. Bu konuda yazdıklarını, kitabının diğer sayfalarından aktarıyorum. Bir kez Ubucini, Tanzimat'ın geleceğinden güvenli görünüyor: «Bundan böyle, İstanbul'da iktidarı elinde tutan el ne olursa olsun, bence hiç bir gerici tesir üstün gelemez. Bence reformun tehlikede olması söz konusu değildir. Bütün mesele hangi yolu tutmak gerektiğini tayin etmektir.» Ubucini'nin yazdıklarına göre, Tanzimat'ı yapanlar ve Tanzimat çocukları, amaçta birleşiyorlar; yol ise ikiye ayrılıyor.

«Bu konuda iki fikir çarpışmaktadır. Bir Mahmud'un, bir de Abdülmecit'in Jön Türkleri var.» Mahmud'un Jön Türkleri için yazılanlar arasında şunlar var: «Birinciyi meydana getiren adamlar da Avrupa'ya yaklaşma taraftarıdırlar, fakat geleneklere tamamiyle sırt çevirmek istemiyorlar. Hem muhafazakâr, hem yenicidirler.» Abdülmecit'in Jön Türkleri için ise şunlar belirtiliyor: «Aksi kanıda olanlar Avrupalı bir Türkiye hayal etmekte ve istemektedirler.» Bugünkü dille söylenecek olursa, Abdülmecit'in Jön Türkleri, ikinci kategori, radikalleri meydana getiriyor; zamanına göre son derece radikal olan Mahmud'un Jön Türkleri ise, Ubucini'nin nitelendirmesine ve bugünkü dile göre, orta yolcu oluyorlar.

Reşit Paşa, hiç kuşkusuz, radikallerin, Ubucini'nin sözleriyle «ikinci partinin şefi olarak kabul edilmektedir.» Parti ise, Ubucini'nin kelimeleriyle «Ona katılanlar», «Fuad Efendi ve Mahmud'un ölümünden sonra iş başına gelen, öğrenimini Paris, Londra veya Viyana'da yapmış gençlerdir.» Ahmet Vefik Efendi, lise eğitimini Paris'te yapmasına ve daha genç olmasına rağmen burada yok.

«Ahmet Fethi, Rıza ve eski sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşalar, henüz otuz altı yaşında olmasına rağmen Ahmet Vefik Efendi, birinci ekole mensupturlar.» Demek oluyor, Ubucini'nin değerlendirmesine göre, Ahmet Vefik orta yaşından itibaren orta yolcu bir çizgi izliyor.

Başkaldıran, başkaldıramayanın içinde gizli yatıyor.

İdeolojik olarak, siyasî bakış açısıyla, toplum içindeki yeri ile, tam orta yolcu olan Ahmet Vefik, kişiliğiyle başkaldıran bir örneği ortaya koyuyor. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, güzel yazıyor: «İşte Vefik Paşa, cebr-i tabiat ve tağyir-i hakikat ile değil, hilkaten kimseye benzemeyenlerden idi. Sureti ve sireti hakikaten kimseye benzemezdi. Şahsı, şekli, kıyafeti, libası, fesi, püskülü, takyası, ayakkabı, gözlüğü, hali, kali, tavrı, meşrebi, mesleği, garabeti, elhasıl heyet-i umumiyesi itibariyle benzeri olmayan bir adem idi»[23]. Benzemezliği için de son derece «demokrat», ciddiyetsiz ile aynı anlamda kullanıyorum, davranışlara sahipti. Memurların görevlerine, uşaklarıyla gelmeleri usulden iken, Ahmet Vefik Efendi yalnız gelmeyi tercih ediyor. Devlet dairesine girerken arkasında uşak olmadığı için görevliler, tanımıyor ve selâm vermiyorlar. Uyarılması gerekiyor. Bunun üzerine arkasında uşak ile gidip gelmeye başlıyor. Bu kez görevliler selâma durunca, uşağına «beni değil seni selâmlıyorlar» diyerek, selâmı cevaplamaya zorluyor.

Tersini de yapıyor. Üçüncü Napolyon nezdinde Paris Büyükelçisi olduğu sırada, kendisine beyaz bir fayton yaptırıyor ve kullanıyor. Beyaz fayton, yalnızca imparatorun arabası olduğu için, görenler selâma duruyor ve Paris'te büyük karışıklık çıkıyor. Bunun bir takım diplomatik sorunlara ve yazışmalara neden olduğunu tahmin etmek

zor değil. Yazışmalara cevap olarak Paris Büyükelçisi Ahmet Vefik, Bab-ı Âli'ye, İstanbul'daki Paris Büyükelçisinin Sultan'ınkine benzer kayık ile Boğaz'da gezdiğini yazıyor, bundan vazgeçilmesini istiyor. Sonunda Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi kayıktan, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi de faytonundan vazgeçiyor; büyük bir sorun çözülmüş oluyor.

Giyimine hiç düşkün değil. Bu yüzden İslâm Ansiklopedisi'nde Ahmet Hamdi Tanpınar yazılarını değerlendirirken şu benzetmeyi yapıyor: «Edebî faaliyeti de, aşağı yukarı siyasî hayatını ve bugüne kadar garabeti anlatıla anlatıla bitirilemiyen kıyafetinin manzarasını arzeder»[24]. Bu kibarca, edebî faaliyetinin pek edebî olmadığını anlatıyor. Ciddiyetsizliği burada kendisini gösteriyor; kendi bulduğu kelimeleri, kendisi değiştiriyor. Düzensiz yazıyor; yazıyor, ancak özen göstermiyor. Bu özensizliğin de etkisiyle Moliére çevirilerinden daha çok adaptasyonlarını yapıyor. Adaptasyon, kuşkusuz, çeviriden çok kolay.

Fakat faytona bir tür düşkünlüğü olduğu anlaşılıyor (*). Bursa Valisi iken, şehrin imarını, arabasına göre yaptırıyor; bir faytona biniyor, faytonun geçemediği sokaklardaki evleri yıktırarak yol açtırıyor.

Tiyatro çevirisinin ötesinde, çeviri ve adaptasyonlarında İstanbul ağzı kullanması daha sonraki yılların Türkçülerini pek çok sevindiriyor, tiyatro kuruyor. Bugünkü nesiller Ahmet Vefik'i, çok büyük ölçüde, bu tiyatro düşkünlüğü ve bir de Lehçe-i Osmani nedeniyle tanıyorlar. Başkaca da tanımak istemiyorlar. Nasıl Ahmet Mithat'ın çalışkanlığı bütün kişiliğini tanımak için yetiyorsa, Ahmet Vefik'in de «Türk Tiyatrosunun Babası» rütbesi, Ahmet Vefik bilgisi için yeterli sayılıyor.

Bursa Valiliği ve tiyatro sevgisi, çeşitli şikâyetlerin

(*) «Nakib-ül-eşraf Asım Bey taşıdığı sıfat dolayısıyla tiyatroya gidemeyeceğini bahane ederek abone ücretini ödemez. Bir sabah bakar ki arabalığının kapısı valinin emriyle ördürülerek hayvanları içerde kalmış.»

Abdurrahman Şeref, Tarih Sohbetleri, s. 158-159.

konusu oluyor. Ahmet Vefik, tarihin bir ironisidir, Batı dillerini çok iyi bilmesine karşılık Batı'da geçerli yasa kavramını ve kişinin haklarına saygı düşüncesini hiç tanımıyor. İlkel bir insan türünden, amaç her şeyi belirliyor. Üniversite öğretim üyelerinin bile yöntemi küçümsedikleri bir Türkiye'de Ahmet Vefik'in biçeminin hiç bir eleştiriye konu olmaması, Türk toplumunun bilimsel bakış açısından yoksun kalmasına neden olabiliyor. Yıllar geçiyor, Ahmet Vefik'in arabasına dar gelen yolların üzerindeki evleri yıktırması türünden, rüyasında gördüğü caddeleri indirip kaldıran başbakanlar geliyor ve yalnızca «ama adam ülkesini seviyor, iş yapmak istiyor» değerlenmesinin, övgüsünün muhatabı olabiliyor.

Üç Ahmet'ten ikincisi Ahmet Vefik, Bursa'da yol ve tiyatro yaparken, Tanzimat'ın Türkiye'ye getirmek istediği ve bir yanıyla insanlığın ortak birikimi olan yasa ve insan hakları düşüncelerini hiç tanımamış olduğunu kanıtlıyor. Yasa ve hak tanımazlığı ile, bireysel, ilkel ve ciddiyetten uzak bir başkaldıranın habercisi oluyor.

Hakkında soruşturma açılıyor. Soruşturma raporunun bazı bölümlerini, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'dan aktarıyorum: Birincisi genel ve şöyle: «Kendine kanun fevkinde bir mevki vererek ehaliyi ürkütmüş ve idarenin her cihetinde sui istimalâtın ilerlemesine sebep olmuşdur.» Kanun tanımazlığın somut örnekleri de var: «Valiliği esnasında hiç bir kanun ve kaideye istinad etmeyerek pek çok adem haps yahut tahliye eylemişdir. Hatta kendi, çarşıdan geçerken bir nalbandın işini tatil etmemesinden dolayı tevfik etmişdir.» Kanun tanımazlığına bir Köroğlu rengi de vermeye çalışıyor: «Çıra pazarından geçerken pazarcı İsmail namında bir fakirin çarşıya getirüb satmak istediği bir yük üzümü ehaliye yağma ettirmiş ve kendini de iki gün haps etmişdir.»

Bunlar ve «yol açmak behanesiyle bir çok fükaranın evlerini yıktırmıştır» türünden olanlar genel nitelik taşıyor; ayrıca tiyatroculuğunu ilgilendirenler var. Birisi şöyle: «Valiliğe tayininden azline kadar tiyatroya hasr-ı meşağıl ederek İstanbul'dan Fasulyacıyan namında birinin

idaresinde olarak celb ettiği bir kumpanya üç sene, haftada üç gece oynamakta olub vilâyet matbaasında basdırılan biletler birkaç zabtiye çavuşu marifetiyle ehaliye dağıtılarak halktan toplanılan hasılatın ayda sekiz bin kuruşa baliğ olduğunu kumpanyanın direktörü söylemişdir. Sıfat-ı hükümete yakışmayacak suretde piyeslerin provasında bizzat bulunmuştur. Zabtiyeler marfetiyle bir takım fahişelere bilet verecek ve fahişeleri tiyatroya celb etdirecek kadar bilet satdırarak halkı ızrar ettiği gibi zabtiyelerden teşkil edilen bir müzika takımını tiyatroya tahsis eylemiştir. Bilet almak istemiyenler muhtelif suretlerle ızrar eylemiştir. Haftanın birkaç gecesini kadınlara tahsis etmiş ve onların arasına fahişeleri de sokmuştur.» Ahmet Vefik, tiyatro işine fahişeleri de karıştırmakla suçlanıyor.

Bunların hepsinin doğru olduğuna inanıyorum. Ancak çok namuslu olduğunda kuşku bulunmuyor. Bir neslin tarih bilgisi üzerinde çok etkili olan Mekteb-i Mülkiye Tarih Öğretmeni Abdürrahman Şeref Bey, Tarih Sohbetleri'nde, Vefik Paşa'yı son günlerde evinde gördüğünü yazıyor, yoksulluk içinde bulunuyor. Ancak Ahmet Vefik'in, tiyatroculuğunun yanında, Türk aydın tarihi içinde pek önemli bir başka rolü daha bulunuyor. Ahmet Vefik, ilk Meclis-i Mebusan'ın başkanlığını yapıyor.

Bütün ciddiyetsizliği ve özgürlük düşüncesinden en küçük bir haberi olmadan Türkiye'nin ilk Meclisi'ni yönetiyor. Bulabildiğim bir kaynak, görgüye dayanarak, Ahmet Vefik'in çok küstah bir Meclis başkanı olduğunu yazıyor. Konuşmacıları sık sık kesiyor ve onların konuyu bilmediklerini bağırıyor. Bir kez, bu tanıklı olduğu için biliniyor ve Robert Kolej Müdürü Dr. Wasburn dinleyiciler arasında bulunuyor, mebuslardan birisinin sözünü «sus eşek» diye kesiyor (*). Konuşmacı, beyaz türbanlı mebus, «vu-

---

(*) «The chamber had at its head a President, Ahmet Vefyk, who had been Ambassador of Turkey at the Court of Napoleon III, was an excellent French scolar, and in education was no doubt the superior of nearly all the deputies. But in public and private life he ad become despotic, and

rulmuş gibi yerine oturuyor.»

Bu kadar da değil; Türk ilericilik tarihinde zaman zaman, Tanzimat'ın yerine bir başlangıç düzeyine çıkartılmak istenen ilk Meclis-i Umumi'nin yazgısında, Ahmet Vefik'in rolü, bu kadarını çok aşıyor. Bir yandan Türk aydınlarındaki gecikmiş bir tiyatro sevgisinden; diğer yandan da, Türk aydınlarını, şimdiye kadar, genellikle Türk gericiliğinin yazmış olmasının etkisiyle, Ahmet Vefik'in buradaki aşkın rolünün üstü örtülmeğe çalışılıyor. Ahmet Hamdı Tanpınar bile, utangaç bir biçimde, İslâm Ansiklopedisi'nde, «ilk Meclis-i Mebusan'ın kapatılma hadisesinin zamanında vaki olduğu ve bunda tesiri bulunduğu unutulamaz» demekle yetiniyor. Doğrusu etkisi değil, başrolü var.

Etki, Meclis-i Mebusan'ın başkanlığını yapmasından gelmiyor. Başrolü, Meclis-i Mebusan'ın kapatıldığı zaman başvekil olmasıyla başlıyor. Buradan şu çıkıyor: Türkiye'de ilk Meclis-i Mebusan'ın başkanı aynı zamanda başbakan oluyor. Bu kadar da değil; öyle görünüyor, tarihsel olarak mantık açıklıkla ortaya çıkıyor, bu iktidar içinde iktidarı reddeden ve yasa tanımaz Paşa'nın kısa sadrazamlığından ilki, böyle bir misyona denk düşüyor.

Sadrazam olurken «başvekil» olmayı şart koşan Ahmet Vefik, Rusya savaşının yarattığı ağır sorunları gerekçe görerek, çeşitli kaynaklardan edinilen izlenime göre, Sultan Hamid'i ikna ederek, «Meclis-i Vükelâ Mazbatası», bugünkü kullanımla «Bakanlar Kurulu Kararnamesi» hazırlatıyor. Bunun başlangıç bölümünü aktarıyorum:

---

his superior, schoolmasterly manner as chairman of the House was arrogant and sometimes amusing. He frequently stopped deputies in the midst of speeches, telling them they know nothing about the subject and were talking nonsense. Dr. Washburn, the President of Robert Colloge, was present when a white-turbaned deputy, who was making a long and prosy statement, was suddenly pulled up by a stentorian shout from the President of 'Shut up ,you donkey!' (Sus eshek). The orator sat down as if he were shot.»

Sir Edwin Pears, Life of Abdul Hamid, London, 1917, s. 50-51.

«Malûm-ı âli buyrulduğu üzere Meclis-i Umumi'nin vezaif-i asliyesi, kavanin lâyihalarının tedkik ve müzakeresinden ibaret olarak bunun tamamen ceryanı ise ahval ve ezmine-i adiyede vükelâ-yı devletle hey'et-i ayan ve mebusan beyninde teat-i efkâr ve ara ile hasıl olmak emr-i tabiî bulunduğu ve maahaza Devlet-i aliyenin uğradığı politika buhranı bugünkü günde her dürlü hal ve hareketi fevkalâde bir şekle koyub evkat-ı adiyede kabilülicra olan muamelâtı ifa eylemek mümkin olamıyacağı ve alelhusus Meclis-i Umumi devam etdikçe her gün ve belki her saat zuhura gelen vukuatın gerek politikaca ve gerek idare-i dahiliyece beynelvükelâ ittihaz olunan kararlarını kaideten mebusan ve ayane teblığ eylemek lâzım gelerek buna ise vakit ve maslahat müsaid»[25] olmadığı için, ve «geçici» olarak, ayrıca Sultan'ın Meclis-i Umumi'yi her zaman açabileceği de belirtilerek, Bakanlar Kurulu bu kararname ile, Sultan'a, Meclis'in kapatılmasını öneriyor. Meclis'in «muvakkaten tatili bilittihad tezekkür ve tensib olundu ise de icra-yı icabı menut-ı irade-i seniye-i cenab-ı şehinşahi olmağla ol babda ve kâtibe-i ümurda emr-ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.» Bakanlar Kurulu oy birliği ile, kapatma önerisini, «ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir» sözleriyle tamamlayarak, Sultan Hamid'e sunuyor.

Sultan Hamid, ilk yasama organını kapatıyor; âletlerini unutmamak gerekiyor. Sultan Hamid'in de, âletlere karşı fazla sevgi ve saygı beslemediğini de bilmek yararlı oluyor.

Yazıyorum: Bütün kaynaklar Ahmet Vefik'in pek çok namuslu olduğunu yazıyorlar. Mümkündür; pek çok dil bilen, çalışkan, makama düşkün olmayan, yabancı dünyada da tanınan, bilgin bir kimse, eğer hem ciddiyetsiz ve hem de insan sevgisinden uzaksa, hem de insanlığın rönesanstan beri ortak kazanımlarından habersiz ise, en kritik bir zaman kesitinde gericiliğin en bulunmaz âleti olur, ilk parlamentoyu kapatacak sürede başvekillik yapar. Üstelik bunu, karşılığında para almadan, yalnızca sorumsuzluk duygusuyla yapar.

Bu yüzden Ahmet Vefik'in namusu konusunda çeşitli kaynaklarda yazılanlara inanmak durumundayım. Ancak çeşitli kaynakların Ahmet Vefik'in namusunu anlatırken İstanbul'un en güzel yerlerine sahip olduğunu yazdıklarını da aktarmak zorundayım. İstanbul'un en güzel iki parçasının Robert Kolej'in bulunduğu yerler olduğunu düşünüyorum. Ve güvenilir bir kaynaktan, Amerikan misyonerlerinin mülküne geçmeden önce bu yerlerin Ahmet Vefik'e ait olduğunu öğreniyorum. «Robert Koleji'n birinci kısmının yerini Ahmet Vefik Paşa evvelâ 16 bin liraya, sonra ikinci kısmını da 20 bin lira mukabilinde Amerikalılara satmıştır»[26]. Demek oluyor, Türkçülük tarihinin en büyük isimlerinin başında gelen Ahmet Vefik, İstanbul'un en güzel iki mülkünü misyoner yetiştirmeleri için Amerikalılara satıyor.

Bu kadarına Sultan Hamid'in bile kızdığı anlaşılıyor. Vezirler ölünce nereye gömüleceği, usuldür, Sultan'a soruluyor. Ahmet Vefik'in nereye gömüleceğini de Abdül Hamid ferman buyuruyor: «Kayalar Kabristanı'na defnediniz ki Robert Kolej'de çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın dursun.» Sultan Hamid'in dileği sürüyor; Robert Kolej'in yerini alan Boğaziçi Üniversitesi'nin çanları, ilk parlamentoyu kapatan, tiyatrolar açan Ahmet Vefik'i çınlatıyor.

Pek de ters görünmüyor; Ahmet Vefik'in gençliğini, 1960 yıllarının dünya gençlik hareketleri döneminde yaşasaydı, ciddiyetsizliği, garip giysileri, iktidar sorunundan habersizliği ile tam bir hippi olabileceğini, daha önce, yazdım. Robert College veya Boğaziçi Üniversitesi Campus'una uygun düşüyor.

Üç Ahmet'in üçüncüsü, en yaşlısı, bu özelliklerin tersini getiriyor. Ciddidir, ilk ciddi tarihçiyi veriyor. Giysisine çok düşkündür, öğretmenliği seviyor, ancak fes giymemek için Harbiye'de öğretmenlik önerisini kabul etmiyor. İktidar sorununu pek biliyor; kendisini Mecelle Komisyonu başkanlığından uzaklaştıran yenilikçileri hiç affetmiyor, kinini her zaman saklıyor ve kullanıyor.

Bugün yaşamış olsaydı, Boğaziçi Üniversitesi'nde de-

ğil, çünkü Boğaziçi Ünlversitesl'nin à la américaine öğretim kadrolarının yanında kendisini fazla taşralı duyacağını sanıyorum, ama, İstanbul Üniversitesi'nln yeteri ölçüde à la Turque Edebiyat Fakültesi'nde pek güzel bir müderris olabileceğini düşünüyorum. Bundan yüzyıldan daha uzun bir zaman önce yazmış olduğu Tarih-i Cevdet'i okutsa bile, bugün okutulan hurafelere göre daha az zararlı ve daha çok yararlı olacağına inanıyorum.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi, solculuk ile sağcılık arasında mekik dokuyan Cemil Meriç'in kızı, Ümit Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü üzerine yaptığı tez çalışmasında «Tarih-i Cevdet, siyasî bir tarih olduğu kadar, içtimaî bir tarihdir de» yargısına ulaşıyor[27]. Katılmamak mümkün değil. «Paşa'da tasvir ile teşhis, teşhis ile tedavi içiçedir.» Tedavi isteği, ümitsiz de olsa, Osmanlı düzenini yaşatmak içgüdüsünden kaynaklanıyor. Tarihçi olduğu için bütüne bakmak gereğini duyuyor.

Tarihçi olduğu için bütüne bakmak gereğini duyuyor, bu, tarihçi olmanın ilk koşulunu da içeriyor. Tarihçi olmak vakanüvis olmak değildir, bir bilim adamı olmaktır. Vakanüvis olayları kaydediyor, tarih bilimin mensubu tarihçi bütüne bakabiliyor.

Üç Ahmet'in ortak özelliğine sahip, çalışkandır; Ahmet Vefik'te olmayanı taşıyor, ciddidir. Her ikisinden de farklı olarak, bir genelleme ile, Tanzimat dönemi yazıcılarının çoğundan ayrı olarak (*) bugün bile büyük bir

---

(*) Niyazi Berkes, Behice Boran'ın bana anlattığına göre, 1940 yıllarının solcu dergilerinde yazarken polis okulunda ders vermeye de özen gösteriyormuş. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi olaylarından sonra Kuzey Amerika'ya göç ederek bir üniversitede öğretim üyesi oldu. Sevgili Doğan Avcıoğlu, 1960 yıllarının Yön Dergisi'nde Berkes'i rehabilite etmekle kalmadı ön plana çıkardı. Berkes, ileriye bakan değerlendirmelerin sahibi olarak tanındı. Her zaman doğru değil.

«Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin belki de en büyük devlet adamı» diyerek Cevdet Paşa değerlendirmesinde, belki de gericiliğe ödün verme içgüdüsüyle, ipin ucunu yine kaçırıyor.

Ahmet Cevdet Efendi
(İlmiye kisvesi ile)
238

Ahmet Cevdet Paşa
(Vezaret Üniformasi ile)

yararla okunabilecek çalışmalar bırakıyor. Bugün bir yana, çağdaşları ve kendisinden gelen Osmanlı aydınları içinde ciddi okuma isteğine, Ahmet Cevdet cevap veriyor. Bütün tutuculuğuna karşın, bütüncü bakış açısıyla, toplum bilimlerde ilk ve büyük adımı attığı için (*), bilimin kendisi başkaldırandır, embriyonik biçimde başkaldıran'ı içeriyor.

İlmiye sınıfındandır, buna bağlı kalıyor ve değiştirmeyi ancak maddî bir tazminatla kabul ediyor. Osmanlı düzeninde, tekrar edilmeli Bizans'ta da var, «ilmiye», «mülkiye», sivil yönetim ve «seyfiye», askerî kadrolar, olmak üzere ayrılan sınıfların kendilerine göre ayrıcalıkları var. En ayrıcalıklısı, «ilmiye» sınıfı oluyor. İki temel ayrıcalığı yazılabilir: Birincisi, ilmiye sınıfından olanların boynu vurulmaz. Bütün Osmanlı tarihinde ilmiye sınıfından idam edilenler çok azdır. Bunlar da idam edilmeden önce sınıf değiştirirler, terfi ederek mülkiye sınıfının eblisesini giyerler, ancak vezir yapılarak boynu vurulur.

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 197.

Buna karşın, TKP'den Kemalizm'e ve buradan da Menderes kampına geçen Burhan Belge, Kemalizm'in Tanzimat'ı kötüleme programı içinde de olsa, daha temkinli ve gerçekçi yazıyor:

«Tanzimata kadar Osmanlı tarihi, vakanuvislerin elindedir. Hadiseler kaydedilir, fakat tarih ilmi diye bir şey yoktur. İslâm tarihi ise arapça mehazlardan takip olunur.»

«İlk tarih denemelerini gene Tanzimat getirir. Bu hususta, Cevdet Paşa, en önde gelir.»

Burhan Belge, Tanzimat ve Tarih, Ulus 13 Aralık 1938.

(*) Tutucu Cevdet Paşa, ilk dış borçlanmayı ve alınan rüşveti, Kırım Savaşı ile başlayan bir çığırı, Osmanlı aydınlarına duyurmaktan geri kalmıyor. Osmanlı aydını da yeni nesiller de Fuat Paşa'nın rüşvetçiliğini Cevdet Paşa'dan öğreniyor.

«Müteakiben Rusya muharebesi zuhura geldi. Mecburiyet-i sahihe tahtında olarak Avrupa'dan bir miktar altın istikraz edildi. Bu cihetle istikraza alışıldı. İstikraz işlerinde bulunan bazı vükelâ ve memurin dahi bundan temettüe meluf oldu.»

Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, s. 22.

İkinci ayrıcalığı, Bizans'ta da var, «arpalığı» hep kendisinde kalıyor; hakimler, kadılar, da ilmiye sınıfında yer alıyorlar, bir görevden azledildikleri halde kendilerine yaptıkları görevin karşılığı olarak verilen bir bölgenin geliri, «arpalık», geri alınmıyor. Cevdet Efendi, Osmanlı tarihinde bu arpalık sistemine sonuna kadar bağlı kalıyor.

Cevdet Efendi, kazaskerlikten vezarete geçmesi önerildiğinde, Ebülula Mardin'ln yazdıklarına göre, her defasında, «vezir azlolunursa maaşsız kalır, kazasker vazifefesinden ayrılırsa gine arpalığını alır, binaenaleyh mazul vezir malî durumunu ıslah için yüz suyu döker, kazasker ise müemmen maişetiyle nikbet devresinde de haysiyetini, istiklâlini korur» diyerek hep arpalığının olmasını istiyor; karşılığını alarak vezir olmaya özen gösteriyor[28]. Cevdet Efendi, ilmiye ile mülkiye arasında, bu zamanlarda Cevdet Paşa oluyor, mekik dokuyor.

Bu tür ayrıcalıkları olan bir ilmiye sınıfı nasıl yetişiyor? Bugünün Orta Doğu Teknik Üniversitesi veya Boğaziçi Üniversitesi'nin her yanı Amerikan üniversite yurtlarına benzer yapılarında mı, yoksa tam bir düzensizlik ve başıboşluk içinde mi? Cevdet Efendi'nin yaşam öyküsü gösteriyor; her ikisi de değil. Üstelik son derece katı kuralları var.

1822 doğumlu Cevdet Paşa'nın Tezakir'ini okumak, başka bilgilerin yanında, Türkiye'ye Darülfünun düzeni gelmeden önce Türk üniversite öğrencilerinin, medrese suhtelerinin ya da softalarının, nasıl yetiştikleriyle ilgili paha biçilmez bilgiler sağlıyor. Cevdet Efendi, Tanzimat'ın ilk günlerinde üniversite gençliğini yaşıyor.

Bu günleri «ol devirlerde ne güzel günler gördüm, ne tatlı ömür sürdüm» diye hatırlıyor. Bundan yüz elli yıl kadar önce, üniversitede, medresede, bir arkadaşıyla paylaştığı odasındaki günlük yaşamını çok canlı ve güzel yazıyor: «Ol devirlerde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferağ-ı hatır ile safay-ı derun bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlem idi. Daima talebeden biri bir ya iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenha kalıp tatlı tatlı müta-

lâa ya telifat ile meşgul olurdum ve bazan tabımın zaman-ı vud u sehavetine tesadüf ederek şiir yapardım ya münşiyane bir şey kaleme alırdım. Ulema ve üdebadan ahbab u yaranım çok idi. Gece medreseye varmasam arayıp soranım yok idi. Akşam üstü ahibbağdan birine rastgelip de başka mahalle gidecek olsam medresedeki refikim bunu canına minnet bilirdi. Zira hazırladığı yemek münhasıran kendisine kalırdı»[29]. Cevdet Efendi, şiire çok meraklı, daha sonraki yıllarda divan yazıyor. Edebiyata bu merakının, Batı kültürü ve hatta fıkh bilgisindeki eksikliklerin nedeni olduğu ileri sürülüyor.

Bugünkü Bulgaristan'ın Lofça kasabasında dünyaya geliyor. Eğitim için İstanbul'a gitmesi gerekiyor. Bu anlattıkları, İstanbul'da başladığı medrese yaşamından bir bölüm oluyor. Cevdet Efendi'nin üniversite çağında İstanbul'da bir Harbiye Mektebi açılıyor; bazı yakınları, Cevdet'in bu yeni okula gitmesini, bu okulun pek etkili olacağını, söylüyorlar. Annesi ve babası izin vermiyor; «ancak tahsil-i ulûm-ı âliye için Dersaadet'e» gitmesine müsaade ediyorlar. Yüksek Bilimler okumasının dışında, «peder ve valide eğerçi bir tarafa azimetime razı olmuyorlardı.»

Demek oluyor, bugünün değerleri ile bundan yüz elli yılın değerleri birbirine uymuyor. Cevdet'in anne ve babası, bir meslek edinmesi, subay olması yerine, çocuklarının bugünün Amerikan sisteminde bir Fen ve Edebiyat Fakültesi denilebilecek bir medreseye giderek bilim adamı olmasını tercih ediyorlar. «Bin ikiyüz elli beş sene-i hicriyyesi evailinde Dersaadet'e geldim. Çarşamba Pazarı'nda vaki Papasoğlu Medresesi'nde bir hücre bulup sâkin olarak Fatih Cami-i Şerifi'nde tahsil-i ulûm-ı âliye ile megul oldum.»

Bu bir başlangıç ve ilk anda bulunan bir yer oluyor. Sınav açılıyor ve giriyor; Cevdet Paşa Tezakir'In sonunda kendisini yazmayı sürdürüyor: «Dersaadet'e vürudumuzdan sonra arası çok geçmeyip Medrese-i Hamidiyye imtihanı açıldı. Bu medresenin her odası için iki âdem itibar olunup şöyle ki birisi dahil itibariyle orada sâkin olur ve diğeri hariç itibariyle diğer medreselerde sâkin olarak

her sabah Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin türbesine gidip cüz okumak şartiyle mürettabatını alır. Fakat bu medreseye imtihansız talebe kabul olunmaz.»

«Hariç» softalar, dahil softalara göre daha zor durumdalar. Bunlar, yurtta kalmanın bir tür giderine katılmak üzere, cami ve benzeri yerlerde çalışır, yardımcı olurlar ve cüz kıraat ederler. Bunu, modern eğitim ilkelerinden, yaparak öğrenmeye benzetmek mümkün, ancak kaynağında böyle bir eğitim ilkesi yok. Daha çok ilkel bir gelir düzeni var; kapitalizmle birlikte bütçe ilkelerinin gelişmesi, gider ile gelirin birbirinden ayrılmasına yol açtı. Feodal bütçe sisteminde ise gelirin iş yapılırken sağlanması, harç veya kadıların yaptıkları işin karşılığında bir ücret almaları örneğinde olduğu gibi, yatıyor. Hariç softaların okurken iş yapmaları bunun yansıması oluyor. Sınırlı eğitim giderlerine, hariç okuyan softalar, eğitim çalışmalarına katılmak yoluyla eğitim giderlerini azaltarak katkıda bulunmuş sayılıyorlar.

Bunun eğitimi aksattığında hiç kuşku olmamalı. Aslında Cevdet Efendi'nin üniversite zamanlarında, hem dahil ve hem de hariç öğrenciler için zorunlu yazlık «cerre çıkma» pratiği de eğitimi çok büyük ölçüde zorluyor. Medrese öğrencileri, softa veya suhteler (*), yazın köylere giderek camilerde eğitim işleri görüyor ve karşılığında gelir sağlıyorlar. Böylece eğitim giderlerine katkıda bulunmuş oluyorlar. Bu, öğrencilerin zamanlarının önemli bölümünü cerre ayırmaları yüzünden, yetişmelerini çok bü-

---

(*) Burada «softa» ve «suhte» sözcüklerini birbirinin yerine kullanıyorum. Her ikisi de kullanılıyor. Grekçe «sofist» kelimesinden geldiği de ileri sürülüyor.

Aşağılayıcı anlamda, dekadan'ın tam zıttı olarak kullanılan «softa» kelimesi de budur. Yeniçeriler'den sonra, bu bölümde anlatılacak, Mithat Paşa'nın siyaset sahnesine çıkardığı üniversite öğrencileri, medrese softaları, bir süre sonra en gerici eylemlerin sahibi oluyorlar. Bu yüzden üniversite öğrencisi, «softa», gericiyle özdeş anlama geliyor. Kütlesel olarak üniversite öğrencisinin yeniden ilerici eylemlere katılması 1950 yıllarının ortalarını bekliyor.

yük ölçüde ve olumsuz yönde etkiliyor (*). Cevdet Efendi, öğrencilik yıllarından bunu pek iyi bir biçimde bildiği için, daha sonraki yıllarda Darülmuallimin, Öğretmen Okulu, müdürü olunca, bütçeden daha çok ödenek alarak, Darülmuallimin öğrencilerinin cerre çıkma uygulamasına son verebiliyor.

Cevdet Efendi, softalık günlerini, Tezakir'de anlatmaya devam ediyor, kaldığı yerden şunları yazıyor: «Ol esnada bu medrese için bir imtihan açıldı. Biz dahi henüz İstanbul'un imtihan usulüne alışmamış olduğumuz halde imtihana dahil ve ba'dehu hariç itibariyle bir odanın tahsisatına nail olduk ki maaş ve tayinatı kanaat şartiyle idare edebilir.» Bugünkü dille, Ebülula Mardin'in «tab'an övünmeğe meyilli bir zat» olarak nitelediği Ahmet Cevdet, henüz İstanbul'un üniversite giriş sınavlarına alışık olmadığını belirtmeye özen göstererek, sınavı ve bursu kazandığını yazıyor. Ancak «hariç» öğrencilerin yaptığı gibi ve bu bursun gereği olarak «Çarşamba Pazarı'ndan her sabah Yeni Camii'e gidip gelmek müşkül» olduğu için, cüz okuma işini bir arkadaşına bırakıyor, gelirini de aynı arkadaşına devrediyor. Kazandığı burs için «yalnız şeref-i itibariyle iktifa eyledik» diye yazıyor. «Zira pederimin gönderdiği para beni idare ediyordu.»

Cevdet Efendi, bütün yaşamı boyunca, parayı seviyor. Pek öyle pederinin gönderdiği maaş ile yetinmiyor. Şiire meraklı olduğu için bundan yararlanıyor ve Türk aydınının «intisap» sisteminin bir aracı olarak, Şeyhülislâm Arif Hikmet Efendi'ye bir kaside yazıyor. Şeyhülislâm, övgüler karşısında duygulanıyor ve duygusunu belli ediyor: «Bunun üzerine Arif Hikmet Beyefendi yüz elli

---

(*) «Meclis-i maarifin işleriyle bu suretle meşgul olduğum halde bir taraftan daha Darülmuallimin nizamat ve ıslahatı ile meşgul olurdum. Bu mekteb için bir nizamname yapıp mevki-i icraya vaz ettirdim. Talebesinin usul-i imtihanlarını yoluna koydum ve şükur-ı selâsede cerr için taşra gitmemek üzere maaşlarını hadd-i kifayye iblâğ ettirdim. Az vakit zarfında bunlardan haylice mekatib-i rüşdiye hocaları yetişmiştir. Ol vakit Meclis-i Maarif azalığı pek şerefli bir memuriyet olmağla herkes buna heves eder oldu.»

Cevdet Paşa, Tezakir, 40, s. 46.

kuruş maaşımıza zamimeten yüz bu kadar kuruş bir maişet verdi.» Cevdet, bununla da yetinmiyor, Reşit'in dikkatini çekiyor. Büyük Reşit Paşa'nın çocuklarına ders vermekle ise başlıyor. «Reşit Paşa dahi Babıâli'nin ataya tertibatından senevi iki bin dört yüz kuruş tahsis ettirdi ve Hazine-i Maliye'den şehriye iki yüz kuruş maaş daha yaptıracağını vaad buyurdu.» Bütün bu gelirler içinde Tanzimat'ın softası Cevdet Efendi'nin «o âlem ne güzel âlem idi» demesi anlaşılıyor.

Kuşkusuz, böyle bir gelir ile Dersaadet'e gelen taşralı softa için Boğaziçi sefaları gecikmiyor: «Medreseye çekilmek ve artık neşr-i ulûm ile meşgul olmak hülyasında idim. Halbuki rical ü kibar ile ülfet ve ihtilâtı çoğaltıp ve Boğaziçi'nin mesirelerinde dolaşmağa alışıp gittikçe ol merkezden tebaud etmekte idim. Sanki semt-i kıbleyi aror iken Şark u Şimale gitmekte idim.» Boğaziçi'nin güzellikleri, kibarlarla yakınlık ve görüşmeler, genc softanın kıblesini şaşırmasına neden oluyor.

Ne var ki, kabul etmek gerek, Cevdet Efendi'de bilim adamı mayası var. Her çalışkan üniversite öğrencisinin başını döndüren İstanbul'un tüm güzellikleri Cevdet Efendi'nin başını ancak bir süre bilimden uzaklaştırabiliyor. Derhal aradaki farkı kapatmanın yollarını buluyor. Daha öğrenci iken «Türkçe bir risalecik», Boğaziçi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi öğrencilerinin diliyle bir «paper», yazıyor ve «bu cihetle beyn'et-talebe epeyce kesb-i temeyyüz eyledim» diyerek, öğrenciler arasında sivrildiğini anlatıyor.

İyi bir medrese tahsili görmüş olduğu kesin. Şöyle de söylenebilir; Osmanlı medrese düzeninin son bağbozumlarından birisinin en iyi ürünüdür. Bu özelliğiyle diğer tüm Tanzimat aktörlerinden, büyük bir açıklıkla, ayrılıyor. Tanzimat'ın uygulayıcıları ve ilk çocukları, ciddi bir medrese eğitiminden uzak kalıyorlar. Çok büyük bir bölümü, tarih içinde bir yandan Dışişleri Bakanlığı'nın nüvesini oluştururken, diğer yandan da, medrese sistemi ile Darülfünun arasında köprü kuran Tercüme Odası'ndan geçiyorlar. Bu sor derece net ve belli bir eğilim olarak ortaya

CEVDET EFENDİ İLMİYE SINIFINI ANLATIYOR

İbn-i Haldun'un tilmizi olan Cevdet Paşa, Osmanlı düzeninin yıkılmasının kaçınılmaz olduğu görüşünü saklı tutuyor. İbn-i Haldun dünya görüşüne göre toplumlar yükseliyorlar, yoruluyorlar, ihtiyarlık dönemi geliyor ve sonunda ölüyorlar. Cevdet Paşa, özünde, bu görüşe bir yenilik getirmiyor.

İlmiye sınıfından Cevdet Paşa, Osmanlı döneminin yükselme döneminde ilmiye sınıfının, kendi kuralları içinde ve çok iyi bir biçimde çalıştığını düşünüyor. Osmanlı yönetiminin de ilmiye sınıfına gereken özen ve saygıyı gösterdiğini ileri sürüyor. Daha ileri giderek Osman Gazi'nin Osmanlı Devleti'nin kuruluş ilkeleri arasına koyduğu üç maddelik vasiyetinin ikinci maddesinin ilmiye sınıfına ait olduğunu yazıyor. Tarih-i Cevdet'te şunlar okunuyor: «Halk ve yöneticilere ve rütbelerine göre ikramda bulunup nimetler veresin, hususiyle islâm dininin duacıları olan değerli ilim adamlarına hürmet ederek (hayrunnası men yenfaünnase) sırrına mazhar olasın» (*). Osman'ın çocuklarının bu vasiyete uyduklarını ekliyor. Fatih Mehmet «bilim ve maarif erbabına pek ziyade bağlanıp saygı duyduğundan, her taraftan ilim sahibi ve yetişkin kimseler akın edip İstanbul'a geldikleri için İstanbul o asrın başta gelen darülfünun'u oldu.»

İlmiye sınıfı, kendi içinde üç zümreden oluşuyor. Birincisi, ulema-yı resmiye, en yüksek bilim

---

(*) Tarih-i Cevdet, Birinci Cilt, s. 58.

kadrolarını meydana getiriyor; «ikincisi fiilen şer'i hizmetlerde bulunan hâkim ve ketebe» (*), üçüncüsü de medreselerdeki üstad ve talebe oluyor.

Bilim kadrolarında müderrisler bulunuyor; bunlar müderrislik ruusu, başlarına sarık takmaya izin veren rütbe ile belirleniyor. Bunu alamayanlar, kadı, hâkim oluyor ve adalet işlerinde görevlerini yapıyorlar. Cevdet Paşa, müderrisliğin de derece derece olduğunu ve en alt dereceden başlandığını belirtiyor. Müderrisliğe başlamak ancak «İptida-i Hariç» derecesindeki bir medresede oluyor. Cevdet Paşa yazıyor: «Müderrislik ruusu» ilmiye mesleğine girmek üzere mülâzemet kâğıdı alındıktan sonra «nice seneler yüksek seviyede ilim ikmaline, mesai sarf ederek emsalleri arasında üstünlük ve yüksek başarı gösteren zatlara verilirdi. Bunlar ilk önce aşağı derecede bulunan bir medrese müderrisliğini nail olup sonra talebe iken medreseden medreseye yer değiştirdikleri gibi müderrislikte de böylece terakki ederlerdi.» Bugünkü rotasyon düzeninin çok önce Türk ilmiye örgütünde yer aldığı görülüyor.

Müderrisler, profesörler, şu derecedeki medreselerden, üniversiteler, geçerek yükseliyorlar: İptida-i Hariç, Hareket-i Hariç, İptida-i Dahıl, Hareket-i Dahil, Muvassıla-ı Sahn, Sahn-i Seman, İptida-i Eletmişli, Hareket- Eletmişli, Muvassıla-i Süleymaniye, Hamis-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Dar-ül Hadis. Buradaki son derece «Dar-ül Haris» Osmanlı toprakları üzerindeki en yüksek profesörlük yeri oluyor; bu kürsü, Süleymaniye Camii'nde bulunuyor.

Kuşkusuz, sonra bozuluyor. Bozulunca ne ola-

(*) Tarih-i Cevdet, Yedinci Cilt, s. 248.

cağını, Cevdet Paşa güzel ifade ediyor: «Artık âlim ile cahil belirsiz oldu» (*). Profesör, o zamanki deyişle müderris, yüzünden ve hatta konuşmasından anlaşılamaz oldu.» Kısaca ilmiye sınıfının aslı esası o kadar bozuldu ki yalnız ismi ve resmi kaldı.» Cevdet Paşa, gerçekten hikmetli ve kendi tarihini aşan sözler yazıyor.

Ancak ilmiye sınıfının özü yok olmakla birlikte ayrıcalıkları duruyordu. Maddî ayrıcalıklar, katı kuralları yıktı; «ömründe okuyup yazmamış çuhadar ve kayıkçı makulelerine mensab tevcih edilmesi gibi çirkin gösteriler» yapıldı, böylece yeni pratik «Tarik-i İlmiyyenin batıl ve cahillik içinde yol almasına» neden oldu.

Çok katı kurallar bir yana atıldı ve «beşik uleması» yaratıldı: «Henüz bülûğ çağına gelmemiş çocuklara ruus rütbesi verilerek» (**) çocuklardan müderrisler yaratıldı ve bunlara «beşik uleması» adı verildi.

Bilim egemenin emrine ve keyfine verilmiş oldu. Bilim, Marx'ın genel olarak yazdığı türden Türkiye'de de, apologétique bir renge kavuştu. «Mısır'ın istilâsı Sultan Selim'e çok fazla tesir etti. Bunun için tarihçi Vasıf Efendi Bab-ı âli'ye çağrılarak teselli edici bir şey yazması hakkında emir verildi. Vasıf Efendi de hemen zihninde tuttuğu tarih olaylarını özetliyerek bir cüz kadar bir risale hazırlayıp sunmuştur. Bu risalede müslümanların uğrayıp da savuşturmuş oldukları ibret verici büyük hadiseleri teselli edici bir şekilde sayıp döktü» (***). Sultan Selim'e teselli etti.

Bilim adamı gitti, bilim adamı taklidi geldi.

(*) Tarih-i Cevdet, Birinci Cilt, s. 159.
(**) Tarih-i Cevdet, Sekizinci Cilt, s. 419.
(***) Tarih-i Cevdet, Yedinci Cilt, s. 9.

Osmanlı düzeninde ilmiye, kendisine gösterilen saygının bir sonucu olarak, sultanların ayağını öpmezler. Ancak, sistem bozulunca ve ilmiye kendisine saygıyı yitirince ayak öpmeye de başladı. «Mekatib-i umumiyye nazırı mevalidden Vehbi Efendi resm-i ulema olduğu üzere etek öpecek iken ayak öptü. Zat-ı Şahanemuğber olurak setresinin eteğini tutup 'bunu öpmeli' deyu buyurdu» (*). Abdülmecid'in, ayağını öpen bilim adamından rahatsız olduğu anlaşılıyor. «Zat-ı Şahane sağ tarafına teveccüh ile Rauf ve Reşid Paşalara hitaben 'bu da ulema taklidi' deyu buyurdu ve eshab-ı resme bir güzel ders verdi.»

(*) Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, s. 46.

çıkıyor. Türk aydınının Tercüme Odası'nda doğmuş olduğu tezine yol açıyor.

Cevdet Efendi, Tercüme Odası'nda doğan aydınlardan değildir. Üstelik bir yabancı dil, zamanın modası Fransızcayı bile doğru dürüst öğrenemedi. Bu, Cevdet Efendi'nin yaşamında yüzüne karşı, fırsat çıktıkça, karşıtları tarafından dile getirilen bir eleştiri oldu. Eleştirilerden birisi ise tarih oldu: Anayasa Komisyonu'nda Kanun-ı Esasi görüşmeleri tamamlanırken, siyasal özgürlükler ve parlamenter demokrasi düşüncelerine pek düşman Cevdet Paşa, parlamentoların deli ve müstebit hükümdarlara karşı gelişmiş olduğunu ve o zaman ise Osmanlıların akıllı ve iyi bir sultana kavuştuklarını, bu yüzden Kanun-ı Esasi'den vaz geçilmesi gerektiğini savundu. Tam işler bitirilirken yapılan bu öneri, beklenebileceği gibi, Mithat Paşa'yı çok kızdırdı; «senin aklın Avrupa kanunlarına ermez, sen sus» sözleri, Cevdet Efendi'nin yüzünde patladı. Cevdet Efendi, bu sözlerle Fransızca bilgisine de bir sataşma olduğunu sezdi ve karşılığını buna göre ver-

di: «Birkaç kelimelik Frenkçenle sen mi bilirsin, senin bildiğin kadar Fransızcayı kunduracılar bile bilir.»

Cevdet Efendi'nin Tercüme Odası'nda doğmamış olmasının, Fransızca bilmemesinin ve asıl önemlisi medresede iyi bir tahsil görerek yetişmesinin üzerinde durmak zorundayım. Çünkü bu nokta Aydın Üzerine Tezler'in bir çok tezinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak.

Şöyle ifade edebilirim: Tarihin düz yolunda iyi tahsil iyidir; tarihin dönemeçlerinde «iyi tahsil» iyi değildir. Tarihin sorunsuz akışında iyi tahsil veren kurumlardan yetişenler, ön plâna çıkarlar; toplumun ilerlemesine, düzenin daha da pekişmesine, kenardan, marjinal, katkıda bulunuyorlar. Ancak bunlar dönemeç noktalarında ayak bağıdırlar, geriye çekerler. Bu nedenle tarihin dönemeç noktalarında «kötü tahsil», iyidir.

Bunu ayrı bir tez olarak görmüyor ve sunmuyorum: Daha önce geliştirilen tezlerin doğrudan bir uzantısı oluyor. Tanzimat'tan önce bir iç savaş yaşandığını ileri sürdüm. 1903-1923 döneminin de bir iç savaş olduğuna işaret ettim, gelişmesi gerekecek. Tanzimat ve Cumhuriyet, ayrı ayrı, iç savaş'tan çıkıyor. Buna ek olarak, iç savaş ve koşulları nedeniyle, Tanzimat ve Cumhuriyet, bir aydın bolluğuna değil bir aydın kıtlığına denk geliyor.

Tarihin dönemeç noktalarında iyi tahsil'in kötü; kötü tahsil'in iyi olması, bunların doğrudan bir uzantısıdır. Çünkü düzen, tahsile içerilmiştir. «İyi tahsil», kendisine kadar olan düzeni çok iyi içeren, bu düzene çok bağlı olan, bir eğitim demek oluyor. Bütün alt yapı, üst yapıya akarak, «iyi tahsil» ile okuyanlara ve okuyarak aydın olanlara içeriliyor. Ancak içerilen düzendir ve tarihin dönemeç noktası, bir düzenden diğerine kıvrılmayı anlatıyor. Böylece «iyi tahsil», geride kalmaya mahkûm düzeni, çok iyi bir biçimde, kendisinden geçen genç kafalara kakmış oluyor.

Bunlar, eğer dönemeçte var ise, ayak bağıdır; «iyi tahsil» ile çok iyi yoğruldukları eski ve geride kalmaya mahkûm düzenin savunucularıdır. Bunlar, dönemecin

alınmaması için ellerinden gelenin hepsini yapacaklardı.. Bunlar ile «kötü tahsil» görenler arasında bir kavga olacaktır; çünkü, «kötü tahsil» görenler, geride kalmaya mahkûm düzeni «iyi» bir biçimde içermemişlerdir.

Cevdet Efendi «iyi tahsil» görmüştür; bütün yaşamını, mümkün olduğu kadar, «iyi tahsil» ile bağlandığı ve tarihin gerisinde kalmaya mahkûm düzeni savunmak için seferber etmiştir. Gördüğü «iyi tahsil» ile elde edilen bir tür «medrese kurnazlığı», eski düzeni savunmada Cevdet Efendi'nin yardımcısı olmuştur.

Buradan kısaca ve Aydın Üzerine Tezler'in gelişimini ilgilendirdiği ölçüde, Mecelle'nin öyküsüne geliyorum. Mecelle, bir Tanzimat kurumu oldu ve 1926 yılında İsviçre medenî kanununa dayanılarak Türk medenî kanunu kabul edilinceye kadar, Türkiye özel hukuk ilişkilerini yönetti. Mecelle'yi bir komisyon hazırladı; başkanı, Cevdet Paşa'dır. Komisyon üyeleri şöyle:

Evkaf-ı hümayun müfettişi Seyyid Halil Efendi

Şuray-ı Devlet azasından Mehmet Emin Efendi

Divan-ı ahkâm-ı adliye azasından Ahmet Hilmi Efendi

Şuray-ı Deviet azasından ibn-i Âbidinzade Alâeddin Efendi

Divan-ı ahkâm-ı adliye azasından Hulûsi Efendi.

Bu isimleri aktardığım kaynak, «bu zatların kültür itibariyle şarklı olduklarını ve garp kültürünü -bir dereceye kadar reisleri istisna edilirse, (Cevdet Efendi, y.k.)- bilmediklerini izaha hacet var mı?»[30] Bunların hepsinin, Batı kültürüne yabancı oldukları açık, nedeninin açıklanması gerekiyor.

Mecelle'nin kodifikasyonu, Tanzimat'ın ilk büyük ilericilik-gericilik tartışma ve kavgasını meydana getiriyor. Kemalist Historiografya ne kadar Tanzimat ile bağlarını koparmaya çalışırsa çalışsın, bir çok alanda Tanzimat Cumhuriyet'i önceliyor. Medenî kanun, bunlardan en açık ve en çok bilinenidir.

Said Paşa hatıralarında şunları yazıyor: «Âli Paşa, Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği lâyiha-i mufassala-i meşhuresinde teba-i hıristiyanıyenin müsavatan hukuk ve me-

nafi-i memleketen müstefid olmaları lüzumunu Kod Sivil'in mehakimi devlet-i aliyyede tatbikini tavsiye etmiş ve Fransız Kod Sivil'in Arabî tercümesi ıslahat-ı adliyeyi tamamiyle havi olduğu için bunun nüsha-i Arabiyesinden tercümesi dahi bana havale olunmuştu. Sonra mecelle-i ahkâm-ı adliyenin yapılması fikri galebe ettiğinden Cevdet Paşa ana memur oldu.» Demek oluyor, «iyi tahsil» görmemiş Âli Paşa, Kod Napolyon olarak da bilinen ve geniş Fransız İhtilâli ürünü Fransız medenî kanunu, Kod Sivil'i, olduğu gibi, Türkiye'ye getirmek istiyor; Sultan Abdülaziz'e öneriyor.

Bu kavgayı kaybediyorlar. Osman Nuri yazıyor: «Şarkçılar galebe çalarak kurulan cemiyet-i ilmiyye islâm fıkıh esaslarına ve bilhassa Hanefî mezhebine uygun ahkâmı ihtiva etmek üzere bir medenî kanun tanzimine başladılar»[31]. Ancak kavga bitmiyor (*); bu bir başlangıç sayılıyor, devam ediyor.

Mecelle'nin dördüncü kitabını yayınladıktan sonra, siyasî ceryanlar yenilikçilere doğru dönüyor; beşinci kitap yazılırken, o zaman için adalet bakanlığı demek olan, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığı'ndan uzaklaştırılıyor. Bursa valisi oluyor; yenilikçiler, bunu da çok görüyorlar; Bursa Valiliği'nden de hemen uzaklaştırılıyor.

Ancak «Tanzimat'ı Kodifiye Eden Adam» olarak da ünü var; dayanaksız değil. Tanzimat döneminde ipek böcekçiliği tüzüğünden, bugünkü Şehir Hatları Vapur İşletmesi'nin başlangıcı olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluş mukavelesine, bunu Fuad Paşa ile beraber hazırlıyor, okullar yönetmeliklerinden yurttaşlık yasası olan Mecelle'nin tümüne kadar bir çok hukukî belgenin altında Cevdet Pa-

---

(*) «Bir garp medenî kanunu mu iktibas olunacaktı, yoksa kendi duygularımıza, örflerimize, telâkkilerimize, bünyemize uygun, öz, millî bir kanun mu yapılacaktı?»

«Cevdet Paşa buna taraftardı.»

«Fakat aksini iltizam edenler de vardı.»

«Böylelikle memlekette iki cereyan husule gelmişti.»

Ebul'üla Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul, 1946, s. 63.

şa'nın imzası var. Çalışkan ve verimli; öyle sanıyorum, Büyük Reşit Paşa'nın sürekli olarak Cevdet Efendi'ye görev vermesinin arkasında, Cevdet'in tutuculuğuna bir sempati değil, çalışkanlık ve verimliliğine bir mahkûmiyet yatıyor.

Görevlerden uzaklatırıldıktan sonra bilimsel çalışmalarına bakıyor; çok sürmüyor, yarım kalan Mecelle düzenlemesini tamamlaması için tekrar göreve çağrılıyor. Fakat bu uzaklaştırılma ve geri çağrılma, etkisiz kalmıyor. Ebülüla Mardin, korkak olduğu kadar da kinci olduğunu yazıyor. Bütün kaynaklar, Mecelle Komisyonu başkanlığından uzaklaştırılmasını hiç bir zaman affetmediği ve yenilikçilere hep kin duyduğu konusunda tam bir birlik gösteriyorlar.

Kinini sonuca ulaştırmak için beklemesini biliyor, «medrese kurnazlığı» yaşamına kılavuzluk ediyor. Tanzimat'ın Üç Diktatör Paşası'ndan, Fuad ve Âli rüşdlerini kanıtlayınca, birbiriyle sürtüşmeye başlıyorlar; Cevdet, burada, çok dikkatli davranıyor. Fakat Tezakir'de bir yerde kullandığı bir ifade (*), bir süre sonra her üç paşanın da Cevdet'e güvensizlik duymaya başladıklarını gösteriyor. İbnülemin Mahmut Kemal İnal «inayet ve himayetini gördüğü zevat aleyhine idare-i mekal etmek Cevdet Paşa'nın mutadır»[32] diyerek, Cevdet Paşa'nın Türk Aydın tarihinin ünlü nankörlerinden birisi olduğu izlenimini kuvvetlendiriyor.

Türk ilericileri tarafından «ilerici» tanınan Niyazi Berkez'in «Tanzimat'ın belki de en büyük devlet adamı» diyerek aşırı ve yersiz övgülere lâyık gördüğü bu tutucu bilim adamı için, Türkiye'de ilericilerin, ne yazık ve ne

---

(*) «Bu kerre Âli Paşa sadarete geldikte o misillu esrara dair (Süveyş ile ilgili, y.k.) olan evrakı bana veremeyip Babıâli'de başka mütercim dahi olmadığından bu misillu kâğıtlar mevkuf duruyordu. Şu halde Fuad Paşa ile dahi ara sıra görüşmekte olduğundan dolayı Reşid Paşa'nın dairesi halkı bana kec (çarpık, y.k.) nazarla bakıyordu. Ben sanki karantineli gibi olup herkes benimle ihtilâttan ictinap ediyordu.»
Cevdet Paşa, Tezakir 40, s. 61.

CEVDET PAŞA CEPHE TUTUYOR

Tanzimat'ın medrese düzeninin yerine yeni kurumlar getirmeyi amaçlamayı ihmal ettiği düşünülemez. Tanzimatçılar, hem kendi yetişmelerinde medreseye borçlu olmadıkları için ve hem de radikal bir tutumun sahibi olmaları nedeniyle üniversite, darülfünun kurmayı plânladılar. Darülfünun'un nasıl kurulacağını belirlemek ve ders kitapları dahil çeşitli gerekleri hazırlamak üzere önce Encümen-i Daniş'i kurdular. Encümen-i Daniş'in tam karşılığı, kuruluş yapısı da buna uygun, Akademi oluyor.

Tanzimat, üniversitelerden önce akademi kurmuş oluyor. Kurulan akademiyle ilgili bilgilerin bir bölümünü, başka kaynaklarla birlikte, Tezakir'de bulmak mümkün. «Encümen-i Daniş'in azay-ı dahiliyesi reisleriyle beraber kırk ve azay-ı hariciyyesi otuz üç zat idi» (*). Encümen-i Daniş, tıpkı bir akademi türünden, normal üyeler ve muhabir üyelerle kuruluyor. Üye sayısı sınırlı.

Cevdet Paşa, üyelerin bir bölümünün bilgisiz olduğunu açıkça yazıyor. Encümen-i Daniş'in açılışında yapılan konuşmanın, Cevdet Paşa'nın deyişiyle «fakir» tarafından yazılmış olduğu anlaşılıyor: «Encümen-i Daniş'in resm-i küşadı huzur-ı hümayunda icra olunmak mukarrer olduğundan hin-i kuşadında hey'et tarafından bir makale-i hitabiyye iradı münasib görüldü. 'Encümen azasından istek edenler birer şey kaleme alsınlar da kangısı tercih olunur ise o kıraat olunur'

(*) Cevdet Paşa, Tezakir 40, s. 52. İlerde üyelerin listesini veriyorum.

denildi. Azay-ı dahiliyyeden bir-iki kişi birden makale kaleme aldık. Esir-i hane-i fakir diğerlere tercih edildi» (*). Akademinin açılış konuşmasını Cevdet yazmış oluyor.

Çalışkanlığı her yerde belli oluyor. Encümen-i Daniş neler başarıyor? Doğrusunu Cevdet Paşa yazıyor: «Encümen-i Daniş azasının birçoğu hatır için intihab olunmuş zatlar olduğu cihetle Encümen'in teşkilinden memul olan faide husule gelmedi ve bilfiil telifat içinde hisse-i fakire isabet eden Tarih-i Cevdet'den maada başka bir eser görülmedi» (**). Üniversite için bir çok kitap yazılması kararlaştırılıyor; «fakir» Cevdet'in payına düşen Tarih-i Cevdet'ten başka bir eser ortaya çıkmıyor.

On iki cilt tutan ve okunması hâlâ hoş ve öğretici olan Tarih-i Cevdet'e, Cevdet Efendi, «Aristo tedbirli» Reşid Paşa'nın eğitime verdiği önem üzerine başladığını belirtiyor. Başlangıç amacını, Tarih-i Cevdet'in başından, uzun olmasına karşın eski bir biçeme örnek olduğu için, buraya aktarıyorum: «Bizden önce çalışanların namını yeniden ortaya koyacak ve bizlerden sonra gelecek olanların hayır dualarını alacak, büsbütün yeni bir usul ile eser vücuda getirmeğe müdahalesiz bu aciz kulunun memuriyetine seniyye-i mülükanece izin verilerek, gerçekte yetersiz liyakatim başarılı olmaya kâfi değilken hal ve zamana göre feyiz saçan hazret-i mülükane sayesinde Maarif Meclisi azası bulunduğum sırada Padişahımızın türlü lütuf, yüksek himaye ve davranışlarına binde bir karşılık şükran borcu ödeme bü-

---

(*) Ibid., s. 53.

(**) Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, s. 13.

yük samimiyeti ile elden geldiği kadar çalışmanın kaçınılmaz farizadan bulunduğuna ve Maarifseven devletine benim için iftihar edilecek mansıplarla katıldığım vekiller heyetinin başı, adalet veren ve dağıtan bilinmeyen devlet işlerini kolayca çözüp halleden, halka eğik, eşi bulunmaz Aristo tedbirli, eski Sadr-ı Azam ve Hariciye Nezareti'ne ışık tutan ve yol gösteren Reşid Paşa, 'Yeserallahu Mayeşa' hazretlerinin herşeyden önce maarife eğilim ve isteği de sevk ve gayretimi tazelediğinden Allah'ın yardımı ve inayetiyle görüldüğü gibi binyüzseksensekiz senesinden binikiyüzkırkbir senesine kadar bir tarih yazmağa, binikiyüzyetmiş senesi evailinde başladık» (*). Tarih, belli bir zaman kesitini amaçlamakla birlikte sık sık bunun dışına çıkıyor.

Yazanların kafalarının arkasında, çok zaman yazıya dökmedikleri, bir temel renk oluyor. Çağdaşlarında, bir renk körlüğü nedeniyle çok net olarak algılanamayan bu temel katman, daha sonraki gözlem ve okumalarda açıklıkla görülebiliyor. Çünkü bugüne gelinceye kadar aşılan mesafe ve bugünün gelişmişlik düzeyi, çağdaş gözlemcide var olabilecek renk körlüğünü siliyor. Çağdaşı, Ahmet Mithat Efendi'de, dekadan saldırısı ile Felatun Bey ile Rakım Efendi romanını ayrı ayrı algılarken, daha sonraki yorumcu, Ahmet Mithat Efendi'nin geldiği yere de bakarak, bu ikisini birleştirebiliyor. Ahmet Mithat'ın kafasının arkasındaki renk dışarıya çıkıyor.

Tarih-i Cevdet'i okumak, bugün okumak. Cevdet Paşa'nın Türk yenilik hareketine nasıl katı bir cephe tutmaya çalıştığını çok açık bir biçimde ortaya çıkarıyor. Cevdet, ihtilâllere karşı

(*) Tarih-i Cevdet, Birinci Cilt, s. 17-18.

bütün kapıları kapatıyor. Cevdet, Fransız İhtilâli'ne giderek, ihtilâlcilere karşı, neden yumuşak davranılmaması gerektiğini anlatmaya çalışıyor.

«İhtilâl çıkarmak bir selin önünü açmak gibidir. Bir kere açıldı mı arkası kesilmedikçe durmaz. Açanlar da önünü alıp durduramaz, güçleri yetmez. Yalnız çıkanları götürmez, ona yol verenleri de beraber alıp götürür, boğarak öldürür» (*). Bunlar genel, Fransa ise özel: «Böyle olunca Fransa ihtilâline sebep olanların hepsi birer birer yok edilmiş ve her biri yaptıklarının cezasını benzeri şekilde çekmişlerdir.» Cevdet, ihtilâle heveslenenleri de korkutucu düşünceler yazıyor.

İhtilâl böylesine kötü olunca «temiz» kimselerin ihtilâle heves etmeleri düşünülebilir mi? Cevdet «temiz» kimselerin ihtilâl yapabileceğine ihtimal vermiyor. Bu nedenle ve Cevdet'e göre, Fransa'da «bazı halk arasındaki rezil kimselerden başka ihtilâl düşünen yoktu» (**). Fransa'da «reziller» ortalığı karıştırmaya başladılar; bu karışıklık içinde «yüz yıldır toplanmamış bir genel meclisin ağıza alınması bile hata iken» Umumi Meclis'in toplanması gündeme getirildi. Meclis-i Umumi toplandı.

Umumi Meclis'e girenler arasında halktan olmayanlar da vardı. Ancak halkın gücü gittikçe artıyordu. Üstelik «halk arasındaki reziller hürriyet, vergi vermemek demektir» düşüncesinde idiler ve bunu savunuyorlardı. Klüplerde örgütleniyorlardı. «Bu klüplerin en önde geleni Yakoben klübü diye anılırdı. Fransa'nın her yerinde buna bağlı klüpler kurulmuştu. Yakobenlerin

---

(*) Tarih-i Cevdet, Altıncı Cilt, s. 261.
(**) Ibid., s. 224.

kuvveti gittikçe artıyordu. Bunlar hep Cumhuriyet olsun isterlerdi. Millet Meclisi üyelerinden meşhur Robespiyer, bunların reisi idi.»

Cevdet Paşa, bu durumu, toplum yönetimine serserilerin gelmesiyle bir tutuyordu: «Ne çare ki, bir kere söz ayağa düşmüş ve iş serseriler elinde kalmıştı.» Bu, Cevdet Paşa için, umutsuz bir tablo demek oluyor.

Fakat Cevdet Paşa bir yerde umudu yakalıyor. «Lâkin halk arasında birleşme, birlik olmayıp kimisi krallık taraftarı, kimisi, teşkil olunmuş adi cumhuriyet taraftarı oldular. Bütün bütün geleneklerin öte tarafına gittiler» (*). Cevdet, böyle bir durumun, Napolyon'un çıkışına yol açtığını görüyor.

Yalnız bundan önce Cevdet'in genel olarak ihtilâlciler ile solcuları birbirinden ayırdığını görmek gerekiyor. Genel olarak ihtilâlciler «serseri» sayılırken, solcular, Cevdet için de «alçaklar» kategorisine giriyor. «Bir takım da böyle adi cumhuriyete kanaat etmeyip şöyle mülkiyet hakkı ve evlilik müessesesini inkâr edip 'herkes her türlü hususta eşitlik üzere olmalıdır' deyip bu alçaklar da bunu mizaçlarına da uygun görerek Fransa Cumhuriyetini bu renge boyamağa girıştiler.»

«Bilgin» Cevdet Efendi, bu durumun böyle gitmediğini ve asiller ile bilginlerin bu kötü gidişe «dur» dediklerini yazıyor: «Fransa asilleri ve bilginlerinin bundan gözü ürkmekle cumhuriyetten ve belki meşruti hükümet serbestliğinden yüz çevirip Napolyon'un henüz dört senelik riyaset müddeti sona ermeden imparatorluğu onaylayarak Mutlak Hükümet'e baş eğip, kayıtsız bağlandılar.» Çok açık değil mi? Cevdet Efendi meş-

(*) Tarih-i Cevdet, Birinci Cilt, s. 38.

ruti hükümeti, o zamanki deyişle hükümet-i meşruta, ihtilâle açılan kapı olarak görüyor. İhtilâli önlemenin yolu, Mutlak Hükümet'ten geçiyor.

Cevdet, parlamenterizmin düşmanı; görülecek, parlamenterizmi Türkiye'ye sokmak isteyenin cellâdı olacak. Yalnız Cevdet'in türnüyle ıslahata, reformlara, kapalı olduğunu sanmamak gerekiyor. Medreseden yetişme Cevdet ıslahattan ancak Tanrı'nın uzak kalabileceğini düşünüyor: «Kısaca reformdan uzak kalmak Allah'ın namus hassası olup insanlık kanunları zamanın hükmü ile değişmekle, iki yüz sene evvel pek mükemmel ve hayırlı kavinin mizacında ve dünya milletlerinin gidişinde diye kabul olunan bir kanun ve usul, o vakitten beri meydana gelmek tabiatın emri olduğundan, devlet bakanları için asıl lâzım olacak, kabullenilecek olayı düşünüp tartışmak ve devleti bugünkü ihtiyaçlarına ve zamanın hükmüne göre incelemek ve yorumlamakla idareyi ona uydurmak ve mevcud nizamları göz önüne alıp, ince yerinde duruma oturtmak meselesidir» (*). Cevdet Efendi, reformları karşı olmamakla birlikte, reform adımlarının kuyumcu çekici inişlerinin uzunluğunda ve yumuşaklığında olması gerektiğine inanıyor.

Kimlerin neyi amaçladığını biliyor. Tarih-i Cevdet'in başında «adalet veren ve dağıtan, bilinmeyen devlet işlerini kolayca çözüp halleden, halka eğik, eşi bulunmaz, Aristo tedbirli» nitelemeleriyle övdüğü Reşid'i Tezakir'de bir Parti lideri olarak gösteriyor: «Reşid Paşa takımının efkârı neşr-i maarif ve tâmim-i terbiye ile devleti usul-i cedide-i Avrupa'ya tevfikan tanzim etmek

(*) Tarih-i Cevdet, Birinci Cilt, s. 125.

hususu idi» (*). Reşid takımı, devleti, Avrupa'daki yeni yöntemlerle yeniden düzenlemeye çalışan bir taraf olarak belirleniyor. «Efkâr-ı atika ashab-ı ise buna nazar-ı adavet ile bakarlardı.» Eski düşüncede olanlar, beklenieceği gibi, buna düşmanca bir tutum alıyorlar.

Tanzimat ile birlikte Türkiye'de iki parti ortaya çıkıyor: Yenilikçiler ve Karşı olanlar. Üç Paşa, Reşid, Fuad ve Âli, Üç Delikanlı, Ziya, Şinasi ve Kemal, Cevdet Efendi'nin idama götürdüğü Mithat Paşa, yenilikçiler zincirinin önde gelen halkalarını oluşturuyorlar. Cevdet Efendi ise yerini belli ediyor.

«Ol esnada Mekteb-i Harbiyye farsi hocalığı münhal olmağla fakire teklif olundu ise de rağbet etmedim. Çünkü ol vakit Mekteb-i Harbiyye hocaları fes ve setri ve pantolon giymek resm ü âdet idi. Bana da başımdan sarığı çıkarmak güç geldi» (**). Makama ve paraya düşkün Cevdet Paşa, başındaki sarığı çıkarıp fes giymemek için, Harbiye'de farsça öğretmenliğini kabul etmiyor.

(*) **Cevdet Paşa, Tezakir 40, s. 23.**
(**) **ibid., s. 16.**

kadar yersiz, «tutucu» sandıkları Ahmet Hamdi Tanpınar, şair sevecenliğini bir kenara bırakarak, son derece sert ve acımasız yargılar yazıyor. «Uzun zaman Reşid Paşa ile beraber yaşamış, ona sırdaş olmuş, Âli ve Fuad Paşa'larla kapı yoldaşlığı etmişti. Cevdet Paşa gibi dikkatli ve muvaffak olmağa azmetmiş bir adam için bundan kuvvetli bir mektep bulunamazdı. Bütün bu meziyetlerin, bilhassa yaşadığı zamanlar için, onu nasıl faydalı bir unsur yapacağı anlaşılır»[33]. Ahmet Hamdi, Cevdet Paşa için «unsur» kelimesini kullanıyor.

«Burada 'unsur' kelimesini tam yerinde kullandığı-

mı sanıyorum. Bu kelime, Paşa'nın şahsiyetini yapan esas çizgilerden bir başkasını verir. Filhakika, siyasette hiç bir vakit birinci sınıf adam olmamış, daima tâbi kalmıştır. Istiklâlini hayatın karşısında değil, kendisine gösterilen muayyen bir işin içinde, veyahut her şeyin dışında serbest tenkit mevkiinde bulanlardandı. Koca Reşid Paşa devrinde, bu vezirin itimat ettiği adamdır; Abdülaziz devrinde ilk önce Paşaların dostu ve eminidir, onlarla bozuşunca Abdülaziz'in teveccühüne dayanır ve iç politikada bir muvazene unsuru olur. Abdülhamid devrinde ise düpedüz âlettir.» Tanpınar, bu son derece acımasız hükmü yazdıktan sonra çözümlemeye ve bir neden bulmaya çalışıyor: «Bütün bunlara bir tek mazeret vardır: Cevdet Paşa'nın şahsiyetindeki istiklâlsizlik! Kullanan elle şahsiyeti adeta değişir. Tanzimat ondan arkadaş istemiştir; o arkadaş oldu. Abdülhamid'in sadece âlete ihtiyacı vardır; Cevdet Paşa âlet oldu.»

Bir «âlet» var, ama «ne»? Hangisi, Cevdet mi, Hamid mi? Hamid'in Osmanlı düzeni denilen ve yer yer fizik kuvvetinde yasalardan oluşan bir bütünlük'ün âleti olduğunda kuşku yok, ancak bu trivial olan durumdur. Osmanlı düzeninin sarsılmaz yasalarından birisi, Padişah halleden vezirin yaşamamasıyla ilgilidir. Bu vezir, kendisini tahta oturan kimse olsa da, Sultan tarafından, ölüme gönderilir. Ahmet Mithat Paşa, bir kez değil iki defa, Sultan hallinde baş rolü oynadı. Abdülaziz indirildi, Murat tahta geçirildi. Murat deli çıktı, Abdülhamid sultan yapıldı. Her ikisini de büyük yenilik ümitleriyle Mithat Paşa örgütledi.

Buraya kadar basit, trivial, başka bir kelimeyle vulgar bilgidir. Bundan ötesi olmalı: Bu bilgi ne kadar bayağı ise, Osmanlı Sultanı'nı sınırsız iktidarın sahibi olarak düşünmek de o kadar trivialdır. Bizans Sarayı'nda olduğu gibi Osmanlı Sarayı'nda da her zaman «Partiler» oldu (*). Yeniçeriler, Osmanlı düzeninin başından beri ve

---

(*) «Partie», Batı dillerinde taraf olmak anlamına geliyor. Türkçede parti için ilk önce «fırka» kelimesi kullanılı-

Fatih Sultan'ın tahta çıkışı sırasında güçlerini anladıkları için bu dönemden itibaren daha belirgin, güçlü bir parti oldular. Ancak bu Parti, bugün üyeliği imzayla başlayan, disiplinli örgütlerinden çok, kritik anlarda daha büyük bir bütünlük ve disiplin içinde hareket edebilen, nébuleuse bir topluluk olarak anlaşılmalı. Bu anlamda Yeniçeriler bir parti olduğu gibi, Büyük Reşit Paşa'nın yenilikçi takımı da bir parti niteliği taşıdı.

Genç Osmanlılar Cemiyeti, bir cemiyet idi, hep Genç Osmanlılar Partisi olarak değerlendirildi. Bu değerlendirmede sakınca yok ve yerindedir. Bunun karşısına duruma göre «Tutucular» veya «Gericiler» Partisi çıktı. Tıpkı «Yenilikçiler» Partisi'nin üyeliğinin giriş bildirgesiyle belirlenmemesi türünden, «Gericiler» Partisi de nébuleuse bir yapıda kaldı.

Aralarında mücadele yok muydu? Kıyasıya bir mücadele var ve mücadelenin bir amaç olmuş aracı, âleti, var: Sultan'ı kazanmak. Sultan'ı belli bir politika için kullanmak, başka bir deyişle Sultan'ı belli politikaların âleti haline getirebilmek, mevcut partilerin temel stratejilerini meydana getiriyor.

Buradan sonrasına, Tarih-i Cevdet'ten daha az okunmuş olan Tezakir'i «okuyarak» devam edilebilir. Tezakir'de Cevdet Paşa yazıyor: «Ol esnada Kanun-ı Esasi kaleme alınmakta olup fasıl fasıl yazıldıkça Şuray-ı Devlet'de vükelâdan bazı zevat dahi hazır olduğu halde mevzu-ı bahs edilmekte idi. Bazı mevaddında Mithat Paşa ile beynimizde ihtilâf ve mücadele zuhura geldi»[34]. İlk anayasa taslağı Danıştay'da görüşülürken, Cevdet Paşa yazıyor ve bugünkü Türkçe ile tekrarlıyorum, «bazı maddelerinde Mithat Paşa ile aramızda uyuşmazlık ve mücadele çıktı.»

Cevdet Paşa tek değil, bugünkü anlamda «Tutucular» veya «Gericiler» Partisi'nin «sözcüsü» rolünü üstlendiği anlaşılıyor. «Sadrazam Rüşdi Paşa, Mithat Paşa'-

---

yordu, ayırmak fiilinden geliyor, ayrılanları gösteriyor. Bir taraf olanları anlatıyor.

nın efkârına muteriz olduğu halde İngilizlerin hatırlarına riayeten Mithat Paşa'ya bir şey demeyip daima bizi ileri sürerdi.»

Cevdet Paşa devam ediyor, ayrı olarak hazırladığım «Cevdet Paşa Cephe Tutuyor» başlıklı metin-içi ekte olduğu gibi, yenilikçilere karşı en ağır sözleri kullanmakta ikircikli davranmıyor. Bundan sonra söze, «Mithat Paşa ve taraftarı olan bir güruh budala» diye başlıyor, şöyle: «Mihat Paşa ve taraf-giranı olan bir güruh budala Kanun-ı Esasi ilân olduğu gibi âlem-in muvazenesi değişerek artık Rusya'nın etvar-ı tahakküm karisine mahal kalmaz zannederlerdi. Bu ise bir hayal-i şairane olup bizim hükümetimizi hal-i meşrutiyyete koymamızın Rusya hakkında bir güne tesiri olmadığı cihetle Rusyalu tedarükat-ı harsiyyesini ikmale bir mertebe daha sa'y etmekte idi ve Kanun-i Esasi sayesinde Mithat Paşa kendisini azilden masun sanıp taraf-ı saltanata karşı pek ağır davranır oldu.» Anayasa ilânının ve parlamento açılmasının şiddetle karşısında olan Cevdet, yenilikçi partinin, bunların lehine geliştirdikleri argümanların hepsini çürütmeyi görev biliyor.

Ancak bu kez, Tutucular Partisi ve Cevdet kaybediyor. Kanun-ı Esasi ilân ediliyor Parlamento açılıyor. Bir süre için; daha sonra Rusya Savaşı'nın acı yenilgisi içinde Tutucular Partisi üyeleri, işleri tersine çevirmeyi deniyorlar. Başarıyorlar. Bu yetmiyor. Mithat, bir semboldür; öldürülmesi gerekiyor, öldürüyorlar.

Bundan sonra anlatılacak; yıllar sonra Abdülaziz'in intiharı Mithat ve arkadaşlarının omuzuna yüklenmek isteniyor. Türk tarihinin utanç dolu mahkemelerinden birisi hazırlanıyor; Mithat ölüme hazırlanıyor.

Mithat bunu biliyor ve İzmir'de Fransız konsolosluğuna sığınıyor. Cevdet, medrese sisteminin son parlak öğrencisi, on dokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinin en ciddi bilim adamlarından birisi, gününün geldiğine karar veriyor ve büyük bir iştiha ile işe girişiyor. Sait Paşa anılarında yazıyor: «Bu Paşa, (Cevdet, y.k.) Mithat Paşa'ya bir telgraf çekerek, öldürme olayını itiraf eden şahısları ken-

dısiyle yüzleştirmek üzere, beraberine alarak İzmir'e gelmekte olduğunu bildirir. Babıâli'ye uğramaya lüzum bile görmeden, özel bir vapurla yola çıkar»[35]. İzmir'e gidiyor.

Sait Paşa devam ediyor: «Cevdet Paşa ortaya hamiyet konusunu atarak, Mithat Paşa'yı konsolosluktan ayrılmaya ve İstanbul'a gelip tarafsız ve adaletli bir şekilde yargılanmaya razı etmişti. İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda, kendisinin başkan olduğu bir mahkeme kuruldu. Sururi Efendi de mahkemede görev aldı. Yapılan yargılamada Mithat Paşa idama mahküm edildi.» Bundan sonra iş, infaza kaldı.

Ahmet Mithat, adını taşıdığı Mithat Paşa'ya iftiralarla birlikte bütün yenilikçileri kötüleyici yazı ve romanlar yazdı, Ahmet Vefik, Mithat Paşa'nın açtığı parlamentoyu ve kuşkusuz, Anayasayı kaldırdı. Ahmet Cevdet, Mithat Paşa'nın idam kararını verdi (*). Bütün bunlardan sonra sıra Ahmet Mithat Paşa'ya geldi.

Ahmet Mithat Paşa

Tip, tipik olmayanda da var. Bir yerde çok korkak birisinin bulunması, aynı zamanda, derece derece korkakların bulunmasını anlatır. Ancak derece derece korkaklar varsa, mutlaka bir de «hiçkorkmaz» olmalıdır. Ay-

---

(*) Kuşku yok, Türkçülük tarihine göre, Ahmet Cevdet de, diğer Ahmet'ler türünden ilk ve büyük Türkçüler arasında yer alıyor.

«Cevdet Paşa, islâm fıkhını bir derece Türkleştirmiş değil midir? Kısas-ı Enbiya'sıyla lisan-i Türkçülüğe fiilen hizmet ettiği inkâr olunabilir mi? Tarih-i Cevdet'de asıl düşüncesi Ahmet Mithat Efendi'ninki gibi Osmanlılar olmakla beraber Türklüğe, Türk ırkına, ırka, kendi tabiriyle 'cinsiyete' ehemmiyet vermiyor mu?»

Yusuf Akçura, Türk Devletinin Öncüleri, s. 51.

«Hece ölçüsünün Türk şiirinin tabii ölçüsü olduğunu ve şairlerimizin Acem aruzunu kullanmakla Türk lehçesini bozduğunu söyleyerek, hece ölçüsünü ilk defa savunan Ahmet Cevdet Paşa'dır.»

A.S. Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1960, s. 169.

nı yolla derece derece korkaklar varsa, bir de «çokkorkak» bulunmalıdır. Çokkorkak ve özellikle hiçkorkmaz tipi, hiç de tipik olmayan derece derece korkanlarda yatıyor.

Oportünist ve çalışkan Ahmet Mithat, ciddiyetten uzak ve makamdan ayrılabilen Ahmet Vefik, gerici, kinci ve ciddi düzenleyici Ahmet Cevdet, bunların hepsinde Ahmet Mithat Paşa var. Ahmet Mithat Paşa, bunlardan çıkıyor ve geliyor, bunlardan çok farklıdır. Üç Ahmet de Ahmet Mithat Paşa'ya, kendilerinden bir parça veriyorlar; ancak Ahmet Mithat Paşa, üçüne de benzemiyor.

Bilimde «tipoloji yöntemi», feodalite ve kapitalizm bilimin en güzel tipolojileridir, içinde değişik zenginlikte cevher bulunduran çeşitli kaya parçalarından cevheri çıkarıp, bu cevherle bir heykel yapmaya benzer. Ustasının elinde büyük yaratıcılıklara uzanan bir yoldur, bu ise rastlantı değil. Çünkü toplumun yaratma dinamiği budur. Başka türlü söyleyebilirim: Bilimin tipoloji yöntemi, toplumun aydın yaratma dinamiğidir. Bu dinamik doğada ve toplumda var; bilim adamı, bunu görüyor ve çıkarıyor. Rolü pasif değil; yolu çıkaranın rolü hiç bir zaman edilgen olmaz. Bilim adamı, çıkardığını bütünlük ve tutarlılık denemelerinden geçiriyor, inceltiyor ve artık her kullanışta denemeyi gerektirmeden kullanılabilir bir güvenirlik aşılıyor.

Tipolojiler ve buna kavramları da ekleyebilirim, bilimi, hem toplum ve hem de bilimin kendisi için, dönüştürücü yapan öğelerdir. Tipolojiler ve kavramlar, hiç bir zaman tarafsız değiller, mutlaka bir yana ateş ederler. Bilimi, tarihin gerisi için tehlikeli ve ilerisi için hızlandırıcı yapan bu ateştir.

Şimdi tez: Türk örgütlü aydın hareketinde Mithat Paşa bir dönüm noktasıdır.

Türk örgütlü aydın hareketini, Mithat'tan önce, M.Ö. ve Mithat'tan Sonra, M.S., olarak ikiye ayırmak, Mithat Paşa'ya bir midhat (*) sayılmamalı. Bu özellik, Mithat

---

(*) Mithat, burada da çok çeşitli biçimde yazılıyor. Be-

Paşa'nın özelliğinden, bir dönüş kesitinde yaşamış olmasından ileri geliyor. Türk aydının gelişimi, M.S., ciddi bir renk değişimi gösteriyor. Saymakla bitmez, burada birisi söylenebilir: Mithat'ın boğulmasıyla birlikte iktidardan tümüyle uzaklaştırıldığının farkına varıyor, çok daha fazla disiplinli olma ihtiyacını duyuyor.

Bu açıdan ve yalnızca bu açıdan genel olarak Jön Türkler adı altında toplanan Yeni Osmanlılar ve İttihat ve Terakki örgütleri biribiriyle karşılaştırılamayacak kadar farklıdır. Yeni Osmanlı aydınları ciddi bir disiplin ihtiyacı duymazlar, çok büyük ölçüde iktidardadırlar. Ciddiyetleri, zamanın Osmanlı yönetiminin ciddiyeti kadardır. Mithat'ın boğulmasından hemen sonra, tıp öğrencileri tarafından kurulan İttihat ve Terakki, her yerinden vazgeçilebilir, ancak yalnızca disiplindir.

Valilik yaptığı Tuna'nın merkezi, Tuna üzerinde Rusçuk'tan gelme bir ailenin çocuğu olarak, Cevdet Efendi ile aynı yılda, 1822 yılında, İstanbul'da doğdu. Ciddi bir medrese eğitimi görmedi, bürokrat bir aileden geldiği için, on iki yaşında Divan-ı Hümayun kalemine girdi. «Çırağ oldu» demek daha doğrudur; kâtip olarak çalışmaya başlamak, eğitime başlamak oluyordu. Doğuştan «kâtip», bürokrat (*) demek, olduğuna hükmet gerekiyor. Resmî yazışmaları ve yöntemini çok büyük bir hızla öğreniyor, bu nedenle ve övme anlamında «Midhat» mahlasını alıyor. Ancak bu özelliği ile en yüksek ve en önemli kurulların kâtipliklerini yaparak hızla yetiştikten sonra hep taşrada görev yapıyor.

---

nim yazdığım yerlerde «Mithat» oluyor, aktardığım kaynaklarda nasıl ise, diğer aktarmalarda olduğu türden, öyle bırakıyorum. Doğrusu «Midhat», övme demek, medih ile aynı kökten. Türkçe söylenişe daha uygun Mithat yazıyorum, h'siz, sanki Mitat, telâffuz ediliyor.

(*) Bureau, çuha demek oluyor Fransa'da kamu yöneticileri, üzeri çuha ile kaplı masada oturuyorlar. Kamu yöneticisinin ayırıcı özelliği çuha oluyor. Bürokrat, buradan geliyor.

Osmanlı'da çuha ve masa yok, çok sonra geliyor: Kamu görevlisinin yalnızca kalemi var, kitap sınıfı veya kalem efendi deyimleri buradan çıkıyor.

Ahmet Mithat Paşa

ÖLÜMDEN ÖNCE: MİLLET-İ OSMANİYE İNTİKAMIMI ALACAKTIR

«Saadetlu efendim hazretleri

Gûya lutf dide olduğum halde yakında Osmanlı toprağına veda edeceğim. Bugün nezdime gelen, yahud gönderilen memur-ı mahsubun meyusane söylediği dilhiraş sözlerden anlaşılıyor. Katle mahkûm olan bir bedbaht, son nefesinde ya cellâda karşı izhar-ı şiddet ve gadab eder, yahud ailesi efradından birine mahzun bir eda ile veda için «Allahaısmarladık» der. Bendenizin cellâdım bir ve cellâdın muavinleri çok olduğundan bunlara karşı şakk-ı şefe etmeyerek hepsini, milletimizin pençe-i intikamına havaleden başka çare göremem. Ailem efrad-ı kederdidesine âkıbeti melhuzamdan bir şey söylemeğe dilim varmıyorsa da bendenizce en muhterem bir hayrhah siz olduğunuzdan size beray-ı veda şu mektubumu gönderiyorum. Hünkâra her sözü yetiştirecek birisini görürseniz söyleyiniz ki bu dünyada gamsız geçen eyyam-ı hayat, hasmın sitmini anlamamakla imrar edilen eyyamdır. Zat-ı şahane, bendenizin ve emsalimin kanlarını da içer, ciğerlerini de parçalar. Zaten bizler, çokdan millet ve devletın saadet ve selâmetine vakf-ı can etmiş hadimin-i devletiz. Binaenaleyh eğer millet-i Osmaniye, bendenizin tanıdığım ve bildiğim millet-i Osmaniye ise hiç bir mazlûmun intikamını almakdan çekinmez. Bu sözümü bir hakikat gibi farz ediniz de Allah'a tevekkülden ayrılmayınız oi babda.»

. . . . . .

İbnülemin Mahmud Kemal Inal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, Üçüncü Cüz, İstanbul 1942, s. 388.

Payitaht'ta doğmasına karşın, «taşralı» çizgileri, son derece kalın bir biçimde taşıyor. Bir türlü kurtulmadığı «taşralı» kişiliği, tarihin akışını belirlemese bile, Ahmet Mithat Paşa'nın kişisel yazgısını kararmada etkili olabiliyor.

Aydın, düşüncenin sınırlarında dolaşmayı bir yaşam biçimi haline getirince, aynı anlama gelmek üzere rahatlayınca, bir bilge görünümüne yaklaşıyor. Taşralı rahatlayınca küstah oluyor. Bundan kurtulamıyor.

Yalnız kalın bir taşralı karakter taşısa da Mithat Paşa, genel yöntemi bozmuyor, tarihinin bir ürünü olmaktan bir adım geri kalmıyor. Niş ve Tuna Valiliklerinde yaptıkları, icraatı, Makedonya'nın içiçe girmiş halkları üzerinde çok olumlu bir etki yapıyor; Paşa, valiliklerinde hep «yaşasın Mithat Paşa» nidalarıyla karşılanıyor. Bunun. Mithat Paşa'da belli bir popülizm eğilimi yaratmış olmasını beklemek gerek. Paşa, taşralı davranışı, aşırı kendine güveni, risk almaktan çekinmeyen, iş yapan davranışlarıyla Başkent'te yalnızca Sultan'ı değil, yakın arkadaşlarını bile tedirgin ediyordu. Bu yüzden Başkent'teki bütün görevleri kısa sürdü, hemen bir görevle taşraya uzaklaştırıldı. Mithat Paşa, her taşraya gönderilişinden, biraz daha kuvvetlenerek döndü; arkasında «halkı» gördü.

«Halk» Mithat Paşa'da, Başkent'te çeşitli manevralarda kullanılacak bir koz oldu.

Parantez ve tez: Böyle bakmak, aydın tarihin, aynı anlama gelmek üzere eylemlerin ürünü olarak almak, tarihi tersine çevirmek demek oluyor.

Böyle bakıldığında Mithat Paşa'nın Meclis-i Umumi merakı, bunun için bitmez tükenmez bir çaba göstermesi, tartışmalarında Cevdet Efendi ve benzerlerine son derece küstah bir biçimde davranması, o sırada toplanmakta olan Istanbul Konferansı nedeniyle, başta Birleşik Krallık olmak üzere Düvel-i Muazzama'yı kazanmaktan daha çok, halka, i.d. burjuvaziye, dayanabilme isteğine bağlanabiliyor. Istanbul Konferansı nedeniyle büyük devletlerin desteğini kazanma plânı ortadan kalkmıyor; bu, daha önce kullanılan yöntemlere göre, son derece verim-

li yolla arka plâna, değerine uygun yere, aktarılmış oluyor.

Mithat, gerek Rumeli'de, gerek valilik yaptığı Suriye ve Bağdat'ta, seçkin kişiliğinin de etkisiyle, bir çok uluslararası sorunlarla karşılaşıyor. Bunları çözmek durumunda kalıyor.

Tez: Türkiye, on dokuzuncu yüzyılda, yirminci yüzyılın ikinci yarısına göre çok daha enternasyonal bir ülkedir. Osmanlı vatandaşı, Cumhuriyet yurttaşına göre çok daha geniş ufukludur; çünkü, günlük pratiği enternasyonaldir.

Bu tezden çıkan bir tez var: Türkiye'nin stratejik bir konuma sahip olduğu düşüncesi bir on dokuzuncu yüzyıl gerçeğidir. Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte zamanını dolduruyor. Bu düşünce, zaman zaman bir konjonktürün sonucu olarak, ayrıca on dokuzuncu yüzyılı, Türkiye'nin arkasından Ingiltere ve Fransa'nın sürüklendiği Kırım Savaşı'nı, tekrarlayabileceklerini sanan yöneticilerin çabalarıyla ön plâna çıkabilen, geçerliliğini yitirmiş bir düşüncedir.

Türkiye'nin on dokuzuncu yüzyılda stratejik bir konuma sahip olduğunu ve bu düşüncenin yirminci yüzyılda eskidiğini, ayrı kitapta ele alabileceğim. Şimdi biraz geriye dönerek tekrar Mithat'a geliyorum: Mithat Paşa, tüm taşralı çizgilerine karşın evrenseldir. Çağının çocuğudur.

Türkiye çağının içindedir; on dokuzuncu yüzyıl Türk aydını çağının çocuğu olmak zorunda.

1830 yılında Fransa'da ihtilâl var, dokuz yıl sonra Türkiye'de Tanzimat ilân ediliyor. 1871 yılında dünyada Paris Komünü var; 1876 yılında Kanun-ı Esasi ilân ediliyor ve Meclis-i Mebusan açılıyor. Yirminci yüzyıla geçerken, toplumsal dinamiğin çekim merkezi, Doğu'ya doğru kaymaya başlıyor. 1905 yılında Rusya'da burjuva devrimi yapılıyor (*). Üç yıl sonra 1908 yılında Türkiye, burjuva devrimini deniyor.

(*) 1905 Rusya Devrimi'nde ilk Meclis, Duma, açılınca

Bunlar bir özenti veya taklid olarak düşünmek, bilim dışı, bayağı, vulgar, bakmak demek. Bunun yerine, Türkiye'yi de etkileyen, ama çeşitli nedenlerle Türkiye'de daha hafif patlamalara yol açan, bir evrensel deprem kuşağından söz etmek daha bilimsel ve Türklere daha az haksız olacak. Türkiye bu deprem kuşağının içindedir.

Ciddi bir Mithat Paşa'nın bunu duymamış olması mümkün mü? Mümkün değil. Ayrıca Mithat Paşa'nın Türkiye'nin yazgısını etkileme yılları, 1860'lı on yılda başlıyor. 1860 yıllarında, Avrupa'da, İtalya ve Almanya'nın gecikmiş birliğini kurma sancılarını yaşamaları bir yana, emperyal platforma sonradan girmeye aday topraklarda, dönüş noktaları sayılabilecek olaylar yaşanıyor.

Sırasıyla, 1861 yılında, Rusya'da kölelik resmen kaldırılıyor. 1865 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Kuzey-Güney Savaşı oluyor. 1868 yılında Japonya'da Meiji Restorasyonu başlıyor. Bunların her üçü, kendi topraklarında, yeni bir tarihin başlangıcı olarak kabul ediliyorlar.

Türkiye'de, hepsinden eski bir imparatorlukta, bu olaylar en hafif biçimde yaşanıyor: Eşitsiz gelişme kendisini her yerde gösteriyor. 1860'lı on yıl, Türkiye'de Yeni Osmanlılar cemiyetinin kuruluşuna tanık oluyor. Bu,

---

bir Türk Petersburg'a kutlama telgrafı çekiyor. «Babam Mithat Paşa'nın gerçek düşüncelerini ifade ediyorum» diyen, Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat, Türkiye'nin de özgür olduğu zaman iki ülke arasında dostluk diliyor.

«Gospodinu Predsedatelya Dumi
13 Maya 1906 g. S-Petersburg.

Ya virajayu mnele teh, kotorie ostayutsya vernimi printsipam moevo otsa Midhat Paşi i pozdravlyayu blagorodniy russkiy narod s vpolne zaslujennoy svobodoy... Mi jelayem, ştobı turtsiya, kogda ona stanet svobodnoy, bıla svyazana drujeskimi otnoşeniyami i vzyamnım doveriem s velikoy i sobodnoy Rossiey.

Ali Haydar Midhat»

H.M. Tzovikyan, Vliyanie russkoy revolytzii 1905 g. na revolyutzionnoe dvişenie v Turtzii, Sovetskoe Vostokovedenie, 1945, s. 21.

bir. Vilâyetlerde Meclis-i Umumi, başlıyor; daha sonra Meclis-i Mebusan, vilâyet düzeyindeki seçime dayalı kısmî yönetimin, bir adım uzatılması olarak kabul ediliyor. Bu, uygulama Rumeli'de ve doğrudan doğruya Mithat'ın eliyle başlıyor. Mithat, sonraki yılların deyimiyle «pilot proje» uygulaması yapmak üzere, Niş ve daha sonra Tuna'ya vali atanıyor. Bu, iki. Üçüncüsü, daha sonraki kuşakların böyle bir kuruluşun ortaya çıkmasının yarattığı özgürlük sevincini hayretle karşılamalarını anlıyorum, ancak zamanında çok büyük bir heyecana yol açan Şuray-ı Devlet kuruluyor. Türkiye'de Şuray-ı Devlet, Danıştay, Meclis-i Mebusan'dan önce meşruti yönetimin bir kurumu kabul edildi. Sultan'ın mutlak iktidarını sınırlayıcı (*) bir kurum olarak ve büyük sevinç gösterileriyle karşılandı. 1868 yılında, Mithat Paşa ilk Şuray-ı Devlet Reisi oldu. Türkiye, 1860 yılında dünyayı sarsan depremden payını aldı; birikmiş kavganın hafifliğinde su yüzüne çıkan kurumlar, belki, fazla köktenci sayılmadı.

İster genel siyasal gelişme çizgileriyle ele alınarak burjuva-demokrat bir sürecin önemli aşamaları olarak görülsün, isterse yeni bir iktidar odağı oluşturan aydınların bir dayanak arayışının doğal sonuçları olarak ele alınsın, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yönetime «halk» katılımı, biribirini izleyen üç düzenlemede kendisini gösteriyor. Bunların her üçünde de Mithat Paşa'nın imzası var.

Bunların ilki 1867 tarihli Vilâyetler Yasası oluyor. Ancak yasa çıkarılmadan önce vilâyetlere verilmek istenen yeni düzenleme, Silistre, Niş ve Vidin'in birleştirilmesiyle

---

(*) İkinci Meşrutiyet döneminde bile Şuray-ı Devlet azalığı çok itibarlı sayıldı. Bakanlık görevliyle eş değerde kabul edildi.

Danıştay'ın çıkışındaki bu iktidarı sınırlayıcı ve kaydırıcı ideoloji, Türk gericiliğinin sürekli olarak Danıştay'a karşı cephe almasına yol açtı. Bu nedenle sürekli olarak Danıştay'a gerici yığmaya çalıştı ve yine de cephe almaktan geri kalmadı.

Tarih ironi ile doludur; Danıştay kadroları da buna inanıyorlar. En tutucu kararlarını ileri sanıyor ve sayıyorlar.

Ahmet Mithat Paşa

GÖREV VE AYLIKLARI

						Kuruş
28 Mayıs	1262	—	Şubat	1265	Meclis-i vâlâ mazbata odası hulefalığı	750
6 Şubat	1265	—	28 Kânun-i evvel	1269	» »	950
29 Kânun-i evvel	1269				» »	5000
28 Mayıs	1270	—	26 Kânun-i evvel	1270	» »	6900
27 Kânun-i evvel	1270	—	16 Kânun-i sani	1272	» »	6950
17 Kânun-i sani	1272	—	29 Eylûl	1274	» »	10000
30 Eylûl	1274	—	31 Temmuz	1275	» »	10547,5
1 Ağustos	1275	—	1 Eylûl	1275	» »	9547,5
2 Eylûl	1275	—	11 Eylûl	1275	Mazbata odası baş kitabeti	11547,5

12 Eylûl	1275	—	23 Kânun-i sani	1276	Meclis baş kitabeti		10347,5
24 Kânun-i sani	1376	—	3 Teşrin-i sani	1280	Niş valiliği		35000
1 Teşrin-i evvel	1280	—	31 Temmuz	1282	Tuna valiliği		60000
1 Ağustos	1282	—	28 Şubat	1282	»	»	50000
1 Mart	1283	—	23 Şubat	1283	»	»	48830
24 Şubat	1283	—	31 Kânun-i sani	1284	Şûra-yı devlet riyaseti		45000
18 Şubat	1285	—	30 Eylûl	1287	Bağdad valiliği		75000
1 Teşrin-i evvel	1287	—	8 Nisan	1288	»	»	71250
20 Temmuz	1288	—	7 Teşrin-i evvel	1288	Meşned-i sadaret		118750
27 Şubat	1288	—	7 Eylûl	1289	Divan-ı ahkâmı adliye riyaseti		71250
4 Teşrin-i evvel	1289	—	4 Şubat	1289	Selânik valiliği		28500
24 Mayıs	1292	—	25 Ağustos	1292	Şûra-yı devlet riyaseti		40000
26 Ağustos	1292	—	6 Kânun-i evvel	1292	»	» »	50000
7 Kânun-i evvel	1292	—	23 Kânun-i sani	1293	Mesned-i sadaret		50000
3 Teşrin-i evvel	1294	—	31 Temmuz	1295	Suriye valiliği		30000
1 Eylûl	1295	—			»	»	27000

. . . . . .

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlılar Devrinde Son Sadrazamlar, Üçüncü Cüz, 1942, İstanbul, s. 414.

İkinci kez sadrazam oluşu, mesned-i sadaret, 1876 yılına denk geliyor, yıllar buna göre hesaplanabilir.

kurulan büyük Tuna Vilâyetinde deneniyor. Bu deneme de, düzenleyici ve örgütçülüğünü Niş Valisi iken göstermiş olan Mithat Paşa'ya veriliyor. Mithat, Tuna'da yeni vilâyetler yasası çıkmadan, yeni vilâyetler düzenlemesini uygulamaya koyuyor.

Yeni vilâyetler düzenlemesinin en ilginç yanı, valinin yanında seçimle gelen bir umumi meclisin bulunmasıdır. Yasa, daha sonra ikisi müslüman ve ikisi müslüman olmayanlardan olmak üzere, her sancaktan dört üyenin seçilmesini hükme bağlıyor. Böylece Türk yönetimine seçimle katılım, adımını atmış oluyor.

Umumi meclis, örnek alındığı Fransa'daki genel meclisi, Meclis-i Umumi, hatırlatması dışında fazla etkili olamıyor. Bugüne kadar «İl Genel Meclisi» olarak adını bile değiştirmeden yaşayan bu meclis, sadece seçim düşüncesinin tohumlarını atma ve bir de Mithat Paşa'nın gayri müslim burjuvaziyle iyi ilişkiler kurabildiğini göstermesi açısından önem taşıyor.

İkinci düzenlemede, Şuray-ı Devlet, halkın doğrudan doğruya yönetime katılımı söz konusu değil. Fakat Şuray-ı Devlet, kurulduğu sırada da, bugün yapılan değerlendirmelerde de, meşruti rejime önemli bir adım sayılıyor. Nitekim 1960 yılında yayınladığı bir çalışmasında Şuray-ı Devlet'in kuruluşunu da inceleyen Tarık Zafer Tunaya «Şuray-ı Devlet'in kuruluşu da meşruti rejime bir adım teşkil etmiştir» yargısını veriyor[36]. Profesör Tunaya, «müşterek bir kanaata göre, Şuray-ı Devlet'in «iptidaî bir meclis-i mebusan» sayıldığını ekliyor.

Aslında bu değerlendirmenin, zamanındaki tartışma ve bekleyişlerden kaynaklandığını ileri sürmek zor olmamasa gerek. «Kuleli Vakası: 1859» başlıklı metin-içi ekte kısaca belirtmeye çalıştım; Şuray-ı Devlet'in açıldığı 1868 yılını içine alan on yıl, geniş hoşnutsuzlukların bulunduğu, sık sık ihtilâl söylentilerinin çıktığı bir zaman kesitini işaret ediyor. Bu dönemde Sultan Azlz'in halkı teskin edecek önlemlerin sözünü etmesi ve bir kısmını da pratiğe koyması normal sayılmalı. Sultan Aziz, Şuray-ı Devlet'in açılış töreninde, böyle bir çözümlemeye haklılık

getirecek bir konuşma yapıyor ve şunları söylüyor: «Kim olursa olsun, hangi millete mensup bulunursa bulunsun, bütün erbab-ı iktidarın Şuray-ı Devlet'e dahil olmasını isterim. Şuray-ı Devlet Suriyelilerin, Bulgarların, Boşnakların, velhasıl tekmil anasırın erbab-ı iktidarı için müşterek bir merkez olmalı ve bu erbab-ı iktidar Vükelâya yardım etmeli» (*). Sultan Abdülaziz, tüm iktidar sahiplerinin Şuray-ı Devlet'te temsil edilmelerini uygun görüyor.

Öyle anlaşılıyor, Şuray-ı Devlet, üyelerinin atama ile belirlendiği bir tür temsili meclis olarak düşünülüyor ve mimar ve ilk başkan Mithat Paşa olduğu için bu düşünceye önemli dozda özgürlük beklentisi ekleniyor. Zamanına ilişkin bir anı-tarih bunu doğruluyor. Ebüzziya Tevfik, Sadrazam Âli Paşa'nın ölümünün beklendiği günlerde, başkentin havasını yazarken şunları belirtiyor: «Babıâli, meşhur deyimi gibi, suyu çekilmiş değirmene dönmüştü. Yalnız işle meşgul bir Şuray-ı Devlet kalmıştı»[37]. Ebüzziya, bu kuruluş için bazan «Şuray-ı Devlet», bazan da «Meclis» kelimelerini kullanıyor ve «Meclisin yaratıcısı sayılan Mithat Paşa'nın, büyükten küçüğe kadar, Meclis mensuplarına aşılamış olduğu serbestlik ruhu» yüzünden, Âli Paşa türünden güçlü bir yöneticinin ölüm beklentileri içinde bile Şuray-ı Devlet'in çalışmalarıyla meşgul olabildiğini anlatıyor. «Bu meclis o tarihte henüz yeni doğmuş bir çocuk olarak, bünyesinin yeniden kuruluşuna uygun bir varlık belirtiyor ve bir çeşit teşrii ve inceleyici görevleri de olduğu için, meşgul olacak hayli sermayeye

---

(*) Mithat'ın öncülüğünü yaptığı ve Aziz'in bir nutukla açtığı Şuray-ı Devlet'te temsil gücüne sahip olan «millet temsilcileri» için bazı isimler verebilecek durumdayım: Gregoryan Ermenileri, baruthanelerin yöneticilerini sağlayan, İzmir ve Beyrut gümrüklerinin mültezimliğini üzerine alan bir ailenin reisi Ohannes Dadyan temsil ediyor. Katolik Ermeniler, darbhanenin müdürü Mihran Düzyan aracılığıyla temsil oluyorlar. Museviler, Şuray-ı Devlet'e, zengin bir banker olan Genç Halim Efendi'yi gönderiyorlar. Grek «milleti» ise zengin ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde kamu görevlisi İstefanaki Bey ile temsil oluyor.

Ahmet Mithat Paşa

KULELİ VAKASI: 1859

Türkiye'nin ilk örgütlü ihtilâl girişimi olduğunda bir görüş birliği var; ancak hepsi bu kadar. Bundan bir adım ilerisi ve adı bile bilinmiyor. Bir ihbar sonucu yakalanan sanıklar Kuleli'nde muhakeme edildikleri için, Kuleli ile hiç bir ilgisi olmayan bu olaya, tarihçiler «Kuleli Vakası» adını veriyorlar. Mithat ile bir ilgisi var; Mithat Efendi, bu ilk ihtilâl girişimi sanıklarının yargılanmasında kâtip olarak görev yapıyor. Mutlaka etkilenmiş olmalı; ne yönde olduğu, ancak Kuleli Olayı doğru bir çözümlemeye kavuşturulabilirse, bilinebilir.

İki nokta saptanabiliyor: Bunlardan birisi çok açık; görülecek, Kuleli Vakası'nın niteliği üzerinde tartışma var. İkincisi, genellikle biyografik bir dip not olarak geçiyor, Mithat'ın yargılamada görev aldığı belirtiliyor. Bundan bir üçüncüsü çıkartılabilir: Kuleli Vakası, Mithat'ın gelişmesini etkilemiştir.

Bu üçüncü nokta oldukça basittir ve Kuleli Vakası ile ilgili yeni belge ile çalışmaların azlığında, çok da önemli görünmüyor. Üstelik Mithat'ın kişiliğini merak eden fazla değil; buna karşılık Kuleli Vakası merak ediliyor. Bu durumda üçüncü noktayı yeniden formüle etmek mümkün: Mithat'ın kişiliğinden, Kuleli Vakası'na bazı ipuçları çıkarılabilir

Bunun için haklı bir neden var: 1859 Kuleli yargılamasıyla Kuleli Vakası sona erdi; Mithat ise bu sorgulamadaki bir kâtip olarak kalmadı, gelişti ve ihtilâllere başkoyan bir sadrazam oldu.

Asıl metinde yazıldı ve tekrar: Bilimde tipo-

loji ve kavramlar, ileriye dönüşün hızını artırıyorlar. Bu, bir. İkincisi, Mithat, bu bölümde, Türk aydın hareketinin bir dönüm noktası olarak nitelendi. Nedenlerinden birisi, Mithat'ın, Türk siyaset sahnesine üniversite öğrencisini ve aktif olarak, sokmasıdır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve Mithat sonrasına kadar, üniversite öğrencisi, medrese talebesidir, kullanılan deyişle, softadır. Mithat, ilk anayasa ile ilgili çalışmalarını yaparken, kendi yanında, softaları harekete getirdi. Kuleli Vakası'nda softaların bulunması işe, bu ilk girişimin altını çizmek için neden yapıldı.

Sovyetler Birliği'nde Türkiye uzmanlarından Petrosyan, Türkçeye çevrilen çalışmasında, «1859 yılındaki Kuleli Olayı Türk tarihinde önceden düzenlenmiş ilk politik çıkıştı» diye yazıyor (*). Amerikalı Türkiye uzmanı Davison da bu olayın «sık sık Osmanlı tarihinde meşruti hükümeti amaçlayan ilk ayaklanma olarak selâmlandığına» (**) işaret ediyor. Kendisi de daha sonra bu tür eylemlere karışmış olan Ahmet Bedevi Kuran ise şunları yazıyor: «Kuleli Vakası denilen bu teşekkül, teşebbüsünde muvaffak olamamış ve bir ihbar neticesi alâkadarlar tevkif ve nefyedilmişlerdir. Lâkin bu hareket Tanzimat'ı takip eden inkılâp hareketlerinin müjdecisidir ve Jön Türk hareketinin başlangıcını teşkil eylemiştir» (***). Buraya kadar uzatılıyor.

(*) Yu. A. Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jöntürkler, Ankara, 1974, s. 48.

(**) R. Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princten University Press, s. 100.

(***) Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s. 60.

Şerif Mardin, bütün ilhamını Batı üniversitelerinden almış olmanın etkisiyle, burada da durmuyor ve biraz daha uzatıyor: «Kuleli Vakası, devletin fazla ağır basmaya başlayan merkezi otoritesine karşı yönelmiş olması bakımından ne İngiliz ne de Fransız ihtilâlinden farklıdır» (*). Sened-i İttifak Magna Charta düzeyine çıkartılınca, Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında yazıldı, Türkiye'nin İngiliz ve Fransız ihtilâlierinden yoksun kalmasına dayanamayan Şerif Mardin, başkalarının elindeki bilgilere hiç bir eklemede bulunmadan, niteliği tartışmalı Kuleli Vakası'nı. birdenbire iki ihtilâle birden yükseltiveriyor. «Fransız ihtilâli sol'a yönelmiş bir hareketti, Kuleli Vakası ise irtica-i mahiyette, başka bir tabirle sağcı hareketti, ancak iki hadise devletin gelişme vetiresinde aynı 'kademe'de husule gelmiş ve aynı sebeplerle ortaya çıkmış hareketlerdir.» Demek ki Türkler, Şerif Mardin'in bundan 27 yıl önce bir dergide yayınladığı, değeri bir türlü anlaşılmamış incelemesini burada okuyarak, bir de Fransız İhtilâli'ne sahıp olmadıkları için, artık üzülmeyecekler. Türkıer de, Fransız İhtilâli'nden 70 yıl sonra olsa da, Kuleli'de ve aynı kademede bir hareket meydana getirmiş oluyorlar.

Kabul etmek gerek, burada, Niyazi Berkes daha temkinli davranıyor. «Bazılarına göre gizli örgütün adı 'Şeriatı Tutma Cemiyeti', bazılarına göre 'Fedailer Cemiyeti'dir» (**). Adının bile çok iyi bilinmediği bir cemiyeti yüceltir veya silerken kuşkulu davranmak, ancak genel bir çerçevenin içinde belli bir yere koymak gerek.

(*) Şerif Mardin, Yeni Osmanlılar, Forum, 1 Eylül 1957, Cilt 7, Sayı 83, s. 10-11.

(**) Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 241-243.

Berkes şunları da yazıyor: «İçinde paşaların, memurların, ulemanın, genç'lerin bulunduğu böyle karışık bir cemiyetin ideolojisinin ne olabileceği konusu, Türk ve yabancı yazarların fikirlerinin en karıştığı, en çatışıklaştığı bir konu olmuştur.» Cemiyetler, Berkes için şaşırtıcı olabilir, doğallıkla «karışık» olarak kuruluyorlar; fakat bunlar içinde siyasal cemiyetler, üyelerini bir tek ideoloji etrafında toplamaya çalışıyorlar.

Kuleli Vakası adıyla tarihe geçen ihtilâl cemiyetinin önde gelenlerinin, hemen işlerinin başında ve bir ihbar ile yakalandıkları biliniyor. Dolayısıyla bu cemiyetin, homojen bir ideoloji kurmaya vakti kalmadığına hükmedilebilir.

Bu durumda üniversite profesörlerini, medrese müderrisleri, üniversite öğrencilerini, softaları, memurları, subayları ve generalleri barındıran bir örgütün niteliğine, başkaca bilgilerin yokluğunda, bilinen figürlerin kişiliklerine bakarak karar vermek usül oluyor. Yapılan da bu oluyor. Cemiyetin önde gelen iki aktörü biliniyor; görünüşe göre biri diğerinin tersi olduğu için, Kuleli Vakası, birine göre ilerici, diğerine göre gerici olabiliyor.

Yargılamaya götürülürken kendisini Boğaz'ın sularına atarak ölümü seçen Hüsayin Daim Paşa'nın anayasal bir rejim için çalıştığı varsayılıyor. Roderic Davison, Hüseyin Daim Paşa'nın bir çok Avrupalı dostu olduğunu kaydediyor. Ayrıca ihtilâl örgütüne giren subayların, Polonyalı ve Macar mültecileriyle temas halinde olduklarını ve bunlardan özgürlükçü düşünceler aldıklarını düşünüyor. Cemiyet içinde Hüseyin Daim Paşa ve adı bilinmeyen diğer subayların bulunuşunu ön plânda tutanlar, Kuleli Vakası adıyla bilinen bu örgütü ilerici kabul ediyorlar.

Uzun süre bunun aksini düşünen olmadı. Meşrutiyet kuşaklarının tarih bilgisini vermede etkili Abdurrahman Şeref Bey, yalnızca, küçümsedi. «Kuleli Olayı denilen ve bazı kimseler tarafından yaratılan olay sadece Sultan Abdülmecit'i hedef aldığından devlet yönetiminde bir yenilik ve düzelmeyi amaçlayan bir düşünceye dayanak değildi. Bundan ötürü hiç bir etkili sonucu olmadı» (*). Belki de Şeref Bey'in tarihçi otoritesinin etkisiyle Kuleli Vakası Türk tarih yazıcılığının, historiagraphia, üzerinde durmadığı konulardan birisi oldu.

Şeref Bey'in bu yargısının doğru olmadığını belirtmek durumundayım. Bir kez, Kuleli Vakası'ndan bir ay sonra Âli Paşa sadrazamlıktan alınıyor ve yerine tutucu Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa sadrazam yapılıyor. Mehmet Emin'in tutuculuğun ötesinde bir kişiliği yok; yalnız Byron'un doktoru ve La Turquie sous le règne d'Abdulaziz kitabın yazarı, bu kitap da Kuleli Vakası'na ileri bir rol yüklüyor, F. Millingen'ın dul eşi Melek Hanım'ın kocası olmakla tanınıyor. Sadrazam Mehmet Emin'in karısı Melek, R. Davison kanının yarısının Fransız, bir çeyreğinin Grek ve bir çeyreğinin de Ermeni olduğunu saptamış bulunuyor, hem özel yaşamında ve hem de mali işlerde zamanının bir skandallar kraliçesini yaşıyor. Melek, Mehmet Emin'den ayrıldıktan sonra, Mehmet Emin'den olan kızıyla birlikte, tekrar Katolizme dönüyor.

Kuleli Olayı'nın bir sadrazam değişikliğinde rol oynamış olduğunu kabul etmekte bir sakınca görmüyorum. Önemsiz olduğunu söylemek zor.

(*) Abdurrahman Şeref, Tarih Konuşmaları, İstanbul, 1978, s. 120.

Ancak Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'yı da tam bir yere oturtmak mümkün olmuyor. Ayrıca ilerici Âli Paşa'nın azledilip yerine tutucu Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın getirilmesine bakarak, yalnızca bu olgudan hareketle ve örgütlü girişimin çok güçlü olmadığı varsayımıyla, Kuleli Vakası adıyla bilinen ihtilâl girişiminin ilerici olduğuna hükmetmek gerek. Çünkü ihtilâllerin bir diyalektiği var; başarısız ihtilâl girişimleri, bırakınız girişimi, sonuca dönüşmeyen genel kalkışma, hep geriye teper.

Ayrıca bütün yorumcular, ister Kuleli Olayı'nı ilerici, isterse gerici olarak değerlendirsin, bunun bundan sonraki örgütlü girişimlere bir model işlevi gördüğünde birleşiyorlar. «Gerçekte gizli örgütün temel motifi, batılılaşmaya muhalefet idi» yargısını yazan R. Davison da bu görüşü savunuyor: «Bu haliyle başarısız kalan 1867 Yeni Osmanlı Darbesi ile başarılı 1876 Darbesi'ne örnek işlevi gördü» (*). Hem zamanında ve hem de daha sonraki yıllarda yansımaları olan ve pek kısa ömürlü bir girişimi, etkisiz saymak kolay değil.

Etkisizliği ayrı, bir de silme girişimi var: Tartışma bundan sonra başlıyor. 1937 yılında, tekrarlamak zorundayım, Türkiye Üzerine Tezler'in birinci kitabında 'Düzenin Oturması' olarak nitelediğim 1930 yıllarında, tarih araştırmalarıyla pek tanınmamış Uluğ İğdemir, çok ayrıntılı bir araştırma yayınlıyor: «Kuleli Vakası Hakında Bir Araştırma.» Çok kısa boyutlu bu çalışmadan ana kanıtı aktarıyorum: «Kuleli Vakası'nı tertip edenlerin Reisi 46 yaşında Süleymaniyeli Şeyh Ahmet' tir. Gizli bir cemiyet kurularak bir suikast ha-

---

(*) R. Davison, op. cit., s. 101-102.

rlanması fikri ilk önce Şeyh Ahmet'in kafasında oğmuştur. Engelhartd'ın ve Vambéry'nın ve büzziya'dan naklen Ahmet Rasim'in dediği gi- i Hüseyin Daim Paşa cemiyetin reisi değildir. alnız Ferik rütbesinde olan Hüseyin Daim Pa- a'nın nüfuzundan ve parasından istifade edildi- i için cemiyetin bir nevi ikinci reisi vaziyetinde duğu anlaşılmaktadır» (*). Uluğ İğdemir, «an- ışılmaktadır» demekle birlikte, çok kısa çalış- masında bilinmeyen yeni bir belge kullanmıyor e ayrıca, bir eğilim olarak, Kuleli Vakası deni- nce önce Şeyh Ahmet'ten söz ediliyor.

Burada bir parantez açıyorum: Çalışmalarım lçüsünde, Türk tarihini tersine çevirmeye devam diyorum. Bunu, mevcut tarih başının üstünde urduğu için, yapıyorum. Aslında Türk tarihini ersine çevirme sözünden anlatmak istediğim, ürk tarihini ayaklarının üstünde yürütmektir. una gerek var.

Tez: 1938 yılında Nazım Hikmet'in tutuklan- ması na yol açan ve mahkûmiyetine neden olan lay, bir «Nazım Hikmet Olayı» olarak yazıldı. anlıştır, düzeltilmesi gerekir. Düzeltmek için tam ersinden bakmak zorunludur.

Bunu, yan olaylarla birlikte gelecek kitaplar- a yazmayı plânlıyorum.

Ancak Uluğ İğdemir'in pek de araştırma ol- mayan 1937 araştırmasını, çok derinde, aynı köe bağlamak eğilimindeyim.

İğdemir'e haksızlık etmemek için görüşlerini zetlemek durumundayım. «Vakanın ileri bir ha- eket olduğuna dair iddiaların zayıf olmasına mukabil, bunun aksini ispat edecek vesaik daha

---

(*) Uluğ İğdemir, Kuleli Vakası Hakkında Bir Araş- rma, Ankara, 1937, s. 30.

kuvvetlidir.» Uluğ İğdemir'in sözünü ettiği belgeler için, kısa çalışmasına bakmaktan başka bir çare görünmüyor. «Görülüyor ki, bu asli memba bize vakanın meşrutiyet istihdaf eden bir hareket olmadığını, bilâkis ırticaî şekil ve mahiyet taşıyan bir teşebbüs olduğunu gösterecek bazı donnée'ler vermektedir.» İğdemir, bunu savunuyor.

Kemalist historiagraphia, Kuleli Vakası'nın gerici ve işe yaramaz bir girişim olduğuna, bir bilimsel doğruyu aramaktan çok ötede, bir önem veriyor. Uzun yıllar Türk Tarih Kurumu başkanlığını üstlenmiş olan Enver Ziya Karal da, hep olduğu üzere, bilimsel titizliğin dışına çıkmada pek rahat davranıyor. Karal, «Wambery, Engelhardt ve onlardan naklen Yorga gibi yabancı tarihçiler, bu vakayı meşruti bir idarenin kurulması yolunda yapılmış bir ilk teşebbüs olarak kabul etmiye mütemayil görünüyorlar» dedikten sonra ekliyor: «Halbuki aynı vaka üzerinde durmuş Türk Tarih yazarları ve hatırat yayınlanmış bulunan siyasî şahsiyetler, bunu Abdülmecit'in şahsına matuf bir hükümet darbesi mahiyetinde görmektedirler» (*). Türk tarih yazarlarının, yabancıların ve bu arada Engelhardt'ın (**) boyunduruğuna başkaldırmalarını sevinçle karşılıyorum, ama Türk Tarih Kurumu Başkanı'nın sözünü ettiği Türk tarih yazarlarının çalışmalarına, Abdurrahman Şeref Bey'in bir cümlesi harıç ve Kuleli Va-

---

(*) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Altıncı Cilt, Ankara, 1976, s. 96.

(**) 1940 yılında yayınlanan hacimli Tanzimat derlemesine bakılabilir. Çok çeşitli öğretim üyelerinin kalemlerinden çıkan incelemeleri derleyen bu kitap, en çok Engelhardt'ın la Turquie et la Tanzimat kitabına dayanıyor.

kası ile ilgili anılara, pek rastlayamadığımı da belirtmek zorundayım.

Fakat Karal, bir somut çalışma gösterebiliyor: «'Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma' adlı eserinde Uluğ İğdemir, arşiv vesikalarına dayanarak Kuleli Vakası için 'küçük bir isyana ve suikasta teşebbüs vakasıdır' hükmüne varmaktadır.» Öyle sanıyorum, Uluğ İğdemir, tek tarih araştırmasıyla böylece resmi tarihin bir bölümüne girmiş oluyor. Bundan böyle Uluğ İğdemir'in araştırmasındaki «belgeler» kabul edilerek, resmi tarihin hükmü yazılmış oluyor.

Uluğ İğdemir, 1937 yılında ve o sırada Kuleli Vakası ile ilgili her hangi bir çalışma ile iddia yok iken, birden bire aldığı bir ilham ile yapmış olduğu kısa araştırmasında asıl şunu yazıyor: «Yalnız o devrin ekseri paşalarının cahil oldukları gözönünde bulundurulursa Hüseyin Daim Paşa'nın şahsında da münevver bir tip tahayyül etmeğe imkân görülemez» (*). Hüseyin Daim Paşa, «cahil olduğu için», içinde zamanın profesör, öğrenci, memur ve subaylarının bulunduğu bir cemiyete giriyor.

1856-1876 dönemi reform hareketlerini çeşitli dillerdeki kaynaklardan incelemiş olan Roderic Davison, Hüseyin Daim Paşa'nın cahil olmadığını yazdı. Fakat daha önemlisi, «Üç İstanbul» romanının yazarı Mithat Cemal Kuntay, çok ayrıntılı olarak Kemal'in biyoğrafisini ortaya çıkardı. Kemal, Magosa'da Şeyh Ahmet ile birlikte sürgün yattı. Şeyh Ahmet, Kuleli Vakası'nı gerici bir renge boyamak isteyenlerin kullandıkları tek kanıt oluyor; Beyazıd Camii medreselerinin birisinin müderrisi, bugünkü kullanımla üniversite profe-

---

(*) Uluğ İğdemir, op. cit., s. 36

sörü. Mithat Cemal'in yayınladığı ciltlerde Kemal'in mektupları da yer alıyor, özgürlükçülüğünden kuşku duyulmayan Kemal'in Şeyh Ahmet'e nasıl baktığı açıklık kazanıyor.

Kemal, Şeyh Ahmet'in gericiliği ile ilgili kanıları çok büyük ölçüde sarsıyor. Magosa'dan Ebüzziya Tevfik'e yazdığı bir mektupta «bilirsin ki, Ahmet Efendi erbab-ı hürriyetin şehürreisidir» diyor (*). Kemal'e göre Şeyh Ahmet yalnızca özgürlükçü olmakla kalmıyor, aynı zamanda «özgürlükçülerin duayeni», en kıdemli özgürlükçü, oluyor.

«Sana geçen gün söylediğim manzumeyi gönderiyorum. Bakayım beğenecek misin? Üstad-ı Muhterem Şeyh Ahmet Efendi Hazretleri pek beğendi. 'Bu yolda söylenecek şiirler, bu zamana göre, bir nevi hamaset-i siyasiye hükmündedir, milletin teşhir-i ezhanına hizmet eder' buyurdular.» Kemal, «Üstad-ı Muhterem Şeyh Ahmet Efendi Hazretleri» sözleriyle çok büyük bir saygıyla baktığı Şeyh Ahmet'in, şiirlerini «bir tür siyasi cesaret» saymasından onur duyuyor. Şeyh Ahmet'in aldığı onayı, nerede ise, kendisine ve arkadaşlarına güveni artırıcı bir işaret kabul ediyor. «Geçenki mektubunu kendilerine göstermiştim. Gösterdiğin metaneti okudukça, (Kemal burada Şeyh Ahmet'in okuauğu duayı yazıyor, y.k.) duasını birkaç defa tekrar etti ve suret-ı mahsusada yazmaklığımı emreyledi. Kendisine tevkirlice bir teşekkürname yazarsan memnun olurum. Bilirsin ki, Ahmet Efendi erbab-ı hürriyetin şeyhürreisidir». Kemal, Şeyh Ahmet'e gerçekten çok büyük saygı duyuyor.

(*) Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, İkinci Cilt Birinci Kısım, İstanbul, 1949, s. 386.

Daha Magosa'ya ilk gittiğinde Magosa'dan verdiği haberler arasında, bir başka mektubunda, şu var: «İlmi diyanetine, diyaneti humiyetine muadil bulunan ve Kuleli Vakasında herkesçe malûm bir sırrın ketmini fedakârane iltizam ettiği için evvelemirde katle mahkûm ve muahharan katilden şeni bin türlü tazibat ve belâya giriftar olan iman-ül-ahyar Şeyh Ahmet Efendi burada» (*). Kemal, Şeyh Ahmet'ten ilk önce söz ettiği mektubunda, Ahmet'i, «sır gizleyici» olarak niteliyor. Yine pek çok saygılı bir anlatım kullanıyor.

Böylece, özgürlükçülüğünden kuşku duyulmayan Kemal'in tanıklığıyla, Kuleli Olayı'nı bir geri renge boyamak için dayanılan lider Şeyh Ahmet'in «gericiliği» önemli ölçüde kaldırılmış oluyor. Ancak bir uçtan öbür uca gitmemek gerek.

Başı düşünmeye ayırabilmek için, başın üzerinde değil ayakların üzerinde yürümek gerek. Böylece düşünmek için yaratılmış olan baş kendi işlevi için özgürleştirilirken, ayrıca, bakış açısı da tersine çevrilerek düzeltilmiş olur.

Bu arada Aydın Üzerine Tezler'in bir tezini hatırlamanın sırasıdır: Tanzimat'a bütün tepkilerde islâmik bir ton vardır.

Bunu düşünmeye başlıyabilmek için de çok uzağa gitmeğe gerek yok. Tanzimat'ın ilk çocuklarının, Kemal ve arkadaşlarının çıkardığı dergilerin adlarına bakılabilir: İbret, Hürriyet, Ulûm. Ne kadar laik, din dışı, isimler! Bir de Tanzimat'ın bir kuşak sonraki çocuklarının, İttihat ve Terakki kuşağının, dergilerinin adları hatırlanabi-

---

(*) Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, Birinci Cilt, İstanbul, 1944, s. 89.

lir: Osmanlı bir yana, Şura-yı Ümmet, Meşveret, İçtihad. Hepsi dinsel ve islâmik kaynaklardan çıkıyor. Bu genel eğilimi gösteriyor.

Bunun nedenleri var. Bunlara geçmeden önce küçük bir parantezin yararlı olabileceğini düşünüyorum. Marx ve Engels, uluslararası ilişkilere bakışlarında, net bir türkofil tutum aldılar. Türkiye'yi ve Türkiye'deki reform hareketlerini içtenlikle desteklediler, bu yönde haberleri heyecanla karşıladılar. Bunun bir nedeni var: Rusya'nın gerilemesinin Avrupa gericiliğini geriletece-ğine inanıyorlar. Güçlü bir Türkiye, on dokuzuncu yüz yılın strateji kavramı, Marx ve Engels'in görüşlerinde de var.

Marx, Mithat Paşa'nın 1876 darbesini heyecanla karşılıyor. 25 Mayıs 1876 tarihinde Engels'e yazdığı bir mektupta yer alıyor; Mithat Paşa'nın hareketini, Yuriy Petrosyan'ın Türkçeye çevrilmemiş bir çalışmasında aktarılıyor, «Puritanskaya Partiya», Sofuca Parti, olarak değerlendiriyor (*). Marx, söylediklerinin çıktığını düşünerek ve biraz da övünerek Engels'e şunları yazıyor: «Hatırlarsın, bir süre önce, Türkiye'yi konuşurken sana Türkiye'de (Kur'an'a dayanan) bir Puriten Türk Partisi'nin çıkma ihtimalinden söz etmiştim. İşte gerçekleşti». Marx, yalnızca 1859 Kuleli Olayı değil, 1876 Anayasa Hareketi'ni bile,

---

(*) «Ti pomniş', şto nedavno, kogda mi govorili o turtzii, ya ukazal tebe na vozmoşnost' vozniknoveniya sredi turok puritanskoy partii (opirayuşeysya na kuran). Eto teper' osuşestvilos'.»

K. Marks i F. Engels, Soçineniya, t. XXIV str. 452.

Yu. A. Petrosyan, «Novie Osmani» i Bor'ba za Konstitutziyu 1876 g. v Turtzii, Moskva, 1958, s. 55.

en azından bir yanıyla, Kur'an'a dayalı bir hareket olarak görüyor.

Bunun çok çeşitli nedenleri var; iki başlık altında toplanabilir. Birincisi, Tanzimat'ın genel etkileri ayrı, Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'un çehresi değişti. Kırım Savaşı dolayısıyla İstanbul'a İngiliz ve Fransız subaylarıyla askerleri geldi. Uzun süre kaldılar, yaşadılar. Ayrıca daha sonra hemşirelik mesleğinde bir «azize» durumuna gelecek olan Florance Nightingale ve Kırım'da savaşın yaralı er ve subaylara bakmak üzere İngiltere'nin genç ve güzel asil kızları da İstanbul'a koştular. İstanbul'un yaşamını çok büyük ölçüde etkilediler.

Bu kadar değil; Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında Abdülmecit'in «Korse Devrimi» konu edilmişti. Mecit, elçiliklerde verilen balolara ilk kez katılan Sultan olduğu kadar Saraylı hanımların korse giymelerini de emretti. Türk beyzadeleri de elçiliklerde verilen balolara gitmeye başladılar. Bu dönemde Türkiye'de bulunan yabancılar, Türk erkeklerin geldikleri balolarda hep bir arada bulunduklarından ve sürekli çubuk içtiklerinden yakınıyorlar. İçilen çubuk nedeniyle odalara sinen tütün kokusunun, elçiliklerin bir kaç gün havalandırılarak temizlendiğini yazıyorlar. Bunlardan, ilk başlangıç çok göz doldurucu olmasa bile, Türk erkeklerinin de ilk kez balolara gitmeye başladığı anlaşılıyor.

Bu kadar da değil; İstanbul'un asıl çehresini değiştirenler Mısırlı Prensesler. Bu dönemde İstanbul tarihinin pek önemli arsa spekülasyonlarından birisine tanık oluyor. Kapitalizm yoluna metropolden daha önce giren Mısır, yetiştirdiği zenginlerini İstanbul'a göndermeye başlıyor. Sahilde oturma, henüz yalı kelimesi yok ve «sa-

hilhane» sözcüğü kullanılıyor, Mısır Modası ile başlıyor.

Kiraların, mülk ve özellikle arsa fiyatlarının hızla arttığı bu dönemde, Mısır Modası ile, bir de «araba sevdaları» başlıyor. Çamlıca ve Pera'da genç kız ve erkeklerin özel arabalarda gezmeleri ve arabalar karşılaşınca pencerelerden birbirini gizlice süzerek heyecanlanmaları ve hatta mendil alış-verişi de bu dönemde ortaya çıkıyor. Tek kelimeyle İstanbul'un enternasyonalist havasında zenginler, belki de Lâle Devri'nden sonra ilk kez, bir Dolce Vita yaşıyorlar.

Halk ise, ikinci başlığa gelmiş oluyorum, çeşitli kaynaklardan derlenebilen bilgilere göre büyük ekonomik sıkıntıları yaşıyor. Petrosyan, Türkçeye çevrilmemiş olan çalışmasında, bir yandan, Sovyet uzmanlarının Kemalist Historiagraphia'yı izleme eğiliminin bir gereği olarak, «çağdaş Türk tarihçisi Uluğ İğdemir, gizli örgüt üyeleri hakkındaki iddianame de dahil, kaynakların incelemesine dayanarak, bu bakış açısını, (Kuleli Olayı'nın ilerici olduğu görüşünü, y.k.) reddediyor» (*); diğer yandan da, Rusya arşivlerine dayanarak (**) Kuleli Olayı döneminde İstanbul ve Türkiye'de halk arasında geniş bir rahatsızlık bulunduğunu gösteriyor. Petrosyan, Merkezi Savaş Tarihi Arşivi'nde bulunan raporlara göre, Rusya'nın İstanbul Askeri Temsilcisi Kaptan Frankini'nin Haziran 1860 tarihinde, başkent halkının sultana ve vekillerine karşı büyük bir hoşnutsuzluk duyduğunu «iki birliğin karışıklık

---

(*) Yu. A. Petrosyan, ibid., s. 25.

(**) Türk tarihinin Orta Asya bölümü için Çin kaynaklarını kullanabilmek, özellikle on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl için Rusya arşivlerinden yararlanabilmek, son derece değerli bilgiler ortaya çıkarabiliyor.

halinde müdahale etmeme kararı aldığını» (*) bildirdiğini yazıyor. Petrasyon, yine 1860 yılları ortasında, fiyat artışları yüzünden çalkalanmalar olduğunu ve ihtilâl tehditlerinin yapıldığını, arşivlere dayanarak, kaydediyor.

Rusya Büyükelçisi, Petrosyan'a gönderilen raporları özetliyor, 1867 yılındaki çok güçlü hoşnutsuzluklar yüzünden hükümetin, yeni borçlanma yaparak, memur maaşlarını cari ay içinde ödemek zorunda kaldığını, normal zamanlarda yılın yarısı geçmeden maaşların ödenmediğini bildiriyor. Başka kaynaklarda, bu arada A. Duvelay'in Türkiye Maliye Tarihi, bu dönemi ciddi ekonomik bunalım yılları olarak niteliyor.

Böylece Kuleli Vakası'nın içine oturtulabileceği çerçeve ortaya çıkmış oluyor. Kuleli Vakasına, ilerici renk vermek için, mutlaka laik bir ton aramak, bu dönemi ve Tanzimat'tan beri yaşanan ayrışmaları bilmemek demektir. Bir ülkede profesör olarak yalnızca, medrese müderrisi ve üniversite öğrencisi olarak yalnızca softa varsa ve generaller, subaylar, memurlar, öğrenciler, öğretim üyeleri bir cemiyette bir araya geleceklerse, burada medrese müderrisi ve softa olur, profesör veya üniversite öğrencisi ithali mümkün değil.

Kuleli Vakası, liderinin Şeyh Ahmet ve üyelerinin bir bölümünün softa olması nedeniyle, ilk örnek olma niteliğini kaybetmiyor. Belki de bu nedenle, tarihsel örnek olma değeri artıyor. 1859 Kuleli mahkemelerinde kâtip olan Mithat Efendi'nin 1876 tarihli Birinci Meşrutiyet Hareketi'nde lider Mithat Paşa olması da, bir rastlantıdan çok bir gelişmeyi gösteriyor.

(*) Yu. A. Petrosyan, op. cit., s. 26.

sahip bulunuyordu». 1865 tarihli Yeni Osmanlı Cemiyetl'nin en önde gelen isimlerinden Ebüzziya, Şuray-ı Dev-

leti, yasama yetkileri olan bir meclis olarak görüyor.

Taşrada vilâyetler için «umumî meclis» ve merkezde «Şuray-ı Devlet» aşamaları arkada bırakıldıktan sonra, eğer Mithat'ın kişisel karyeri izlenecek olursa, sıra ülke düzeyinde «Meclis-i Umumî» kurulmasındadır. Bunda kuşku yok; ama nasıl? Aslında zaman zaman «nasıl» sorusu, «ne» sorusundan çok daha yol açıcı oluyor.

Bu soruya, «nasıl» sorusuna ayrıntılı cevap vermek durumundayım. Çünkü Mithat ve Mithat dolayısıyla Türk aydın tarihi ile ilgili olarak geliştirdiğim tezlerin inandırıcı olabilmesi için, bu sorunun, ayrıntılı bir biçimde karşılığını bulması gerekiyor. Bunun için de, zaman zaman gerçek yaşamdan daha gerçek olan, roman'dan bir aktarma ile başlıyorum. Aktarma yaptığım roman Mahur Beste ve aktarma şöyle: «O zamanların İstanbul'unda Medrese, icabında Saray'a veya Babıâli'ye karşı kullanılabilecek büyük bir kuvvet unsuru idi. İkinci Mahmut devrinde adı bile geçmeyen 'Talebe-i Ulûm', Tanzimat'tan sonra Saray'ın, vezirlerin sık sık müracaat ettikleri, kâh İstanbul efkâr-ı umumiyesini avlamak için, kâh ferdî siyasetlerini zorla terviç ettirmek için harekete getirdikleri bir muvazene âmili olmuştu. Abdülâziz devrinin sonlarında ise adeta devlet hayatını kendiliğinden kontrol eder bir hale gelmişti. Onun için Paşaların çoğu bu kuvveti kullanmak, kendi aleyhinde yahut Devlet aleyhinde harekete geçmemesi için onu tutmak zorunda kalıyordu»[38]. Mahur Beste romanının «Garip Bir İhtilâlci» bölümünden aldığım bu parağraf (*) Aziz saltanatının sonlarına doğru Türk siyasî hayatında yeni bir aktörün belirdiğini anlatıyor.

Mithat, Türk aydın tarihinde, üniversite öğrencisini belli bir siyasal amaç için, ilk kez seferber edebilen örgütçüdür. 1859 tarihinde bir deneme için bir araya gelenler, henüz teşebbüse bile geçmeden yakalandılar ve Kuleli'de yargılandılar. 1859 tarihinde Kuleli'de yargılama

---

(*) «Devlet dizgini Âli Paşa'nın sıkı ellerinden çıkınca İstanbul'un iç hayatına Medrese hâkim olmuştu.»
A. Hamdi Tanpınar, Mahur Beste, s. 98.

kurulunda kâtip olarak görev yapan Mithat Efendi, 1876 yılında Mithat Paşa olarak, medrese öğrencisini harekete geçirdi ve belli bir sonuca ulaştı.

1876 yılı Mayıs ayı İstanbul'da büyük heyecan ve olaylar için başlıyor. Uzun yıllar Türkiye'de yaşamış bir Amerikalı, İstanbul'dan yazdığı bir mektupta, Mayıs ayının ilk haftası için «geçen hafta, uzun ikametim sırasında görmediğim kadar çok heyecanlı ve korku verici idi» diye yazıyor[39]. Mayıs ayına girerken, başkentte sadrazam olarak Mahmut Nedim Paşa bulunuyor ve askerlerin çoğunun Balkanlara gönderilmiş olduğu kaydediliyor. Mahmut Nedim Paşa, halk arasında bile, Rusya elçisi İgnatiyef'e yakınlığı nedeniyle, Mahmut Nedimof olarak çağrılıyor.

Mayıs ayının ilk haftasından itibaren İstanbul medreselerinde softalar arasında tam bir kaynaşma başlıyor. Softalar, belli başlı iki tür istekle ortaya çıkıyorlar. Bunlardan birisi, Balkanlardaki isyanların, her ne pahasına olursa olsun bastırılması; hükümetin Rusya'ya ödün veren politikasına son verilmesi oluyor. İkincisi Şeyhülislâm Hasan Fehim Efendi'nin ulemanın emekliliği için gerekli süreyi 20 yıla çıkarma ve medreselerde öğretim kadrolarını daraltma kararının kaldırılması isteğinde somutlaşıyor.

Protestolarının ilk işareti olarak 9 Mayıs günü, Fatih camii medreselerinden 250 softa dersleri bırakma kararı aldı. Çok kısa bir zaman içinde 5000 softanın bir araya gelerek bir mitingi başlattıkları görüldü. Bugünden sonra başta Fatih, Süleymaniye ve Beyazid Camileri medreseleri olmak üzere diğer medrese softaları sürekli hareket ve miting haline geçtiler.

Yalnızca bununla yetinmediler. Öğrenciler hızla silâhlanmaya başladılar. O sırada Rusya'nın İstanbul'daki çok nüfuzlu Büyükelçisi olan Graf İgnatiyef, 1914 yılında İstoriçeskiy Vestnik'te çıkan 1875-1877 yıllarına ilişkin anılarında, softalara silâh ve para dağıtımını İngiliz hükümetinin yaptığını ileri sürdü[40]. Rusya Büyükelçisi'nin bu iddialarına karşılık, mitinglerde öğrenciler arasında,

Mahmut Nedim'in sadrazamlıkta kalması halinde Rusya askerlerinin İstanbul'a gelecekleri propaganda edildi. Kesinlikle bilinen ise İngiliz donanmasının, gerektiğinde İstanbul'a girmek üzere, 24 Mayıs'ta Beşike limanında demirlemesidir.

Bütün kaynaklar softaların miting ve silâhlanmasında doğrudan doğruya Mithat'ın eli bulunduğu konusunda en küçük bir kuşkuya bile yer bırakmıyorlar (*). Yu. Petrosyan, Rusya arşivlerine ve Rusya iddialarına dayanarak, 12 Mayıs mitinginden önce softalara 15 bin tüfek ve pistol dağıtılmış olduğunu yazıyor. Petrosyan, İngilizler'den ayrı olarak, Velîaht Murat Efendi'nin Grek Bankeri Hristaki'nin de softalara para dağıtmış olduğunu belirtiyor.

Softaların silâhlanmış olduğunda hiç bir tartışma yok; Abdurrahman Şeref Bey şunları yazıyor: «Kamu oyunun Mahmud Nedim Paşa'dan soğuması, onun kişiliğine karşı duyulan olumsuz duygu ve düşüncelerden doğan heyecandan ötürü günün birinde medrese öğrencileri camilerdeki dersleri tatil ederek silâhlı bir şekilde topluluk

---

(*) «Midhat was certainly in close touch with a number of the leading ulema and possibly with some students also.»
R. Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton University Press, 1963, s. 326.
Yu. A. Petrosyan, 'Novi Osmanii' i Bor'ba za Konstitutzyu 1876 g. v Turzii, Moskva, 1958. s. 87 ve sonrası.

Gerçekte Mithat'ın softalar ile bağlantısıyla ilgili olarak kuşku duymak için bir neden yok. Mithat'ın daha önce sadaretten ayrılışı «talebe-i ulûm» arasında büyük çalkantılara yol açıyor. Görgü tanığı Ebüzziya kaydediyor:

«Neticede bu sadaret değişikliği, her biri birer koskocaman yurt severlik örneği Rumelili 'Talebe-i Ulûm'un son derece heyecanlanmasına yol açtı. Bereket versin, öğrencilerin çoğu 'şühur-u sülse' (üç aylık taşrada çalışma, y.k.) dolayısıyla vilâyetlere dağılmış olduğundan, üç sene sonra Mahmud Nedim Paşa'nın azlinde gösterdikleri nümayiş, daha o zaman meydana gelebilirdi.»

Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi İkinci Cilt, İstanbul, 1973, s. 168.

halinde Babıali'ye saldırdılar. Bu ortalığı karıştırıcı davranış özellikle düzenlenmişti»[41]. Bu, 12 Mayıs tarihinde oldu. Softalar Babıali'de, «Sadrazamla Şeyhülislâmı istemeyüz!» diye sürekli sloğan attılar (*). Gece Babıali'den ayrılmadılar.

Olaylar burada durmuyor; öğrencilerin aktif olarak harekete getirilmesiyle Mithat, önce Aziz'i ve sonra da onun yerine tahta çıkardığı Murat'ı tahttan indiriyor. Ancak bunlardan önce Mithat'ın, öğrencilerden başka hangi güçleri harekete geçirdiğini veya beraber hareket ettiğini görmek gerekiyor.

Sadece softalarla değil seçkin aydınlarla, bundan da öte seçkin aydın mayası sezdiği gençlerle yakın ilişki içinde bulunmaya özen gösterdiği anlaşılıyor. Seçkin aydın mayası görüp de elinden tuttuklarının bir örneği, Ahmet Mithat Efendi, biliniyor. Ahmet Mithat Efendi'nin so-

---

(*) Buradaki çözümlemeyle karşılaştırılması için Tarih Kurumu Başkanı Profesör Enver Ziya Karal'ın yazdıklarını aktarıyorum:

«Kanun-ı esasi programı ile ortaya çıkmış olan Genç Osmanlılar Cemiyeti henüz tesirsiz bir teşekküldü. Ordunun yüksek komuta mevkiinde bulunan kimseler de henüz bir hükümet darbesi yapacak düşüncede insanlar değildi. Tek çıkar yol, büyük bir halk nümayişi ile padişah üzerinde tesir yapmaktı.»

«Halkı böyle bir nümayişe hazırlamak kolay değildi. Fakat medrese talebeleri ayaklandırıldığı takdirde halkın da kendiliğinden onlara iltihakı muhakkak idi. Mahmut Nedim Paşa'ya muhalif olan devlet adamları bu düşünce ile, medrese talebelerini ayaklanmaya teşvik ettiler.»

«Zaten bu sıralarda İstanbul medreselerinde bulunan talebenin çoğu ve belki hepsi Rumeli ahalisinden olması ile bunların memleketlerinden aldıkları haberlerde, kiminin annesi ve babası veya yakını ve akrabası Bulgarlar tarafından idam olunmuş ve kiminin malları yağma edilmiş olduğu veyahut halleri muhatara ve tehlikede bulunduğuna dair feci ve müthiş almalariyle böyle bir teşvike de müsait bulunuyorlardı.»

«11 Mayıs 1876 günü, Fatih, Bayezit ve Süleymaniye medreselerindeki talebeler derslerini paydos ederek ayaklandılar.»

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Yedinci Cilt, Ankara, 1977, s. 102.

nunda, bir dönek ve nankör olması Mithat Paşa'nın bu özelliğini silmeye yetmez, gençlerle ve aydın adaylarıyla çalışma yolunu seçenler, fire vermeye, önceden razı olmak durumundalar. Yetiştirme ve birlikte hareket etmede, hiç bir zaman, bire-bir verim gerçekleştirilemiyor.

Başka örnekler bulunabiliyor. Üstelik Mithat Paşa ile ilgili hiç bir yanı olmayan, Abdülhak Şinasi'nin Müzelerimiz ve Hamdi Bey başlıklı, 1934 tarihli kısa dergi incelemesinde, şunlar yazıyor: «Bağdat Valisi Mithat Paşa memuriyetine giderken, yanında çok istidatlı, yeni fikirli ve hürriyetperver gençler götürüyordu. Meselâ Ahmet Mithat Efendi ve sonraları Paşa olan Raif Efendi gibi. Ve onlarla birlikte, Paris'te tahsilini bitirmiş iyi Fransızca bilen, güzel sanatları seven Osman Hamdi Beyi de yanına aldı. Hamdi Bey'in vazifesi, Umuru Ecnebiye müdürlüğü idi»[42]. Sonraları Türk müzeciliğinin temellerini atacak olan Hamdi Bey, Mithat'ın yanında işe başladı.

Mithat Paşa, aydın adaylarını denemede, başka işlerinde olduğu gibi, cesaretle hareket ediyor. Genç Ekrem, daha sonraki yılların ünlü Recaizade Ekrem'i olmadan önce, zamanın gençlerine ortak bir merakla edebiyat ve şiirle meşgul oluyor. Bir yetişme yolu olarak Hariciye Kalemi'ne, kuşkusuz maaşsız olarak, devam ediyor. Kemal ile tanışıyor, Tasvir-i Efkâr'a yazmaya başlıyor, altı yüz kuruş ile Maliye esham kalemine tayin oluyor. Ancak mümkündür, Kemal ile tanışması, Mithat Paşa'nın ilgisine neden oluyor; Şuray-ı Devlet Reisi Mithat Paşa, 23 yaşındaki edebiyat heveslisi Ekrem'i otuz altın maaşla Şura-yı Devlet'e tayin ediyor.

Mithat'ın iki eşi var; ikinci karısı Şehriban Hanım'dan oğlu Ali Haydar Mithat var. Şehriban Hanım, oğlu Ali Haydar Mithat'a naklediyor: «Pederinin, hemen her akşam denecek derecede müdavim bulunanlar arasında, en sevdiği, Namık Kemal olduğundan, gece, konağında kaldığı zaman ona istisnai bir surette haremle selâmlık arasında bir oda tayin etmişti» (*). Kemal, gençler arasında

(*) Şehriban Hanım'ın anlattıklarının bundan sonraki

Mithat'ın en çok tuttuğu; Mithat da Kemal'in her zaman sevdiği, deyim uygunsa, bir mücadele önderi oluyor.

Yalnızca Kemal ile değil tüm Genç Osmanlılar ile ve bu arada Ziya ile Mithat, bir mücadele birliği içindeydiler. Bunlar kanalıyla Mithat, en parlak ve en etkili aydın kadrosunun nabzını elinde tutuyordu; bunların görüşlerini alabiliyordu. Görüş almak, sadece bir aydın sohbeti düzeyinde kalmıyordu; Mithat ile aydınlar, bir uygulayıcı bulmuş oluyorlardı.

Önemli komisyonlarda beraber çalıştılar. Şuray-ı Devlet'in kuruluşunu birlikte geliştirdiler. Beraberce geliştirdikleri düşüncelerin bir bölümünü uygulamaya koyabildiler, koyamadıkları da oldu.

Başaramadıkları arasında, yalnız güvenilir fakat tek bir kaynak kaydediyor, şu var: «Ziya ve Kemal Beyler'le diğer zatların bir encümen teşkiliyle riyasetini Mithat Paşa'ya tevdi ederek yazmağa başladıkları ve padişahın 'Fransa'daki Komün Askerine' benzettiği millî askerin, Mithat Paşa'yı konağına gidip alkışlamaları ve paşanın muhalifleri tarafından vesile ile envai mefasidde bulunulması, padişahın vesvesesini büsbütün tahrik ettiğinden millî asker ve onu teşkil eden encümen ilga olundu»[43]. Öyle anlaşılıyor, «Asakir-i Milliye» için asker kaydı yapılmıştır; çünkü aynı kaynak şöyle devam ediyor: «Gönüllü asker olmak arzu edenlerin daire-i askeriyeye müracaat etmeleri ilân edildi». Bu ilâna karşılık «Millî Asker» bunu kabul etmiyor ve sorun çıkarıyorlar: «Millî asker kaydolunan gençler, ilgayı ve gönüllü asker keyfiyetini kabul etmiyerek Mithat Paşa'ya şikâyet eylediler. Kemal Bey, hal'ı ima ettiği ve Ziya Beyle birlikte padişah aleyhine idare-i mekal eylemekte oldukları (padişah aley-

---

bölümü son derece canlı ve «insanî»: «Avizelerin mumları yanmakta olduğundan, gece, merakımdan gidip, Yahya Bey'in ne yaptığını görmek isterdim; anahtar deliğinden baktım. Gördüm ki, yatağında başı açık, elinde kâğıt kalem, muttasıl birşeyler yazıyor ve arada sırada yatağından fırlayıp geziniyor ve masa üzerindeki şişeden içiyor.»

(M.C. Kuntay, Namık Kemal, İkinci Cilt İkinci Kısım, İstanbul, 1956, s. 615-616.

hine konuştukları y.k.) ihbar olunması üzerine bunların taşrada birer memuriyete irade ve sadrıazam müahaza edildi». Öyle görünüyor, Mithat'ın birlikte olduğu aydınlarla beraber planladıkları, ancak başarısızlıkla karşılaştıkları «Millî Asker» projesi, Kemal ile Ziya için bir sürgün nedeni oluyor.

Ordu, Mithat'ın en az güçlü olduğu örgütlü gücü oluşturuyor; bu yüzden 1876 Anayasa Darbesi'ni örgütlerken, ilerici bir kişiliğe sahip olmayan, buna karşılık Ordu içinde prestij sahibi Serasker, şimdiki millî savunma bakanı ile genel kurmay başkanının ortak görev ve yetkilerine sahip kimse, Hüseyin Avni Paşa ile işbirliği yapma yolunu seçiyor.

Fakat bu noktaya henüz zaman var. Burada söylenecek olan şu: Bir Osmanlı yenilikçisi için mücadele arkadaşı, mücadele içinde sık sık ortaya çıkabilen pazarlıklarda her zaman karşı tarafa verilebilecek bir kozdur. Mithat, bu tür bir Osmanlı yenilikçisinin bütün özelliklerini taşıyor ve yine Mithat Cemal yazıyor: «Tuhaf tesadüftür: Hayatında üç defa sürgüne giden Kemal'in, iki sürülüşünde de adalet ejderi hükümettedir. Kemal, Gelibolu'ya sürgün mutasarrıf olarak giderken Mithat Paşa sadrazamdı, Magosa'ya sürülürken de Şura-yı Devlet Reisi ve sürüldükten sonra da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı»[44]. Mithat, en sevdiği mücadele arkadaşını, kendi iktidarında ve kendi eliyle sürgüne gönderebiliyor.

İlk sürgün gülünçlü ve acıklıdır: Yeni Osmanlı beş gencin sürgünü emredilince, «beş ihtilâlci» bir çare arıyorlar ve toplantı yapıyorlar. Bu sırada Mithat da başkentten uzaklaştırılmak amacıyla Edirne Valisi yapılıyor. Beş genç, Kemal, Ebüzziya ve diğerleri toplanıp sürgünden kurtulmanın çarelerini araştırırken, «Zabıta müfettişlerinden Fesçi Arif isminde birisi» bunların toplandıkları yere koşarak geliyor ve «merdivenleri ikişer üçer basamak birden çıkarak 'Müjde! Mithat Paşa sadrazam oldu' diyerek kendisini odaya» atıyor[45]. Bunları, bu beş kişilik toplantıda bulunan, beş kişiden birisi Ebüzziya Tevfik yazıyor. Ancak beş genç, haberi getiren Fesçi Arif'e

ve getirdiği habere güvenmiyorlar; Fesçi Arif, Mithat Paşa'nın konağını gözetlemekle görevli istihbarat memurudur. Türkiye'de yenilik hareketlerinin başında herkes herkesi biliyor ve Fesçi üzerinde uygulanan operasyonlar sonucu, gelen haberin doğru olduğunu anlıyorlar.

Seviniyorlar; Mithat Paşa'nın konağına koşuyorlar. Mithat Paşa, gençlere, «Sizi kurtarmak için sadrazam olduk» diyor. Gençlerin sevinçleri artıyor. Mithat, mutlaka yapılması gereken ve yöntemi kesinlikle belli bir törenle, sadrazam oluyor. Ebüzziya, bu törendeki genel heyecanı anlatacak söz bulamıyor: «Sirkeci'den Babıali'ye ulaşan caddenin o günkü kalabalığı denebilir ki İstanbul'da hiç bir vakit görülmemiştir. Binlerce 'Talebe-i Ulûm' binlerce gayr-i müslim mekteplerin talebeleri, öğretmenleri ile beraber yer almış ve Babıali'ye kadar bir tarafı halk, diğer tarafı iki sıradan kurulu asker saflarının arası, ancak bir atlı geçecek kadar daralmıştı». Bu büyük heyecanı, beş genç de yaşıyor.

Kişisel sevinç bu kadar sürüyor ve yine Ebüzziya yazıyor: «Mithat Paşa, Kemal'in Gelibolu'ya bir an evvel gitmesine lüzum görmekte idi. Şurası muhakkaktır ki bu lüzuma inanmamakla beraber, etrafında bulunanlardan bazı yakınlarının hiç bir maksad gütmeden ettikleri ısrarlarına boyun eğmiştir, yahut etmeği lüzumlu saymıştır». Ebüzziya'nın bu sözleri hem bir tarihsel olayı yansıtıyor ve hem de, bir tür haklı gösterme girişimini içeriyor.

Bu, anlaşılabilir bir durum: Aydınlar ve Mithat birbirine mahkûm görünüyorlar. Tarihsel yazgıları beraber bağlanmış; bu nedenle sık sık hayal kırıklığına uğrasalar bile birbirlerinden mesafeyi uzak tutmamağa özen gösteriyorlar. Her zaman daha sevecen olan Kemal'e karşın daima hesaplı hareket eden Ziya, Mithat'a «korkak» diyor. Ziya, Kemal'den farklı olarak Mithat'ın Kanun-ı Esasî maddeleri arasına, Sultan'ın yargılama olmadan bir kimseyi, yurt dışı da dahil, sürme yetkisi veren ünlü 113. üncü maddeyi kabul etmesini hiç affetmiyor. Ancak Ziya, «rahat durmayıp devlete hizmet etti» diyerek, belki de

Mithat için, en uygun ve en can alıcı değerlendirmeyi yapmış oluyor.

Kişiliği ortaya çıkmaya başlıyor. Tarihinin ve koşullarının ürünü; bunların kişiliğine yansımış olduğunu düşünebiliyorum. Yalnız; belki de, tarihin mutlak başarıyı yazmadığı, tüm yenilikçiler türünden, yalnızdı. Rumeli vilâyetlerinde yaptıkları, özellikle Rumeli kökenli öğrenciler ve müslüman olmayanlar arasında büyük bir popülarite ile bağlılık doğurabilmiş görünüyor. Bağdat Valiliğinin hiç bir olumlu destek getirmediği anlaşılıyor; Araplar, Balkan toplulukları kadar kapitalistleşmemiş olduklarından, Mithat'a bağlanmak gereğini duymadılar.

Bunun dışında bir de aydın desteği var. Aydınlar, Ziya'nın ağzından, kendi uygulayıcıları Mithat Paşa'yı «korkak» olarak niteliyor; Mithat da, daha sonra damadı Vefik Bey'in açıkladığına göre, bu Aydınlar Partisi'ne «çocuk, bunlar» gözüyle bakıyor. Ünlü 113 üncü maddenin kabulünü, bunu görüşen mecliste, bir tek dahi destekleyici olmadığını belirterek savunuyor. Doğru; yürütme içinde, bakanlar kurulunda, son derece yalnız.

Yalnız olduğu yürütme içinde güçlü olabilmek için halk desteğinin gerektiğini bildiği varsayılabilir. Öğrenciler ve aydınlar bunun kanalları olarak düşünülebilir. Böyle düşünmüş olsa bile Mithat'ın, içinde bulunduğu yalnızlık içinde zaman zaman kendisini koruma içgüdüsüyle, en yakın mücadele arkadaşlarını, rüzgâra tutulmuş gemideki yüklerin denize atılması türünden, feda etmek zorunda kaldığı görülüyor (*). Mithat'ın yaptığı bu işe, güç top-

---

(*) Mithat'ın ilk anayasaya koymaya razı olduğu ünlü 113 üncü madde, beklenildiği türden, ilk önce zamanın sadrazamına, Mithat Paşa'ya, uygulanıyor. Sadrazam, derhal İzzeddin Vapuru'na bindirilip yurt dışına gönderiliyor. Sultanın iradesini, Mithat'a, Sait Paşa bildiriyor; Sait Paşa, Kemal ile gizli cemiyet mensubu oldukları konusunda söylentilerden söz ediyor, gerisini anılarında Sait Paşa yazıyor:

Bunun üzerine Mithat Paşa «vallahi billahi benim bu cemiyetlerden haberim yok» diyor. Devam ediyor: «Allah bu çapkınların belâsını versün. Bu, Rusya parasiyle ve Halim Paşa'nın hurasıyla vücude gelmiş bir şeydir. Eğer beni buradan

lamak için korunma önlemi adı verilebilir; ancak daha çok bilinen adı, oportünizmdir.

Ünlü 113 üncü maddeli veya değil; Mithat bir anayasa ilânına ve bu anayasa ile halkın yönetime katılımını sağlayacak bir meclis toplamaya kararlı görünüyor. Sultan Aziz ise Şura-yı Devlet ve çeşitli anasırın Şuray-ı Devler içinde temsiliyle yetinmek istiyor. Bu durumda Mithat için yapılacak bir iş kalıyor: Sultan Aziz'i hal'etmek. Bunun yerine anayasa ve meclis-i umumî'ye söz veren Murad'ı tahta çıkarmak gerekiyor. Burada Genç Osmanlılar ile tam bir birlik var: Kemal ve arkadaşları da Murat ile çok yakın temas içindeler. Birinci kitapta yazıldı hatırlanacak, bu yakınlık nedeniyle sürgündeki Kemal'in ailesine, zaman zaman Şehzade Murat para yardımı yapıyor.

Yalnız artık bir sultan indirip diğerini çıkarmak söylendiği kadar kolay olmaktan çıkmış durumda. Çünkü üstünkörü tarih yazarlığının dikkatlerden kaçırdığı bir nokta şu; on dokuzuncu yüz yılda tahta bir istikrar gelmiştir. On dokuzuncu yüz yılın başında Mahmut'un Topkapı sarayının tavanından ve ölümden dönerek Osmanlı tahtına oturmasından 1876 yılına kadar bir sultan indirimi görülmedi.

---

tard ve tebid ederseniz alimallah memleket mahv olur. Beşikler körfezindeki donanma üç güne kadar buraya gelir. Bunlar iyi düşünülmelidir.»

Kendi sürgününü değil arkada kalan memleketi düşündüğü anlaşılıyor: «Eğer efendimizin bana emniyetleri yok ise beni mabeynde bir odada tevkif etsinler. Evime gitmeyeyim, sadaret işlerini burada görebilirim. Gerek burada ve gerek Avrupa'da memleketimizin bu müşkil zamanında işleri ben görürüm deyu bir hüsni zan hasıl olmuş olduğundan eğer buradan gidecek olur isem memleket alimallah biter.»

İbnülemin, Said Paşa'nın bu yazdıklarına, Mithat Paşa'nın sürülmesinden hemen sonra açılan Meclis-i Mebusan'da bir mebusun bile, «bu meclisi tesis için çalışan bir zatı bilmuhakeme kabahatı sabit olmadan nasıl tard olunuyor» sorusunu sormadığına işaret ediyor.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, Üçüncü Cüz, İstanbul, 1942, s. 363-365.

Ayrıca kendine güveni, zaman zaman bir şımarıklık düzeyine vardırsa da, Mithat Paşa'nın kendine güven duymasını haklı yapan zengin bir yönetim birikimi olduğunda kuşku olmamalı. Unutulmaya yüz tutmuş bir pratiği yeniden canlandırarak halkın, pehlivanlık veya horoz döğüştürmek türünden vulgar davranışları nedeniyle oldukça sevdiği, bir sultanı tahtından uzaklaştırabilmek için softaları seferber etmek ile aydın desteğinin yeterli olamayacağını, Mithat Paşa'nın değerlendirebildiğinden kuşku duymuyorum.

Mithat, yeni anayasanın ilânının önündeki engeli kaldırabilmek için, ordu ile işbirliği yapmak gereğini duyuyor. Ordu için, Mithat döneminin en prestijli isimlerinden birisi, daha önce sadrazamlık ve seraskerlik yapmış olan Hüseyin Avni Paşa'dır. Avni Paşa'nın kişiliği, diğer yandan, işbirliği yapacağı kimseleri titiz bir karakter sınamasından geçirmeyi yöntem saymayan Mithat Paşa için, oldukça elverişli görünüyor.

Hüseyin Avni Ispartalı; Gelendos köyünden «eşekçi» Ahmet'in oğlu olarak 1820 yılında dünyaya geliyor. 16 yaşında yazgısını denemek için İstanbul'a geliyor; Çorlulu Ali Paşa medresesinde müderris dayısının odasına yerleşiyor. Dayısının evleneceği tuttuğundan medreseden ayrılıyor, Hüseyin Avni de yurtsuz kalıyor. «Beş altı ay sonra dayısı evlenerek medreseyi terk ettiğinden nerede ikâmet, ne yolda hareket edeceğini tayin edemedi, tereddüt halinde kaldı. O sırada bir gün Süleymaniye'ye giderken Ispartalı Hafız İsmail Efendi'ye tesadüfle beş on gün evvel harbiye mektebine girdiğini öğrendi. Onunla birlikte mektebe girip kayd olundu»[16]. Böylece subay oldu.

Yükseldi. En yüksek post olan seraskerliğe kadar çıktı. Ancak babası türünden şehvete düşkün bir komutan olarak ün yaptı. Bu düşkünlüğünü başkentte bulunduğu zaman sultanın kadınlarına kadar yansıtabildi; XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali'nde yazıldığına göre «Hüseyin Avni Paşa, şehvete düşkün olduğundan padişah haremindeki kadınlara karşı ırz ve namusa dokunur bazı teşebbüslere cesaret ettiği Valide Sultan tarafından anla-

şılması üzerine»[17] Sultan Aziz tarafından görevden alındı ve Isparta'ya sürüldü. Hüseyin Avni, her kaynaktan anlaşıldığına göre, bu olaydan dolayı Sultan Aziz'i hiç bir zaman affetmedi.

Âli ve Fuad Paşalar'a «intisap» etmişti. Özgürlüklere ve meşrutî idareye hiç bir zaman sempati duymadı. Ancak seraskerlik de beraberinde olmak üzere geldiği sadrazamlık makamından Mahmut Nedim Paşa tarafından uzaklaştırılmasını da, sürekli bir Mahmut Paşa düşmanlığını canlı tutacak bir biçimde, hiç unutmadı. Sultan Aziz ve Mahmud Nedim Paşa'ya beslenen bu kin, Mithat Paşa açısından Hüseyin Avni'yi, bir süre kullanılabilir bir doğal müttefik durumuna getirdi.

O zamanın önde gelen paşalarının yazgısını paylaştı; sık sık önemli görevlere geldi, geldiği görevlerden azledildi. 1875 yılında Aydın Valisi olarak tayin olunca vilâyetin merkezi İzmir'de fazla kalmadı. Hasta olduğunu ve tedavi için Avrupa'ya gitmesi gerektiğini bildirerek hükümetten izin istedi. Mahmut Celâleddin Paşa'nın Mir'at-ı Hakikat'te yazdığına göre, Avrupa'da bazı önemli temaslarda bulundu: «İngiltere devletiyle olan münasebata, halisane riayet göstermeyüb Rusya devletini rıza etmek yolunu tutmasından dolayı Sultan Abdülâziz hakkında İngilterece hoşnutsuzluk mahsus ve Avrupa siyahatinde Murad Efendi'nin etvaru küftarı İngilizlerin mehabbetlerini celb eylediği kendince malûm olmağla Londra'da bazı vükelâ ve kübera ile mahremane görüştü. Padişahın hal'iyle veliyiahdın iclâsı İngilterece hüsn-i tesir edeceğini müeyyid sözler aldı»[18]. Hüseyin Avni, kısa Avrupa seyahatinde, Londra'da yetkililerle, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi konusunda görüşmeler yaptı ve anlaşmaya vardı.

İngiliz ilişkisi de, Mithat'ın Hüseyin Avni ile işbirliği yapmasını kolaylaştırıyor. 12 Mayıs 1876 tarihindeki softa mitingini izleyen günlerde sadrazam ve şeyhülislâm değişikliklerinin arkasından Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Aziz tarafından, yeniden seraskerliğe atanması geliyor. Tarihçi Cevdet Paşa, bu atamayla ilgili olarak, Sul-

tan Aziz'in en önemli hatalarından birisini yaptığını ve asıl fesat başını göreve getirdiğini yazıyor.

Azlz'in tahttan indirilip Murat'ın çıkarılması, Sultan Aziz'in üzüntüsünden intihar etmesi, Sultan Murad'ın deliliğinin tedavi edilememesi, Murad'ın tahttan indirilerek yerine Abdülhamid'in sultan yapılması, bu işbirliği sayesinde ve bu işbirliğine, daha az etkili olmakla birlikte, Rüşdü Paşa'nın da katılmasıyla, kısa zamanda ve birbirini izleyerek gerçekleşiyor. Rüşdü Paşa'dan sonra Mithat, beklenen bir biçimde, sadrazamlığa geliyor.

Mithat, zaman zaman, Meclis-i Vükelâ'yı kendi konağında toplantıya çağırıyor. Bazı bakanları bu toplantılara çağırmıyor; Boğaz'da oturduklarını belirterek zahmet etmemelerini istiyor. İçkili ve sohbetli geçen bu bakanlar kurulu toplantılarına çağrılmayan bakanlar pek gücenıyorlar, «Bizim yalnızca sahilhanemiz yok, İstanbul'da konağımız da var, orada kalırız» diyorlarsa da Mithat böyle bir ayırımı sürdürüyor.

Mithat Paşa'nın ikinci sadrazamlığı da pek çok kısa sürüyor. Konağında bir sınırlı bakanlar kurulu toplantısında, odaya birdenbire, yüzbaşı Çerkez Hasan giriyor. «Davranma Serasker» diyen Kolağası Hasan, önce revolverini Hüseyin Avni'nin üzerine boşaltıyor; sonra, kaçan seraskerin arkasından yetişerek, kamasıyla delik deşik ediyor. Bu arada dışişleri bakanını ve bir de koruma görevlisini öldürüyor. Sorgulamasında bunu Sultan Aziz'in intikamını almak için yaptığını belirtiyor. Çerkez Hasan bu düşüncede yalnız değil, Sultan Aziz'in intihar etmediğine ve Hüseyin Avni tarafından öldürüldüğüne inanıyor (*). Çerkez Hasan asılıyor.

Hüseyin Avni'nin öldürülmesi ile «fizik yasa» gücündeki Osmanlı düzeni kurallarından birisi, Sultan hal'eden vezirlerin mutlaka öldürülmesi ilkesi, yüzde elli oranında gerçekleşmiş oluyor. İki kez sultan indirmiş önde gelen iki paşadan birisi, normal olmayan bir yolla, yaşamını ta-

(*) Çerkez Hasan'ın mezarını Aziz'in annesi Pertevniyal Sultan yaptırıyor.

mamlıyor. Sıra diğerine, o zaman görülmeyen, ancak bugün bakıldığında kesin olan, Mithat Paşa'ya ve mutlaka geliyor. Ancak ne gariptir, bir tek kanıt olmamasına ve Cevdet Paşa türünden bir can düşmanının bile bir iz bulamamasına rağmen, Aziz'in intihar etmeyerek öldürüldüğüne inanılması türünden, birçok çevre ve bu arada geniş bir halk kütlesi, Hüseyin Avni'nin öldürülmesinde Mithat'ın aktif olarak rol oynamış olduğuna inanıyor (*). Olayın Mithat'ın evinde geçmesi ve Çerkez Hasan'ın Mithat'a bilinçli bir biçimde dokunmaması ve bunu sözle belli etmesi, böyle bir inancın doğuşunda etkili oluyor.

Sanki Mithat Paşa'nın Hüseyin Avni'nin öldürülmesinde eli olmamasına şaşılıyor! Kabul etmek gerek, kişiliğinden böyle bir işin içinde olması bekleniyor. Bu ifadeyi düzeltmem gerekiyor; kişiliğinin bir yanından bekleniyor.

Kişiliğinin iki yanını, bir zamanlar Mithat Paşa'nın yanında çalışmış olan, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet dönemlerinin Şair-i Azam'ı, Abdülhak Hamid, bir mektubunda şöyle çiziyor: «Müdahin, mürtekib, kâzib olmayan bir adev var ise odur. Kendini hiç bir memuriyette tutamayışı, o türlü sıfatlardan beri olduğundan ve hususiyle müdahene ve hatta hafifçe politika, mizacına mugayyeret ettiğindendir. Durup dururken galiz oluverir. Uluvvi

---

(*) İttihat ve Terakki'nin ünlü Teşkilât-ı Mahsusa'nın liderlerinden Hüsamettin Ertürk'ün anılarından aktarıyorum.

«Büyükbabam anlatırmış ki, halktan bir kısmı, Çerkez Hasan'ı, Serasker üzerine sevkedenlerden birisi de Mithat Paşa'dır, derlermiş. Halk arasında şöyle dedikodu yapılırmış. Bir kimse, hiç Mithat Paşa'dan yüz bulmasa, böyle elini kolunu sallayarak konağa gelir, ta üst kata çıkar, Meclis-i Vükelâ'nın toplandığı mahrem bir salona girebilir mi? Bu adam mecnun değilse, mükemmel bir plânın kahramanıdır. Esasen Mithat Paşa, bu müstebit ruhlu zalim Seraskeri hiç sevmezdi. Ondan kurtulmak ancak bu suretle kabil olmuştur.» Hüsamettin Ertürk, büyük babasının naklettiği bu kurama, babasının eklemesini de ilâve ediyor: «Fakat babam bize kaç defa söylemiştir ki, dedeniz Rıdvan Efendi, buna asla inanmamıştı.»

Samih Nafiz Tansu, anlatan Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1969, s. 19.

cenabı görülmemiş derecede mükemmeldir» (*). Şair-i Azam'dan başka, kişiliğinin saf yanını, biyoğraf İbnülemin Mahmut Kemal İnal da kaydediyor. İbnülemin Mahmut Kemal, Mithat Paşa'yı, «içi dışına uygun safdil bir âdem» olarak anlatıyor.

İçi ve dışının bir olması, bir çok davranışına tepki toplamasına neden oluyor. Tepki, sürekli olarak kazanmak istediği kütleden de gelebiliyor; Meclis-i Vâlâ'da kadro indirimi nedeniyle bir odada işlerinden atılmayı bekleyen küçük kâtiplere, kapıdan başını uzatarak, «kurbanlık koyunlar, ne yapıyorsunuz?» diyebiliyor. Tepki, sürekli olarak çatıştığı yerde de doğabiliyor ve artıyor: Anayasa tasarısının konuşulduğu komisyonda Cevdet Efendi'nin anayasayı içeren görüşlerine «Avrupa kanunlarına senin aklın ermez» sözleriyle doğrudan cevap vermeyi deniyor. Bunlar kişiliğinin bir yanından yansıyan davranış örnekleri arasına giriyor.

Mithat Paşa'yı yakından tanıyan İbnülemin Mahmut Kemal'in babası Mehmet Emin Paşa, «ehliyet ve faaliyeti cümle nezdinde müsellem olmakla beraber kibir ve gururu da derece-i nihayede idi» değerlendirmesini yapıyor. Bu gurur bir yerde, genel olarak güce ve özel olarak bulunduğu görevlerin yetkilerine kıskançlıkla bağlılık biçiminde de ortaya çıkıyor. Bağdat Valiliğine atandığı zaman aynı zamanda kendisine verilen ordu komutanlığı görevi, Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından üzerinden alınınca derhal valilikten istifa ediyor. Ya da Sultan Abdülhamit'in ödeneğini usule göre kâğıt para yerine altınla ödeyen ve kendisine haber vermeden Hamid'e, Mehmet Zeki Pakalın'ın Maliye Teşkilâtı Tarihi'ne göre, «birkaç bin lira fazla para verdiği»[19] için, Sadrazam Mithat Paşa, Sultan Abdülhamit'e yazı yazarak kendi Maliye Na-

(*) Şair Abdülhak Hamid'in sözlerini, bugünkü dille, özetlemek gereğini duydum: Yaltaklanması, rüşvet türü kötü işleri, yalanı olmayan bir insan varsa işte odur. Hiç bir görevde uzunca süre kalamayışı, bu niteliklerin ve hatta hafif politik davranışın kişiliğine aykırı gelmesindendir. Durup dururken kaba oluveriyor. İnsanî yücelik yanı, görülmemiş ölçüde gelişmiştir.

zırı Galip Paşa'nın hemen görevden alınmasını isteyebiliyor. Kuşkusuz bu istek «Millî Asker» Projesi ve diğer nedenlerle birleşerek, kısa bir zaman içinde, Mithat'ın görevden uzaklaştırılmasına ve bu kez yurt dışına sürülmesine yol açıyor.

Bu, ikinci sadaret dönemine rastlar. Birinci sadaretinden uzaklaştırılmasının, ikincisinde olduğu gibi, çeşitli nedenleri vardır. Fransız İhtilâli'nin çok çeşitli düzeyde, ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenleri olduğu muhakkak; ancak Kraliçe Mari Antuanet'in özel davranışlarının da, aynı düzeyde olmasa bile, nedenler arasına girdiği bilinıyor. Birinci kez sadaretinde, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Ahmet Vefik Paşa'nın Paris sokaklarında yalnızca İmparator Üçüncü Napolyon'un binebildiği bir beyaz faytonla dolaşması türünden, Mithat Paşa'da Topkapı Sarayı'nın içinde önünde arkasında çavuşlar bulunduğu halde atla geziyor. Fakat Osmanlı sultanları, Bizans'tan aldıkları saray protokollarına pek sıkı bağlı olduklarından Sultan Aziz, sarayının içinde sadrazamının atla dolaşmasına çok alınıyor ve üzülüyor. Çünkü saray protokollerine göre saray içinde at üzerine yalnız sultan çıkabiliyor. Protokol bir yana, zaman zaman Mithat'ın cumhuriyet kuracağı söylentileri yayıldığı için Sultan Aziz'in üzüntüsü daha çok artıyor, Azlediyor.

«Sadrazam» Mithat Paşa deniyor; ancak birinci sadareti üç ay ve ikincisi üç aydan da kısa sürüyor. Ahmet Vefik Paşa'yı hatırlatıyor; Ahmet Vefik türünden görevde kalmak için fazla özenli davranmıyor. Yalnız Ahmet Vefik ile aralarındaki benzerlik buraya kadar geliyor; buradan sonra ayrılık başlıyor, ayrılık bir nitelik türüdür. Ahmet Vefik ne ölçüde gayr-ı ciddî ise Ahmet Mithat o ölçüde ciddîdir. Görevi, belli misyonlar için istiyor.

Yalnızca ve zaman zaman arkadaşlarını «feda» ederken fırsatçı davranmıyor, kendisine verilen görevleri de bir «fırsat» olarak ele alıyor. Başka türlü düşünülemez: İki kez ve toplam beş aydan kısa başbakanlık yapmış, maliye bakanlığı yapmamış bir yöneticinin heykelinin Ziraat Bankası'nın önüne dikilmesi ve Türkiye'nin bu en

köklü bankasının kendisine kurucu olarak Mithat Paşa'yı bulması, başka nasıl açıklanabilir? Mithat, Tuna'ya Vali atandığı zaman köy sandıkları kuruyor; bundan sonrasını, bir yabancının, Du Velay'ın, Türkiye Maliye Tarihi'nden okumak daha yararlı olabiliyor. «Hakikatte Ziraat Bankası'nın menşei 1864 senesidir. Bu tarihte Mithat Paşa Tuna Valisi idi»[50]. Alfred Du Velay, on dokuzuncu yüz yıl ve daha çok da yüz yılın ikinci yarısının maliye tarihi ile ilgili olarak yazıyor. «Mithat Paşa köy halkını tefecilerin elinden kurtarmak maksadiyle belediye sandıkları teşkiline ait bir nizamname projesini hükümetin tasvibine arzetti». Proje kabul gördü ve uygulamaya geçildi. Du Velay devam ediyor: «Bu sandıkların faaliyeti iyi neticeler verdiği cihetle üç sene sonra, yani 1866 da, Osmanlı Hükümeti, bütün vilâyetlerde bu nevi sandıkların tesisini emreden bir kanun çıkarmıştır». Mithat'ın Tuna'da başlattığı uygulama, Başkent'in kararıyla, bütün Osmanlı topraklarına yayılıyor. Burada da kalmıyor ve Du Velay tamamlıyor: «Mithat Paşa tarafından hazırlanan talimatnamelerin bir kopyasından ibaret olan bir kanun mucibince belediye sandıkları muamelâtı çiftçiye teminat, kıymetli eşya ve rehin mukabilinde ve nisbeten kısa bir müddet için ikrazlarda bulunmağa inhisar etmekte idi. Bu sandıklar bilâhare Ziraat Bankası'nı teşkil etmiştir». Buna bir nokta daha eklenmesi gerekiyor; Mithat'ın başlattığı uygulamada sandıkların çalışmalarını, müslim ve gayr-ı müslim halkın temsilcileri denetliyorlar (*). Mithat, müslim ve gayr-i müslim, halka güvenmeyi öğrenmiş görünüyor.

Tıpkı vilâyet yönetiminde olduğu gibi tefecilikte mü-

(*) Economiste Français gazetesi 12 Temmuz 1890 tarihli nüshasında şu haberi veriyor:

«Bugün olduğu gibi evvelce de tatbiki Nafia Nezaretine tevdi edilmiş olan 1867 talimatnamesi her sandığın idare ve murakebesini nahiye halkı tarafından intihap edilen (ikisi müslüman ve ikisi hıristiyan olmak üzere) dört azadan mürekkep bir hey'ete bırakmakta idi. Bu idarecilerin hizmet ve vazifeleri fahri idi.»

A. Du Velay, Türkiye Maliye Tarihi, Ankara, 1978, s. 125.

cadele ve kredi sistemini geliştirmede de, taşrada yaratacağı olumlu örneklere güveniyor. Yüz yıldan daha uzun bir zaman öncesinde olumlu bir kamu oyu'nun önemli bir güç olup olamayacağını denemiş oluyor. Gerçekten de güçlü bir kamu oyu yaratmış olduğunda en küçük bir bir kuşku görünmüyor. Halk arasında «millet kurtulursa Mithat Paşa yedinde (elinde, y.k.) kurtulur» sözü geçerli bir akçe durumuna geliyor.

Zavallı Mithat'ın güçlü bir kamu oyu ve örgütlenmemiş halk desteğini fazlaca abartmış olduğu anlaşılıyor. Kendine aşırı güveninde ve sürgün emrini tebliğe gelen Sait Paşa'ya söylediklerinde bu dayanaksız güvenin izlerini görmemek mümkün değil. Bunu da anlamak mümkün; yeniçeriliğe ve yeniçerilik görüntüsü arkasında esnafa dayanma dönemi sona erince, bir yandan yabancı elçiliklere ve bir yandan da sultana dayanma süreçlerini yaşamış olan Türk aydını, Mithat ile birlikte, yeniden halka, buna burjuvazi de denebilir, dayanmanın çocukluk dönemini yaşıyor. Mithat, henüz, bu dönemde kamu oyunun, bir caddenin tozları türünden her araba geçişte ve geçen arabanın hızına göre, şu veya bu yana savrulduğunu bilmiyor.

Kamu oyu desteği ve embriyonik, aynı anlama gelmek üzere güçsüz ve beraberce, örgütsüz, halk dayanağı Mithat'ın 1877 yılı Şubat ayında İzzettin Vapuru'na bindirilerek Türkiye dışına sürülmesini önleyemiyor. Yazgıları hayal kırıklığı olan Türk aydınları, bu arada Mithat, daha önce Kemal, bindirildikleri vapurun güvertesinde kendilerini kurtaracak halkı beklerken (*) yavaş yavaş İstanbul'un gözlerden kayboluşunu yaşıyorlar.

(*) Sovyetler Birliği'nde Türkolog Profesör Hamid Aliev, Rusya arşivlerine dayanarak, Mithat'ın sürülmesinden üç gün sonra, 8 Şubat 1876 tarihinde Yeni Osmanlıların büyük bir protesto mitingi düzenlediklerini yazıyor. Mithat'ın portresinin taşındığı mitingde, göstericiler, Mithat'ın geri getirilmesini ve «sultana yanlış bilgi verenler ile vatanın şerefli evlâdına küfredenlerin» cezalandırılmasını istiyorlar. Sultan, dağılmaları koşuluyla, göstericilerin dilekçesini alıyor; daha sonra kütlesel tutuklamalar yapılıyor.

Mithat, yalnızca, bir caddenin tozları türünden her araba geçişte ve arabanın süratine göre bir o yana bir bu yana uçuşan kamu oyu nedeniyle hayal kırıklığını tadmadı. Mithat, Düvel-i Muazzama'ya ve en önemlisi İngiliz desteğine güveniyordu. Kendi açısından böyle bir güvenin haklı dayanakları olduğu muhakkak. Çünkü Mithat, zamanın Avrupa stratejisi olan Rusya'nın gelişmesini durdurmak ve bu amaçla Türkiye'yi güçlendirmek politikasının uygulamaya konulmasında, Avrupa başkentleri için önemli bir isimdir. Nitekim bu önem, 5 Şubat 1877 tarihinde Mithat'ın sürgüne gönderilmesi kararı üzerine, Avrupa başkentlerinde ifade edilen üzüntülerle belli oluyor. Avusturya Macaristan İmparatoru'na Mithat'ın görevden alınarak sürgüne gönderildiği haberi verilince yerinden sıçrıyor, «Aman Allahım bu Türkler adam olmayacak!» diye bağırıyor. Paris'te M. Thiers de «sultan'ın en uslanmaz düşmanı bile böylesine şeytanî bir tavsiyede bulunamazdı» diyor. Hepsi üzülüyorlar ve üzüntülerini ifade ediyorlar (*). Mithat sürgüne gidiyor.

G.Z. Alicv, Turziya ve Period Pravleniya Mladoturok, Moskva, 1972, s. 37.

(*) Türkiye-Rusya Savaşı sırasında, Mithat'ın Avrupa'daki temaslarını izlediği anlaşılan Marx'ın, 31 Mayıs 1877 tarihinde Engels'e yazdığı mektupta ümit ifade ettiği görülüyor:

«Bana söylendiğine göre Mithat Paşa, burada, Türkiye'nin yazgısının bağlı olduğu Konstantinopol'deki hareketi hızlandırmak için bütün çabayı gösteriyor.»

K. Marks i F. Engels, Soçineniya XXIV üncü Cilt, s. 474.

Burada geliştirdiğim tezlere göre Türk tarihinin Türkçüleri hiç bir zaman özgürlükçe ve kökten yenilikçi olmadılar; bu yüzden Mithat'ı beğenmemeleri gerekiyor, beğenmiyorlar.

«Vakıa Mithat Paşa, isimleri yukarıda geçen iki vezirin (Âli ve Fuat, y.k.) bir dereceye kadar takipçisi idiyse de, Mithat'ın siyasî programı onlarınkine nispetle daha karışık ve pek gelip geçici olduğundan Mithat'ı izleyen şimdiki Genç Osmanlılar'ın programları ise hayli müphem bulunduğundan Osmanlı milleti teşkil-i hayalinin Fransa İmparatorluğu ile beraber ve onun gibi tekrar dirilmek üzere, öldüğüne hükm olunsa, hata edilmemiş olur, sanırım.»

Mithat'ı kurtarmaya Beşikler Körfezi'nde beklediğini söylediği İngiliz donanması da gelmiyor. Mithat'ın İngilizler ile ve İstanbul'daki Birleşik Krallık Büyükelçisi Henry Elliot ile çok yakın temaslar içinde olduğu biliniyor. Mithat Ailesi de İngiliz ilişkisini bir «Aile Arması» haline getiriyor. Mithat'ın oğlu Ali Haydar Mithat, daha sonraki yıllarda, İttihat ve Terakki içinde Birleşik Krallık aleyhine bir önergenin kabul edilmesi üzerine, İngilizlere sadakatini kanıtlamak için olmalı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifa ediyor. Mithat 19 Aralık 1876 tarihinde sadrazam olunca İstanbul'daki Büyükelçi Sir Henry, sevincini bildirdiği raporunda, Londra'ya, «önceleri hep Majestelerinin Hükümeti'nin tavsiyelerini izlemeyi isterdi» diye yazıyor. Bu kısa ve öğretici raporun aslını, metin-içi ek olarak, aktarıyorum.

Türk aydını bir paşaya intisap ederek gelişiyor ve bilincinde değil ama, bir dayanak buluyor; bu sistem, Osmanlı Paşaları için, bir devlete intisap biçimini alıyor ve sürüyor. Bu çalışmanın kapsamı içine giren, sivrilmiş olan ya da sivrilmek isteyen paşalar içinde, bu sürecin dışında kalan yok.

Böyle bir sistemin başlatıcısının, her zaman, Avrupa devletleri olduğunu söylemek, işi çok basite almak ve her basite alışta olduğu türden, kendi kendini aldatmak demek oluyor. Çok zaman başlatıcısı, paşanın kendisidir. Hüseyin Avni Paşa, hastalığını bahane ederek Avrupa'ya gitti ve İngilizler ile temas etti. Anlaştı. Bir anlamda İngiltere'ye intisap etti.

Her paşa bir büyük devlete ve bu büyük devletin başkentteki büyükelçisine intisap ederken Mahmut Nedim Paşa'nın bir fırıldak kişilikle bir devletten diğerine sıçradığı anlaşılıyor. Daha gençliğinde, henüz Mahmut Nedim Bey iken, Reşit Paşa'ya ve İngilizci bilinen Büyük Reşit Paşa aracılığıyla zamanın İstanbul'undaki Birleşik Krallık Büyükelçisi Lord Stratford Canning'e bağlı oluşunu, Cevdet Paşa Tezakir'de yazıyor. Şöyle: «Mahmud Nedim

---

Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976, s. 21.

İNGİLİZ ELÇİSİ: «MİTHAT SÖZÜMÜZÜ DİNLER»

Sir Elliot to The Earl of Derby

Constantinople 19 th December 1876

MY LORD — Midhat Pasha has been appointed Grand Vizier in the place of Mehemet Rushdı Pasha. The importance of this appointment at this moment is very great. Mithat Pasha is beyond question the most energetic and liberal of the Turmish statesman, and a man of action, although his decisions are sometimes hasty.

He always advocated the equality of Mussulmans and Christians, and wishes for a constitutional contral over the power of the Grand Vizier as well as of the Sultan. He is opposed to centralisation, and in favour of giving the provincial populations, much control over their local affairs.

He has at times spoken strongly to me against the grant of special institutionn in the Slav Provinces; but he is a man who listens to argumant, and may perhaps, be brought to see the necessity of it under the present circumstances.

He is disliked by the old Mussulman Party, but is regarded as the hope of the Mussulman reformers and of the christians.

. . . . . .

Blue Book, Turkey, 2 No. 105.

The Life of Mithat Pasna, A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder, Derived from Private Documents and Reminiscences By His Son.

`Ali Haydar, Mithat Bey, London, 1903, s. 116-117.

He used formerly always to wish to follow the advice of Her Majesty's Government, but I am not aware what his feelings towards England are at this moment.

HENRY ELLIOT

Bey Reşid Paşa'ya mensup olduğu cihetle Canning'e temellük etmekte olduğu halde Rıza ve Safveti Paşalar vasıtalarıyle Fransa Sefaretine hoş görünmek isterdi»[61]. Nasıl korkak varsa, daha önce değinildi, derece derece korkanların yanında hiçkorkmaz da oluyorsa, İngilizlere intisap eden paşaların yanında, zamanında Türkiye ile güçlü ilişkileri olan diğer devlete, Rıza ve Safvet Paşaların yaptığı türden Fransa'ya, intisap edenler de bulunuyor.

Fakat Mahmut Nedim'in bu büyükelçileri gezmesi burada bitmiyor; halk arasında ve tarihte Nedimof ismini alacak bir biçimde, zamanın İstanbul'daki güçlü Rusya Büyükelçisi Graf İgnatief'e intisap etmekte karar kılıyor. Cevdet Paşa, Mahmut Nedim'in daha genç yıllarında «uzak devletlere dayanmaktan ise car-i mülâsık olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun uyuşup hoş geçinme evlâdır» görüşünü savunduğunu ve Rusya taraflısı olduğunun çok eskiden sezildiğini ekliyor (*). Mithat Paşa'nın kısa süre-

---

(*) Profesör Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu adına yayınlanan kitabında, bunu şöyle yazıyor: «Mahmut Nedim Paşa, Mahmut II'nin oğullarına 'Rusya ile katiyen harbe girmeyin. Çarla dost kalın ve barış içinde yaşayın. Çünkü herhangi bir devlet bize ateş ettiği vakit bir çok kurşunları isabet etmez. Halbuki Rusya ateş edince bütün kurşunlar imparatorluğumuza isabet eder' nasihatına dayandığını iddia ederek 'uzak' devletlerle dayanmaktan ise, komşu olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun uyuşup da hoş geçinmek evlâdır' demekte idi.»

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Yedinci Cilt, Ankara, 1977, s. 71.

Mahmut'un ve torunu Sultan Hamid'in Türkiye'nin kuzey komşusu ile dostluk yanlısı oldukları doğrudur. Son Os-

li sadarete geliş-gidiş yıllarında sadaretin en güçlü sahiplerinden birisi, Rusya yanlısı Mahmut Nedim oluyor.

Mahmut Nedim Paşa, Rusya yanlısı ve bu nedenle Mahmut Nedimof olarak tanınıyor. Ancak bilimde ve tarihte mutlaka Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gerekiyor. Bu yüzden, 1876 Mayıs ayında softalar mitingi ile görevden uzaklaştırılan Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın yaptığı bir işin yazılması gerekiyor. Türkiye Maliye Tarihi'nden aktarıyorum: «Düyun-u Umumiyenin ağır yükünü tahfif için çok şiddetli tedbirler alan Mahmut Nedim Paşa'dır»[52]. Mahmut Nedim'in almış olduğu ve hiç bir elçilikle görüşmeden ilân ettiği kararlar, elçiliklerde ve Avrupa borsalarında tek kelime ile «bomba» etkisi yaptı. Mahmut Nedim, artık bütçenin ödeyemez hale geldiği borç faizlerinin, beş yıl itibariyle yalnızca yarısını ödeyeceğini, faizlerin geriye kalan yarısı için yüzde beş faizle tahvil vereceğini ve «kuponların yarısını tenzil» edeceğini ilân etti. Bu, borçların bir kısmını ödemekten vazgeçmek anlamına geliyordu.

Protestolar başladı. Osmanlı bankasının iki direktörü hemen Babıali'ye protesto yazdılar ve şöyle bitirdiler: «Mektubumuza nihayet verirken, böyle bir tedbirin Devlet Bankası olmak sıfatiyle, Bankaya malûmat verilmeden alınmış olduğunu hayretle karşıladığımızı da ilâve ederiz.» Sonuç bölümü mektubun kibar yanlarından; içinde şunlar da var: «Hâdiseyi derhal komitelerimize bildirdik. Vahameti dolayısiyle hâdisenin komitelerimizin şiddetli tenkitlerini mucip olacağı şüphesizdir; bu tenkitleri ileride Hükümete bildirmek hakkını muhafaza ediyoruz. Yalnız şimdilik şunu söyliyelim ki, zannımıza göre tevlit edeceği neticeleri düşünmeksizin, ittihaz etmiş oldukları tedbirden dolayı Zat-ı Fahimaneleri nezdinde şiddetle protestoda bulunmağı kendimize vazife biliriz.»

---

manlı sultanları, Rusya ile yapılan üç savaşın, Kırım, 1877 ve Birinci Dünya Savaşı, sorumluluklarını hep vezirlerine, Reşit, Mithat ve Enver'e yüklemeye çalıştılar.

Cumhuriyet döneminde Kemalizm, Kuzey komşusu ile dostluk politikasını Mahmut ve Sultan Hamid'ten miras aldı.

Mahmut Nedim'in yaptığı, alacaklılara ve alacaklıların temsilcilerine danışmadan borç koşullarını, ödeme zamanını ve biçimini değiştirmek oluyor. Bunun Osmanlı istikrazlarına para yatırmış kimselerin çokluğu nedeniyle Avrupa borsalarında bir paniğe neden olduğunu düşünmek zor değil. Yatırımcılar faiz kuponlarının yarısından yoksun bırakılıyor.

Çeşitli kaynaklar Mithat'ın darbe sonrasında bu durumu, eski biçimine sokmaya söz verdiğini kaydediyorlar. Bunu pek doğal karşılıyorlar. Mithat'ın böyle bir söz verip vermediğinin araştırılması o kadar önemli değil; daha önemlisi, Mayıs 1876 mitingleri zamanında çalkantının nedenlerinin çok çeşitli olduğunun ortaya çıkmasıdır. Sultan Aziz ve sadrazamı Mahmut Nedim'e, olayların kendi akışı içinde, büyük bir muhalefet cephesi oluşmuş görünüyor.

Rusya'nın Beyrut Başkonsolosu, zamanında gönderdiği ve bugün Sovyetler Birliği'nde, AVPR, F Turyetzkiy stol, d. 2076, 1. 115, arşivlenmiş raporunda, Mahmut Nedim'in almış olduğu karar sonucu Beyrut ve Şam'da elinde Osmanlı kıymetli kâğıtları bulunan yatırımcıların milyonlarca lira kaybettiğini bildiriyor[53]. Bu, söylenmesi gerek, genel bir ekonomik bunalımı artırıcı nedenlerden yalnızca birisi oluyor.

Genel ekonomik bunalımda hükümetin iradî politikalarının etkisi çok. Bunlardan birisi, bütçenin sürekli açık vermesi ve tek önemli verginin âşar olması nedeniyle, 1874 yılında Hükümet'in âşar vergisi haddini dörtte bir oranında artırmasıdır. Bu, üç yıldır yaşanan kuraklığın arkasından tarımdaki rahatsızlığın daha da artmasına neden oldu. Tarım kesiminde köylülerin rahatsızlık ve hükümete karşı hoşnutsuzluğunun son derece arttığını gösteren bir sağlam kanıt var: Mahmut Nedim Hükümeti, 1875 yılı sonunda âşar vergisi oranına yapmış olduğu dörtte birlik eklemeyi geri almak zorunda kaldı.

Ancak rahatsızlık bir kez yaratılmıştır ve bunda yalnızca hükümetin politikaları rol oynamadı. Bu dönemle ilgili araştırma yapan gerek Sovyet ve gerekse Amerikan

Türkologlar 1873-1876 dönemini kapsayan çok büyük bir kıtlık yaşandığında birleşiyorlar. Yuriy Petrosyan, 1873 yazında başlayan kuraklığın Anadolu'nun Kuzey ve Orta bölgelerini, Kastamonu, Ankara, Kayseri vilâyetlerini tümüyle etkisi altına aldığını kaydediyor[54]. Rodoric Davidson ise son derece acıklı örnekler veriyor. Davidson, bu yıllarda, Kayseri bölgesinde «men starved in the streets and died Without burial»[55] diyor. İnsanların sokaklarda açlıktan ölmesi ve gömülmeden durması bir yana, açlıktan, insanların kırk gün önce ölmüş bir deveyi, Vali'nin emrine kârşın, gömmeyerek yediklerini ve bir bölümünün zehirlenerek öldüğünü de kaydediyor. Bu döneme ait Bulgar tarihleri de, Trakya'nın bu kıtlığın dışında kalmadığını gösteriyor.

Kıtlık, eski çağlarda ve on dokuzuncu yüz yılın Türkiye'nin eski çağı olduğu anlaşılıyor, kolerayı da beraberinde getiriyor. Rusya'nın Türkiye'de görev yapan diplomatları, bu dönemle ilgili olarak göndermiş oldukları raporlarında, Lübnan, Suriye ve Anadolu'nun çok büyük bir kolera salgını yaşadığını kaydediyor. 1875 yazında başlayan salgının Halep, Antep ve Urfa Vilâyetlerini altı ay kasıp kavurduğu belirtiliyor. AVPR'nin, Rusya Dış Politika Arşivi, Türkiye bölümü, bu dönemdeki Türk kolerası konusunda bir çok raporu içeriyor.

Sultan Aziz için, sanki bütün bunlar yetmiyormuş gibi, bu sırada Hükümet'e Berlin Memorandumu veriliyor. Marx, 28 Mayıs 1876 tarihinde Engels'e yazdığı mektupta, «üç imparatorun bu sert notasının verilmesi, görülecek, kriz yaratacak» diyor. 30 Mayıs 1876 tarihinde, başlarında okul komutanı Süleyman Paşa olmak üzere Harbiye öğrencileri harekete geçiyor. Taşkışla ve Gümüşsuyu barakalarındaki askerler de, İstanbul Komutanı Refik Paşa'nın komutasında, Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatıyor. Artık Aziz'in tahtta son günü gelmiştir.

Aydınlar Partisi'nin, darbeden önce Murat Efendi ile anlaşmış olduğu biliniyor. Murat Efendi, tahta, Aydınlar Partisi'ne ve bu arada Mithat'a bir Kanun-ı Esasî ilânına söz vermiş olduğu için çıkarılıyor. Tahta çıkıyor, ama, kendisi deli çıkıyor. Fakat özgürlük taahhüdüne bağlı ol-

duğu anlaşılıyor. Çünkü tahttan indirildikten ve deliliği arttıktan sonra bile tarihçi Abdurrahman Şeref Bey'in deli Murat'a su içiren sakaya dayanarak yazdığına göre, sürekli olarak «millete hürriyet verildi mi? Ben millete hürriyet isterim» diyerek, hürriyet'e ilgisini sürdürüyor.

«Ben millete hürriyet isterim» diyen Murat'ın deliliği ağır bastığından, saltanatı millete özgürlük vermeye yetmiyor. Bunun için Murat'ın indirilerek, yerine aklı başında ve özgürlük vaad eden Abdülhamid'in geçirilmesi gerekiyor. Fakat bu kez, yeni ve beklenmedik ihtimallere karşı, Aydınlar Partisi ve başta lideri Mithat gerekli önlemi almakta ihmal etmiyor.

Ortada iki kaynak var, daha doğrusu iki kaynaktan söz etme durumundayım. Bunlardan birisi, Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey imzasıyla ve 1903 yılında Londra'da yayınlanmış olan «The Life of Mithat Pasha», Mithat Paşa'nın Yaşamı, oluyor. Diğeri Sir Edwin Pears tarafından 1917 yılında ve yine Londra'da yayınlanan «Life of Abdul Hamid», Abdülhamid'in Yaşamı'dır. Bunların her ikisi de, Anayasa'nın ilânından en az bir yıl önce, zamanın Birleşik Krallık Büyükelçisi Sir Henry'nin, böyle bir girişimden haberdar olduğunu gösteriyor[56]. Her iki kaynak da, Sir Henry Elliot'a dayanıyor; Sir Henry, Mithat'ın önce en yüksek görevlerde bulunmuş bir kamu görevlisiyle, 1875 Aralık aylarının başlarında, kendisine haber ilettiğini ve bir kaç gün sonra şahsen gelerek bilgi verdiğini anlatıyor. Sir Henry, her iki kaynağa da kaynaklık eden ve Nineteenth Century Dergisi'nin Şubat 1898 sayısında çıkan yazısında Mithat'ın kendisiyle görüşmesi konusunda şunları yazıyor: «He (Midhat Pasha, y.k.) dwelt repeatedly on the value that the sympathy of the British nation would be to the reformers, and the manner in which his countrymen were now looking to England as the example they hoped to follow.» Mithat, İngilizlerin sempatisinin değeri ve Türk reformcularının İngiliz örneğini seçtiklerini anlatmak için dil dökmüş; öyle anlaşılıyor.

«Zavallı» Türk yenilikçileri, İngilizlerin, yenilikleri görmede, Fransızların duydukları heyecandan uzak olduk-

larını ve kendilerinin örnek alınmasına, daha sonraki yılların Amerikan görgüsüzleri türünden, pek de önem vermediklerini, bir türlü anlayamadılar. Bunu anlayamadıkları için Kanun-ı Esasî'nin ilânını, İngilizlerin başrol oynadıkları, İstanbul'daki Tersane Konferansı'na yetiştirmeye çalıştılar.

Bunun için de Murat'ın hızla indirilmesi ve Abdülhamid'in sultan yapılması gerekti. Mithat Paşa'nın oğlu, özel arşivlere de dayanarak yazdığını belirttiği kitabında, Mithat'ın Musluoğlu'nda Şehzade Hamid ile görüşerek şartları verdiğini ve anlaştıklarını yazıyor[57]. Buna göre Hamid tahta çıktığında, anayasa ilânını, devlet yönetiminde yalnızca yetkili ve sorumlu danışmanlarla çalışmayı, Kemal ile Ziya'yı özel kalemine ve Sadullah Bey'i de mabeyn kâtipliğine atamayı kabul ediyor. Mithat'ın, Hamid'in özel kalem müdürlüğü ile genel sekreterlik bürokrasisini kontrolunda tutmaya pek çok önem verdiği görülüyor. İki taraf, Hamid ve Mithat, birbirine hiç güvenmiyorlar ve güvenmediler.

Hamid, Sultan olur olmaz, Sadullah Bey'i değil, daha sonra Mithat'a sürgün emrini tebliğ edecek olan Said'i, mabeyn kâtibi yapıyor. Ancak Kanun-ı Esasî'den dönemiyor. Çünkü 1875 yılı sonunda İstanbul'da, genel olarak İstanbul Konferansı olarak bilinen ve fakat Kasımpaşa'da toplandığı için Tersane Konferansı adıyla da anılan Türkiye ile ilgili büyük devletlerin önemli toplantısı başlıyor. Konferans dış politika ile ilgili olmakla birlikte, Türkiye dış politika toplantılarına, iç politika ve reform düzenlemeleri sunma geleneğine burada da devam ediyor. Abdülhamid'in biyoğrafisini yazan Sir Edwin «Sultan bile tüm Avrupa'yı tatmin için birşeyler yapılması gerektiğini kabul ediyordu» diye yazıyor[58]. Bunu o kadar ters bir düşünce saymamak gerekiyor; Düvel-i Muazzama, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna ve Hersek için özel rejimler beklerken Türk yöneticileri, bunları, Türkiye'nin bütünü için daha yeni ve ileri bir düzenleme ile kandırmayı düşünüyorlar. Kanmıyorlar. Heyecanlanmıyorlar.

Tarihçi Abdürrahman Şeref, Kanun-ı Esasî'nin ilânı-

nı hatırlıyor; törende bulunmuş, yazıyor: «Kalabalık bir halk Hatt-ı Hümayun'un gelmesini beklemekteydiler. Hava yağmurluydu. Ben, törene erken gelenlerden biriydim ve kürsünün yanında duruyordum. Kalabalıktan ötürü itişip kakışmaktan ve şemsiyelerin çarpışmasından orada hazır bulunanlar bir hayli rahatsız oldular»[59]. Devam ediyor: «En sonunda Mabeyn Başkâtibi Said Bey Hatt-ı Hümayun'u getirdi ve Amedci Mahmud Celâleddin Bey de okudu. Onun ardından Mithat Paşa Tanrı'ya dua, Padişah'a teşekkür etti. Sesinin titremesi hâlâ kulaklarımdadır.»

Kanun-ı Esasî'nin ilânı atılan toplarla duyuruldu ve kutlandı. Gençlik yine büyük sevinç gösterdi; halkı harekete geçirdiler, toplu halde saraya giderek Sultan'a teşekkürlerini bağırdılar. Kuşkusuz, Mithat Paşa'nın konağına gitmeyi ve burada sloğan söylerken sultandan başlamayı ihmal etmediler; «yaşasın Abdülhamid, yaşasın Mithat Paşa» diye bağırdılar.

Kanun-ı Esasî, Türkiye'de ilk anayasa, 14 Aralık 1876 tarihinde ilân ediliyor. Aynı gün Kasımpaşa'da İstanbul Konferansı açılıyor. Kuşkusuz top sesleri Kasımpaşa'da da duyuluyor; atılan topların nedenini, Birleşik Krallık delegasyonunda bulunan Sir Henry gayet iyi biliyor. Anlatıyor; ayrıca Türk Hariciye Nazırı Safvet Paşa yaptığı konuşmada Kanun-ı Esasî'nin amacını ve içeriğini açıklamakta kusur etmiyor.

Kanun-ı Esasî'nin yarattığı tepkilerle ilgili olarak Abdürrahman Bey şunları yazıyor: «Kanun-ı Esasî'nin etkisi genellikle yurt içinde gençler ve iyi niyetli safdiller üzerinde görüldü. Ama dışarda ihtiyat ve kuşku ile karşılandı. Gorçakof, Osmanlı Devleti'nin bu yeni durumunu maymunu taklid olarak isimlendirmişti.»

Bu, tarihçinin yazdıklarıdır. Mithat Paşa, Konferans'tan dönen Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya ne dediklerini sorduğu zaman, «ne diyecekler, çocuk oyuncağı dediler» cevabını alıyor. Bu, Tanzimat'ı tekrarlamanın, Tanzimat'ın eksiğini gidermenin, imkânsız olduğunu gösteri-

yor? (*). Konferans 20 Ocak 1877 tarihinde, hiç bir sonuc vermeden kapanırken, Konferans'ın neden kapandığını resmen açıklayan Birleşik Krallık temsilcisi Lord Salisbury, Mithat Paşa'nın projesini açıktan açığa küçümsüyor.

İstanbul'da akdedilen devletler konferansı, ne bugünkü Hükümet'in uzlaşma niyetlerini tebit ve ne de onun merkezî idaresine müteallik ıslahat projelerini tescil için toplanmıştır. Bu konferansın vazifesi, isyan eden vilâyetlerde bir muhtariyet tesisi ve buralardaki fena idareye karşı ciddî teminat elde etmektir. Bu teminatın kabul olunmadığı usulü veçhile tesbit edildiği andan itibaren konferansın vazifesi bitmiş ve mevcudiyetinin sebebi kalmamıştır.» Bunları, kapanış gerekçesi olarak tutanaklara geçiren Lord Salisbury'ye, Mithat'ın ne Tuna'da örneğini verdiği yönetim ne de Konferans'a sunduğu yeni Anayasa yetmiyor.

Mithat'ın nihaî düşüşü başlıyor.

Abdülhamid

Sultan Hamid, en başta Mithat'ın eliyle ve Mithat'ın omuzuna basarak tahta çıktı. Mithat, daha önce, aynı el ve omuz ile, Hamid'in büyüğü Murad'ı tahta çıkarmıştı ve aynı el ve aynı omuzun yardımıyla, Murat tahtından olmuştu. Bu, yaklaşık yetmiş yıldır durdurulmuş olan bir dinamiğin yeniden başlaması oldu. Üstelik bu dinamik, sanki yetmiş yıllık statiğin intikamını alıyormuşca, birdenbire çok hızlı çalışmaya başladı.

(*) Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ı tamamlamak için yola çıkıyorlar ve Birinci Meşrutiyet'i gerçekleştiriyorlar. İttihat ve Terakki, Birinci Meşrutiyet'i tamamlamaya çalışıyor, İkinci Merutiyet'i yapıyor. Cumhuriyet'in böyle açık bir amacı yok Ancak 27 Mayıs, Kemalizm'i tamamlamak için yapılıyor. 12 Mart, 27 Mayıs'ı tamamlama çabaları içinde ortaya çıkıyor.

Tanzimat'çılar ise, sözcüklerin de dili var, isimler de birbirini izliyor, Nizam-ı Cedit'in eksiğini tamamlamak için çaba gösterirken Tanzimat'ı yapıyorlar.

Sultan Hamid, bütün saltanat döneminde, bu dinamiği, bir daha çalışmamak üzere durdurmayı en önemli amaçlarından birisi yaptı; durdurmak istediği dinamiğin aktörlerine yaşamı pişman etti, bu dinamiğin kurumlarını ya yıktı, ya karanlığa itti. Kendisine düşkün bir insandı (*) bunu sabırla yaptı.

Mithat'la başladı ve İngiltere ile devam etti.

Devam etmeden önce bir parantez açıp ve bu parantezin içine bir soru koymak gerek: Yeni bir Abdülhamid çözümlemesine gerek var mı? Bu sorunun, bir kez, son derece kategorik bir cevabı var: Bilim, problematiğini, yapay olarak almaz. Eğer bu olsaydı, bilim üzerine yoğunlaşacağı sorunları yapay olarak seçebilseydi, yurt dışı ve yurt içinde yapılan binlerce doktora çalışmasıyla bilim olurdu. Bilim, sorularını toplumun hareketinden alır; toplumun ilerlemesinin önündeki kaldırılabilir engeller, bilim adamının önüne, çözülebilir engeller olarak gelir.

Öyle görülüyor, Türkiye'de bir «yeni Abdülhamid» çö-

(*) Kendisine düşkün sözünü açmam gerekiyor; bir liderin kendisine düşkünlüğü sürekli aynaya bakıp bakmamasıyla ölçülmüyor. Hamid'in örneğini, en yakın görgü tanığından aktarıyorum:

«Hal'inden sonra kendisinin muhafızlığına tayin olunan bir zata şu sözleri söylediğini işitmiştim : — Benim ağzıma hiç bir dişçi eli girmemiştir.

O zat belki bu söze inanmamıştır; fakat bunun bir hakikat olduğunu ben beyan edebilirim. Bir gün huzur-u hümayuna girdiğimde Sultan Hamit bana henüz çıkarılmamış büyükçe bir diş ile kerpeten gösterdi ve benim kendi kendime bir diş çıkarıp çıkaramayacağımı sorduktan sonra ve bittabi menfi cevap aldıktan sonra,

— İşte ben bu kerpetenle bu kocaman dişi kendim çıkardım, dedi. Doğrusu bu yapılır şey değildi. Sultan Hamit'i bu tarzda harekete sevkeden sebep dişçi elinden iğrenmesi veya gayrisıhhi bir kerpetenin vereceği zarardan hazer etmesi mülâhazası değildi; her ne olursa olsun muhafaza-ı nefis endişesi idi. Ağız ile boğaz arasındaki kısa mesafe ve kerpetenin ucuna zehirli bir madde sürülebileceği ihtimali onu bu ihtiyatkârlığa sevkettiğine şüphe yoktu.»

Tahsin Paşa, Abdülhamit-Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1931, s. 156-157.

zümlemesinin zamanının geldiğini gösteren işaretler var. Yazılarında Kemalizm'in aşkın düşüncesini kurmaya özen gösteren Doğan Avcıoğlu, son zamanlarının kısa, ancak sırlı incelemelerinin birisinde, zaman zaman Kemalizm için bir alter ego düzeyine getirilen Abdülhamit hakkında şunları bıraktı: «Sultan Abdülhamit, gelenekçi ve islâmcı görünmekle birlikte, aslında Tanzimat döneminin yetiştirdiği Batılılaşmış Osmanlı prenslerinden biridir»[60]. Doğan Avcıoğlu, Hamid ile Mithat ve arkadaşları arasında ortak noktaları saptıyor: «Aslında Yeni Osmanlılar gibi Abdülhamit de, çöken imparatorluğu ayakta tutabilme ve yaşatabilme çabasındadır. Mithat Paşa ve arkadaşları, Anayasa ve Meşrutiyet ile bunun sağlanabileceği inancındadırlar. Daha gerçekçi ve tutarlı bir kişi olan Abdülhamit, bunun bir hayal olduğunu görür.» Abdülhamit'in «daha gerçekçi ve tutarlı bir kişi» olduğu düşüncesine katılmama imkân yok; sayfalar ilerledikçe belli olacak.

Türk biliminin, bu arada Türk tarih yorumunun, Osmanlı döneminin son kuşağı ile, aynı kuşak olan, Cumhuriyet döneminin ilk kuşağının etkisinden kurtuldukça, Hamit için daha doğru değerlendirmeler ortaya çıkacak. Bu değerlendirmelerin, Sultan Hamid'in insan ve aydın kişiliğini yok etmeye, insan yaratıcılığını ezmeye amansız kararlı bir yönetimin inatçı başı olduğu temel tezini değiştirmeyeceğini sanıyorum. Sultan Hamit'in bu bölümde yer alması da bu inanca dayanıyor. Ayrıca Sultan Hamid'i bu bölüme ben koymuyorum; kaçınılmaz olarak kendisi yerini alıyor. Çünkü başkaldıran'ın olabilmesi için bir ezenbaş olması gereklidir. Bu Hamit'tir. Sultan Hamit, Osmanlı düzeninin son ezenbaş'ıdır.

Buradaki «son» kelimesi de tartışma götürüyor; başkaldıran olmayınca ezenbaş'ı tanımlamak çok kolay olmuyor. Bir nokta açık olmalı: Başkaldıran da, ezenbaş da Tanzimat'ın çocuğudur. Nasıl Jöntürkler Tanzimat'ın çocuklarıysa, Hamid'de, Doğan Avcıoğlu'nun sözleriyle «Tanzimat döneminin yetiştirdiği Batılılaşmış Osmanlı Prensi» ve belki de prensler arasında en batılılısıdır.

Bilimsel geleneği olan ve olmayan toplum arasında,

ikincisinin daha çok tepkilerle yaşaması önemli bir ayrılık olarak duruyor. Tepkiler, bilimsel birikimin sığlığında, bir zaman, tarihin günah keçisi haline getirilmiş bazı aktörleri, bir süre sonra, tarihin tozlu sayfalarından çıkarıp tarihin kurtarıcısı olarak sunmak biçimini de alıyor. Hamit konusunda böylesine bir tahtaravelli oyunundan çekinmek ve bunun için önceden uyarıcı olmak gerekiyor.

Yirminci yüz yılın başında, ünlü Üç Tarz-ı Siyaset incelemesinde Yusuf Akçura, zamanına göre cesaretle, Abdülhamit için, «Genç Osmanlıların amansızca karşısında olmakla beraber, bir dereceye kadar onların siyasetinin talebesidir»[61] değerlendirmesini yapıyor. Akçora, zamanındaki ve sonraki bir çok «sosyoloğu» kıskandırabilecek bir soyutlama yapabiliyor.

Bu soyutlama, kuşkusuz, Akçura'nın dünya görüşünün damgasını ve bu yüzden de yanıltıcı eksikliğini taşıyor. Burada bir kez daha tekrarlanması gerekiyor; Türkçüler hiç bir zaman özgürlükçü ve kökten yenilikçi olmadılar. Yusuf Akçura, önde gelen bir Türkçü olduğu için, özgürlük kavgasını ve kökten yenilikçiliği hiç anlayamadı. Bu nedenle hem Genç Osmanlılar ile Abdülhamit arasında önemli farkı göremedi ve hem de bu eksikliğiyle gelecek «sosyolog» kuşağına parlak bir öncü olabildi.

Bilim, temel eğilim ile bunları düzelten etkinliği az ve kalıcı olmayan eğilimlerden meydana geliyor. Düzeltici eğilimler, temel eğilimi ortadan kaldırmamakla birlikte, hiç bir zaman önemsiz sayılmıyor. Bunların da, daha genel bir çerçeve içinde uyumlu yerlerini almaları gerekiyor. Buradaki uyumsuzluk üzerine yapılacak irdelemeler, yepyeni teorilerin başlangıcı olabiliyor.

Sultan Hamit'in temel eğiliminin belli olması, düzeltici eğilimlerin olmadığı veya bunların önem taşımadığı anlamına gelmemeli. Bir kez Sultan Hamit, Tanzimat'ın ürünü olmanın yanında, Tanzimat'ın meyvalarını toplayabilmiş bir yöneticidir; saltanat dönemi, son derece yapıcı ve kalıcı işlerle geçmiştir. Başta eğitim olmak üzere

bir çok alanda bugüne kadar kalan kurumların bir çoğunun temeli Hamit zamanında atılmıştır.

Abdülhamit halkını seven ve halkının sevdiği bir sultan olmuştur. Bu noktanın açılması gereklr; sultanlar halkını severler. Halkı «teba» olarak ve kendilerine bağlı düşündükleri için severler. Kemalist Historiagraphia'nın genel olarak sultanlarla ve özel olarak Abdülhamit ile ilgili olarak, halklarını sevmediği iddiası, tek kelimeyle gerçek dışıdır. Gerçek olan şudur: Türk tarihinde bazı sultanlar, Türk tarihindeki bazı cumhurbaşkanlarından çok daha fazla halkını sevmiştir. Ayrıca yapıcı bir sultan olduğu için Sultan Hamit, halkı tarafından da sevilmiştir (*). Sultan Hamit, aydınlarının çok kızdığı ve halkının çok sevdiği bir suitan olmuştur.

Abdülhamit'in halkçılığı, halkı için bir çok iş yapması, halkını sevmesi ve halkının Abdülhamit'i sevmesi ve bu arada halkını, Abdülhamit kadar seven, aydınların Abdülhamit'ten nefret etmesi ne anlama geliyor? Bunlar nasıl birbiriyle bütünleştirilecek; bilim, bütünsellik peşinde koşar. Bütünleştirmek için Abdülhamit mi, halk mı, aydınlar mı atılacak? Yoksa sözde bir bütünsellik sağlayabilmek için, Kemalist Historiagraphia'nın yaptığı gibi, Abdülhamid'in eğitim ve bayındırlıkta yaptıkları inkâr edilip halkının kanını içmekten başka bir düşüncesi olmayan bir Sultan imajı mı çizilecek?

Hiç birisi. Yapılması gereken halkçılık kavramı üzerinde düşünmektir. Halka gitmek her zaman «iyi» değildir. Halka gitmekten daha çok halka ne için ve nasıl gidildiği önemlidir. Sultan Hamit, halkına yol, eğitim, güven, hastane verebilmek için canla başla çalışmıştır. Ancak halkının kişiliği olmasını, özgürce düşünmesini, ayağının

---

(*) **Aziz Nesin, Böyle Gitmez'de babası Abdülaziz Efendi'nin Abdülhamit'i çok ve hep sevdiğini yazıyor. Bir gün Aziz Nesin'e dondurma almış, kırk para ödemiş; «Sultan Abdülhamit Efendimiz zamanında kırk parayla insan en iyi lokantada etlisiyle, tuzlusuyla, tatlısıyla yemek yerdi» diyerek Abdülhamit dönemine özlemini ifade ediyor.**

Aziz Nesin, Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 1, İstanbul, 1977, s. 44.

üzerinde kalkıp durmasını, tek kelimeyle yaratıcı olmasını hiç bir zaman istememiştir. İstememek bir yana, en küçük bir yaratıcılık işareti üzerine kendi kurduğu kurumları bile kapatmaktan çekinmemiştir. Halkın ayakları üzerinde yürüyebilecek bir hale gelmesini, kesinlikle önlemiştir.

Bilim, düzeltici eğilimleri de irdelemeyi içeriyor. Düzeltici eğilimler, belli bir bütünlüğü sağlayabilme endişesi içinde, geçerli sanılan bazı kavramları yıkabiliyor. Yıkılan kavramlar, aklın sürekli soran ve sürekli tutarlılık arayan otomasyonu içinde, yıkılan kavramlara yenilerinin eklenmesi sonucunu doğuruyor.

Buradan şu çıkıyor: Halkçılık, tek başına, «iyi» değildir. Başkaldıran da, ezenbaş da halkçı olabiliyor.

Burada, Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında geliştirilen tezlerden birisi hatırlatılabilir: Türk yenilik hareketi tarihi, yeniliklere düşman halkın yenilikçi yapılması mücadelesidir. Bu aynı zamanda, Türk aydınının da yazgısı ve misyonudur.

Sultan Hamit, halkını yenilikçi yapmak isteyenlere nefes aldırmamaya çalıştı. Bunun için ve ibret olması düşüncesiyle, Mithat Paşa'yı önce idama mahkûm ettirdi, sonra sürgüne gönderdi ve sonra da ölümünü sağladı. Diğer yandan her türlü kişilik belirtisi sert ve yumuşak bir önlemler demeti ile yok edilirken halkına, görülmemiş ölçüde «malûmat» götürebilmek amacıyla büyük bir eğitim reformu ve seferberliğine girişti. Hem öğrenci ve hem de öğretmen olarak yaratmak istediği tip, mutlaka Ahmet Mithat Efendi türünden olmalıdır. Ahmet Mithat'ı pek beğendiği ve «usanmaz bir sa'y ile maarifin intişarına çalışır» (*) dediği biliniyor.

(*) «Sultan Hamid'in çok beğenip takdir ettiği muharrirlerden biri Ahmet Mithat Efendi idi. Ciltler dolusu roman, hikâye, makale yazan Ahmet Mithat Efendi için 'usunmaz bir say ile maarifin intişarına çalışır' derdi.»

«Ahmet Mithat Efendi, Sultan Hamit'in şahsan ve mükerreren taltifat ve tebrigatına mazhar olmuştur.»

Tahsin Paşa, Abdülhamit-Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1931, s. 118.

Sultan Hamit halkçı idi: Uyandırmadan halkını aydınlatmayı amaç edindi.

Ummadığı, ancak Cevdet Paşa'nın adına bağlanan Mecelle'nin genel ilkelerinden 'Sıkışınca Genişler' kuralına uygun olarak, iki ve kalıcı gelişme oldu. Maarif, eğitim ile bilgi yığma ve bu nedenle Servet-i Fünun türünden, Bilimlerin Zenginliği, okuyucusuna yalnızca ansiklopedik fen bilgileri vermeyi amaçlayan bir dergiden, küçük bir kafiye tartışmasından büyük bir edebiyat hareketi doğdu. Servet-i Fünun veya Edebiyat-ı Cedide, politikaya ilgi duymayan bir akım olarak başladı; ancak Türk dili, Türk insanı üzerinde, daha önce pek yaşanmamış, bir genişletici ve zenginleştirici etki yaptı. Edebiyat-ı Cedide, Türk aydınına ve Türk insanına yeni anlatım yetenekleri kazandırmakla kalmadı; yeni zevkleri, yeni merakları ve yeni bakışı olan, tek kelimeyle yeni olan bir insan yarattı.

Cumhuriyet'e devredilen ve uzun yıllar Cumhuriyet döneminde yaşayan insan Servet-i Fünun veya Edebiyat-ı Cedide, Yeni Edebiyat'ın etkilediği bir bağbozumudur.

İkinci gelişme Mithat Paşa'nın ölümüyle anlam kazandı. Mithat Paşa'nın ölümü, Türkiye toplumunda üst düzey yönetici aydınlarla yenilik arayışlarına son verdi. Abdülhamit kararlılığı içinde, bir yandan, üst düzey yöneticileri ve bu arada o zamana kadar olduğu türden paşalar, yenilik hareketlerinden uzak kalmak gereğini duydular; diğer yandan Genç Osmanlılar'ın disiplinsiz hareket yönteminin pek pahalıya mal olduğu ve olacağı hemen görüldü. Hamit'in havuç ve sopa politikasını ustaca uygulaması, hareketten ayrılanlar için, ağır sorumlulukları düşünmeyi de zorladı. Bütün bunlar, eskisiyle nitelik farkı olan, hem Yeni Osmanlılar'ın devamı ve hem de Yeni Osmanlılar'dan çok ayrı, İttihat ve Terakki hareketini doğurdu.

Mithat'ın ölümü dönüm noktası oldu.

İttihat ve Terakki, Türk tarihinin yönetimden çok uzak öğrencilerin başlatarak iktidara kadar uzanabilmiş ve iktidarı almış tek hareketidir. Anadolu İhtilâli, Musta-

fa Kemal ve arkadaşları, Cumhuriyet'le sonuçlanan mücadeleye başladıkları zaman hem daha yaşlı bir kadroyu oluşturdular ve hem de başlangıç noktası olarak alınan son Osmanlı yönetiminde, yüksek ve sorumlu görevlerde bulundular.

Bütün bunlar bir «yeni Abdülhamid» çözümlemesinin, Türk bilimsel düşüncesini geliştireceği ve geliştirdiği ölçüde toplumun önünü açacağı tezine güç katıyor. Bu inançla yeni bir çözümleme denemesine devam etmekte sakınca görmüyorum. Edebiyat-ı Cedide, bundan sonraki «Kavga: Edebiyat ile Eğitim» başlıklı bölümün konusunu meydana getiriyor. Çözümlemeye, Mithat'ın inişi ile devam etmek gerekiyor.

Abdülhamit, kayıtlara düşkün bir hükümdar; sürekli notlar alması bir yana, önemli olayları, muhtıralar şeklinde ve ilerde kendisini haklı çıkaracak bir biçimde kayıtlara geçirmiş bulunuyor. Ayrıca bir de yayınlanmış «Siyasî Hatıram» var. Bu siyasî hatıralardan aktarıyorum: «Bu kadar korkunç birşeyi tertipleyen insanlardan neler beklenmez?»[02] Kimleri kasdettiği hemen izleyen cümlelerden anlaşılıyor: «Mithat, Rüştü ve damat Nuri gibi kimselere nasıl itimat edebilirim? Üstelik bu son ikisi amcam Abdülâziz'in damadıdırlar. Bu adamlar, bir taraftan ismime 'Şevketlû!' ünvanını ilâve etmek için mübalâğalı bir şekilde ısrar ederlerken, bir taraftan da Kanun-ı Esasî ile, Osmanlı İmparatorluğuna medeniyet zaferini getireceklerini iddia etmeleri gülünç değil mi?» Bu durumda Hamit'in neden Kanun-ı Esasî'ye «evet» demiş olduğu merak edilebilir. Bu, Sultan Abdülhamit'in «kurtlarla birlikte ulumak» ilkesinin gereği oluyor; kurtlara yem olmamak için, Hamit öyle düşünüyor, bir süre kurtlarla birlikte ulumak gerekiyor. Devam ediyor: «Anlaşılan kurtlarla birlikte ulumak gerek! İyi de olsa kötü de olsa Meclis-i Mebusan'ı açmak ve Kanun-ı Esasî'yi ilân etmek suretiyle, ifa edeceğim vazifenin ehemmiyetine inandığımı göstermeliyim.» Gösteriyor.

Hamit'in son büyük Osmanlı padişahı olduğunda, bu ne demek ise, kuşku duymuyorum. «Büyük Osmanlı Pa-

dışahı» ile kastettiğim, Osmanlı gücünün büyümesinde önderlerin kullandığı ve kaynaklarını Bizans'ta bulabildiğim, bazı ilkeleri uygulayan hükümdardır. Bizans'tan gelen genişleme ilkelerinden üçünü sıralayabiliyorum. Bunlardan ilki alternatifleri yok etme olarak isimlendirdiğim, ancak, sıradan tarih okuyucusunun hükümdarların kardeşlerini öldürmeleri olarak bildiği uygulamayla da somutlaşan, alternatif olabilecek kişileri ortadan kaldırma yöntemidir. Hamid'in deli kardeşini öldürmesi için bir neden yok; artık iktidara alternatif tahta çıkmadan da yaratılabiliyor ve tehlike Mithat Paşa'da ortaya çıkıyor. Alternatif olan Mithat Paşa'dır, yok edilmiştir.

Osmanlı beyliği genişlerken, almak istediği ve direnme gücüne sahip memleket veya yörelerin asîl yöneticilerine görevler, timarlar vermeyi bir yöntem haline getirmiştir. Sultan Hamit, politik muhaliflerine sürekli görev önermiştir.

Osmanlı Beyliği genişleme sürecinde komşu ülkeler arasındaki rekabetlerden yararlanmayı, nerede ise, bir bilim haline getirmişti. Venedik - Ceneviz rekabeti, Osmanlı Beyliği'nin genişleyebilmek için sürekli yararlandığı bir durumdur. İdealist kalemlerden çıkmış Türk tarihinin bir türlü inandırıcı bir nedene bağlayamadığı kapitülâsyon pratiğinin arkasında, rekabetten yararlanma politikası var.

Bu üçüncüsüne, Siyasî Hatıram'ın, başka bölümünden ve kuşkusuz bir başka olay nedeniyle geliştirilmiş Abdülhamit düşüncesinden aktarma yapılarak devam edilebilir: «Büyük devletlerin, inkılâp talepleri hiç bitmiyor! Memleketimizin teşkilâtı hakkında hiç bir şey bilmedikleri halde, nasihatçı rolü oynamaktan vazgeçmiyorlar. Sefirler sanki hükümdar imişler gibi saraylarında oturuyorlar, ancak birkaç yüksek memurla münasebetleri oluyor ve oturdukları yüksek yerden hükümler veriyorlar. Memleketimize ait bütün bildikleri İstanbul ve Adalar'dan ibarettir. Hayatımızın iç yüzü hakkında hiç bir fikirleri yoktur. Dinimizi tanımazlar, dilimizi anlamazlar. Bütün bunlara rağmen, tavsiyelerini muhakkak kabul ettirmeğe ça-

ALTERNATİFLERİ YOKETME:

Kardeş katilleri veya Osmanlı Sultanları

Sultan	Öldürttüğü	Akrabası
Osman I	*Dündar*	*Amcası*
Murad I	*İbrahim*	*Kardeşi*
	Malik-i Nasır	*Yeğeni*
	Savcı	*Oğlu*
Bayezid I	*Yakup*	*Kardeşi*
Musa	*İsa*	»
	Süleyman	»
Mehmet I	*Musa*	»
Murad II	*Mustafa*	*Amcası*
	Mustafa	*Kardeşi*
	Alâeddin Ali	*Oğlu*
	(Adı bilinmiyor)	*Torunu, Alâeddin Ali'nin oğlu*
	» »	» » » »
Mehmet II	*Ahmet*	*Kardeşi*
	Orhan	»

Sultan	Öldürttüğü	Akrabası
Beyazıd II	*Oğuz*	*Yeğeni, Cem'in oğlu*
	Eyüb	» » »
	Mahmut	*Oğlu*
	Şahinşah	»
Selim I	*Bayezid II*	*Babası*
	Osmanşah	*Yeğeni, Alemşah'ın oğlu*
	Emir	*Yeğeni, Mahmut'un oğlu*
	Orhan	*Yeğeni, Şahinşah'ın oğlu*
	Alâeddin	» » »
	Mehmet	» » »
	Korkut	*Kardeşi*
	Ahmet	»
	Osman	*Yeğeni, Ahmet'in oğlu*
	Abdullah	*Oğlu*
	Mahmut	»
	Murat	»
	Kasım	*Yeğeni, Ahmet'in oğlu*

(*) *A. D. Alderson, The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford, 1956, s. 30-31*

Sultan	Öldürttüğü	Akrabası
Süleyman I	*Murat*	*Yeğeni, Cem'in oğlu*
	Cem	*Yeğeni, Murad'ın oğlu*
	(Adı bilinmiyor)	» » »
	Mustafa	*Oğlu*
	Mehmet	*Torunu, Mustafa'nın oğlu*
	Osman	*Torunu, Bayezid'in oğlu*
	Bayezid	*Oğlu*
	Abdullah	*Torunu, Bayezid'in oğlu*
	Mahmut	» » »
	Mehmet	» » »
	Orhan	» » »
Murad III	*Abdullah*	*Kardeşi*
	Cihangir	»
	Mustafa	»
	Osman	»
	Süleyman	»
Mehmet III (*)	*Abdullah*	*Kardeşi*

(*) Üçüncü Mehmet'in, ayrıca, babasından hamile kalan on beş cariyeyi de idam ettirdiği ileri sürülüyor.

Sultan	Öldürttüğü	Akrabası
Mehmet III	*Abdurrahman*	*Kardeşi*
	Alâeddin	»
	Alemşah	»
	Ali	»
	Bayezid	»
	Cihangir	»
	Hasan	»
	Hüseyin	»
	İshak	»
	Korkut	»
	Mahmut	»
	Murat	»
	Mustafa	»
	Osman	»
	Ömer	»
	Selim	»
	Yakup	»
	Yusuf	»
	Selim	*Oğlu*
	Mahmut	*Oğlu*

Sultan	Öldürttüğü	Akrabası
Osman II	*Mehmet*	*Kardeşi*
	(Adı bilinmiyor)	*Yeğeni, Ahmet I'in oğlu*
Mustafa I	» »	» » »
Murat IV	*Bayezid*	*Kardeşi*
	Süleyman	»
	Kasım	»
Mehmet IV	*İbrahim*	*Babası*
Osman III	*Mehmet*	*Kuzeni, Ahmet III'ün oğlu*
Mustafa IV	*Selim III*	*Kuzeni*
Mahmut II	*Mustafa IV*	*Kardeşi*

lışırlar»[63]. Sultan Hamid, üzüntüye dönüşen bu haklı ve gerçekçi tepkisinde, bir hareket noktası görebiliyor. Şöyle: «Allahtan kendi aralarında da hiç bir zaman anlaşamazlar. Günümüze ait meselelerde, hepsi kendine göre ayrı bir fikir verir. Müşterek oldukları yegâne nokta şudur; Efkâr-ı umumiyede, sanki bütün inkılâplar, onların teklifleri ve baskılarıyle yapılıyormuş gibi bir tesir uyandırarak, bizi milletimizin önünde küçük düşürmek, buna mukabil hıristiyanları yükseltip, büsbütün azametlenmelerine vesile olmak.»

Burada Mithat Paşa ile Sultan Hamid, tam ters bir konuma giriyorlar. Sadrazam Mithat Paşa, Kanun-ı Esasî'nin ilânı örneğinde olduğu turden, bu reformun ilânından önce Birleşik Krallık desteğinin bilinip duyurulmasını olumlu sayıyor ve bunun için çaba harcıyor. Sultan Hamid ise, bunu, onur kırıcı ve haksız bulmanın ötesinde gayr-i müslim tebaanın daha çok ve daha yeni isteklerle ortaya çıkmalarının bir nedeni olarak da görüyor.

Sultan Hamid'in, 1877 Türkiye-Rusya Savaşı ile ilgili olarak, Saray'da dikte ettiği ve daha sonra Cevdet Paşa'nın, kuşkusuz büyük bir hazla, Tezakir'de açıkladığı bir muhtırası var. Türkiye için çok acılı sonuçlar veren, Rusya askerlerinin Ayastefanos'a kadar gelmesine yol açan, bu savaş üzerine muhtırasında, Sultan Hamid, şunları ileri sürüyor: «Rusya imparatoru, muharebe kapusunun açılmasını istemezdi. Midhat Paşa, anı ilân-ı harbe mecbur etti. Ehali-i İslâmiyenin efkârını tehyic ile cenge hırslandıran odur. Sanki tüfengi o doldurdu.» Savaş başladığı zaman, Mithat çoktan sadaretten azledilmişti; üstelik savaşa Rusya tarafı başladı. Bütün bunları bilen Hamit, Türkiye'nin Rusya'yı savaşa tahrik ettiği görüşüne sahip görünüyor.

Hamid, burada da softalardan yakınıyor (*). Aynı

*) Hamid, medrese düzenine son vererek bugünkü eğitim sistemine geçişte en önemli adımı atanların başında geliyor. Ancak bunda, kendisine düşkün Hamid'in, softaların Aziz'in hal'inde ve Rusya Savaşı'nın çıkışında oynadıkları rollerden dolayı, medrese sistemine son vermek isteğinin önemli bir yere sahip olduğu düşünülebilir.

Muhtıra'da şunları ifade ediyor: «Bir taraftan softalar gelüb muharebe diyerek bağırır ve bir taraftan en küçük çocuklar ellerinde tüfenklerle dolaşır. Dürlü dürlü ahvalden dolayı gece gündüz hâb ve rahatım münselib oluyor.» Softaların hareketi ve savaş gösterileri yapmaları söz konusu olunca bunu Mithat'ın parmağına bağlamak zor olmamalı. Softaları ancak Mithat'ın harekete geçirebileceğine inanılıyor. Ellerinde tüfenklerle küçük çocuklar; herhalde Mithat'ın başlatmak üzere olduğu «Millî Asker» Ordusu'nun ilk gönüllüleri olmalı.

Abdülhamid, bu Muhtırada, Mithat'ı bir başka noktadan ve daha şiddetle suçluyor: «Lord Salisburi dahi böyle ihtaratda bulunuyor. Halbuki siz şimdiye kadar İngiltere Devleti'nin, Devlet-i Aliyye ile dost ve müttehid olup her hususda muavenet edeceğini gerek bana, gerek gazeteler vasıtasıyla ehaliye beyan ve ifham eylediğiniz halde o devletin memuru, muharebe vukuunda muavenet edilmeyeceğini resmen beyan etmiş olmasına nazaran beni ve ehaliyi aldadup iğfal etţiğiniz anlaşılıyor.» Öyle görünüyor, Birleşik Krallık'ın desteğine Mithat'ın fazlaca güvenmiş olması, özel sonuçları bir yana, Hamid'in, devletleri birbirine karşı kullanma politikasına da ters düşüyor.

Bu olay, Mithat Paşa'nın düşüşünde önemli bir yere sahip; Sultan Hamid'in iddiaların doğru olup olmaması bir yana, İstanbul Konferansı'nda Lord Salisbury'nin Sadrazam Mithat Paşa'yı rahatlatacak girişimler yerine Mithat Paşa ve Hükümeti'nden ödün istemesi, Hamit üzerinde, İngilizlerin Mithat'ı öyle iddia edildiği kadar tutmadığı izlenimini vermiş olabilir. Ayrıca olayın kendisi, Türkiye - Rusya ilişkisinde vezirlerin rolü açısından anlam taşıyor.

Kırım Savaşı'nın Reşit Paşa'nın, Birinci Dünya Savaşı'na Türkiye'nin katılmasının Rusya'ya savaş açan Enver Paşa'nın inisiyatifleriyle gerçekleştiği biliniyor. Hamit, 1877 Savaşı'nın sorumluluğunu tümüyle Mithat Paşa'nın omuzlarına yıkıyor.

İslâm Ansiklopedisi'nin Tayyib Gökbilgin tarafından yazılan Mithat Paşa maddesi, bu konuda, «Abdülhamit

II.'ın hükmü ve Cevdet Paşa'nın buna benzer mütaleaları mübalâğalı sayılmak lâzım gelir»[64] yargısını veriyor. Ancak aynı yerde, İstanbul Konferansı sırasında, Salisbury'nin durumu belli iken, Büyükelçi Henry Elliot'a fazla güvenerek ve bir taşralı acemiliğiyle Sir Henry'in tutumunu Başbakan Disraeli'ye uzatarak fazla cüretkâr davranmış olduğu da kabul ediliyor. Gökbilgin, «Mithat Paşa biraz sert hareket etmekte idi» diye yazıyor.

Ansiklopediler, bütün birden fazla üreticiyi içeren derlemelerde olduğu gibi, hem düzey farklılıkları gösteriyorlar ve hem de kendi içinde, kolaylıkla, çelişebiliyorlar. İslâm Ansiklopedisi'nin Mithat Paşa maddesi, Mithat Paşa'yı Abdülhamid'in bu suçlamasından berat ettirirken, gençliğinde Jön Türk hareketine katılmış A. H. Ongunsu tarafından yazılan Abdülhamit maddesi ise, sorumluluğu Abdülhamid'e yüklemeye çalışıyor. Önce Abdülhamid'in ihtiyatlı bir dış politika izlediğini kabul ediyor ve yazıyor, şöyle: «Abdülhamit, cülüsunun müteakip, Balkan milletlerini himaye siyaseti ile nüfuzunu artırmak istiyen Rusya'nın harp tehdidine karşı sarih ve kuvvetli bir muzaharet bulamıyan Osmanlı İmparatorluğu'nun, kendi kuvvetine dayanarak hukukunu ve hudutlarını kolaylıkla müdafaa edemiyeceğini anlamıştı»[65]. Daha sonra böylesine ihtiyatlı bir hükümdarın Mithat Paşa'ya neden muhalefet edemediğini soruyor ve bunu sorarken şunları yazıyor: «Halbuki bilâhare mutlak hakim vaziyetine geçtiği zaman, haricî siyasette gösterdiği ihtiyatkârlık ve uysallığın tam aksine olarak, Mithat Paşa'nın devletin haysiyet ve istiklâlini azimkârâne müdafaa gayreti ile gösterdiği mukavemete muhalefet etmemiştir.» Karışık cümle, ancak yine de anlaşılıyor! Jön Türk hareketi eski üyesi, alışkanlık ile, Abdülhamid'i suçlarken bile Mithat'ın Rusya ile savaşın açılmasında büyük bir isteğin içinde olduğunu ileri sürmüş oluyor.

Burada bir küçük hatırlatma gerekli; İstanbul Konferansı'nın, Rusya'ya savaş kapısını sonuna kadar açarak, başka bir sonuç olınmadan kapanması Mithat'ın sadrazamlığına denk düşüyor. Mithat'ın sadrazamlıktan

azledilmesi, Konferans'ın bitişini, hemen izliyor. Rusya Savaşı ise bundan üç ay sonra başlıyor. Buna bakarak Sultan Hamid'in Muhtırasının, Mithat Paşa'nın düşüşü ile ilgisi olmadığı düşünülebilir; doğru değil, ilgisi var. Çünkü Mithat'ın 1877 Şubat ayında görevden alınarak yurt dışına sürgün edilmesi asıl düşüşünü meydana getirmiyor; Mithat Paşa'nın asıl yok edilmesi Abdülâziz Dâvası bahane edilerek daha sonraki yıllarda gerçekleştiriliyor.

Bu olay, her haliyle, kararlılığı artırıyor ve Hamit'in Mithat'a olan güvensizliğini üst derecelere çıkarıyor. Bu güvensizlik kesin; bu nedenle, daha önce yazılanlara ek olarak, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın yargısını aktarmak yeterli sayılmalı. İbnülemin şunları yazıyor: «Padişahın emniyetini kazanmak Midhat için kat'iyen muhal idi. Padişah'ın nazarında hiyanet-i mücesseme idi. Onun her türlü ihanete cür'et edeceği muhakkak idi. Ne kadar ibraz-ı sadakat etse hakkındaki zehabın değişmesine imkân yoktu»[66]. Bunun, bu güvensizliğin, Abdülhamit açısından bazı «haklı» dayanakları olduğunu kabul ediyorum.

Abdülhamit açısından «haklı» sayılabilecek gerekçelerden birisini, zamanın görgü tanığı yazıyor. Ebüzziya, «yeni tarihimizi meydana getiren zamanın ileri gelenleri arasında, Midhat Paşa kadar - tabir mazur görülsün - 'popülarite' kazanmış, yani halkın sevgisini kazanmış bir vezir gösterilemez» diye yazıyor.

Bu, bir. İkincisi Abdürrahman Şeref, «Cumhuriyet yanlısı olarak gösterilen Mithat Paşa, Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa'nın bu sanısını ortaya koyan iki satırlık bir jurnalin sonucu olarak sadaretten uzaklaştırılarak sürülmüş»[67] diyor; Mithat Paşa'nın zamanında Cumhuriyet yanlısı olarak gösterildiğini belirtiyor. Sovyetler Birliği Türkiye uzmanı Profesör Hamid Aliev, bunu doğruluyor. Profesör Aliev, ayrıntılı çalışmasında, Mahmut Paşa, Refik Paşa ve özellikle Cevdet Paşa'nın sürekli olarak Sultan Hamit'e, «jakoben» olarak isimlendirdikleri Mithat'ı görevden uzaklaştırması gerektiğini, çünkü Mithat'ın

cumhuriyet ilân ederek Osmanlı saltanatına son vermeyi plânladığını söylüyorlar.

Kuşkusuz, Sultan Hamit Mithat'a olan güvensizliğini artırıcı bilgi edinmekte fazla güçlük çekmiyor; Mithat, bu açıdan, elinden gelen kolaylığı sağlamaktan çekinmiyor. Mithat Paşa'nın konağı her zaman çok çeşitli düzeyde insanlara açık ve oldukça özgür tartışmaların yapıldığı bir yer olarak biliniyor. Sultan'ın adamı İngiliz Sait Paşa, burayı, Peygamber'e karşı olanların, karıştırıcıların, toplandıkları yere verilen adla, Darünnedve olarak isimlendiriyor; buradaki konuşmalar, Hamit'i ürkütücü biçimlere bürünerek, Hamit'in kulağına ulaştırılıyor.

Mithat Paşa'nın sürgüne gönderildiği 1877 Şubat'ından sonraki bir buçuk yıllık olaylar, yalnızca Sultan Hamid'in korkusunu ve Mithat'tan kurtulma isteğini artırdı. Bu dönemde birisi, traji-komik ve diğeri gülünçlük iki «İhtilâl Girişimi» yaşandı. Bunlardan birisi, birinci kitapta sözü edilen, Ali Suavi'nin yaşamına mal olan Çırağan baskınıdır. Suavi'nin kendisine benzeyen Çırağan baskını, ciddi olmamakla beraber oldukça geniş bir çevrenin ilgisini çekebilmişti. Bu geniş çevreyi ve ilgi ile yardımın çeşitlerini, Çırağan Sarayı Vakası konulu bir monoğrafi yayınlamış olan Uzunçarşılı şöyle yazıyor: «Sultan Murad mason cemiyetine mensuptu. İstanbul'da bulunan Sultan Murad taraftarları bir taraftan Avrupa'daki büyük mason cemiyetinden istiane ediyorlar (yardım istiyorlar, y.k.) ve Murad'ın hastalığını iyi etmek için dua ediyorlar. Avrupa'dan manyatizmacı ve deli hekimi getiriyorlar, tütsüler tedarik ediyorlar ve diğer taraftan da faal bir harekete geçmek için içtimalar yapıyorlardı; hatta komiteye dahil olan ikinci ve üçüncü derecedeki eşhastan Ahmet Paşa damadı Filibeli Hafız Nuri Bey, vakadan bir kaç gün evvel Sultan Murad mensuplarından Üsküdarlı diğer Nuri Bey'in (Kız Nuri) Suavi'nin bir mektubunu Sultan Murad'a götürmüş olduğunu ve Suavi bu mektubunda Sultan Murad'dan İngiltere hükümetine göndermek üzere bir mektup istediğini ve istenilen cevabî mektubu almış ol-

duğunu söylemiştir» (*). Fakat İngiltere ile birlikte Beşiktaş Emini Yedi-Sekiz Hasan Paşa da olaydan haberdar oluyor; Suavi'nin Murat'ı kaçırmak için Çırağan Sarayı'na girdiği zaman yetişiyor, süpürge sapıyla Suavi'nin başına vuruyor ve öldürüyor.

Suavi'nin, okuma yazma bilmediği ve imzasını yan yana doğru ve ters iki v harfine benzer işaretle atabildiği için, bunlar Arabik yazımda yedi ve sekiz rakamlarını anlatıyor, Yedi-Sekiz Hasan Paşa olarak tanınan, Yıldız Sarayı'nın bulunduğu Beşiktaş semtinin Emini Hasan Paşa tarafından beyni parçalanarak öldürülmesi ve ailesinin evdeki belgeleri yakması, Suavi'nin ihtilâl girişimindeki işbirlikçilerinin gizli kalmasını sağlıyor. Fakat bir buçuk ay sonra, bir başka cuntanın mensuplarından birisi, önemli bir hazırlığı Sultan Hamid'e haber veriyor. Böylece, resmî kayıtlara, liderlerinin adından dolayı Skaliyari - Aziz Bey Cuntası olarak geçen bir başka ihtilâl girişimi açığa çıkarılıyor.

Bu ihtilâl komitesi üzerinde de bir monoğrafi yayınlayan Uzunçarşılı şunları yazıyor: «Komitenin birinci reisi, vesikalarda Kılyanti ve Korlanti diye de ismi geçen Kleanti Skaliyeri isminde biri olup İstanbul'da Prodos mason locasının üstad-ı âzamı idi»[68]. Komite'nin ikinci üyesi, Beşinci Murad'ın annesinin cariyesi Nakşibend Kalfa'dır; Nakşibend Kalfa'nın ihtilâl yoluna çıktığı zaman altmış yaşında olduğu biliniyor.

Komite kurulduktan sonra, bekleneceği üzere, Murad'la temas kurmaya çalışıyor ve başarıyor. Uzunçarşılı, bu konuda, şu bilgiyi veriyor: «Komitenin Çırağan

---

(*) *İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası, Belleten, Cilt VIII, Sayı 27-29 Yıl 1944, s. 72-74.*

Murat'ın İngilizlerin has adamı olmasına rağmen Kemal, derin Rusofob bilinciyle, Çırağan baskınını Rusya'ya bağlıyor. Baskından dört gün sonra damadı Rifat Bey'e «Suavi'nin mel'aneti mücerret Rusya dostumuzu İstanbul'a sokmak için yapılmış bir şey olduğuna bence şüphe yoktur» diye yazıyor.

M. C. Kuntay, Namık Kemal, Birinci Cilt, İstanbul, 1944, s. 505.

ABDÜLHAMİT

MİTHAT HAMİD'E SESLENİYOR:

«Milletime Sorumluyum» (*)

«Meşrutiyeti vaz ve ilândan muradımız, istibdadı ref' ve zat-ı şahanenizi vezaifinizde ikaz ve vükelâ-yı devletin vezaifini tayin ve milletimizin miyanında müsavat-ı kâmileyi temin edüb el birliğiyle ve gerçekten mülkün ıslahına çalışmaktır. Otuz seneden beru neşredilüb ahkâmı icra olunmayan hatt-ı hümayunlar gibi şimdiki hatt-ı hümayun-ı mülûkânelerinin dahi buhran-ı hâzırın indifaından sonra hükmü kalmayacaktır. Zira Kanun-ı Esasi'yi ilândan muradımız, yalnız mesele-i şarkiyenin hüsn-i tesviyesine medar olmak ve Avrupalıların aleyhimizde açılan ağızlarını kapamak içün nümayişden ibaret bir cemile değildir. Bu babda zat-ı şahanelerine bazı izahat arz eyleyeyim. Evvelâ zat-ı şahanelerine aid olan vezaif-i hükümdaranenizi mutlaka bilmelisiniz. Zira cümle harekâtınızdan millet nazarında mes'-

. . . . . .

(*) Mithat'ın 1877 tarihli ve Sultan Hamid'e yazdığı bu sert mektubunun gerçekliği tartışmalı görünüyor. Sadrazam biyoğrafileri konusunda en güvenilir kaynak olan İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Mithat'la beraber olmuş babası Mehmet Emin Paşa'ya dayanarak, mektubun Mithat'ın düşmanları tarafından tahrif edildiğini ve sertleştirilmiş olduğunu yazıyor.

Tayyib Gökbilgin, çok büyük ölçüde İbnülemin'e dayanarak yazdığı İslâm Ansiklopedisi'nin Mithat Paşa maddesinde, mektubun, Mithat'ın kaleminden çıkmış olduğunu kabul ediyor.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, Üçüncü Cüz, İstanbul, 1942, s. 357-358.

ul olacaksınız. Umum vükelây-ı devlet ve memurîn-i hükümet icray-ı vezaifde emin olmalıdır ki altı yüz seneden beru milletimizi denaete alışdırub dûçar-ı teaenni eden müdahinlikden yakayı sıyırabilelim. Bendenizin zat-ı mülûkânelerine fevkalaâde riayetim vardır. Ancak ahkâm-ı şer'-i şerife tatbikan milletimizin menafiine muzır olan en ufak bir hususda bile size itaat etmemekde mazurum. Çünki mes'uliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım, hem de vatanımın selâmet ve saadetini temin içün vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve ef'alden dolayı ilerude devlet bendenizi müttehem ve mes'ul tutsun. Şu arz edeceğim doğru sözlerden kalbiniz şübheye varmasın. Ne çare ki en ziyade korkduğum bilâhare vicdanımın bendenizi mahcub edüb meş'ul tutmasiyle milletimin ta'n ve tevbihine uğramakdır. İşte bu dehşetdir ki zat-ı şahanelerini tasdi içün bendenize cür'et veriyor.

Padişahım, Osmanlular kendülerini ıslah ve idare iktidarını haiz olmalıdır. Usûl-i meşveretle idare olunan bir milletde nizam nedir biliyor musunuz? Eğer bilmiyorsanız size arz ederim.

Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber rical-i milletden de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz bir bâr-ı sakil altındayım. Osmanlı sıfatiyle icray-ı vazife edeceğim. Bir memurun kendüsüni vicdanen mes'ul tutarak icray-ı ef'al etmesinin lüzumu gibi bir vezir de hem vicdanı, hem de milleti nezdinde kendüsüni mes'ul bilmelidir. Ümid ve iftihar ederim ki vicdanımın bendenizi mes'ul tutabileceği bir hareketde bulunmadım. Fakat milletimin bendenizi mes'ul tutmağa çalışmalarını isterim. Bu hale fahirlenürüm.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki maruzat-ı mü-

tekaddimeyi is'af etmemekde devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan nızamat-ı mübrimeyi red ediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetlı zelzeleden mahv ve inkıraz derecesini savuşduran binay-ı devleti tamire çalışdığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eğer bu esbabe mebni bendenizi serikardan azil ederseniz reca ederim, inanın idareyi mizac-ı şahanenizle icraat-ı devleti hâl-i hâzırın ehemmiyet ve ilcaatiyle tevfik ve imtizac etdirecek ve kullanabilecek bir yed-i iktidare tevdi buyurunuz.

18 Kânun-i Sani 1293».

Sarayı ile yani Sultan Murad ve Valide Sultan'la muhaberesi bir vakit nöbetçi zaptiyeler ve sonra suyolcular vasıtası ve Kavasbaşızade Tevfik ve Muhtar Beylerle kahvecibaşı İbrahim ve tütüncübaşı Hüseyin Efendiler delâletleriyle yapılmıştı.» Komite çalışmalarını geliştirirken, sonradan mahkeme kayıtlarından anlaşılıyor, Abdülhamit de Komite'nin çalışmalarını yakından izletiyor ve sürekli bilgi topluyor.

Kleantl Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi, bir ihtilâl hazırlığı için bütün temasları yaptıktan sonra, harekete geçmeden önce, bütün tereddütlerini gidermek ve başarıdan emin olmak için bir ziyaret yapmak gereğini duyuyorlar. Profesör Ismail Hakkı Uzunçarşılı yazıyor: «Kleanti, o gün sabahleyin erkenden Aziz Bey'in evine gelmiş, oturmuşlar, öğle yemeğini yemişler ve sonra işlerin olup olmayacağını anlamak üzere Silivrikapı'daki Eleklibaba türbesine gidip elek çevirmişler ve tekrar eve dönmüşlerdi; çevirdikleri elek arzuları gibi dönmüş ve muvaffak olacaklarını tebşir etmişti»[60]. Elek, Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi'nin başarıya ulaşacağını haber veriyor.

Mahkeme kayıtları, Skalyeri ile Aziz'in elek çevirdikleri sırada, zaptiyenin evi kuşattığını gösteriyor. Elek çe-

vırmeden eve dönen ihtilâl liderleri de bunu görüyorlar. Kleanti kurtuluyor. Böylece dönen elek, ihtilâlin başarısını garanti etmese bile ihtilâlcilerin yaşamlarını garanti altına almış oluyor.

Skalyeri-Aziz Bey Komitesi'nin Mithat Paşa ile dolaylı ve doğrudan ilgisi var. Dolaylı ilgisi pek açık, doğrudan ilgisi ise mahkemede ortaya çıkıyor. Komite'nin yakalanan üyelerinden bir bölümü, mahkemede, «komite arzusuna muvaffak olacak olursa Avrupa'da bulunan Midhat Paşa'nın sadrazam olacağını» ve bu amaçla «Midhat Paşa ile muhabere olunmakta ise de», bunun içeriğini bilmediklerini söylüyorlar[10]. Böylece Sultan Hamit için yeni bir korku nedeni daha açığa çıkmış oluyor.

Sultan, yakaladıklarını idama mahkûm ettiriyor (*), halkını sevdiğini kanıtlama fırsatı bularak, affediyor. Ancak içerde bu tür çalışmalar olurken, dışardaki temasları Marx'ın bile ilgisini çeken (**) bir Mithat Paşa'yı yurt dışında daha fazla tutmak sakıncalı görünüyor. Gözaltına çağırıyor. Mithat'ın yurt dışındaki bütün dostları, Türk ve

---

(*) Kleanti Skalyeri - Aziz Bey Komitesi'nden daha sonraki yıllarda yalnızca, yurt dışına kaçabilen Ali Şefkati kalıyor. Ali Şefkati, Avrupa'da İstikbal gazetesini çıkararak Sultan Hamit'e şiddetli bir muhalefet yürütüyor. Bununla, İttihat ve Terakki hareketi'nin kurucularının kabul ettiği «ulular» arasına giriyor. İttihat ve Terakki'nin dört kurucusundan birisi, Askeri Tıbbiye öğrencisi İbrahim Temo, anılarında yazıyor:

«Adetçe mahdud olan Midhat ve Mısırlı Prens Fazıl Paşalar gibi siyasi; Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi âsâr-ı edebiye ve fikriyesi hiç bir zaman unutulmayacak şair ve edipler; ateşin eli kalem tutar Ali Şefkati, Nuri ve Şinasi Beyler gibi ehl-i kalem ve sonunda saraya ve menba-i istibdad ve fesad olan haneye hücumunda şehid olan Ali Suavi gibi fedakâr gençler hareketinin birinci devrinin yeni fikri ika edenlerden idiler.»

Doktor İbrahim Temo, İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hıdemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye Dair Hâtıratım, Romanya, 1939, s. 4

(**) Kuşku yok, Hamit ne Marx'la, ne de Marx'ın ilgilendikleri ile ilgilidir: ancak, bunlar Mithat'ın, Avrupa'daki sürgün yaşamının genel bir ilgi kaynağı olduğunu gösteriyor.

yabancılar, Türkiye'ye dönmemesini ve bu dönüşünün ölüm olacağını söylüyorlar. Mithat ölümüne dönmekte sakınca görmüyor.

Önce Suriye ve daha sonra Aydın valisi oluyor; Aydın Vilâyeti'nin merkezi, İzmir'e yerleşiyor. Jöntürk tarihinin dışında bir de İzmir üzerine monoğrafi yayınlayan Yu. Petrosyan, A. R. Yusunov ile beraber, İzmir'de Vali Mithat Paşa'nın polis örgütünü yeniden kurduğunu, büyük bir bayındırlık faaliyetini başlattığını, ilkokul ve sanat okulları açtırdığını kaydediyor[71]. Ancak burada da halkın sevgisini kazanması, bardağı taşıran son damla oluyor.

Mithat, İzmir Valisi iken, Abdülâziz'in intihar etmeyerek öldürüldüğü iddiası bir dâva konusu yapılıyor. Sultan Hamit, bunun için, yeterli ölçüde jurnal topluyor. Esas hedef, İzmir Valisi Mithat Paşa'dır. Sultan Hamit, Mithat Paşa'yı vali olarak tutuklayıp İstanbul'a getirmek istiyor; bunun için yaverlerden becerikli Hüsnü Bey'i tebdili kıyafet, incognito, İzmir'e gönderiyor. Ancak bazı anılara göre, Mithat'ın pek de hazırlıksız olmadığı anlaşılıyor. Hüsnü Bey, kaldığı otelde, «fettan bir kadın» ile tanışıyor; hoşlanıyor, beraber odaya giriyorlar. Bu arada Yaver Hüsnü Bey, setresinin pamuğunun arasına özenle diktirdiği gizli talimatı kaybediyor. Gece vali konağı sarıldığı zaman, Vali Mithat Paşa arka kapıdan kaçarak Fransız Konsolosluğu'na sığınıyor.

Daha sonra Cevdet Paşa, özel bir vapurla geliyor, Mithat ile konuşuyor ve Mithat'ı yargılanmak üzere İstanbul'a Yıldız Sarayı içinde kurulan mahkemeye götürüyor. Mithat, sorgusunda, Fransız Konsolosluğu'na sığınmış olmaktan pişman görünüyor; kendisini, ancak, hayvan bile öldürüleceğini anladığı zaman «bulunduğu mahalden kaçmağa mecbur olur» sözleriyle savunmaya çalışıyor. Bu konudaki pişmanlığını şöyle ifade ediyor: «Fransız konsoloshanesine gitmekliğim, tarih-i ömrümün bir lekesidir ki yalnız bana değil, evlâd ve ahbabıma dahi kalacak bir şeyn ve ar olduğunu itiraf ederim. Bununla beraber şurası dahi nasafet ve merhamet-i veliyy-i nimete havale ederim ki hayvan bile olsa kendünün itlâf

olunacağını anladığı gibi bulunduğu mahalden kaçmağa mecbur olur.» Mithat'ın buradaki pişmanlığında, Fransız Hükümeti'nin Mithat Paşa'yı Sultan'a kurban etme eğilimini belli etmiş olması ihtimalini uzak tutmuyorum (*). Eğer böyle ise bu, Türk aydınının, aydın ile hayvanın biribirinden ayrıldığını anlamalarına yardımcı olmuştur.

Mithat, Abdülâziz'i öldürmekten dolayı idama mahkûm oluyor. Sultan, yalancı bir mahkemede mahkûm ettiği Mithat Paşa'yı (**), ne kadar merhametli olduğunu

---

(*) Cevdet Paşa, böyle bir görüşü ileri sürüyor: «Midhat Paşa'nın teslimi için taraf-ı padişahiden bir suret-i mahsusada Fransız elçisine tebliğat-ı müessire icra olunup o dahi Paris ile bataigraf muhabere ettikten sonra Midhat Paşa'nın himaye olunmaması için İzmir konsoloshaneden alıp kışla-i hümayuna nakl ü tevkif eylemiştir.»

Cevdet Paşa, Tezakir - 40, s. 211

Cevdet Paşa, İngiltere'nin Mithat'ın affı için Abdülhamit'e başvurduklarını da kaydediyor: «İngilizler ise Mithat Paşa'yı tesahub edegeldiklerinden bu hâlât-ı serrişte ederek söylenmeğe başladılar. İngiliz elçisi dahi min gayr-i resmin Midhat Paşa'nın afvini Zat-ı Şahane'ye tavsiye etti. Bunun üzerine Zat-ı Şahane müteredditt kaldı.»

Ayrıca Sir Edwin Pears, Avrupa'daki bütün büyük devletlerin Mithat'ın hayatını kurtarmak için seferber olduklarını yazıyor. Birleşik Krallık'ta parlamentonun her iki kanadı, Mithat'ın yaşamını ele alarak görüşme yapıyor. Bütün siyasi partiler, Mithat'ın hayatı için, hükümetin harekete geçmesini istiyorlar. «Bütün başarı, ölüm hükmünün Arabistan'da sürgüne dönüştürülmesi oldu.»

Sir Edwin Pears, Life of Abdul Hamid, London, 1917, s. 57

(**) Türkiye'de uzun yıllar çalışmış olan Sir Henry Woods, Woods Paşa, Abdülâziz'in intiharıyla ilgili çok net kanıtlar yazıyor.

«Yabancı doktorların da katıldığı otopsi sonunda Abdülâziz'in intihar ettiğine oy birliğiyle rapor verilmişti.»

«Yabancı doktorlar arasında, ehliyetinden şüphe etmediğim Dr. Dickson da vardı. Dr. Dickson İngiliz elçilik mensuplarının resmi doktoruydu.»

«Tutulduğum bir hastalıktan beni kurtaran Dr. Dickson ile aramızdaki yaş farkına rağmen arkadaşdık. Ben Padişahın ölümüyle çok ilgilenmiştim. Dr. Dickson'la bu mevzuu birçok kere konuştum. Her defasında da bana Abdülâziz'in intihar

göstermek için, affediyor; Taif'e sürgüne gönderiyor. Ancak sürgünde bile rahat değil. Öldürülmesini istiyor. İbnülemin'in Yıldız belgeleri arasında bulduğu ve Hamit'in olduğundan hiç kuşku duymadığı, bir telgrafı aktarıyorum. Eğer iki yüzlülük, «daha gerçekçi ve tutarlı bir kişi» olmak anlamına geliyorsa, Sevgili Dostum Doğan Avcıoğlu'nun Hamit için bu nitelemesini kabul ediyorum.

23 Şubat 1299 tarihli cevab-ı telgrafileri alındı. Şişko Mahmud ile Midhat katillerine İngilizlerin fikrine göre müşevvik peyda olursa anlar dahi kemal-i cesaretle firare cür'et ederler ve o sırada da benim namuslu ve hanedan-ı Osmaniye sadıkı olan askerlerim görerek o firarî olan iki katlil hükm-i kanun mucibince tüfenklerinde bulunan kurşunlarıyle kitfeynleri orta yerini nişan alarak şu suretle dahi hanedan-ı Osmaniyeye bir büyük hizmetde bulunmuş olurlar ve bu yüzden bütün esdika memnun olurlar ve hainleri dahi havf ve dehşete düşürürler. Cenâb-ı Hakda daima şöylece temenni buyrulup arasıra dahi zihni işgal eden ve ileride bir fesade sebeb olması ihtimali bulunan bu mel'unların bu vechile küre-i arzdan vücudları kalkarak familyalarının dahi istirahatini mucib olmuş olacağı şöylece malûmunuz olur. 25 Şubat 1299.» Sultan, Taif'deki görevlilerine, «İngilizler teşvik ederlerse, kaçarlarsa, vurursanız, size ödül veririm» diye telgraf çekiyor. İki yüzlü.

Mithat'ın Taif'te zor günler geçirdiği muhakkak. Başkent'te aleyhine çok büyük bir kampanya var. Bunun gerçekten en yukardan başlatılan bir kampanya olduğunu gösteren işaretler mevcut; Midhat ve Mahmut Paşa-

---

ettiğini söylemişti. Abdülâziz'in naaşını çok yakından incelemiş, yaraların derinliğini ölçmüş, intihar olayının meydana geldiği odayı yakından incelemiş ve bu incelemeleri sonunda Abdülâziz'in intihar ettiğine kanaat getirmişti.»

«İngiliz Büyükelçisine sunduğu raporun son satırında Dr. Dickson şöyle yazıyordu: 'Bir cinayeti ortaya çıkarmak ümidiyle gitmiştim, halbuki olayın bir intihar olayından başka bir şey olmadığı izlemiyle döndüm.»

Sir Henry Woods, Türkiye Anıları 1869-1909, İstanbul, 1976, ilk baskı, 1924, s. 110-111

lar'ın uşakları, bu iki paşa için «hâin-i din ü devlet» dedikten sonra devlet kesesinden maaşa geçiriliyorlar. Yalnız uşaklar değil, Osmanlı münevverleri, paşalar, İlk Öğretmen Ahmet Mithat Efendi, Tarihçi Lütfi Efendi, bu küfür ve kötüleme kampanyasında önde ve istekli roller oynuyorlar. Mithat'tan çok bir dönemi ve bir yöntemi unutturmayı amaçlıyorlar.

Mithat ise, Taif'ten eşlerine yazabildiği pek az mektubun birinde, hakkındaki kampanyayı Tanrı'nın nimeti olarak niteliyor. Sürekli Kur'an okuduğunu bildirdikten sonra şöyle devam ediyor: «Aleyhimde olan müfteriyat ve hecviyat, batınî ve mânevî nimet ve inayetdir. Ben her halde Cenâb-ı âdil-i mutlaka tevekkül ve teslimiyet halindeyim.» Buna inanmak gerektiğini düşünüyorum.

Çünkü Mevlevîlik tarihini inceleyen Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre, Mithat mevlevîdir ve Yenikapı Şeyhi Osman Salâhaddin Dede'ye mensup olduğu ileri sürülüyor (*). Mevlevîlik, sonunda bir teslimiyettir; bireyin kendisini reddederek Tanrı ile özdeşleşmesini öngörüyor. Ancak mevlevîlik'te Tanrı ile özdeşleşme, bireyin bir takım maddî güçlerle donanıp Tanrısal bir kişiliğe kavuşması yerine, kişiliğini tümüyle kaybederek, Konya'nın turistik sema dansında olduğu türden, Tanrı'nın pervanesi olmayı içeriyor. Gerçekten Mithat'ın yazdığı gibi «tevekkül ve teslimiyet hali», Mevlevî için bir an önce ulaşılması gereken bir amaç oluyor. Mithat, uzun ve değerli hizmetlerden sonra, pek yazık, bu hale geliyor.

(*) Davison, Bektaşilik ile Mevleviliği karıştırarak, aslında aradaki fark Türk aydınlarının inanmak istedikleri kadar büyük değil, Mithat'ın Bektaşi olduğundan kuşku duyulduğunu yazıyor.

> *«He wast not devout Muslim in the orthodox sense and suspected of Bektashi leanings.»*
> *R. Davison, Reform Movements in Ottoman Empire, op. cit. s. 144*

Gölpınarlı, Mithat'ın, Abdülhamit'i tahta çıkarmak için ilk toplantıyı Osman Dede'nin tekkesinde yaptığını, Osman Dede'nin bunu Abdülhamit'e haber verdiğini de kaydediyor.

> *Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik, İstanbul, 1953, s. 272.*

Abdülhamit, Mithat'ın, daha önce varlığı saptanan şiripençe hastalığından öldüğüne dair bir rapor almayı da ihmal etmiyor. Mithat, bütün karinelere göre, 1884 yılında Taif'te boğularak öldürülüyor.

Abdülhamit, Mithat'ın darbesinin arkasında İngilizlerin bulunduğuna hep inandı. Kendisi korkak olduğu ve kardeşi deli olduğu için Murat'tan bir türlü kurtulamıyordu; Murat'ın da İngilizlerin şehzadesi ve sultanı olduğunu düşünüyordu (*). Bu yüzden Mithat'ın etkisini bertaraf ettikten sonra ve bununla beraber, Türkiye'deki İngiliz nüfuz ve bağlantılarını kırmaya başladı. Abdülhamit zamanında dış ticaretteki ağırlıklı İngiliz etkisi ortadan kalktı[72]. Bunun yerini Almanya ve Avusturya aldı.

(*) Şöyle söylemek daha doğru: Hamit, «kötü» saydığı her gelişmenin arkasında İngilizleri görüyordu. Hamit için Jöntürkler kötü'dür ve arkasında İngiltere var.

«Bizim Jöntürkler hayalperesttirler, çünkü bizde Kanun-u Esasi'yi ve meşruti hükümeti ilân etmek, umumi bir karışıklığı davet etmek, herkesi birbirine düşürmek demektir. Bu bütün Osmanlı İmparatorluğunu sarsar. İngilizlerin, her vesileyle Jöntürkleri tutmaları şayan-ı dikkattir ve bizim memleketimize Kanun-u Esasi'yi getirmek için ellerinden geleni yaparlarken, aynı şeyleri Hindistan için red etmektedirler. Halbuki Hindistan'ın vaziyeti bizimkine benzemektedir. Orada herşeyden evvel kasd teşkilâtını yıkmak icap eder.»

Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, s. 122-123

Abdülhamit, kendisini bayrak yapmak isteyen Türkçüleri hayal kırıklığına uğratacak bir biçimde İslâmcı görünüyor.

«Avrupa'da birazcık fikir cilâsı yapmış olan bazı gençler, zaman zaman vatan sevgisi hakkında nutuklar vermiye başlıyorlar. Fakat İmparatorluğumuzda vatan fikri ilk plânda gelmemeli. İman ve halife aşkı başta, anavatan sevgisi (hubb-u vatan) ikinci derecede olmalıdır.»

«İngiltere benim iktidarımı sarsmak maksadiyle, İslâm memleketlerinde vatan fikrini yaymaktadır. Mısır'da şimdiden bu fikir epey ilerlemiştir, Mısırlı vatanseverler farkına varmadan İngilizlerin oyununa gelmekte, islâmiyetin kudretini, halifeliğin itibarını sarsmaktadırlar.»

Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, s. 180-181

Öyle anlaşılıyor, «karı-koca kavgası olursa, İngiliz parmağı arayın» türündeki İttihat ve Terakki sözü, kaynağını, Abdülhamit'te buluyor.

ABDÜLHAMİT

TARİHÇİ LÜTFİ MİTHAT'A KÜFREDİYOR

Hazret-i Abdülhamid han'ın bu esnada yine
Mihr-i adlinden meh-i âfâk oldu müstefid
Koymadı Sultan Azizin kanını yerde o şâh
Bak tecelli-i Azizi züntikam oldu pedîd
Öyle bir divan-ı âli-i adalet açdı kim
Görmedi ahd-i saadetten beri çerh-i anîd
Mahzar-ı âlemde ol divanda katilleri
Hadde-i kanun-ı adle çekti ol şah-ı vahîd
Hamdülillâh oldu zahir hükm-i şer'-i Ahmedî
Sâye-i Abdülhamid Hânîde ber vefk-ı ümid
Haşredek tahtında şevketle Hudâ-yı Müsteân
Ömrünü ikbâlini etsün mezîr ender mezîd
Zıll-i seyfiyle zalâm-ı zulm-ü udvan mahv olub
Subh-ı âsâyiş açılsun kalmasun güft ü şenîd
Bilbedâhe söyledi işbu iki tarihleri
Devletin vak'anüvisi hâsı Lütfi'yi abîd
Seyfini arşa asup mahveyledi canileri
Hakkını Sultan Aziz'ın aldı Han Abdülhamid.

Osmanlı Dış Ticaretinde Devletlerin Payı: Yüzde

	1887	1910
İngiltere	61	35
Fransa	18	11
Avusturya	12	21
Almanya	6	21
İtalya	3	12

Tahsin Paşa, Hamid için, «en çok çekindiği devlet İngiltere idi» yargısını taşıyor. Hamit Rusya'ya da güvenmiyor ve çekiniyor; ancak «Sultan Hamit bunlardan İngiltere'yi daha tehlikeli görürdü»[73]. Tahsin Paşa'ya göre «Sultan Hamid'in Rusya'ya karşı İngiltere'den muavenet beklenemiyeceği hakkındaki kanaati sarsılmaz bir halde idi.» Abdülhamit için Birleşik Krallık, tehlikeli bir düşman veya güvenilmez bir dost oluyordu.

Aslında Hamit'in İngiltere'ye karşı bu net tutumuna bakarak her hangi bir devlete güvendiği sonucunu çıkarmamak gerekiyor. Hamit, tek kelimeyle, güvensiz bir kişiliktir; bu kişiliği dış politikasına da yansıyor. Sovyet uzmanı Profesör Aliev, Hamit'in dış politikasının bu özelliğini, açık bir biçimde, saptıyor. «Dış politikasında Sultan Hamit, bütün yabancı devletlere ve politikalarına aynı güvensizlik ile yaklaştı»[74]. Bütün ülkelerle her hangi bir sorun çıkmaması için çok dikkatli davrandı.

Bu dikkatlilik ve Hamit'in büyük devletlerin biribiriyle anlaşamayacaklarına kesinlikle inanması, esnek bir dış politika uygulamasını sağladı. Profesör Aliev, Hamit'in bu uygulamasını «Sultan emperyalistler arası çelişkileri zekice kullandı» biçiminde değerlendirdi.

Hamit'in politikasının bu esnek çizgisini, çağdaşlarının da gözledikleri ve hatta Abdülhamid'i usta bir politikacı saydıkları anlaşılıyor. Woods Paşa, anılarında, Hamit tahtta kalsaydı, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmayacağına inanıyor. Bu olmasa bile Hamit'in «Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağlayarak memleketine bir zafer hediye etmiş» sayılacağını yazıyor.

Bu tür değerlendirmelerin oldukça safdil olduğunu belirtmek durumundayım. Çünkü Hamit, güvensiz de olsa Almanya ile kurduğu bağlantı, Türkiye'nin içinde bir Almanya yaratmaya yetti. Abdülhamit, Türkiye'nin bütün kurumlarını ve başta ordusunu, Alman nüfuzuna açtı; bu nüfuz ile yetişen ordunun bazı subaylarına bakılarak, bir zaman geldi, Berlin'de Türkiye'ye «Enverland» denildi. Nasıl Abdülhamit Tanzimat'ın çocuğu ise, İttihat ve Terakki'nin bazı önderleri de Abdülhamid'in Alman teması-

nın çocukları olarak dünyaya geldiler. Enver Paşa, Woods Paşa'nın kanısının aksine, Hamit'in yerine geçen Sultan'a sormak zahmetine bile katlanmadan, yalnızca Almanya ile görüşerek, Türkiye'yi Birinci Savaş'a soktu.

Birliğini geç kurmuş ve sömürgecilikte geç kalmış Almanya, aç bir biçimde genişlemeye çalışıyordu. Türkiye, Hamit ile, bir büyük devlete yaslanma politikasından vazgeçmiş olmadı; yalnızca uluslararası arenada büyük rollere yeni çıkan bir devlete yaslanma yolunu seçti. Almanya'nın birliğini kurar kurmaz Fransa'ya karşı kazanmış olduğu zafer, Türkiye'de bir çok aydının ve bu arada şehzade Hamit Efendi'nin de gözlerini kamaştırmış olmalı. Hamit, bunu, daha sonra tahta geçince uygulamaya döktü.

İlber Ortaylı'nın «İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu» başlıklı monoğrafisi, bu konuda, ayrıntılı bilgiler içeriyor. Türkiye ile Almanya ile yapılan görüşmelerin, 1880 yılında sözleşmeye döküldüğü görülüyor. İlber Ortaylı yazıyor: «14 Temmuz 1880'de iki taraf arasında yapılan bir sözleşme ile Osmanlı hükümeti, Osmanlı üniforması ve rütbesi taşıyacak bazı asker ve sivil uzmanları kadrosuna alıyor, ancak bunlara farklı ve yüksek ücretler veriyordu. Üstelik maaşlar Osmanlı Bankası tarafından muntazaman ödenecekti»[15]. Sözleşmeye göre uzman subay ve memurlar yılda 20 bin frank alacaklar, gümrük müdürü ise 40 bin frank ile çalışacak. Harbiye'de çalışacak Alman subaylar da böyle yüksek maaşlara kavuşacaklar. Subaylar, Türk ordusunda görev yaparken, ülkelerinde kendi rütbelerinde de ilerleyecekler; ayrıca Türkiye'deki bütün kapitülâsyon haklarından yararlanacaklar. Bu anlaşma Avrupa'da önemli bir gelişme sayıldı; Times Gazetesi, «İstanbul'da Alman Subayları» başlığı altında tepkisini ve hayretini yazdı.

Sadece para bakımından değil, Sultan Hamit gelmeleri teşvik için, elinden geleni yaptı. İlk gelenler arasında bulunan Yüzbaşı Kamphüvener, İlber Ortaylı'nın yazdığına göre, kısa zamanda müşir oldu ve bir de «yaver-i ek-

rem» ünvanına kavuştu. Böylece Alman yüzbaşı, ünlü Gazi Osman Paşa ile aynı rütbeye ulaşmış oldu; törenlerde, en önde, at üstünde, Gazi Osman Paşa ile aynı hizada, görünmeye başladı.

Hamit, Almanlara dağıttığı para ve rütbe arasında, kendisinden bekleneni yapmakta da gecikmedi. Sultan Hamit, «casusluk ve siyasî polis faaliyetlerini düzenlemek için bu konuda uzman olan İntendanturrat Fleischer'i Türkiye'ye davet ediyor. Fleischer, Türkiye'de danışmanlık yapıyor; daha sonra izlenimlerini de belirtmekten geri kalmıyor. «Çalışmalarım başarılı oldu», diyor, Fleischer ve şöyle devam ediyor: «Türkler bütün geri kalmış toplumlar gibi üstün bir taklit ve izleme kabiliyetine sahiptir.»

Yalnız Hamit'in Almanya ilişkilerinin en başarılı olayı, Imparator'un Türkiye'yi ziyaret etmesi oldu. İmparator İkinci Wilhelm, iki kez Türkiye'yi ziyaret etti. 1889 yılındaki ilk ziyaretten sonra Wilhelm'in 1898 yılındaki ikinci ziyareti ve bu ziyarette İstanbul'dan Kudüs'e kadar yolculuk yapması, Almanya'nın Türkiye politikası açısından olduğu kadar Hamit'in iç politikası bakımından da çok büyük bir önem taşıdı. Alman desteği ile Türkiye'nin «yeni ve büyük bir dost» kazanmış olduğunun özdeşleştirilmesi, 1897 Teselya savaşının yarattığı etkilere ek olarak, içerde Hamit yönetiminin güçlenmesine yol açtı.

Ancak Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gerek: Bir devletin Hemingway'ın balığı türünden sürekli ısırılarak küçültüldüğü bir zamanda 33 yıl bir saltanatı sürdürmenin pek de kolay olmayacağı kabul edilmeli. İlke olarak şu söylenebilir; kişiliğinin her yanı çürük bir kimse 33 yıl bir saltanatı sürdüremez. Hamit'in kişiliğinin mutlaka güçlü yanları olmalıdır; vardır.

Anlamsız bir işbölümüne son vermenin zamanıdır: Sultan Hamid'in kişiliğinin olumsuz yönlerini, abartarak yazmak, Türk ilericilerine düşüyor; Hamit'in kişiliğinin olumlu yönlerini, bire bin katarak yazmak, Türk gericilerinin işi oluyor. Her iki yan da, aynı sayfalarda yazılabi-

lir ve bundan yalnızca bilim ve bilimsel dürüstlük kazançlı çıkar.

Vesveseli olduğu konusunda genel bir kanı var; bunu, babasının kişiliğine bağlama eğilimi güçlü. Tanzimat Hükümdarı Abdülmecit'in ikinci oğlu olarak 1842 yılında dünyaya geliyor. Mecit, son Osmanlı sultanları arasında içki ve sefahete düşkünlüğü ile pek çok ünlüdür, bu yüzden erken yaşta ölüyor. Hamit'in biyoğrafisini yazan Sir Edwin Pears, annesinin, Mecit'in kız kardeşi Esma Sultan'ın rakkaselerinden, müslümanlığı kabul etmiş bir Ermeni olduğunu, «Abdul Hamid's mother was an Armenian who had become a Moslum and had been a professional dancer in the service of Esme Sultan, sister of Abdul Mejid,» yazıyor[76]. Sir Edwin, Hamid'in yüzünün Ermeniye benzemesi dışında, babasının sarayda çalışan bir ermeni olduğu cinsinden iddiaları ciddi saymıyor.

İçki ve sefahate düşkün, bu nedenle sürekli sarhoş, bir babanın oğlunun kendisine güvensiz, evhamlı olması normal sayılıyor. Aynı babanın büyük oğlunun, Murat'ın tedavisi mümkün olmayan bir deli çıkması, Hamit'in aklında bir eksikliği varsaymanın, bilinçli veya bilinçsiz, nedeni kabul ediliyor. Bütün bunlardan sonra, burada, bir müddet durmak gerekiyor.

Hamit'in evhamının, yönetim ve siyaset platformundaki uzantısı, hiç kimseye güvenmemek biçiminde ortaya çıkıyor. Burada, durmak için, şu soru akla geliyor: Bu açıdan Mustafa Kemal güvenli mi idi? Mustafa Kemal, 1919 ile 1938 yılları arasındaki siyasal yaşamında, bütün güvenceleri gereğinden fazla vermeyi en başta gelen ödev bilen İsmet Paşa'ya sürtüşmeli güven bir kenara konacak olursa, kime güvendi? Bu soru bir adım daha uzatılabilir: Benzetmeler çok zordur ve bilimsel açıdan tehlikelidir, bunu biliyorum. Bu yüzden, aradaki bütün benzemezlikler bir yana, yalnız birer girişim olarak, Kleanti Skalyeri - Aziz Bey girişimi ile İzmir Suikastı olarak bilinen iki olay karşılaştırıldığında, Sultan Hamid'in evhamını yenebildiğini söylemek mümkün değil mi?

Siyasal kullanımda «kuşkucu» ve «vesveseli» bir bi-

rinin yerine geçebilir; bir liderde «kuşkucu» olması çok zaman olumlu bir karakter sayılıyor. Çünkü «kuşkucu» olmak bütün ihtimalleri göz önüne getirebilmek ve bunlar üzerinde düşünebilmek demek oluyor. Böyle anlaşıldığı sürece, siyasal sahnede bir başrol oyuncusunun «kuşkucu» bir bakışa sahip olması, vazgeçilmez bir gerek olarak ortaya çıkıyor. Ancak siyasal yorumcu, eğer başrol oyuncusunu kötülemek isterse, aynı karakter özelliği için, pek âlâ «vesveseli» kelimesini kullanabiliyor.

Hamit, içki içmiyor. Babası Sultan Abdülmecit, içmelerini istermiş. Bunu Abdülhamit Tevfik Paşa'ya anlatmış; Tevfik Paşa da bir kaç kez İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a nakletmiş, Mahmut Kemal İnal yazıyor: «Pederim, 'Murat Efendinin evinde toplansınlar da işret etsünler' diye bize haber gönderirdi. Bu emir üzerine Murad ve Reşat Efendilerle toplanır, kilercibaşının getirdiği takımlarla işret ederdik. Bazılarımız fena halde sarhoş olurdu. Bir akşam yine Murad Efendinin evinde içdik, sarhoş oldum, bizzat kullandığım arabaya bindim. Hayvanlar nasılsa ürkerek alabildiğine Beşiktaş'a koşmağa başladı. Pek çok uğraşdım, zabt edemedim. Yoldan geçenler, yardıma koştularsa da durduramadılar. Araba bir tarafa devrildi, ben bir tarafa devrildim, hasta oldum, hastalığımı bir hafta pederden sakladılar. Ondan sonra işret etmedim. Fıçıya deniz suyu koyarak banyo ederdim. Bu suretle kesb-i âfiyet etdim. O vaktden beri yaz kız sabahları - eskiden kalma pek sadık bir kalfamız vardır - başımdan aşağı iki kova soğuk su döker»[17]. Hamit'i yakından tanımış olanlar, Selânik'e sürgüne götürenler dahil, sabahları soğuk su ile yıkanmaktan hiç vazgeçmediğini belirtiyorlar.

Çok sağlıklı ve zinde olduğu kaydediliyor. Ciddi hastalık geçirmediği biliniyor. Temizliğe ve güzel giyinmeye pek düşkün. Bunu bir yaşam biçimi saydığı anlaşılıyor. Tahsin Paşa şunları yazıyor: «Sultan Hamit vücutça zinde ve çevik idi. Bataetten (yavaşlık, y.k.) hiç hoşlanmazdı. Zarafete meftun idi. Temiz ve itinalı giyinmek hayatta bir intizam ifade ettiğini söylerdi. İnsanların kıyafet-

lerinde ihmal göstermeleri kendilerinde fikr-i intizam bulunmayışından ileri geldiğine kani idi.» Güzel giyinmek, Hamid'in saltanat döneminde doğup büyüyenlerde, bu arada Mustafa Kemal'de, gerçekten bir özellik haline geliyor.

Tahsin Paşa, çok zeki olduğunu yazıyor; «Sultan Hamit orta boylu, cevval bakışlı, gür ve kalın sesli idi. Hafızası pek nadir insanlarda bulunabilecek kadar kuvvetli idi. Zekâsı şayan-ı dikkat idi.» Şunları ekliyor: «Görüştüğü kimseler üzerinde nafiz nazarı ile ve uyanık zekâsı ile bir tesir-i mahsus bıraktığına şüphe yoktu. Sefirlerin ve ecnebi misafirlerin bu hususta müteaddit ve riyasız şehadetleri olmuştur.» Burada, Tahsin Paşa'yı, destekleyecek bir tanık (*) gösterebilecek durumdayım. Sir Henry Woods, «kendisiyle tanışmak imkânı bulan herkesin itiraf ettiği gibi Abdülhamit büyüleyici bir karaktere sahipti»[79]. Böyle bir etkinin yalnızca fiziksel özelliklerle sağlanamayacağını eklemek gerekiyor.

Güzel sanatlara pek düşkün. Yıldız Sarayı, Avrupalı ünlü sanatçıların uğradıkları yerler arasında sayılıyor. Sir Henry Woods, «benim keman sololarına karşı sevgim, saraya gelen kemanistleri dinlemekle başlamıştı» diye yazıyor (**). Devlet Başkanlarının klâsik müzik düşkünlükleri-

---

(*) Abdülhamit'in amansız muhaliflerinden Hüseyin Cahit Yalçın, İkinci Meşrutiyet ilânından sonra karşılaştıkları ziyafet gecesiyle ilgili izlenimlerini şöyle yazıyor:

«Ben de mümkün olduğu kadar yakın bir iskemle seçerek Abdülhamit'i yakından incelemek istiyordum. Abdülhamit'le görüşen Avrupalılar, onun pek çekici ve bağlayıcı bir incelik ve kişiliği olduğunu öteden beri yazarlardı. Bunu dalkavukluğa ve çıkarcılığa yükleyerek inanmazdık. Ama bu gece Abdülhamit'teki çekiciliği ben yakından gördüm. Ziyafet sonunda hemen bütün mebusların kalbini kazanmıştı.»

Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasi Anılar, İstanbul, 1976, s. 60-61.

(**) Sultan Hamit'ten «bazı kusurlarıyla hatalarına rağmen Osmanlı Padişahlarının en büyüklerinden biri olan Sultan Abdülhamid-i Sani» diye söz eden bir çalışma, ayrıca şunları da kaydediyor:

nin, Cumhurlyet'ten önce, bir geçmişi ve geleneği olduğu ortaya çıkıyor.

Gençliğinde ciddi bir eğitim görmemiş, genel bilgisi zayıf. Fakat okumayı çok seviyor. Romanları ve en çok polis romanları okumayı seviyor. Polis romanları içinde de en çok Şerlok Holmes'leri seviyor; bu sevginin kuşkulu yapısına denk düşmesinin yanında, içten bir yanı da olmalı. Çünkü Şerlok Holmes tipinin yaratıcısı Canon Doyle, eşiyle birlikte İstanbul'a geldiğinde, Yıldız Sarayı'nda özel bir törenle ve Sultan Hamit'in elinden Mecidiye nişanına kavuştu (*).

Roman ve özellikle polis romanı ile Avrupa'da çıkan yayınları, özellikle kendisiyle ilgili olanları, okumak üzere Saray'da büyük bir tercüme bürosu kurdu (**). Tercüme bürosundan çıkan eserler, Hamit'in özel Roman okuyucuları'na verilirdi. Roman okuyucuları, Hamit'in yatak odasında, ancak bir paravananın arkasında, roman okumaya başlarlar, Hamit bunları dinler ve dinlerken uyurdu. Sultan uyuyunca roman okumasına son verilirdi.

«Musikiyi Guatelli ve Lombardi isminde iki İtalyan muallimden öğrenmişlerdir, Sultan Hamid'in Garp musikisini Şark musikisine tercih etmesi işte bundandır. Bilhassa Türk musikisini hazin bulduğundan bahsedilir.»

İsmail Hami Danişmend, Sadrazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vakası, İstanbul, 1961, s. 159 ve 142

(*) «Muhtelif milletlerden olan ve şahsıma eserlerini ithaf eden bestekârların sayısı, şimdiye kadar, iki bini bulmuştur. Bu insanları nasıl mükâfatlandırmalı? Bu bestekâr beylerin, beni biraz rahat bırakmaları için sefirlerimin daha uyanık olmaları icap eder. Bu ithaflara şimdiye kadar dünyada herkesin yaptığı gibi değil de, nişanlar vererek teşekkür etmemizden dolayı, bana ithaf edilen beste, şiir ve diğer sanat eserlerinin baskınına uğramış bulunuyorum.»

Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, s. 209

(**) «Bu mütercimler arasında epey yıl önce ölen Viyanalı bir yahudi vardı. Bu yahudi bir defasında bana, Padişah için Makyavel'in Prens eserini tercüme ettiğini söylemişti.»

Sir Henry Woods, Türkiye Anıları 1869-1909, op. cit. s. 121

En büyük merakının marangozluk olduğu hep biliniyor (*). Yıldız Sarayı'nda, Avrupa'dan en modern aletleri getirterek bir marangozhane kurdurduğu yazılı, oldukça ustalaşmış olduğu anlaşılıyor. Tahttan indirilip Selânik'e götürüleceği zaman, muhafızlarına marangoz aletlerini alıp alamayacağını soruyor.

Marangozluk ilginç bir uğraş, maddeden cisim yapmaktır. Bir incelemede, ilk ütopyacıları, toplumu değiştirmek için proje hazırlayıp bunları pamfletlere dökenleri ve giderek plancıları, toplumsal marangozlar olarak nitelemeye çalıştım.

Hamit'in marangozluğu sevdiği ve dinlendirici bulduğu için yaptığı muhakkak; ancak bu uğraşta hem başka yararlar görmesi (**) hem de bu uğraşın kişiliğini etkilemesini beklemek gerekiyor. Hamit'in, Beyoğlu'nda Avrupa'dan mobilya getirip satan lüks Şaven mağazasında yeni bir masa getirdiğini haber aldığı zaman, bir kaç gün için masayı Yıldız Sarayı'na getirttiği ve kısa bir zamanda bu yazı masasının mağaza sahibini bile hayretler içinde bırakan benzerini yaptığı biliniyor. Oduna böylesine ustalıkla biçim verebilen bir hükümdarın, teba'larını da biçimlendirebileceğini, aydınlarını etkileyebileceğini düşünmüş olması mümkün görünüyor.

Bireyin müzik, edebiyat veya Hamit'te olduğu türden marangozluk ile uğraşarak zamanı unutabilmesi, deyiş uygunsa zamanın dışına çıkabilmesi, toplumun «kötü» saydığı tutkulardan ya da hiç olmazsa bunların bir bölü-

---

(*) Hamit'in mabeyn'inde çalışmış olan Halit Ziya, Adnan için şunları yazıyor:

«Onun başlıca tutkusu, tahta üzerine oymacılıktı. Bütün boş saatlerini kâğıt bıçakları, hokkalar, kibrit kutuları üzerinde kabartma resimlerle kâğıt baskıları oymakla geçirirdi.»

Halit Ziya Uşaklıgil, Aşk-ı Memnu, s. 40

(**) «Gençlerimiz memur, asker veya ulemadan olmayı tasarlıyorlar; neden hiç bir Osmanlı büyük bir tüccar, mahir bir zanaatkâr veya fen adamı olmayı düşünmüyor? Ben de marangozluk sanatı ile meşgul olduğumdan, halka iyi bir nümune sayılırım.»

Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, s. 203

münden uzak kalması imkânını yaratıyor. Edebiyat-ı Cedide'nin büyük ismi Halit Ziya, mabeynde çalıştığı yılları anlatan anılarında, Saray ve Ötesi, önce, Hamit için şunları yazıyor: «Abdülhamit lehine çıkarılabilecek bir hüküm de var ki o da onun her kusuruna rağmen namus ve doğruluk huyuna malik olmasıydı»[80]. Uşaklıgil'in burada doğruluktan, para ile ilgili bir doğruluğu kasdettiği anlaşılıyor. Saray anılarının daha ileriki sayfalarında, Hamit'ten sonra tahta geçen kardeşi Sultan Reşat için de «belki de yaşı müsait olmadığı için biraderi Abdülhamit gibi genç kızlara düşkünlük gösterdiğine vakıf değiliz» diye yazıyor. Hamid'in kişiliği hakkında oldukça olumlu bilgiler veren Tahsin Paşa, Hamid'in kadın işlerine bakan Kızlarağası Behram Ağa'nın, Yıldız Sarayı'nın en etkili kişisi olduğunu ve vezir ve kamu yönetiminde önde gelenlerin Darüssaade Ağası Behram'ın dairesini ziyaret etmeyi, yükselmenin en güvenilir yolu saydıklarını kaydetmeden geçmiyor.

Kesinlikle iki yüzlü olduğunu gösteren bilgiler var. Bunlardan üçüne işaret edilebilir. Murat, veliaht şehzade iken aydınlarla temas etmeyi önemli sayıyor; temaslarını kardeşi Hamid Efendi'ye «bir kişi daha kazandık» sözleriyle naklediyor. Hamid'in, sultan olacak kardeşinin bu sevincine en içten bir biçimde katıldığını göstermeye özen gösterdiği yazılı. Ancak Murad'ın kazandığını söylediği aydınların hepsini not edermiş, tahta geçince hepsini mümkün olduğu kadar uzak tutuyor.

Tahta geçtikten sekiz gün sonra Kemal'i kabul ediyor, Kemal'in büyük bir değer olduğunu yüzüne söylüyor, «beraber çalışmalıyız» diyor. Üç ay sonra Kemal'i sürüyor. Tahta geçeceği sırada, ders aldığı köşkten hocasıyla beraber dönerken, hocasını arabaya bindirmek ve kendisi de arkadan atıyla izlemek için ısrar ediyor. Bunu, hocaya saygı gereği yaptığına hocasını inandırıyor. Ancak Hamit'i tanıyanlar ya da daha sonra biyoğrafisi üzerinde çalışanlar, Hamit'in bunu, bir suikast halinde hocasının kendi yerine ölmesi için yapmış olduğuna kesinlikle inanıyorlar.

Vesveseli ve güvensiz imajına karşın, zaman zaman, hiç kimseden beklenmeyecek kadar «rahat» davranabiliyor. Sovyetler Birliği'nde tasnif edilmiş olan Rusya dönemi arşivlerine göre, çevresindekilerin hırsız olduğunu biliyor. Ancak bunları «doymuş hırsız» olarak gördüğü ve bunları değiştirmesi halinde yeni geleceklerin daha çok çalacağını düşündüğü için bunları yerlerinde tuttuğunu söylüyor[91]. Ya znayu eto okruşayüşiya menya lyudi grabyat... No Ya predpoçitayu ostavlyat' u vlasti eti starih grabiteley: ved' oni uşe bogati, najili sebe sostiyanie i esli i prodaljayut grabit, to v razmerah, mne izvestnih, na melkuyu vzyatku oni uşe ne poidudut. Hamit, kamu yönetimindeki «eski soyguncuları», çalarak zenginleştiklerki ve artık küçük hırsızlıklara eğilim göstermeyecekleri için tutabilecek kadar rahat davranıyor.

Yalnızca çevresindeki hırsızlara değil, zaman zaman en şiddetli muhaliflerine bile çok «rahat» bir tutum gösterebiliyor. Bu nokta üzerinde durmak zorundayım: Çünkü bu nokta Hamit'in anlaşılmasından daha çok, bu tek başına hiç de önemli değil, Türk aydınının, genel olarak ve bu arada Hamit'e karşı düşmanlığı açısından, çözümlemesini kolaylaştıracak. Şöyle de söylenebilir: Kemalist historiagraphia ve bölük pörçük de olsa yazılı aydın tarihi, hep Hamit'in uyguladığı şiddet yöntemlerinden söz etti. Bu, güzel. Ancak Hamit bundan ibaret değil, Hamit, aynı zamanda, zamanının aydınlarına hep nimet arzetti.

Hamit, belki de, önemli işler yaptıktan sonra misyonunu tamamlamış bir tür aydını şiddetten çok nimetle kırdı.

«Paris'te, benden muhteviyatını saklamak istedikleri, benim aleyhimde olan yeni bir kitap çıkmış. Bana ve memleketime dair çıkan lehte ve aleyhte herşeyi bilmek istiyorum ve bilmem lâzım. Bu kitabın nihayet elime geçen bazı parçalarından kâfi derecede fikir edindim. Bir Türk'ün, hele eski bir sefaret kâtibinin, böyle hakaret ve iftiralarla örülmüş bir yazı neşretmeğe cesaret edebilmesi ne hazin! hakikaten müteessir oldum ve bu dalâlet karşısında ağlamaktan kendimi alamadım.» Bunları Sultan

Hamit yazıyor, kendisini üzüntüden ağlatan bir karşıtına karşı izlenecek politikayı şöyle çiziyor: «Bu yeni kitap hakikaten isyan ettirici ve bütün memleket için utandırıcı mahiyette; buna rağmen bu kitabı yazan genç adamın, tekrardan devlet hizmetine alınmasını arzu ediyorum. Kendisine münasip bir mevki verilirse, belki tekrardan bize minnettar, devlete sadık bir hizmetkâr olur» (*). Şunu ekleyebilecek durumdayım, Hamit'in buradaki çizgisi bir istisna değil politikadır. O kadar öyle ki, daha sonraki yıllarda sürgünde Jön Türk liderleri, Sultan'dan önemli bir görev alabilmek için muhalefete başlayan ve bu yüzden Avrupa'ya gelen aydınlardan yakınmak durumunda kalıyorlar (**). Buna ilerde değinebilmeyi umuyorum.

Şimdi, Abdülhamit'in, bir kuşak aydınının kırımında etkili olan ve Kemalist Historiagraphia'nın kesinlikle tek yanlı yazdığı, bir yanını tümüyle gözlerden uzak tuttuğu, yönteminin çözümlemesine devam etmek durumundayım. Bu çözümlemenin ortaya çıkması, Abdülhamit'in aydın kırımının etkinliğinin ölçüsüdür. Çünkü tek başına şiddet, hiç bir zaman, gösterilmek istenen boyutta, bir aydın kıraçlığına yol açamaz. Başka bir deyişle, bir tür aydınının sonunu getirirken, kendi iradesinin dışında da olsa, yeni bir tür aydın kuşağının ortaya çıkmasına neden olamaz.

Burada Türkçe'nin iki güzel romanını yazmış iki roman yazarının değerlendirmelerini aktarıyorum. Bunun için bir parantez açıyorum. Önce şu, birisi yanında yaşadığı için; diğeri, romanını yazarken değil Namık Kemal'in biyoğrafisini yazarken, düşsel olarak, yine beraber yaşa-

---

(*) Hamit, kaldığı yerden şöyle devam ediyor: «Sürüden ayrılan kuzuya sert muamele edilmesini - ki şimdiye kadar biz bu hatayı çok işledik - doğru bulmuyorum. Onları iyilikle yola getirmek çok daha iyi olacaktır, kanaatındayım.»

Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, s. 83

(**) Çok daha sonraki yıllarda, legal sol partilerin kurulduğu sırada, gençlik heyecanı ile başlayanları kastetmiyorum, belli bir hesapla en sol partiden işe başlayarak solun sağındaki partiye yüksek «transfer mevkii» ile geçenler oluyor.

Hamit'ten miras mı, yoksa benzer yapının benzer ürünleri mi?

dığından Hamit ile ilgili olarak ve bu açıdan en doğru değerlendirmeyi yapabiliyorlar. Bu, bir. İkincisi, bundan gerçeği romancılar görür, sonucunu çıkarmak istemiyorum. Gerçeği görebilmek için sezgi gerekiyor; güzel roman yazabilende bunun var olduğunu düşünüyorum. Üçüncüsü bir adım daha atarak, kesin bilimler dahil, sezgisiz bilim ve bilim adamı olmaz; buna kesinlikle inanıyorum. Bu nedenle olmalı, quantum fiziğinin kurucusu Max Planck, kendi biyoğrafisinde, kesin bilimin gelişmiş bir sezgi yeteneğinin gerektirdiğini yazıyor (*). Yeni düşüncelerin, dedüksiyon mantığıyla değil, «sanatçı yaratıcılığına sahip hayal gücü» ile doğduğunu ekliyor.

Aşk-ı Memnu romanının yazarı Halit Ziya, Kırk Yıl'da şu çözümlemeyi yapıyor: «Abdülhamit'in kendisine düşman olduklarını yahut olabiieceklerini kestirdiği adamlar hakkında birbirine zıt görünen iki sıkıştırma usulü vardı, bir takımını sağ eliyle tutar, ipeğe benzeyen fakat gerçekte bir esaret zincirinden başka bir şey olmayan bağlarla az çok parlak memuriyetlere tayin eder, bir takımını da sol elinin acıma bilmeyen, zulmü adaletin tabiî bir gereği sayan bir işaretiyle hapislere, sürgünlere, hatta söylenenlerde kat'î bir doğruluk varsa çeşit çeşit ölümlere gönderirdi»[82]. Uşaklıgil'in kesin bir doğruluk aradığı ölüm rakamlarına sıra gelecek; burada, Hamit'in yöntemi beliriyor.

Üç İstanbul romanının yazarı, Kemal'in ayrıntılı biyografisinde, Abdülaziz ile Abdülhamit'in «zulüm» karşılaştırmalarını yapmak gereğini duyuyor. Başlıyor: «Abdülaziz'le yeğeni Abdülhamit'in zulümde ayrı iki üslûpları vardı. Amuca esnaf zalimdi, yeğen artist zalimdi. Birincisi-

---

(*) «For exact science demands more than a gift of intuition and willingness to work hard»

«To be sure, when the pioneer in science sends forth the groping feelers of his thoughts, he must have a vivid imagination, for new ideas are not generated by deduction, but by an artistically creative imagination.»

M. Planck, Scientific Autobiography and Other Papers, 1971, s. 109

nın zulmü bir zanaat ve ikinsisinin ki sanattı»[69]. Mithat Cemal, zulümde zanaat ile zulümde sanat ayrımını, okuyucularını merak içinde bırakmamak için olmalı, yapıyor ve devamla şöyle yazıyor: «Düşmanları için, Sultan Aziz'in kullandığı ölüm bir tane idi. İkinci Abdülhamit'in zeki zulmünde çeşitli ölümleri Aziz bilmiyordu. Sırmalı ve nişanlı ölümü, yavaş ölümü, dolayısiyle ölümü, güzel konuşan ölümü, güler yüzlü, gamzeli ölümü...» (*) Bunların herbiri bir türdür, her bir türde bir çok aydın ölebilir.

Nasıl ölür? Gerçekten çeşit çeşit ölür. Marx'ın Kapital'de makinaların, daha iyilerinin, daha modernlerinin icat olması halinde, mevcutlarının ölümünden söz eder, makinalar teknolojik olarak hurdalaşır. Yepyenidir, görünüşü sağlamdır, belki de hiç kullanılmamış; ancak artık yalnızca bir hurda değerine değişebilir. Çünkü bu makina, Kapital'deki deyimle, morally depreciated, manen değerini kaybetmiştir. Aydınların, Türkiye türünden her on yılı bir önceki on yılına benzemeyen bir toplumda, hurdalaşma hızları, başka toplumlara göre, çok daha yüksek oluyor.

Hamit'in, «sırmalı ve nişanlı ölümü, yavaş ölümü, dolayısıyla ölümü, güzel konuşan ölümü, güler yüzlü, gamzeli ölümü», bu hurdalaşma sürecine çok büyük katkıda bulunuyor. Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl'da başka bir yerde şu çözümlemeyi de yapıyor: «Abdülhamit'in siyaseti satın alınabilenleri satın alarak kalbinden aşağılık gör-

---

(*) Kemal'in biyografisi devam ediyor :

«Abdülâziz Kemal'i hava tebdiline gönderir gibi sürmeyi bilmedi. Bu üslûp yalnız Hamid'indir.»

«Hasılı, Kemal'e zulüm edilmediğine, Abdülhamit bizzat kendini, bizzat Kemal'i, bizzat kendi memleketini ve bazan da Avrupalıları inandırmağa muvaffak oluyordu.»

«Kemal'i 48 yaşında ölünceye kadar takip eden zulmünü görmesinler diye, Hamit, bu zulmün üstüne neler örtmeyecekti: Rütbe, nişan, şifre, resmî para, hususî para, selâm, sevgi filân.»

M. C. Kuntay, Namık Kemal, İkinci Cilt, İkinci Kısım, İstanbul, 1956, s. 724-732

mek ile beraber kullanmağa, satılık olmayanları da takdir ve hürmetle tanıyıp öğrendikten sonra bu az bulunur unsuru kendi inandığına uygun vesilelerle iktidar mevkiine getirmeğe çevrilmiş olduğundan», bu yolla mevcut veya potansiyel muhalefetini büyük ölçüde azaltabiliyor. Hamit, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'yı Yıldız Sarayı'nda bir yer verip, büyük rütbe ve nişanlarla, ancak sadece bir süs olarak ve yıllarca taşıyabiliyor. Hareketsiz bırakıyor. Bağlıyor. On yıllar birbirini izlerken hurda laşmalarına imkân hazırlıyor.

Bu ölümdür, yaşarken ölmek de denilebilir. İktisatçının terminolojisi kullanılacak olursa, manen ölüm veya manen değer kaybı uygun düşebilir. Fakat bunun dışında fizik olarak ölüme gelince, Hamit saltanatı, Kemalist Historiagraphia'nın çizdiği ölümlü resim hatırlanınca, tam bir sürpriz izlenimi veriyor. Burada, yalnızca iki kaynaktan söz edebiliyorum. Bunlardan birisi, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve Serbest Fırka kurucusu Ali Fethi oluyor. Ali Fethi, Abdülhamit'i tahttan indirildikten sonra Selânik'e götürüyor. Anılarını kaleme alan kimseye hiç güven olmadığı için, mümkün olduğu ölçüde az kullanmak zorunluluğunu duyuyorum. Yine de aktarıyorum: «Hiç şüphesiz şahsen merhametli idi. Otuz üç senelik saltanatında, icrasını irade ettiği ölüm fermanı sayısı sadece onbirdi»[84]. Buna göre Hamit'in saltanat döneminde üç yılda bir idam yapılmış oluyor. Hamit'in ölüm cezasını, nerede ise, de facto kaldırmış olduğu bile söylenebilecek.

Mithat Cemal Kuntay, bir de Suavi biyografisi yazdı. Eğer Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın darbesiyle beyni dağılarak ölmese idi, Mithat Cemal, Hamit'in Ali Suavi'yi affedeceğine inanıyor. Hamit, Mithat Cemal'e göre, hayatı boyunca «üç şeyden korktu.» Bunlar, hal'edilmek, öldürülmek ve idam cezası vermek. Bütün bu bilgilerden sonra Mithat Cemal şunları ekliyor: «Abdülhamit, enişte si Mahmut Celâleddin Paşa'yla Sadrazam Mithat Paşa'yı Taif kalesinde boğdurtarak öldürttü. Sarayındaki bir haremağasını da astırarak idam ettirdi. İkisi hususi ve

gizli, üçüncüsü resmî olan bu üçünden başka, saltanatında ölüm vakası yoktur»[85]. Bu bilgiye göre, Hamit'in yönetiminde her on senede bir idam yapılmış olduğu anlaşılıyor.

Öldürmekten ve öldürülmekten korkuyor. Hep Yıldız Sarayı'nda oturdu (*). Burada çoğunluğu Arnavut olan içlerinde boşnak ve Türkler ile çerkezlerin bulunduğu tüfekçileri koruyordu. Öldürülmekten ve teşhisten korktuğu için hiç fotoğraf çektirmedi. Selâmlık seyrine gelenlerin bile fotoğraf makinaları alındı (**). Saray'da tiyatro ve konserlerin dışında, hemen hemen sürekli olan Kürt kabile reisleri ve Arap bilginleri ile sohbet etti. Cemaleddin Afgani, Şeyh Cevat, Emir Seyit Fazıl Paşa, sarayının gediklisi ve Hamit'in sohbet arkadaşları oldular.

Kendisine hizmet edenleri her zaman tuttu. Bunda sınır tanımadı; bir çıbanını ağzıyla emen Hasan Bey'i, maaşlı cerrah yaptı[86]. Tahsin Paşa'ya, «basiret emniyetin babasıdır, evvelâ basiret sonra emniyet» diyordu. Bunu ve basireti çok geniş anlamda ele aldı: Her yer ve pozisyonda görevlendirme yaparken mutlaka zıtları yan yana koyuyordu. Bakanlar kurulunu mutlaka birbirine düşman bakanlarla dolduruyordu. Buradaki basiret, emniyetin kaynağı oluyordu; Hamit, hem bakanların kendisine karşı birlik olmalarını önlemiş ve hem de sürekli bilgi gelmesini sağlamış oluyordu.

Kuvvetli bir istihbarat ağı kurdu (***). Tarihte buna «Abdülhamit'e Jurnaller» adı verildi. Hamit, Siyasî Hatı-

---

(*) Yıldız Sarayı'nı 1822 yılında Mahmut yaptırdı. Adını, sarayı genişletip gözdesi Yıldız'a veren, Hamit'in babası Abdülmecit koydu. Hamit, Çırağan Sarayı'na kadar genişletti; Çinili Köşkü, Malta Köşkünü yaptırdı.

(**) Bu yüzden Hamit'in bugüne kalan fotoğrafı yok denecek kadar azdır.

(***) Hamit'ten önce, dedesi Mahmut'un veziri Hüsrev Paşa, böyle bir ağ kurdu. Moltke şunları yazdı: «Payitahtta olan biten her şeyi bilir, her tarafta hafiyeleri vardır ve yeni nizama karşı koymak isteyenler için hiç aman bilmez.»

Feldmareşal H. Von Moltke, Türkiye Mektupları, İstanbul, 1969, s. 33

ram'da, bu konuda, şunları yazdı: «Fevkalâde işleyen istihbarat teşkilâtımın sayesinde, kimin ne dediğini, kimin evinde ne söylendiğini gayet iyi biliyorum.»

Bu «jurnaller» üzerinde de, kısaca, durmak zorundayım. Adına, Fransızcasıyla jurnal denmiş; aslında «ihbar» demektir. Abdülhamit'in «jurnalcıları», ihbar kelimesi temel anlam olarak kabul edilince «muhbir» oluyor. Böylece eylem ve aktör, «ihbar» ve «muhbir vatandaş», tarihin sayfalarından çıkarak daha somut bir yapıya kavuşmuş oluyor.

Az veya çok her dönemde var; Hamit, bunu bir sistem haline döktü. Osmanlı düzeni, tarihsel olarak buna elverişli. Çünkü Osmanlı toplumunun yükseliş döneminde de, yönetime katılım, dikey mobilite bir yana, tebaın şikâyet ederek dertlerini bildirmesine de dayanıyor. Teba, başkente ve saraya, dilek ve şikâyetlerini yazıyla bildirmek hakkına sahip. Bunlar, çok büyük bir ciddiyetle, ele alınıyor; ciddiyetten, özel defterlere geçirilmesi anlaşılıyor.

Hamit, şikâyet hakkını, modern anayasalardaki deyim kullanılacak olursa, dilekçe hakkını hem bir kurum haline getiriyor ve hem de, yalan ihbarı, en azından cezalandırmıyor. Hamit'in yaptığı, bu. Bunu küçümsemek imkânsız, çünkü Sultan Hamit dönemi, başka nedenlerle birlikte, bu büyük kurumla, Türkiye tarihinin en ahlâksız dönemlerinden birisi oldu (*). Başka hiç bir neden olma-

---

(*) Prens Salt Halim Paşa, anılarında, şunları yazıyor:

«Hayatının otuz senesini, ahlâkı en ziyade tahrip eden müstebid bir idare altında geçirmiş olan bizler, bu sayede hür insanlar, faziletli, iffetli ve doğru vatandaşlar sırasına gireceğimizi ümit etmiştik.»

«Dünkü casus ve rüşvetçiler başımıza hürriyetçi, müceddit ve vatanperver kesildiler. İşsiz, geveze ve âdi bir avukat, halkın haklarının şiddetli müdafii oldu. Aciz ve rüşvet yiyici memurlar ateşli politikacı kesildi. Bütün memleketin üzerinden sanki bir cinnet rüzgârı esiyordu.»

Salt Halim Paşa, Buhranlarımız, 1001 Temel Eser, s. 51-52

Ahlâk üzerine ayrı bir not, ileride yer alıyor.

sa bile, ağzıyla çıban emeni saray cerrahı yapmak türünden bir çok neden var, bu nedenle yarattığı ahlâk sorunları açısından Hamit dönemini «benimsemek» mümkün olmamalı. Ahlâk bir bütündür; ahlâk'ın bütünlüğü var.

Ancak Sezar'ın hakkını Sezar'a vermenin yine yeri ve zamanı geldi. Hamit, kendisine yapılan ihbarları günlerce okudu, titizlikle inceledi. Bunların çoğunun yalan olduğu kendisine söylendiğinde bildiğini ifade etti; pek azının doğru olduğunu, bunları yakalamak zorunda kaldığını ekledi. Siyasî Hatıram'da bunlardan tiksinti duyduğunu gösteren bölümler bile var: «Dünyanın hiç bir yerinde entrikanın, bizde olduğu kadar feci olabileceğini zannetmiyorum. Fakat, kendine ehemmiyet payı çıkarmak isteyen gayretkeşlerin yazdığı mübalâğalı raporları (jurnalleri, ihbarları, y.k.) diğerlerinden ayırmasını biliyorum.» Hamit, ihbarları kendi kendisine yapmadı.

Üç İstanbul'da Hidayet'in Konağı var; bu gerçektir, daha doğrusu gerçekten de daha gerçek. Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet'ten sonra, bir gazeteci merakıyla Yıldız Sarayı'nı ve jurnalleri görmek istiyor. Görüyor ve yazıyor: «Ne garip rastlantı! İmzayı görünce içimde büyük bir acı duydum. Abdülhamit'in en çok önem verdiği, en sözü geçen bakanlarından birinin oğlunca sunulmuş bir kâğıt elimde duruyordu. Bu genç, baskı döneminde, evine edebiyat ve sanat meraklılarını toplar; onlarla geç vakitlere kadar yurt, özgürlük, ülkü konularında konuşmalara girişirdi. Aydın, zeki ve yurtsever, temiz bir genç olarak görünürdü. Onun konağında Abdülhamit'e her gece lânetler savrulurdu»[87]. Bundan sonrası tahmin edilebilir, ama, yine de şöyle devam ediyor: «İşte özgürlükçü düşüncelerinden ötürü pek sevdiğimiz ve saydığımız bu açık kafalı gencin, şimdi şu mektuptan öğreniyorum ki, kendisinin Devlet Şûrası üyesi olarak resmî aylığından başka Abdülhamit'ten ayda 150 altın ödeneği vardı ve Temmuz aylığını aldığından ötürü 'Padişah'ın ayak tozuna' (hak-i pay-i şahane) saygı ve gönül borcunu sunuyordu.» Bu örneğin ahlâk açısından kansörejan bir özelliği olmalı.

Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi'nde şunları kaydediyor: «Hünkârın (Hamit'in yerine geçen Reşat) Sabit Bey isminde bir adamı var. Gayet zeki bir kimseye benzer, hünkârın da herkesten çok ona ihtiyacı var. Onun için asıl onu korurdu. Veliahtken maiyetinde bulunanlar casusluk etmedikçe mevkilerini muhafaza edemeyeceklerinden bu zat da gayet zaruri olarak Yıldız'a ihbarlarda bulunmağa mecbur olurmuş. Fakat bir yandan efendisine karşı olan bağlılığına, bir yandan da mevkiinin emniyetine aykırı olmamak için yazdıklarını ilk önce efendisine okur, sonra, yani onun muvafakatini ve tasvibini alarak öylece gönderirmiş»[88]. Öyle anlaşılıyor, Sultan Hamit ihbarları okuma yöntemleri geliştirirken Osmanlı münevverleri de yeni muhbir türleri yaratmada yarış ediyorlar

Türk gericiliğinin önemli isimlerinden birisi, Prens Halim Paşa, bütün bunları yaşamış olarak, şu değerlendirmeyi yapıyor: «Ne yazık, şurası unutuluyor ki, bir idare yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamit, kendi adıyla yadedilen İdare-i Hamidiyye'nin tek amili ve kurucusu değildi. Belki bu idarenin mühim amillerindendi. fakat Sultan Hamit dünyaya gelmemiş olsaydı, muasırları başka bir Sultan Hamit'in meydana gelmesine sebep olacaklardı»[89]. Salt Halim Paşa, bunu, görüyor; çünkü, İttihat ve Terakki döneminde sadrazamlık yapmasına rağmen, yenilikçilere karşı bir yerde bulunuyor. Yenilikçiler, kendi eksikliklerini Hamit'te ararlarken, Sait Halim Paşa eksikliklerin sahibini göstermede ayrıca yarar görüyor.

Yine Sezar'ın hakkının Sezar'a verilmesinin zamanı ve yeri geldi. Niyazi Berkes şu teşhisi yapıyor: «Abdülhamit dönemi aydını o denli sindirilmiş bir tipti ki bu yönetimin gücüne ve etkinliğine aşırı derece inancı yüzünden onun devleştirilmiş imgesinin yaratılmasında onun da payı olmuştur. Çoğu devletten değil, birbirinden korkardı»[90]. Osmanlı münevveri, öldürmeyen zalimden, Abdülhamit'ten, bir hortlak yarattı ve bununla, bilincine varamadığı ölümünü anlamlaştırmaya çalıştı.

İlerde görülecek; burada 31 Mart Vakası'nın da bir

yeni çözümlemesini deneyeceğim. Ancak bu yeni çözümleme denemesinin temel tezini şimdiden belirtmemde yarar olabilir: Temelinde bir abartma var. Büyük bir korku var; korku, hem burada değindiğim uzun yılları içine alan hortlak bekleyişinden ve hem de önde gelen aydınların çoğunun İstanbul'u terkedip Ayastefanos'ta toplanmalarından ileri geliyor. Birisi, sürekli korku içinde yaşamadan ortaya çıkıyor; diğeri bu korkunun etkisiyle kaçıştan güç alıyor. Böylece 31 Mart konusunda kesin bir abartma yazılıyor, pek garip bir biçimde ve bulabildiğim hiç bir dayanak yokken birisi «beni öldüreceklerdi, yanlışlıkla şunu öldürdüler» diyebiliyor. O zamanlar olmasa bile sonraki zamanlarda bu tür «beni öldüreceklerdi» sözleri, büyük bir tarihi olmamakla birlikte, önemli bir tarihsel gerçek türünden, ilkokul kitaplarından başlayarak üniversite tezlerinde tekrar edilebiliyor. Çünkü bu, 31 Mart çevresinde yaratılan abartmayı süslüyor; 31 Mart ise, burada yazılanlarla çok daha açıklık kazanmış olduğunu umuyorum, Abdülhamit abartmasına haklılık kazandırıyor.

Niyazi Berkes'in geçerli teşhisinin devamı şöyle: «Abdülhamit dönemi aydınlarının devrimciliği o denli kişisel muhayyilelerin içinde saklı tutulmuştu ki Abdülhamit'in en usta hafiyelerinin dürbünleri, mikroskopları bile onların varlığını keşfedememişti. Bu devrin aydınları Meşrutiyet'in gelişiyle yazdıkları anılarında Abdülhamit istibdadının korkunç yanlarını tanıtmakta gösterdikleri abartmalar ya da gülünçleştirmeler, yalnız bu rejimin trajik ya da komik özellikleri değil, aynı zamanda aydınların, kendilerinin psikolojisini de yansıtır. Dönemin başlıca çehreleri Namık Kemal kuşağının yetiştirmeleri oldukları halde, siyasal düşün, yayın ve eylem alanında derin sessizlikleri dönem boyunca sürmüştür.» Aydın Üzerine Tezler'de, burada, geliştirilen tez tekrar edilerek söylenecek olursa, Hamit döneminde, bir kuşak aydın, manevî değer kaybına uğramış, aynı anlama gelmek üzere, ölmüştür. Hamit'in yönteminin sonucu budur.

Fakat ister yeni bir tez ve isterse bütün tezlerin dayandığı bir postüla sayılsın, burada açıklanması gereken

Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi'nde şunları kaydediyor: «Hünkârın (Hamit'in yerine geçen Reşat) Sabit Bey isminde bir adamı var. Gayet zeki bir kimseye benzer, hünkârın da herkesten çok ona ihtiyacı var. Onun için asıl onu korurdu. Veliahtken maiyetinde bulunanlar casusluk etmedikçe mevkilerini muhafaza edemeyeceklerinden bu zat da gayet zaruri olarak Yıldız'a ihbarlarda bulunmağa mecbur olurmuş. Fakat bir yandan efendisine karşı olan bağlılığına, bir yandan da mevkiinin emniyetine aykırı olmamak için yazdıklarını ilk önce efendisine okur, sonra, yani onun muvafakatini ve tasvibini alarak öylece gönderirmiş»[88]. Öyle anlaşılıyor, Sultan Hamit ihbarları okuma yöntemleri geliştirirken Osmanlı münevverleri de yeni muhbir türleri yaratmada yarış ediyorlar

Türk gericiliğinin önemli isimlerinden birisi, Prens Halim Paşa, bütün bunları yaşamış olarak, şu değerlendirmeyi yapıyor: «Ne yazık, şurası unutuluyor ki, bir idare yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamit, kendi adıyla yadedilen İdare-i Hamidiyye'nin tek amili ve kurucusu değildi. Belki bu idarenin mühim amillerindendi. fakat Sultan Hamit dünyaya gelmemiş olsaydı, muasırları başka bir Sultan Hamit'in meydana gelmesine sebep olacaklardı»[89]. Sait Halim Paşa, bunu, görüyor; çünkü, İttihat ve Terakki döneminde sadrazamlık yapmasına rağmen, yenilikçilere karşı bir yerde bulunuyor. Yenilikçiler, kendi eksikliklerini Hamit'te ararlarken, Sait Halim Paşa eksikliklerin sahibini göstermede ayrıca yarar görüyor.

Yine Sezar'ın hakkının Sezar'a verilmesinin zamanı ve yeri geldi. Niyazi Berkes şu teşhisi yapıyor: «Abdülhamit dönemi aydını o denli sindirilmiş bir tipti ki bu yönetimin gücüne ve etkinliğine aşırı derece inancı yüzünden onun devleştirilmiş imgesinin yaratılmasında onun da payı olmuştur. Çoğu devletten değil, birbirinden korkardı»[90]. Osmanlı münevveri, öldürmeyen zalimden, Abdülhamit'ten, bir hortlak yarattı ve bununla, bilincine varamadığı ölümünü anlamlaştırmaya çalıştı.

İlerde görülecek; burada 31 Mart Vakası'nın da bir

yeni çözümlemesini deneyeceğim. Ancak bu yeni çözümleme denemesinin temel tezini şimdiden belirtmemde yarar olabilir: Temelinde bir abartma var. Büyük bir korku var; korku, hem burada değindiğim uzun yılları içine alan hortlak bekleyişinden ve hem de önde gelen aydınların çoğunun İstanbul'u terkedip Ayastefanos'ta toplanmalarından ileri geliyor. Birisi, sürekli korku içinde yaşamadan ortaya çıkıyor; diğeri bu korkunun etkisiyle kaçıştan güç alıyor. Böylece 31 Mart konusunda kesin bir abartma yazılıyor, pek garip bir biçimde ve bulabildiğim hiç bir dayanak yokken birisi «beni öldüreceklerdi, yanlışlıkla şunu öldürdüler» diyebiliyor. O zamanlar olmasa bile sonraki zamanlarda bu tür «beni öldüreceklerdi» sözleri, büyük bir tarihi olmamakla birlikte, önemli bir tarihsel gerçek türünden, ilkokul kitaplarından başlayarak üniversite tezlerinde tekrar edilebiliyor. Çünkü bu, 31 Mart çevresinde yaratılan abartmayı süslüyor; 31 Mart ise, burada yazılanlarla çok daha açıklık kazanmış olduğunu umuyorum, Abdülhamit abartmasına haklılık kazandırıyor.

Niyazi Berkes'in geçerli teşhisinin devamı şöyle: «Abdülhamit dönemi aydınlarının devrimciliği o denli kişisel muhayyilelerin içinde saklı tutulmuştu ki Abdülhamit'in en usta hafiyelerinin dürbünleri, mikroskopları bile onların varlığını keşfedememişti. Bu devrin aydınları Meşrutiyet'in gelişiyle yazdıkları anılarında Abdülhamit istibdadının korkunç yanlarını tanıtmakta gösterdikleri abartmalar ya da gülünçleştirmeler, yalnız bu rejimin trajik ya da komik özellikleri değil, aynı zamanda aydınların, kendilerinin psikolojisini de yansıtır. Dönemin başlıca çehreleri Namık Kemal kuşağının yetiştirmeleri oldukları halde, siyasal düşün, yayın ve eylem alanında derin sessizlikleri dönem boyunca sürmüştür.» Aydın Üzerine Tezler'de, burada, geliştirilen tez tekrar edilerek söylenecek olursa, Hamit döneminde, bir kuşak aydın, manevî değer kaybına uğramış, aynı anlama gelmek üzere, ölmüştür. Hamit'in yönteminin sonucu budur.

Fakat ister yeni bir tez ve isterse bütün tezlerin dayandığı bir postüla sayılsın, burada açıklanması gereken

bası, küçük çocuğuna Mithat Paşa'yı anlatırken «sivrisinek», polis, duymaması için kapıları kapatıyor ve lâmbayı kısıyor (*). Abdülhamit'in istediği her halde bu olmalıydı.

Her zaman ve oldukça sık olduğu gibi bir parantezin, istenirse yeni bir sıçrama için duraklama denebilir, zamanı geldi. Parantez şöyle açılabilir; doğa, bilimde yansır. Bu, insanlığın pek çok önemli bir buluşudur, biliniyor. Ancak önemli ölçüsünde verimli olmadığının eklenmesi gerekiyor. Yeteri ölçüde verimli değil, olamaz; çünkü, edilgen. Aktif değil. Üretken olanı ise şöyle: Bilim, doğada yansır. Böyle olduğu için, bilim doğaya yansıdığından, verimli olabiliyor. Çünkü, bilim doğaya yansıdığı için, bilinen bilgiyle doğanın bilinmeyen gizleri çözülebiliyor. Devrimci olan, budur.

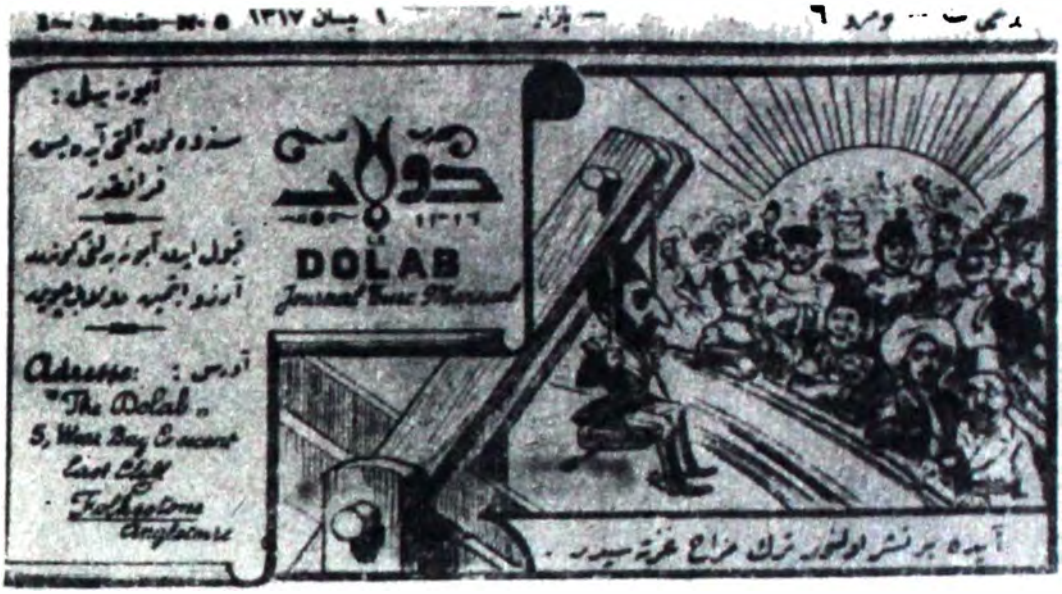

İngiltere Kralı, Rus Çarı, Fransız Cumhurbaşkanı, İtalyan Kralı, Avusturya-Macaristan İmparatoru Hamid'i seyrediyor

(*) Devamı şöyle: «Bu yıllardan başlayarak gittikçe memleketin bütün parçalarını bir mengene içinde sıkıştıran, bütün beyinleri düşünmek kabiliyetinden mahrum bırakmak için her gün milletin anlama kuvvetini bir demir pençe içinde daha çok ezen casus teşkilâtı o vakıt bile pencerelerini kapamaya, lambaları kısmaya lüzum gösterecek derecede miydi?»

Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 42

Doğa yerine, toplum konabilir. Değişmez, yalnızca bilimsel çaba, çok daha heyecanlı bir serüvene dönüşür. Biilm, toplumu dönüştürmeye dönüşür.

Abdülhamid'e karşı siyasi mizah: DOLAB

Buradan tekrar Abdülhamit'e ve kalındığı yere dönmekte bir sakınca yok. Yalnız burada açılmış olan parantezin içeriğini buraya getirmek koşuluyla. Şöyle: Eğer Abdülhamit ile ilgili olarak yaratılan yaygın korku bütünüyle gerçek dayanaklardan doğuyorsa, istenirse tümüyle bilimsel ise denebilir, tamamlayan davranış demetiyle tutarlı olmak zorundadır. Bilimin topluma yansıması bunu gerektiriyor. Eğer bu yaygın korkuda, yapay bir katman yoksa, Talât Paşa'da gözlenene benzer bir davranış görülmemelidir. Hepsi bir yana, Talât Paşa, Abdülhamit'i en çok korktuğu üç işten biriyle karşı karşıya getiren, Abdülhamit'i tahtından eden, hareketin lideridir. Talât, İttihat ve Terakki'nin en seçkin liderlerinden birisidir.

İttihat ve Terakki'nin Teşkilât-ı Mahsusa liderlerinden Albay Hüsamettin Ertürk, anılarında, Talât ve Abdülhamit ile ilgili şu bilgiyi veriyor: «Benim bildiğim Talât Paşa sözü özü bir olan bir adamdı. Abdülhamit'i asla sevmezdi, fakat zeki ve akıllı bir hükümdar olduğunu her za-

man tasdik ederdi»[94]. Bu bilgiden sonra Talât'ın da Abdülhamit'in cenazesinde bulunduğunu kaydediyor. Ve ekliyor: «Talât Paşa, Sultan Mahmut türbesinin köşesini dönerken dayanamamış, sağ elini yüzüne kapayarak hıçkıra hıçkıra ağlamıştı.» Eğer Talât'ın, sulu gözlü bir santimantal olduğu ihtimali bir kenara atılacak olursa, küçük memurluktan ihtilâl liderliği ve sadrazamlığa tırmanmış Talât ciddidir, göz yaşlarının Talât'ın derininden geldiğine inanmak gerekiyor. Inanıyorum. Çünkü Talât ile Abdülhamit'in derinliklerinde birbirine değen dalgalar olduğunu düşünüyorum.

Talât'dan sonra sırada Ahmet Rıza var. Ahmet Rıza'ya, İttihat ve Terakki içinde, ayrı bir yer verme eğilimi görülüyor. Haklı bir nedeni olduğunu sanmıyorum. Söyle-

necek şu: Meşrutiyet'ten sonra Meclis-i Mebusan'ın başkanı oldu. Önemli bir yerdir.

İttihat ve Terakki nesli içinde sevenleri çok. Abdülhamit'in Avrupa'ya gönderdiği «Serhafiye» Celâleddin Paşa ile anlaşmamasıyla, gençlik içinde, ününü artırdı. Ahmet Bedevi Kuran, daha sonraki yıllarda, «Ahmet Rıza Bey dimdik ayakta duruyor: ihtilâli temsil edecek kuvvet ve kudreti nefsinde buluyor ve mücadeleye devam ediyordu;» sözlerini yazabildı.

İkinci Meşrutiyet, önce, 31 Mart Vakası'na kadar, Abdülhamit ile birlikte sürdü. Hamit, yeni meclis açılınca mebuslara bir yemek verdi. Hüseyin Cahit Yalçın, milletvekili olarak bulunduğu bu yemekteki gazetecilik işlevini, yıllar sonra tek başına çıkardığı Fikir Hareketleri Dergisi'n-

de yazdı. «Abdülhamit yemekte bütün iltifatını Ahmet Rıza üzerinde toplamıştı. Sağındaki sadrazam uzun senelerden beri kendisinin olmuş bir bendesi idi. Onunla meşgul olmağa ne lüzum vardı? Asıl kazanılacak kimseler solda idiler. Abdülhamit nezaketi Ahmet Rıza'nın bardağına kendi eliyle su koyacak dereceye kadar ileri vardırdı. Avrupa'nın her şeyden mahrum gurbet havası içinde senelerce zarurete ve sefalete göğüs gererek metanetini kaybetmemiş olan Ahmet Rıza, şimdi padişahın bu iltifatı karşısında ayağa kalkarak bardak tutuyor ve sonra temenna ederek yerine oturuyordu»[95]. Bunları gören Hüseyin Cahit soruyor: «Para ile, rütbe ve memuriyet vadiyle bir türlü ığilmeyen o metin ve yüksek Ahmet Rıza'yı böyle bir bardak su ile yola getirmek varken Abdülhamit bunu acaba neden vaktiyle düşünmemişti?» (*) Her halde Abdülhamit, kişisel temasının bu kadar etkili olabileceğini hesaplayamadı.

Hem Hüseyin Cahit ve hem de Ahmet Rıza, anılarında, bu yemekte Abdülhamit'in bir konuşma yaptığını ve «coşkun» bir biçimde alkışlandığını yazıyorlar. Hamit, Ahmet Rıza'ya «ömrümde bu kadar mesut olduğum bir dakikayı hiç hatırlamıyorum» diyor. Bütün bunlardan, gerek sürahiden doldurulan su ile Rıza'nın mutluluğundan ve gerekse mebusların alkışından, Hamit'in bir karizması olduğunu düşünmek gerektiği ortaya çıkıyor.

Bunu doğrulayacak bir olayı da Ahmet Bedevi Kuran yazıyor. Belli bir sevgiye rağmen ve bekleneceği gi-

---

(*) Ahmet Rıza, Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan anılarında bu yemeği benzer biçimde anlatıyor.

«Padişah taam esnasında daima benimle konuşmuştu. Bardağıma kendi önündeki sürahiden su doldurmuştu. Taamın sonunda Mebusan namına bir nutuk söyliyerek teşekküratımı bildirdim.»

Cumhuriyet, 31 Ocak 1950

«Sultan Abdülhamit bana bir hediye vermek istiyordu. Yıldız civarında Fehim'in konağını ihsan buyurmuştu, kabul etmedim. At, araba göndermişti. Onları da rica ettim, geri aldılar.»

Cumhuriyet, 1 Şubat 1950

bi, ihtilâlci gençler Hamit'i ortadan kaldırma düşüncesinden vazgeçmiyorlar. Fakat hem Hamit iyi korunuyor ve hem de bir sevgiyle kuşatılıyor. Yapılacak tek iş, öyle düşünüyorlar, yakınına birisini sokmak oluyor. Kuleli öğrencileri, kendi aralarından, fedaiyi de buluyorlar. Erzincanlı Şevki bu «vatan görevini» kabul ediyor. Abdülhamit'e, hoşlanabileceği ve ilgisini çekebilecek bir «maruzat telgrafı» çekiliyor. İhtilâlci gençlerin amacı, Şevki'nin Sultan tarafından beğenilmesi, yanına çağrılması ve alıkonması ve bundan sonra da Şevki'nin Hamit'i öldürmesi; plân, buna göre yapılıyor. Plân, son noktasına kadar başarılı bir çimde uygulanıyor. Son noktasını ise Ahmet Bedevi Kuran yazıyor: «Maksadımız Padişah'ın mizacına uygun bir rüya mevzuu hazırlayan Şevki'ye yaverlik veya hünkâr çavuşluğu temin etmek ve kendisini Sultan Abdülhamit'e yaklaştırmaktı. Bu teşebbüsümüz muvaffakiyetle neticelendi ve Şevki yaver olarak mektebe iade edildi. Ne çare ki bu arkadaş sözünde durmadı; mektebe avdetinden sonra bizlerle olan fikrî münasebetini kesti»[96]. Hamit'e yaklaşan Şevki'nin de bir Hamit sempatizanı olduğu anlaşılıyor. Ahmet Bedevi Kuran, anı-tarih kitabında, Şevki'nin örgütlerini ele vermemiş olmamasına şükrediyor.

Sırada Jön Türk döneminin ünlü Mizancı Murad'ı var. Mekteb-i Mülkiye'de tarih müderrisliği yaptığı sırada bir nesli kendisine bağlamış bir öğretim üyesi; çeşitli anılarda hocalık sanatı böylesine övülen bir başkasına rastlamadım. Roma tarihini anlatırken, eski öğrencilerinin deyişiyle takrir ederken, öğrenciler sandalyelerin havada uçtuğuna inanırlarmış, kendilerinden geçerek dinliyorlar. Servet-i Fünun sahibi Ahmet İhsan'a da hocalık yapıyor. Ahmet İhsan, anılarında, Murat'ın, derslerinde, «en büyük inkılâp ruhlarını telkin» ettiğini yazıyor. Şöyle: «Murat Bey merhum, Mekteb-i Mülkiye'de benim neslime hocalık ederek en büyük inkılâp ruhlarını telkin eylediği için Abdülhamit tarafından o tarihte yeni ihdas olunan Düyun-u Umumiye komiserliğine tayin olunmuş ve gazetesi bıraktırılmıştı»[97]. Murat'ın dergisinin adı Mizan, tartı veya terazi demek ve Mekteb-i Mülkiye müderrisi aynı zamanda

Mizan'da Abdülhamit'e muhalefet ediyor. Hamit, Murat'ı Düyun-u Umumiye'ye naklediyor ve Mizan'a kapatıyor. Murat, Avrupa'ya kaçanlar arasına katılıyor ve Mizan'ı Paris'te çıkarmaya başlıyor. Mehmet Murat'ın adı, bu nedenle, Mizancı Murat olarak kalıyor.

Avrupa'da bir süre sonra «serhafiye» Ahmet Celâleddin Paşa ile anlaşıyor. Bundan söz edildi ve bu tekrar şu amaçla yapıldı: Mizancı Murat, zamanının en ünlü ve etkili aydınlarından birisidir. Avrupa'ya sürgüne kaçmasının tek başına, Hamit'in yıkılışını sağlayacağından umutlu olanlar bile görüldü.

Mizancı Murat'ın zamanında ün yapmış bir de romanı var: Turfanda mı? Romanın kahramanı Mansur, sevgilisi Zehra ve roman 1890 yılında yayınlanmış olmakla birlikte Mansur 1877 yılında Şıpka Savaşı sırasında mektup yazıyor. Aktarıyorum: «Bunca himmetlerin şerefi kime aittir? Tahmin edebilir misiniz? Yalnız bir zata! Yüce, mukaddes, pek mukaddes bir zata! Yani tahta yeni çıkan, minnet beklemez velinimet Efendimiz Hazretlerine aittir! Uyku ve rahatını feda edip gece gündüz demeden gayretle, isabetle çalışarak muhterem ümmet için selâmet ve saadet kapısını açmağa gayret ediyor. Melekleri gıpta ettiren himmet ve gayretleri her zaman şükranla anılsın! Sıhhatli vücutlarını himmetlerine muhtaç olan muhterem ümmet üzerinden Allah eksik etmesin!»[98] Zehra Murat'a cevap yazıyor: «Padişahımız Efendimiz Hazretleri'nin yücelik ve merhametlerini lâyıkıyla vasıflandırmak için söz bulunamıyor. Büyükler ve küçükler, şehirli ve köylü hep bir ağızdan ömürlerinin ve afiyetlerinin devamına dua ediyorlar.» Öyle anlaşılıyor, Abdülhamit döneminin ünlü ve ilerici aydını Mizancı Murat'ın romanında zamanın aydınları, birbirine sevgilerini, Abdülhamit sevgisinde yarışarak gösteriyorlar.

Mansur ile Zehra'nın aşk mektupları böylece sürüyor. Her aşkta olduğu türden bir crescendo yaşanıyor; finali ise erkek şiddetiyle Mansur söylüyor. 1890 yılında yayınlanan romanda 1879 yılında Mansur Zehra'ya yazıyor: «Memleket ve hilâfete yeniden hayat vermeyi yegâ-

ne gaye edinmiş olan, onun meşru sahibi Şevketli Sultan İkinci Abdülhamit Han Efendimiz Hazretleri yaşasın.»

Ünlü bir öğretim üyesi ve ünlü bir aydın, Abdülhamit ile ilgili olarak Meşrutiyet aydınlarından Kemalist aydınlara kalan hortlak imajında yapay katmanlar yoksa, böyle bir roman yazmasına imkân yok. Var, ama yazdıktan sonra ününü koruması çok güç.

Bu kadar da değil. Bizancı Murat Avrupa'da Mizan'ın yayınına devam ederek Abdülhamit'e en ağır muhalefetini sürdürüyor. Bu ara İstanbul'da kız kardeşi hastalanıyor. Bundan sonrasını Tahsin Paşa yazıyor: «Bir aralık Murat Bey'in hemşiresi hastalanmış idi. Kendisinden aldığım bir telgrafla hastalığın kesbi vehamet etmek üzere olduğu yazılı idi. Sultan Hamit'in bu kabil ahvalde -samimi veya gayri samimi- gösterişe taraftar olduğu malûm idi. Murat Bey gibi vaktiyle Avrupa'ya firar ve kendisine nev'ama ilânı isyan etmiş bir zata avdetinde ilişmek şöyle dursun onun hasta hemşiresinin müdavatına şitap etmek yollu kadirşinaslık daha göstermeği ve bu hareketinin şüyu bulduğunu isterdi.» İki küçük ek gerekiyor, Tahsin Paşa'ya çekilen telgraflar, Sultan'a çekilmiş demektir. Osmanlı protokolünde sultanlara doğrudan hitap söz konusu olamıyor. İkincisi, bugünkü dille, Hamit, Murat'ın kızkardeşine yardım etmekle kalmıyor; acele ediyor.

Artık bu bölümün sonuna geliyorum; bu bölümün sonu Kemal'e dönmek oluyor. Burada, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Namık Kemal'in Abdülhamit'e Takdim Ettiği Arizalarla Ebuziyya Tevfik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar» türünden uzun başlıklı incelemesinden kısa bir aktarma yapmak durumundayım. Şöyle: «Sultan Abdülhamit, ateşli olan bu vatanperveri sık sık taltif ile elinden tutmasını bilmiş ve o da padişahın bu teveccühünden istifade ile memleket idaresinde açık ve serbest mütalealariyle kendi sahasında hükümeti tenvir etmek istemiştir»[99]. Şaşırtıcı gelebilir, ancak büyük ölçüde gerçeği yansıtıyor.

Tez: Türkiye'de Abdülhamit saltanatına kadar muha-

lefet ile iktidar birbirine bulaşıktır. İktidar, muhalefeti de kendi parçası sayıyor.

Tekrar ve tez: Türkiye'de Mithat'ın boğulmasıyla birlikte ve bir eğilim olarak aydın hareketi muhalefete düşüyor.

Fakat Abdülhamit dönemi bir geçiş zamanı özelliğini koruyor. Hamit, mümkün olduğu kadar, kendi muhalefetini iktidarının içine almak istiyor. Kemal'e bakışı da, bu temel çizgisinin izlerini taşıyor. Ayrıca Kemal'i mutlak bir değer olarak kabul ettiği de anlaşılıyor. Şunları yazıyor: «Edebiyatta da, sanatta da yenilik getirmiş olduğumuz, Iran sanatını devam ettirdiğimiz doğrudur ama buna kendi hususiyetlerimizi kattığımız da bir hakikattir. Mimarî eserlerimiz, iki binden fazla şair yetiştirmiş olmamız da bunu ispat eder. Bunlardan Fazlı, Lamii, Baki gibi şairlerimizin eserlerinde fevkalâde bir güzellik ve tam bir mükemmeliyet vardır. Daha sonra Galip, Pertev, Kemal, Abdülhak Hamid gibi şairlerimizi sayabiliriz. Her ne kadar bu son ikisinin, eserlerinden bazılarının zevkine varamıyor isem de büyük şair olduklarını kabul etmek icap eder» (*). Kemal'i, tahta çıkışının on yedinci gününde rütbesini yükselterek Şuray-ı Devlet üyeliğine atıyor (**).

(*) Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, s. 193

Devamı şöyle: «Eserlerimizde, kadim sanatın sadeliğini esas alarak onu modern sanatla meczetmesini bilmek lâzımdır. Hereke'deki halı fabrikamızda ve diğer endüstri sanatlarımızda yabancıları taklit etmekten kaçınmalıyız. Muharrirlerimiz, Fransız romancılarını model olarak seçmekle yanlış bir yol takip etmektedirler. Sanat ve edebiyatımızı kendi toprağımıza ait mevzular, kendi milletimize has esaslar üzerinde inşa etmeliyiz.»

Tıpkı ressam Bedri Rahmi Eyüboğlu gibi düşünüyor, Sabahattin Eyüboğlu türünden yazıyor.

Y. Küçük, Kemalist Estetik Kuramı, Bilim ve Edebiyat İçinde

(**) Ziya Paşa'yı Berlin'e büyükelçi atıyor. Ziya Paşa, İstanbul'da kalmak için bunu kabul etmiyor. O dönemde nasıl iktidar muhalefeti kendi parçası sayıyorsa, muhalefet de devlette görev almayı bir hak sayıyor; üstelik belli bir dokunulmazlık ile başkentten ayrılmak istemiyor.

Ayrıca hem Kemal'i ve hem de Ziya Paşa'yı Kanun-ı Esasi komisyonunda görevlendiriyor.

Abdülhamit, beklenebileceği gibi, Kemal'e ilgisini, daha çok, Kemal'in oğlu Ali Ekrem'ın elinden tutarak gösterebiliyor. Ibnülemin Mahmut Kemal, Son Asır Türk Şairleri'nde, Kemal'in oğlunun subay olmasını istediğini ve bu amaçla Almanya'ya gönderilmesi için Abdülhamit'e başvurduğunu yazdı[100]. Ancak Kemal'in babası, Ali Ekrem'in dedesi baş müneccim Asım Bey buna karşı çıkıyor. Asım Bey de, torununun, Şuray-ı Devlet veya Dışişleri Bakanlığı'na atanması için Abdülhamit'e başvuruyor. Abdülhamit ise «benim onun için başka bir tasavvurum var» cevabını veriyor. Hamit, Kemal'in oğlu Ali Ekrem'i, mabeyn kâtipliğine atıyor. Ali Ekrem, on sekiz yıl Yıldız Sarayı'nda ve Hamit'in yakını olarak çalışıyor.

Çok önemli bir görev; ancak, Hamit Ekrem'i doğduğundan itibaren kolluyor. Bütün bunların etkisiyle olmalı Kemal, ölümünden 29 gün önce, babasına şu mektubu yazıyor: «Ekrem'in mazhar olduğu taltifat-ı âliyi Rifat Bey (damadı Menemenlizade Rifat, y.k.) telgrafla haber vermişti. Dünya benimle uğraşıp dururken bu kadar taltifat-ü ihsan ile, ihyakarâne bir muameleyle hakkımda müstemin olan teveccühat-ı mülûkaneyi yar-u ağyara karşı ilân etmek Velinimet-i biminnetimiz, Padişahımız Efendimiz Hazretlerine mahsus inayet-i ihyakarânedendir. Ne diyelim, Cenâb-ı Hak ömr-ü şevket-i hümayunlarını müzdad buyursun.» Kemal, Hamit'in saltanatının uzun olması için dua ederek, 29 gün sonra, ölüyor.

Başkaldıran'ın yaratılması için ezenbaş gerekiyor. Ezenbaş, yalnızca ezgi yöntemlerinde değil lütuflarıyla da

---

İstikbal Gazetesi, tam bu sırada, Ziya Paşa'nın mebus seçilmesi için bir kampanya hazırlandığını yazıyor. Hamit, buna pek çok kızıyor. Ziya Paşa'nın «metbu-u meşru» aleyhinde bulunduğu için mebus olamayacağını ve Sadrazam'ın hatırı için Suriye Valiliğine atandığını ve vezir rütbesi verilerek terfi ettirildiğini bildiriyor.

Ziya Paşa'nın Suriye'ye gönderilmesi işte budur: Suriye Valisi oluyor.

ayırıcı ve çözücü bir işleve sahip oluyor. Duygusallığı yaratarak, duyguya karşı sağlam olmayı öğretiyor.

Aydın, bir bütünlüğü olan yaratıktır; İdareyy-i Hamidiye, o zamana kadar gelmiş aydın türü için bir kapsamlı ve sürekli sınav dönemi oluyor.

Bu özelliğini bazıları için öldüğü 1918 yılından sonra da sürdürüyor. İttihat ve Terakki döneminin ünlü Filozof Rıza Tevfik'i bunlardan birisi oluyor. Felsefeyle pek bir ilgisi yok; İttihatçılara, «sosyolog» veya «şair-i azam» türünden rütbeler arasında bir de «filozof» gerekiyor. Rıza Tevfik'ten uygunu yok; uzun boylu, yakışıklı, Meşrutiyet günlerinde, daha sonra adını spor salonlarına veren Selim Sırrı ile birlikte at sırtında «halka», halk at sırtında değil, özgürlük anlatıyor (*). Şakacı konuşuyor, belki filozofluğu buradan geliyor.

Kurtuluş Savaşı'na ve Anadolu İhtilâli'ne hiç inanmıyor. Mısır'a gidiyor. 1927 yılında, Abdülhamit'in Ruhaniyyetinden İstimdad'ı yazıyor, geçmişini reddediyor ve Hamit'ten yardım yalvarıyor.

Tarihler adını andığı zaman
Sana hak verecek ey koca Sultan!
Bizdik utanmadan iftira atan
Asrın en siyasî padişâhına!

(*) Halide Edip, Meşrutiyet günlerini anlatırken, «devrin iki yakışıklı konuşmacısı, Rıza Tevfik ve Selim Sırrı halka her yerde uzun nutuklar çekiyorlardı» diye yazıyor. Rıza Tevfik'in hamallara meşrutiyeti anlatmasından örnek veriyor.

«Hamallar — 'Söyle bize, meşrutiyet ne demektir?'

Rıza Tevfik — 'Meşrutiyet öyle büyük bir şeydir ki onu bilmeyen eşektir!'

Hamallar — 'Biz hep eşeğiz.'

Rıza Tevfik — 'Babanız da bilmiyordu. Siz eşek oğlu eşek olduğunuzu söyleyin bakalım.'

Hamallar hep bir ağızdan — 'Hepimiz eşek oğlu eşeğiz.'»

Halide Edip Adıvar, Mor Salkımlı Ev, İstanbul, 1979, ilk baskı 1926, s. 118 ve 119

Padişâh hem zalim, hem deli dedik;
İhtilâle kıyam etmeli dedik
Şeytan ne dediyse biz beli dedik,
Çalıştık fitnenin intibâhına.

Divane sen değil, meğer bizmişiz!
Bir çürük ipliğe hulya dizmişiz!
Sade deli değil edepsizmişiz:
Tükürdük atalar kıblegâhına!

İKİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Tahsin Paşa, Abdülhamit - Yıldız Hâtıraları, İstanbul, 1931, s. 104
2 Sultan Abdülhamit, Siyasi Hâtıram, İstanbul, 1975, s. 73-74
3 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908, Ankara, 1964, s. 103
4 ibid., s. 202
5 İlhan Darendelioğlu, Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri, İstanbul, 1977, s. 41
6 M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım 1905-1950, İstanbul, 1977, s. 70
7 M. Süleyman Çapanoğlu, der., İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat, İstanbul, 1964, s. 3
8 Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, İstanbul, 1975, s. 15
9 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 78-79
10 Cemil Meriç, Kırk Ambar, İstanbul, 1980, s. 181
11 İslâm Ansiklopedisi, Birinci Cilt, s. 184
12 Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s. 113
13 Tahsin Paşa, op cit. s. 228
14 Gordlevskiy, Oçerki Po Novoy Osmanskoy Literaturi, Moskva, 1912, s. 49
15 Hilmi Ziya Ülken, op. cit., s. 119
16 Halit Ziya Uşaklıgil, op. cit., s. 422
17 Hüseyin Cahit Yalçın, op. cit., s. 85
18 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 326
19 Şerif Mardin, op. cit., s. 24
20 Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Yüzyıl Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul, 1976, s. 457
21 Abdürrahman Şeref, Tarih Konuşmaları, İstanbul, 1978, s. 77.
22 F. H. A. Ubucini, 1855'te Türkiye, İstanbul, 1977, s. 141
23 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, İkinci Cilt, İstanbul, 1982, s. 706
24 İslâm Ansiklopedisi, Birinci Cilt, s. 209
25 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, op. cit., s. 677-678

26 Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt 1-2, s. 783
27 Ümit Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü,. İstanbul, 1975, s. 85
28 Ebul'Ulâ Mardin, Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul, 1946, s. 89-90
29 Cevdet Paşa, Tezakir - 40, s. 17
30 Osman Nuri Ergin, op. cit., s. 266
32 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İkinci Cüz, İstanbul, 1941, s. 183
33 Ahmet Hamdi Tanpınar, op. cit., s. 166
34 Cevdet Paşa, Tezakir - 40, s. 167
35 Sadrazam Sait Paşa, Anılar, İstanbul, tarihsiz, s. 35
36 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1905, s. 41
37 Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, İkinci Cilt, İstanbul, 1973, s. 109
38 Ahmet Hamdi Tanpınar, Mahur Beste, s. 98
39 Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876, Princeton University Press, 1963, s. 327
40 Yu. A. Petrosyan, 'Novı Osmanı' i Bor'ba za Konstitutziyu 1876 g. v Turtzii, Moskva, 1958, s. 89
41 Abdurrahman Şeref, op. cit., s. 134
42 Abdülhak Şinasi, Müzelerimiz ve Hamdi Bey, Ülkü 1943 sayı 14. Ülkü Seçmeler, s. 191
43 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, Birinci Cilt, s. 355-356
44 Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, İkinci Cilt, Birinci Kısım, İstanbul, 1949, s. 126
45 Ebüzziya Tevfik, op. cit., s. 157
46 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, op. cit., s. 483
47 Ali Rıza - Mehmet Galip, XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali I, İstanbul, 1977, ilk baskı 1921, s. 156
48 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, op. cit., s. 502
49 Mehmet Zeki Pakalın, Maliye Teşkilâtı Tarihi, Üçüncü Cilt, Ankara, 1977, s. 388
50 A. du Velay, Türkiye Maliye Tarihi, Ankara, 1978, s. 124
51 Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, s. 27
52 A. du Velay, op cit., s. 207
53 Yu. A. Petrosyan, 'Novı Osmanı'.. op. cit., s. 77
54 ibid, s. 71
55 Roderic Davison, Reform ih the Ottoman Empire,.. op. cit., s. 302
56 Ali Haydar Mithat Bey, Life of Midhat Pasha, London, 1903, s. 80-81
Sir Edwin Pears, Life of Abdul Hamid, London, 1917, s. 36

57 Ali Haydar Midhat Bey, op. cit., s. 97
58 Sir Edwin Pears, op, cit., s. 66
59 Abdurrahman Şeref, op. cit., s. 138
60 Doğan Avcıoğlu, Pabuççu Muştası, Türkiye Yazıları, Sayı 58 Ocak 1982, s. 12
61 Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976, s. 22
62 Sultan Abdülhamit, op. cit., s. 74
63 ibid. s, 110
64 İslâm Ansiklopedisi, Sekizinci Cilt, s. 278
65 İslâm Ansiklopedisi, Birinci Cilt, s. 76
66 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Devirde Osmanlı Sadrazamları, Üçüncü Cüz, İstanbul, 1942, s. 361
67 Abdürrahman Şeref, op. cit., s. 144
68 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi, Belleten Cilt VIII Sayı 30, 1944, s. 248
69 ibid., s. 281
70 ibid., s. 263
71 Yu. A. Petrosyan - A. R. Yusunov, İzmir, Moskva, 1973, s. 31
72 İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara, 1981, s. 31
73 Tahsin Paşa, op. cit., s. 62
74 G.Z. Aliev, Turziya v Period Pravleniya Mladoturck, Moskva, s. 29
75 İlber Ortaylı, op. cit., s. 47
76 Sir Edwin Pears, op. cit., s. 6
77 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, Üçüncü Cilt, İstanbul, 1982, s. 1265-1266
78 Tahsin Paşa, op. cit., s. 13
79 Sir Henry Woods, Türkiye Anıları 1869-1909, İstanbul, 1976, birinci baskı 1924, s. 121
80 Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İstanbul, 1965, s. 179
81 G.Z. Aliev, op. cit., s. 46
82 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, op. cit., s. 330
83 Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, İkinci Cilt İkinci Kısım, op. cit., s. 724.
84 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, 1980, s. 80
85 Mithat Cemal Kuntay, Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi, İstanbul, 1946, s. 163
86 Ahmet İhsan (Tokgöz) Matbuat Hatıralarım 1888-1923, Birinci Cilt, İstanbul, 1930, s. 118
87 Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, İstanbul, 1976, s. 137
88 Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, op. cit., s. 30
89 Sait Halim Paşa, Buhranlarımız, 1001 Temel Eser, s. 69-70
90 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 322

91 Yu. A. Petrosyan, Politiçeskaya Satira Mladoturok (Po Materialam Maloizvestnih Satiriçeskih Gazet), Moskva, 1969, s. 140-141
92 Şerif Mardin, op. cit., s. 112
93 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, op. cit., s. 42
94 Samih Nafiz Tansu, anlatan Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1969, s. 194
95 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hâtıraları ,Fikir Hareketleri, sayı 93 1935, s. 229
96 Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s. 399
97 Ahmet İhsan (Tokgöz), op. cit., s. 38
98 Mehmet Murat, Turfanda mı, Turfa mı? s. 373-374
99 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Namık Kemal'in Abdülhamit'e Takdim Ettiği Arizalarla Ebüzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar, Ankara, 1947, s. 239
100 İbnülemin Mahmut Kemal (İnal) Son Asır Türk Şairleri, İkinci Cüz, İstanbul, tarihsiz, s. 286

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVGA: EDEBİYAT İLE EĞİTİM

Sanat yeni insanı yaratır, estetik, son çözümlemede, yeni insan yaratmak demek oluyor. Edebiyat, yazılı ve yaygın sanat türünü oluşturuyor, tarih değil yeni insanı yapıyor.

Deha, tekilde soyutu; geçicide kalıcı olanı görebilmektir. Yansıtabilmektir, yansıma olmayınca görme nasıl bilinebilir?

Edebiyatta deha, tekilde kalıcıyı yazabilmek oluyor. Kalıcı, yeni olandır. Eski olan, adı üstünde, kalmaz. Edebiyat ürününü yaşatan, geçici somut ile yumak olmuş bir biçimde kalıcı yeniyi görüp yansıtmasıdır.

Cervantes'in biçemi eskimiştir ama içinde kalıcı yeni var; eskimiyor. Gonçarov'un Oblomov'unda, yeni geri plândadır; ancak eski öylesine acımasızca çizilmiş ki, Oblomov'u okurken hep yeniyi algılamak kaçınılmaz oluyor.

Turgenyef'i bir biçem ustası saymak pek zor; Babalar ve Oğullar, bunun kadar ünlü olmasa bile Ham Toprak, dünya edebiyatının klasikleri arasında yer alıyor. Turgenyef Ham Toprak'ta çok daha açık, Babalar ve Oğullar'da daha ustaca, yeni insanı haber veriyor. Bu nedenle, zaman zaman bir filozof sayılan Dostoyevski'den çok daha farklı bir yer alıyor. Dostoyevski'nin insanları, Raskolnikov, Ecinniler ve diğerleri her yerde var; yeni veya eski bütün toplumlarda. Acılı zamanlarda ve toplumlarda, Dostoyevski doğru'nun acı çekerek bulunabileceği düşün-

cesini yaymak istediği için (*) Dostoyevski'nin insanlarıyla daha çok karşılaşılıyor. Fakat Turgenyev, yeni insan'ın doğum sancılarında, hep akla geliyor ve hep okunuyor.

Fikret yenidir: Fikret ne Tanzimat'ın amaçlarında ve ne de Abdülhamit'in ezmek istedikleri arasında var. Tevfik Fikret, hem kendisi ve hem de yazdıklarıyla, bir yeni adam'dır.

Avrupa'ya göre eskidir; Türkiye'ye göre taptaze. Aradaki gecikmeden dolayı kusur Fikret'in değil.

Alıngan, küsen, duygulu, zaman zaman umutsuz fakat geleceğe hep güvenen, akılcı, Tanrısız, «fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür bir şairim» diyebilen, alın açık, başı dik Fikret, Türk insanı ve Türk aydını için önemli bir dönüm noktasıdır.

Abdülhamit'ten sonra doğdu; Abdülhamit'ten önce öldü. Dünyası Abdülhamit'in dünyası oldu. Türkiye'de İdareyy-i Hamidiye'de Fikret çıktı.

Bu memlekette de bir gün sabah olursa Halûk,
eğer bu memleketin sislenen şu nasiye-i
mukadderatı, kavi bir elin kavi, muhyi
bir ihtizaz-ı temasiyle silkinip şu donuk,
şu paslı çehre-i millet biraz gülerse... O gün.

Hep oğlu Halûk'a hitap etti, Halûk'un omuzlarının üzerinden Türk gençliğine baktı; kuvvetli bir elin kuvvetli ve hayat veren titreşimli temasiyle «bir gün sabah olursa, Halûk»,

...O gün benden
ümidi kes, beni kötürüm ve boş muhitimde
meraretimle unut; çünkü leng ü pejmürde
nazarlarım seni maziye çekmek ister; sen
bütün hüviyyet ü uzviyyetinle atisin:
Terennüm eyliyor el'an kulaklarımda sesin!

(*) «Acı duymak, anlamanın tek kaynağıdır.»
Dostoyevski, Yeraltından Notlar, İstanbul, 1982, s. 36.

diyor. Oğlunun, Halûk'un, Gençlik'in, Türkiye'de sabah olduğu zaman, kendisini ölüme bırakmalarını, çünkü eskiyi temsil ettiğini, bakışlarıyla, Türkiye'nin sabah'ını geriye çekeceğini, bu yüzden yalnızlığa bırakılması gerektiğini haykırıyor. Bu, bir yeni sesdir: «Sen, bütün kişilik ve organlarınla geleceksin, yenisin.»

Evet, sabah olacaktır, sabah olur, geceler.

Bu inancını saklı tutuyor.

1908 yılının endişe ile karışık umutlu kesitinde, «Ferda», Yarın, şiirini yazıyor. Sanki 1908 Devrimi'ni gençliğe emanet ediyor.

Ferda senin; senin bu teceddüt, bu inkılâp...
Her şey senin değil mi ki zaten?.. Sen, ey şebap.

Fikret, bugünkü dille (*), Yarın Şiiri'ne şöyle başlıyor:

Yarın senin; senin bu yenilik, bu devrim...
Ey Gençlik, sen bilmiyor musun?.. her şey senin.

Fikret, «Gençler, bütün ümmid-i vatan şimdi sizdedir» diyerek devam ettiği Yarın Şiiri'ni, o günler için Türkiye'de yepyeni duygu ve düşüncelerle sona erdiriyor. Gençlere, «çağın, unutma, üretken şimşekler çağıdır» diyor, «her yıldırımda bir gece, bir gölge devrilir.» Bu yepyeni İmajlara yepyeni düşünceler ekliyor: «Yükselmeyen düşer; ya ileri, ya geri.» Şiirin sonunda önce Gençlik'e, «yoksulluklar kasırgasında» sarsılan bir nesilden geldiğini hatırlatıyor ve bitiriyor:

(*) A. Kadir, Fikret-i yenileştirirken, içindeki akılcı ve devrimci özü bir kenara atmış, Fikret'ten bir yığın 23 Nisan şiiri çıkartmış. Buradaki Yenileştirmesi şöyle: Gelecek günler senin/ taptaze günler, aydınlık günler/ zaten ne var ne yok senin değil mi ki/.... Tam bir skandal, ses eden yok.

Tevfik Fikret, yenileştiren A. Kadir, İstanbul, 1980, ilk baskı 1967, s. 139.

Her uzvu girdibad-ı havayiçle sarsılan
bir neslin oğlusun; bunu yad et zaman zaman.
Asrın, unutma, barikalar asr-ı feyzidir:
Her yıldırımda bir gece, bir gölge devrilir,
bir ufk-ı l'tıla açılır, yükselir hayat;
yükselmeyen düşer; ya terakki, ya inhitat!

Yükselmeli, dokunmalı alnin semalara;
doymaz beşer dedikleri kuş, l'tilalara...
Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır;
durma zamanı geçti, çalışmak zamanıdır!

Fikret'te artık saf'lık var; kurtuluşun yalnızca iki aracı var. Akılcı yöntemlerle çalışma ve yeni kuşaklar. Fikret'te, bu yüzden, bunun gerisinde kalanlara açılmış bir savaş var.

Fikret'te «yiyiciler» için açılmış bir kavga var. Hâlâ ses veren Han-ı Yağma şiirini yazıyor.

Bu sofracık, efendiler, ki -iltikama muntazır
huzurunuzda titriyor- şu milletin hayatıdır;
şu milletin ki muzdarip, şu milletin ki muhtazır,
fakat sakın çekinmeyin, yiyin, yutun, hapır hapır.
Yiyin efendiler, yiyin, bu han-ı iştiha sizin,
doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yiyin!

Fikret'in böyle başlayan şiiri şöyle bitiyor:

Bu harmanın gelir sonu, kapıştırın giderayak:
Yarın bakarsınız söner, bugün çatırdayan ocak,
bugünki mideler kavi, bugünki çorbalar sıcak,
atıştırın, tıkıştırın, kapış kapış, çanak çanak...
Yiyin efendiler, yiyin, bu han-ı pür-neva sizin,
doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yiyin!

Fikret'te gericiler için açılmış bir kavga var. Tarih-i Kadim, gericiliğe karşı bir çıkıştır. Buna alınan Mehmet Âkif'e, Sırat-ı Müstakim dergisindeki yazıları nedeniyle,

«Hazret-i Molla Sırat'a edebi» adını vererek yazdığı Tarih-i Kadim'e Zeyl, hem bir cevap ve hem de lâik düşüncelerin taşkın bir açıklaması oluyor (*). Fikret, Eski Çağlara Ek şiirinde önce kendisinin de bir zamanlar tek Tanrı'ya inandığını belirtiyor, «bunları bana anlatma, bilirim» diyor. Sonra, «anladım çünkü hakikat başka, başka yollardan varılırmış hakka» dizeleriyle şiirine devam ediyor, şöyle:

Anladım çünkü hakikat başka;
başka yollardan varılırmış hakka.
Saydığın harikalar, mucizeler
birer efsun-i zekâdır ki, beşer,
bi-tevakkuf açıyor sırlarını;
mucizat ehli unutmuş yarını.
Mugfel ü mugfil o İsa, Musa;
köhne bir kizb-i mutalsamdır asa.

Beşerin böyle dalaletleri var,
putunu kendi yapar, kendi tapar!

Din dışılık Türk şiirine ilk kez bu kadar cüretle giriyor. Son dört dizeyi (**) tekrar yazıyorum.

Aldanan ve aldatan hep aynı, İsa, Musa
eski bir tılsımlı yalandır, o asa
İnsanlığın böyle sapıklıkları var,
Putunu kendi yapar kendi tapar.

(*) Bilim ve Sanat Dergisi, yıllar sonra, şiirlerinde birkaç yoksulluk edebiyatı ve buna uygun bir dil kullandığı için, Mehmet Âkif'i de «solcu» ilân etti. Solculuk, bir klüb tutmaya indirgenirse, Âkif de «solcu» olur; normal.

(**) A. Kadir'in belki şiirli, fakat her nasılsa, güzel olamayan dizeleri şöyle:

/İsa ile Musa, aldatılan ve aldatan/ o büyülü deynek, bir koca kuyruklu yalan/ İşte insanoğlu bir yerde böyle sapık/ kendi yapar putunu, tapar gene kendi./

T. Fikret, yenileştiren A. Kadir, s. 159

Fikret yenidir ve yeni olduğu kadar, belki de daha çok, yalnızdır. Tanzimat aydını, bir süreç içinde, daha eklektik ve daha sığ bir düşünceler demetine dönüşürken Fikret basit fakat daha katı bir inanca yöneldi; böyle bir inanç oldu. Hamit saltanatında yetişen Meşrutiyet Aydını'nın hareketindeki katılığa bakarak, Fikret, bunların inançlarında da saf olabileceğini sandı. Meşrutiyet Devrimi, hayal kırıklığına yapısal eğilimli Fikret'i, yine de büyük bir hayal kırıklığı ile karşı karşıya getirdi (*). Çaresiz, akılcı yöntemlerle gençliğe ve bunun ikisinin birleşmesi demek olan modern eğitime, daha çok sığındı.

Bu çaresiz sığınma, en çok darülfünun marşı için yazdığı «Bir Güfte» şiirinde kendisini belli ediyor. Burada Fikret, «Ey gerçeğin aydınlığı, sana duyulan hasret azdır; gelecek ancak senin parıldaman ile aydınlanır» dizeleriyle, üniversite öğrencilerinde, bilime bir susuzluk yaratmaya çalışıyor.

Ey fecr-i hakikat, sana azdır bu tahassür;
ati kılar ancak lemeatınla tenevvür.
Gülsün beşeriyet, şu cehennemi söndür,
herkes ebedî neşeli, herkes ebedî hür..
Şirretlere, zulmetlere, zilletlere lânet;
sen doğ bize, sen doğ bize, ey fecr-i uhuvvet!

(*) Fikret, 1908 Devrimi ile hayal kırıklığını tadıyor; sadık muhalifi Mehmet Âkif, Anadolu İhtilâli'nde daha büyük bir hayal kırıklığını yaşıyor. Âkif, Anadolu İhtilâli'ne islâmist akımın eyleme dökülmesi olarak bakıyor. Meşrutiyet aydınının dine verdiği ödün, Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı sırasında ve her aşamada din adamlarının desteğini almak için gösterdiği özen ve daha önemlisi Kurtuluş Savaşı'nın hilâfeti kurtarmak için yapıldığını propaganda edilmesi, Âkif'i fazlasıyla ümitlendiriyor.

Âkif, Anadolu İhtilâli'nin islâmik bir eylem olduğunu düşündüğü için, islâmik dozajı yüksek bir de İstiklâl Marşı güftesi yazıyor.

Sonra şapka giymeye bile yanaşmayarak Türkiye'yi terkediyor; Mısır'a yerleşiyor.

Darülfünun marşının nakaratında Fikret, «kötülüklere, alçaklıklara paydos; sen doğ bize, sen doğ bize, ey kardeşliğin aydınlığı» sözleriyle, üniversite gençliğini yürütmeyi düşlüyor. Fikret'in bir ütopyacı olduğu sanılıyor; yeri geldiğinde belirtilecek, bir adaya veya bir çiftliğe çekilip sakin bir yaşamı plânlayacak kadar ütopyacıdır. Ütopya, o kadar olumsuz sayılmamalı; aydın, yeterli dozajda, ütopyacı olmalı. Fikret'te yeterli doz var mı?

Fikret'in ütopyadan fazla çektiğini sanmıyorum. Asıl gerçek'ten çekti. Bundan ne kastetdiğimi göstermeye, Abdülhamit'in Siyasî Hatıram'ından bir aktarma yaparak başlayabilirim. Şöyle: «Ben tahta çıktığımdan beri, ilk mekteplerin sayısı on misline çıkmıştır (20.000 mektep). Bu adet maalesef hâlâ azdır ve halka kâfi gelmemektedir. Liselerimizin seviyesi gayet yüksektir. Mükemmel oldukları herkes tarafından kabul edilir. Ancak daha fazla lise kurmamak bunların yerine mühendis, mimar gibi fen adamları yetiştiren müesseselere talebe hazırlayacak rüştiyeler açmak daha yerinde olur»[1]. Türkiye'de çok sonraki yıllar «fen eğitimi» diye tutturanların bunu yıllar önce Sultan Hamit'in de ısrarla istemiş olmasını öğrenmeleri bir yana, Abdülhamit'in bu sözlerinde herhangi bir abartma yok. Hamit'in dönemi, isterse siyaset sahnesinde hoşlanmadığı bir güç olmaya başlayan softaların kaynağı medreselere son vermek isteğinden doğsun, isterse her hükümdarda var olan halkçılığın bir ölçü yüksek dozajından doğmuş olsun, gerçektir, Türk eğitiminde hamle yılları oldu.

Hamit devam ediyor: «Memleketimizde kâfi derecede asker ve memur vardır. Ulemamızın ifrat derecede muhafazakâr olmasından dolayı, yüksek mekteplerimizi modern hale getirmek çok güçtür. Kahire'deki El-Ezher İlâhiyat Fakültesi'nin, talebelerimizi çekmesinin yegâne sebebi zamanın icaplarına uymanın elzem olduğunu anlamış olmalarındandır. Bizde de ulu dinimize lâyık mümtaz ilim adamları yetişmedikçe, İstanbul Darülfünun'u Kahire'dekinin dûnunda kalmaya mahkûmdur.» Hamit, kendi-

sinden daha tutucu bir kurum bulabiliyor; üniversitede reform istiyor.

Fikret'in ve Fikret kuşağı yenilikçilerin işi zordur: Hem eğitim istemek ve hem de Abdülhamit'e karşı olmak mümkün; ancak bu ikisini «geniş yığınlara anlatmak» o kadar kolay olmuyor. İslâm Ansiklopedisi'nde, Meşrutiyet döneminin anti-Hamit eylemlerine katılmış A.H. Ongunsu tarafından yazılmış Abdülhamit maddesinde bile, Hamit'in eğitimciliği, utangaç bir biçimde de olsa, kabul ediliyor. Abdülhamit «memleketin vüs'ati ve devrininin uzunluğu ile mütenasip olmamakla beraber, yurdun bir dereceye kadar imarını ve maarifin neşrini temin edecek bazı tedbir ve tesislere de müracaattan hali kalmamıştır.» Bu, bir ve ikincisi daha açık, şöyle: «Saltanat merkezinin ve padişahın nüfuzunu artıracak münevver memurlar yetiştirmek üzere, Mekteb-i Mülkiye kurulmuş, Hukuk Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi tesis olunmuş ve Darülfünun yeniden açılmıştır.»

Abdülhamit ile eğitim ilişkisini, Türk Maarif Tarihi'nde Osman Nuri şöyle dile getiriyor: «Abdülhamit II ilk zamanlarda maarif sever ve onu ileri götürür bir padişah gibi görünüyor, memleketi idare için bilgili mülkiye memurları yetiştirmek istiyor ve bu maksatla babasının açmış olduğu Mülkiye Mektebini yüksek bir mektep haline getiriyor, yine memlekette kıymetli hâkimler vasıtasiyle adaleti tevzi etmek arzu ediyor; bu münasebetle Hukuk Mektebini açıyor ve bu iki yüksek mektebi hususi surette himayesine alıyor, bunların ilerlemesiyle yakından alâkalı görünüyor»[2]. Osman Nuri, Abdülhamit dönemi eğitim alanındaki çalışmaları uzun uzun anlattıktan sonra, şunları ekliyor: «Bu devre Yayılma ve İlerleme Seneleri diyorum»[3]. Eğitimde yayılma ve ilerleme, bu bölümün konuları arasına giriyor.

Eğitim ayrıntıyla incelenecek, ancak, geliştirilen tezlerin zamamında netleşebilmesi için bir noktanın burada açık olması gerekiyor: Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dahil, pek az devlet başkanı Abdülhamit kadar eğitimle, ayrıntılı bir biçimde, ilgilenmiştir. Ayrıntının derecesi

şöyle gösterilebilir: «Haydarpaşa Tıbbiye mektebi binası yapılacağı zaman mimarlar tarafından tanzim edilen plân ve resimler Hünkâr'a takdim olunmuştu. Sultan Hamit bu binada hem tıp tedrisatı icra ve hem de hastalar tedavi olacağından plân ve resimlerin bir kere de mütehassıs doktorlar tarafından görülmesini emretmiş ve dersanede oturacak talebe ile kovuşlarda yatacak hastaların adedine nazaran bunların fazla havadar olmaları lâzım geleceğini ve binaenaleyh tavanlarının yüksekliğine itina olunmasını suret-i mahsusada tenbih eylemişti» (*). Cumhuriyet döneminde uzun yıllar lise olarak kullanılan bu binanın tavanları gerçekten çok yüksek yapıldı.

Yalnızca eğitim değil; ömrünü Abdülhamit döneminde ihtilâlcilik oynayarak geçiren Ahmet Bedevi Kuran daha geniş bir alandan söz ediyor. «Nizam ve intizamdan eser bulunmayan Sultan Hamid devrinde erbabına tevdi olunan bazı işlerde, memülün fevkinde muvaffakiyet hasıl olduğu vakidir. Ezcümle Ahmet Vefik Paşa Bursa'yı, Hasan Fehmi ve Kâmil Paşa'lar İzmir'i, Ferid Paşa Konya'yı ihya ettikleri gibi, Hamdi Bey mükemmel bir müze tesisinde, Cemal Bey Ziraat Bankasının tanziminde büyük hizmetler sarfeylemişlerdir.» Valilere mal edilse de büyük kentleri içine alan bir bayındırlık faaliyeti olduğu anlaşılıyor.

Sıra güzel sanatlara geliyor. Ahmet Hamdi Tanpınar, Yaşadığım Gibi'de şunları yazıyor: «Garb'taki teknik ve an'anesiyle güzel sanatlar memleketimizde, Abdülhamit devrinde, müze müdürü ve kurucusu Hamdi Bey'in himmetiyle başlar. İlk Türk resim ekolü de o senelerde eserlerini verir»[4]. Cumhuriyet dönemi yazarı Agâh Sırrı Levend, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın görüşlerini daha da ge-

---

(*) *Tahsin Paşa, Abdülhamit - Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1931, s. 157.*

Haydarpaşa'nın pencereleri de tavanlarına uygun olarak görkemlidir. Çocukluğumun en unutulmaz hazlarından birisi, bir ara yatılı okuduğum bu binada, bu gerçekten görkemli pencerelere oturup güneşin batışını seyretmek oldu: görüntüsü nefis.

nişletiyor. «Abdülaziz'in son yıllarıyla Abdülhamit'in saltanat yılları, Tanzimat'ın daha ağır ve daha karanlık dönemi, baskı altında devamıdır. Böyle olduğu halde, kültür alanındaki atılışlar daha geniş, daha verimli olmuştur»[5]. Söylenmek istenen de bu oluyor; Abdülhamit, düşünmeyi yasaklayarak, bilgi ve bayındırlık, tek kelime ile ve mümkün olduğu ölçüde, kalkınma götürmeye çalışıyor.

Burada ve kendiliğinden birisi özel ve diğeri daha genel iki tez çıkıyor.

Genel tez şu: Eylemli olarak halkçı bir yönetimde, halkçı muhalefet olamaz.

Özel tez şu: Abdülhamit döneminde herhangi bir muhalefet hareketinin kütlesel şansı yoktur.

Abdülhamit döneminde muhalefet içeren her hareket, kadro hareketi olma zorundadır.

Abdülhamit döneminde doğmuş olan İttihat ve Terakki hareketi ile Servet-i Fünun hareketi kadro hareketleri olarak doğdular ve geliştiler.

Bu iki tezin bir uzantısı oluyor: Halkçı olması imkânsız bir hareketi halkçı olmadığı için eleştirmek, hiç eleştirmemek demektir. Boş konuşmaktır.

Böyle bir durumda dolu nasıl konuşulabilir? Halka ne söylenebilir? Bir defa halka «her şey» söylenebilir mi? Kuşkusuz söylenir de, halk, «her şeyi» anlar mı? Eğer halk «her şeyi» anlarsa, bütün dillerde var olan «vulgariz» etmek veya «popülarize» etmek kelimelerine ne gerek var; her ikisi de «halklaştırmak» demek oluyor (*). Eğer her dilde bu iki kelime varsa, «her şeyi» halka götürebilmek için, önce «her şeyi» bir başka eyleme tabi tutmak gerekiyor; öyle anlaşılıyor.

Eğer Abdülhamit, okul, demiryolu, hastane yapıyorsa, Abdülhamit'e karşı bir muhalefet, iki temel düşünceye dayanabilir. Bunlardan birisi yapılanların az olduğudur; ikincisi, yapılanların beceriksizce yapıldığıdır. Biri-

(*) Fransızca «populariser» fiili, Latince populus, halk demek, kelimesinden; «vulgariser» fiili de, yine Latince vulgus, halk demek, kelimesinden geliyor.

si, daha hızlı yapmayı (*), ikincisi daha plânlı davranmayı içeriyor.

Kabul etmek gerek, ikisi de fazla «entellektüel». Ayrıca yapılan işlerin hızını ve plânlı olup olmadığını tartışmak, Abdülhamit 1918 yılında öldü, Sovyetler Birliği'nde plânlama uygulaması başladıktan sonra, insanlığın ölçütleri arasına girmeye başladı. Bunların geniş kütlelere götürülmesi zahmetli ve uzun yılları kapsayan çabaları gerektiriyor. İşin daha da güç yanı, bunları populariser etmek öyle sanıldığı kadar kolay görünmüyor. İmkânsız demek, daha doğru.

O zaman ne yapılabilir? İttihat ve Terakki, Abdülhamit'in geliştirdiği yüksek öğretim kurumlarında, bir devrim ile Abdülhamit'i tahttan uzaklaştırmayı amaçlayan bir kadro hareketi olarak kuruluyor. İktidarı aldıktan sonra halkı değiştirmeyi düşündüklerini düşünmek mümkün mü? Servet-i Fünun'un böyle bilinçli amacı yok; yalnızca halkın dilini ve zevklerini değiştirmek istiyor.

Edebiyat

Servet-i Fünun edebiyat akımının bir diğer adı da Yeni Edebiyat-ı Cedide. Eski dilde «cedid» yeni demek olduğu için, Yeni Yeni Edebiyat anlamına geliyor; bir tür alaylı bir adlandırma oluyor. Gerçekten de öyle, Servet-i Fünun'a bu adı karşıtları veriyorlar; önceden var olan Edebiyat-ı Cedide'den ayırmak amacıyla Yeni Edebiyat-ı Cedide diyorlar. Servet-i Fünun akımının önde gelenleri bu-

---

(*) Abdülhamit «hız» sorunun farkında görünüyor:

«Avrupa'da ve Amerika'daki teknik terakkiye ben de hayranım ve bu bakımdan onlardan en aşağı bir asır daha geri olduğumuzu kabul ediyorum. Fakat tahta geçmemden evvelki hal ile bugünkü hal bitaraf olarak mukayese edilirse ve vaziyetimiz göz önünde tutulursa tabiî bir inkişaf takip ettiğimiz söylenebilir. Hatta belki de buna hızlı bir inkişaf denilebilir.»

Sultan Abdülhamit, Siyasî Hatıram, İstanbul, 1975, 3. 195.

radaki alayı sezmekte gecikmiyorlar; tıpkı bir ara kendilerini, Ahmet Mithat Efendi'nin suçlaması decadent sözüyle çağırmaları gibi, önce bu alaya kendileri de katılıyorlar. Belki de farkına varmadan, insan kişiliğinin olgunlaşmasının en güzel yolu olan kendi kendiyle alayın, örneğini vermiş oluyorlar. Daha sonra isimlerindeki ikinci ve gereksiz «yeni» kelimesini kaldırarak, Edebiyat-ı Cedide akımını sürdürüyorlar.

Tanzimat, kendinden önceki yenilik hareketi olan Nizam-ı Cedid'ten, düzen kelimesini, nizam, alıyor ve Tanzimat yapıyor; toplumu nizama sokmayı, düzenlemeyi, amaçlıyor. Tanzimat edebiyatına ise, Nizam-ı Cedid'ten cedid, yeni, kelimesi miras kalıyor; hepsi o kadar. Çünkü Türkiye'de Tanzimat'tan önce «edebiyat» kelimesi yok, yalnız Türkçe'de değil, Türkçenin kelime hazinesi işlevini gören Arapça ve Farsçada da böyle bir kelime yok. Tanzimatçılar, yenilik hareketleri içinde pek çok kelime uyduruyorlar.

Son derece ters bir durum olduğunu belirtmek durumundayım. Tanzimatçılardan başlayarak Türk aydınının Batı'dan etkilendiği ve hep modeli Batı'dan aldığı teorisi'ni ileri sürenler için, daha sonra geliştirmek üzere şimdilik bunlara eurocentrique yorumcular adını veriyorum, son derece ters bir durum ortaya çıkıyor. Çünkü Batı'da ve Rusya dahil, edebiyat kelimesi Lâtince harf anlamına gelen littera kelimesinden geliyor, yazmakla ilgili bir yanı var. Tanzimatçılar bu yana hiç önem vermiyorlar; iyi davranış demek olan «edep» kelimesinden edebiyat'ı türetiyorlar.

Yerli ve yabancı eurocentrique yorumcular için son derece ters bir durum; ancak, Aydın Üzerine Tezler ile son derece tutarlı olduğunu belirtmek zorundayım. Çünkü Tanzimatçılar, hep söylendiği üzere, kendi eylemlerinin çocuklarıdırlar ve hep kendi kendilerine bakıyorlar. Yeni davranışı olan bireyler peşindeler, bu bir; ikincisi, edebiyatları bütünüyle mesajlıdır.

Makbul ol mı şuursuz şi'r
Bir kâra yarar mı nursuz mihr

Kemal, bunu, mücadele arkadaşı Ziya Paşa'yı eleştirmek için yazıyor. Kemal, güneşin nuruna özdeş tuttuğu bilinci, şiirin vazgeçilmez öğesi sayıyor; bilinçsiz şiirin hiç bir yararı olmayacağını savunuyor. Nedim ve Nef'i'nin şiirlerinin hiç bir yararı olmadığını da açık açık belirtiyor.

Elvermedi mi Nedim-ü Nefi'
Şi'rin bize var mı hiç nefi'
En parlağı en büyük yalandır
Doğrusunu bul beni inandır

Edebiyat kelimesini nasıl türettikleri konusunda bir kayıta rastlamadım. Fakat başka bir kelimeyi, buhran, nasıl ve ne zaman türettikleriyle ilgili bir kaynak var. Cevdet Paşa, Tezakir'de, yazıyor ve olduğu gibi aktarıyorum: «Altmış yedi senesinde Maliye Nazırı Nafiz Paşa bu halden şikâyet eder oldu ve bir gün Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da 'işte bu ay başında aylıklar verilmeyip bir hafta tehire mecburiyet geldiğini' beyan edip huzzara hayret ve dehşet verdi»[6]. Hükümet maaşları ödeyemiyor. «Görüldü ki Devlet'in masarifi varidatını haylice aşmış. Maliye işi sahiden fenalaşmış. Hazine bir **crise** haline düşmüş. Bak belâya ki crise lâfzının lisan-ı Türki'de tercümesi yok.» Türkçe'de «bunalım» kelimesi ve dolayısıyla kavramı yok.

Cevdet Paşa devam ediyor: «Ana mukabil bir kelime bulmak dahi bir mesele oldu. Bir gece Fuad Efendi'nin yalısında bulunduk, bu mesele dermiyan edildi. Led'ettaharri **buhran** lâfzı bulundu ve **crise**'in tercümesi olmak üzere kabul olundu.» Türkçeye «buhran» kavramı ve kelimesi, Tanzimatçıların eliyle ve çabalarıyla, girmiş oluyor.

İkisini birleştiriyorum: Tanzimat'tan önce Türkiye'de edebiyat yoktur. Edebiyat, bunalımlı bireyin yazılı sanat

türüdür. İnsanın derinliklerine bakışı içerir; ancak sorunlu insan zorunlu olarak kendi içine bakar. İnsanın derinliklerini yansıtmanın bir sanat türü olabilmesi için bunun toplumsal olarak ve kollektif bir biçimde yapılması gerekir. Bu açıdan eşsiz Rusya romanının gelişmesinde, günah çıkarma yöntemine verilen ağırlık, fazlaca abartmamak koşuluyla yerindedir.

Toplumsal olarak bakıldığında romanın sorunu demokrat birey'in sorunudur. Demokrat, kendi engelini aşmak zorunluluğuyla karşı karşıya kalan bireydir. Demokrat bireyin varlığı sürekli bir dengesizliği gerektiriyor; aynı anlama gelmek üzere sürekli çekişmeyi öngörüyor. Demokrat davranış kendisini sürekli çekişme içinde ortaya çıkıyor; çekişme bittiği zaman demokrat davranış da, demokrat da ortadan kalkıyor.

Dünya ülkeleri arasında romanın hareketi, çekişen demokrat bireyin sıçrayışını izliyor. İlk büyük şaheserlerini Fransa'da veriyor; burjuva-demokrat kalkışma da ilk kez zirveye Fransa'da çıkıyor. Yarım yüzyıllık bir zaman içinde ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, kalkışmalı insanın en heroic örneklerinin yaşandığı Rusya'ya geçiyor. Rastlantı değil.

Romanın yaşayıp yaşamadığı sorusuna, en iyi ölçütün, demokrat insanın yaşayıp yaşamadığını araştırmak olduğunu sanıyorum. Çekişen demokrat'ın olmadığı yerlerde ve belli bir birikimle savaş veya grev romanları eksikliği doldurabiliyor; ancak sürekli bir kaynak olamadığı görülüyor.

Tekelcilik, bireyler açısından, kapitalist bireyin bir aşaması değil, reddidir. Tekelci dönemde, Newton'un insan düşüncesine soktuğu mekanizma kavramı, evrensel bir baskıya dönüşerek bireysel davranışı tümüyle siliyor. Böyle toplumlarda roman da ortadan kalkıyor. Romanı, birey yerine nesne üzerine oturtmayı amaçlayan sözde nesnel akımlar, ekzantirik denemeler olmaktan öteye geçemiyor, geçemez.

Tekelci kalan düzenlerde ölen roman, Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda hiç doğmuyor. Tanzimat ile

birlikte çıkışının nedeni ise açık; Tanzimat'tan önce toplum sarsılıyor, Daha önce sarsılmıyor mu? Osmanlı düzeninin inişini, en yüksek noktasından, Kanunî döneminden başlatmak gerek, ancak, bu inişin bilinci ancak on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki olaylarla duyuluyor (*). Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması, Türkiye'den bir devletin koparak bağımsız Helen Devleti'ni meydana getirmesi, Mısır Ordularının saltanatı zorlaması, bunlar, en bilinçsiz kafalarda bile bir toplumsal bunalımın habercisi oldular.

Güzin Dino, «Türk Romanının Doğuşu» adını taşıyan çalışmasında Türk romanının doğuşunu, bekleneceği üzere, Tanzimat'a bağlıyor. «Gerçekten de Türk romanı, tarih bakımından, ülkenin bütün kurumlarını değiştirecek olan yeni bir yönelişin başlamasıyla ortaya çıkar. Osmanlı Imparatorluğu'nun çözülmesi ve aydın bir çevrenin batı uygarlığının bilincine varması, Türkiye'de belirecek ve edebiyat tarihinde yeni bir çağı başlatacak olan kültür gelişimini oluşturur»[7]. Tanzimat, hem bir çöküntünün bilincini taşıyor ve hem de bir bilinçlendirme çabasını içeriyor.

Osmanlı toplumunun on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında birbiri arkasından yaşadığı bu acılı olaylar, İbn-i Haldun'un yıkımın kaçınılmazlığı felsefesiyle desteklenen Doğu'nun bilinen tevekkül anlayışında, Osmanlı insanını yine de etkilemeyebilirdi. Tanzimat edebiyatı, tarihsel olarak, bu etkilememe tehlikesini ortadan kaldırmayı üstüne almış oldu. Tanzimatçıların hepsi, birer Osmanlı insanı olarak doğdukları için ve münevver olmanın bir koşu-

---

(*) «Düşünceye ihtiyacı yoktu Osmanlı'nın. Düşünce buhranların ve tezatların çocuğudur.»

Cemil Meriç, Kırk Ambar, İstanbul, 1980, s. 199.

Cemil Meriç, şunları da yazıyor: «Roman bir buhranın, bir uyuşmazlığın, reelle ideal arasındaki herhangi bir nisbetsizliğin eseridir. İnanan bir toplumda, pürüzlerini yok etmiş bir toplumda, hayalî çözüm yolları aramaya ihtiyacı olmayan bir toplumda romanın ne işi var? Roman bir sıhhat değil, bir sıhhatsizlik alâmeti. Sınıf kavgalarıyla beraber sahneye çıkışı bundan.»

lu olan birer divan sahibi olmakla, başka bir deyişle, yalnızca şiir yazmakla yetinebilirlerdi. Bununla yetinmediler, edebiyatın roman ve tenkit türlerine uzandılar. Bunun dışında tiyatro yazdılar ve oynadılar. Bunların hepsini, önce yazmayı sevdikleri için yapmadılar; Rilke'nin öğütlediği türden, içlerinden yalnızca yazmak için kaçınılmaz bir dürtü gelmedi. Tam tersine; karşılaşılan darbelerin o bilinen vurdumduymazlık çemberinde etkisiz kalmaması için her türlü edebiyat türüne baş vurdular (*). Tanzimatçılar, bir kendi haline razı olma anlayışını kırmak için edebiyatı kullandılar.

Bir boşluğa mı doğdular? Kuşkusuz hayır; boşluğa doğum mümkün değil. Tanzimat edebiyatı, kendisinden önceki edebiyata doğdu. Bu, Osmanlı sanatçılarının bazı katkılarıyla birlikte esas olarak Acem-Arap sanatından bir adım farklı bir yerde değildir. Özü, derinliği olmayan az sayıda biçimin tekrarına dayanır. Bu tekrar, insanın sanat ilgisinin dışına bırakıldığı bir zamanda, zengin islâm tacirinin sanat talebini karşılamak endişesiyle bir süsleme ustalığına dönüştü. Yalnızca süsleme için kullanılan arabesque deyimi, aslında, tekrara ve bütünlüğe ulaşamayan, daha doğrusu kompozisyon endişesi olmayan, biçimlerde hünere dayanan özelliği ile tüm islâmik sanatlara uygun düşüyor. Sanatta kompozisyon yokluğu ise düşünsel yoksullukla eş anlama geliyor.

Tanzimat edebiyatı, böyle bir edebiyatın üzerine geliyor. Bulaşık, doğuyor. Doğumun izlerinden yer yer hızla ve yer yer çok daha yavaş kurtulabiliyor. Edebiyatı, bir mesajın aracı olarak düşündükleri için, kendinden önceki divan edebiyatının düşün yoksulluğuna bilinçle ve şiddetle tepki gösterebiliyor. Kemal, bunu, şiire bile döküyor.

(*) «-müslüman şark medeniyetinde insan değişmez, canlılığını kaybeden değerlerin etrafında yavaş yavaş ufalır; Tanzimat'ın büyüklüğü burada, bu çemberi yıkmaktır-»

Ahmet Hamdi Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1976, s. 78.

Türkide kaside görmedim ben
Beş beyti bile muvafık-ı fen
Maznunları vehmdir zünundur
Akla göre adeta cünundur.

Divan edebiyatının düşün yoksulluğunu süsleme ile kapatma mirasına gelince, buna karşı tutumları daha zigzaglı bir çizgi izledi. İlk bakışta, bu açıdan, bütünüyle divan edebiyatının etkisinde kaldıkları düşünülebilir. Fakat ayrıntılı bir bakış bunun için de doğru olmadığını gösteriyor. Ayrıntılı bir bakış için burada da, Tanzimat'ı meydana getirenlerin temel çıkış noktasını hatırlamak gerekiyor. Bu çıkış noktasında halka yöneliş başladığı zaman ve her zaman, divan edebiyatını ve süslü anlatımı bilmeyen halka uzanabilmek için, yeni ve yalın anlatım yollarına doğru harekete geçme zorunluluğu doğuyor.

Bu açıdan ele alındığında bir edebiyat tarihçisi, geçmiş dönemlerde yapılanlara borçluluk duygusunun yol açtığı bir abartmayla da olsa, şunları yazıyor: «Tanzimat edebiyatında kuvvet kaynağı halktır. Kendisi de geniş bir halk yığınına hitap ederek ona kuvvet olmak ister. Bunun içindir ki, bu edebiyatın en ileri vasfı sanatta fayda ve dilde sadeliktir»[8]. Dilde sadelik, Tanzimat edebiyatının bir özelliği olamadı; ancak buna tutarlı olmayan bir yöneliş vardı.

Bu yönelişin neler olabileceğini, bir başka edebiyat tarihçisi yazıyor. Şöyle: «Tanzimat edipleri tabii en çok aruzu kullanmakla beraber heceye de kıymet verdiler. Bu vezni bütün nazımlarına beyan vasıtası yapamadılarsa da onun esas veznimiz olduğunu gördüler ve o veznin yüksek tabakada dahi mevki alabileceğini fiili misallerle gösterdiler»[9]. Örnekler veriyor: «Âkif, Pertev, Ziya Paşalar hece vezniyle şiirler yazdıkları gibi Namık Kemal hem hece ile manzumeler yazmış ve hem de bununla bir piyes yazmasını Hamid'e tavsiye etmiş, bundan başka Mukaddime-i Celâl'de temaşamız için hece vezninin lüzumunu ve rüçhanını ispat eylemiş ve bizzat hece ile bir piyes bile vücuda getirmeğe hazırlanmıştı. Abdülhak Hamit

ise Nesteren ve Liberte gibi hailelerini hece ile yazdı ve bu suretle millî vezin ilk defa olarak bütün bir esere beyan vasıtası olmak şerefini kazanmıştır. Ziya Paşa Tartüf'ü, Ahmet Vefık Paşa da Molyer'den dört piyesi hece ile lisanımıza nakleylemişlerdi.» Öyle görünüyor, Mehmet Âkif'ten önce ve Mehmet Âkif'ten başka sade dil ve hece kullananlar var.

Bir bunalım döneminin çocuğu oldular (*); sanatlarına mesaj koydular (**). Romanı, bir tür olarak Batı'dan aldılar, ancak romanı da içeren türe Batı'daki adını vermeyip, «iyi davranış» anlamına gelen yeni bir kelime ürettiler. Aslında sadece edebiyat kelimesini değil, bir çok kelime türettiler; bunlar arasında belki de, yapmak istedikleri işler açısından, en önemlisi «millet-i Osmaniye» ve «Lisan-ı Osmani» kavramları oldu.

Türkçe ve Arapça ile Farsça'dan meydana geldiğini açıkça söyledikleri Osmanlıca dilini yaşatmaları imkânsızdı; Osmanlı milleti yaratmalarının ise boş bir hayal olduğu çabuk ortaya çıktı. Amaçlarının gerçekleştirilebilir olup olmadıkları açısından ele alınacak olursa, Tanzimat'ı kuran kuşağı, bir hamle ile tarihin dışına çıkarmak mümkün. Ancak olmayacak amaçlar için çalışırken yeni dinamikleri harekete getirdiler, yeni karakterlere yöneldiler. Bu nedenle başta Kemal ve Ziya Paşa olmak üzere, Tanzimat'ın ilk kuşağına, «Türk edebiyatında eşi görülmemiş bir işi yapabilmek nasip olmuştur. Yakından bakılınca bir yığın zaaf hevengi gibi görünen bu iki muharrir (Kemal ve Ziya Paşa, y.k.), devirlerini alt üst etmiş, zihniyetleri

---

(*) «'Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi' her şeyden evvel Türk insanında başlayan bir buhranın ve yeni ufuklar ve değerler etrafında yavaş yavaş kurulan bir iç düzenin tarihidir.»

Ahmet Hamdi Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1976, s. IX.

(**) «Tanzimat devrinde edebiyata fikir de eklendi. Belli ve esaslı bir fikrin, edebiyatın özü olduğu anlaşıldı.»

Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1960, s. 232.

değiştirmiş, hayata yeni ufuklar açmış ve birlikte giriştikleri birkaç yıllık bir mücadelenin sonunda cemiyetin manzarası ve insan ruhu ister istemez eskisinden başka bir şey olmuştur»[10]. Bu kuşağın en çekingen yapılısı, fakat Kemal dahil kendi kuşağı üzerinde en etkin olanı Şinasi Efendi ile birlikte, Şinasi Türkiye'de ilk batı şiirlerini Fransızcalarıyla birlikte Tercüme-i Manzume adıyla 1859 yılında yayınladı, bu üç arkadaş, Osmanlı insanını değiştirmede önemli adım attılar ve mesafe kazandılar.

Nasıl bir değişiklik? Nereden alıp nereye götürmeyi amaçladılar? Daha zengin bir soru şöyle olabilir: Nasıl bir insan yaratmak zorunda oldular? Aldıkları miras belli, insanı yalnızca bir silüet gören islâmın tevekkül anlayışını ve bundan da öte tasavvuf ile yoğrulmuş bir inançlar bütününü devraldılar. En köklü inancın, bireyi kendi iradesini, Tanrı'nın iradesine terketmeye zorlamaktan ibaret olduğu; inançlı olmanın, kontrolsüz bir gücün pervanesi olmakla özdeş tutulduğu bir toplum, Üç Delikanlı'nın hareket noktası oldu.

Ya bu toprak üzerinde oynayacaklar, ya da bunu değiştirecekler; eğer üzerine geldikleri toprak üstünde oynayacak olurlarsa, Üç Delikanlı olmayacaklar. Bunu, Üç Delikanlı, yola çıkarken düşünmediler, bu kadar bilinç yığmak tarihin bireylerini kukla saymak olur. Bu, çok sonralar. Üç Delikanlı, kendi toplumları içinde ve eylemlerinin ürünü olarak ele alındığı zaman düşünülebiliyor.

Bu düşünmeden bir sonuç çıkıyor: Eğer tarihsel olarak Üç Delikanlı olmaya zorunlu doğmuşlarsa, aynı zamanda, romantik olmaya da mahkûmdurlar. Romantik bir dünya görüşünü, edebiyatlarına içermek zorundalar. Çünkü romantizm, hepsinden önce, bireyin gücünü abartmaya dayanıyor. Bireyin gücünü yok sayan, bireyi hiç derinliği olmayan bir gölge sayan bir toplumda (*) bireyi ha-

---

(*) «Kapitalistik üretimin ham koşullarına ve ham sınıf koşullarına ham teoriler ters düşer.»

«To the crude conditions of capitalistic production and the

rekete geçirmek isteyenler romantizm yoluna sapmak durumundalar. Çünkü teorik birikimi olmayan toplum, çubuğu tersine bükerek yol almaya çalışıyor.

Romantizm bir yansıtma yöntemidir; iki öğesi var. Birisi, bireyin gücünü abartarak yansıtır; ikincisi, bir eğilim olarak, bireylerini tarihten seçer. Bu ikincisi ile birincisi arasında bir bağıntı olmalı, tarihi ve tarihin bireylerini abartmak çok daha kolay.

Gerçekçilik bir kurma yöntemidir; gerçekliği, yaratıcı bir biçimde yeniden kurmayı içerir. Gerçekçiliğin ortaya çıkabilmesi için pratiğinin kütleselleşmiş olması gerekiyor; yığınsal somut kendisini yalın bir biçimde yansıtıyor. Gerçekliği doğuran kütlesel bir somut olduğu için, birey bu somuta içerilmiş olarak var oluyor, anlatımda bir abartma ihtimali ortadan kalkıyor.

Bu iki yoldan romantizm, Tanzimat'ın ilk edipleri için kaçınılmaz görünüyor. Burada söylenen ve tarihsel bir kaçınılmazlığa kavuşturulmak istenen budur. Yoksa, Kemal ve arkadaşlarının romantizm yöntemini seçtikleri, zamanının deyimi ile, hayaliyun mektebine mensup oldukları, tartışma götürmüyor.

İsmail Habip, daha sonraki adıyla İsmail Habip Sevük (*), «Tanzimat edebiyatı şark klasizmini parçalayıp garp romantizmini getirdi» yargısını yazdı (**). Bunun ne-

---

crude class conditions corresponded crude theories.»
F. Engels, Sociailism: Utopian and Scientific, Selected Works, s. 403.

(*) «Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi nesillere edebiyat zevki aşılamış bir ışık kitaptır. Hataları bir çağın hatalarıdır. İsmail Habip bir mürşiddir, bir yolaçıcıdır, bir üslûpçudur.»
Cemil Meriç, Kırk Ambar, İstanbul, 1980, s. 201.
Ne yazık, İsmail Habip'in Teceddüt Tarihi'ni bulamadım. Ancak Edebi Yeniliğimiz'in aynı kapsam ve düzeyde olduğunu düşünüyorum.

(**) «Değişen cemiyetler, karanlık içinden yeni bir nura koşan kütleler için romantizm çok muvafıktı. Coşmak isteyen ruhları coşturmak için Tanzimat edebiyatı üstatları romantizm-

denini, bir iradî seçim sorunu olarak ortaya koydu. Hilmi Ziya da, bu konuda, şunları öne sürdü: Kemal «yalnız eserlerinin konularını, yazış tarzını değil, bu yeni çığırı açış şeklini de Fransız romantiklerine borçluydu. Cromwell önsözünde Victor Hugo, romantizmin beyannamesini verdiği gibi, o da Celâleddin Harzemşah'a yazdığı önsözde, Türk romantizminin beyannamesini vermekteydi. Hislerin aşırı taşkınlığı, hayalin aşırılığı, konuların tarihten seçilmesi, millî hayatın köklerinin oradan çıkarılması, halka iniş, büyük kütlenin diliyle temas, romantizmin başlıca vasıflarıydı»[11]. Hilmi Ziya şunları da ekledi: «Başarılı veya başarısız olsun, Kemal'in romantizmi memleket için büsbütün yeni birşeydi. Çocukluğundan beri savunduğu hürriyet için en coşkun kaynaktı.» Türkiye'nin ham koşullarına romantizm denk düşüyordu.

Burada, devam etmeden önce, bu bölümün başında sözü edilen parantezi açıyorum: Türk aydınları, çok zaman ve ısrarla savunulduğunun tam aksine, Batı'dan çok az etkilendiler. Türk aydınları Batı'ya, Türkiye piyasasında en fazla para getirecek kullanılmış araba için second-hand dealer'leri gezen 'bilgi-görgü artırmak' üzere Avrupa'ya gönderilmiş çağdaş kamu görevlisi uzman türünden ya da Türkiye'de en fazla kâr bırakacak demode malı arayan miyop komisyoncu gibi, hep kendi iç piyasasını düşünerek baktı. Son zamanlardaki köksüz Türk üniversite öğretim üyelerinin veya on dokuzuncu yüzyıl Rusya aydınlarının yaptıkları türden, Batı'daki en son moda düşüncelere ve bu arada giyime merak sarmadı.

Romantizme bakışı da öyle; romantizme sarıldığı zaman, Batı'dan romantik yansıtma yöntemini ithal etmeye karar verdiği sırada, «örnek» sayılan Batı'da romantizm çok ağır eleştirilerle yazın platformunun dışına itilmişti. Buna rağmen romantizmde ısrar etti ve Türkiye'ye, birazdan değinilecek, romantizmin eleştirisini getiren Beşir

---

den kuvvet aldılar ve kendilerini bu sayede milletle daha sıkı ve daha yakından kaynaştılar.»

İsmail Habip (Sevük), Edebî Yeniliğimiz, İkinci Cilt, İstanbul, 1932, s. 114.

Fuad da aynı yolu izledi. Materyalist düşüncede ve bu arada gerçekçilikte, o zamanki deyişle hakikiyun mektebi'nde, ulaşılmış düzeyi bir tarafa bırakıp, en vulgar ve en geri materyalizmi Türkiye'ye sokmaya çalıştı.

Tez: Türk aydını Batı'ya bakarken son derece seçmecidir.

Türk aydınını, birer saf Batı izleyicisi olarak görenler, kendileri saf Batı izleyicisidirler. Bunlara, bu nedenle, eurocentrique yorumcular adını veriyorum (*). Bu tür yorumların tümünün geçersiz olduğunu düşünüyorum. Ziya Bey için, bir papağan inadıyla tekrarlana gelen Durkheim'ci yakıştırmasının da hiç bir ciddi tabanı olmadığını, şimdiden, ileri sürüyorum. Sırası geliyor.

Devam ediyorum. Romantizm, abartmalı bir yansıtma yöntemidir; gerçekten tümüyle kopuk olduğu söylenemez. Bireyi ve bireyin «iyi» özelliklerini abartarak yansıtır; bu, bu «iyi» özelliklerin insanda bulunmadığı anlamına gelmez. Romantizmin yapmak durumunda olduğu, gerçekte var olandan fazlasını, yansıtmasıdır. Bireyin gücünün abartılmasından anlatılmak istenen bu oluyor.

Dürüstlük, sadakat, cömertlik bunlar insana özgü özelliklerdir; bunları ve bir de insanın kendinde var olan sonsuz anlama merakını, kaldırınız, insandan ne kalıyor?

(*) Muhammad Sadıq, Hindistan'da bir Türkiye uzmanı, bunlara «Çağdaş Türk tarihinin ortodoks yorumu» adını veriyor. Tarık Zafer Tunaya ve Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri adını taşıyan çalışması örnek gösteriliyor. «Çağdaş Türkiye'nin aydın öncüleri, özellikle doktriner açılardan, tümüyle kendi mirası ve gelenekleriyle yoğurulmuştur» diye yazıyor. İlk aydınların esin kaynağının, kendi toplumları, halkı ve tarihi ile kültürünün zenginleştirdiği geçmişidir, yargısını veriyor.

Mohammad Sadıq, The Ideological Legacy of the Young Turks; International Studies, Vol. 18 n. 2, s. 183.

Mehmet Sadık, bu çalışmasının ayrı baskısını Hindistan'dan bana göndermek lütfunda bulundu; bu yolla haberim oldu. Teşekkürlerimi yazıyorum.

Her halde Hindistan'da yaşaması, Türk aydın tarihiyle ilgili bu önemli noktayı görüp yazmasını kolaylaştırdı.

Fakat bunların, abartmalı dozaj bir yana, az ölçüde bile, Tanzimat'ın miras aldığı toplumda var olduğu söylenemez. Silüet kalınlığında bir insanda, dürüstlük, sadakat ve cömertlik duygularını içerecek bir «can» yok; medrese eğitimi ise, iki yüzlülüğü bir fazilet olarak yaymasının yanında, insanın vazgeçilmez bileşenlerinin başında gelen sonsuz anlama merakının (*) kökünü kazıyor.

Burada Güzin Dino'nun Türk Romanının Doğuşu çalışmasından bir aktarma yapmak gerekiyor: «İlk Türk romanlarında göze çarpan şey, kişilerin saflığı ve iffet'i, özellikle erkeklerin masuniyeti'dir. Elbette ki, Ahmet Mithat'ın romanında Rakım'ın cariyesine gösterdiği aşırı erdemlilik, o sahnenin ahlâk yönünden örneksel niteliğiyle açıklanır. Ama Ş. Sami'nin romanındaki Talât'ın, A. Mithat Efendi'ninkinde Rakım'ın ve N. Kemal'inkinde Âli Beyin, her üçünün de, tüm bir duygu saflığı içinde bulunmaları, kimi açıklamaları gerektirir»[12]. Öyle sanıyorum, Güzin Hanım'ın aradığı açıklama, aktarmadan önce yazılanlarda var.

Burda, tekrar ediyorum, önemli olan açıklamadır. Çünkü böyle bir açıklamanın, Tanzimat'ın Üç Delikanlı'sı tarafından yaratılan edebiyatın türünün anlaşılmasından çok daha geniş bir işlevi var. Bu, genel bir bakış açısıyla ilgilidir. Tanzimat dönemi Türk aydınının, Batı'ya bir bilgi sorunu olarak değil fonksiyonel açıdan yaklaştığını gösteriyor (**). Batı'da ne varsa ve yeni her ne ise, bunu Türkiye'ye getirmek türünden bir misyonu üstlenmemiş gö-

---

(*) «Ah... İşte, felsefeyi, hukuku, tıbbı ve ne de yazık, ilâhiyatı da, ateşli bir çalışma ile, esaslı surette, tahsil ettim. Ama ben zavallı deli, işte yine oyum. Ve eskisinden daha akıllı değilim.»

Goethe, Faust, s. 28.

(**) Cevdet Perin, Namık Kemal ve Fransız Edebiyatı adını taşıyan incelemesinde, eurocentrique bakış açısının en şaşı örneklerinden birisini sergiliyor. Kemal'in, Avrupa'daki romantizm sonrası akımlara iltifat etmeyişini, bilgi eksikliği ile, Kemal'in Avrupa'dan dönmüş olmasıyla açıklıyor.

«Yeni Osmanlıların memlekete 1870'den sonra döndüklerini hatırlayalım ve Romantizmi takip eden realizmle natüraliz-

rünüyor. Tanzimat dönemi Türk aydınının bakışında önemli olan kendisidir.

Bunun dışında ne yaptıklarını, en azından belli başlı öğeleri itibariyle, Tanzimat edebiyatının kurucuları da biliyor. Kemal, hiç bir şaheser yaratamamış bir öncü, yetişmesini kolladığı Abdülhak Hamit'e bir mektubunda, ne yaptığını ve sınırlarını bildiğini gösteriyor. «Çalış, çalış; ben edebiyat-ı Osmaniye için tasavvur ettiğim ulviyatı bin türlü hissiyat ile karıştırdım, aşarımı istediğim dereceye getiremedim. Bakalım sen getirebilir misin? Getirebilirsen bir milletin mürebbiyan-ı irfanından madut olursun. Ben daima Şinasi'yi yadedegeldiğim gibi sen de Kemal'i yad edersin.» Kemal, daha sonra İttihat ve Terakki önemininin Şair-i Azam rütbesiyle ödüllendirdiği Abdülhak Hamit ile sürmek istiyor. Çok açık olmamakla birlikte gerçekçi olamadığını bildiğini hissettiriyor.

Burada, şimdiye kadar ileri sürülenlerin, bir özeti gerekiyor. Tanzimat edebiyatının üç özelliği çizildi. Bir: İdeolojik bir yapısı var. İki: Divanın etkisinde olmakla birlikte yer yer halka yönelme zorunluluğuyla yalın bir anlatıma özeniyor. Üç: Romantik.

Bu özet söylenenlere bakmak için değil, bundan sonrasını açıklamayı amaç ediniyor. Şöyle: Servet-i Fünun edebiyatı, bu üç özelliği açısından, Tanzimat edebiyatının tam tersidir. Mesajlı edebiyatı kesinlikle reddediyor. Yalın anlatımı, bu arada halkçılığı, nerede ise bayağılık düzeyinde görüyor. Kuşkusuz, romantizmi kabul etmiyor.

Sıra burada. Yalnız, böylesine bir reddin, birdenbire ve geçişsiz olduğunu düşünmek kolay değil. Bir köprü, duyuruldu, var; ancak iki yana da bağlantısı olmayan bir

---

min bilhassa bu tarihten sonra inkişaf ettiklerini nazarı itibare alalım. İşte memlekete dönen Tanzimatçılar eski sermaye ile iktifa etmişlerdir. Onlar için Romantizm sanki Fransa'da hep hüküm sürmekte berdevamdı.»

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Namık Kemal Hakkında, İstanbul, 1942, s. 159.

Beşir Fuat'dan bile habersiz görünen bir Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi! Beşir Fuat Avrupa'ya gitmeden natüralizmi ve realizmi biliyor; tartışma açıyor.

köprü demek, çok daha doğru. Kemal'in yetişmesine titrediği Abdülhak Hamit'i, Tanzimat edebiyat akımı içinde saymak imkânsız; Servet-i Fünun döneminde yazan ve büyük bir şöhret olan Şair-i Azam, Servet-i Fünun mektebinde de değil. Hamit, doğum açısından da hepsinden ayrıldı; İkinci Mahmut'un hekim başısı, eczahanesinin kapısına, bugüne kadar kalan, «ne ararsan bulunur derde devadan gayri» sözünü yazacak kadar bilge Abdülhak Molla'nın torunu, Encümen-i Daniş'in ikinci başkanı tarihçi Hayrullah Efendi'nin oğlu olarak dünyaya geldi. Babasıyla birlikte küçük yaşta gittiği yerlerde, Tahran'da Farsça, Paris'te Fransızca öğrendi.

Yusuf Ziya Ortaç, güzelim Türkçesi ile Hamit için şunları yazdı: «Ne şık, ne güzel, ne kibar adamdı O... Galiba ilk gördüğüm Avrupalı Abdülhak Hamit'tir» (*). Nazım Hikmet, putları yıkma kampanyasında kırılacak putlar arasına Abdülhak Hamit'i de almayı ihmal etmedi. Bu yazı çıkınca Şair-i Azam, Nazım'ı yemeğe davet etti, yemekte sohbet ettiler. Nazım, «pek burjuva adammış» sözleriyle övgülerini belirtti. Yakup Kadri, «bu insana, kusursuz bir garplı kalıbı içinde tam bir şarklı denilebilir» nitelemesiyle Hamit'i çizdi[13]. Hamit, zamanında göklere çıkarılan edebiyatından daha çok kişiliğiyle bu zamana kalabildi. Şiirle sınırlı kaldı, şiirde genç Osmanlı zevklerini sürekli araştıran biçimlerle yansıtmaya çalıştı.

Hamit, rahat davranışı içinde, tartışmanın ve dolayısıyla etkili olmanın dışında kaldı. Tartışmayı ise Beşir Fu-

---

(*) Yusuf Ziya, eleştirilere şiirle cevap verdiğini yazıyor.

Yayımı asmadan evvelce beni attım okumu
Bunu inkâr ediyorlarsa yesinler .....

Yusuf Ziya Ortaç, Portreler, İstanbul, 1960, s. 7 ve 9.

Abdülhak Hamit'e, yer yer hep geçerken ve bir de putların yıkışı sırasında değinmek durumundayım.

ad başlattı. Beşir Fuad'ın başlattığı tartışma Kemal'in canını sıkıyor ve bir yerde belli bir açmazı dile getiriyor. Kemal, «Avrupa fikrine yeltenmekle me'luf olanlardan biri çıkıyor (Beşir Fuad, y.k.), Türkçede doğru bir beyit okumağa muktedir olmadığı halde yalnız Osmanlıların değil, Fransızların cazım-ı üdebasını techil ediyor.» Beşir Fuad, Hugo üzerine yayınladığı bir monografide Hugo'yu hedef alarak romantizmi şiddetle eleştiriyor. Kemal, Beşir Fuad'ın Türk yazarlarına ek olarak Hugo'yu eleştirmesine içerliyor. Devam ediyor: «Bir müddetten beri edebiyat-ı sahihaya müteallik neşriyatta görülen noksan isa bu yoldaki bivukufane tarizlerin netayicinden olduğuna şüphe yoktur. Bunlara lâyık olduğu gibi sükût ile cevap verilse hakikatin mağlûbiyetine, eshab-ı tahsilin gafletine sebebiyet verilmiş olur. Delil ile mukabele olunsa ashab-ı itiraz münazara ile galebeye imkân görmedikleri gibi herkesin kullanmağa tenezzül edemiyeceği bir takım silâhlar istimaline kalkışıyorlar; ezcümle söğüyorlar.» Kemal, oğluna Kemal'in adını vererek sevgisini belli eden Beşir Fuad'ın Türkiye'ye romantizm-gerçekçilik tartışmasını sokmasını söğme olarak niteleyebiliyor.

Beşir Fuad, Victor Hugo eleştirisinde, önce Hugo'dan başlıyor ve matematik bilmediği için fazla duygulu olduğunu yazıyor. «Hugo'nun ulûm-i riyaziyeye çok heves etmemesi şayan-ı esef hallerdendir; çünkü bu ilme lâyıkiyle heves göstermiş olsaydı, her şeyi doğru muhakeme etmeye alışır, hayalata çok kapılmaz ve binaenaleyh bazı asarında görülen vahi fikirlere mahal kalmazdı»[14]. Beşir Fuad, bekleneceği gibi, Victor Hugo eleştirisini Türkiye için hazırlıyor. Bu aktarmalara kaynaklık eden ve Beşir Fuad hakkında Türkçedeki tek monografi olan «İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad» adını taşıyan çalışmada şöyle devam ediliyor: «Klasikler ile romantikleri mülkümüzün üdebasına tatbik etmek istersek Veysi'ler, Nabi'ler, Nef'i'ler ilh, ile zamanımızda mumaileyhime taklid edenler klasik; Şinasi'ler, Ziya Paşa'lar, Kemal Bey'ler ile bunların mesleğine iktida edenler romantik addolu-

nur» (*). Beşir Fuad, Üç Delikanlı'dan büyük heyecan duymadan söz ediyor.

Bu heyecan eksikliği arkadaşı Fazlı Necib'e yazdığı mektupta daha açık. Beşir Fuad, her yazı yazanın edebiyatçı, o zamanın deyişi ile edip, olmadığını yazıyor. «Malûm-ı âlileridir ki her yazı yazan ve ifade-i meram eden, edip ünvanına müstahak olamaz; bizde halen bu ünvana şayan olanlar Kemal Beyefendi, Ahmet Mithat Efendi, Ekrem Beyefendi, Abdülhak Hamit Beyefendi, Cevdet Paşa Hazretleri, Muallim Naci Efendi, Tarik Muharriri Said Beyefendi ile iktidar-ı edebiyyece bunlara yaklaşanlardır.» Kemal, başta olmakla birlikte, beraber yer almak istemeyeceği bir kategori içine alınıyor.

Türkiye'de güçlü akıma karşı, ciddi ve oldukça yüksek düzeyde bir tartışmayı başlatan Beşir Fuad ile ilgili, ayrı bir ek yazıyorum. Burada kısaca Beşir Fuad'ı tanıtmak gerekiyor; belki de en iyi tanıtma yazdığı son paragraf olabilir, öyle düşünüyorum. Beşir Fuad'ın son paragrafı şu: «Ameliyatımı icra ettim, hiç bir ağrı duymadım. Kan aktıkça biraz sızlıyor. Kanım akarken baldızım aşağıya indi. Yazı yazıyorum, kapıyı kapadım diyerek, geriye savdım. Bereket versin içeri girmedi. Bundan tatlı bir ölüm tasavvur edemiyorum. Kan aksın diye hiddetle kolumu kaldırdım. Baygınlık gelmeye başladı»[15]. Anlaşılıyor; Beşir Fuad ölüyor. Fakat intihar ediyor. Türkiye'de bilimin geri kalmış olduğunu düşündüğü için intiharını yazmaya çalışıyor. Türkiye'de Tıbbiye'de gençler yeteri kadar kadavra üzerinde çalışamadıkları için, ka-

---

(*) Beşir Fuad, Balzac'tan ve hakikiyyun mesleğinden, gerçekçilik, şöyle söz ediyor:

«Balzac'ı romantik meyanında ta'dat edişimiz klasiklere tebeiyyet eylemediğindendir, yoksa hakikat-ı halde Balzac *hakikiyyun*'dur, meslek-i hakikiyyun Emile Zola'nın iltizam eylediği tarikdir ki edebiyatı fenne tatbik etmekten ibarettir.»

Beşir Fuad, Victor Hugo, s. 61.
M. Orhan Okay, İlk Türk Pozitivis ve Natüralisti Beşir Fuad, İstanbul, tarihsiz, s. 142.

davra yokluğunu azaltmak üzere, cesedini Tıbbiye'ye hediye ediyor.

Zamanla umulmadık kitaplar yazılmış; tercüme Türk aydınının, bunun dışında genel olarak aydının doğumunda önemli bir rol oynadığı için olmalı, Hilmi Ziya Ülken'in «Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü» adını taşıyan bir çalışması var. Zamanın çeşitli kesitlerinde çevirileri çözümlemeye çalışıyor, Beşir Fuad'ın rolünü şöyle belirtiyor: «Bu devrin en mühim mütercimlerinden biri de Beşir Fuad Bey'dir. Emile Otto'dan yaptığı Fransız diline ait gramer ve tercüme kitaplariyle, Almanca Muallimi ve Ingilizce Muallimi adlı kitaplariyle garp edebiyatına nüfuz etmek için gençlere kıymetli âletler verdi. Victor Hugo'dan müntehap parçalardan ibaret bir eser yazdı. Emile Zola'dan «Cinayetin Tesiri» adlı eseri naklettı. Almanca'dan Binbaşıya Davet, Ingilizceden Birinci Kat, Fransızcadan Iki Bebek adlı tiyatroları tercüme etti»[16]. Hilmi Ziya Büchner'den söz etmiyor. Anlaşılan Beşir Fuad, Büchner'i yaygın olarak kullanıyor. Emile Zola'nın Türk okuyucusuna ilk kez tanıtılması demek olan Cinayetin Tesiri. Thérése Raquin, bir yana Büchner'den aktarmalarla Beşir Fuad, özellikle gençler arasında, din ve Tanrı düşüncesini ciddi olarak sarsıyor.

Türk eğitim tarihi, belediyecilik tarihi türünden çok değerli ve temel kaynak niteliğini hâlâ koruyan çalışmaların yazarı Osman Nuri Ergin, kendinden çok kısa bir biçimde sözederken şu bilgileri veriyor: «Hayatta en büyük emelim ya kitapçı, ya kütüphaneci olmaktı. Fakat memuriyet bağları ve maişet dertleri beni bunlara tamamiyle bağlayamadı» (*). Osman Nuri'nin istediği işlerde çalışmamış olması ne kadar üzücü! Hep, acaba üniversite öğretim üyesi olsaydı bu kadar verimli olabilir mi idi, diye düşünüyorum. İstanbul Vilâyeti Mektupçusu olmuş, buradan emekli oluyor. Ancak Osman Nuri Ergin'in istediği mesleğe girememiş olması ne kadar üzücüyse de,

---

(*) *Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt 1-2, s. V.*

gırmek zorunda kaldığı memuriyetlerde bazı işlerin de Osman Nuri Bey'e verilmiş olması, Türk aydınları için pek sevindirici. Osman Nuri'ye verilen işlerden birisi, 1927 Nüfus Sayımı'na hazırlık amacıyla İstanbul'un sokaklarına isim bulmak ve koymak olmuş. Osman Nuri, dört-beş ay içinde Istanbul'un 6214 sokağına isim koymuş. Büyük bir bilgi hazinesine sahip bir aydının İstanbul'un sokaklarına isim yazmasının bir şans olduğunu düşünüyorum.

Beşir Fuad'ın biyografisini yazan Orhan Okay'dan aktarıyorum: «Üç senelik araştırmamızın neticesinde Beşir Fuad'dan bugün eserlerinden başka hiç bir iz kalmamış olduğunu esefle görmekteyiz. Bugün İstanbul'un Tepebaşı semtinde 'Beşir Fuad' ismini taşıyan sokak ise eski İstanbul Mektupçusu Osman Nuri Ergin'in kadirşinaslığından başka hiç bir hatıra taşımamaktadır»[17]. Eğer henüz kaldırılmamış ise bir sokakta ismi var, bundan da öte, bugün Türkiye'de Beşir Fuad'ın açtığı bir mektep var.

Etkiyi verim ile bire-bir ilişki olarak düşünmemek gerekiyor. Bir düşünce mücadelesinin etkisini, üstelik, hemen görmek de zorunlu olmuyor. Toplum, toprağın bazı tohumları tarım ritminin gerektirdiğinden kat kat daha uzun saklaması türünden, bazı düşünceleri de, uygun güneşi buluncaya kadar kendi içinde sessizce tutabiliyor. Toplumun bu pasif saklayıcılığı, belki de düşüncenin saçılmasının şiddeti ve saflığı ile, etkilenebiliyor.

Öyle görünüyor; aydın etkinliğinin, diğer tür etkinliklerde pek aranmayan kendine özgü, sui generis, bir zorluğu var. Alıcı, toplum, yeni ve sert düşünceyi, eğer bunu savunan bu düşünceyi yaşamına içermemiş ise, pek fazla istekli olmuyor. Ne kadar acı ve öğretici olmalı; Dostoyevski anlamında değil, daha düz anlamda, acılı yaşamdan bağımsız yeni düşünce filiz veremiyor. Toplum, sanki yeni bir düşüncenin zahmetine katlanabilmek için, bu düşünceyi sunanın bir tür zorluktan geçmiş olmasını istiyor.

Beşir Fuad, düşüncesini yaşamına geçiriyor. Saf yaşamaya çalışıyor. Bunun savunduğu düşüncelerin etki gücünü artırmasını beklemek gerekiyor. Buna ek olarak Be-

şir Fuad, ilk kez, iç pazarın, Türkiye'nin, koşullarına uyarlama ihtiyacı duymadan bir ekolü bütün saflığı ile benimsiyor ve Türkiye'de savunuyor. Çok kısa aktarmaların bile, bunu göstermeye yetmiş olduğunu düşünüyorum.

Tevfik Fikret'in rasyonalist çizgisinde Beşir Fuad'ın etkinliğini görebiliyorum. Ancak bu kadar mı? Tanpınar, «Türk Edebiyatında Cereyanlar» incelemesinde çok daha genel olabiliyor. «1860'dan sonra doğanların nesli, daha ziyade Fransız realistlerinin ve hatta natüralistlerinin tesiri altında görünür»[18]. Bu nesil, tüm Servet-i Fünun yazarlarını kapsıyor. Az veya daha çok ölçüde bir kuşağı etkilediğini kabul etmek gerekiyor. Estetik üzerine yazılar yazdıktan sonra, sadık muhalifi Hüseyin Cahit gibi, siyasete geçen Ali Kemal de, 1880 yıllarının en etkili iki kaleminden birisinin Ahmet Mithat, diğerinin Beşir Fuad olduğunu yazıyor.

Yalnızca dolaylı olarak değil, doğrudan doğruya Servet-i Fünun yazarlarının yetişmesinde etkili olduğunu gösteren anıları bulmak mümkün. Uşaklıgil, sanat yaşamını anlatırken bir ara çıkardığı Nevruz dergisinden şöyle söz ediyor: «Menemenlizade Tahir, Beşir Fuad ve küçük Azmi Beylerle beraber Haver adında bir mecmua çıkarmak üzereydi. Öyle ki o zamanın en ehemmiyetli bir mecmuası olan bu Haver'in yanında küçük ve utangaç bir çocuk edasiyle Nevruz da ortaya çıkıvermiş oldu»[19]. Servet-i Fünun'un üç büyüğünden birisi Halit Ziya, Beşir Fuad'ın etkili yazılarını biliyor.

Diğer bir Servet-i Fünun üyesi Hüseyin Cahit Yalçın çok daha açık bir etkiyi dile getiriyor: «Tıp okulunun öteden beri içinde yanan özgürlük aşkına o da tutulmuştu. Onunla bu konu üzerinde ne kadar içten ve coşkuyla konuşuyorduk. Teyzeoğlum Hulki, bana, Beşir Fuad'tan söz açıyordu. Beşir Fuad'ın o günkü kuşaklar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Büchner'den çevirdiği eser (*) genç-

---

(*) Anıları çok kullanıyorum; mutlaka karşılıklı olarak denetlenmesi gerekiyor. Beşid Fuad, Büchner'i daha çok kullanıyor.

ıeri bizim klasik Tanrıbilimcilerimizin zincirlerinden kurtararak daha geniş ufuklara götürüyordu»[20]. Beşir Fuad, daha sonra, Servet-i Fünun adını alacak akımı yaratan gençleri, en azından, sistemli ve tutarlı düşünmeye zorluyordu.

Beşir Fuad; romantizmi yerle bir etmek için yazdığı bir diğer çalışmasında, Voltaire üzerine monografisinde. Islâm dünyası ile Hıristiyan dünyasının Ispanya'da birleşmesinden rönesansın doğduğunu ileri sürdü. Rönesans'ta din adamlarına karşı mücadele eden bir küçük parti, fırka-i sagire, doğurdu; Beşir Fuad bu küçük partiye, Fırka-i Münciye, Kurtarıcı Parti, adını verdi. Şöyle devam etti: «O fırka-i sagire'yi teşkil eden adamlar; Copernic, Kepler, Galile, Newton, Bacon, Descartes, Geordano Bruno ılh gibi mühibb-i hakikat (gerçek sever, y.k.) olan âlimler, mütefennînlerdir. Papazların zindanlarına, işkencelerine, cellâtlarına mukabil kullandıkları silâh tarassud, tecrübe ve kuvvet-i mümeyyize fabrikasının mamulâtından olan ulûm ve fünundan, sarf ettikleri barut muhakemat-ı akliyeden, attıkları mermiyat delâil-i mukniadan başka bir şey değildir.» Beşir Fuad (*), din adamlarının bağnazlık ve işkencelerine karşı, araştırma, deney ve ayırma gücü olarak tanıttığı bilimsel yöntemi savunuyor.

Beşir Fuad, Türk okuruna Galilei ve Newton'u hatırlatıyor. Burada da hatırlamanın tam yeridir. Nedir? Galile-i başladı ve Newton açıklamasını sağladı; fizik biliminden öte düşünce yöntemini değiştirdiler. Arlstotales'in düşüncesi egemendi, hareket için mutlaka bir dış kuvvet gerek. Galilei, tersine çevirdi; dış kuvvet hareketin hızını değiştirmek için gerekiyor, bir başka kuvvet olmadıkça cisimler hareketlerini sürdürüyorlar. Bu kadar değil; hareketin yönünü değiştirmek için de başka yönde bir hareket gerekiyor.

Vektörlerle anlatılabilir; zıt yönde iki vektör birlbirlyle karşılaşınca, eğer birisi egemen olamıyorsa mutlaka ortak hareketin yönü değişiyor.

(*) Beşir Fuad ile ilgili eke bakılabilir.

Fizikte olan toplumda da var.

Türkiye'de romantizm bir hareket, bir akım oldu; ilkel bir natüralizme batırılmış gerçekçilik eleştirisi ile karşılaştı. Romantizm çok güçlü bir hareket idi, gerçekçilik eleştirisi yalnızca sert olabildi. Romantizm ortadan kalkmadı, estetiğin yönü değişti. Gerçeklik, ister mekanik bir biçimde yansıtılsın, natüralizm, ve isterse kurgulu bir biçimde yansıtılsın, gerçekçilik, abartmalı olmaktan çok uzak.

Servet-i Fünun akımı, Tanzimat edebiyatına getirilen yalnız fakat etkili maddiyun eleştirisi ile Abdülhamit baskısının yarattığı mesajlı sanattan kaçışın bir sonucu oldu.

Doğuşunun dinamikleri açısından daha çok Orhan Veli'nin adına bağlanan fakat Orhan Veli ile birlikte Melih Cevdet ve Oktay Rifat'ın başını çektikleri Garip Akımı'nı hatırlatıyor. 1930 yıllarının başında doruğuna ulaşan ve Nazım'ı yapan mesajlı edebiyattan sonra, Türkiye Üzerine Tezler'de düzenin oturması olarak nitelenen bir dönem geliyor. Daha önceki yıllarda Kemal'in kişisel örneği türünden 1930 yıllarının sonunda Nazım'ın kişisel örneği de mesajlı sanatı fiyatı yüksek bir uğraş haline getiriyor. Devlet Başkanlığı köşkünden İsmet Paşa'nın desteği ile Garip Akımı başlatılıyor. Tam bir kaçış akımıdır. Abdülhamit'in Sarayı'ndan desteklenen Servet-i Fünun akımı da bir kaçış akımı olmuştur.

Temelde benzerlik buraya kadar. Bundan sonra ayrılık başlıyor ve oldukça önemli sayılmalı. Garip Akımı ve Orhan Veli ile diğer öncüleri, Türk aydınının yüz karasıdır; aydın olmaya reddiyedir. «Halkçılık» adına büyük bir tembelliğin ötesinde insan ruhunu ve yapısını basitleştirici, insanlığın ortak kazanımı olan değer ve duyguları yok eden, insanı bir esnafın davranış kalıpları içinde hapsetmeyi amaçlayan bir estetik akımı olarak ortaya çıktı (*). Fakat sevinilecek bir nokta; Orhan Veli dahil

(*) Bundan sonraki kitapların birinde ayrıntı ile ele alacağım.

öncülerinin yeteneksizliği nedeniyle yerini, sorumluluktan kaçış bakımından kendisini sürdüren, ancak, biçimciliği «halkçılık» yerine bunun tam zıttı bir entellektüalizm ile süslemeye çalışan İkinci Yeni akımına bırakarak çekildi, gitti.

Servet-i Fünun bunun tam tersini gerçekleştirdi. Sanki Tanzimat Edebiyatı, ayağa kalkmış etten ve kemikten bir canlı yaratmıştı; Servet-i Fünun'a bunun içini işlemek düştü. Bu etten ve kemikten yeni yaratığın duygu ve düşünceleri için motifler ördü. «Halkçılık» adına ve şiirin alanını genişletmek türünden sözde gerekçelerle, estetiğe, Orhan Veli'nin yaptığı türden Süleyman Efendi'nin nasırını sokmayı denemediler. Kendisini ve toplumu anlamaya meraklı bir insan yaratmaya çalıştılar. Handan romanında bu insan pek güzel beliriyor: «Fakat dur bakayım; sen tahlili sever bir çocuksun. Ayrıntıya bayılırsın. Paul Bourget ve Halit Ziya ekolü değil mi? Hele Eylül yayınlandıktan sonra hepimizde hayatı didik didik etmek isteği» doğdu (*). Mehmet Rauf, Eylül'de belki de insanın derinliğini araştırmaktan çok yaratmaya çalıştı.

Newton, hareket yasaları üzerinde çalışırken kuvvet ile hız değişmesi arasındaki ilişkiyi çözmek zorunda kaldı. Mevcut dil, matematik de denebilir, bunun için yeterli olmaktan uzaktı; başka bir yerde Liebnitz ile birlikte uygun dili diferansiyal kalkülüsü geliştirdiler. Dilin gelişmesi için önce düşüncenin gelişmesi gerekiyor.

Servet-i Fünun'u en iyi anlatan roman olarak düşündüğüm Mai ve Siyah'ta, Ahmet Cemil için, şunlar yazılıyor: «Bir aralık, konuşulan dili dar buldu. Yeni düşünceler için yeni sözcükler gerektiği konusunda direniyor. 'Eski sözcükler altında düşüncelerin tazeliği görülmez, gözden kaçar' diyordu. Sözcüklere sarıldı. Sayfaları çevirdikçe öyle şeyler buldu ki, şaşırdı. Bunlar niçin sözlük köşelerinde unutulmuştu?» (**) Yeni kavramlar için yeni kelimeler bulmayı ve aydını bunlara alıştırmayı görev say-

---

(*) *Halide Edip Adıvar, Handan, s. 86.*
(**) *Halit Ziya Uşaklıgil, Mai ve Siyah, s. 135.*

dılar (*). Israrlı oldular. Bu ısrarın sonucunda olmalı, Servet-i Fünun ömrünü tamamladıktan sonra Halide Edip Handan romanında, Refik'e Handan için «ben ne kadar 'determinist' isem o, o kadar 'mistik'» cümlesini kullanabiliyordu. Yadırganmıyor.

Bunları yapmak misyonunu üstlenmiş olanların «halkçılık» türünden bir kaygısı olabilir mi? Olamaz ve bu konuda gayet açık davranıyorlar (**). Servet-i Fünun'un Ağustos 1896 tarihli sayısında Halit Ziya şunları yazıyor: «Şurası hatırdan çıkarılmamalı ki sadeliğin bir derece madunu adiliktir; ufak bir muvazenesizlik sade'yi 'adi' menziline indirebilir.» Yalın ile bayağı arasındaki mesafe, Halit Ziya'ya katılmamak mümkün değil, gerçekten çok kısadır.

Sınırlı bir çevre için yazdılar. Gordlevskiy, bu noktaya parmağını koyarak, Servet-i Fünun edebiyatını salon edebiyatı olarak niteledi. İşin başında bile bu görüşün dışında düşünceler ileri sürmediler.

Salon edebiyatı denildiğinde çok açık olmak gerekiyor. Tekrarlıyorum; et ve kemik ile ayağa kalkan canlının içini örerek insan yapmaya çalıştılar. Fakat örgü-

---

(*) «Naci'nin sade dilini sanatları için yeter bulmadılar. Namık Kemal'in parlak üslûbu ise, süsü ve belâgatiyle birlikte düz ve basitti. Değişik ruh hallerini ve duyuştaki incelikle fikirdeki derinliği belirtecek derecede kıvrak değildi.»

Bu «onları yeni ve değişik bir dil aramaya götürdü.»

Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1960, s. 179.

«Türkçemiz nesir ve şiirde o mecmua sayesinde daha geniş bir varlığa kavuşmuş ve bir çok edib ve şairimiz Servet-i Fünun tesiriyle tekemmül etmiştir.»

Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s. 173.

(**) Halkçı olmadıkları için Türkçü de olmadılar.

«Tanzimat edebiyatı Türklüğü de şuurla duymuştu. Hatta Tanzimat edebiyatının Türkçülüğü, kendinden sonra gelen Servet-i Fünunculardan da çok ilerdedir.»

İsmail Habip (Sevük) Edebî Yeniliğimiz, İkinci Cilt, İstanbul, 1932, s. 118.

lerine alacakları motifleri icat etmek zahmetine katlanmadılar. Böyle bir düşünceleri yoktu. Henüz hars ve medeniyet ayrımı yaratılmamış (*). Yaptıkları iş, doğrudan doğruya Batı burjuvasının duygu ve düşüncelerini, davranış bütünlüğünü, ayağa kalkmış olan bu et ve kemikten canlıya transplantasyonundan ibaret oluyor.

En çok da bu davranış bütününü öğrenmişler. Yıllar sonra, Hüseyin Cahit, ilk romanı Nadide'yi eleştirirken şunları düşünüyor: «Uf! Kendini bilmeğe başladığı dakikadan başlayarak cinayet romanları içinde büyüyen, Ahmet Mithat Efendi'nin edebiyat ve felsefesiyle beslenen bir çocuktan herhalde fazlasını beklemek insafsızlık olacaktır»[1]. Sonra bu etkilerden kurtuluşu üzerinde ve nedenlerini düşünüyor. «Benim düşünce yetimi bu görenekçilik batağından çekip kurtaran, gözlerimin önüne daha geniş ufuklar açan, ruhumu tutsaklıktan kurtaran etkenler nelerdir?» Bu soruya, ruhunun Osmanlı tutsaklığından kurtuluşunun kaynağıyla ilgili soruya, şu cevabı veriyor: «Gençliğimden beri ne okumuşsam Fransızcadır, ne öğrenmişsem o kaynaktan gelmiştir.» Bu kadar açık; açık olan, bu gençlerin asıl kendi içlerine motifler örmeye çalıştıklarıdır.

Fikret, Tanzimat'ın önemli kurumu Galatasaray Mektebi'nin öğrencisi, birinci olarak bitiriyor. Galatasaray, artık Tercüme Odası'nın yerini almış durumda; Batı bakış açısını daha sistematik olarak vermeye çalışıyor. Birincilikle bitirdiği kurumu, çok önemsiyor; Doğu'nun Batı'ya açılan dar kapısı olarak görüyor.

(*) Bundan sonraki bölümde ele almayı umuyorum. Şimdilik buradaki öncülüğün Ziya Bey'e mi, yoksa Hamit'e mi ait olduğunu tartışmaya açıyorum.

«Muharrirlerimiz, Fransız romancılarını model olarak seçmekle yanlış yol takip etmektedirler. Sanat ve edebiyatımızı kendi toprağımıza ait mevzular, kendi milletimize has esaslar üzerinde inşa etmeliyiz.»

Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıram, İstanbul, 1975, s. 193.

Garp iştiyakı fikre açık bir ufuk ve sen
Şarkın bu ufka ilk açılan bir dericesi

Fikret, oğlu Halûk'u Amerika Birleşik Devletleri'ne uğurlarken, her zaman yaptığı türden, Halûk'un omuzlarının üzerinden gençliğe sesleniyor. Gelirken Batı'dan yalnız sanat ve fen değil, ne bulursa, güven, özen, cesaret, umut, hepsini kucaklayıp getirmesini salık veriyor.

Bu geçit işte böyle dar, muavveç;
Eş şetaretli yolcu, sen yürü, geç,
Sen bu menhelde kalma, sıçra, atıl,
Bir ziya karbanı bul ve katıl.
Gez, dolaş kâinat-ı efkârı,
-Daima önde, daima yukarı!-
Pürtehalük, hayat-ı kuvvetten
Ne bulursan bırakma: sanat, fen.
İtimat, itina, cesaret, ümit,
Hepsi lâzım bu yurda, pehsi müfid.
Bize bol bol ziya kucakla getir;
Düşmek, etrafı görmemektendir.

İzmir'de uluslararası ticaretle meşgul çok zengin bir ailenin, hıristiyan nüfusu müslüman nüfusundan çok fazla bu kentte bir rahipler kolejinde okuyan çocuğu, Servet-i Fünun'un üstad romancısı olursa ne beklenebilir? Ne ortaya çıkmış olduğunu, Hüseyin Cahit, çarpıcı bir biçimde belirtiyor: «Soysuzlaşmış bir yeniçeri ile nizam-ı cedit askeri arasında doğrululuk ve batılılık açısından ne ayrılık varsa, Halit Ziya'nın kitaplarıyla ondan önceki romanlarımız arasında da aynı nitelikte bir ayrılık vardır. Bu onuru Halit Ziya'nın elinden kimse alamaz»[22]. Kendileriyle birlikte yeni oluşanı yazmaya çalışıyorlar.

Yapay hars ve medeniyet ayrımının geçerli olmaya başladığı bir dönemden sonra, 1930 yıllarının Türkçülük kampanyası arefesinde, bir başka incelemede Kemalist Estetik olarak nitelenen bakışın belirtilerinin göründüğü

bir zaman kesitinde İsmail Habip Servet-i Fünun için şu hükmü veriyor: «Servet-i Fünun edebiyatının bugün bize en zayıf görünen tarafı onun mahallî ve millî renklerin köklü özünden mahrumiyetidir. Onlar garbı fazla görürken bizi az gördüler»[23]. Bu hükmün yeni olmadığını kaydetmek durumundayım. Burada yapılan, Servet-i Fünun için Ahmet Mithat'ın décadent eleştirisini, daha kibar bir dille, yenilemekten ibaret oluyor. Ahmet Mithat'ın başka, bu eleştirinin zamanlarında ve çok yaygın olarak yapılmış olduğunu Halit Ziya da yazıyor. Şunları hatırlıyor: «Bize yükletilen kusurlardan başlıcası yazılarımızın tamamiyle garp çeşnisinde olmasıydı. Bu kusuru bir kere bulduktan sonra artık bize o zamanın ortaya sürdüğü sözlerden birini, 'Efrençperest' (Frenksever) unvanını yapıştırmakta gecikmediler. Hele biz romancılar 'gayr-i millî' idık (millî değildik). 'Millî' sözünün yanlış anlayış ve tatbiki o zamandan sonra başlamıştı. Yetişirdi ki bir hikâye yazan kimse kişilerini bir kerecik olsun Türk olmayan bir yerden ve unsurdan almış olsun, bu affolunmaz günahı işleyince artık o, kalemini yalnızca kendi memleketinin âdetlerine ve insan örneklerine verse bile, onun hatırasını silemezdi»[24]. Hamit'in baskısının dışında bir baskıyla karşılaştıkları görülüyor. Bunu şöyle söylemek de mümkün; ilericilik-gericilik kavgası, Hamit'in baskısı altında, millî ve gayri millî roman konuları tartışmasına dönüyor. Bu tartışmanın Türkiye'de, bir gözlemciyi şaşırtıcı bir canlılığı olduğu belli oluyor. Belli bir ritm ile ve belli aralıklarla sanki hiç yapılmamış ve bir çözüme bağlanmamış gibi yeniden ortaya çıkabiliyor.

Tekrar oluyor; romantizmin iki yanı var. Birisi tarihe dönük olanı, diğeri, bireyin gücünü abartmaya eğilim göstermesi oluyor. Bu ikinci eğilim, romanda ve gerçekte, bir tür kavgacılığın da temelidir. Kavga etmek için, en azından, kendi gücüne güvenmek gerekiyor; romantiklerde bu fazlasıyla var. Romantik insan, romantik romanlarda okunuyor, tek başına olsa da büyük işler yapabiliyor ve bunların kavgasını yaşıyor. Servet-i Fünun edebiyatı öncüleri Hüseyin Cahit türünden estetiği bira-

karak siyasete karar verenler ayrı, hiç romantik değiller; son derece çekingen oldukları söylenebilir.

Sanatlarına mesaj koymayı reddediyorlar ve halkçı değiller. Bu üç özelliği, ancak, bir temel bağ birleştirebilir; her birinin birey olarak oldukça kötümser olmaları gerekiyor. Oldukça değil büyük ölçüde kötümserler.

Türkiye'de «ütopyacı» tartışması da Servet-i Fünun öncülerinin davranışı ile ortaya çıkıyor. Bunlara has anlamda ütopist denebileceğini, düşünemiyorum. Ütopist'te bir yeniden düzenleme amacı ve kuramı var; Servet-i Fünun'da, kendi bakış açılarının doğal bir sonucu olarak, yalnızca kaçış hırsı görülüyor.

Olduğu gibi Hüseyin Cahit'in Edebiyat Anıları'ndan aktarıyorum. Şöyle başlıyor: «Servet-i Fünun'da yalnız siyasal 'komplo' yapmak düşüncesi ve girişimi yoktu. Ama ülkede sürüp giden baskı yönetiminden ve ağırlığından kurtulma dilekleri yüreklerde pek canlıydı. Bir aralık bunun bir yolunu bulacağız umuduyla avunduk, durduk»[25] Halbuki hayal kırıklığı bekliyor.

Bu hayal kırıklığı içinde günler geçerken bir «umut» buluyorlar. «Ortaya Yeni Zelanda adalarına hep birlikte göç etmek düşüncesi çıktı. Bu düşüncenin ilkin kimin tarafından ortaya atıldığını hatırlayamıyorum. Yeni Zelanda adalarına göçmen göndermek için Londra'da bir dernek varmış, herkesi yüreklendiren broşürler çıkarmış. Bu broşürlerde Yeni Zelanda'nın iklimi, güzelliği, son derecede övülüyormuş. Mehmet Rauf bunlardan birini ele geçirmişti, Ingilizceden çevirerek bizlere anlatıyordu.» Servet-i Fünun toplantısına Yeni Zelanda projesini Şair getiriyor. «Fikret bu konuyu ortaya attı ve her duyan kabul cevabını verdi. Yeni Zelanda'ya göç düşüncesini tutmayan hemen hemen hiç kimse yoktu. Bu tasarım kesinlik kazansaydı kaç kişi işin ta sonuna kadar gidecekti? Kim bilir? Her halde en zorlu isteklileri arasında göz hekimi Esat Paşa'yı, Hüseyin Kâzım'ı, Tevfik Fikret'i, Rauf'u ve kendimi sayacağım.» Ancak gerçekleştiremiyorlar.

Hamid rejiminin 1897 Girit Olayı'ndan sonra iyice yerleştiği ilerici hareketin tam gerilemeyi yaşadığı bu yıl-

larda, umutsuzluk Servet-i Fünun ailesini pençesi altında ezmekten geri kalmıyor. Dünyaya bakışlarının bir sonucu olarak hep kaçış arıyorlar. Halit Ziya Mai ve Siyah'ı bu dönemde yazıyor; Ahmet Cemil bir taşra kasabasına sığınıyor (*). Bu romanda yaşananlar; bir bölümü, başta Fıkret, İzmir'de bir çiftlik kurarak yaşamayı düşlüyorlar. Sürekli peşinde koştukları kaçışı, Fikret, «Bir Dakikacık Huzur» şiirinde yazıyor; A. Kadir'in yenileştirmesiyle aktarıyorum. Çünkü ütopya yok, ütopya için insanın gücüne inanç ve umut gerekiyor, bu yok. Bunun yerine tam bir kaçış ve yer yer aydın arayışından yorgunluk var.

Seyrederim hayal gözümle
uzakta mutlu bir kulübe,
gün görmüş, yıkık dökük bir ocaktan
tüter ince uzun, yamuk bir duman.

Lekesiz, duru beyaz bir kar,
karın altında ne ses var, ne soluk.
Bir köy, bu sessizlikte ezilmiş gibi,
sanki köy ortada yok.

Koyuvermiş kendini bu sessizlikle her yer,
kuş gibi rahat ve güzel.

Hayalimde bu köyde ben şimdi
yaşamadayım bir köylü gibi.
Bütün karanlıkları geceierin, ama bütün.
ak bir duman olmuş, ak bir duman,
tüter bu ocaktan şimdi,
tüter karşımda durmadan.

Özellikleri ve kuruluş ortamı böylesine belli bir hareketin, bir edebiyat akımı da olsa, bilinçli bir kuruluşun sonucunda ortaya çıkmadığını tahmin etmek zor olmasa

(*) Roman: Ahmet Cemil'den Halikarnas Balıkçısı'na, başlıklı eke bakılabilir.

gerek. Tümüyle kendiliğinden doğuyor, beklenmedik bir biçimde ortaya çıkıyor.

Ne kalıcı, ne geçici, tarih belirliyor. Daha, tarihten önce kalıcı olduğunu iddia ediyor; ancak bütün iddialar içinde kalıcı olanını yine de tarih saptıyor. Bu özellik, son çözümlemede, güvenilir doğrulayıcı olma özelliği, tarihi barışçıl silâhların en ateşlisi yapıyor. Bu ateş, güven kaynağı oluyor. Zaman zaman aydın, kendi somutunun yalnızlığında, en çok tarihe güven duyuyor; tarihin ateşinden alıyor, yalnızlığın soğukluğunu hafifletmeye çalışıyor.

Tarih, yoldaş aydının yoldaşı oluyor.

Aydın olmakla tarihe aşk aynı çağlarda başlıyor.

Aydının tarihe düşkünlüğü, tersiyle birlikte yaşıyor. Aydın, tarihte kalıcılığını ararken; tarih de hep kalıcı olana tutkunluk ve tutukluk gösteriyor. Aydının tarihi yazılırken hep kalıcı olabilmiş aydınları kapsıyor.

Kalıcı olup da etkin olabilmiş, tarihin bir kesitinde, önemli rollerin sahibi olabilmiş aydın olamaz mı? Tarih, kalıcı figürlere tutukluk gösterdiği için, bu soruya net bir cevabı tarihten çıkarmak zor göründü. Çünkü kullanılacak araç, dedektor de denilebilir ve burada tarih, bu alanda sağlam bir performans gösteremiyor. Bu durumda bu soruya bir cevap olmasa bile bir ipucu bulabilmek için bugüne bakmak gerekti. Öyle yaptım. Yaşadığım günlere bakıyorum; güncelde önemli olmuş, eylemler yapmış, dergiler çıkarmış, kitaplar yazmış, hep düşüncesi sorulmuş aydınları biliyorum. Bunların ölmeden önce öldüklerini görüyorum. Işi tarihe bırakmadan bunlardan tarihe hiç bir iz kalmayacağını, şimdiden, saptayabiliyorum.

Zamanında önemli olabilmiş, yaşamış, fakat, ölmeden ölmüş aydınlar var.

Bir aydın tarihinde bunları bulmak çok zor. Çünkü bunlar kaybolan güzel sesler türündendir. Tarihin plâk veya teyp kaydı yok.

Fakat bir yerde kolaylık var; aydın tarihi yazmıyorum. En çok Türkiye'deki aydının oluşumunun yasalarını ortaya koymaya çalışıyorum.

Ancak zamanında yaşamış ve ölmeden ölmüş aydınlar da, bu oluşumu etkilemişlerdir. Bunlardan örnek bulmaya çalıştım. Bulabildiğim örneklerden biri, Ahmet İhsan oldu. Servet-i Fünun'un sahibi; Cumhuriyet döneminde, bir ara yalnızca İstanbulluların bildiği Bomonti Birahanesi'nin ve biraların sahibi, aynıdır.

Bir parantez açıyorum. Beşir Fuad, Harbiye'yi bitiriyor, yazarlık mesleğini seçiyor. Baha Tevfik veya Hüseyin Cahit Yalçın, o zaman büyük karyerler açmaya başlayan Mekteb-i Mülkiye'yi bitiriyorlar; öğretmenliği veya yazarlığı ya da her ikisini birden tercih ediyorlar. Bu, mesleklerin prestijinin bir işareti. Bu işareti, bütün Servet-i Fünun öncülerinde ve Meşrutiyet aydınlarında görmek mümkün. Çoğu, Recaizade Ekrem de bunlardan birisidir, parlak diplomalarını bir kenara atabiliyorlar. Yazmayı seviyorlar. Ne kadar güzel!

Ahmet Ihsan da Mekteb-i Mülkiye'yi bitirenlerden; 1887 yılında Mülkiye'den çıktıktan sonra çok kısa bir süre Hariciye Tercüme Kalemi'nde ve Tophane tercümanlığı görevlerinde bulunuyor. Fransızcayı iyi bildiği anlaşılıyor, hemen ayrılıyor.

Gazetecilik ve matbaacılık yapıyor. Çok başarılı olduğu izlenimi çıkıyor; çünkü okulu bitirdikten yirmi yıl sonra, Babıâli yokuşunun, Ahmet Ihsan'a belli bir lüks sağlayabildiği görülüyor. Bunu anılarından çıkarıyorum, Meşrutiyet'in ilân edildiği günü, anılarında şöyle anlatıyor: «Temmuzun onuncu perşembe günü iğne üstünde yaşadım. Pendik'te demirli olan kotra'ma binip mutadım üzre cuma ve pazar günlerini Değirmendere'de geçirmek için Pendik'ten yola çıkmağa karar vermiştim. Bu kararı yapamadım»[26]. Bunu yapamıyor, çünkü bir ihtilâl kargaşası yaşanıyor. «Sabahleyin adam gönderip kotramı Haydarpaşa'ya getirtmiştim. Hemen Haydarpaşa'ya geçtim. Temmuza mahsus meltem rüzgârının önüne düşüp Büyükada'ya gittim. Birçok büyükler orada idi.» Orada karar veriliyor; Ikinci Meşrutiyet ile birlikte Servet-i Fünun'u günlük gazete haline getiriyor. O zamana göre çok büyük bir tirajla basmaya başlıyor.

Bir başka yerde, Servet-i Fünun'u çıkarmaya nasıl başladığını anlatıyor; gerekli bir bilgi, üstelik kısa. Aktarıyorum: «Gündelik gazetelerin fennî ve ilmî haftalık ilâve çıkarmasına müsaade vardı. Bu kayıttan istifadeyi düşündüm. Galata'da Nikolatidis isminde bir rumun her gün öğleden sonra çıkartmakta olduğu Türkçe 'Servet' gazetesinde ajans telgrafları mütercimliği yapıyordum. Sevgili arkadaşım Ubeydullah, Arapça ve Farsça mütercimi idi. Nikolaidis'i kandırdık, 'Servet' gazetesine ilâve olarak Servet-i Fünun'u 1891'de kurduk. Ilk sene nüshaların altında D. Nikolaidis imzası vardır. Bir sene sonra Mekteb-i Mülkiye arkadaşım Mabeyinci Mehmet Arif hususi bir irade ile Servet-i Fünun'u benim adıma geçirtti»[27] Böylece Servet-i Fünun, bilimdeki gelişmeler hakkında ortalama bilgiler veren bir dergi olarak yayına başlıyor.

Bunun, bugün için düşünülebileceğinden daha büyük, bir başarı olduğu anlaşılıyor. Çünkü Türkiye Abdülhamit'in istibdatını yaşıyor. Bu dönemde Abdülhamit yeni yayınlara izin vermiyor. Ahmet Ihsan, Servet-i Fünun için sağlanan kolaylıktan başka, bu tarihten 1908 Meşrutiyet yıllarına kadar yalnızca Kitapçı Karabet'e Resimli Gazete çıkarması için izin verildiğini kaydediyor.

Servet-i Fünun, kuruluşundan 1890 yılları ortasına kadar böyle bir yayın olarak yaşıyor. Bundan sonra edebiyat ağırlığı kazanıyor. Bu dönüşüm için Recaizade ile Muallim Naci'den, daha doğrusu, yenilikçiler-tutucular kavgasının yeni evresinden söz etmek gerekiyor.

Ekrem, kültürlü bir aileden geliyor; ailesi asker olmasını istiyor. Ekrem, Harbiye idadisinde pek iyi okuyor. Sınıf ikincisi olarak bitiriyor. Bu Ekrem'in ailesinde sevinç kaynağı oluyor. Bundan sonrasını İsmail Habip şöyle sürdürüyor: «Bütün aile, çocuklarının iyi bir asker olacağından memnundur. Fakat çocuk henüz on beş yaşlarında iken şiir ve edebiyat hastalığına tutuldu. Şerefli bir kılıç kuşanmağa hazırlanırken genç asker, kılıcı bırakıp kalemi almış, boyuna şiirler yazıyordu»[28]. Edebiyat sevgisi askerliği bırakmasına ve Yenilikçiler Partisi ile

tanışmasına neden oldu (*). Kemal ile tanışması, Mithat Paşa'nın ilgisi, devlet kademelerinde başlarken çok yukarıya çıkmasını sağladı.

Sakindi, fakat, sükûneti sadakatına engel olmadı. Kemal Avrupa'ya gittikten sonra Tasvir-i Efkâr'da başladığı yenilikçiler okulundaki yeri, memuriyetindeki çizgiyi izledi. Her ikisinde de zaman içinde kıdem aldı ve Recaizade Ekrem, bu kıdemin sorumluluğunu bildi. Mütevazi, ancak hep yenilikçi gençlerin koruyucusu oldu. Buna uygun yayınlar yaptı. Talim-i Edebiyat kitabıyla, düz yazıda, Cevdet Paşa'yı tahtından indirmeyi başardı.

Cevdet Paşa, tutucular partisini Ekrem'e karşı harekete geçirdi; Ekrem ile birlikte bu okulun parlak genci Abdülhak Hamid hedef seçildi. Saadet Gazetesi, tutucuların görüşlerine, İsmail Habip'e göre, tiraj artışından hoşnut olduğu için Ahmet Mithat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat'ı yenilikcilerin düşüncelerine yer verdi.

Tercüman-ı Hakikat'te bir darbe, dengeyi bozdu; Ahmet Mithat'a damat olan Muallim Naci, Tercüman-ı Hakikat'ın edebî bölümünün başına geldi. Muallim Naci, erken gelmiş bir Orhan Veli'dir; ancak toplumun daha az karmaşık olması nedeniyle doğru yerindedir, gericilerin arasında ve estetiğinin başındadır.

Muallim Naci, basit ve anlaşılır yazdığı için, bazı safdil ilericilerin ilerici saydıkları bu demagog, en iyi Edebiyat'ta bir Thermidor olarak nitelenebilir. Halit Ziya'nın anlatımı bu izlenimi veriyor. Uzun, ancak aktarılması gerekiyor: «O zaman matbuat ve edebiyat âlemiyle sanat telkinleri ne halde idi? Uzun uzadıya bahsi araştıranlara ve edebiyat tarihi mütehassıslarına bırakarak bir cümle ile anlatmak için denilebilir ki o devre Muallim Naci saltanatından, hatta inhisar ve istibdat esaslarına dayanan bir saltanat gürültüsünden başka bir şey değildi»[29]. Acımasız olduğu anlaşılıyor, devam ediyor: «Bir kolu sarayın irtica ve an'ane temayülleriyle kuruntulu siyasetine

(*) Eski kuşak aydınlarda edebiyat sevgisi çok küçükken başlıyor. Şimdilerde edebiyat yazımı, bir emeklilik uğraşı haline geldi.

uzanan, öteki kolu memlekette eskiliğe, medrese düşüncesine, Arap ve Acem bulaşığı şiire sadık ne kadar unsurlar varsa, ki zayıf bir azlığa karşı büyük bir kalabalık idi, onu kucaklayan, sırtını da Ebüsuut caddesinin bir yazı fabrikasına, Tercüman-ı Hakikat matbaasına dayayan bu kuvvet öyle bir nüfuz kazanmıştı ki Tanzimat edebiyatının ve Garp sanatı telkinlerinin Istanbul'da biricik temsilcisi olan Recaizade'yi hatta edebiyat muallimliğinden çıkartarak mektep kürsülerinde bile onun yerini almıştı.» Bir güç olduğu muhakkak.

Gücünün bir bölümünü siyasal gericilikten alıyor; bunda kuşku yok. Ancak bir bölümünü de kendisi yaratıyor. Ismail Habip, gerçekten değerli çalışmasının ikinci cildinde bunu pek güzel çiziyor: «Her gazeline he taraftan tufan gibi nazireler yağıyor, meselâ bir 'meyhane' gazeli yazsa buna yapılan sayısız nazirelerle matbuat havası meyhane kokusuna boğuluyor; bir 'gark-ı nur' gazeli intişar etse saçma sapan nazirelerle ortalık alaca bulaca nurlara garkoluyordu! Kendisi meyhane masasında oturduğu zaman nasıl 'kadehler etrafında devreden bir seyyare' ve kendisi de o seyyareler ortasında 'istikrarını bulmuş bir güneş' gibi ise, kendini meyhane gazelinde nasıl öyle tasvir ediyorsa bir sürü talebeden mürekkep o mektep içinde de kendini öyle bir güneş ve çömezleri de güneşten nur alan birer seyyare gibi görüyor.» Öyle bir etki; Halit Ziya yazıyor, başlarında Fikret ve Cenab-ı bile içine alabiliyor. İlk şiirlerini, Edebiyat-ı Cedide'nin bu iki nazım ustası, Muallim Naci'ye benzetmeye çabalıyorlar.

Bugüne kalamadı. Ahmet İhsan'ın zıttı bir rolle sahneye çıkmak üzere yaratılmıştı. Yeteneklerini, Halit Ziya da kabul ediyor. «Muallim Naci gerçekten pek güzel bir dile, yüksek bir şiir kabiliyetine, hayret edilecek bir nazım kolaylığına malik her mânâsıyla muktedir bir muallim idi.» Buna keskin bir eleştiri yeteneğini ekliyor. «Çokluk üzere bir kelime ile, bir fiske ile kendisine gönderilen eserleri berbat eder ve bu küçük fiske korkunç bir tekme gibi eserin sahibini âdeta belini doğrultmayacak derecede

sarsardı.» Halit Ziya, bu güzel dil ve üstün eleştiri gücüne bir de şunu ekliyor: «Bugünün telâkkisiyle Muallim Naci'ye şair denemez zannındayım.»

Güzel dil, yetenek ve sonrası? Bütün bunlar olunca, mutlaka «iyi» mi olur? Halit Ziya çok güzel cevap veriyor: «Yazık ki zamanın bütün kabiliyetleri böyle mahsul veremeyecek bir toprağa döküldü.» Dili ve yeteneği yalnızca daha çok genci, bir kıraç alana çekmesine neden oldu.

Naci, sahneye egemen oldu. 1880 yılları ve 1890 yıllarının başları hiç bir hareketlilik göstermedi. 1890 yıllarının ilk başlarında, yavaş yavaş edebî tartışmalar canlanmaya başladı. Ekrem, edebî alanda yenilikçiler partisinin lideri ve arbiter'i olmayı sürdürdü. Bir gencin yazmış olduğu şiirde abes ve muktebes kelimelerinin kafiye olup olamayacağı tartışmasında Ekrem otoritesini genç şairden yana koydu. Bu ise, Naci'nin yolunu sürdürenlerin Ekrem'e hücuma geçmelerine neden oldu. Halit Ziya'nın, Saray'ın Servet-I Fünun için bir rakip olarak kolladığını ileri sürdüğü Baba Tahir'in Malûmat Gazetesi, yenilikçilerin liderine karşı sert hücumları başlattı.

Ekrem, hem bir organdan ve hem de silâhşörlerden yoksundu. 1895 yılına yaklaşıldığı zaman, Kemal'in yenilikçiler partisinden, kavga dışı kalmayı tercih eden bir Abdülhak Hamit var. Bu nedenle Ekrem'in saldırılara cevap verebilmesi için bir organ bulması ve bir takım kurması gerekiyordu. Organı, daha önce tanıdığı, Ahmet İhsan'la görüşerek buldu. Servet-i Fünun, tutucu edebiyat saldırılarına verilecek cevapları yayınlayacak dergi oluyordu.

Bu sırada Mektep Dergisi çıkıyor. Bir çocuk dergisi olarak çıkmış; Cenap, Mehmet Rauf ve Hüseyin Cahit bunu gençlik dergisine çevirmişler. Şiirler yayınlıyorlar, Halit Ziya da arada bir Mektep dergisine yazı veriyor. Anılarında yalnız birisini hatırlıyor: Sanskrit Edebiyatı Tarihi. Halit Ziya'nın bu yazıyı hatırlaması, bu yazıdan dolayı Zaptiye'ye çağrılmasından. Halit Ziya'nın yaşamındaki bu ilk ve son Emniyet ziyaretinde, Halit Ziya, Sanskrit

edebiyatından söz ederek gizlice maddiyyun propagandası yapmakla suçlanıyor. Zaptiyeler, papazlar okulunda okumuş olduğu için Halit Ziya'nın komünist olacağından emin görünüyorlar; arkadaşlarının isimlerini vermesini istiyorlar. Mektep Dergisi ve Halit Ziya, böylece, Sanskrit edebiyatını Türk politikasına sokmuş oluyorlar.

Halit Ziya 1869 yılında doğuyor; Fikret ve Cenap 1870 ve Hüseyin Cahit 1874 yılında doğuyorlar. Ekrem, kendisine silâhşör olarak bu gençleri seçiyor. Mehmet Rauf dahil, Servet-i Fünun'a geçiyorlar.

Tez: Servet-i Fünun akımı bir gençlik hareketidir.

Recaizade Ekrem, büyük bir nezaketle üstlendiği Tanzimat Edebiyatı liderliğini, büyük bir sükûnetle gençlere bıraktı. Mirası devretti; Edebiyat-ı Cedide akımına, gençlerin açtığı, Yeni Edebiyat-ı Cedide yolunun izleyicisi oldu. Yirminci yüzyılın hemen başında, 1901 yılında, Servet-i Fünun kapatıldığında Ekrem, devletteki görevini korudu. Şuray-ı Devlet üyeliği devam etti; kitapları yasaklanmadı. Bir ara Maarif Nazırı oldu, fakat Ayan üyesi olarak öldü. Sultan Reşat, bu pek sevdiği edebiyat adamına, Eyüp'te, daha sağlığında, bir türbe yaptırmıştı; fakat Ekrem, ölümüne günlerce ağladığı (*) oğlu Nijad'ın yanına gömülmek istedi. Gömüldü.

Servet-i Fünun'un bir lideri olmadı. Bir aile sayıldılar. Ancak bu aile içinde üç genç sivrildi, ön plâna geçti. Bunlar Cenap Şahabettin, Halit Ziya ve Tevfik Fikret'tir. Cenap, doktor olmak için okudu; oldu, doktorluk yapmadı.

(*) Son dönem Osmanlı aydınlarında büyük bir ağlama merakı saptadım. Talât Paşa'nın Abdülhamit'in cenazesinde hıçkıra hıçkıra ağladığını yazdım. Abdülhak Hamit, Fatma'nın ölümüne kırk gün ağlayabiliyor. Ekrem'in, oğlu Nijad'ın ölümüne ağıtı da ünlüdür. Halit Ziya'nın anılarını okudukça sanki ağlamak için yaşamış olduğu izlenimi doğuyor.

Bu kuşaktan Nazır Ata'nın oğlu, Cumhuriyet dönemi eleştirmeni Ataç'ın kızı tarafından yazılan anıları, Ataç'ın da ağlamaya pek düşkün olduğunu gösteriyor.

Arada bir ağlamaya bir itirazım yok; ancak bu denli yaygın olunca, bunu, Türk aydınının çocukluk hastalığı sayıyorum.

Şiiri tercih etti. Halit Ziya duyarlı fakat düz bir yaşam için yaratılmıştı. Meşrutiyet döneminde mabeyn başkâtipliği görevine kadar yükseldi. Servet-i Fünun akımının en verimlisi ve en yaratıcısı oldu. Okuyucularını çok etkiledi. Ziya Bey, 1924 yılında «Roman» başlığını taşıyan incelemesinde şunları yazdı: «Servet-i Fünun devrinde bir çok gençler, tıpkı Ahmed Cemil gibi duymağa, düşünmeğe, ifade etmeğe yeltendiler. Bunlardan birini gören 'işte bir Ahmed Cemil daha' derdi.» Gençleri böylesine etkileyebilen Halit Ziya, Servet-i Fünun'u aynı ölçüde etkileyemedi ve Servet-i Fünun Ailesi içinde bir yol gösterici olmadı. Kişiliği elverişli değildi, kavgacı olamadı (*). Servet-i Fünun'un ruhunu ve itici gücünü Fikret sağladı (**). Fikret, sevecenliği, özverisi, hırçınlığı ve kavgacılığıyla, bu misyon için yaratılmıştı.

Fikret'le sık sık kavga etmiş olan Hüseyin Cahit şunları yazabiliyor: «Servet-i Fünun denilince, bu ad çevresinde toplanan şairler ve yazarlar içinde en belirgin bir kişilikle Fikret göze çarpar. Gazetenin başyazarı olduğu ve Servet-i Fünun'u o yönetip yürttüğü için değil. Hangi çevrede olsa Fikret, sıyrılacak ve çevresindekilere yetkisini kabul ettirecekti. Fikret'in güçlü, belirgin ve ezici bir kişiliği vardı. Çok eski zamanlarda olsaydı belki adı bir peygamber diye art kuşaklara geçerdi. Daha sonraları gelseydi bir tarikat kurucusu olurdu. Ne var ki on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Abdülhamit yönetiminin her soylu duyguyu susturan ve öldüren kıyıcılığı ve baskısı içinde Fikret, yalnızca sanat ve yurtseverlik yolunun başı oluyordu»[30]. Az bir yer olduğu iddia edilemez.

Halit Ziya, Servet-i Fünun Ailesi içinde herkesin, Fikret'e, «bir şükran borcu vardır» diye yazdı[31]. «Eğer onun ve bezginliğe düşmek üzere olan cesaretleri kuvvetlendiren beğenmeleri olmasaydı belki ileri yürümekte o kadar

---

(*) «Büyük romancımız da, tıpkı büyük Hamid'imiz gibi kavgasız yaşamıştır: Düşmanlarını sözlerle değil, ciltlerle taşladı.»

Yusuf Ziya Ortaç, Portreler, İstanbul, 1960, s. 32.

(**) Ahlâklı Adam: Tevfik Fikret başlıklı eke bakılabilir.

SANSKRİTÇE İLE KOMÜNİZM PROPAGANDASI

Ömürleri bir mevsim kadar ancak süren, geçici bir çiçeklenmek devresini atladıktan sonra tohuma yatarak sonunda solup kaybolan mecmuaların arasında birkaçı, hele bir tanesi vardı ki kökü daha derinlere inerek topraktan kuvvet almakta inat eden fidanlar gibi kuruyup söndükten sonra, biraz ötede daha kuvvetli bir hayat kararıyle, başka parlaklıkla yeniden sürerdi. Bu mecmua Mektep mecmuası idi. İlkin bir çocuk mecmuası iken ortadan kalkmış, biraz sonra Hüseyin Cahit, Cenap Şahabettin ve Mehmet Rauf ile bir genç mecmuası olmuştu. Pembe kabının içinde yenilikler saklayarak yeni edebiyat ufkunun ilk fecir izlerini müjdeleyen bir mecmuacık, Cenap'ın bana hayretler veren ilk şiirlerini tanıttırmış idı. Bu da ortadan kaybolduktan sonra ne kadar zaman geçti bilmiyorum, daha büyük bir boy ve kalınlıkta, ve âdeta garp mecmualarına benzeyen bir şekilde ve bu defa edebiyattan çok daha ağır mevzulara temas eden makalelerle, ortaya çıkmaya başladı. Mecmuanın bu üçüncü hayatı başlamadan önce mi, biraz sonra mı, ben asıl işin başında olan İsmail Hakkı'yı tanımıştım. Bugün değerli yazılarında devam eden İsmail Hakkı her zaman olduğu gibi o genç yaşında da hayatta ciddi olmak ilmini öğrenmiş, yaşını başını almışçasına ağırbaşlılıktan ayrılmamıştı. Mekteb-i Mülkiye'nin o zaman tedris kürsülerini tutan ehemmiyetli müderrislerinden hayatta tartılı olmak hikmetine örnekler aldıktan sonra Babıâli'nin resmî havası içinde aşırı olmama ve sâkin ol-

ma dersleriyle de aslında ciddiliğe doğru olan tabiatını geliştiren bu genç biz yaşta olduğu halde bizden büyük gibi görünürdü. Mecmualarına yazı yazmak teklifi bana ondan gelince hiç düşünmeden kabul etmiştim. Yazmamak kararına niçin böyle hemen hıyanet edivermedim. Teklifin nihayet bir memur olan ve elbette tehlikeyi benden iyi düşüneceğine şüphe bulunmayan bir ciddî dosttan gelmesi mi buna beni sürüklemişti, yoksa zaten Servetifünun için ufak ölçüde bozulmuş olan oruçtan sonra öyle de bozduk, böyle de bozduk düşüncesiyle hemen iftar edivermek sabırsızlığına kapılmak için vesile arayışımın mı tesiri vardı, her halde yazmaya başladım. Hattâ perhizden kurtulduktan sonra bir iç hafifliği duyan hastalar gibi âdeta bir sevinç içinde: «Ne tehlike olacak? Ben de çocuk imişim...» diyordum.

Evet, mantıkça bir tehlike olmamak lâzımdı, mademki mecmualarda çıkan yazılara ilkin Encümen-i Teftiş ve Muayene'den geçiyordu. Eğer yazar yanılıp da yasak mevzulara dokunursa, o zaman daha yüzler basamağındaki rakkamlarla sınırlanmış olan çekinilecek kelimelerden birkaçını kaçırırsa bunu o Encümenin vehimli ve uyanık âzası hemen düzeltmiş olurlardı.

Bugün mecmuanın hiç bir nüshası bende bulunmadığından o zaman neler yazdığımı iyice bilmiyorum, yalnız bir tanesini hatırlamamak mümkün değil. İşte o hatırladığım eser bana gösterdi ki hatıra gelebilecek tehlikelere karşı kendi kendime kurmuş olduğum emniyet sebepleri tamamiyle hükümsüz imiş.

Bu eser Sanskrit Edebiyat tarihi oldu. Herkeste az çok deliliğe benzeyen meraklar olduğu gibi bende de çeşitli edebiyatın tarihini yazmak ve bu zeminde aramalara kalkışmak merakı var-

dı. Ondan önce ve sonra beni bırakmayan bu merakın sürüklemesi ile Sanskrit edebiyatından bahsederken ister istemez Hint felsefesinden ve bu felsefeden bahsederken vahdet-i vücut (panteizm) telâkkilerine dokunacak bahislerden uzak kalınamazdı. Zaten bu felsefe İslâmlıkta da hemen bütün tarikatlerin felsefesi değil miydi? Ve herkesçe bilinen şey değil miydi ki bütün saray başta hükümdar ile bir tarikatin, en çok Mevlevîlik yolunda idiler?

O halde?...

İşte o gün Zaptiye nazırının konağında istintak edilirken anladım ki istibdadın casus (hafiye) gözlerine karşı insan kendisini ne kadar perdelerle çevrili görürse görsün pek büyük bir gaflet karanlığı içine gömülmüştür.

Beni çürük bir basamağa bastırarak teker meker merdivenden aşağı yuvarlamak sevincinin peşin neşesi içinde birbiri ardınca dolambaçlı, şaşırtıcı sualler çırpıştıran, ayakta âdeta sevincinden tepinerek kalemini çıtırdatan bu genç casus neler sormadı, neler kurcalamadı. Ne Papazlar mektebinde ne yolda telkinler altında kaldığım, ne garp dillerinde ne zararlı kitaplar okuduğum, ne İzmir'de gazetecilikte yazdıklarım kaldı, birbirinden atlayarak, aralarında hiç bir bağ bırakılmayarak türlü suallerin arasına yüzlerce isimler sıkıştırıyor, bunlarla ne zaman ve nasıl tanıştığım soruluyordu. Kimler, kimler? Adeta bir salname kadar uzun listelerin karşısında, yalan da söylemek istemeyerek, uzun uzun hatıralarımı araştırmağa, acaba şu veya bu ismin sahibini tanımış mıydım diye kendi kendimi ayrıca içimden sorguya çekme zorunda kalıyordum. Bereket versin ki isimlerin büyük bir çoğunluğunu tanımıyordum ve hemen o yolda cevap veriyordum. Ama tanıdıklarım vardı: hele

Paris kaçakları ve Ubeydullah Efendi...

Onu da tamamıyle gözden kaybetmiştim, o da nerelerde idi ve neden bu sorguya karıştırılıyordu? Ben müstantik beyin hilelerine kapılmamaya karar vermiştim, pek büyük bir sinir sükûniyle cevap veriyordum. Tanıdıklarım için yalan söylememekle beraber öyle suya sabuna, hele kendime ve onlara dokunmayacak cevaplarla karşılık veriyordum ki sonunda bu tuzaklara düşmeyeceğime hükmolundu galiba, birden bire bana tek bir isim yazılarak: «Bunu elbette tanıyorsunuz.» denildi.

Süleyman!...

Birçok Süleyman tanıdığını söyledim. Bu Süleymanlar arasında kimin anlaşılmak istendiğini sordum, pek açık söylenmeyerek yalnız denildi ki bu Süleyman kendilerince pek güvenilir bir adam imiş ve benim pek sıkı tanışımmış, beni hususi olarak her zaman görürmüş ve ben kendisine siyasi makalelerimi okurmuşum, bu makaleleri görmek isterlermiş.

Gülerek cevabını yazdım: «İstanbul'da hiç bir Süleyman tanımadığımı, onun için hiç bir kimsenin ve bu arada bir Süleyman'ın mahremiyetime girmemiş olduğunu, zaten mahremiyetimde hiç bir saklanacak sır bulunmadığını, siyasi makale yazmak şöyle dursun siyasiyata o kadar kayıtsızdım ki hatta elime bir gazete aldıkça siyasi makalelere tahammül edemeyerek ancak edebiyat yazılarını okuduğumu, gizli yazılar bahsine gelince hemen şimdi taharri memurları gönderilerek evimden ve idareden kâğıtlarının gözden geçirilmesini rica eylediğimi söyledim. Bu son sözümde, belki bir ecnebi idaresinde araştırmaya kalkışmaktan çekinildiğinden, üç kişinin başı yine bir araya gelerek uzunca

görüşüldü. Sonunda o zamana kadar sorulanların hep hazırlık şeklinde olduğunu anlatacak yolda yine uzun bir konuşmadan sonra en son sual yazıldı, ve açıkça gördüm ki bütün bu sorulanların çivisi bu sualdir::

«Siz Mektep mecmuasında Sanskrit Edebiyatı Tarihi diye bir makaleler serisi yazıyorsunuz. İddia ediliyor ki bu yazılarla Encümen-i Teftiş ve Muayene'yi kandırarak anlaşılmayacak bir şekilde memlekette Maddiyun mesleğini (materyalizmi) yaymak istiyorsunuz, buna ne dersiniz?»

Cevap pek kolaydı, bu kolay cevaba biraz da alay karışırsa iyi netice vereceğine hüküm verdim. Bu konuşma ve münakaşa gülücüleri kendi tarafına çekmenin ustaca bir siyaset olduğunu iyice biliyordum.

Yazdım ki:

«Ben o edebiyat tarihini ancak edebiyat görüşünden yazıyorum, eski Hint şiirlerinden parçalar tercüme ediyorum ve bunlarda söylenen mabutlar için de kısa bilgi veriyorum. Bunun Yunan mitolojisinden ve onlara dair eski Yunan şiirlerinden farkı yoktur. Bunlarla herhangi bir felsefe yazısı arasında münasebet aramak kedileri bile güldürecek bir icattır. Hele Encümen-i Teftiş ve Muayenece bile anlaşılamayacak, o heyet âzasını kandıracak bir şekilde yazılmış olması iddiası her şeyden çok gülünçtür. O koca heyetin azası tarafından anlaşılamayan bir muammayı anlamış ve bunun mazarratını görmüş olmak iddiasında bulunan zat kimse Encümen azasını vazifelerinden affederek onların yerine tek başına bu zatı getirmek muvafık olur...»

Üç baş gene bir araya geldi, birlikte okudular. Oturan iki zat kahkahalarını salıverdiler. Bu

kahkaha ile hükmettim ki bunlar namuslu adamlardır, genç müstantik somurttu.

Oturanlardan biri onun elinden kâğıtları alarak acele ile çıktı, öteki bana bir sigara ikram ederek tütünden söz açtı, beriki hep odada bu son cevabı sindirmeye çalışarak aşağı yukarı dolaştı.

Uzunca bir zaman sonra odanın kapısı açılarak bir sakallı ve kibar tavırlı zat girdi, arkasından kâğıtları alıp götüren zat ile...

Hep ayağa kalkıldı, hemen anladım ki bu nazırın kendisidir ve kâğıtlar kendisine gösterildikten sonra bana kadar gelmek zahmetine katlanıyordu:

— Beyefendi, dedi; sizi rahatsız ettik, mazur görürsünüz elbette. Bu vesile ile teşerrüf etmiş olduk. Avdet buyurabilirsiniz.

Sarayda benzerlerini gördüğüm kandilli temennalardan birisini savurarak teşekkür ettim, ve oradan seğirtiyor gibi görünmek istemeyerek ben de oldukça bir azametle çıktım.

Bundan sonra bir daha ne Zaptiye Nezaretinde ne başka bir yerde sorguya çekildim.

. . . . . .

H. Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 400-404.

sebat gösteremeyecektik.» Galatasaray'da öğrenci iken, iri-yarı ve kuvvetli adaleli Fikret, nasıl daha küçük öğrencileri koruyorsa, Servet-i Fünun Ailesi içinde de ailenin bütün bireylerini özendirme ve yüreklendirmeyi üzerine aldı. Dışarıya karşı, aile'nin sanat görüşlerini açıklamak da Fikret'in sorumluluğuydu.

Eğer vulgar bakış açısı bir yana bırakılırsa ve Türkiye'nin, verilmek istenen imajdan çok daha karmaşık olduğu kabul edilirse, aynı zamanda oldukça «romanesk» olduğu gerçeğiyle de karşı karşıya gelmek mümkün. Kuşku yok, romanesk olanı sevenler için böyle bir kapı açılıyor.

Servet-i Fünun'un başka koruyucuları da var. Halit Ziya anılarında şunları yazıyor: «Mabeyn'in iffet ve haysiyet dairesinde belirli ileri gelenlerinden sayılan Arif Bey dostu Ahmet Ihsan'ı korurdu»[32]. Saray'da koruyucu çıkıyor. Dahası var, Abdülhamit'in Sarayı'ndan Servet-i Fünun'a yazar ve yazı geliyor. Halit Ziya isimleri belirtiyor: «En ziyade çekingen halde bulunmak gereken sarayda Servet-i Fünun en kuvvetli elemanlarını buldu. Ali Ekrem 'A. Nadir'; Ahmet Reşit 'H. Nazım' imzalarıyla bu tehlikelere karşı olan gruba geldiler ve ona yeni bir kuvvet sermayesi kattılar.» Abdülhamit Sarayı, mümkün olan çizgiye kadar, muhalefeti kendisinin sayıyor.

Kollektivitede, onu oluşturan bireylerinkinden daha zengin bir akıl var. Servet-i Fünun Ailesi, mevcut dilden rahatsız; teker teker Kemal'in süslü fakat derinlik vermeyen, Muallim Naci'nin yalın, ancak aynı ölçüde yavan dilini beğenmiyorlar. Yani bir anlatım imkânı peşinde koşuyorlar. Bu, anlaşılıyor; bireysel olarak, bunu istediklerinden kuşku duymak için en küçük bir neden yok. Fakat bütün bunların ötesinde, kollektif olarak, Abdülhamit'in sansürünü aldatmak, yine Türkçe fakat henüz sansürün olmayan bir dille yazmak istedikleri düşünülebilir mi? Orkestra şefinin çubuğunun dilini, orkestra üyeleri anlıyor; eğer salonda varsa, hükümet komiseri anlamıyor.

Servet-i Fünun Olayı içinde bu kollektif aklı fazlaca abartmak için bir neden göremiyorum. Başka nedenler bir yana, hem siyasetten çok uzak bir grup, Sanskrit Edebiyatı Tarihi yazısı dolayısıyla Halit Ziya'nın deneyimi istisna, hem çok genç ve hem de bütün serüven son derece kısa ömürlü. Bu yüzden fazla bir akıl izafe edilmesinin gerçekleri zorlamak olacağını düşünüyorum.

Fakat karşılaştığım bir örneği aktarmak zorundayım. Hüseyin Cahit, yıllar sonra tek başına çıkardığı Fikır Hareketleri Dergisi'nde şunları yazdı: «İnanılmayacak bir şey: Ben Carl Marx'ın **tarihte maddecilik** nazariyelerini de, sansürün gözünden kaçırarak Servetifünun'da yazdım. Abdülhamit'in o şiddetli istibdadından ve sansüründen

ne tatlı bir intikam»[33]! Hüseyin Cahit, anılarının «Bizde Komünistlik» başlığı ile yayınladığı bölümünde, Servet-i fünun'da yer alan «Muallim» öyküsünden sözediyor.

Hüseyin Cahit'in Servet-i Fünun'da yayınlanan «Muallim» öyküsünde umutsuz bir öğretmen, mücadelelerde yenik düşüyor ve artık rüyalarla yaşamaya başlıyor. Öykü öğretmenin gördüğü bir rüya ile sona eriyor. Hüseyin Cahit'in «Muallim» öyküsünün sonunu aktarıyorum: «Nihayet ufkun şu karanlık gibi duran noktasından «kırmızı bir duman kalkarak gittikçe büyüyor, yayılarak bunların üzerine setrediyordu. O vakit bu alemi ziynet ve sefahat bu rengi hunin altında mestur kalarak boğuk avazeler işidiliyor, derin bir zelzele etrafı sarsarak her şeyi birbirine çarparken cehennemî bir galeyan peyda oluyor, sonra her şey siyah bir perde-i tahrip altında nahit ve perişan inlerken yavaş yavaş bu harabenin altından yeni bir alem zuhur etmeğe başlıyordu. Ve şimdi, şemsi mütebessim şark tarafının müzehhep, handan bulutları altından yükselerek bütün cihana ümitler neşrediyordu.» Servet-i Fünun Ailesi'nin, öykü yazacak ölçüde, komünizmi bildiği görülüyor.

1933 yılında, «Muallim» öyküsünden parçalarla süslediği bu yazısında, Hüseyin Cahit, şunları da ekliyor «Otuz dört seneden beri hikâyenin lisanı eskimiştir. Fakat bunda sansürü aldatmak mecburiyetinin de büyük tesiri vardır. Abdülhamit zamanında bu fikirleri daha açık bir lisan ile ifade etmeğe imkân yoktu ve bereket versin ki sansür bu gibi şeyleri anlayabilecek seviyede değildi. Lisanın eskiliğine rağmen, zavallı muallimin kapıldığı hülya Carl Marx'ın aşıladığı fikirlerin mahsulüdür.»

Fakat Abdülhamit Sarayı'nın, eksik olmayan evcilleştirme politikasıyla, bir eliyle desteklediği Servet-i Fünun Ailesi'nden ürkmeye başlaması için Karl Marx'ı izlemesi ve bulması gerekmiyor. Unutulmamalı, partiler örgütünde bir sınıf kavgasının olmadığı bir dönemde, tartışma edebiyat alanına sıkışabiliyor. Burada edebiyat, biribirinden farklı iki işlevi üzerine alabiliyor. Bunlardan birisi, çok kısa bir dönem içinde mücadeleye girebilecek, kendisine güveni olan bireyleri yaratmak ve tahrik et-

mek biçiminde ortaya çıkıyor. Buna başkaldırı edebiyatı denebilir. Çok geniş bir alanı kapsayabilir; manüfaktür aşamasına kadar uzayabilir. Don Kişot, başkaldırı edebiyatının şaheserlerinden birisi ve belki de ilkidir. Marques'in küçük kaybolan adam öyküsü veya Julius Fuçik'in anıları, hep insan direncini artırmaya bir eğilim yarattıkları için, başkaldırı edebiyatı alanına giriyor. İkincisi, bireyi, atalete, inertia, mahkûm eden bağlardan koparıp, ilk önce bireye boşlukta olmanın duygusunu ve bundan sonra da, yolunu bulmasına yarayabilecek bazı davranış ilkeleri vermeyi içeriyor. Bu, daha uzun dönemde sonuç verebilecek, ancak daha iddiasız olmakla birlikte mutlak etkili olacak bir yol olarak görünüyor.

Ahmet Mithat'ın başlattığı «decadent» suçlamasının arkasına, yıllar sonra ve bugünün birikmiş kazanımı ile, böyle bir mantık oturtulabilir. Eğer bir teorinin gerektirdiği unsurlardan birisi olan mantık varsa, tarihin olgular sepetinde, buna dayanaklık edecek pratikler de olmalıdır. Bu pratiği, Halit Ziya sağlıyor: «Edebiyat-ı Cedide grubunda yapılmaya kalkışılan iş bir 'decadent' hareketi idi ve bu da 'anarşizm' demek idi. 'Dinamo' ile 'dinamit' kelimelerini karıştırarak memleketi elektriğin nimetlerinden yoksul bırakan bir devirde vehme dokunacak işlere, hareketlere işaret olabilecek kelimelerin gölgelerini bile dilden süpüren bir sarayın gözünde ihtilâllerin en korkuncu olan bir hareketle suçlandırılmak öyle korkunç bir şeyde ki bunu görünce hep alnımızda soğuk terler hissettik.» Unutulmamalı, Abdülhamit Türk tarihinin önde gelen reformatörlerinden birisidir; ancak mevcut yapıyı korumak için reform yapmak zorunluluğunu duyuyor. Mevcuttan kopuş izlerini gördüğü zaman rahatsızlığını belli etmesi gerekiyor. Daha önce değinildi; Baba Tahir'in Malümat'ının dizginlerini bırakıyor.

Servet-i Fünun'cuların, sonradan baktıkları zaman, kendilerini bir dil veya edebiyat ihtilâlcisi saydıklarını düşünmek mümkün. Yeni kelimeler yarattıkları biliniyor, fakat Servet-i Fünun'un asıl katkısı, yıllar sonra Türk Dil Kurumu'nun bir türlü anlamadığı veya anlayıp da köylü romancılara bıraktığı bir alanda, dilin yapısında ortaya

çıkıyor. Servet-i Fünun Ailesi, sintaksı, nahiv veya söz dizimi, değiştiriyorlar; buradaki etkilerinin devrimsel olduğunu ve İsmail Habip'in ileri sürdüğü türden İstanbul sınırları içinde kalmadığını düşünüyorum. Servet-i Fünun, Türkçenin cümle yapısına, o zamana kadar görülmemiş bir esneklik ve kıvraklık getirdi. Türkçe'nin buna ihtiyacı vardı (*) ve hâlâ var.

Mehmet Rauf, pornoğrafik edebiyata düştü, Hüseyin Cahit edebiyattan politikaya geçti; Cenap, kurtuluş savaşına bile inanmadı, soluğu tez tükendi. Fikret pek erken öldü. Aile'den geriye en verimlisi kaldı, en uzun ömürlüsü oldu. Bu yüzden yıllar sonra da Servet-i Fünun'u yaratanlardan birisine baş vurmak gerektiğinde, bir şans ve bir mutluluktur, bu, en verimli ve ömürlü, Halit Ziya oluyor.

Kavgasız yaşamış, Sanskrit Edebiyatı Tarihi üzerine bir yazısından dolayı Abdülhamit'in zaptiyeleri tarafından komünizm propagandası yapmakla suçlanmış, Halit Ziya bir kavgadan söz ediyor: «Dilde yerleşmiş ne varsa, beğenilen ve uyulan ne şekiller bulunuyorsa, kısacası fesahat ve belâğat dedikleri kaidelere bağlı usul neyse, hele nahiv (sözdizimi) diye bir noktasına dokunmak ihtimali hatıra gelmeyecek mukaddes kanunun hükümleri ne ise bunların hepsine karşı isyan bayrağını açan bir dille konuşan bir kalabalık meydana çıkıyordu. Bu kalabalığa sahiden de anarşist denebilirdi»[34]. Mevcudu yıkıp, karşıtlarının «çetrefil» olarak niteledikleri yeni bir anlatım bulmaya çalışıyorlar. Yıllar sonra, yaptıkları işten, mutluluk duydukları sonucunu çıkarıyorum: «Zaman ispat etti ki bu çetrefil dil hiç de zararlı olmamış, mademki bugünün nesri onun bir uzanışından ve uzadıkça daha açık bir şekil almasından başka bir şey değildir.» Servet-i Fü-

---

(*) Köylü kelimelerini alarak veya cümle uzunluğunu köylü cümlesine indirgeyerek dil geliştirilmez.

Eğer tek başına kısa cümle daha iyi bir anlatım olsaydı, hiç bir toplum, kendi dillerinin çocuksu konuşmasını ve cümle yapılarını aşmak ihtiyacını duymazdı. Tek kelimeler ile nineler ile dedeleri pek mutlu eden vurgulama varken, dile gerek ne!

nun Ailesi'nin en apolitik kurucusunda bile bir tarih bilinci izleniyor. Doğru.

Bu alt bölümde Halit Ziya'dan son aktarmayı yapıyorum: «Nahiv sonunda bir mantık işiydi, ve mantık ihtiyaçlardan doğan yenilikleri kabullenen bir ölçü idi; her zamanın, her inkılâbın kendine göre bir mantığı olmak tabiidi. Nahiv, kendisine verilmiş istikameti her zaman korumaya mahkûm bir çelik çubuk değildi. O da herhangi bir insanın ateşiyle yumuşatılabilir, ihtiyaca uyacak bir biçim alabilirdi; nitekim öyle oldu. Hüseyin Cahit'in ortalama yeni nahviyle Mehmet Rauf'un o zamana göre aşırı nahvinden Falih Rıfkı nahvi nasıl çıktıysa ondan da yarının nahivlerine işaret olan örneklere, daha gençlerin yazılarında görülmüyor mu?» (*) Gerçekte Hüseyin Cahit, Servet-i Fünun içinde, yeni söz dizimini en az yapmacıkla yazdı (**); Falih Rıfkı da, gerçekten, düz yazıyı,

---

(*) Servet-i Fünun, Abdülhamit Sarayı'nda, Genel Sekreterlikte Arif Bey türünden destekçi veya Kemal'in oğlu Ali Ekrem türünden yazar bulurken, yıllar sonra Garip Akımı da, İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde güçlü bir destekçi buldu. Cumhurbaşkanlığı çevirmeni Nurullah Ataç, üstün otoritesiyle Orhan Veli'yi yaratan ve destekleyen kimsedir.

Yer yer «aydın» tutumunu pek beğendiğim Ataç, Servet-i Fünun'u hiç anlamamış. Fakat eleştirirken bile etkisini gösteriyor. Bu aktarmayı bunun için de alıyorum.

«'Bu' zamirini Türkçeye Edebiyat-ı Cedide'ciler getirdi, bir lüzumu varmış gibi.. Şimdi bakıyorsunuz, yazarlarımız arasında 'Bir nisan günüydü' yerine 'Bu bir nisan günüydü' diyenler çıkıyor.»

«Tevfik Fikret de, arkadaşları da, bütün yazdıklarından belli, Türkçeyi hiç sevmemişlerdir.»

«Divan şiirimiz de, nefeslerimiz, koşmalarımız da yabancı sözlerle doludur, ama onlarda dilin bütünü, akışı Türkçedir. Tevfik Fikret Türkçe yazmaz, frenkçe de yazmaz, olmayan bir dilde yazar.»

Nurullah Ataç, Günlerin Getirdiği, İstanbul, 1957, s. 22.

Ataç, yenilikçilerin bir zaman «olmayan bir yerde» yürüyerek «olmayan bir dilde» konuşmak zorunda kalacaklarını hiç anlamadı, anlamasına da imkân yoktu.

(**) Hüseyin Cahit, hep övülen dili için, doğruluğuna katıldığım, şu değerlendirmeyi yapıyor:

çok daha kıvrak ve esnek, aynı zamanda güzel, bir yapıya kavuşturdu.

Maarif

Mekteb-i Mülkiye bir Tanzimat kurumudur. Doğal. Çünkü Tanzimat, Fermanı çıkarmaya ömrü yetmeyen İkinci Mahmut'un elleriyle, bir merkezi otorite kurma girişimi olarak ortaya çıktı. Mahmut, Merkezî otoriteyi kurabilmek için, yerli yabancı Eurocentrique öğretim üyesi ve yazarların büyük bir yanlışlıkla demokratik bir belge olarak sundukları, Sened-i İttifak'ı yırttı. Tanzimat, vilâyetleri merkezî yönetimin uzantısı haline getirebilmek için, Tanzimat hukuku ve yönetim ilkelerini bilen, yapıcı, gelişmiş türünü Ahmet Mithat Paşa'da bulan, yeni yöneticilere ihtiyaç duydu. Mekteb-i Mülkiye (*) bunun için kuruldu.

Fakat Türk diline ve özellikle düz yazıya, Servet-i Fünun içinde ve Servet-i Fünun ile beraber, önemli bir gelişmişlik getiren, cümle kuruluşunu genişleterek dilin anlatım gücünü artıran Hüseyin Cahit, Mekteb-i Mülkiye'-

---

«İsmail Habip Bey, Servet-i Fünun edebiyatı vesilesiyle benden söz açarken dilin bu yalınlığını benim için bir üstünlük olarak belirtiyor. Oysa, bile! Rauf'un, benim bu yalınlığımız, doğrusunu isterseniz, bilgisizliğimizden ileri geliyordu. Cenab'ın, Arapçasını. Fikret'in kelime haznesini bize veriniz, bak neler yazardır! Halit Ziya Bey'in de Arapça'da pek derin olduğunu sanmıyorum ama, sanırım tümcelerini yeter düzeyde ballandıracak bir Arap ve Acem zenginliğine sahipti. En bilgisizi Rauf ile bendim. Bundan ötürü Türkçe yazıyorduk.»

Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, İstanbul, 1975, s. 126-127.

Reşit Paşa, Âli Paşa ve daha sonra Mithat Paşa, değiştirmek istedikleri düzende iyi yetişmemişlerdi. Mithat'ı ölüme gönderen Cevdet Paşa, Mithat'tan çok «bilgili» idi.

(*) Mekteb-i Mülkiye, benim okuduğum sıralarda, yüzüncü kuruluş yılını kutladı. Fakat yıl tartışmalıydı. Öyledir, bu tür kuruluşlar, Tanzimat'ta, çok küçük olarak kurulurlar. Kuruldukları bile pek fark edilmiyor, yaşayabilen, yeni dönemlere değişerek, bugüne kadar kalabiliyor.

den mezun olmakla birlikte vilâyetlere gitmedi. Öğretmenliği seçti. Tekil değil; örnekleri çok. Öğretmenlikle birlikte edebiyatta karar kıldı. Rastlantı değil.

Çünkü Türk aydınının gelişiminde M. S., Mithat'tan sonraki, dönemde en prestijli ve en büyük hazzı sağlayan meslek öğretmenlik olarak görünüyor; öğretmenlik edebiyat, sevgisiyle birlikte gidiyor. Birinci ve İkinci Meşrutiyet arasındaki kuşaklardan, hangi yüksek öğretim kurumundan mezun olursa olsun «karyer» yapmaya yatkın gençler öğretmenlikle edebiyatı birlikte seçiyorlar (*). Hüseyin Cahit bir yana Üç İstanbul'un Adnan'ı öyle değil mi? Bugün yabancı kolejlerde, Sörler Okullarında, oku-

---

(*) Mesleklerin ayrışmaya başladığı yüz elli yıla bakıyorum: Darwinist anlamda yaşayanlardan, en prestijli okulları çıkarmaya çalışıyorum.

Tıbbiye ile başlıyor. Harbiye ile Mülkiye beraberce ve birbirine rakip olarak ortaya çıkıyor. Ancak aynı zamanda ve Osmanlı'nın son dönemlerinde öğretmenlik pek büyük prestij kaynağı oluyor.

Cumhuriyet'te, Kemalizm'in en etkin döneminde sosyolojinin sivrildiği saptanabiliyor. Ziya Bey ile Prens Sabahattin'in, önemli haksızlıkla, sosyolog sayılmalarının etkisi olabilir. Baltacıoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Behice Boran, Niyazi Berkes, Muzaffer Şerif, şu veya bu zamanda, sosyoloji ile toplumu düzenlemeye çalışıyorlar.

İsmet Paşa dönemi her açıdan bir inter regnum: dünyada plâncılığın kazandığı prestij ve Dünya ekonomik bunalımın yarattığı korkuyla, iktisat ve mühendislik öne geçiyor. Menderes döneminin birinci yarısında mühendislik ve ikinci yarısında iktisat önemli sayılıyor. 27 Mayıs sonrası, plâncılık, iktisat ile mühendisliğin karışımı bir meslek, ön plânda.

Bütün bunlarda bir kurtarıcılık var. Fakat giderek piyasa mekanizması tek kurtarıcı olunca, eğitimdeki kıtlık plânlamasının etkisiyle de, tıp tekrar ön plâna geçiyor.

150 yıl önceki Tıbbiye sevgisiyle bugünkü arasında hiç bir bağlantı yok. Birincisi tümüyle yurt sevgisinden doğuyor, şimdilerde yalnızca piyasanın egemenliği bir eğilim doğuruyor.

Piyasa mekanizması ile yurt sevgisinin ezilerek dışarı atıldığı bir yere, sınavla seçilebildiği ölçüde, en yetenekli gençlerin Tıp okullarına gitmesi, Türkiye'nin geleceğinde görebildiğim az karanlık noktalardan birisini meydana getiriyor.

yan bir genç kızın, büyük bir hülya ile, öğretmen olmak isteyeceği düşünülebilir mi? Feride öyledir.

Rastlantı değil. Bir yandan «marifet», ustalık, verilecek; bir yandan yeni davranış kalıpları aşılanacak; öğretim ve estetik ile olacak. Kurtuluşun yolu, buradan geçiyor; iki Meşrutiyet arasına sığan gençlik böyle düşünüyor.

Türkiye'de bazı kavramların sığlığı, belki de, büyük bir kutsallık ile bağlanmaktan doğuyor.

Türkiye'de öğretime ilgi ve bağlılık Nizam-ı Cedit ile doğuyor. Yeni bir ordu, yenilik endişelerinin başıdır. Yeni ordu, her şeyden önce, sağlıklı insan demek; bu yüzden Tıbbiye ortaya çıkıyor. Her birliğe, sağlık denetimini yapacak, doktor (*) ve daha sonra da hayvanların sağlığını koruyacak veteriner göndermek, yeni ordu kurmanın temel hazırlıkları oluyor (**). Mısır'ın Tıbbiye'yi kurmuş olması; Mehmet Ali'nin ordularını İstanbul yakınlarında durdurabilmek için Düvel-i Muazzama'dan yardım dilenen Türkiye için, önemli bir düşünme ve planlama çabasından, tasarruf etmeyi sağlıyor. Mısır düşünmüştür; İstanbul'un düşünmesi için gerek var mı?

Bu kadar değil; Nizam-ı Cedit ile eğitim arasındaki

(*) Tarihsel başlangıç bazan bir ayrıcalığa neden oluyor. Türkiye'de subaylar, kışladan arta kalan zamanlarında «özel ordu» kurup çalıştıramıyorlar; polisler, çalışmaları bitince özel, koruma işlerinde para kazanamıyorlar. Yasalar, yasaklıyor. Öğretmenler, özel dersanelerde ders veremiyor.

Yalnız doktorlar, bu ayrıcalığa sahip. O kadar ki, devlet, bu ayrıcalığı kaldırmak istediği zaman, tam gün yasasıyla, bunu satın almaya kalktı; ayrıca para vermek istedi.

Bu paradoksun altında şu var: Doktorluk, askerlik mesleği olarak başladı ve taşradaki birliklere yayıldı. Sürecin başında tek doktor, subaydır, taşrada sivil insan da hasta olabiliyor. Fakat sivil doktor yok; bunu karşılamak için, kışladan sonra, subay doktorun sivil yurttaşlara bakabilmeleri imkânı yaratıldı. Çok yerinde. Doktorlar bunu bir ayrıcalığa dönüştürdüler. Yerinde değil.

(**) Veterinerlik de bir ordu mesleği olarak başladı, hem ihtiyaç ve hem de hayvan üzerinde deney yapmak imkânı çok olduğu için Türkiye'de çok ileri bir araştırma kolu olabildi.

bağlantı bundan çok fazla. Yalnızca tarihsel değil; aynı zamanda kavramsal ve Yeniçeriliğin yıkılmasıyla birlikte siyasal bir bağ var. Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabında uzunca çözümlenmiş olan bu bağlantı, yeni bağlamında ve kısaca, şöyle: Yeniçeri, eski ordu, yeni ordu'ya, Nizam-ı Cedit, «biz talim yapmayız» teziyle karşı çıkıyor. Levend ve Üsküdar'da kurulan talimgâhlarda, yeni ordu, bütünüyle talim ilkesi üzerinde kuruluyor. Nedeni gayet basit; bir hünere sahip olabilmek, o hüneri tekrarlayabilmek demektir. Tekrarlayabilmek ise, tek kelimeyle, disiplindir. Tekrar, disiplin demektir. Osmanlı'nın Nizam-ı Cedit öncesi savaşları, eski ordusunun, yeniçeri, tek kelimeyle sonsuz disiplinsiz olduğunu gösteriyor. Artık ulaşmış olduğu düzey de, bu disiplinsizliği zorunluğu olarak ortaya çıkarıyor; çünkü, ordu, savaşa giderken toplanan esnaf güruhunda meydana geliyor. Bunun, düşünerek de bulunması gerek; fakat düşünce alışkanlığının olmadığı, tembellik demek, bir zamanda, gerçekler yalnızca pratikte yaşanarak bilinebiliyor. Eski ordunun, bir esnaf disiplinini aşamayacağı, savaşta yenilgilerle öğreniliyor.

Yenilgi, Öğretmen oldu.

Türk yenilik tarihinin başında, yenilik, tekrar ediyorum, yeni ordu demek oluyor. Yeni ordu ise talim ile özdeş duruma geliyor.

Dillerin tarihi ve dili var: Türkçede, acemi ocağına gelen askere, silâh tutmak, selâm vermek, yürümek ve koşmayı öğretmek de, okula gelen öğrenciye okuma - yazmayı, oynamayı, oturmayı ve kalkmayı öğretmek de aynı kelimeyle, «Talim» kelimesiyle anlatılır (*). «Muallim», talim ettiren anlamına geliyor; «Öğretmen», öğretim eylemini yapan demek oluyor.

Bu kadar da değil. Hatırlanması gereken tarih bilgisi şu: Osmanlı sultanları, kuruluştan başlayarak, hep ve her işlerinde ulema'dan, bilim adamları, olumlu görüş, fet-

(*) Milli Eğitim Bakanlığı'nın eğitimle ilgili en üst ve plânlama organı, Talim ve Terbiye Heyeti'dir ve hâlâ bu kelimeleri taşıyor.

va almıştır. Ulema'nın bilimsel ve örgütsel anlamda en yüksek noktasını meydana getiren İstanbul müftisi, daha sonraki dönemlerde şeyhülislâm (*) olumlu görüş bildirmeden, hiç bir Osmanlı hükümdarı, kardeşini bile öldürmemiştir.

Fakat ulema, merkezî gücün zayıfladığı dönemlerde fetva verme işlevini sürdürmekle birlikte, bunu, sultanların hayatı için de vermeye başlıyor. Hep biliniyor, yeniçeri güruhu, her başkaldırısı ve her öldüreceği sultan veya yenilikçi aydın için ulema'dan, şeyhülislâm'dan, olumlu görüş alıyor. Üçüncü Selim, bir fetva ile hayatını yitiriyor.

Mahmut, yeniçeri güruhunu ezdiği zaman, ulema artık organik bir biçimde bağlanmış olduğu, desteğinden yoksun kaldı. Yeni kurumlar için, ilmiye sınıfından, gelebilecek, muhtemel mukavemet kırılmış oldu.

Bundan sonra yeni eğitim kurumları yaratılırken ulema'nın ayrıcalıkları da yok edildi.

Bu aşamada belirtilmesi gereken bazı çizgiler var.

Tez: Osmanlı bilimi, ilm, çok zayıf; bilim adamları, ulema, çok güçlüdür.

Tezin uzantısı: Bu, Osmanlı Devleti'nde yönetimin kolay olduğunu anlatıyor. Bilim, yönetmenin, buna üretim de dahil, zorluğundan doğuyor. Bir toplumda bilimsel verimin kısırlığı ile yönetime muhalefetin, buna üretime engeller de dahil, eksikliği aynı zamanda gözleniyor. Osmanlı düzeni, yönetmenin kolaylığında, sığ bilim adamlarını, düşünülmesi zor ayrıcalıklarla donatarak, yönetimi daha da kolaylaştırıyorlar, başka deyişle, kolaylığın bir bölümü de buradan geliyor.

(*) Şeyhülislâm, her islâm ülkesinde var; Türkiye'de pek çok güçlü.

«Ancak şayh al-islâm ünvanı en parlak devrine, sadece İstanbul müftisine tevcih olunmağa başlandığı zaman kavuşmuştur; şayh al-islâm'ın makamı Osmanlı Devleti'nde zamanla, diğer islâmî ülkelerde hiç bir zaman erişemediği dinî ve siyasî bir ehemmiyet kazanmıştır.»

İslâm Ansiklopedisi, Onbirinci Cilt, s. 486.

Osmanlı düzeninde, sığ bilim adamlarını, birer zırh sayılabilecek ayrıcalıklarla donatmak bir Roma, Bizans yerine kullanıyorum, mirasıdır. Osmanlı, ulema'ya tanıdığı ayrıcalık kurumlarının çoğunu, İstanbul'un fethinden de önce pek yakın ilişkiler içinde bulunduğu ve her zaman Doğu'ya bir model olan, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan aldı.

Devam etmeden önce üzerine durulması gereken iki nokta var. Bunlardan ilki şu: Türkiye'de üniversite özerkliği, sanıldığının ve üniversiter sistemin inandığının aksine, Batı'dan ithal edilmiş bir kurum olmaktan uzaktır. Batı'da öyle Türkiye'dekine benzer bir üniversite özerkliği de, yok değilse bile çok enderdir. Bu nedenle, Türkiye'de siyasal iktidarlar her ne zaman üniversite özerkliğini ortadan kaldırmaya yönelik girişim ve tasarılarla ortaya çıktıklarında, özerkliğin Batı'da da olmadığını söyleye gediler. Büyük ölçüde haklı olduklarının kabul edilmesi gerekiyor.

Ziya Bey, bir manzume ile, Darülfünun, özerkliği savunduğu zaman. bunu, Avrupa'dan almıyor. Bir kez Ziya, Avrupa'yı, bu ölçüde, bilmez. İkincisi şiiri de bunu gösteriyor: «Hiç bir âlim nüfuzunu hünkârdan almaz; nazır ondan alır.» Ziya Bey, üniversite özerkliğini savunurken, tümüyle medrese-hünkâr ilişkisine bakıyor.

Şaşırtıcı olmamalı; Türkiye'de üniversite denilince medreseye, bilim adamı denildiğinde de ulema'ya bakmak gerekiyor. Ulemanın ise bir ayağı medresede; diğer ayağı camidedir. Bu nedenle Türkiye'de ilmiye sınıfına, ulema (*), imamlar ve kadılar da, zamanın yargıçları, dahildir.

Yadırganmamalı; bu her yerde böyledir. Bilim dinden; bilim adamı, kiliseden çıkmıştır. Bilim adamları bir yana ilk aydınlar; hep dinden çıktılar. Bugün bile bu çıkışın izlerini taşıyorlar. Bu izlerden üçüne hemen işaret edebilirim. Bilim adamlarının, hülya'ya tepki duymaları,

---

(*) Ulema, Âlim'in çoğuludur; ancak burada bir kavramı anlatıyor. Arapça'da bazı isimlerin çoğulu kavram yapıyor. Dilin teorik güzelliğini gösteriyor.

DARÜLFÜNUN

Ziya Gökalp

Diyorsunuz hükümetin idari
Vilâyeti fenlere de şamildir.
Ben derim ki idare her hüneri,
Bilmez, çünkü mütehassıs değildir.

Selâhiyet, mansıp gibi yukardan
Verilmez hep ihtisasla alınır,
Hiçbir âlim nüfuzunu hünkârdan
Almaz, gerçi ondan alır her nazır.

Bir müderris ya ilmiyle taayyün,
Eylemiştir, sizden tayin istemez.
Yahut ilmi etmemişken tebeyyün,
Edersiniz tayin, kalır bir çömez!

Bırakınız bunlar kendi kendine,
Seçilsinler, siz seyirci kalınız.
İlmi verin âlimlere siz gene,
Ele mülkün dizginini alınız.

Darülfünun emirlerle düzelmez,
Onu yapar ancak serbest bir ilim
Bir mesleğe haricinden fer gelmez
Bırakınız ilmi yapsın muallim.

bilim adamlarının hülyasız olmaları gerektiğine inanılması, içinden çıkılan dinde en önemli kurumun cennet olmasıyla ilgilidir. Bilim adamlarının, dünyevî hazlardan uzak kalmaları, en azından sofu, puriten anlamında kullanıyorum, bir yaşam sürdürmeleri gerektiği düşüncesi rahip yaşamından bir kalıntı olarak ortada duruyor. Üçüncüsü, bütün bilim adamlarının düzenli çalışmaları gerektiği düşüncesi de, rahiplerin dua etmek, dinî hizmetleri yönetmek türünden belli düzenliliği ve ritmi olan işler yapmaları alışkanlığından geliyor.

İnsanlığın büyük uyanışında, bilim ve aydın, dinden

kopmaya başlıyor. On altıncı ve on yedinci yüz yılları inter-regnum olarak düşünmek mümkün; bilim adamı ve yeni aydın, ürkek ve korkak, başka bir sığınak arıyor: Güçlü düklerin sarayları, yıllar sonra büyük astronom sayılacak olan, astrolog-astronomlara barınak sağlıyor. Yalnız astrolog-astronomlar (*) değil, bu dönem courtisan bilim adamı ve aydınların dönemidir (**). Henüz burjuvazinin üniversitelerinin kurulmadığı bir sırada saraylar, «saray aydınları» için kilisenin yerini alıyor.

Bu temel eğilimdir; Orta Çağlar, kilisenin yanında bir başka kanalda, daha sınırlı, bilgin ve aydın türünü çıkarıyor. Bu, uluslararası ticarettir. Uluslararası ticaretle uğraşan kimse, çeşitli dil ve çeşitli ülkelerin hukuk sistemlerini ve yazışma biçimlerini bilmek durumunda kalıyor. Bilmeye başlamak ise, başka hiç bir tatminde olmadığı bir biçimde, durmak bilmiyor. İnsan, bir kez öğrenmeye başlayınca, öğrenmek için sürekli bir eğilim gösteriyor.

Yakın çağlara geçilirken ve inter regnum döneminde, bilgiye eğilim gösteren insan olarak zanaatkâr çıkıyor; Leonardo, bunların en yüksek türüdür. Küçük kulübesinde çekiciyle günlük geçimini kazanırken resim yapıyor, şiir yazıyor, fizik düşünüyor, köprü projeleri çiziyor; sonsuz meraklı bir yaratık. Bu nedenle, dillerin dili var, «artizan» kelimesi hem zanaatkârı ve hem de sanatçıyı anlatıyor.

Fakat temel çıkış din ve kiliseden oluyor. Türkiye'nin bunun dışında kalmasına imkân var mı? Daha önemlisi

---

(*) Kemal'in babası Mustafa Asım, sarayda müneccim başı, astrolog, idi.

(**) Saraylı Descartes, öğrenmeye pek çok meraklı genç Kraliçe Christina'nın davetine dayanamayarak Stockholm'e gidiyor. Fakat Descartes, «cogito, ergo sum» derken gerçekten hep düşünerek var oluyor. Bugünün koşullarında tembel olarak nitelenebilir; yaptığı tek iş günde birkaç saat, yatakta, düşünmek. Christina ise çok hevesli, sabahları saat beşte, Descartes ile bilim yapmak istiyor. Bir yandan Christina'nın bu merakı, diğer yandan Stockholm'ün soğukları; Descartes, bütün ihtimamlara rağmen kurtulamıyor ve ölüyor.

ne neden olabilir? Orta Asya'dan gelen, Viyana'ya kadar uzanan, reddetmek zorunda olduğu kurumları pek az, Roma'ya miras olmuş Osmanlı Devleti'nin böylesine bir dinamiğin dışında kalması için, sui generis olduğu temel yanlışından başka, akla ne gelebilir?

«Barbarlık» iddiası akla gelebilir. Fakat bundan kurtulmak kolaydır. Çünkü «barbaria», Lâtince'de, Roma'nın, Helen adaları dahil, dışında kalan bütün toprak halklarını kapsıyor. Romalı, kendi dışındakinin hepsine «barbar» diyor. Türklerin «yaban» veya «tatar», Arapların «acem» demeleriyle aynı işlevi görüyor. Kuşkusuz, kelime çıkışı gereği, bir dışlamayı anlattığı için belli bir aşağılamayı da içeriyor.

Bundan, diğer ülke halkları kurtulmasını bildiler. Türkler, hoşlanmışa benziyorlar. Moğolları, bu arada Cengiz ve Timur'u Türk sayarak, eksik kalanı tamamlamaya çalışıyorlar.

Osmanlı düzeninde de, bilim adamı ve aydın, dinden ve camiden çıkıyor. Bu, temeldir. Arada farklılıklar var; üstelik önemsiz de değil. Batı'da bilim, dinden bir tür ihtilâlle ve en azından kavgayla çıkıyor. Kurban veriyor Ünlü kurbanları, Geordano Bruno, kısmen Galilei, din geniş yorumlandığı zaman kuşkusuz More, bunlar bir yana; bir çok ünsüz kurban veriyor. Simyacılar, büyücü olarak, yakılıyor, simyacılar, ilk deneycilerdir. Kimya, kesinlikle, simyadan çıkıyor.

Bilimin ve aydının, dinden ve camiden çıkışı, Türkiye'de çok daha geç bir tarihe rastlıyor. Ancak belli bir gecikmişlik, Türkiye'de bir çok sürece egemen oluyor; damgasını vuruyor. Üstelik gecikmişlik, eşitsiz gelişme yasasının işlerlik kazanabildiği koşullarda, aşıldıktan sonra bir hızlanmaya yol açarken, burada böyle bir hızlanma da yaşanmıyor. Türkiye'de görülen gecikmişlik, aşılmaya başladıktan sonra bile, ortaya çıkan sürecin yavaşlığına, eğilimlerin güdük (*) ve bulaşık nitelikler kazanmasına yol açıyor.

(*) Dinden ve camiden çıktıktan sonra, feodaliteyi de geç yaşadığı için, gidebileceği büyük sarayları bulamıyor. Ay-

Buradan tekrar Osmanlı'da bilimin zayıflığı (*) ve bilim adamının güçlülüğü tezine geliyorum.

Ulema, çok büyük ayrıcalıklara sahip; bunların başında idam edilmemesi geliyor. Osmanlı türünden kıyıcılığıyla ünlü bir düzende ulemanın boynunun koparılmaması kuraldır; katledilmeleri istisnadır.

Bir kaynakta ulemanın bu ayrıcalığıyla ilgili olarak şu çarpıcı ve karşılaştırmalı bilgi yer alıyor. «Osmanlı Devleti'nde 1839 tarihine kadar vezir-i azam olan 182 kişinin 23 ü görev başında, 20 si görevinden ayrıldıktan sonra idam edilmişlerdir. Buna karşılık, hemen aynı sayıdaki şeyhülislâmdan idam edilen sadece üç kişidir[35]. Öyle anlaşılıyor, Tanzimat öncesinde, başbakanlık koltuğu, yüzde yirmi beşe yakın bir ihtimalle, darağacına dönüşürken, şeyhülislâmlarda bu oran ihmal edilebilecek düzeye iniyor.

Bu üç idamın da kuruluş ve yükselme dönemlerinin dışında gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılıyor. «Osmanlı Devletinin Ilmiye Teşkilâtı» üzerinde ayrıntılı monoğrafi-

---

rica aydının Batı'da sarayları terk ettikten çok zaman sonra Türkiye'de bazı konaklara gidiyor, burada toplanıyor ve tartışıyorlar.

İki konak'tan söz etmem mümkün. Birisi, Hamdullah Suphi'nin dedesi ve Samipaşazade Sezai'nin babası, Abdürrahman Sami Paşa'nın konağıdır. Pek çok aydını barındırıyor. İkincisi Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi, Mustafa Fazıl'ın kızkardeşi ve aydın bir hanım olan Zeynep Kâmil Konağı. Bu konakta da aydınlar toplanıp tartışmalar yapıyorlar.

İlginçtir, Zeynep Kâmil Konağı daha sonra Darülfünun oluyor. Yanıyor.

(*) Türkiye'de roman yazarları, bir ölçüde Ahmet Mithat Efendi çizgisini sürdürerek, hazırlıklı olmadıkları ve romanın elvermediği bir alana girerek sık sık «bilim» yapmaya ve «tarih tezi» geliştirip açıklamaya kalkışıyorlar. Eleştirilmesi gereken böyle bir pratik için, Cemil Meriç, Türkiye'de bilimin zayıflığını gerekçe olarak görüyor:

«İnsan ilimleri ülkemizde ilim haysiyeti kazanamadı henüz. Sosyoloji kekeliyor, psikoloji güdük ve dilsiz, tarih resmi klişeleri tekrarlayan ihtiyar bir bunak. Roman, onların görevini yüklenmek zorunda.»

Cemil Meriç, Kırk Ambar, İstanbul, 1980, s. 220

nin yazarı Uzunçarşılı, bu üç idamın, zamanı ve kimliklerini de saptamış görünüyor. Şöyle: «Osmanlı tarihinde kadılardan yolsuz hareket ederek haklarında şikâyet olunanlardan bazıları katledildiği halde XVII. asır ortalarına kadar şeyhülislâmlardan her hangi bir suç isnadiyle katlolunanlar görülmemişti; fakat bu asırda Ahi-zade Hüseyin ve Hoca-zade Mesud ve XVIII. asır başlarında Erzurumlu Seyyid Feyzullah isimlerinde üç şeyhülislâm maktulen vefat etmişlerdir»[30]. Osmanlı düzeninin yükselmesi durdurulduktan sonra, ilmiye sınıfının en yüksek noktasında üç idamın yaşanmış olduğu anlaşılıyor. Rastlantı saymıyorum.

Şeyhülislâm, tekrar ediyorum, ilmiye sınıfının yönetimsel görevi de olan, en yüksek noktasıdır. Bunun dışında üniversite profesörü, müderris veya daha alt kıdemlerde bilim adamı ile aydının idamı konusunda bilgi bulmak o kadar kolay olmuyor. Fakat bilinen, idamın kural olmamasıdır.

Bununla birlikte Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, adını taşıyan çalışmasında çok az da olsa, bazı isimlerden söz ediyor. Bunlardan birisi, Molla Lütfi'dir. Molla Lütfi'nin, molla bilgin demek, şakacı olduğu kadar zamanın bilim çevresini sürekli olarak eleştiren bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılıyor[37]. Fakat Fatih ve Bayazıt döneminde bile Türk ilmiye sınıfının eleştiriye dayanıklı olmadığı ortaya çıkıyor; bir diğer molla, bilgin, İbrahim Hatipzade, Molla Lütfi'nin dinsiz olduğu iddiasını ileri sürüyor. İki yüz tanığın dinlendiği bir yargılamadan sonra Molla Lütfi, dinsizliği kararlaştırılarak, idam ediliyor.

Adnan Adıvar, değeri bölümünden bölümüne değişen bu çalışmasında, Türk aydın tarihi açısından önemli sayılabilecek bir bilgi de sağlıyor. Buna göre Osmanlı döneminde inançlarından dolayı, ortodoksi karşısında inançsızlığından dolayı da denebilir, üç aydın ölüme mahkûm edilmiştir. Bunlardan birisi Kabız-ı Acemi'dir ve Kanunî Süleyman astırıyor. Kabız'ın İsa'nın görüşlerini Muhammed'in görüşlerinden daha üstün tuttuğu için asıldığı bildiriliyor. Bilgin Hamza'yı, dinsizliği gerekçesiyle,

Üçüncü Murat idam ettiriyor. Üçüncüsünü, doğrudan doğruya, Adıvar'dan aktarıyorum. Behram Kethüda Müderrisi, Nadajlı Sarı Abdürrahman «âlemin sonsuzluğuna ve bu âlemde tabiat kanunları üstünde olaylar olamayacağına inanmış bulunuyordu. Bu düşüncenin cezasını çekerek, Batı'nın bu yüzyılda yetişen büyük filozoflarından Giordano Bruno'nun Roma'da yakıldığının (1600) ertesi sene İstanbul'da idam edilmiştir»[38]. Türkiye'de bir eğilim olarak ortaya çıkan gecikmişlik, inanç yüzünden idama gelince, oldukça kısalıyor ve bir yıla iniyor.

Yalnız bu örnekler, temel kuralı, hiç olmazsa şeklen bozmuyor. Şu anlamda; az da olsa ilmiye sınıfından idamlar olmakla birlikte idam edilen kimse ulema olarak ölmüyor. Osmanlı yasaları buna izin vermiyor. Bunun nasıl sağlandığını, bir olaya dayanarak, Tarih-i Cevdet'ten aktarıyorum: «1808 senesi Bursa kazası payesi olan eski Galata Kadısı Halil Hamit Paşazade Mir Nurullah Efendi, devlet ricali ile yakın arkadaşlık ederek yaptıkları bazı görüşmelerin dedikoduyu mucip olduğu Padişahın zihnini bulandırdığından Ilmiyye tarikine mensup kimselere bu gibi hallerin yakışmayacağı cihetle 'uygunsuz hareketleri yüzünden bu yolu kabul etmemekle boş kalmasın diye kendisine mirlivalık ihsan olmuştur' diye bir Hatt-ı Hümayun sadır oldu ve Bab-ı Aliye davet olundu. Gittiğinde Kethüda odasında biraz dinlendikten sonra ulema geceliği denen Çatal Destar'ı alınıp Kâtibî Destar giydirilince çok fazla kuşku ve telâşa kapıldı. Çünkü o günlerde ilmiye tarikinden bir kimse idam edilecek olursa önce Mirlivalık rütbesi verilir, ondan sonra idam edilirdi. Kendisi tatmîn ve teselli edildi»[39]. Medrese ikiyüzlülüğü kıyılacağı sırada Osmanlı ikiyüzlülüğüne gerek duyuluyor.

Giysileri çok belli; ilmiye giysisini kimse giyemez. Bu disiplin Bizans'ta da var. Köprülü Fuat, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri adını taşıyan çalışmasında. Bizans'ta olduğu türden, Fatih Kanunnamesi ile Türkiye'de de. ilmiye sınıfının protokollerinin de saptanmış olduğuna işaret ediyor. «Buna göre, meratip silsilesinde vezir'lerden sonra kadıaskerler gelir; divanda

yemek yendiği zaman, onlara mahsus sofra çıkar, sofra onların önünden kalktıktan sonra kapıcılar kethüdasına verilir»[40]. Fatih Kanunnamesi, ilmiye sınıfının, kazaskerler aracılığıyla, şehzadelerin cenazelerinde bulunacağı hükmünü getiriyor. Köprülü şöyle devam ediyor: «Bayram merasiminde padişah onları kabul ederken ayağa kalkar; merasimde padişahın yanında dururlar. Seferlerde padişahın huzuruna girebilirler. Günde ekalli 500 akçe tahsisat alırlar» (*). Protokoldaki yerleri, Osmanlı düzeni içindeki yerlerine karine oluyor.

Gelirleri de protokollerdeki yerlerine uygun bir güvence altına alınıyor. Daha önce sözü edildi; Bizans'ta da olan «arpalık» sistemi en çok ilmiye sınıfı için işliyor (**). Arpalık, çok eskiden beri vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ile şeyhülislâm ve kazaskerlerin görevden alınmaları halinde tahsis edilen maaş ve çok zaman bir yerin geliri iken, bir süre sonra, ilmiye sınıfının tamamının bir hakkı haline geliyor. Uzunçarşılı «ulemaya arpalık adıyla maaş tahsisini XVI. asrın ilk yarısında görmekteyiz»[41] diyor. Yine rastlantı olmadığını düşünmek gerekiyor; düzenin ge-

---

(*) Kanunname-i Âli Osman'da da şu hüküm var:

«Bayramlarda meydan-ı divana taht kurup çıkmak emrimdir. El öpüldükte vüzera ve kazaskerlerim ve defterdarlarım kafadarım olup dururlar; hoca ve Müfti-ül Enam evveline: vüzera ve kazaskerlerim ve başdefterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur; çavuşlar el öpmek kanunumdur ve ehli mansabım, hurda ehli mansıplarından Alaybeyi el öpmek kanunumdur.»

Ali Seydi Bey, Teşrifat ve Teşkilâtımız, İstanbul, tarihsiz, ilk baskı 1921, s. 27-28.

(**) «Profesör König, İstanbul Üniversitesi tarihini 1/3/321'e kadar götürür. Büyük Konstantin bu tarihte verdiği emirle tıp ve gramer hocalarını ve üniversitenin başka profesörlerini vergiden muaf tutmuş. Onlara karşı dava açılmasını ve haksızlık yapılmasını yasak etmiş. Profesörleri askerlikten istisna eylemiş, 12/3/370 tarihli nizamname Roma ve İstanbul Üniversitelerinin aynı derecede olduğunu ve talebenin durumunu göstermiş.»

Profesör Cemil Bilsel, İstanbul Üniversitesi Tarihi, İstanbul, 1943, s. 5-6.

nişlemesi durunca, çeşitli sınıflar, kendi durumlarını daha büyük güvence altına almaya çalışıyorlar.

Cevdet Paşa, hatırlanacak, ilmiye sınıfının akçalı güvencesi daha yüksek olduğu için, mülkiye sınıfına geçmekte tereddüt ediyor; ancak özel güvence olarak, vezir olmayı kabul ediyor. Ilmiye sınıfının, arpalığı hiç bir koşul altında geri alınmıyor. Ayrıca Uzunçarşılı şu bilgileri veriyor: «Yüksek dereceli ulemanın oğulları babalarının işgal etmiş oldukları mevki itibariyle derecelerine göre def'aten Miftah, Kırklı, Kariç ve Dahil müderrisi oluverirlerdi.» Üçüncü Selim döneminin ünlü bilgini, Mütercim Asım'ın, on sekiz yaşındaki oğlunun müderris olarak atanmasını sağlamış olduğu biliniyor[12]. Musahipzade'nin oyununda baş rol oynayan «beşik uleması» böyle bir uygulamanın ürünü olarak yayılıyor.

Zayıf bir bilimsel ortamda güçlü bir ilmiye sınıfı, bu güçü finanse edebilecek genişlemenin tıkanmasıyla birlikte, kendi içinden çürüyüşü hızlandırıyor. Düzen içinde yeri, geliri, protokolu böylesine sıkı sıkıya belirtilmiş bir kurumun, ilmiye kurumunun, kendi içinde de, son derece katı kurallara göre yönetilmesini beklemek gerekiyor. Kâğıt üzerinde de durum böyle görünüyor. Medreselerde okuyan softalar, icazet, diploma aldıktan sonra, «Mülâzamat kanunu» gereği matlap defterine kaydoluyorlar ve müderris olmak üzere sıra bekliyorlar. Medreseler, kendi içinde belli bir hiyerarşiye sahip olduğu için, mülâzat alan yeni mezun, en alt derecedeki medreseye müderris olarak atanıyor ve bundan sonra her medreseden bir üst medreseye geçebilmek ancak sınavla mümkün oluyor. Sistemin esası böyle kuruluyor.

Daha önce de değinildi; Osmanlı düzeninin, niteliksel olarak bozulmasının, Kanunî ile başladığını düşünüyorum. Bu sistem içinde ilk büyük çatlağı da Süleyman açıyor; kendisine güzel kasideler yazan Şair Bakî'yi, mülâzamat yasalarına aykırı olarak ve hızlı bir biçimde müderris yapıyor. On altıncı yüz yılın sonuna yaklaşırken, ganimet getiren zaferlerin sona erdiği bir zamanda, ilmiye sınıfının sağladığı kadılık ve benzeri görevler, aranan yerler

oluyor. Uzunçarşılı yazıyor: «Bu tarihten itibaren mülâzamat alenen para ile elde edilmeğe başladı; voyvodalar, subaşılar on bin akçe mukabilinde mülâzamat satın alarak tahsil görmeden kadı olmağa başladılar.» Kadılık, iyi gelir getiren bir çiftlik olarak değerlendiriliyor.

Az bilgi ve çok heyecanla Türk tarihinde teorisyen arayıcılığına çıkan genç Türk toplûm bilimcilerinin, pek yücelttikleri Arnavut kökenli Koçi Bey'in tek özelliği bu âşikâr bozulmayı saptaması oluyor. Koçi Bey, bu süreç içinde, «ilim sahası cahillerle doldu» diye yazıyor. «Nihayet iyilere, iyilikleri karşısında riayetler, kötülere kötülükleri için ihanet olmamakla bilgin ve cahil ayırdedilmeyip, bilginlerin kadri bilinmemekle yüce bilginlerin halk gözünde itibarı kalmadı. Yücelikleri ve saygıları gitti.» Süleyman zamanında başlayan bu süreç, Üçüncü Selim zamanına gelindiğinde, kesinlikle, tamamlanmıştır.

Ilmiyenin, bilgin ile cahilin ayırdedilemez olduğu bir aşamada, kendisine bile saygısının kalmadığını düşünmek gerekiyor. Artık kendisine saygısını yitirmiş bir aydınlar katmanının, sermayenin kucağına düşmesi ve sermaye ile kenetlenmesi kaçınılmaz oluyor. Tanzimat öncesinde sermaye, Osmanlı düzeninde, esnaf olarak görünüyor; esnaf ise yeniçerilik ile iç içedir ve bağlantı kemikleşmiştir.

Artık ilmiye ayrıcalıklarını korumak ve mümkünse artırabilmek için, bir esnaf topluluğu durumundaki yeniçeri güruhunun kesin desteğine muhtaçtır. Artık ilmiye Türkiye'nin en geri güçlerinin yalnızca bir parçasıdır. Ordu ile ilmiye, her türlü yenilik hareketinin karşısına dikilmek amacıyla, cephe kurmuştur.

Türkiye'de matbaanın öyküsü, bu çerçeve içinde ele alınmalıdır. Bunun dışında, kendi kendisini çelmeyen bir çözümlemeye ulaşmak mümkün görünmüyor. Şöyle başlanabilir; bu arada yer yer aktarmalar yaptığım Hilmi Ziya'nın Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi'nden yeni bir aktarma yapabilirim. Şu: «Damad İbrahim Paşa Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika'ya matbaayı kurdurdu. Bu matbaa 1727 ile 1747 arasında ilk yayınlarını yap

tı. Avrupa'da ilk baskı eser 1480 civarında olduğuna göre Türkiye bu bakımdan üç yüz yıl geri kalmış demekti»[43]. Bu pek çok kez yazılan ve pek çok kez tekrarlanan bilgi'nin pek doğru olduğunu söyleyemiyorum.

Osmanlı Devleti, belli bir coğrafya üzerinde belli bir siyasal otoritedir. Eğer Osmanlı topraklarına matbaanın ilk önce on sekizinci yüz yılın başında Ibrahim Müteferrika tarafından getirilip kurulduğu söyleniyorsa; bu doğru değildir. Çünkü doğru bilgi bunun tersini gösteriyor: «15'-inci asrın sonlarında ve 16 ncı asırda, Yahudiler tarafından, Istanbul'da, Izmir'de, Selânik ve Edirne'de kurulan matbaalarda yalnız Ibranice eserler basılmıştır»[44]. Türkiye topraklarına matbaanın girişi, öyle sanıldığı kadar, geç olmamış; anlaşılıyor.

Sovyetler Birliği'nde Türkolog A. D. Jeiyakov, Türkiye'de matbaa ve kitap basımıyla ilgili çok daha ayrıntılı ve güvenilir bilgiler sağlıyor. Jelyakov, «Naçal'nıy Etap Knıgopetçatnaniya v Turtzii» başlıklı değerli incelemesinde, Türkiye'de ilk tipoğraf makinesini Ispanya'da engizisyondan kaçan David ve Samuel Nahmesı adlı iki yahudi kardeşin kurdurduklarını belirtiyor[45]. 1510-1520 yılları arasında Istanbul'da Avrupa'dan ithal edilen sekiz matbaa daha kuruluyor. Bunu 1512 yılında Selânik, 1519 yılında Halep, 1554 yılında Edirne, 1605 yılında Şam'da kurulan matbaalar izliyor. Onaltıncı ve onyedinci yüz yılda Türkiye'de kurulan ithal malı matbaalar otuzu buluyor yalnızca Izmir'de 10 matbaa kuruluyor.

Jelyakov'un bilgilerine göre, onaltıncı yüzyılda Ermeniler, onyedinci yuzyılda Grekler, Türkiye'de matbaalarına kavuşuyorlar. Ayrıca 1514 yılında Italya'da ilk kez Arapça dilinde kitap basılıyor. On yedinci yüz yılda, bazı İngiliz girişimcileri, Kur'an dahil islâmî kitapları basarak Türkiye'ye sokuyorlar. Dördüncü Mehmet zamanında matbaada basılmış olan Kur'an «mekruh», neçistımiy, olduğu gerekçesiyle yasaklanıyor.

Bu bilgiler, Türkiye'de ilk matbaanın Müteferrika tarafından kurulduğu tekerlemesini düzeltiyor. Son çözümlemede, Türkiye'de çoğunluğun diliyle kitap basımının İb-

rahim Müteferrika'nın kurduğu matbaada başladığı gerçeğini değiştirmiyor. Ancak son çözümlemeye kadar, temel eğilimi düzeltmeye çalışan başka eğilimler ortaya çıkıyor. Bu eğilimlerin varlığı, Türkiye'de matbaanın konumunu daha sağlıklı çözümlemeye imkân veriyor.

Niyazi Berkes, dinsel gericiliği aklama görünümü verecek bir biçimde, «matbaacılığa karşı konan sınırlamalar, şeriattan değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarından gelmiştir» görüşünü savunuyor[47]. Burada anlatmak istediği, matbaanın yokluğunda dinsel kitapların hattatlar tarafından yazıldığı ve hattatların güçlü bir esnaf loncasını oluşturdukları oluyor. Hattatların, kendilerini tümüyle işsiz bırakacak olan matbaanın Türkçe yayınlar içinde kullanılmasına karşı çıkmalarını beklemek doğaldır. Her teknolojik yenilik, ortadan kaldıracağı zanaatkârlar topluluğunun mukavemetiyle karşılaşıyor.

Böyle bir mukavemeti kabul etmek gerekiyor. Fakat bir uçtan diğer uca gitmemek koşulu her zaman için geçerliliğini koruyor. Osmanlı düzeninin sınıfsız olduğu görüşünden başlayarak, birdenbire ekonomik çıkarı dolayısıyla, son derece güçlü ve etkin sınıfların varlığına sıçramak için fazla aceleci olmamak gerekiyor.

Matbaanın konumu, burada yapılan çözümleme içinde ele almak daha sakin vargılara kapıları açabiliyor. İlmiye güçlüdür ve ekonomik gücünü de artırmaya çalışıyor. Ilmiyenin ayrıcalıkları, önemli bir rant sağlıyor. Ayrıca ilmiye, tümüyle ve kendi alanında bir cehaletin içinde boğuluyor. Böyle bir durumda, temel dinsel kitapların yayılmasını istememek durumunda oluyor. Temel dinsel kitapların yayılması, cehaletinin tüm açıklığıyla ortaya çıkmasından ve ayrıcalıklarının dinamitlenmesinden başka bir sonuca açık görünmüyor.

Din ile ilgisi yok mu? Kuşkusuz var ve çok. İlmiye, bir ruhban sınıfı olarak, insanları kurtaracağı varsayılan dini yaymak görevini üstleniyor. Fakat giderek din, ilmiyenin ve ayrıcalıklarının kurtarıcısı oluyor. İlmiye, en gerici sınıfla, esnaf ve bunun vurucu örgütü olan eski ordu ile, yeniçeri güruhu, cephe tuttuğu için, din, tüm gericiliğin ideolojisi ve ideolojik silâhı oluyor.

Bundan sonrası daha kolay; böyle bir yapıda güçlü bir bilim beklemek, her halde hayalden öte olmalı. Burada çok açık ve kategorik olmak için bütün nedenler var: Osmanlı düzeninin hiç bir zamanında herhangi bir bilimsel filizlenme görülmedi. Osmanlı Türkleri, Orta Çağ'da bilimin emanetini üstlenen, insanlığın bilimini saklama misyonunu kabullenen, Araplar kadar bile bilime yakiaşamadı. Bilim, depoda saklanacak bir malzeme olarak bile, Osmanlı topraklarına uğramadı. Uluğ ve Ali Kuşçu, kaynak itibariyle hem Osmanlı topraklarının çok dışındadır ve hem de Kemalist Historiagraphia'nın abarttığı kadar önemli olmaktan uzak görünüyor. Ali Kuşçu'dan başlayarak Istanbul'da sürdürülen astronomi çalışmalarının ise hiç bir anlamı olamaz: Copernicus Devrimi'nden sonra bile Aristotales - Ptolemus, ya da Osmanlı ulemasının kullandığı isimlendirme ile Batlamyus, astronomisine bağlanan bir bilimsel akımdan söz etmek, bunu bir bilimsel akım olarak kabul etmek, tek kelime ile bilimle alay etmek oluyor.

Osmanlı bilimin dışındadır. Geçmişe bakarak, geçmişi rasyonalize etmekten daha çok dinamiğini anlamaya çalıştığımda, Osmanlı düzeninde, bilimin doğup gelişmesi için bir neden de göremiyorum. Osmanlı, derinliği olmayan kolay bir yönetimdir. Osmanlı düzenini anlamada bütün güçlük, bu düzeni olduğundan daha karmaşık çözümleme eğiliminden doğuyor.

Osmanlı düzeninde yönetim, on dokuzuncu yüz yılın başından itibaren güçleniyor; Osmanlı ile ilgili tartışmaların yaratıcı bir plana aktarılması da bu dönemde olmuyor mu? Bu çalışmada, Osmanlı düzeninde insanın doğumu da bu dönemle özdeş tutulmuyor mu? İnsan doğarken karmaşıktır. Ya insandır, doğarken karmaşık doğuyor; ya değildir, karmaşık doğmuyor. Bütün bilimsel çaba ve eğitimin yeniden ele alınışı da bu karmaşık yapının ortaya çıkışı ile birlikte başlıyor.

Burada özet gerekiyor: Güçlü bir ilmiye sınıfı var; Vakay-ı Hayriye ile, ayrıcalıklarının dayanağı olan yeniçeri güruhundan yoksun bırakılıyor. Bu, ilmiye sınıfının,

siyasal gücünden yoksun bırakılmasını anlatıyor. Güçsüz ve son derece zayıf bir bilimsel geleneği var; her hangi bir ölçüde ciddî bir engel çıkarması söz konusu olamaz. Bilim adamının ve aydının gücü, siyasal gücü ayaklarının altından çekildiği zaman, bilimsel gücünden ve dayanaklarından doğuyor, burada bu yok. Üçüncü olarak, bu kitabın birinci bölümü hatırlanmalı, Türkler kültürel transplantasyona son derece deneyimlidirler. Bizans kurumlarını, Arap bilimini ve Acem kültürünü almada, şaşılacak bir eğilim ve ürkütücü bir dirençsizlik gösteriyorlar.

Bütün bunlara bakarak, Türkiye'de çağdaş zamanlarda açılan ilk çağdaş öğretim kurumu olan Tıbbiye'nin Fransızca dilini öğretim dili kabul ederek eğitime başlamasına şaşmamak gerekiyor. Askerî Tıbbiye, doğumundan sonraki ilk otuz yılı, Fransızcayı öğretim dili kabul ederek, sürdürüyor. Türkçeye geçişte ise, büyük tepkilere yol açıyor; Fransızca için nasıl Latince temel ise, Türkçe için de Fransızcanın vazgeçilmez olduğu, Türkçede bilim yapılamayacağı ileri sürülüyor.

Türkiye'de Batı eğitim kurumlarının transplantasyonu, hiç bir ciddî tepkiyle karşılaşmıyor. Dar Tanzimat döneminde karşılaşmasına da imkân yok; Aydın Üzerine Tezler'in birinci kitabı hatırlanmalı, «Tanzimat Diktatoryası» hükmünü sürdürüyor. Yeniçeri güruhunun belinin kırılmış olması, böyle bir diktatoryanın zorlukla karşılaşmamasını sağlıyor. İlmiye sınıfından ise bilinen bir tepki kaydedilmiyor (*); kişiliksiz ve güçsüz ilmiye, Abdülhamit'in yıllar sonra kullandığı bir sözle, «kurtlarla birlikte ulumak» ilkesine uygun bir davranış içine giriyor. Başka muhalefet filizlerini bekliyor.

Bir boşluğa doğuyor, bir muhalefet ile karşılaşmıyor, çaresizlikten kaynaklanıyor: Hiç bir planı yok. Hangi kurumun daha önce kurulacağını yalnızca pratik belirliyor. Çaresizlik itici güç olduğu için, bir an önce verim ön plana geçiyor ve dolayısıyla yüksek öğretim kurumları

(*) Kuleli Vakası ile bir bağlantıyı düşünmek kolay, ancak kanıtlamak zor.

önceliği alıyor. Harbiye, Mülkiye, Öğretmen Okulları, diğerleri ve bu arada Galatasaray Lisesi kuruluyor.

Bunlar üzerinde ayrıntıyla durmak durumunda değilim. Hem gerekli ve hem de, belli kısalıkta, mümkün görmüyorum. Çünkü bunların düzeylerini bile saptamak çok kolay görünmüyor. Tek başına Galatasaray İdadisi'nin lise düzeyinde bir kuruluş mu, yoksa daha yüksek mi olduğunu saptamak imkânsız oluyor. İmkânsızlığın bir bölümü, genel olarak eğitim kurumlarının gelişiminden doğuyor; her yerde eğitim süresi uzama eğilimi gösteriyor. Galatasaray, yüksek öğretim kurumları kurulduktan sonra, bunlara öğrenci hazırlamak amacıyla 1868 yılında kuruluyor. Ancak iki özelliği var. Bunlardan birisi Galatasaray'ı bitiren bir kimse, daha üst bir öğretim kurumuna girmek ihtiyacını duymuyor. Galatasaray, yükşek öğretim kurumlarına öğrenci hazırlamak için Fransızca dilinde öğretim yapan bir lise olarak planlansa bile, uzunca bir süre, eğitimin son durağı sayılıyor (*). Bunun dışında Darülfünun ve Hukuk Mektebi türünden açıkça yüksek öğretim kurumu olan okulların Galatasaray'ın içinde kuruldukları, ortak ders programı izledikleri de biliniyor.

Ancak teker teker kurumlar çıkmaya başlayınca, bunları bir üniversite çatısı altında toplamak ihtiyacının kendisini duyurması kaçınılmaz oluyor. Pratik, belli bir toparlanmayı zorluyor. Reşit bunu görmekte gecikmiyor ve Türkiye'de bir üniversitenin proğramını ve mümkün olduğu ölçüde de, ders kitaplarını hazırlamak amacıyla ilk ve tek Türk Akademisi'ni kuruyor. Encümen-i Daniş adıyla kurulan bu akademinin 1851 yılındaki açılış törenini Reşit yapıyor.

Tanzimat'ın Üç Paşası, Reşit, Âli ve Fuat, bu akademinin üyeleri arasında yer alıyorlar. Ancak Akademi, ken-

---

(*) Fransız kültürünün bir kalesi olarak 1868 yılında kurulan Galatasaray, 1870 yılında Fransızların Almanya'ya yenilmesi üzerine büyük prestij kaybına uğruyor. Öğrenci kayıtlarında hızlı bir düşme görülüyor.

Batılıları sevmeyen Mahmut Nedim Paşa zamanında ise bütçesi kısılarak ikinci bir darbe ile karşı karşıya geliyor.

ERKEK RÜŞDİYELERİ: 1822

Mekteblerin adları	Sınıf-ı evvel	Sınıf-ı sani	Sınıf-ı salis	Sınıf-ı rabi	Yekün	Muallim ve hademe
Darulmaarif	22	74	86	74	256	27
Mahmudiye	1	5	39	36	81	8
Beyazıt	6	23	28	43	100	9
Kaptanpaşa	3	14	16	46	46	79
Şehzade	5	15	32	19	71	9
Zeyrek	0	11	31	50	92	8
Fatih	8	65	62	66	201	14
Davutpaşa	7	7	38	75	127	8
Odabaşı	0		13	30	43	4
Eyüp	1	13	10	30	54	7
Sütlüce	7	6	14	18	45	8
Galata	0	22	39	59	120	6
Feyziye	6	1	51	43	110	10
Beşiktaş	0	19	44	62	125	12
Mirgün	0	13	24	24	61	5
Beylerbeyi	5	6	24	24	59	7
Üsküdar	0	16	51	55	122	8
Atlamataşı	0	11	32	40	83	9
	71	330	604	854	1859	166

. . . . . .

Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt I-II, s. 448-449

KIZ RÜŞDİYELERİ: 1874

Mekteblerin adları	Sınıf-ı evvel	Sınıf-ı sani	Sınıf-ı salis	Sınıf-ı rabi	Yekün	Muallimler ve hademe
Darulmuallimat	*19*	*4*	*8*	*15*	*46*	*10*
Sultanahmet Rüşdiyesi	*6*	*5*	*6*	*13*	*30*	*7*
İbrahimpaşa Rüşdiyesı	*8*	*2*	*4*	*6*	*20*	*4*
Şehzade Rüşdiyesi	*2*	*6*	*4*	*10*	*22*	*7*
Fatih Rüşdiyesi	*5*	*7*	*7*	*14*	*33*	*7*
Aksaray Rüşdiyesi	*1*	*5*	*11*	*12*	*29*	*7*
Altay Rüşdiyesi	*7*	*3*	*5*	*14*	*29*	*4*
Beşiktaş Rüşdiyesi	*6*	*4*	*0*	*23*	*33*	*6*
Üsküdar Rüşdiyesi	*3*	*3*	*4*	*18*	*28*	*6*
Üsküdarda Gülfem Rüşdiyesi	*0*	*0*	*14*	*10*	*24*	*3*
	57	*39*	*63*	*135*	*294*	*61*

. . . . . .

Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt I-II, s. 458-459

MAARİF

Encümen-i Dâniş:
İlk Türk Bilimler Akademisi Üyeleri (*)

A — Dahili Üyeler:

1. *Başbakan Mustafa Reşid Paşa*
2. *Müftü Arif Hikmet Bey Efendi*
3. *General Muhammed Paşa*
4. *Devlet Şurası Başkanı Rıfat Paşa*
5. *Dışişleri Bakanı Âli Paşa (**)*
6. *Başkumandan Emin Paşa*
7. *Ticaret Bakanı İsmail Paşa*
8. *Rumeli Bölgesi Hükümet Komiseri Sami Paşa*
9. *Devlet Şurası Azası Yusuf Kâmil Paşa*
10. *Devlet Şurası Azası Mesrebzade'nin torunu Arif Efendi*
11. *Devlet Şurası Azası Tahsin Beyefendi*
12. *Harp Şurası Azası Rüşdü Molla Efendi*
13. *Ata-ullah Efendi oğlu, Akademi Birinci Başkanı, Yüksek Askeri Mahkeme Başkanı Şerif Efendi*
14. *Başbakanlık Müşaviri Fuad Efendi (**)*
15. *Tıb Fakültesi Dekanı Ziver Efendi*
16. *Mali Komisyon Başkanı Lebib Efendi*
17. *Gazeteciler Başkanı tarihçi Rigai Efendi*
18. *Eğitim Başkanlığı Müşaviri, Akademi İkinci Başkanı Şerrullah Efendi (***)*

. . . . . .

(*) Zeitschrift Der Deutschen Morgenlandischen Geselchaft 2. D G M VI 1852-II Çeviri bana ait değil. Bir kamu kuruluşu çevirtmiş, «Dosya 3-6-72» imza ile arşive atılmış.

(**) Yazının başlığı: «İstanbul'da kurulan İlimler Akademisi» Üç Diktator: Âli Paşa, Keçecizade Fuad Paşa.

(***) Dr. W. F. A. Behrnaeur tarafından 1852 yılında yazılan inceleme Dr. Ü. Uysal tarafından 1972 yılında Türkçeye çevrilmiş.

19. *Tümgeneral Ethem Paşa*
20. *Harp Şurası Azası Tümgeneral İbrahim Paşa*
21. *Tümgeneral Derviş Paşa*
22. *Celâl Efendizade oğlu İstanbul Memuru Hüsam Efendi*
23. *Divan-ı Hümayun Mütercimi Emin Efendi*
24. *Devlet Okulları Başkanı Kemal Efendi*
25. *Divan-ı Hümayun Danışmanı Ahmet Celâl Beyefendi*
26. *Divan-ı Hümayun Danışmanı Ali Galip Beyefendi*
27. *Ticaret Bakanlığı Müşaviri Muavini Salih Efendi*
28. *Elçi Ahmet Vefik Paşa*
29. *Eğitim Bakanlığı Müşaviri Suphi Beyefendi*
30. *Mekke'de Memur İlyas Efendi*
31. *Danışman Tahir Bey*
32. *Osmanlı Devleti Mütercimi Nureddin Beyefendi*
33. *Albay Nureddin Bey*
34. *Hazine Dairesi Reisi Molla Aziz Efendi*
35. *Astrolog Molla Otman Efendi*
36. *Eğitim Bakanlığı Müşaviri Ali Fethi Efendi*
37. *Eğitim Bakanlığı Müşaviri Ahmet Cevdet Efendi* (*)
38. *Profesör Şoga Saki Efendi*
39. *Eğitim Bakanlığı Müşavir Muavini Profesör Ahmet Hilmi Efendi*
40. *Farsça Öğretmeni Tevfik Efendi*

B — Harici Üyeler:

1. *Medine Şeyhi Davud Paşa*

Bazı isim ve görevleri ikisinden birisi uydurmuş. Düzeltmiyorum. Fakat «Şerrullah» değil «Hayrullah» olması gerek; Abdülhak Hamit'in babası.

(*) Ahmet Cevdet Paşa

2. *Kandia Valisi Veli Paşa*
3. *Divan-ı Hümayun Başkanı Molla Şakir Efendi*
4. *Nazif Molla Efendı*
5. *Profesör Emin Refii Efendi*
6. *Dağıstanlı Profesör Hüseyin Nazım Efendi*
7. *Sultan Beyazıt tarafınaan kurulmuş olan Rüşdiye Okulunun Öğretmeni, Profesör Ahmet Reşid Efendı*
8. *Antakya'dan Ömer Efendi*
9. *Kahire'den Ethem Paşa*
10. *Abdullah Bey*
11. *Dere'den Arif Bey*
12. *Kâni Paşa*
13. *Lisan Okulu Müdürü Refaa Bey*
14. *Mühendis Mazhar Bey*
15. *Behçet Bey*
16. *Vali İsmet Efendi*
17. *Mütercim Binbaşı Ahmet Efendi*
18. *Rıfat Ebussuud Efendi*
19. *Stefanaki Bey*
20. *Alko Sutzo*
21. *Logothet Hoga Agûb (Ermeni)*
22. *Lubnân Bey (Mısır)*
23. *Mr. Freiherr Von Hammer - Pursstall*
24. *Mr. Bianchi (Paris)*
25. *Dr. Stefanâki (Edirne)*
26. *James W. Redhouse (*)*
27. *Vasilâki*
28. *Beşiktaşlı - Oğli Alexandri*
29. *Terjaki Boğuz - Tersane Mütercimi*
30. *Hugo Sigak David*

. . . . . .

(*) Redhoose sözlüğünün yazarı, Redhoose Yayınevi sahibı.

dısından beklenen işlevi yerine getiremiyor; Akademi'nin verimli üyesi Cevdet Paşa, üzerine düşenden fazlasını yaparak, kurulacak üniversitede okutulmak üzere Tarih-i Cevdet'i yazmış oluyor. Fakat elde hiç bir kanıt bulunmamakla birlikte, tutuculuğunu yeni kurumları frenleyerek geliştirmiş olduğu artık bilinen Cevdet Paşa'nın, Tarih-i Cevdet'i yazmasının karşılığında, paralelinde de denebilir, Encümen-i Daniş'i kısırlığa zorlamak için de üzerine düşenden daha fazla çaba gösterdiği düşünülebilir.

Fakat ister öyle ve isterse başka bir nedenle Encümen-i Dâniş meyva vermemiş olsa bile, 1860 yıllarına gelindiğinde Tanzimat'ın doğal bitkilerine rastlanma dönemine girilmiş oluyor. Bu açıdan bakıldığında 1861 yılında kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, yarı resmî özelliğiyle de, gerçek bir akademi niteliği gösteriyor ve çok daha önemli işlevler gerçekleştiriyor. Cemiyet-i İlmiye, her açıdan, Encümen-i Daniş'ten çok daha ilgi çekici bir gelişme sergiliyor.

Cemiyet-i İlmiye, Münir Münif Efendi'nin, daha sonraki yıllarda Münif Paşa, kişiliğinden ayrı düşünülemiyor. 1829 yılında Antep'te doğmuş olan Münir Münif için, sanki hayat, dil öğrenmenin bir bahanesidir. Üç Doğu ve üç Batı dilini, kayıtlara göre, çok iyi biliyor. Cami-i Ezher'de okuduğu zaman Arapçayı, bu arada Farsça öğreniyor, Tercüme Odası'nda Doğu dilleri çevirmenliği yaparken Fransızca çalışıyor, Berlin'e elçilik kâtibi gittiğinde Almanca, Türkiye'ye dönüp Churchill ile birlikte gazetecilik yapmaya başlayınca da İngilizce öğreniyor. Ayrıca doğu bilimlerine ilgi duyuyor; bütün bu ilgilerin arasında politikaya vakit ayıramıyor. Fakat bu kadar çok yabancı dil bilgisi, doğa bilimlerinin o zamanki materyalist niteliği, Münif'i belli bir çizgiye getirmeye yetiyor. Münif, Cevdet Paşa'nın tutucu kliği ile yenilikçiler partisi arasında orta bir yer tutuyor.

Cemiyet-i İlmiye'ye üye olabilmek için Münif kadar dil bilmek gerekmiyor; fakat Münif Efendi ile birlikte Tanzimat'ın damgasını taşıdığı için, Türkçe bilmek üye olmaya yetmiyor. Mutlaka Batı dillerinin birisini, Grekçe de

buraya dahil, bilmek zorunlu oluyor. Eğer Batı dilleri bilinmiyorsa, toplamı yedi üyeyi geçmemek üzere, Doğu dillerinde çok üstad kişiler üye alınabiliyor.

Cemiyet-i İlmiye'nin amacı çok açık: Telif veya çeviri kitaplarla, her türlü yayın ile ve halka açık dersler vererek, Osmanlı toprakları üzerinde bilim ve fenni yaymak. Bu amacına uygun olarak kuruluşundan hemen sonra Mecmua-i Fünun'u yayınlıyorlar. İslâm Ansiklopedisi Mecmua-i Fünun'u Türkiye'de çıkan ilk Türkçe dergi olarak niteliyor[18]. Niyazi Berkes, bu derginin sayfalarının bugün de ilgiyle okunabilecek yazıları içerdiğini kaydediyor.

Münif'in Türkiye'de fen bilgi ve düşüncesini yaymaya yönelik Derneği ve Dergisi, özel olmakla birlikte tümüyle de bağımsız olarak düşünülemiyor. Tanzimat'ın Üç Paşa'sından Fuad Paşa, derneğin çalışmalarıyla çok yakından ilgileniyor; Hükümet, Çiçekpazarı'nda Cemiyet-i İlmiye'ye bina veriyor. Burada halka açık dersler veriliyor.

Türkiye'de ilk üniversitenin, Darülfünun-u Osmanî'nin bu modele göre kurulduğunu düşünüyorum. Kuşkusuz bu düşüncemi kolaylaştıran ip uçları var. Fakat bazı zorlukların bulunduğuna da, daha önce işaret ettim. Bunların başında eğitim kurumlarının sıraları geliyor. İlk öğretim, orta öğretim, yüksek öğretim bir sıralamadır; bunların her birinin kapsadığı kurumların birbiriyle sıralamasını yapmak zor olmayabilir. Ancak Tanzimat sonrasında yeni öğretim kurumları bir tabula rasa üzerine doğuyorlar. Her birinin sırası kendi içinde görünüyor ve birlbirleriyle sıraya girmiyor.

Bu sıralamayı Osman Nuri, beş cildi bulan Türk Maarif Tarihi'nde bile yapamıyor. 1845 yılına ait Abdülmecit'in bir darülfünun kurulması ve bunun için bir bina yaptırılması konusunda hatt-ı hümayunu var. Bina yapımına da başlanıyor; fakat zamanına ait bütün kaynaklar, en başta Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin verdiği bilgiler, buradaki amacın bir rüşdiye kurulması olduğunu gösteriyor. Rüşdiye ise o zamanki konuma göre, ilk okulların son iki sınıfı ve en fazlası bugünün orta okulu sayılabilir. Nitekim bu ilk proje, bina yapımının dışında, başarıya ulaş-

mayınca, darülfünun için öngörülen dersler rüşdiyenin iki sınıfına ekleniyor.

Fransız Sava Paşa'nın müdürlüğü altında 1868 tarihinde kurulan Galatasaray İdadisi'nin temel amacı, bu boşlukları gidermek olarak görünüyor. Galatasaray, kurulacak bir darülfünun'a öğrenci yetiştirecek bir kuruluş olarak planlanıyor. Fakat daha önce değinildi, Hoca Tahsin Efendi'nin müdürlüğü ile açılan ilk Darülfünun kapanınca, Sava Efendi, dikkati çekmemek için, Galatasaray'ın içinde bir darülfünun kuruyor ve bir kaç yıl eğitim yapılıyor.

Bu karışıklığın bir nedeni, tekrar ediyorum, tümüyle bir boşluğa doğmak ve tek rehberin pratik olmasıdır. Ancak bu çağdaşları için bir karışıklık nedeni olarak ele alınabilir. Yıllar sonra bu kurumları anlamak isteyenler için bir de «darülfünun» sözcüğünden doğan güçlükler var. Darülfünun, Fenler Ocağı, belli bir anlama sahip olmakla birlikte Batı dünyasındaki «üniversite» kelimesinin tekil konumuna sahip değil. Darülaceze, Acizler Ocağı, Darüşşafaka, Darülmaarif, Darülbedayi ve benzerleriyle çoğaltılabilecek bir kelime türetme modeline oturuyor. Her halde, ilk kullanıldığı zaman, pratik düzeyi açısından olmasa bile, kavram olarak bugünkü kullanılışını içermediği kesin görünüyor.

Osman Nuri, 1845 yılında hatt-ı hümayunda geçen darülfünun kurulması sözünün bir yanlış anlaşılma olduğuna inanıyor. «Bereket versin ki çok geçmeden bu yanlış anlaşılarak 1846 da o zamanın ilk mektepleri demek olan rüşdiyelerin açılmasına ve çoğaltılmasına başlanmakla beraber 1849'da rüşdiyelerden üstün ve orta mektep mahiyetini haiz bir Darülmaarif açılmıştır»[9]. Darülmaarif'in kuruluş gerekçesinde, mezunlarının ya doğrudan doğruya memur olabilecekleri, kaleme girecekleri; ya da binası tamamlandıktan sonra açılacak Darülfünun'a devam edebilecekleri belirtiliyor.

Bu bilgilerden sonra şöyle devam ediyor: «Yetiştireceği sayısı mahdut talebenin hiç birisi hükümet memurluğuna tenezzül etmeyip de hepsi Darülfünun'a devamı

tercih etse bile yalnız Darülmaarif mezunuyla Darülfünun açılamayacağı tabii idi. Fakat ayni zamanda gerek Darülmaarif'te, gerek diğer mekteplerde, gerekse hususî surette rüşdiye ve orta tahsili edinmiş olup da onlardan üstün bilgiler elde etmek isteyen kimseler de oldukça büyük bir yekün tutuyordu. İşte bu türleri tatmin ve tenvir etmek maksadiyle 1863 senesi Kânunuevvelinden itibaren geniş ve boş olan Darülfünun binasında açılan dershanelerde konferans şeklinde serbest dersler verilmeğe başlandı.» Çok güzel. Türkiye'de bilgisini artırmak isteyenlerin büyük bir toplama ulaşmış olduğu kaydediliyor.

Burada verilen genel konferansların, Cemiyet-i İlmiye'nin düzenledikleriyle çakışıp çakışmadığını kontrol edebilecek durumda değilim. Ancak tarih, aynıdır. Ayrıca Darülfünun yalnızca kurala uygun öğrenci açısından değil, öğreticiler açısından da yoksulluk içinde görünüyor; kaydedilmesi gerekiyor, bu ilk üniversitenin ilk dersleri olan halk konferanslarını, bakanlar, önde gelen kamu görevlileri veriyorlar. Bu durum ise, yeni öğretim kurumlarının ürünlerinin görülmeğe başlandığı bir zamanda, gerici homurtularının çıkmasına ve tepki göstermek için aranan gerekçelerin bulunmasına yol açıyor. Tepki, devlet büyükleri'nin ders vermesinin yakışıksız olduğu noktasında toplanıyor.

17 Kânunusani 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr'ın Avrupa'da da devlet büyüklerinin halka konferans verdiklerini yazmasından çıkartılabileceğine göre, tepki duyulabilir şiddetde ortaya çıkıyor. Bunun dışında Münif Paşa, Mecmua-i Fünun'da, ilk üniversitenin doğumuna yol açan halk konferanslarını savunmak gerekliğini duyuyor. Şöyle savunuyor: «Mansıb-ı âliyede (yüksek görevlerde, y.k.) bulunan zatların bu vechile neşr-i ulûmla iştigalleri hâşa vakar ve itibarlarına halel getirmeyip bilâkis 'rütbet'il ilim a'elr-rüteb', 'rütbelerin en büyüğü ilimdir', kaziyesi müsellemesi iktizasiyle bir kat daha itilâ-yı şeref ve şanlarını mucip olacağı müstağni kayıt ve tezkârdır»[50]. Büyüklerin ders vermesi, şan ve şereflerini artırır!

Bu kadar da değil. Dönem hâlâ, Aydın Üzerine Tez-

ler'in birinci kitabında Tanzimat Diktatoryası olarak nitelenen zaman kesitini kapsıyor ve Üç Paşa'dan Keçecizade Fuat Paşa, başbakanlık koltuğuna oturuyor. Konferanslara dinleyici olarak katılıyor. Birinde, Derviş Paşa'nın tabiat bilgisiyle ilgili konferansında, konferans bittikten sonra yaptığı konuşma ile gerici homurtulara cevap vermeye çalışıyor. Şöyle: «Burada tedris olunan fenne hikmet-i tabiiye denirse de hakikatte hikmet-i ilâhiyedir. Zira bizim aczimizin bile bilemiyeceği mertebede marifet-i ilâhiyeyi gösterir. Hikmet buna bir alet ve vasıta olup hikmet-i kadime ile hikmet-i cedidenin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkıdır.» Yeni ile eskinin farkı, Fuat eski felsefe ile yeni felsefe kelimelerini kullanarak eski bilim ile yeni bilimi örnek veriyor, yelkenli ile buharlı gemi arasındaki fark türündendir.

Türk üniversiter sisteminin halk konferansı olarak başlamasından bir tez çıkıyor.

Tez: Türk yenilik hareketinde halk, öğrencidir (*).

Cemiyet-i İlmiye ile cenin halindeki embriyonik karşılığı kullanıyorum, Darülfünun'un halk konferanslarını önemsiyorum (**). Bunları toplumsal uyanışın ilk duyuru-

---

(*) Türkiye'de halk, öğrenci rolünü hiç bir zaman bırakmadı. Popülizmin halkı öğretmen kürsüsüne oturtmak istemesine rağmen, halk hep, öğrenci ve üstelik de tembel öğrenci rolünü benimsedi. Bunu en çok, seçimli döneme geçtiğinde, belli aralıklarla oy verdiği zaman gösteriyor. Hep ödevini yapmamış öğrenciler türünden kolay doğruları seçmeye eğilim gösteriyor. Kolay doğrular, doğrudan uzak olanlardır.

(**) Gordlevskiy, Cemiyet-i İlmiyye'nin çıkardığı Mecmua-yı Fünun için, «deyim uygunsa tarafsız ilerici bir dergi idi» nitelemesini yapıyor.

V. Gordlevskiy, Oçerki Po Novoy Osmanskoy Literaturı, Moskva, 1912, s. 29-30

İsmail Habib, Çiçek Pazarı'ndaki yapıda Tarih-i Tabii dersini Hekimbaşı Salih Efendi, Jeoloji İlmini Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Azasından Ethem Paşa, Hikmet Tarihi Derslerini Ahmet Vefik Paşa, İktisat ve İlm-i Servet konferanslarını Sakız Ohannes Paşa, Roma tarihini Kara Todori Paşa'-

culari sayıyorum. Rusya'da köleliğin ilga edildiği, Amerika Birleşik Devletleri'nde Güney - Kuzey Savaşı'nın yaşandığı, Japonya'da Meiji Restorasyonu'nun gerçekleştirildiği Türkiye'de ihtilâlci Yeni Osmanlılar örgütü'nün kurulduğu bir on yıla denk gelmesini uygun görüyorum. Bu dönem, Türkiye'den koparak bağımsız devlet olma sürecine giren Balkan halklarının ulusal akademilerinin temellerini attıkları bir dönemdir; yakın düşüyor.

Üniversite denilebilecek Darülfünun'un kurulması gecikmiyor. 1865 Kolera Salgını'nın Mecmua-i Fünun'un kapatmasından beş yıl sonra ilk üniversite açılıyor. Bu kez, bir kurumun açıldığından kuşku duymak için bir neden bulunmuyor. Tören yapılıyor ve müdür atanıyor. Türkiye'de ilk Darülfünun'un ilk müdürü, Hoca Tahsin Efendi'dir.

Hoca Tahsin Efendi, Türkiye'de ilk darülfünun müdürlüğüne de, bu darülfünun'un vermiş olduğu bir ders dolayısıyla kapatılmasına da pek çok lâyıktır. Tahsin, sallanan bir toplumun, merakı oburluk düzeyine çıkarabilmiş güzel çocuklarından birisidir. Reşat Nuri'nin sevdiğim romanı Yeşil Gece'nin Şahin Öğretmeni'ni hatırladıkça Hoca Tahsin'i düşünürüm.

Tahsin, Koca Reşit Paşa'nın Avrupa'ya öğrenci gönderdiğini işitir işitmez başvuranlar arasında, Avrupa'da Yeni Osmanlı ihtilâlcileriyle dostluk kuruyor. Öğretim dönemi bitince, eğitiminin bitmediğini düşünerek Paris'te kalıyor. Osmanlı Devleti'nin Türk öğrencilerini Paris'te eğitmek için kurduğu Mekteb-i Osmanî'de öğrencilerin dinî ve ahlâkî sorunlarını çözmek göreviyle iş alıyor. Paris elçiliği imamlığına tayin edilmesini sağlıyor.

Hoca Tahsin'in Türkiye'ye dönüşü, Keçecizade Fuat Paşa'nın cenazesini getirme görevi dolayısıyladır. Keçecizade, başlı başına bir tiptir: Türk yenilik hareketinin ilk çağdaş eğitim kurumu olan Tıbbiye'nin ilk mezun ku-

---

nın verdiğini belirtiyor. Münif Paşa, konferansların genel düzenleyicisi olarak görünüyor.

İsmail Habip (Sevük) Edebi Yenliğimiz, II, İstanbul, 1932, s. 31-32

şağı arasına giriyor, birincilikle bitiriyor. Son derece neşeli, nükteli, yıkılmaya yüz tutmuş Osmanlı toplumunda, İstanbul'a gelen Avrupa ülkelerinin asîl büyük elçilerinin yakını asîl Avrupalı hanımları şaşırtacak kadar «salon adamı» ve aynı zamanda Tanzimat'ın Üç Diktator Paşası'ndan birisi olabiliyor.

Henüz pek cılız, fakat Darülfünun olayında kendini belli etmeye başlayan Türk gericiliğinin Fuat Paşa tipini hoş görmesini beklememek gerekiyor. Fuat'ın ölürken «ruhunu Fransızca teslim ettiği» propagandası yapılıyor; cenaze servislerinin katolik usullerine göre yapıldığı ileri sürülüyor. Hoca Tahsin, bir ölçüde de, bu propagandaları önleyebilmek için ve Paris Elçiliği'nin resmî imamı görevinin de zorlamasıyla Fuat'ın cenazesini Türkiye'ye getiriyor.

Gitmiyor. Darülfünun Müdürü oluyor. Atılıyor. Bugünkü İran Konsolosluğu'nun altında bir yerde olması gerekiyor, küçücük bir odada özel dersler vermeye başlıyor. Darülfünun'u bu odaya taşıyor. Ölüyor. Şair-i Azam Abdülhak Hamit, ölümüne bir ağıt yazıyor. Hamit'in sansürü bir bölümünü çıkarıyor (*). Aktarıyorum.

Darülfünunun kurulması kendisini zorlayınca, daha önceki halk konferanslarının değerlendirilmesi yapılıyor. Safvet Paşa'nın Maarif Bakanlığı, Başbakanlığa gönderdiği bir raporla bu konferansları değerlendiriyor. Rapor, katılanların sayısının yüksekliğini belirterek başlıyor. Üç grup ortaya çıkıyor: Bir grupa, memurlar giriyor; memur oldukları için konferansları izlemeye pek vakit bulamı-

---

(*) Türkiye'de bilimi sevenlerin, şiir değeri yavan bu manzumeyi, gerekirse bir sözlük yardımıyla okumalarını dilerim.

Paris'e git hey efendi aklu fikrin var ise
Aleme gelmiş sayılmaz gitmiyenler Paris'e

diyen Tahsin Efendi'yi Saray tarihçisi Lütfi'nin sevmesine imkân yok. Lütfi tarihinde Tahsin'den «Fuad Paşa Gasalı» nitelemesiyle söz ediyor.

İbnülemin Mahmut Kemal (İnal) Son Asır Türk Şairleri, Cüz 9-10-11-12, s. 1834

HOCA TAHSİN İÇİN AĞIT (*)

Devrimiz, devr-i zayiat mıdır
Hoca Tahsin Efendi de gitmiş
Ekmeliyet de mahv olup bitmiş
Bu da Yârab nedir hayat mıdır
Şu büyük kâinatın altında
Geçinir bir garib idi yalnız
Efkârı binasib idi mazlum
Hastalanmış tabib idi merhum
Hakka az çok karib idi yalnız
Kubbe-i pür sebatın altında

. . . . . .
. . . . . (**)

O kadar âşina-yı hey'et idi
Ki yaşardı semada, yerde değil
Gökte de talib-i hakikat idi
İstigalâtı sade yerde değil
En büyük âşinaları zerrat
En yakın akribası seyyarat
Gökteki hey'eti değil ancak
Yerde de hey'eti severdi o zat
Yani cemiyeti severdi heman
Ki umuma bunu mûruru zaman
Mutlaka bir gün eyleyüb isbat
Yâdı bır yad sermedi olacak.

Yalnız fakırda değil, hattâ
O semahatde de yegâne idi
Serveti bir kitaphane idi
Farkına bir delil-i bihemta

(*) Adını ben koydum. Dizeler soldan sağa okunmalı.

(**) *İbnül Emin Mahmut Kemal, Son Asır Türk Şairleri, Cüz 9 - 10 - 11 - 12, s. 1831*

İbnül Emin, ... yerlerin sansüre uğradığını ve Hâmid'e sorduğunda hatırlamadığını yazıyor.

Müteaddid lisâne vâkıf idı
Meclis ârа vü nik haslet idi
Müterassıd hâkim-i a'lem ıdı
Cevheri zatâan mücessem idi
Kenz-i irfânü kânı hikmet ıdı
Belki bir âlem-i mearif idi
Feylesof u edib ü şair idi
Ne sorulsa cevaba kadir idi

Bu kemalât ile çok olmuşdur
Kuru ekmekle doyduğu demler
Varı kerrat ile yok olmuşdur
Anı soymuşdu bazı mahremler
Keremi tab'ı iktizasından
Esef etmez buna demez de fena
Der idi malımi eden târac
Belki benden ziyâdedir muhtac
Af ile gösterirdi istiğna
Bir sitem görse âşinasından
. . . . . .
. . . . . .
Müstefid eylemek içün gayri
Gördüm eylerdi nefsini izrar
Yine gördüm de söylerim tekrar
Olmadı kimsenin ana hayri
Belki hâlâ ziyadedir birden
Anı netretle yâd eden heyhât
Unudup zikr-i hayri emvatı
Hem esağır ve hem ekâbirden
Görür olmuşdu ta'n ü tevbihat
Sevdiğiçün heman müsavatı
Olduğıçün hemişe zakir-i Hak
Hâlika eylemişdi emniyet

O siyehle beyaz bahsinde
Halka vermez idi ehemmiyet
Ta'n ile itiraz bahsinde
Halka vermez idi ehemmiyet

Muktezâ-yı nizam-ı âlemdir
Ki molur itirazdan salim
Ezkiyadan gabi eder nefret
Hümakadan zeki alır ibret
Cühelânın içinde bir âlim
Ecnebi kaldığı müsellemdir
Hocanın şimdi gördüğü ta'riz
Olur âtide mutlaka takriz

Halini her bilen eder teslim
Sağ iken bunda yokdu manendi
Döndü manendine bir gün kendi
Önce nadirdi şimdi oldu adim.

yorlar. İkinci gruba, vakti olanlar giriyor; konferansları izleyecek kadar temel bilgileri olmadığı saptanıyor. Üçüncü grup ise işi eğlence olarak alanlardan meydana geliyor. Bunlar için, rapor, şöyle yazıyor: «Hikmet-i tarihi efsane makamında dinledi ve fizik dersine ameliyatını eğlence etmek niyyetiyle hazır bulundu.»

Bütün bunlardan sürekli öğrenci ile bir üniversite düşüncesine geçmek, kaçınılmaz oluyor. İlân ve sınavla öğrenci alımı yoluna gidiliyor. Bin başvurudan 450 öğrenci Darülfünun'un ilk öğrencileri olarak seçiliyorlar. Ne var ki, bunların hepsi medrese'den geliyor. Yaz aylarında üç aylık cerre çıkarak gelir sağlıyorlar; dolayısıyla Darülfünun tam kapasite ile çalışabilmesi için öğrencilerin cer için çıktıkları taşra cami ve köylerinden dönmeleri bekleniyor.

Fakat, tekrar ediyorum, henüz Türk gericiliği cılızdır; yeniçeri güruhu ezildikten sonra güç kaynaklarından yoksun kalıyorlar. Güçlenmeleri, Abdülhamit dönemine denk düşüyor. Bu zamana kadar yalnızca homurdanmakla yetiniyorlar. Ancak artık, Tanzimat'ın getirdiği kurumların ürünlerinin neler olabileceği konusunda pek fazla kuşku bulunmuyor. Kavga, bu eğitim kurumlarının geli-

şini geciktirmek ve içeriğini kontrol etme mücadelesine dönüşüyor.

İleri yıllarda Mithat Paşa'nın idam kararına alkış tutacak olan Saray'ın resmî tarihçisi Lütfi Efendi, burada da ders programı ile alay etmek fırsatını buluyor. Osman Nuri Bey'in aktardığına göre, Saray Tarihçisi Lütfi Efendi, resmî tarihe, ilk darülfünunun kurulmasıyla ilgili olarak, şu notu düşüyor: «Ramazanın on beşinden sonra geceleri alaturka 3 den 4 e kadar umuma mahsus dersler de açılmıştı. Bu derslerde heyet ilmi, mıknatisiyet-i arz, silsile-i hayvanat, makineler, terakki-i sanayi ve mebadi-i servet, hava-yi nesimî, seyahat, heyet-i alem, ekber ve asgar-i nâmütenahî, ne münasib intihab!» Lütfi Efendi'nin kızmasının haklı dayanakları var; dersler çağdaş fakat idealist olmayan bir koku salıyor.

Açılıyor. Yürüyüş durmuyor. Osman Nuri Bey yazıyor: «Nihayet Ramazan ve bayramlar geçti, Darülfünun'a kayıtlı talebe de cerden döndü ve 8 Şubat 1870 Pazar günü Sadrazam ve bütün nazırlar hazır bulunduğu halde, Dadrülfünun, Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın bir nutku ile açıldı. Aynı zamanda Darülfünun Müdürü Tahsin Efendi Türkçe, İstanbul'da bulunan Efganlı Cemaleddin Efendi Arapça ve muallimlerden Aristokli Efendi Fransızca birer nutuk söylediler. Ve Murat Molla Tekkesi Şeyhi Arif Efendi de bir dua okudular»[61]. İstanbul Üniversitesi, üç dilde açış konuşmalarıyla, enternasyonal bir kurum olarak açılıyor.

Kapatılıyor. Hoca Tahsin'in vermiş olduğu bir ders dolayısıyla kapatılıyor. Tekrar ve daha düzenli bir biçimde açılması Abdülhamit'in saltanatı sırasında oluyor. Hamit, tahta geçişinin yirmi beşinci yılını, ülkeye, bir üniversite hediye ederek kutluyor.

Böylece, tekrar Abdülhamit'e gelerek, bu bölümün sonuna yaklaşmış bulunuyorum. Abdülhamit'e, Türk eğitim kurumlarını düzene sokmanın düştüğünü belirtmek durumundayım. Bu düzene sokma ihtiyacı, 1860 yıllarının sonuna gelindiğinde kendisini zorlamaya başlıyor. İlk adımı, Darülfünun'u açan Saffet Paşa atıyor. 1869 yılında

çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile hem eğitim ilkeleri belirlenmeye çalışılıyor ve hem de eğitim kurumlarının sınıflandırılması ve sıralanması için ilk ciddi adım atılmış oluyor.

Üç Doğu dilini ve Fransızca, İngilizce ile Latince'yi bilen Paris'ten mezun Saffet, Genel Eğitim Yönetmeliği'ne şu ilkeyi koyuyor: «Asrımızda fen ve sanayiin inkişafı, medenî memleketlerde münteşir olan ulûm ve fününun koyduğu usul ve esaslara müstenittir. Sanayi eserleri (meleke-i adliye) görmekle meydana gelmezler. Ameliyat ilmi nazariyelere istinat etmek, ondan kuvvet almak mecburiyetindedir.» Böylece Türk eğitimine teorik vurgu girmiş oluyor, Saffet, pratik eylemlerin teorik bilgiye dayanması gerektiği görüşünü Yönetmelik hükmü haline getiriyor.

Saffet Paşa'nın yürürlüğe koyduğu Genel Eğitim Yönetmeliği, okulları, sınıflara ayırıyor: «Köylerde ve mahallelerde sıbyan, beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, bin evli kasabalarda idadiye ve nihayet vilâyet merkezlerinde sultaniye» olmak üzere üniversite öncesi eğitim kurumlarının sınıflaması yapılmış oluyor. Sınıflama yapmak, ciddiyetin başlangıcıdır; bilginin ve bu arada saymanın temelinde sınıflara ayırmak yatıyor.

Fakat Türk eğitim sistemine asıl yapısını kavuşturmak Hamit'in işidir. Çünkü sayabilmek ve sınıflara ayırabilmek için somutun zengin olması, belli bir çokluğa ulaşması gerekiyor. Hamit dönemine gelindiği zaman, dönüşü zor bir nokta ortaya çıkmış olmakla birlikte, sağlam bir yapıdan söz edebilmek için yeterli çokluk elde edilmiş olmaktan uzak görünüyor. Hamit, Türk eğitiminde, taraftarlarını kendisine 'maarifperver' (*) dedirtecek ölçüde,

---

(*) Abdullah Cevdet'in, Abdülhamit'e 'maarifperver' denilmesine pek içerlemiş olduğu görülüyor.

«Almanya'da geçen 1898 senesi zarfında 17332 kitab tab ve neşir olunmuştur. Küçük risalelerle vakit vakit neşir edilen mecmualar bu hesaba dahil değildir. Vicdanlarını bir kaç maden parçasına satan heriflere kendimizi 'maarifperver' ilân ettirmekten ne hasıl olur? Erbab-ı basirete böyle bir istatistik

bir nicelik artışı sağlıyor.

Abdülhamit'e sevgiler duyduğu anlaşılan Bayram Kodaman, «Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi» adını taşıyan çalışmasında, Abdülhamit dönemindeki eğitim kuruluşlarındaki gelişmeyi sergiliyor. Derlediği istatistiklerin bir özeti şöyle: «Rüşdiyeler 250 den 600 e, idadiler 5 ten 104 e, Darülmuallimler 4 den 32 ye çıkarılmıştır. Yine 1876 da sayıları 200 olan iptidaî okullarına, 4000 - 5000 civarında yenileri eklendiği gibi 1000 e yakın sıbyan okulu usul-ü cedide tahvil edilmiştir»[52]. Bölgesel açılımla ilgili olarak da şu bilgileri veriyor: «Taşraya ilk, orta öğretim müesseseleri ve öğrenmen okulları, bu dönemde götürülmüştür. Böylece Tanzimatçıların İstanbul'u hedef alan maarifçiliği terk edilmiştir.» Rakamlar tartışma götürebilir; yargılar, gerçeğe denk düşüyor.

Bazı siyasal nedenler bulunabilir; Mithat'ın Sultan Aziz'i indirip Murat'ı çıkarmasında ve Murat'ı indirip tahta Hamit'i oturtmasında medrese öğrencileri, softalar, aktif rol oynadılar. Şu söylenebilir; Abdülhamit dönemiyle birlikte Türkiye'de okumuşların kaynağı medrese olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra artık, öğretim üyesine yine müderris denmekle birlikte muallim-talebe ikilisi sahneye çıkıyor. Abdülhamit ile birlikte Türk seçkinlerinin kaynağı, Batı usullerine benzetilmek istenen eğitim kurumlarından ve mümkün olduğu kadar Batı eğitim programlarını öğrenerek çıkan bir okumuşlar kütlesi oluyor. Bu, niteliksel olarak yenidir.

Eğitimin yeni kurumlara kaymasıyla birliktle ulema'nın yüz yıllar süren ayrıcalıkları ortadan kalkıyor. Hamit,

---

gösterebilir misiniz? Siz ahaliyi hayvan sürüsü menzilesinde bırakmak fikrinde ısrar ediyorsunuz. Sizin tahta cülûsunuzdan evvel hiç olmazsa 3-4 bin kitab telif ve tercüme olunur idi.»

Osmanlı, Sayı 46, 15 Teşrinievvel 1899

M. Şükrü Hanioğlu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, tarihsiz, s. 161

Maarif'in yüksek prestiji, burada da kendisini gösteriyor; kendisine yalnızca İslâmın halifesi sıfatını uygun bulan Hamit, 'maarifperver' sözünden hoşlanıyor, karşıtları ise buna pek çok kızıyor.

yeni ulema'ya bir özerklik tanımamak için pek dikkatli davranıyor. Kendisine bağlılığını, porgrama felsefe dersinin konmasını «biz gâvur olmak istemiyoruz» sloganlarıyla reddeden Mekteb-i Mülkiye-i Şahane öğrencilerinin popüler hocası Mizancı Murat'ı Mekteb-i Mülkiye'den alıp eğitimle ilgisi olmayan bir başka kamu kuruluşuna atmakta hiç tereddüt etmiyor. Ulema'nın yapay ayrıcalıklarını ortadan kalkması, aydın için yeni gerçekleşme yollarını aramayı zorunlu hale getiriyor.

Hamit'in hatt-ı hümayunu ile 3 Ağustos 1900 tarihinde Darülfünun-i Şahane açılıyor. Bir eğitim kurumunun adına eklenen «şahane» sözcüğü, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane örneğinde olduğu türden, Hamit'in özel ilgisinin işareti sayılıyor (*). Fakat Hamit'in Darülfünun-i Şahane'yi kurması için de bazı siyasal nedenler düşünmek mümkündür. Artık Hamit zamanında eğitim sistemi sıralanmalarını yapmış, önemli ölçüde boşluklarını doldurmaya baş-

---

(*) Hamit, Zeynep Kâmil konağını üniversiteye veriyor.

«Arapkirli Yusuf Kâmil Paşa ile Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa kızı Zeynep Hanım tarafından 1864 de 90.000 altın sarfı ile yaptırılmış olan bu konak, biribirlerine nefy-i mülk etmiş oldukları için, Paşa'nın 1877 de vefatından sonra Zeynep Kâmil Hanım'a intikal eylemiş ve Hanımın da 1895 de vefatiyle Halim Paşa'ya geçmiştir. Halim Paşa'dan Sultan Hamid'e bir çiftlik mukabilinde geçmiş olan konak, bir aralık İsmail Paşa'ya verilmiş ve 1901 de padişahın iradesiyle Darülhayr olmuştur.»

«Otuz üç yıl bize irfan merkezliği etmiş olan Zeynep Hanım Konağının yanmasından, üniversitenin duyduğu acı, elbette büyük olmuştur.»

Profesör Cemil Bilsel, İstanbul Üniversitesi Tarihi, İstanbul, 1943, s. 85

1845 yılında «darülfünun» için yapımına başlanan, İtalyan Fosati'nin yaptığı yapı da, 1933 yılında yanıyor.

Osman Nuri, «inşa tarzının İstanbul'da yabancılığı ve Ayasofya ile Sultanahmet camilerinin ve dolayısıyla şehrin manzarasını bozması itibariyle yanıp ortadan kalkması şehircilik bakımından bulunmaz bir kazanç olmuştur» diyor.

Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt 1-2, s. 546

lamış görünüyor. Eksik olan yüksek öğretim kurumudur. Bu boşluğun öğrencileri Avrupa'ya göndererek doldurulması Hamit'in işine gelmez; çünkü, Avrupa'nın belli başlı kentleri anti-Hamit ihtilâlci gençlerin çoğaldıkları merkez haline geliyor. Gençleri yüksek öğretim için Avrupa başkentlerine göndermek, bunları, ihtilâlci örgütlerin kucağına atmaktan farksız oluyor. Ayrıca Hamit, Avrupa'da gençlerin bozulmasından endişe ediyor.

Istanbul'da kurulacak bir Darülfünunu kontrol etmek daha kolay olabilir; Sultan Hamit'in bunu düşünmüş olmasını mümkün görüyorum. Buna uygun düşen bilgiler de var. Hamit'in müfettişlerinin, Darülfünun'da matematik derslerini bile dinledikleri kaydediliyor. Hamit en çok tarih dersinden çekindiği için buraya daha büyük özen gösteriyor. «Edebiyat şubesinde bilhassa tarih derslerini dinlemeğe hazine-i hassa hatap (yani odun) anbarı müdürlüğünden Meclis-i Maarif azalığına gelmiş olan Ziya Bey memur edilmişti. Bu zat dershanede pencere önüne konulmuş olan bir koltuğa kurulur, muallimlerin takrirlerini talebe ile birlikte dinlerdi»[33]. Kuşkusuz, Hamit'in gücü, Avrupa başkentindeki üniversiteleri kontrola yetmiyor.

Hamit'in temel çizgisi burada da kendisini belli ediyor: Tarihin akışını tutmak. Artık Hamit dönemine gelindiğinde, toplum yaşamının her yanında olduğu gibi, eğitimde ve en çok eğitimde, Tanzimat yeniliği ürünlerinin ne olabileceğini açık bir biçimde gösteriyor. Açıkça bir akış görünüyor. Hamit, bunu geriye çevirmek çabasının meyva vermeyeceğini bilecek çapta bir hükümdardır. Ayrıca bunu istediğini de hiç sanmıyorum. Tekrar olacak; Hamit, Tanzimat çocuğu bir prensdir. Tanzimat, bütün Osmanlı sultanları için, saltanatın kurtulmasının kaçınılmaz gereğidir. Tanzimat sonrasında tahta geçen hiç bir Osmanlı hükümdarı, temelde, Tanzimat'a karşı bir tutum almadı.

Hamit, Osmanlı düzenini kurtarmak isterken, Osmanlı'nın geri değerlerinin hepsini saklı tutmak istedi. Gericilik de budur; bu değilse, nedir?

Hamit, Yıldız Sarayı'nda özel «Zâdegân Mektebi» açtı. Şehzadeler, zadegân çocukları, saraya damat olabilecek paşazadeler hep bu okulda okudular.

Hamit, «Aşiret Mektebi» açtı. Osmanlı toprakları içindeki Arap ve Kürt aşiretlerinin reislerinin çocuklarını burada toplamaya çalıştı. Bunlara gerekli özen gösterildi; İstanbul'a gelişlerinde, Hamit'in göz bebeği Mekteb-i Mülkiye talebeleri, Arap ve Kürt şeyhlerinin çocuklarını törenle karşıladılar. Mekteb-i Mülkiye'de konuk ettiler.

Fakat Meşrutiyet Devrimi'ni yapanlar ile Cumhuriyet'i kuranların pek büyük bir çoğunluğu Hamit'in döneminde doğdu, hepsi Hamit'in zamanında yetişti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Sultan Abdülhamit, Siyasal Hatıranı, İstanbul, 1975, s. 189
2 Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt 3-4, s. 839-840
3 ibid.,
4 Ahmet Hamdi Tanpınar, Yaşadığım Gibi, İstanbul, 1970 s. 20
5 Agâh Sırrı Levend, Şemsettin Sami, Ankara, 1969, önsöz, s. 7
6 Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, s. 21
7 Güzin Dino, Türk Romanının Doğuşu, İstanbul, 1978, s. 13
8 Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1960, s. 84
9 İsmail Habib (Sevük), Edebi Yeniliğimiz II, İstanbul, 1932, s. 112
10 Ahmet Hamdi Tanpınar, op. cit., s. 37
11 Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s. 95
12 Güzin Dino, op. cit., s. 122
13 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Gençlik ve Edebiyat Hatıralarım, Ankara, 1969, s. 264
14 M. Orhan Okay, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad, İstanbul, tarihsiz, s. 142
15 ibid., s. 76
16 Hilmi Ziya Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul, 1935, s. 364
17 M. Orhan Okay, op. cit., s. 37
18 Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul, 1977, s. 105
19 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 14
20 Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, İstanbul, 1975, s. 40
21 ibid., s. 35
22 ibid., s. 80
23 İsmail Habib (Sevük), op. cit., s. 261
24 Halit Ziya Uşaklıgil, op. cit., s. 479-480
25 Hüseyin Cahit Yalçın, op. cit., s. 116

26 Ahmet İhsan (Tokgöz), Matbuat Hatıralarım 1908 - 1914. İkinci Cilt, İstanbul, 1931, s. 2-3
27 Ülkü, Türkiye'de Mecmua Bolluğu, Nisan 1936, Ülkü Seçmeler, Ankara, 1982, s. 258
28 İsmail Habib (Sevük) Edebi Yeniliğimiz I, İstanbul, 1931, s. 196
29 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, op. cit., s. 348
30 Hüseyin Cahit Yalçın, op. cit., s. 115
31 Halid Ziya Uşaklıgil, op. cit., s. 479
32 ibid., s. 406
33 Hüseyin Cahit Yalçın, «Bizde Komünistlik», Fikir Hareketleri 1933, Sayı 2, s. 2
34 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, op. cit., s. 427
35 Coşkun Üçok - Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1965, s. 205
36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmi e Teşkilâtı, Ankara, 1965, s. 223
37 A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1970, ilk baskı 1939, s. 53-54
38 ibid., s. 105-106
39 Tarih-i Cevdet, Dokuzuncu Cilt, s. 275-276
40 M. Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul, 1981, ilk baskı 1931, s. 54-55
41 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, op. cit., s. 19
42 İslâm Ansiklopedisi, Birinci Cilt, s. 668
43 Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Birinci Cilt, İstanbul, 1966, s. 16-17
44 H. Refik Ertuğ, Türk Basını Nasıl Doğdu Gelişti, Yeni Türkiye, İstanbul, 1959, içinde, s. 193
45 A. D. Jelyakov, Naçal'niy Etap Knigopeçatnaniya v Turtzii, Akademiya Nauk SSSR, Blijniy i Sredniy Vostok, Moskva, 1959, içinde, s. 47-48
46 İslâm Ansiklopedisi, Birinci Cilt, s. VI
47 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 54
48 İslâm Ansiklopedisi Yedinci Cilt, s. 368
49 Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt 1-2, s. 550
50 ibid., s. 552
51 ibid., s. 555
52 Bayram Kodaman, Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980, s. 252
53 Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 3-4, s. 1221

Üçüncü Bölüm İçin Birinci Ek

MADDİYYUN MEKTEBİ: BEŞİR FUAD VE SONRAKİLER

> The lack of any *real*, passionate, practical party conflict in Germany meant that even the social movement was at first a *merely* literary one.
>
> German Ideology

Beşir Fuad çok yazmış bir Osmanlı aydını; babasının kim olduğu kesinlikle bilinmiyor. Hakkında en çok bilgi sahibi olan ve bir anlamda Beşir Fuad'ın da yakın duyduğu Ahmet Mithat Efendi, Beşir Fuad üzerine yazısında, «Hurşit Paşazade olduğunu işittim ise de ailesi ahvaline dair malûmatım olmadığı gibi tercüme-i haline dahi tamamiyle vukufum yoktur» diyor. İlâhiyat Fakültesi'nde yapılan pek gayrı ciddî bir doktora tezi bir kenara konacak olursa Beşir Fuad üzerine tek ve oldukça değerli çalışmasında Orhan Okay, Sicill-i Osmanî'de Hurşit Paşa hakkında şu bilgiyi buluyor: «Mahdumu Beşir Fuad Bey cihet-i askeriyeden neş'etle tebdil-i meslek ederek 1304 de müntehiren fevt oldu» (*). İntihar etmiş olduğu da yazılıyor; Abdülâziz'in Yaveranı Hazret-i Şehriyarî Hurşit Paşa'nın oğlu olarak dünyaya geldiğinde kuşku kalmıyor.

Bir dönemeç noktasında babalarına benzememeğe mahkûm olarak dünyaya gelenler tayfasına giriyor. Bu-

---

(*) *M. Orhan Okay, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad, İstanbul, tarihsiz, s. 38*

Yeni bir kaynak söz konusu oluncaya kadar aktarmaları hep O. Okay'dan yapıyorum; tekrarlamayacağım.

nun çelişkisini duyduğunu sanıyorum; babasına benzemeyecek, peki kime? Kendine benzeyeceğini söyleyerek basit bir çözüm bulunabilir; peki, burada da kendisiyle duyduğu görevlerin gerektirdiği insanı bir tutabiliyor mu? Bu noktada da bir sıkıntısı olduğunu düşünüyorum. Kendisine güvenerek görevlerinin adamı olabileceğine inansa bile bir aydınlar partisi var; bununla kendisi arasında bir uzaklığı yaşamış olması mümkün.

Kuşkusuz bu nedenle intihar etmiş olduğunu ileri sürmüyorum. İntihar gündeme girince birden çok neden bulunabilir.

Tanzimat, yeni bir insanın, aynı anlama gelmek üzere aydının, sancılı doğumunu yaşıyor. İnsan veya bunun gelişmiş türü olan aydın ne demek; çok basite indirgenirse, insan kalb ve beyin demek. İnsan yaratmak, düşünmeyi ve duymayı öğretmekle eş anlama geliyor. On dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında doğanlar, Aydın Üzerine Tezler'de ısrarla belirtildi, bir tarih vermek gerekirse Kırım Savaşı sonrasında yaşayanlar ve doğanlar, Türkiye'de, duymaya başladılar. Başka topraklarda insanların daha önce tattığı duyguları, bu arada, erkekler kadını sevmemesini öğrenmeye başladılar. Sevmeyi öğrenmek, karşı cinsin duymasını duymaktır.

Kadın, ya islâmın izin verdiği dört eşden birisidir; kıskanmaz ve özlemez. Ya da tahtında oturan sultanın düşlere yansımasıdır; kendisine yaklaşılmaz, bir bakışı büyük bir lütuf, ancak onun için kavga edilir ve izin verirse ayağına kapanılır. Yeni doğan insan, aynı anlama gelmek üzere ve insanın gelişmiş türü olarak aydın, bu kadın silüetini de yırttı. Kadını sevmenin lüksünü yaşamaya başladı.

Bir uçtan diğeri uça uçarak: Şair Abdülhak Hamit, ilk karısı Fatma'yı, hem annesi, hem karısı ve hem de kızı gibi sevdi. Bombay'dan gelirken Beyrut'ta ölünce, Abdülhak Hamit, kırk gün bir karanlık odaya kapandı, yalnızca günde bir kez makber'e gitmek için karanlıktan çıktı. Sonra Makber'i yazdı. «Kederlerim nereden geliyor, bilmiyorum, titrek ellerle hep dua ediyorum, bu dünyada

artık benim ne işim var» diye, bir kadının arkasından, haykırdı.

Nerden geliyor gumumum bilmem,
Nerden kılıyor hücumum bilmem.
Asar-ı gazep görüp semada,
Titrer durur ellerim duada.
Dünyada nedir lüzumum, bilmem.
Dinler yeri, kalkarım havaya
Hersude alelumumum: bilmem!

Beşir Fuad'ın doğum tarihi de bilinmiyor; Orhan Okay, 1852 veya 1853 yıllarının birisinde doğmuş olabileceğini hesaplıyor. Aydın Üzerine Tezler'de ileri sürülen Kırım Savaşa ayrımına denk düşüyor. Duyarlı bir insan olduğu konusunda net ip uçları var. Kemal Bey'e bağlanarak adını verdiği oğlu Namık Kemal'in pek küçük yaşta ölümünde derin üzüntüler duyuyor.

Karısının kim olduğu da bilinmiyor; Ahmet Mithat, bir ara, iki-üç senelik sefahat döneminde üç bin lira harcadığını işitmiş. Büyük para sayılıyor. Kişiliğini belirliyor. Fakat öyle sanıyorum, yeni kişiliği, en çok son mektubu açıklıyor: «Eve geldiğim vakit zevcem, niçin her akşam gelmiyorsun, diye serzenişler eder, ağlar. Evde birkaç gün kalıp da Kuzguncuk'a gittiğim vakit, artık sen benden bıktın diyerek metresim ağlar. Ben iki cami arasında bînamaz gibi kaldım. Hiç birine derd anlatmak mümkün değil.» Pek güzel!

Bu mektuba bakılınca, Beşir Fuad'ı, bulvar operetlerinin acemi aşıklarına benzetmek mümkün; yalnız; çok hafif olacak. Çünkü Beşir Fuad, bunları, intihar etmeden hemen önce yazıyor. Artık duyuyor. Beşir Fuad, dört eşli Türkiye geleneğinde, özleyen ve kıskanan kadının duygularını alıyor. Üzülüyor.

Beşir Fuad'ın intiharını buna bağlamıyorum. Uzun kuraklıktan sonra gelen yağmura özlem türünden duygusallık şehvetini yaşadılar; ancak Beşir Fuad'ı daha ciddi sayıyorum.

Dolu bir duygusallığa mahkûm doğdu; Türkiye'ye materyalizmi getirmeyi bir görev bildi. En ilkeli de olsa, Türkiye'de maddiyyun akımının başlatıcısı oldu. Bunu, Beşir Fuad'ın çağdaşları ve kendinden öncekilerden farkı burada, bütün düşüncesine uyguladı. Kalbi, şairin ve fizyoloğun nasıl anlayacağını konu alan yazılar yazdı. Şöyle: «Kalbin ne olduğunu şaire sorarsak bize şu cevabı verir: Kalb güzel, ulvî olan şeylerin kâffesini cami ve derun-ı beşerde husuli mümkün ve mutasavver olan kâffe-i ihsas-ı aliye-i gaybiyyenin merkezi ve yalnız zevk ve sürur değil, hattâ her nevi gam ve elemi bile muhtevidir. Şair bazan hüsnü letafet ve bazen dert ve elem veya arzu ve iştiyak hakkında olan nağme ve ebyatın kalbinden fışkırdığını söyler. Kahramanları metin ve necip bir kalbe, müşfik kadınları rakik bir kalbe malik tasavvur eder. Ve hasta veya münkesir bir kalb ile açıklar veya felâketzedeleri meydan-ı marekeye kor... Teşrih ve ilm-i menfi'ul-âza ile mütevaggil olanlara sual edecek olursak şu kuru cevabı alırız: İçi boş bir adaledir ki kanı yukarı ve aşağı itip vücudun âzay-ı muhtelifi ve müteaddidesine tevzi ve taksim eder. Ey, ötesi? Ötesi hiç?» Fizyolog, kalbi, insan vücuduna yerleştirilmiş, kanın hareketini sağlayan ve kastan yapılmış bir tulumba gibi düşünüyor. Beşir Fuad da böyle görüyor.

Beşir Fuad, fizik ve kimya yasalarının insan vücuduna ve topluma, olduğu gibi, uygulanabileceğine inanıyor ve savunuyor. Bu, kaba da olsa, bilimselliğe doğru önemli bir yaklaşma oluyor. Her türlü bilimsellik ise determinizm ile başlıyor. Bazı olayların mutlaka sonuçları olacağına inanmak, determinizmin başlangıcıdır. Beşir Fuad, tekrar ediyorum, Türk aydın tarihinde düşüncesiyle yaşama biçimi arasında en büyük yakınlığı kurabilen ilk isim olarak ortaya çıkıyor.

Annesinin délire de persécution hastalığına yakalanmış olduğunu biliyor. Hastalık cinnetle birlikte ölümü getiriyor. Beşir Fuad'ın materyalizmi içinde, türlerin özelliklerini irsî olarak geçirdiklerini bildiğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Bu durumda Beşr Fuad'ın da cinnetle

öleceğini düşünmüş olması mümkün. Hepsi içiçe.

Yazdıkları yaşamını ne ölçüde etkiledi? Beşir Fuad örneğinde Türk aydını, inancını henüz toplum üzerinde olmasa bile, kendisinde uygulamayı öğrenmeye başlıyor.

Eğitimindeki iki belirgin etkiyi ayırtetmek mümkün: Herhalde Vali babası ile bulunduğu Adana'da, çocukluğunda, cizvit okuluna gidiyor, papazlardan ders alıyor. Bu, Beşir Fuad'ın dine bağlılığının sarsılmasında önemli bir role sahip olmalı. İkincisi yüksek eğitimini Harbiye'de yapıyor. Harbiye, o sıralarda Tıbbiye'den sonra, en gözde eğitim kurumu olma yolunda; matematik ve benzeri dersleri büyük ağırlık veriliyor. Beşir Fuad Harbiye'de iken matematik derslerini Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa veriyor; Hüseyin Tevfik Paşa, İngilizce olarak Linear Algebra, Doğrusal Cebir kitabı yazıp yayınlıyor. Beşir Fuad'ın üzerinde çok büyük etkisi olduğu anlaşılıyor.

Büchner'in ve özellikle «Madde ve Kuvvet» kitabının etkisine giriyor (*). Bu kitabı «felsefe dünyasında bir yenilik başlangıcı» olarak kabul ediyor. Muallim Naci'ye bir mektubunda şunları yazıyor: «Mevcudatın herhangi birini tedkik edecek olsak evvel emirde iki şey nazar-ı dikkatimizi celbeder. Madde ve kuvvet! Şu iki kelimenin haiz olduğu ehemmiyeti takdir edebilmek için o nam ile zuhur eden bir kitabın, âlem-i felsefece bir tarih-i teceddüt teşkil eylediğini beyan etmek kâfidir.» Bu kadar yüksek tuttuğu Büchner'in düşüncelerini Türkiye'ye, büyük bir hırsla sokuyor. Hüseyin Cahit yetişme yıllarını hatırlarken, bu çabaların etkisiz kalmadığını gösteriyor: «Beşir Fuad'ın o günkü kuşaklar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Büchner'den çevirdiği eser gençleri bizim klâsik Tanrıbilimcilerimizin zincirlerinden kurtararak daha geniş ufuklara götürüyordu.» Vulgar materyalist Büchner, Türk gençlerini etkisi altına alıyor.

(*) «Engels, kendisini, başka nedenlerle birlikte başlıcası, beynin düşünceyi, *aynen* karaciğerin safrayı sakladığı *biçimde* sakladığına inanmaları nedeniyle, Vogt, Büchner ve Moleschoff türünden 'vulgar' materyalistlerden ayırdı.»

Lenin, Collected Works, Ondördüncü Cilt, s. 47-48

Fakat Beşir Fuad'ın yeni yetişecek edebiyat gençliğini etkilemesi, doğrudan ve iki yolla oluyor. Birinci yol, Türkiye'de romantizm-gerçekçilik kavgasını başlatmasıdır. Burada da Beşir Fuad'ın zamanına göre son derece usta bir taktik izlemiş olduğu görülüyor. Beşir Fuad, önce Avrupa romantiklerini alıyor; bunlarla ilgili Mukaddime yazıyor. Böylece Victor Hugo ve Voltaire Mukaddime'lerinde hayaliyyun mesleğini açıkladıktan sonra Türkiye'de Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi türünden en önde gelen edebiyatçıların hayaliyyun mesleğini seçmiş olduklarını belirtiyor.

Buraya kadarı normal görünüyor; ancak Beşir Fuad, Kemal ve mektebine değil Hugo ve Voltaire'e, Avrupa'daki romantizm mektebine, kavga açıyor. Bunların bilgisiz olduğunu, bayağı hayallerle uğraştıklarını yazıyor. Kemal ve arkadaşlarına saygılı.

Ancak Kemal, bu saygısının arkasından, kendi otoritesine yönelmiş büyük bir saldırıyı görecek durumda. Çünkü Beşir Fuad, Türkiye'de hayaliyyun yolunu yerle bir etmek için kararlı davranıyor. Hayaliyyun mektebini, zamanını tamamlamış bir medrese olarak gösterdikten sonra, Kemal ve arkadaşlarına saygılı davranmak, gençler üzerindeki etkilerinin sarsılmaması için yeterli olmuyor. Bu yüzden olmalı, Kemal cevap vermekle vermemek arasında kararsız, «söğüyor» demek durumunda kalıyor.

Beşir Fuad bununla da yetinmiyor. «Meslek-i hakikiyyun Emil Zola'nın iltizam eylediği tarikdir ki edebiyatı fenne tatbik etmekten ibarettir» diyen Beşir Fuad, Türkçe'ye bir de Emile Zola'yı tanıtmak misyonunu üzerine alıyor. Emile Zola'nın Thérése Raquin'ini, Cinayetin Tesiri, adıyla çeviriyor (*). Bir Zola akımını başlatıyor.

Zola akımının pek güçlü izler bıraktığı anlaşılıyor. Türkiye'de bir yazar çıkabiliyor, Osman Cemal Kaygılı, «Çingeneler» romanını yazabilmek için, Zola'nın izinden yürü-

(*) Acımasız insan ilişkilerini, nefretle mahkûm yaşamı yazan Thérése Raquin, benim de en sevdiğim Zola'dır.

yerek uzun bir zaman çingeneler arasında yaşıyor (*). Ünsüzler değil Halide Edip türünden son derece ünlü birisi, yazarlık mesleğine, büyük bir Zola hayranlığı ile giriyor. Halide Edip bu hayranlığı yavaş yavaş bir sanattan kişisel beğenlye kaydırsa bile, Türkiye'de Zola'nın natüralizminden süzülen, araştırarak ve düşünerek yazma endişesi Servet-i Fünun mektebine kan veriyor.

Gerçekçiliği, edebiyatı bilime uygulamak olarak anlıyor. Galilei'ye, Kepler'e, yakılarak öldürülen materyalist Giordano Bruno'ya hayran olduğu, yazılarından, anlaşılıyor. Aslında bilime vurgun birisi olarak yaşıyor. Ölümüne karar verince, bilim sevgisi, bütün çıplaklığıy'ı iradesini egemenliği altına alıyor. Ölümünü yazmak istiyor; önce vasiyetini yazıyor. Tıp öğrencilerinin yeteri ölçüde ceset bulamamaları nedeniyle, araştırma yapamadıklarını düşünüyor; vücudunun, deney yapmaları için, Tıp öğrencilerine verilmesine vasiyet ediyor. Ölümünden kimsenin sorumlu olmadığını belirtmeyi ihmal etmiyor. İki yıl önce karar verdiğini belirtiyor; zaman geçen hafta geldi, diyor. Fakat şairlerle yapmakta olduğu bir tartışma var; bir hafta erteliyor. «Şairlerin tarizatını cevapsız bırakmamak için bir hafta daha tehire mecbur oldum.» Cevabını veriyor.

Yaşamının deneyine başlıyor. Kendisini kesiyor. Yazıyor. «Ameliyatımı icra ettim, hiç bir ağrı duymadım. Kan aktıkça biraz sızlıyor. Kanım akarken baldızım aşağıya indi. Yazı yazıyorum, kapıyı kapadım, diyerek geriye savdım. Bereket versin içeri girmedi. Bundan tatlı bir ölüm tasavvur edemiyorum. Kan aksın diye hiddetle kolumu kaldırdım. Baygınlık gelmeye başladı.» Ne yazık, baygınlık gelmiyor. Ağrıdan bağırıyor. Ölüyor.

Ne yazık! Felsefede Beşir Fuad, Baha Tevfik ile devam ediyor. Beşir Fuad'ın ölümünden üç yıl önce dünyaya geliyor, bir anlamda Beşir Fuad'ın yapmak istediklerini tamamlıyor. Büchner'in Madde ve Kuvvet'ini üç cilt ve tam olarak Türkçeye çeviriyor. Türkiye'de ilk kez Felse-

---

(*) *Halit Fahri Ozansoy, Edebiyat Çevremde, Ankara, 1970, s. 109*

fe Dergisi çıkarıyor. Gençleri yetiştirmeye ve onlara imkân açmaya özen gösteriyor; maddeci görüşün dışında olanlarla, hepsiyle, kavga etmekten çekinmiyor. Bunların hepsini başarıyor; fakat ciddi olamıyor.

Yoksul bir esnaf çocuğu olduğu anlaşılıyor. Tanıyanı şöyle anlatıyor: «Baha Tevfik Nisan 1884 de İzmir'de doğdu. Fakir bir ailenin çocuğuydu. Babası Tevfik Efendi'nin küçük bir kırtasiye dükkânı vardı. Meşrutiyet'le oğlu ile beraber İstanbul'a geldi. Babıâli Caddesi'nde küçük bir dükkân açtı. O bir kapı aralığı kadar denecek yer hâlâ gözümün önündedir. İçinde bir kaç kartpostal ile Baha'nın okuduğu kitaplardan, bir kaçından başka bir şey yoktu» (*). Baha, okumaya vurgun bir çocuk oldu; artık ülkenin en prestijli yüksek eğitim kurumlarından birisi olmaya başlayan Mekteb-i Mülkiye'ye, bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi, girdi. 1907 yılında Mülkiye'yi bitirdi; yöneticilik veya diplomatlık mesleklerini seçmedi.

Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdiği yıl, İzmir'e döndü ve başyazar oldu. Başyazarlığa başlamasını, Baha'yı tanıyan bir başkası şöyle yazıyor: «24 Teşrinisani 1323 tarihinde Hamit Süphi, İzmir gazetesinden ayrıldı. Ve yerine Baha Tevfik geçti. İtiraf etmek lâzımdır ki, İzmir daha iyi bir münderecata kavuştu. Baha'nın, Ömer Seyfettin'in yazıları fazlalaştı. Baha Tevfik, Garb edebiyat ve tefekkül âlemini gayet iyi tetkik etmişti» (**). İzmir, Baha'nın ilk yazı denemelerine sahne oldu.

Bundan sonra yaptıklarını Hilmi Ziya Ülken şöyle özetliyor: «1908'den başlayarak yayınladığı dergi, gazete ve kitaplarla az zamanda yeni bir fikir çığırı açtı. Fransızca biliyordu. İslâm kültürü ile ilişiği yoktu. Tanzimat'tan beri iki âleme aynı derecede bağlı olan Türk düşünürleri arasında ilk defa Baha Tevfik yalnız bir cepheli bilgisi ile bü-

---

(*) *Münir Süleyman Çapanoğlu, Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi, İstanbul, 1964, s. 92*

(**) *Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, İzmir, 1955, s. 28*

tün dikkatini Batı'ya çevirmişti» (*). Bütün bunları yapması için altı yılı vardı.

Çünkü 1914 yılında ve otuz yaşında apandisitten öldü verdi. Yalnızdı. Cenazesini dört hamal taşıdı. Münir Süleyman Çapanoğlu cenaze töreni'ni şöyle yazdı: «Karacaahmet mezarlığına gömdüler. Cenaze alayına katılanlar, birkaç arkadaşı, tabutu taşımak için tutulmuş iri yarı dört hamal ve onun yirmi otuz talebesinden ibaretti.» Türkiye'de ilk felsefe dergisini çıkaran Baha, yakışıklı olmanın yanında pek iri yarı sayıldığı için tabutunu taşımaya dört ve iri yarı hamal lüzum oldu.

Türk düşün tarihine katkılarından birisini Hilmi Ziya şöyle belirtiyor: «Baha Tevfik'in Büchner'den 'Madde ve Kuvvet' tercümesi o yıllarda İstanbul ve hattâ Türkiye fikir çevresinde derin akis bıraktı. Materyalizmi bütün kanıtlarıyla izah eden bu kitap spiritüalist felsefe çevrelerinde, islâmcılar arasında şiddetli tepki yarattı» (**). İslâmcıların tepkisi hâlâ sürüyor.

Bu tepkinin kısmen de olsa bir yararı görülüyor: Laik yüksek öğretim kurumları Baha Tevfik'in adını unutup unuttururken, islâmcılar ve bu arada İlâhiyat Fakültesi Baha Tevfik'i tez konusu yapabiliyor. 1967 yılında İlâhiyat Fakültesi'nde, muhtemelen Hilmi Ziya'nın etkisiyle tamamlanan bir doktora tezi, bilimsel açıdan son derece zayıf olmasına karşın, Baha Tevfik hakkında başka yerde bulunmayan bilgiler veriyor.

Bilgileri aktarıyorum: «Baha Tevfik 1911 de, ilk olarak Felsefe Mecmuası'nı çıkarmış, bir felsefe tabirleri kamusu yapmağa çalışmıştır. 1912 de çıkardığı 'Zekâ' mecmuasında felsefî, ahlâkî ve içtimaî tenkit yazıları yazmış ve bunları 'Felsefe-i Fert' ve 'Teceddüd-ü İlmi ve Edebî' adı altında toplamıştı. Diğer taraftan 'Eşşek', 'El Malûm', 'Yine O' gibi tuhaflık mecmuaları ile dikkati çekmek iste-

---

(*) *Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Birinci Cilt, İstanbul, 1965, s. 365*

(**) *ibid., s. 382*

miştir» (*). Bunun dışında 'Piyano' adıyla bir başka dergi daha çıkarıyor; «Eşref», «Şekbal», «İştirak», «Tenkit», ve «Serbest» dergi ve gazetelerinde yazılar yazıyor, Karagöz gazetesinin başyazarlığını yapıyor.

Hangi boşluğa doğmuş olduğunu bildiği anlaşılıyor. Felsefe Mecmuası'nın ilk sayısında, ne yapmak istediğini, Hilmi Ziya'nın Türkçesiyle şöyle açıklıyor: «Bizde bir felsefe dili yoktur, ben bunu yapmaya çalışıyorum. Şark ve Garp arasındaki zigzagları kesmek, Şark kaynaklarının artık yeni bir mahsul veremiyeceğini ilân etmek istiyorum. Garbın hayatının üstünlüğünü, felsefenin üstünlüğü ile paraleldir.» Bugünün felsefecileri bile böylesine saf bir tutkunluktan uzak görünüyorlar. Öyle görünüyor, Baha Tevfik ile Beşir Fuad Büchner sevgisinde birleşmekle birlikte Beşir Fuad'ın bilim tutkunluğu Baha Tevfik'te yerini felsefe sevgisine bırakıyor.

Bu sevgi olmalı, İlâhiyat Fakültesi'nde yapılan bir tez çalışmasıyla, islâmcılar, Baha Tevfik için şu hükmü veriyorlar: «19. asır maddeciliğini memleketimize nakleden Baha Tevfik ve arkadaşlarıdır» (**). Arkadaşları da şöyle sayılıyor: «Baha Tevfik, materyalizmi yaymak konusundaki gayretlerinde yalnız değildir. Kendisine yardım eden arkadaşları, başta Ahmet Nebil olmak üzere Suphi Ethem ve Memduh Süleyman'dır. Daha sonra bu gruba Tarih-i İstikbal'i ile Celâl Nuri de katılmıştır.» Ayrı ayrı kitap ve yayınların dışında materyalist görüşlerin yayılmasında en etkin rolü yalnız on sayı çıkabilen Felsefe Mecmuası'nın oynamış olduğu anlaşılıyor.

Sözü edilen doktora çalışmasında derginin içeriği hakkında şu özet bilgi veriliyor: «Felsefî şiirler, maddeci filozof ve düşünürlerin çeşitli sözleri ile cazip hale getirilmeğe çalışılan Felsefe Mecmuası'ndaki Ahmet Nebil ve Memduh Süleyman'ın çeşitli yazıları, Suphi Ethem'in Lamarkisme'e ait seri makaleleri, maddeci fikirleri takviye eder mahiyettedir.» Bu özet bilgi şöyle devam ediyor: «Bu

---

(*) *Dr. S. Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Ankara, 1979, s. 73*
Bolay, ölüm tarihini 1916 olarak gösteriyor.
(**) *İbid., s. 77*

arada ahlâkî, dinî, millî inançlara ve ananelere muhtelif vesilelerle, sistemli hücumlarda da bulunulmakta idi.» Ahlâk, bu dönem eylemcilerinin çoğunun ilgisini çekiyor.

Sadece Ahmet Hilmi türünden islâmcılarla değil, hei cephede kavga açıyor. Ortalığı, maddeci düşüncelere ve gençlere açmak için, bütün cephelerde mücadele etmek gerektiğine inanmış bir hali var. Kimlerle kavga ettiğinin listesini Hilmi Ziya ve Hayri Bolay veriyorlar. Hayri Bolay'ın listesi şöyle: «Ahlâk kitabı yüzünden Ali Kemal'e filozofluk tasladığı için Rıza Tevfik'e hücum etmiş, Serap adlı eseri ile Mehmet Rauf'u hırpalamış, Rifat Necdet'in (Raif Necdet olacak, y.k.) his ve fikirlerini baltalamıştır. Spiritüalist eserlerle karşılaştığı için Şehbendarzâ Ahmet Hilmi'ye hücum etmiş, Türkçülük bahsinde Gökalp'e, edebiyatın faydasız ve lüzumsuzluğu hususunda Ahmet Haşim'e çatmıştır.» Bütün bunlarla kavgası var.

Fakat kişiliğinin öyle pek kavgası olmadığı anlaşılıyor. Bezmi Nusret Kaygusuz, «mutlaka herkesin düşündüğünden başka türlü düşünmek, teessüs etmiş ananelere, geleneklere muhalefet etmek itiyadında» olduğunu yazıyor. Yalnız bu alışkanlık belli hedeflere yönelmiş bir kavgacılıktan daha çok bir pervasızlık olarak ortaya çıkıyor. Ciddî görünmüyor; gayr-ı ciddî izlenimini vermemek için de bir özen göstermiyor.

Eşref'in, Eşref Dergisi'nin yazı işleri müdürlüğünü yapmayı tercih ediyor. Eşref ile Fecr-i Ati grubu arasında, zamanın en canlı sorunlarından birisi olan, pornografi davası ortaya çıkıyor; mahkemeye, Eşref, tanık olarak Baha Tevfik'i gösteriyor. Davanın taraflarından Yakup Kadri, Baha Tevfik'in tanıklığının yargıçlar dahil herkesi şaşkına çevirdiğini ve pek çok güldürdüğünü hatırlatıyor. Baha Tevfik, Eşref - Fecr-i Ati pornografi davasında, şöyle tanıklık yapıyor: «Muhterem hakimler heyeti; ifademi vermezden evvel sizlere bir hususu arz etmek isterim. Maraz-ı edebiyat denilen bir ruhî hastalık vardır. Buna müptelâ olanlar - ki onlardan biri de bendenizim - hakikat-i hayalden bir türlü ayıramazlar. Binaenaleyh, bu zevatı (Yakup Kadri ve arkadaşlarını gösteriyor, y.k.) ben Eşref mec-

muası idaresinde mi gördüm, başka bir yerde mi? İçlerinde hangisi ne demişti? Hangisi kimin üstüne bastonla yürümüştü? Bilmiyorum. Bütün bu vakaya dair hatıralarım zihnimin içinde dans ediyor» (*). Dava beratla sonuçlanıyor.

İnançlarıyla yaşamı arasında bir uzaklık var; ciddiyetsizliği, buraya denk düşüyor. Materyalizmi, çok sistematik olmasa bile, yaymanın dışında bir perspektife sahip olmadığı anlaşılıyor. Sosyalizan olduğuna hükmetmek gerekiyor. Hilmi Ziya, Fert Felsefesinin Neticesi adlı yazısından, şunları aktarıyor: «Zamanımızda iki büyük çığır vardır, biri sosyalizm, öteki anarşizm. Anarşizm, ancak yalnız hak tanıyan, ferdin üzerinde tabiat kanunlarından başka hiç bir şey görmeyen bir akımdır. Sosyalizm ise bunun karşıtıdır.» Zamanına göre övülecek bir netlik görülüyor.

Türkiye'de İştirâk'te çıkan yazıların çoğunun Baha Tevfik'e ait olduğu ileri sürülür ve bunun doğruluğuna inanılır. İştirak, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organıdır. İştirak'te çıkan en ilgiye değer yazılardan birisi, Sosyalistliğin Atisi başlığını taşıyor ve Baha Tevfik'in kalemine mal ediliyor (**). Burada bir toplumsal sistemden diğerine geçişin, «bir halet-i içtimaîden diğerine mürur», barış içinde olamayacağı görüşü savunuluyor. Baha Tevfik'in yazdığı ileri sürülen bu incelemede şöyle deniliyor: «Sosyalistler ihtilâl taraftarıdırlar yahut ihtilâlcidirler. Çünkü emellerini sulhen kabul ettiremeyeceklerini, kutsiyet ve ulviyetten şüphe etmedikleri emellerini sulyen mevki-i icraya koyamayacaklarını pek iyi anlamışlardır.» Hem sosyalizmin tanımında ve hem de kurulmasında son derece dar görüşleri var.

Bu görüşleri için mücadele etmeyi düşünmüyor. Bezmi Nusret Kaygusuz, «Baha Tevfik, ömründe hiç bir fır-

---

(*) *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları, Ankara, 1969, s. 47*

(**) *Mete Tuncay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925, Ankara, 1978, s. 42-43*

kaya intisap etmemiştir» bilgisini veriyor (*). Fakat eldeki bilgilere göre, bir fırkanın, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kurulmasında çok önemli rol oynuyor. Yine eldeki bilgilere göre Sosyalist Hilmi'yi yaratıyor ve ortaya çıkarıyor.

Baha Tevfik, Türkiye'de sosyalist hareketin ilk kez örgütlenmesini, bir sahtekârın yüklenmesine önayak oluyor.

Bezmi Nusret, Baha Tevfik'in Hilmi'yi İzmir'den tanıdığını kaydediyor. Münir Süleyman, Baha Tevfik'in dergi bürosunda, normal sohbet sırasında ve kalabalık içinde, Hilmi'nin «herkes bir meslek sahibi oldu, ben birşey olamadım, ne olsam acaba?» sözleri üzerine Baha Tevfik'in «Sosyalist ol be Hilmi» dediğini yazıyor. Hilmi, o arada,, sosyalizmin ne olduğunu soruyor; Baha, cevap verip anlatıyor. «Sosyalist Hilmi» veya daha sonra Sosyalist Fırkası'nın yayın organı İştirak'ten dolayı «İştirakçi Hilmi» böylece ortaya çıkıyor.

Se non è vero, ben trovato. Doğru değilse bile iyi uydurulmuş; akıl, çalışma ilkelerini doğa ve toplumdan türetmiş olduğu için, bilgi eksikliklerini doğru bir biçimde doldurabiliyor.

Ne yazık, Hilmi ile ilgili nerede ise yalnız kaynaklar, Nusret Bezmi Kaygusuz ile özellikle Münir Süleyman Çapanoğlu'nun yazdıklarından ibaret kalıyor. İzmir'de doğduğu, bir miras sonucu eline geçen parayla İzmir gazetesini satın aldığı, başına Baha Tevfik'i geçirdiği, «askerî polis» olduğu, şöhrete düşkünlüğü yazılıyor. Kaygusuz «bu adamın yegâne gayesi şöhret yapmak ve büyükler katarına karışmaktı» nitelemesini yapıyor.

Kırmızı yelek giyiyor. Sosyalist Fırkası, Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da çok önemli grevler örgütlüyor ve gerçekleştiriyor. Kuşkucu bir göz, Hilmi'nin önayak olduğu grevlerin çok büyüğünün Fransız sermayesine ait iş yerlerinde olduğunu, İngiliz sermayesine ait iş yerlerine dokunulmadığını kolaylıkla saptayabiliyor. İttihat ve Te-

---

(*) *Nusret Bezmi Kaygusuz, op. cit., s. 78*

rakki hükümetlerine sorun olduğu ve bu hükümetler zamanında sürüldüğü de biliniyor.

Mütareke döneminde eylemlerine devam ediyor. Ancak bu kez Sosyalist Hilmi'nin, kırmızı yeleğine bir de kırmızı otomobil eklemiş olduğu görülüyor; bol para harcıyor. Bu paranın nereden geldiği o zaman da merak ediliyor. Çok yıllar sonra Münir Süleyman şunları yazıyor: «Günahı söyliyenlerin boynuna, bu kaynağın İngilizlerin olduğunu, Hilmi'nin İngiliz Entelijans servisi hesabına çalıştığını, casusluk yaptığını iddia edenler oldu.. Doğru mu? Bilmiyorum. Elimde vesika yok. Ama bu işte muhakkak bir sır var. Nedir? Hilmi'nin esrarengiz ölümü gibi bunu tarihe bırakalım.» Peki tarih kime bırakacak (*), tarih tembellik yayabilir mi?

Sosyalist Hilmi'yi Haydar öldürüyor. Haydar, Hilmi'nin kendisine tecavüz etmek istediğini ve namusunu kurtarmak için öldürdüğünü söylüyor.

Münir Süleyman Çapanoğlu, incelemelerin, Haydar'ı Hilmi'yi öldürmeye Mütareke döneminin polis şefi Tahsin'in teşvik etmiş olduğunu gösterdiğini yazıyor. Polis Şefi Tahsin'in İngiliz casusu olduğunu ekliyor. Kuşkusuz, Tahsin'in İngiliz casusu olması, Hilmi'nin İngilizlerin adamı olma ihtimalini azaltmıyor, somut duruma bakılacak olursa, artırıyor.

Beşir Fuad'ın ırmağı denize ulaşamıyor. Hilmi'de cılızlaşıyor ve bir pisliğe akıyor. Fakat Hilmi'de cılızlaşıncaya kadar çok toprağı suluyor.

Kuşku duymuyorum.

(*) 1920 yıllarının etkili Noviy Vostok, Yeni Doğu, dergisinde çıkan bir incelemede Hilmi'nin İngiliz casusluk servisinin hizmetinde olduğu kaydediliyor.

G. Safarov, Natzional'no-Kolonialnniy vobros na IV Kongressa Kominterna Noviy Vostok, 1922 Şubat

Üçüncü Bölüm Birinci Ek için Ulak

EŞREF'İN İMRENİLMEYECEK YAŞAMI

Bittabi rakı, yemek, ikametgâh için para vermezdi. Zaten verecek olsa bile verdirmezlerdi. Sigarası kalmazsa, herhangi bir arkadaşının yanında ise, bana bir paket sigara aldırın, derdi. İzmir'in Hacı Şefik Paşa gibi bazı ağniyası Eşref'e yeni kostüm de yaptırırlardı. Kâmil Paşa'nın damadı, Askerî Hastane Başhekimi Faik Paşa ile kayın biraderi Said Bey, Eşref'e para, elbise, ne isterse memnuniyetle verirlerdi. Yalnız Eşref'in misafir olduğu yerlerde gösterdiği bir teklif vardı. O da sabahleyin mutlaka tepeden tırnağa kadar bir kere soğuk su ile yıkanmak keyfiyeti idi. Bu itiyâdında Eşref'in bazı tuhaf işleri de vardı. İzmir'de Avusturya tebaasından, fakat Kemal Bey'in yetiştirdiği Türk dostu Ağodoplu Efendi isminde bir Ermeni Eşref'i evine davet etmiş. Kuzu doldurtmuş, mükellef yemekler hazırlatmış. Bu yemeklerin bir kısmını gece sofraya çıkarmış, bir kısmını da sabah yemeği yapmak üzere Eşref'in yattığı odanın aşağı katındaki yere koydurmuş. «Ağadoplu», Eşref gece susarsa, sıkılmasın içsin diye, yatağının olduğu yere bir iki desti su bırakmış. Eşref sabahleyin kalkınca bu odanın aşağısında bir oda daha bulunduğunun farkında olmadan soyunup destilerdeki su ile yıkanırken tahta aralarından akan sular aşağıdaki yemekleri berbad etmiş. Çok rakı içmenin zararına mukavemet için sabahları yıkanmaktan başka çare yoktur. Eşref cuma günleri sabahtan o günün yarısına kadar içerdi. Bir su bardağının yarısına kadar rakı kor, üzerini su ile doldurur, onu yu-

dum yudum içerdi. İçtiği rakının sonunda mutlaka yemek yerdi. Bazı ehemmiyetli ve kalabalık ziyafetlerde bulunurdu. Bittabi herkes orada Eşref'le beraber sabaha kadar rakı içemezlerdi. Bazı kimselerin evlerinde aileleri beklerlerdi. Geç vakte kadar orada kalamazlardı. Eşref bunu anlardı, ev sahibi kim ise ona: Beyefendi, kuzudan, baklava ve börekten bana biraz hisse çıkardıktan sonra arkadaşların yemeklerini ver, derdi. Orada bulunanlar yemeklerini yer ve giderlerdi. Eşref kendisi gibi rakıya dayanan bir adam bulursa onunla beraber, bulamazsa yalnız başına orada kalırdı. Eşref misafir olduğu yerde kendisini bekleyecek başka bir adam bulamazsa ev sahibine: «Beyefendi rakı binliğini şuraya, yemekleri de buraya bırakınız da siz gidiniz, istirahat ediniz,» derdi. İzmir Gureba hastanesının üst tarafından Değirmendağı'na çıkan yokuş cadde üzerinde Yahudi mezarlığına bitişik bir evceğiz yaptırmıştı. Eşref'in o sırada iki haremi, iki kızı, bir oğlu vardı. O zaman da oğlu Mustafa Eşref Bey 12 yaşında idi. Bilâhare Eşref üçüncü bir hanım daha edinmişti. Türklükte bir âdet vardı. Bir adam yeni bir ev yaptıracak olursa evin sahibi yaptırdığı evi yağlamak nâmıyle akrabasına, dostlarına o evde bir ziyafet verir, o evi yağlattırmayacak mısın? derler. Eşref de ne zaman isterseniz gelebilirsiniz, fakat rakınızı, mezenizi kendiniz getiriniz, benden de yemek beklcyiniz der. Eşref'in evine gidenler bol rakı, meze ile hattâ bazan sefer tasları içinde yemeklerle giderlerdi. Eşref'in iktisattaki bu mübalâğalı hareketi, istikbâl endişesi ve ihtiyatkârlıktı.

. . . . . .

Hilmi Yücebaş. Şair Eşref. İstanbul, 1978, s. 136-138

EŞREF : DERGİ

اشرف

Eşref: Haftalık Mizah Gazetesidir. • Müdürü Hüseyin Nazmi • Ser Muharriri (Baş Yazarı) Şair Eşref • Çıktığı Yıl: 1909 • Nüshası 20 para • Seneliği Dersaadet ve Vilâyata Posta Ücretiyle (65), • Altı Aylığı (35) kuruştur. •

EŞREF:

İHTİLÂL FIRTINASI SİRKECİ'DE BİR KÖŞE KAHVESİNE SIĞIYORDU

İhtilâlsiz bir ihtilâl şairi bu ihtilâlsiz fakat büyük şair hicivci Eşref'tir. Benim neslim Hukuk Mektebinde okurken Şair Eşref'in kıt'aları, Mecellenin maddeleri kadar, ezberimizdeydi. Sarayı ve hükümeti hicveden bu kıt'alarla dolu olan genç kafalar, yalnız meyhanede adam öldürmiye alışmış bir memlekette olmasaydı, kanlı ihtilâller çıkarabilirdi. Fakat Namık Kemal'in eserleri gibi Eşref'in de kıt'aları. «Oda hamiyeti» denebilecek olan ve hasbihal mevzuu olmaktan başka bir şeye yaramıyan gizli bir hınç içinde hükümete kar-

şı dilsiz ve fazla derûni bir isyanın âmili olmaktan ibaret kalıyordu; ve Namık Kemal gibi Eşref de, İstanbul'da, ihtilâlsiz bir ihtilâl şairiydi.

Fakat ne de olsa, Eşref'in kıt'aları ile, biz zulme karşı haykırmıyan, fakat haykırmıya çok hazırlanan bir nesildik.

Şair Eşref, Tanzimat devri edebiyatının devâmı sayılmakla beraber, o devirde Namık Kemâl'lerinin, Ziya Paşa'larının, Osman Şemsi'lerinin kültürüne sahip değildi.

Fakat yaradılışındaki büyük hususiyet, onu «içtimaî hiciv şâiri» olmak hususunda ilk ve son örnek yaptı.

Ondan evvelki hiciv şâirleri - Zafernâme sahibi müstesna - ferdi hicvettiler. Eşref ferdde hükûmeti hicvediyordu. Hattâ hükûmetlerin mefhumlarını!.

Meselâ

Derûnunda olurdum aç susuz can vermeye râzî,
Hükümdârân-ı asrın kellesinden bir saray olsa!.

beytini yazan Eşref, hükûmet idârelerinin şeklinde cumhuriyet mefhumunu da aşan ve ufuklarla dolu olan bir kafadaydı.

Fakat Eşref'in mümtaz vasfı Osmanlı İmparatorluğunun, fenalıklarını hırpalamaktı. Bir liman imtiyazının memleket zararına verildiğini teferruatiyle bilmeyenler ve sorulsa bu fenalığın izâhını yapamayacak olanlar bile Eşref'in bir kıt'asıyla Nafia Nezâretinin fena idâre edildiğine inanıyorlardı

Başka bir nezâretin de memleketi batırdığı hakkındaki kanaat, kuvvetini ilmî izahlardan ziyâde, hemen Eşref'in şu hicvinden alıyordu:

Şu bizim nâzır-ı bahriye Hasan Paşa yı,
Böyle târif ediyor vak'anüvisân-ı ümem,
Gelecek olduğunu bilseydi neslinden,
Almadan Hazret-i Havvâ'yı boşardı Âdem!

Bu hicviye bir nâzırın sâde fena adam olduğunu anlatıyor, lâkin niçin fena adam olduğunu söylemiyordu.

Fakat gençlere bu kadarı da yetiyordu. Ve bu kadarla, o nâzıra, bütün bir nesil düşman oluyordu: Hâdiselerden ziyade, Eşref'e inanıyorduk. Halbuki Eşref nihayet hicivci bir şairdi; ve bitaraf bir tarihçi değildi. Hattâ o kadar değildi ki, İkinci Abdülhamid devrinin en temiz adamı olduğunda en çok ittifak edilen Adliye Nazırı Abdürrahman Paşa'yı bile hicvediyordu. Halbuki Osmanlı İmparatorluğunun bu veziri «Abdürrahman Paşa adliyesi» diye eser bırakan bir adamdı. Buna rağmen, bizim neslimiz, Eşref'in bu zayıf taraflarını görmek istemiyordu, ve onun hicivleri, altında toplandığımız bir bayraktı. İkinci Abdülhamid'e, o:

«Yerin yurdun yıkılsın memleketsiz bir hükümdâr ol!

dediği zaman, Abdülhamid'in hal'edildiğini duymuş kadar memnun oluyorduk. Onun mensur olan hicivleri bile, bizim, böyle esassız surette mesud olmamıza vesile oluyordu. Meselâ, Eşref'e:

— Haberin var mı Beybaba? (Eşref'e İzmir'deki arkadaşları böyle hitap ederlermiş) Abdülhamid'in bir oğlu oldu. Diyorlardı. Eşref soruyordu:

— Adını ne koymuş acaba?

— Ertuğrul.

— Biz soyduk sonuna geldik sanıyorduk. Desenize ki yeni baştan başlıyacağız!

Bu hikâyenin etrafında bütün bir nesil bahtiyar oluyordu.

O, yalnız hiciv şairi olmakla da kalmıyor, bazan, en ince mısrâlar veriyordu. Meselâ,

«Kişi his ettiği nisbette yaşar.»

mısraı onundu. Tanzimat edebiyatında bir eşinin olduğunda şüphe etmek istediğim bu mısraın karşısında hicivcı şair bize bir mütefekkil olarak görünüyordu. Bu mütefekkir şair, şu kıt'ayla, gözümüzde büsbütün büyüyordu:

«Muktezâ-yı hükm-ü kanun-u tabiat böyledir,
Düşmek üzre yıldırım ekser muallâ tak arar.
Çok mu nâmerdin felâketten selâmet bulması,
Herkese gelmez belâ, erbâb-ı istihkak arar..»

1908 meşrutiyeti ilân edildiği zaman, Eşref, böyle birkaç cepheli bir bina manzarasıyla, bizim neslimizin hayal dolu genç gözleri önünde ayağa kalkıp durdu. O zaman ben, ona, uzun bir manzume yazdım, bilmem hangi dergide basıldı. O sırada Servet-i Fünun'daki «İbrahim Cehdi», Bursa'dan Süleyman Nazif olarak kendi ismiyle İstanbul'a gelmiş ve Servet-i Fünun'daki üslûbunu bırakarak ölünceye kadar şahsiyetini yapan meşhur üslûbiyle makalelerini yazmıya başlamıştı. Kendisiyle birleştiğimiz iki nokta vardı: Bol vasıf terkibi kullanmak ve Eşref'in şairliğini hududsuz beğenmek.

Zaten Süleyman Nazif'in hakkımdaki dostluğunu bir vasıf terkibine borçluyum: Kendisi Bursa'da sürgün mektupçu iken, şimdi İstanbul Erkek Lisesinde Tarih Öğretmeni olan Yenişehirli Tevfik bey, Hukuk Mektebinde seciyyesine ve kültür kıymetine çok saygı duyduğum bir arkadaşımdı. Kendisinde Süleyman Nazif'in Namık

Kemal'e dair Ebüzziya'ya yazdığı bir mektubu görmüş, bayılmıştım; ve bu mektuptan bahsederek, hiç tanımadığım Süleyman Nazif'e Tevfik Bey vasıtasiyle bir mektup göndermiştim. Bu mektubun zarfına şunu yazmıştım: «Üstad-ı muhterem Süleyman Nazif Beyefendi'nin huzuru edibânelerine emelyâb-ı teâlîdir.» Meşrutiyet ilân edilip de Süleyman Nazif İstanbul'a gelince bu «Emelyâb-ı teâlî» vasıf terkibisini kullanabilen genci aradı ve bana neslimin en muktedir genci olduğunu müjdeledi. Şair Eşref'e bayıldığımı duyunca da hakkımdaki iltifatı bir kat daha arttı.

Şair Eşref hakkında yazdığımı yukarda söylediğim manzumeyi görünce, şimdi işin farkındayım, manzumeyi güzel olduğu için değil (çünkü güzel değildi), Eşref'in medhiyesi olduğu için müthiş bir mübalâğayla beğendi Ben hâdisenin bu kadarla bittiğini sanıyordum. Bir gün Süleyman Nazif, bana,

— Manzumeni Eşref'e okudum. Hınzır, beni görse hicvederdi. Görmediği için medhetmiş, dedi. Seni görmek istiyor. Şimdi bekliyor, gideceğiz.

— Evi nerede efendim? dedim.

— Ne evi, dedi. Sirkeci'de kahvede yatıp kalkıyor!

Şaştım. Abdülhamid'i devirecek kudretteki bombaları bizim hâfızalarımıza dağıtan şair Sirkeci'deki bir kahvehânede nasıl yatıp kalkardı? Süleyman Nazif izah etti:

— Kahvehânenin camlarına bezler örtülmüş. Hususî bir oda haline konulmuş. Orada yatıp kalkıyor.

Bu izahta bir şakanın edâsı yoktu. İnanmak lâzım geldi ve Süleyman Nazif'le beraber kalkıp gittik. Sirkeci'deki bu camları örtülü ve küçük

köşe kahvehanesine girdiğimiz zaman, Şair Eşref, karpuzcuların giydikleri beyaz ve kalın çoraplardan birini çıplak ayağına tecrübe etmekle meşguldü. Oğlu Mustafa Şâtim ayakta duruyor, çorabın öteki tekini elinde, babasının emrine âmâde tutuyordu. Eşref çorabı ayağından çıkardı, oğluna verdi:

— Bana gelmedi. Sen giy! dedi.

Süleyman Nazif beni takdim etti. Eşref, bana:

— Lâyık olmadığım iltifatta bulunmuşsunuz.

Dedikten sonra manzumemin bulunduğu dergiyi yanındaki yastığın altından çekti, oğluna uzatarak:

— Bunu sen al, babandan sana miras bu kalacak!

Dedi. Süleyman Nazif'le bu ziyaretten dönerken bir şeye şaşıyordum: Bir ihtilâl fırtınasının Sirkeci'deki bir köşe kahvehanesine sığdığına.

. . . . . .

M. Cemal Kuntay, Son Posta, 21 Ekim 1945

Üçüncü Bölüm İçin İkinci Ek

ROMAN: AHMET CEMİL'DEN HALİKARNAS BALIKÇISI'NA

Burada genel olarak edebiyatı ve özel olarak romanı bir belge gibi kullanıyorum. Açılması gerek.

Şöyle başlanabilir: Romanı, yaşamın içine alıyorum. Bu, başlangıçta, romanı ciddiye almak demek. Bir bilim adamı ise ancak ve öncelikle gerçekliği ciddiye alır. Öyleyse ayırım yapmadan romanı ciddiye almak ayırım yapmadan her romanda bir gerçeklik bulmak demek. Hiç kuşku yok, her romanda bir gerçeklik var.

Ziya Gökalp aktarıyor: «Roman, tarihten daha doğru bir tarihtir» demişler (*). Katılmamak, imkânsız. Roman'ın tarihten daha doğru tarih olması, tarihin tekil olaylarında olmayan bir düzenliliğin, insanın yaratıcı eylemi ile eklenmiş olan bir düzenliliğin, romanda bulunmasından ileri geliyor.

Her romanda bir gerçekçilik vardır; en azından gerçeğin bir bölümünü yansıtır. Zaman zaman, nesnelerin retina üzerine hep ters yansıması gibi, gerçek romanda tersdir. Bilim adamı, roman karşısında, işlenmiş ve birikimi olan bir beynin işlevini üstleniyor. Ters yansımayı düz algılıyor. Gerçekten de, bilim, pozitivistlerin sandığı gibi, görüntüler arasına dikiş atmak değil, çok zaman görüntüleri tersine çevirmektir.

Bir adım daha atılabilir: Türkiye'nin ilk romancıları romantizmin, Osmanlıcası ile, hayaliyunun, izleyicileri ol-

---

(*) Ziya Gökalp, Roman, Milli Mecmua, 20 Mart 1924 Mehmet Kaplan ve diğerleri, Atatürk Devri Fikir Hayatı I, Ankara, 1981, s. 111

dular. Unutulmuş bir aydın ve ilk ciddî eleştirmen Beşir Fuad, Kemal de dahil, Osmanlı Türkiyesi'nin romantik yazarlarını ciddiyetle eleştirdi. Etkili olamadı? Batı Avrupa'da romantizmin çok eskidiği bir zamanda Batı Avrupa'dan esinlenen Osmanlı roman yazarları romantik kaldılar. Bu nasıl açıklanacak? Osmanlı yazarlarını bir tür «eskicilik» ile suçlamak mümkün mü? Bu, Türkiye'nin ilk büyük yenilikçilerini, ilk büyük ihtilâlcilerini hem hafife almak ve hem de bunlara haksızlık yapmak olacak. Buna kimsenin hakkı olduğunu sanmıyorum.

Öyleyse? Osmanlı yenilikçilerinin gerçekçilik yolunu, Osmanlıcası ile hakikiyun mezhebini izlemeyerek gecikmiş bir romantizm akımının sürdürücüleri olmalarının nedenini Türkiye gerçeğinde aramak gerekli. Şöyle: Türkiye'nin ilk ihtilâlcilerine 'romantik' kişiler gerek. Romantizm, bir tarihe dönmek, bir de kahramancu davranmak demek. Romantik, toplumsal gerçekleri ihmal ederek, bireysel gücü abartan, büyük özveriler karşısında aklın sınırlarını zorlayan eylemleri başaran kişidir. On dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında Türkiye'nin ihtilâlcileri, romantik kahramanlara muhtaçdır. Türkiye'nin ihtilâlcileri roman yazan veya roman yazanları etkileyen kimsedir.

Bir adım daha atılabilir: Mai ve Siyah'ta Lâmia, Handan'da Handan, piyano veya keman veya her ikisini çalıyor. Belki de Yaban'a kadar, Türk romanının çoğunda kadınlar en azından bir enstrümana hakim görünüyorlar. Herhangi bir tarih kaynağında bulamadığım bu gerçeği Türk romanından çıkarıyorum. Eğer nota bilmek veya bir enstrümana hakim olmak, kültürlü aydının girdilerinden birisi ise ve yalnızca bu göstergeye bakarak, üstelik modern okullardaki muzik derslerini de göz önünde tutarak, bundan yüz yıl önceki Türk aydın kadınının bugünkü aydın Türk kadınından daha kültürlü olduğunu söyleyebiliyorum.

Bir adım daha: Üç İstanbul'da Belkis, Abdülhamit Düşerken'de Nimet, Sinekli Bakkal'da Emine veya Rabia, romanlardaki karşıt cinslere göre çok güçlü, her birinin

kendilerine ait senaryoları olan, beklemesini bilen ve kararlı kadınlardır.

Biraz daha: Mai ve Siyah, Handan, Üç İstanbul, Sinekli Bakkal, Ahmet Mithat Efendi'nin Hüseyin Fellah'ı, Mizancı Murat'ın Turfanda mı, Turfa mı? romanlarında ve bir çok romanda romanın mekânı çok büyük bir dünyadır. En azından iki veya üç kıtanın kentlerini içine alıyor. Fakit Baykurt'un roman dünyası ise, Almanya'da gurbetçi oluncaya dek, Anadolu'nun bir köyünün sınırlarını aşamıyor. Bu bilgi, başka kaynaklardan çıkarmaya başladığım bir çizgiyi daha büyük bir açıklıkla görmeme yarıyor: 1930 yıllarına kadar Türk aydını imparatorlukçudur. Başka nedenlerle birlikte, aşırı sayılabilecek ölçüde enternasyonalisttir.

Bütün bunlar için romanı ciddiye almak ve yaşamın içinde yaşatmak gerekiyor. Kuşku yok, romanı yaşam içinde yaşatabilmek, çok büyük ölçüde romanın kendisine de bağlı. Türkiye'de bunun örnekleri var. Ziya Bey, ilk alıntıyı yaptığım Roman incelemesinde, örnekleri veriyor: «Halit Ziya Bey'in Mai ve Siyah'ında en canlı enmuzec olan Ahmet Cemil, Servet-i Fünun zümresinin en yaşayan bir timsalinden başka bir şey değildir.» Bir başka örnek daha veriyor: «Reşat Nuri Bey'in en canlı eseri olan Çalıkuşu'ndaki Feride enmuzeci de bugünkü hayatın bir maikesidir.» Ziya Bey'in kullanmış olduğu sözcükler, gerek Halit Ziya'nın ve gerekse Reşat Nuri'nin Türk toplumundan gerçekçi tipler çıkardığı anlamına geliyor.

Mefkûreci, ülkücü bir aydın, Türk tarihinde adı mütefekkir'e, düşünür'e, çıkmış bir kimse, ciddi bir bilim adamı olmaktan çok uzak, ancak bana göre, Türk düşün tarihinde peygamberliğe çok yaklaşmış az sayıda insandan birisi, Ziya Bey, burada tarihe tanıklık ediyor. Şöyle: «Servet-i Fünun devrinde bir çok gençler, tıpkı Ahmet Cemil gibi duymağa, düşünmeğe, ifade etmeğe yeltendiler. Bunlardan birini gören 'işte bir Ahmet Cemil tipi daha' derdi.» Bir zaman erkeklerin Ahmet Cemil ile yaşadıkları anlaşılıyor. Kızlar için de, Ziya Bey, şu bilgiyi veriyor: «Çalıkuşu yazıldıktan sonra genç kızlar birer çalı-

kuşu kesildiler» (*). İki roman, yaşamda yaşıyor.

Mai ve Siyah bir kaçışın romanıdır; Ahmet Cemil, yeni bir tip'in habercisi. Ahmet Cemil, bir sanat eseri yaratarak kendisini yaratmak peşinde bir Osmanlı aydınıdır. «Ah, o yapıt yazılıp da yayınlandığı zaman ben büsbütün başka bir insan olacağım! Öyle sanıyorum ki, ünlülük perisi bozguna uğramış ve yenilmiş olarak gelip ayaklarımın altına atılacak. Kendimi birden yükselmiş görerek 'ben artık şu toprak parçasının üzerinde biriyim' diyebileceğim» (**). Mai ve Siyah'ın ilk baskısı, 1896 yılı tarihini taşıyor. Mai ve Siyah'ta Tanzimatçıların ektikleri tohum çarpıcı: bir hayal kırıklığı ile sulandıktan sonra, yeşermeye başlıyor. Ahmet Cemil, politikadan kaçarak, estetik bir çaba ile yeni bir insan yaratma girişiminin, enmuzec-i evveli, ilk örneği, oluyor.

Servet-i Fünun akımıyla ne yapılmak istendiğini en çok Ahmet Cemil'e bakarak anlamak mümkündür, deniliyor. Çok büyük ölçüde doğru; önemli ölçüde eksik. Mai ve Siyah, Servet-i Fünun grubunun oluşumunun hemen başında yazılıyor. Mai ve Siyah'ı ve bununla birlikte Servet-i Fünun'u daha sonraki olaylar yaşatıyor. Ahmet Cemil şöyle başlıyor: «Hasta mıyım, bilmiyorum. Ah! Ne yazmak istediğimi bir bilsem; onu şöyle karşımda resmi yapılmış, canlandırılmış görmek elden gelse, işte o zaman ölebilirim; yaşamda payıma düşeni eksiksiz almış bir insan olarak gözlerimi kapayabilirim» (***). Ahmet Cemil, bunları yazdıktan sonra, kendisi issız bir kaymakamlığa giderken limanda ayrıldığı ve Batı Avrupa'nın bir büyük başkentinde büyükelçiliğe uğurladığı pek yakın arkadaşı Hüseyin Nazmi ile birlikte şunları yapıyor: «O günden

---

(*) ibid., s. 109.

Ziya Bey, romanın nasıl olması gerektiği konusunda da şunları yazıyor :

«Bir romanın lezzetle okunabilmesi için 'romanesk' olması şarttır. Romanesk romanların tercümesiyle işe başlamalıyız.»

(**) *Halit Ziya Uşaklıgil, Mai ve Siyah, 1977 Baskısı, İstanbul, s. 100.*

(***) ibid., s. 47.

sonra tüm kahramanlar yakıldı. Bir harf bile bırakmadılar. Bütün o doğuş anlatımları, verimli kızların ağzından yazılmış şiirler, solmuş çiçeklere yönetilen sözler, çocuğunun mezarı başında ağlayan anneler; Fuzuli'ye, Baki'ye, Nedim'e benzetişlerle birlikte yakıldı; beşlemeler, altılamalar parçalandı. Ve herşeyden önce okumanın, duyguları eğitmenin gereğini anladılar.» Görülüyor, Mai ve Siyah ile bir manifesto yazılıyor. Yeni duyguları olan bir yeni insan yaratma çabasıdır, başlıyor.

Bu bir tepkidir; Türk aydını, ne yazık, hep tepkiler büyüdü. Tanzimat edebiyatının, derinliği yerine genişliği olan sığ insan yaratma çabasında bir tepki olarak, Servet-i Fünun, üstad romancısı Halit Ziya başta olmak üzere, Osmanlı aydınının içini dantela gibi örmeye çalıştı. Hiç kuşku yok, Abdülhamit istibdatının politikayı çok zorlaştıran politikası ve bazı gelişmeler, Servet-i Fünun yolunu, kolaycı ve kaçkın, ancak aynı zamanda yetenekli, yazarları için önemli ve tek açık kapı olarak bıraktı. Aydın Üzerine Tezler'de açıklamaya çalışıyorum. Osmanlı tarihinin en önemli reformatörleri arasında yer alması gereken Sultan Hamit, düşünmeye düşman fakat yeniliğe sanıldığı kadar kapalı olmayan rejimiyle, ödül vermeyi en etkin cezalandırma yöntemi sayarak, Osmanlı aydınını dar pratikçiliğe, bir tür aparetçik kişiliğe, toplumsal marangozluktan daha çok çarşı içi tenekeciliğe zorladı. İzlediği politika Namık Kemal türü aydınların çıkmasını zorlaştıran Ahmet Mithat Efendi'yi bir model olarak ön plâna çıkaran bir politika oldu.

Bu açıdan ve tarihin süzgecinden bakıldığında Ahmet Cemil ile birlikte açılan Servet-i Fünun'u daha rahatlıkla anlamak mümkün görünüyor. Çünkü Ahmet Cemil'de bir büyük hırs görünmüyor. Edebiyat tarihçileri ne yazdı, bilmiyorum; genel olarak meraklı olmama rağmen hiç merak etmiyorum. Çünkü edebiyatı ne kadar ciddiye alıyorsam, edebiyat tarihçilerimizi de o kadar ciddiye almıyorum. Yazıp yazmadıklarını merak etmediğim nokta şu: Halit Ziya'nın Mai ve Siyah'ı, Stendhal'ın Kırmızı ve Siyah'ını hatırlatıyor. Kırmızı ve Siyah'ta Jülien Sorel'in

birbiri arasında gidip geldiği iki sevgilisi var: Matmazel Mathilde ve madam Renal. Ahmet Cemil'in Lamia'sı ile annesi Sabiha var. Ancak Ahmet Cemil'in annesiyle ilgisi cinsel yanı olmayan bir sevgili ilişkisine benziyor. Lamia, Ahmet Cemil'in daha asil görünen arkadaşı Hüseyin Nazmi'nin kızkardeşi. Kırmızı ve Siyah'ta da benzer bir yakınlığı bulmak mümkün.

Ancak ne Mai ve Siyah, Kırmızı ve Siyah'tır; ne de Ahmet Cemil Jülien Sorel. Ahmet Cemil'i Türkiye'de yaşama sokan da bu olmalı. Halit Ziya'nın bu gerçekçiliği olmalı. Sorel'in baş kaldırısı Ahmet Cemil'de yok. Sorel'in nerede ise epiküryen sınırlara dayanan hırsı da yok. Servet-i Fünun döneminde, Türkiye'de, politikanın hırslı pratisyenlerinin dışında da böyle bir hırsı bulmaya imkân yok. Önce Sultan Hamit'in Teselya zaferi ile artan prestijisi daha sonra Meşrutiyet'in yarattığı hayal kırıklığı İttihat ve Terakki'nin teorik olarak dillere destan sığlığı, politikayı, ancak inatçı, hırslı, bir ceviz kütüğüne baktığı zaman antika bir masayı görebilmeyi içgüdü haline getirebilmiş, aydınlarının ve daha garip bir deyişle örgütçü aydınlarının mesleği haline getiriyor.

Öyleyse Servet-i Fünun hayal kırıklığına dayalı, politik baskıyla sınırlı, bir kaçış oluyor. Ahmet Cemil ise iki kez kaçıyor. Romanın güzelliği burada. Ahmet Cemil'in kız kardeşi mutsuz bir evlilikten kısa bir süre sonra ölüyor; Hüseyin Nazmi, Ahmet Cemil'in aşkı kız kardeşi Lamia'yı uygun bir biçimde evlendiriyor, kitap yazılmakta gecikiyor. Ahmet Cemil, kendi kendine konuşuyor: «Niçin karamsar olmalı? Bir kıskacın yargısına yaşamın gerçek amacını bırakıp kaçacak kadar güçsüz müyüm ben?» (*) Güçsüzlük kuşkusu bir kez giriyor. Lamia'nın evliliğini işitince son savunmalarını yapıyor: «Buna da böyle beceriksiz bir boyun eğişle yenik mi düşeceğim? Bir şeyler yapamayacak mıyım? Bir şeyleri kırıp parçalayamayacak mıyım?» (**) Ve düş kırıklığını içinde barındıran Ahmet Cemil hıç kırmıyor.

(*) ibid., s. 241.
(**) ibid., s. 285.

Yazmakta olduğu eserinin müsveddelerini yakıyor. Örgütsüz, politikasız Osmanlı Aydını Ahmet Cemil'in tek ve son sığınağı annesi oluyor: «Yaşayabilmek için bunlardan uzak olmak istiyorum. Seninle uzaklara gidelim. Öyle uzaklara ki, kendimizi orada tanımayalım, kendimize başka bir evrende, başka bir yaşamda, başka yaratıklar gözüyle bakabilelim.» Ahmet Cemil, Servet-i Fünun'un Osmanlı toplumu için oldukça rafine kültürüyle içerilmiş olarak, çökmekte olan imparatorlukta kendisine yeni bir rol seçiyor: «Küçük Kurtarıcı.» Hem kendisini ve hem de çökmekte olan imparatorluğun bir küçük yöresini kurtarmak için kaymakam oluyor, Süveyş vapuru ile İstanbul'dan ayrılıyor. Annesiyle beraber.

Vapurda denizin karanlıklarını seyrediyor: «Ah, bu denizin karanlıklarında saklanan gerçekler, asıl gerçek... Bir karar atılım, yalnız küçük bir kımıldanış, oraya gidebilirdi. Oraya gitmek; bu siyahlığın içinde bir daha çıkılmayan, dönülmeyen derinliklere gitmek..» Bunlara dalmış ve bir eyleme hazırlanırken annesinin sesi geliyor: «Cemil, neden karanlıkta yalnız oturuyorsun?» Cemil ayağa kalkıyor. Mai ve Siyah şöyle bitiyor: «Ve yaşamda hiç umudu kalmamış bu çocuk, yavaş yavaş, bu siyah geceden, şu kendini çekip almak isteyen yokluktan ayrılarak, annesini izledi.»

Ve böylece annesinin çağrısı üzerine Ahmet Cemil, daha sonra Çalıkuşu'nda Feride, Türkiye'de toplumsal yaşama girdiler. İstanbul'dan Anadolu'nun bir köşesini kurtarmaya ve canlandırmaya gidiş akımının canlandırıcısı oldular. Ahmet Cemil ve Feride, Türkiye'nin yenilik tarihinde, yeni bir tür yenilikçi örnekler oldular.

Feride'yi ve özellikle Ahmet Cemil'i izlemek isteyenler ve gerçekten izleyenler oldu. Başta Fikret, Hüseyin Cahit ve arkadaşlarından oluşan bir Servet-i Fünun takımının Yeni Zelanda'da, olmazsa İzmir'in yakınında bir komünite kurmak istemelerini, Ahmet Cemil'in etkisine bağlamak mümkün. Tartışılabilir, ama, bağlanabilir. İsmet Paşa'nın, daha sonraki yıllar aleyhine çok kullanılan, bir çiftliğe çekilme projesi, hiç tartışmasız, bir yenikçi Ah-

met Cemil kompleksinin sonucudur. Ancak bu yolun, sonradan bir tür üne kavuşmuş yolcuları arasında, olgun bir örneğini Dr. Reşit Galip veriyor. Türkiye'de köycülük ve köylülük eyleminin bu içten uygulayıcısı, Tıbbiye'yi bitirdikten sonra, yenilikçi bir grup arkadaşı ile birlikte, Kütahya'nın bir köyünde doktorluk yapmaya ve çevreyi kurtarmaya koyuluyorlar (*). Dr. Reşit Galip, dar fakat kendi içinde tutarlı, inançlı ve inatçı, dürüst ancak çok sınırlı bir reformatör çizgisinin en iyi örneklerinden birisini veriyor. Belki de bu yüzden olsa gerek, çabuk ölüyor.

Bu örnekleri özgün örnekler sayıyorum. Hepsine saygı duyuyorum. Önemsemiyorum ve kesinlikle tek doğru yol olarak görmüyorum. Eğer tek yolsa, kesinlikle yanlıştır. Üstelik çaresizliktir.

Açılması gerekiyor ve şöyle: Türkiye'de köycülük, halkçılık ve Türkçülük, yaklaşık olarak aynı tarih kesitinde eyleme dönüştü; iç içe girdi. İçeriklerindeki ayrılıklara rağmen, aynı programın çeşitli aktiviteleri gibi göründü ve özdeşleşti. Aydın Üzerine Tezler'de, bir bölümde ayrıntıyla işlenen fakat bir çok bölümde bir leit motiv işlevi gören şu tez gelişti: Köycülük, halkçılık, Türkçülük bir çaresizliktir. Bütün çarelerin tükenildiğine inanıldığı zaman baş vurulan bir çaredir. Nitekim Mustafa Kemal, İstanbul'da, iç ve dış faktöre dayalı bütün çareleri, pratik ve teorik olarak denedikten sonra, Anadolu'ya çıkmayı denemiştir. Anadolu son çaredir. Türkçülük, Köycülük, yenikçi Ahmet Cemil'in «Ah, bu denizin karanlıklarında saklanan gerçekler, asıl gerçek..» demesi türünden çaresizlikler içinde bir gerçek arayıştır, bir anlamda asgariye razı olmaktır.

Asgari, bir başlangıçtır; saygı duyulabilir. Ahmet Cemil, yirminci yüzyıl Türkiyesi'ne de, mantıkî ucuna ka-

(*) Dr. Reşit Galip, Mersin'de doktorluğu yanısıra yerel örgütlenmeler içinde başarılı ve yetenekli bir yaşam sürerken Atatürk tarafından keşfediliyor. Önce tarihçi, sonra Milli Eğitim Bakanı oluyor. Üniversite reformu Reşit Galip zamanında gerçekleştiriliyor. Atatürk'e karşı, bir bakan gibi davranmak istiyor. Düşüyor. Kısa bir zaman sonra ölüyor.

dar zorlandığında saygı duyulabilecek bir gelenek bırakti. Ancak yirminci yüzyılın yaşanan son yirmi yılında, kapitalizm en parazit öğesiyle, reklâmcılıkla, birleşince ve reklâmcılık yenikçi sol entelijansiyanın özel alanı olunca, bu gelenek de dejenere edildi. Cevat Şakir, alias Halikarnas Balıkçısı, bir çaresizliği bir sorumluluk haline getirdi.

Siyaset eylem halinde felsefedir. Servet-i Fünun, önce siyasetten kaçış oldu. Siyasetin harekete geçmiş bir felsefe özelliğini yitirdiği zamanlarda, tarihin ve dünyanın çeşitli kesitlerinde, siyasetten kaçış bir estetik arayış olarak ortaya çıkıyor. Sonunda Ahmet Cemil, bu estetik arayıştan da kaçıyor. Çareyi, sınırları çok daraltılmış bir pratikte buluyor. Dar pratik, toplumsal ve felsefî bir eylem olan politikayı bir bireysel doyum düzeyine indirmek oluyor. Fakat Cevat Şakir'de bu yok.

Ahmet Cemil, çevresindeki yüzleri artık görmek istemediği için İstanbul'dan ayrılıyor (*). Cevat Şakir ise gösterecek yüzü kalmadığı için İstanbul'u terkediyor. Cevat Şakir'in Bodrum'u bir yaşam biçimi olarak seçmesi bir politik olay değil. Şu nedenle değil: Resimli Ay'da çıkan

---

(*) Yıllar sonra Halit Ziya şunları yazdı: «Artık mutlaka doğurmak ihtiyacıyla beni rahat bırakmayan eserimi yazmak istedim: *Mavi ve Siyah*.

Mavi ve Siyah'ta ne yapmayı plânladığını şöyle anlattı: «Bunu başka türlü tasarladım. O zamanın hayatından, idaresinden, memlekette teneffüs edilen zehirle dolu havadan acılı, hastalıklı bir genç, kısacası devrin bütün hayal kuran yeni nesli gibi bir bahtsız tasvir etmek istedim ki ruhumun bütün acılarını haykırsın, coşkun bir delilikle çırpınan ve bütün emelleri parmaklarının arasından kaçan gölgeler gibi silinip uçunca, o da gidip kendisini, ölmek için saklanan bir kuş gibi, karanlık bir köşeye atsın. Bu gençte bir aşk yıldızı, bir de sanat hulyası olacaktı ve bunların arasında bir sarhoş gibi yıkıla yıkıla, o duvardan bu duvara çarpa çarpa geçip gidecek, sonunda bir kovukta sinip can verecektir, mavi hulyalar içinde yaşamak için yaratılmışken siyah bir uçuruma yuvarlanacaktır.»

Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 463.

bir yazıdan dolayı Zekeriya Sertel ile birlikte Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandığı ve mahkûm olarak Bodrum'a sürüldüğü doğru. Ancak Cevat Şakir'in politikayla pek ilgisi yok. Üstelik, kendi ifadesinden anlaşılıyor, Cevat Şakir bir politik dergide yazmadığı yazıdan dolayı mahkûm olmuş. Cevat Şakir bunu, 1 Kasım 1958 tarihli mektubunda, Azra Erhat'a yazıyor: Şöyle: «Benim bazı müşkülüm var. Meselâ M. Zekeriya'dan bahsetmek lâzım. Adam da 'M'li. Benim zamanımda -yani sürgünlük devrinde- öyle değildi. Neyse adam arkadaşım. Yani öylece yazarım. Ve hem ne tuhaf? Bir insanı insan olarak sevmek de mi yasak? Ben not aldım. Çünki bazı teferruat aklımdan çıkmış, onları habire tesbit ettim. Deniz hayatım hakkında da yazdım. Hattâ bir tanesini gazetaya verdim, sana gönderiyorum. Bittabi burada tekerrürler var, yani daha personel ve daha concentre olacak 'Sürgün'. İmzamı da. kullanacağım 'Halikarnas Balıkçısı' deye. Yalnız mahkemede Zekeriya'nın o kahraman fıkrasının kendisi tarafından yazılıp benim yazıma ilâve edilmiş olduğunu mahkemede söylemediğinden bahsetmeyeceğim. Zekeriya iyi adamdır (*). Adam burada yok, arka-

(*) Zekeriya Sertel de Cevat Şakir için şunları yazıyor: «Cevat Şakir, Abdülhamit'in ünlü paşalarından Şakir Paşa'nın oğluydu. İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde öğrenimini bitirmişti.»

Kişiliği hakkında şunları ekliyor: «Çok zeki, çok bilgili, çok kabiliyetli bir adamdı. Uzun boylu, mavi gözlü, sevimli bir insandı.»

Sorununu şöyle açıklıyor: «Fakat başından büyük bir kaza geçmiş, hapse düşmüş, gerek ailesi, gerek toplum onu kenara atmıştı. Hapisanede sekiz yıl yattıktan sonra verem olduğu için serbest bırakılmıştı.»

Yaşamını sürdürüyordu: «Fakat ailesine dönemiyordu. İnsanların yüzüne çıkmaya da cesaret edemiyordu. Zengin bir ailenin çocuğu olduğu halde, işsiz, parasız, kimsesiz kalmıştı. Aylardan beri iş arıyor, fakat kimseye baş vurup derdini anlatamıyordu.»

Sertel, Cevat Şakir'i bu durumda buldu: «Cevat Şakir, benimle tanıştığı zaman bu durumdaydı.»

M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, İst., 1977, s. 144-145.

sından vurmuş gibi olur» (*). Cevat Şakir'ın tek siyasal eylemi, bu.

Daha fazlasını beklemeğe gerek yok. Çünkü Cevat Şakir bir sorumsuz eksantiriktir. Tüm yaşamı boyunca yaptığı tek sorumlu iş, her halde, Sertel'ler ailesinin etrafında çalışmak olmuş olmalı. Zekeriya Sertel'le çalışmasının örneği kendi ifadesinden yazıldı. Sabiha Hanım'la çalışması ise kısaca şöyle: Tan çıkarken Sabiha Sertel «Senede Yüz Kitap» başlığı altında Amerika'da yayınlanan bir seriyi türkçeye çevirterek yayınlıyor. Çeviriciler arasında Cevat Şakir de var. Çeviricilerden hiç hoşnut değil; Cevat Şakir'den de. Şu nedenle: «Halikarnas Balıkçısı da başka bir metod kullanıyordu. O, gerici değildi. Fakat yaptığı tercümelerde bir fikir kendi düşüncesine uymuyorsa, satırların arasına bir parantez açıyor, yazı sahibine küfür ediyor, 'bu işin doğrusu öyle değil, böyledir» diye kendi fikrini yazıyordu» (**). Bunu yapabilen bir kimseyi ciddiye almak mümkün değil.

Cevat Şakir bir paşazade; büyük aile halinde konaklarda büyümüş. Azra Erhat'a yazdığı bir mektupta, Nişantaşı'ndaki konaktan söz ederken «konakta yetmiş kadar vardı» diyor. Bu «yetmiş kadar» olan ve sayısı kesin bilinmeyen, konakta büyütülen öksüz çocuklar. Sonra Cevat Şakir de öksüz kalmış. Bu çok kesin; çünkü Cevat Şakir öz babasını kendi elleriyle öldürmüş. Cevat Şakir'in dramı, kaçışının nedeni, bu baba katlidir.

Bundan pek söz etmiyor. Azra Erhat'a bir mektubunda olayı, kendi açısından ve önemli ölçüde üstü örtülmüş izlenimi vererek, şöyle anlatıyor: «Babam çiftlikte, her zaman suikasttan korktuğu için, yanında müteaddit tabancalar ve silâhlar bulunduruyordu. Evvelâ zengin bir adam, sonra asker. Münakaşa öyle bir raddeye vardı ki benim üzerime ateş etti. Ben rastgele oradaki bir tabancayı alarak, -amma onun eli tabancaya giderken yüzün-

---

(*) *Azra Erhat, Mektuplarıyla Halikarnas Balıkçısı, İstanbul, 1979, s. 143.*

(**) *Sabiha Sertel, Roman Gibi, İstanbul, 1969, s. 193.*

den okudum- ona doğru nişan almadan ateş ettim. İl y a eu deux coups. İlkin onunki sonra -hemen sonra- benimki. Aynı zamanda gibi bir şey. Bu münakaşa götürmez, yoksa ölen ben olurdum. Hayır o öldü! Ben de ölümden beter mahvoldum. O kurtuldu. Korkunç bir acı duydum-hane buna olmaz da neye olur? Ama vicdan azabı duymadım. Ondan daha korkunç bir şey oldu. Kendi kendime olan güveni kaybettim» (*). Cevat Şakir'i Bodrum'da gönüllü hapse mahküm eden işte bu yitirilen güven oluyor.

Anlattığı senaryonun çok tutarlı olduğunu söylemek pek zor. Bu baba-oğul düellosunda, her dejenere paşa konağında olması mümkün bir love-affair bile akla gelebilir. Ancak işin bu yanı öyle önemli değil. Önemli olan Cevat Şakir'in kendine, mesleğine ve yoluna güvenini yitirmiş tüm Türk aydınları için bir guru düzeyine gelebilmesi, gönüllü hapishanesini kaçkın aydınlar için bir tapınak haline getirebilmesidir. Daha da önemlisi Cevat Şakir, tıpkı Ahmet Cemil gibi, bir örnek olabilmiştir. Şimdi öyle görünüyor, kendine, mesleğine ve yoluna güvenini yitirmiş aydınlar, ıssız bir deniz kasabasında kurdukları gönüllü hapishanelerini Bodrum türünden bir şana ulaştırabilmek için birbiriyle yarışıyorlar.

Ve ne yazık ve ne büyük bir paradoks! Toplumsallıktan bireyselliğe kaçarken, sorumluluktan ıssızlığa koşarken, Türk aydını, yine de yalnızlığa dayanamıyor. Bireyselliği ve ıssızlığı çok büyük bir gürültü içinde ve tam bir curcuna haline yaşamak istiyor. Kaçkın aydın, sanki, beğenmediği bir dünyadan kaçmıyor; o dünyanın merkezinde kendisinin olmamasından yakınıyor ve aynı dünyayı bir başka mekânda kendi ekseni etrafında kurmak istiyor. Pek kolaycı ve fevkalâde alâ Cevat Şakir bir olgu.

Çünkü Cevat Şakir bir tembeldir. Azra Erhat'a bir mektubunda kendisi açıklıyor: «İpso facto yani perse çalış-

---

(*) *Azra Erhat, Mektuplarıyla Halikarnas Balıkçısı, op. cit. s. 151.*

kanlık bir meziyet değildir ki. Yaratıcılık bir meziyettir.» Yaratıcılığın bir meziyet olduğu yüzde yüz doğru; ancak burjuva devrimiyle birlikte çalışmak ve çalışkanlık da bir meziyet oldu. Bir rastlantı değil; bir konakta büyümüş bir paşazade olan Cevat Şakir «çalışkanlık bir meziyet değildir» derken tümüyle feodal bir ahlâk normunu yansıtıyor. Gerçekten de feodalite döneminde, egemen ideolojiye göre, çalışmak ve çalışkanlık kesinlikle bir meziyet değildi. Çünkü çalışmak serfler içindi. Burjuvazinin iktidara geliş yasası olan emek-değer yasasıyla çalışma güzelleştirildi ve çalışkanlık bir meziyet düzeyine çıktı.

Cevat Şakir'in yaptığı en ciddi iş de turist rehberliği oldu. Bir mektubunda bunu şöyle anlatıyor: «Birkaç gün, her gün, üç yüz küsur kişiye bağıra bağıra anlatmak zorunda kaldım. İş Türkiye'ye kalsaydı, beni çoktan açlıktan öldürmüşlerdi. Muharrirlik etmek için yabancılardan para alıp vaktimizi satın alıyoruz.» Güzel olduğu belirtilen İngilizcesi, mitoloji bilgisi, paşazade geçmişi ve eksantrik kişiliğiyle dünyanın her sahil kentinde aranabilecek bir turist rehberi olduğunda kuşku yok. Öyle de oluyor. Türkiye'de hükümetler, ünlü konuklar gelince, Cevat Şakir'i buluyor. Churchill'i, Krupp'u gezdiriyor. Azra Erhat'a yazıyor: «Yarın Amerikan filosu geliyormuş. Onun için buraya tayyareyle uçmuş. Benim kılavuzluğumda filonun bilmem kaç gün gezdirilmesi lâzımmış. Pekey dedik» (*). Cevat Şakir, tanıtma işine soğuk savaş döneminde Türkiye'nin Ege sahillerini Amerikan filosuna tanıtarak başlıyor.

Daha sonra da, yenikçi ve tembel, kendine, mesleğine ve yoluna güvenini yitirmiş Türk aydınına Bodrum'u tanıtıyor. Tanıtıyor mu? Aslında Bodrum'u yenikçi aydınlar için bir mozole yapıyor. Bunun için de en uygun yeri seçiyor. Tarihsel nedenlerle ve şöyle: Mozole kelimesi Bodrum'dan doğuyor ve bütün dillere Bodrum'dan geçiyor. Halicarnassus'da Kraliçe Artemis, yeni sevgililer edin-

---

(*) *Azra Erhat, Mektuplarıyla Halikarnas Balıkçısı, op. cit. s. 36.*

diği için kocası Kral Mausolus'u öldürtüyor. Sonra da Mausolus için büyük bir mezar yaptırıyor. Buna Mausolea veya Mausoleum adı veriliyor. Tapınak-mezar anlamına geliyor, ancak, bütün dillere bu kelime telâffuzundaki küçük değişikliklerle mal oluyor. Türkçeye de mozole olarak giriyor. Halicarnassus da şimdi, Kral Mausolus'tan sonra, yenik düşmüş Türk aydınlarına kütlesel bir mozole oluyor.

Üçüncü Bölüm İçin Üçüncü Ek

AHLÂKLI ADAM: TEVFİK FİKRET

Şanssızlığı gecikmişliğinde: Aydınlanma çağının geç doğmuş çocuğudur. Geç kalmış bir peygamber oldu. Peygamberlerin kitabı, yaşadıkları zaman yakılır; peygamberler, yaşarken lânetlenirler. Fikret'in kitabın yakılması için ölümünden sonra çeyrek yüzyıl geçmesi gerekti, ölümünden sonra gençler Fikret'e karşı harekete geçti.

Bu memlekette de bir gün sabah olursa, Halûk. Ünlü şiirine böyle başlayan Fikret, «Evet, sabah olacaktır, sabah olur, geceler» dizesiyle aydınlığa olan inancını belirtti. Özverili yaşadı; sabah olduğunda, eğer ölmemişse bile artık geçmişin ağırlığını temsil ettiği için, gençlerden bir kenarda ölüme bırakılmasını istedi.

* * *

.... O gün
ben ölmemiş bile olsam, hayata pek ölgün
bir irtibatım olur şüphesiz; — O gün benden
ümidi kes, beni kötrüm ve boş muhitimde
meraretimle unut, çünkü leng ü pejmürde
nazarlarım seni maziye çekmek ister; sen
bütün hüviyyet ü uzviyyetinle atisin:
Terennüm eyliyor elan kulaklarımda sesin!

* * *

Cumhuriyet kurulduğunda Fikret ölmüştü. 1940 yılında sanki her şey tersine dönmüştü; sanki gençler ihtiyar, gelecek geçmiş, ati mazi, olmuştu. Sanki Fikret'in kendi ihtiyarlığına yakıştırdığı aksak ve buruşuk bakışlar, leng ü pejmürde nazarlar, gençlerin olmuştu. 1940 yılında Yeni Sabah Gazetesi'nde «Fikret'in eserlerini yakmak lâzım» kampanyası başlayınca, buna, büyükçe bir gençlik ordusu katıldı. Fikret'in, «Gençler, bütün ümmid-i vatan şimdi sizdedir» dizesiyle, Ferda şiirinde, geleceği emanet ettiği gençler, gelecekte geçmiş olup, yıllarca önce Mehmet Âkif tarafından yapılan, Robert Kolej'de öğretmenliği nedeniyle zangoçluk suçlamasını bayrak sayarak Fikret'e karşı hücuma geçtiler.

Duyarlı idi. Yaşamında, hayal kırıklığına uğradığı zaman Aşiyan'a çekiliyordu. Gençliğin anti-Fikret kampanyası döneminde Aşiyan'da yatıyordu. Çekilmesine gerek yok.

Tanıyanlar ve beraber çalışanlar bir peygamber-yakını kişiliğe sahip olduğunda birleşiyorlar. Hüseyin Cahit bunu açıkça belirtiyor; «çok eski zamanlarda yaşasaydı adı bir peygamber diye art kuşaklara geçerdi» diye yazıyor (*). Halit Ziya, kişiliğinin güçlü yanını daha eski zamanlara uzatıyor:« Ben onun daha küçük yaşında iken Galatasaray'da büyüklere bile kendini tanıtan bir hükmü olduğuna, bir benzerine pek az rastlanan pazılarının kuvvetiyle küçüklerin hakkını koruduğuna, ilk sınıflardan başlayarak gittikçe pekleşen bir saygı ile onun âdeta isteği dinlenir bir kuvvet olarak tanıldığını biliyordum» (**). Karaosmanoğlu «sert bir ahlâk hocası» olarak niteliyor (***). Servet-i Fünun'un sahibi Ahmet İhsan, bunu, pek canlı bir biçimde doğruluyor: «Bütün Edebiyat-ı Cedide Ailesi evlâtları onun, Tevrik Fikret'in şahsiyeti önünde kendimizi ufak görürdük; Fikret'i karşımıza çıkmış ilâhi ve çok

---

(*) *Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, İstanbul, 1975, s. 115.*

(**) *Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 375.*

(***) *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları, Ankara, 1969, s. 21.*

âdil bir hâkim gibi bulurduk; Tevfik Fikret'in ufak bi. tenkidine, küçücük bir imasına uğramak istemezdik ve içimizden birisini vicdanıyla mahkûm eyleyiverir korkusu ile titrerdik» (*). Her peygamberin çevresinde olanların yaptıklarını Servet-i Fünun Ailesi de yapıyor: «Gençlik ve delikanlılık sevkiyle tabiî olarak işlediğimiz ufak kabahatlerin hepsini ondan gizlerdik.»

Peygamber yakını bir kişiliğin fiyatını ödediği anlaşılıyor. Sigara ve içki içmiyor. Çok sağlıklı yaşıyor. Çok yemek yiyor, bazı yemekleri ve bu arada zeytinyağlı patlıcan dolmasını çok seviyor. Herkesi özendiriyor, gençleri çok koruyor. Bu yüzden Kemal'in oğlu Ali Ekrem ile kavga etmekten, Ali Ekrem'in Servet-i Fünun'dan uyrılarak rakibi Baba Tahir'in Malûmat'ına geçmesine neden olmaktan kaçınmıyor. Servet-i Fünun'u gerçekten bir aile ocağı olarak yönetiyor, herkesin çalışmasının toplu halde okunarak değerlendirilmesine özen gösteriyor.

Halit Ziya anlatıyor: «Yaratılışında her zaman kendisinden çok başkalarını düşünen bir huyu olduğu için arkadaşlarının başarılarıyla en çok sevinen, ne zaman onlardan güzel bir parça gelse onu önüne geçene bir coşkunlukla okuyan bu adam ne zaman yine etrafındakilerden birine fena bir takılmaya rast gelse sinir buhranları geçirirdi.» Çok hırçın olduğu anlaşılıyor. Fakat aynı zamanda sevecen ve yakınları arasında ise son derece şakacı. Halit Ziya sürdürüyor: Kızgınlığı «hiç sürmez, arkasından bir reaksiyon başlayarak her vakitten çok parlayan bir şevk ile ve çok defa olduğu gibi pek tuhaf olan ve bizi saatlerle güldüren kelimeler bularak bu takılmanın zehirli nefesini matbaanın samimilik ve halislik havasından siler süpürürdü.»

Kamu yaşamında da benzer davranışları sergiliyor. Galatasaray'ı bitirince, Hariciye'de bir göreve giriyor. Sonra öğretmenliğe başlayınca bu görevden ayrılıyor. Bir müddet sonra birikmiş maaşlarını getiriyorlar, almıyor. Bir

---

(*) *Ahmet İhsan, Matbuat Hatıralarım 1908-1914, İkinci Cilt, İstanbul, 1931, s. 97-98.*

defa Hazine'den çıkmış olduğu için alması gerektiğini söylüyorlar. Göçmenler komisyonuna yardım olarak verilmesini istiyor.

Galatasaray müdürlüğünden kolaylıkla ayrılabiliyor. Tanin'i kurup Tanin'den ayrılıyor. İttihat ve Terakki'nin üye komisyonundan ayrılıyor. İttihat ve Terakki iktidarında hayal kırıklığı görünce, siyasal bir olay olan, «Doksan Beşe Doğru» şiirini yazıyor, yine Aşiyan'a çekiliyor.

* * *

Bir devr-i şeamet: yine çiğnendi yeminler;
çiğnendi, yazık, milletin ümmid-i bülendi.
Kanun diye, topraklara sürtüldü cebinler;
kanun diye, kanun diye, kanun tepelendi...
Beyhude figanlar yine, beyhude eninler!

Millet yaşamaz, hakka tahassürle solurken
sussun diye vicdanına yumruklar inerse;
millet yaşamaz, Meclisi müstahkâr olurken
iğgal ile, tehdit ile titrer ve sinerse;
millet yaşamaz maşer-i millet boğulurken!

* * *

Yıllarca Aşiyan'da, münzevî, yaşıyabilir. İnziva, Elnstein'in Belçika Kraliçesi Elizabeth'e bir mektubunda pek güzel yazdığı türden, kişiliğin öğretmeni oluyor.

Duygulu; İsmail Habip, duyarlılığı annesinden aldığını kaydediyor. Doğruluk ise babasının mirası sayılıyor. Halit Ziya'nın Sanskrit Edebiyatı Tarihi incelemesinden bir kez emniyetlik olması gibi, Fikret'te bir ihbar dolayısıyla iki gün hapis yatıyor. Servet-i Fünun'un bir toplantısını İsmail Safa'nın evinde yapıyorlar; Fikret'in Hamit için hicviye yazdığı ve okuduğu ihbarı yapılıyor. İki gün hapis yattıktan sonra, hicviye bulunamayınca, Fikret serbest bırakılıyor. Fakat iki günlük hapsinde küçük oğlu Halûk ve karısı için pek çok duygulanıyor. Şair duygulanınca yazıyor.

* * *

Ağlayan kim, ninen mi? Yavrucuğum,
Bizi pek çok seven mi yavrucuğum?

Sen Halûk'um, o, nazlı maşukum
O mu kıymetli, sen mi yavrucuğum?

Sizi bir an tahattur etmiyecek,
Hangi mel'un, o ben mi yavrucuğum?

* * *

«Kim, her an sizi hatırlamayacak o lânetli ben miyim, yavrucuğum.» Sevgi kadar, belki daha çok, bir yalnızlığı anlatıyor; sanıyorum (*). İşin başından itibaren bütün güvenceyi oğlu Halûk'ta ve Halûk'un omuzlarının üzerinden görebildiği gençlikte buluyor. Ancak asıl güvendiği Halûk ve gençlikten de öte, bunların ellerine verdiği «Ferda», gelecek günler, veya yarın oluyor.

* * *

Ferda senin; senin bu teceddüt, bu inkılâp...
Her şey senin değil mi ki zaten?.. Sen, ey şebap,
Her uzvu girdibad-ı havayiçle sarsılan
bir neslin oğlusun; bunu yad et zaman zaman.

Asrın, unutma, barikalar asr-ı feyzidir:
Her yıldırımda bir gece, bir gölge devrilir,
bir ufk-ı itilâ açılır, yükselir hayat;
yükselmeyen düşer; ya terakki, ya inhitat!

* * *

Çağına güveniyor; yirminci yüzyılın başında teknolojik ve siyasal patlamalarıyla ve bir şair sezgisiyle, bu çağın verimli bir çağ olduğunu görüyor. Yirminci yüzyılın başında tanık olduğu bu patlamalara, yıldırımlar diyor, geceleri aydınlığa çeviren haberciler gözüyle bakıyor.

Hepsi bu kadar. Daha fazlası için bir neden var mı?

(*) Sevgi, yalnızlıktan kaçış değil mi?

Halit Ziya çok gerekli bir bilgiyi veriyor: «Tevfik Fikret pek az, azın bütün mânâsıyla pek az, okur bir şairdir. Fransız edebiyatının son zamanlarını takip ettiğine bir belirti görmedim, öyle anladım ki Victor Hugo ile Lamartine'den daha yenilerini belki rastgele ve pek az görmüştür, hele nesir âleminde ülfetinin pek sınırlı olduğunu kendisi söylemişti.» Az bilen (*) ve felsefî gelişmelerden habersiz bir şairdi.

Birincilikle bitirdiği Galatasaray'dan aldığı ansiklopedik bilgiler, bir insan sevgisini ve insan sevgisinin zorunlu uzantısı olan Tanrısızlığa açılmayı sağlamaya yetiyor Türkçede ilk kez, «insanlığın da sapıklıkları var, putunu kendi yapar, kendi tapar» diyen şair oluyor. Geleceğe güven, geçmişten kopmayı gerektiriyor.

Bunların, yaşayan bir insanı peygamber yapmaya yetmeyeceği açık. Ayrıca her peygamber, güzel geleceğe, cennete giden yolu kendi kitabında gösteren kimsedir, Fikret'te bu da yok. Fikret, güzel günlerin geleceğinden haber veriyor, yol olarak da Batı'ya gitmeyi öneriyor. Batı'da ne bulunursa getirilmesini istiyor.

Olmaz; var olanı göstererek peygamberlik olmuyor.

Fikret, inançlarından daha şiddetli yaşayan bir kimsedir, önemi burada.

Türkiye'nin «en iyi» aydınları ve bu arada örgütleri, ne yazık, inançlarından daha şiddetli yaşadılar. Tersinden de söylenebilir; inançlarının keskinliği, yaşamlarının şiddetinin çok gerisinde kaldı.

Fikret, kısa ve sık sık inzivalarla kesilen yaşamında «Ahlâklı Adam» oldu. Çünkü sürekli kavga etti. Başkaları ve bu arada Mehmet Âkif türünden islâmcılığın bayraktarlığını yapanlarla kavgası bir yana, en sevdikleriyle kavga etti. Kurduğu Tanin için, «Tanin değil cenin» de-

---

(*) Nazım'ı çalışırken şu soruyla karşı karşıya geldim: Çok bilen şair var mı veya çok bilen şair olabilir mi?

Nazım ne kadar biliyordu? Nazım edebiyatı üzerinde para kazanmayı düşünenler bu soruyu sormak zorundalar. Sormazlarsa, bundan sonraki kitaplarda, sormak durumunda olacağım.

dl. Yakın arkadaşı, edebiyatını hep özendirdiği Hüseyin Cahit için «Hüseyin Fâsıt» yakıştırmasını uygun buldu. İttihat ve Terakki, Birlik ve İlerleme için, İrtikap ve Tedenni, Hırsızlık ve Alçaklık, çetesi deyimini yarattı.

«Ahlâklı» olabilmek için mutlaka kavga etmek gerekiyor, çünkü kavga bir hareketi içeriyor. Duran bir nesnenin ahlâklı olup olmadığına karar vermek imkânsızdır; çünkü ahlâk, mutlaka bir hareketle ortaya çıkıyor. Ancak her hareket de, ahlâk araştırmasının alanına girmiyor; göksel cisimlerin hareketinin ahlâklı veya ahlâksız olduğu söylenemiyor. Yalnızca iradî olan hareketler bir ahlâk sisteminin içinde oluşuyor. Ahlâk, iradî hareketlerin başlatıcısıdır; her iradî hareket, en doğalı sayılan yaşamı sürdürmeye karar vermek bile, bir kavgadır. Ahlâklıdır veya değildir.

Ahlâkın kaynağını akılda bulmak imkânsızdır. Akıl uyarılmıştır; doğanın ve toplumun dinamiğinin ürünüdür. Bu dinamikle özdeş değildir fakat bu dinamiğin türevidir; doğadan, birikmiş doğa bilgisi de denebilir ve toplumdan bağımsız bir akıl düşünülemez.

İnsan sevgisini, dürüst olmayı, cesur olmayı, cömert ve sadık olmayı, akıl'dan çıkarmak söz konusu olamaz. Üstelik belirli üretim ilişkilerinde geçerli akıl'dan bunların tersi çıkarılır. Kapitalizm bir üretim biçimidir; doğanın en az çaba yasası, bu üretim ilişkisinde, emek-değer yasasına dönüşüyor. Bu üretim ilişkisinde Homo Sapiens da, Homo Economicus sayılıyor. Aynı biçimde, kapitalist üretim ilişkilerinde, geçerli akıl sermayedarın aklıdır, toplumun her kesitine egemendir. Sermayedar ise kişiliğe bürünmüş sermayeden başkası değil.

Kapitalist üretim biçiminde insan seven bir sermayedar akıllı davranmamış olur; sermayedar olamaz, iflâs eder. Kapitalist sistemde, akıl, dürüst olmayı değil dürüst olmamayı gerektirir. Cesaretin yeri yoktur; cömert ve sadık olmak ise en az çaba yasası ve emek-değer yasasının dışındadır.

Belli üretim biçimlerinde ahlâklı olmak, akıllı olmak-

la özdeş olmadığı gibi, akıl'a karşı hareket etmeyi gerektiriyor. Karşı hareket, kavgadır.

Ahlâk, karşı harekettir. Ahlâklı olmak, ancak ve yalnızca, karşı hareket durumunda kendisini gerçekleştirir.

Ahlâk, karşı harekettir ve ahlâklı olmanın tek karşılığı var: «Ahlâklı davrandım» duygusu.

Büyük bir yıkıntıyı yaşayan bir toplumda Fikret pek yalnızdır; Fikret, belki Tanzimat'ın has çocuğudur, fakat artık istenmeyen bir çocuktur. Tanzimat'ın tarihsel köklerine daha yakın olan Beşir Fuad bile yalnız yaşadı ve yalnız öldü. Fikret'in daha yoğun yalnızlığında «ahlâklı davrandım» duygusuna ulaşmasının ve bundan yeterli doyum toplayabilmesinin kolay olmadığını düşünüyorum.

Ahmet İhsan, farkında olmadan, bu noktaya parmak basıyor: «Tevfik Fikret dünya yüzünde yaşayamayacak kadar sert ve düzgün prensip adamı idi. Onun tasavvur ve tahayyül ettiği dürüst insanlık dediğim gibi melâikeliğe yaklaşıyordu ve hayatın akışıyla kabul eylediğimiz elâstikiyetleri bile Tevfik Fikret tanımazdı. Yüksek şairin bu mübalâğalı hissiyatıdır ki onu ruhen çok ezdi; hayatı ona acılar içinde geçirtti; pek az ve pek mahdut adamlarla ünsiyet edebildi.» İki kuşaklık bir zamanda, altmış-yetmiş yıl, Türk aydını büyük bir davranış eksikliğine ulaştı; Fikret, bir ayrık otu türünden bunun dışında kaldı.

Ne büyük esneklik! Servet-i Fünun'un rakibi, Saray'dan destekli, Baba Tahir'in Malûmat Dergisi, Abdülhamit tarafından nişan verilerek ödüllendiriliyor. Servet-i Fünun sahibi Ahmet İhsan da bir nişan için ve hemen başvuruyor. Sultan Hamit'in, artık hamallara bile nişan verdiğini söyleyerek Ahmet İhsan'ı azarlamak, Fikret'e düşüyor. Yapıyor.

Yaşamında yapamadıklarını ölümünden yıllar sonra üstlenmek durumunda kalıyor. Fikret, yaşadığı sürece, hiç bir zaman bir bayrak-adam olamıyor. Galatasaray müdürlüğünden kolayca uzaklaştırılabiliniyor; yerine mamematikçi ve Halide Edip'in ilk eşi Salih Zeki getiriliyor. Maarif Nazırı Emrullah rahatlıkla «ne var yani, bir şairin yerine bir âlimi getirmekle fena mı ettim» sözleriyle,

basında ve Meclis-i Mebusan'da oluşan tepkileri yatıştırabiliyor.

Fakat 1940 yıllarında Fikret artık bir bayraktır. Yeni Sabah Gazetesi başlattı, «Şair Tevfik Fikret'in eserlerini yakmak lâzım» başlıklı yazıyı yayınladı. Fikret'in din ve tarih düşmanı olduğunu ve Robert Kolej'de öğretmenlik yaparak protestan zangocu kişiliğini kanıtladığını ileri sürdü. Cevabı, Tan Gazetesi'nden ve Sabiha Hanım'dan aldı.

Büyük bir tartışmaya ve kamplaşmaya dönüştü. Sabiha Hanım, daha sonra, bu kamplaşmadan şu şekilde söz etti: «Milliyetçilik, Türkçülük maskesi altında gericiliği koruyanlar Âkif'i; hür düşünceyi, insaniyetçiliği, devrimciliği benimseyenler Fikret'i savundular» (*). Çünkü Fikret'e yöneltilen saldırılar, Âkif'in Fikret'e zangoç demesine dayanıyordu.

Kamplaşma mahkemeye kadar uzandı. Yaşamında yargılanmamış olan Fikret öldükten yıllar sonra, yazdıklarından dolayı, mahkeme önüne çıkmak zorunda kaldı. Bu mahkemede Fikret tarafını temsil eden Sabiha Hanım, bu yayınları ve mahkeme aşamalarını içeren kitabında, şunları yazdı: «Yeni Sabah gazetesinde Fikret'e yapılan hücumlar dolayısıyla, Tan gazetesinde verdiğim cevaplar, beni, bir mahkeme huzurunda Fikret'i savunmaya mecbur etti. Bu şerefli ödevin aciz omuzlarıma yüklenmesi, benim için bir şeref ise de, memleket namına acıklı bir olaydı» (**). Gecikmişlikten doğan bir durum; peygamber geç geldiği için, yargılanma da geç oluyor.

Sürekli bir kavgadan söz edilebiliyor. Sabiha Hanım, kendi somutunda yaşadığı dava'nın tarih zincirini net bir biçimde saptayabiliyor: «'Fikret-Âkif meselesi' ismini alan kavga, Türkiye'de bir asırdan fazla zamandanberi devam eden fikir akımları, ideoloji ve felsefe mücadelelerinin bir devamıdır.» Fikret'in rolü, burada, bir tarafa bayrak-isim

---

(*) *Sabiha Sertel, Roman Gibi, İstanbul, 1969, s. 224.*

(**) *Sabiha Sertel, İlericilik ve Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret, İstanbul, 1969, ilk baskı 1945, s. 145.*

olmaktan ve önemli ölçüde politik anlam kazanmaktan geçiyor. Sabiha Sertel, şunları yazıyor: Tevfik Fikret «bir gerici ideolojiyi, faşizm ideolojisini savunmak ve devrimi çürütmek için bir vesile sayılarak, ölümünden 24 sene sonra, durup dururken sahneye çıkarıldı. Gericilik okları Fikret'in çürümüş kemiklerine fırlatıldı. Türk gençleri, 'Fikretçiler' ve 'Âkifçiler' diye iki guruba ayrıldılar» (*). İlerici ve gerici kavgası, Fikret-Âkif kavgasını dergilerde sürdürdü.

Bu kavganın içeriğinde «yeni bir şey» yok. Yeni olan belki de şu: Fikret, geç kalmış bir peygamber rolüne çıkarıldığı için, Türk yenilikçilik düşüncesinin almış olduğu biçime uyum gösterebilmesi için, zorlanmıştır. 1940 yıllarında Türkiye'de sosyalizan ve faşizan akımlar cepheler tutmaya çalışıyorlar. Âkif, Almancı eğilimleri (**) ile, faşizan akımların bayraktarlığına denk düşüyor. Sabiha Hanım da Fikret'in sık sık ortaya çıkan hayal kırıklığı ile

---

(*) Bilim ve Sanat Dergisi'nin Mehmet Âkif savunuculuğunu üstlendiğini görseydi, Sabiha Hanım sevinir miydi? Solculukla sağcılığın birleşmesine sevinilirse sevinirdi, fakat boşuna kavga etmiş, mahkemelere çıkmış olduğunu düşünür müydü? Hiç sanmam.

Zamanın ileri eğilimli dergileri, net bir biçimde, Fikret'in ve Sabiha Hanım'ın safında yer aldılar.

«Namık Kemal, Fikret'ten daha az düşmanlığa hedef olmuştur. Fikret ise takdir ile tezlil arasında sıkışıp kalmıştır. Çünkü Fikret, Namık Kemal'den daha pek esaslı şeylere hitap etmiştir.»

«Çünkü Fikret daha çok şahsidir ve daha çok şahsi olduğu içindir ki, hiç bir zaman mütegallibeye boyun eğmemiş ve onlarla uyuşmamıştır.»

Dr. İzzeddin Şadan, Tevfik Fikret Meselesi, Yeni Adam, 1940, sayı 303, s. 9.

(**) «Türk fikir ve yazı hayatının mümtaz kıymetlerinden ve ileri tandanslı yazıcılarından biri olan Sabiha Sertel, sanat tarihimizde hürriyetçi ve insaniyetçi şair olarak tanınan Tevfik Fikret'in ideoloji ve felsefesini tanıtan bir eser neşretti.»

Bu eser «aynı zamanda 'diyalektik' metodun ne olduğunu muvaffakiyetle anlatmaktadır.»

Faiz Turhan, Tevfik Fikret, Ses, 1946, sayı 2.

Yeni Zelanda veya bir başka yere gitmek istemesini, Fikret'te «hayalci bir sosyalizmin izleri» olarak görmeye çalışıyor (*). Hayal kırıklığı ile hayalci sosyalizm, Fikret'te, birbirine kenetlenmiyor. Fikret, hayal kırıklığını toplumsal ve çözümleyici olarak yaşamıyor; hayal kırıklığı Fikret'te bireysel kalıyor. Kendisini tekrarlıyor. Hayal kırıklığı Fikret'in öğretmeni olamıyor.

Sabiha Hanım, Fikret'e bir sosyalizan içerik kazandırabilmek için «Balıkçılar» şiirinden medet umuyor. Bunun, François Cope'un «Demirciler Grevi» şiirin Fikret üzerindeki etkisiyle yazıldığını söylüyor. «Fikret, sınıflı bir toplum içindeki sefaleti, çatışmaları değil, ancak genel nitelikte insanın sefaletini ve ıstırabını görebilmiştir» (**). Kavganın ideolojik düzeyinin, kavganın şiddetinin çok gerisinde kaldığını bir türlü kabul etmek istemiyor.

Kabul edilmesi gereken önce şu: Yalnızca yenilikçi akım değil, tutucu akım da bulaşık. Mehmet Âkif de, gençlere, Fikret'in, Halûk'un omuzlarından seslenmesine kar-

---

(*) Âkif, Trablusgarb savaşı sırasında, Sırat-ı Müstakim'de, «Osmanlı ve İslâm Muhibbi Almanlara Açık Mektup» yayınlıyor.

«Biz mahvolursak Doğu'nun anahtarı Almanların değil, rakiplerinin eline geçecektir. Doğu'yu korumak ve uygarlaştırmak, Doğu'ya doğru Osmanlılar ile birlikte gitmek, Doğu'yu Alman ticaret ve sanayii için kazanmak... İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri için büyük bir program..»

1915 yılında Berlin gezisinde Almanya'ya olan sevgisini ve umudunu, şiire döküyor.

Bilir misin ki senin şarka meyleden nazarın,
Birinci defa doğan fecridir zavallıların.

İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara, 1981, s. 44.

(**) *Bugün açız gene evlâtlarım, diyordu peder,*
Bugün açız gene; lâkin yarın ümit ederim.
Sular biraz daha sakinleşir...
— Ne çare, kader!

Sabiha Sertel, Tevfik Fikret, op. cit. s. 156-157.

şılık Âkif, Asım'ın omuzlarının üzerinden hitap ediyor, Avrupa'ya gitmelerini tavsiye ediyor.

* * *

Fen diyarında sızan namütenahi pınarı
Hem için hem getirin yurda o nafi suları
Aynı membaları ihya için artık burada,
Kafanız işlesin oğlum, kanal olsun arada.

* * *

Ancak, ilk bakışta, arada bir faz farkı olduğu görülüyor. Âkif, «bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz» komutuyla, Avrupa'ya giden gençlerin çabuk dönmesini istiyor. Bu, hem Türkiye'de yapılacak acil işleri olmasından ve hem de oraya belli bir iş için gitmelerinden kaynaklanıyor.

Reşit, Fuad ve Âli'nin durumları farklıdır. Yeni kurumlar peşindeler; büyük yenilgilerin hayal kırıklığı içinde Avrupa kurumlarının hırslı istekçisi oldular. Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa, ne yapmakta oldukları üzerinde, düşünmek durumunda kaldılar. Belli formülleri var: Bu düzeni korumak için Avrupa kurumlarını almak. Amaç, hâlâ bu düzeni korumak olarak kalıyor, başkasını beklemek mümkün görünmüyor. Buradan kaynaklanan islâmcı akım, süreç olarak bir adım ilerde, fakat ideolojik açıdan iki adım geride duruyor. Üç Delikanlı'nın mevcudu korumak amacıyla sahip çıktıkları Avrupa kurumları, yavaş yavaş da olsa, mevcudun temellerini sarsmaya başlıyor. Bu açıdan bakıldığında décadence suçlaması o kadar köksüz değil. Korunmak istenen yapıyla bağları gittikçe kopan, istenirse köksüzleşen denebilir, nesiller ortaya çıkıyor. Her gerici akımda olduğu gibi islâmcı akımda da bunun telâşı görünüyor. Bu telâş ile Tanzimat öncesinde olmayan bir islâmik tutkunluk ortaya çıkıyor.

Âkif'in, Asım'ın hemen dönmesini istemesinde de bu telâşın rolü var. Çünkü artık söz konusu olan, mevcut yapıyı korumak olmaktan çıkmış durumda; artık mevcut yapıyı korumak ile Islâma sıkı sıkıya bağlı olmak özdeş-

tir. Mevcut yapıyı korumanın aracı olan İslâma bağlılık, büyük bir telâş ve kıskançlıkla, araç olma döneminl aerlde bırakarak, tartışmasız bir amaç oluyor.

İslâmcı akım, Batı'ya giden gençlerin, islâmik bakış açılarını olduğu gibi korumalarını istiyor. Batı'dan yalnız teknik alınacak, tartışmanın yapıldığı zamanın hemen öncesi ve hemen sonrasında bu açıklık yok, ancak, şimdi daha net görülüyor. Türk genci Avrupa'da yalnızca Türkiye'de yol yapmasında gerekli olduğu ölçüde fizik öğrenecek; bundan ilerisini, dünyanın ineğin boynuzunda olduğu inancıyla çatışan fiziği, Türkiye'ye sokmayacak.

Türklye'de yenilikçi-tutucu kavgası, çok zaman, bir yöntem kavgası olarak gelişiyor. Bilimsel geleneğin zayıflığı, yöntemi hep ihmal etmeye eğilim gösterdiği için, tartışmanın özü gözlerden uzak kalabiliyor.

Türk tutuculuk akımının anlaşılmsaında kabul edilmesi gereken ikinci nokta ise şu: Türk gericilik akımı de:. çok zaman, halkçıdır. Türkiye'de «halkçı» olmak, yoksul balıkçılar veya küfeleriyle çalışan hamallar için üzülmek, şiir yazmak, Türkiye'de ilerici-gerici ayrımı için yeterli ölçüt olamaz.

Âkif, Ortaç pek canlı çiziyor (*), Türkiye'yi, tıpkı Fikret gibi, mutlu görmüyor. İlâhiyat Fakültesi'nde yapılan ve kuşkusuz Âkif yanlısı bir doktora tezinde, kendi terminolojileriyle, bu nokta, şöyle açıklanıyor: «M. Âkif de T. Fikret gibi, cemiyeti çok bozuk görüyordu. O, bu bozuklukları şiirlerinde ele almış ve çeşitli hal çareleri göstermiştir. Âkif de, Fikret de cemiyeti düzeltmek için kendi-

---

(*) «Âkif, boyu ortanın üstünde, siyah çember sakallı, siyah, dolgun kaşlı, seyrek saçları makine ile kesilmiş, sağlam yapılı insandı. Yüzüne bakanın her şey aklına gelebilirdi: Evkaf kâtibi, Asmaaltı'nda yağ tüccarı, sarığını yeni çıkarmış mahalle imamı, bağ, bahçe sahibi toprak ağası.. Ama şair, asla!»

«Mehmet Âkif Bey'de güzelle çirkin, büyükle küçük yanyanadır.»

«Yalnız Allahını, Peygamberini, vatanını, milletini sevmiş olması, sanırım, eksiklerinden biridir.»

Yusuf Ziya Ortaç, Portreler, İstanbul, 1960, s. 62-64.

lerini âdeta feda etmişlerdir, fakat Fikret'in sonradan tuttuğu yol yanlış ve isabetsiz olduğu için, Âkif, siyasî ve kültürel emperyalizmle mücadele ederken, Fikret, bunlara dayanmak zorunda kalmış ve kütlür emperyalizmin kurbanı olmaktan kurtulamamıştır» (*). Batı bakış açısını, daha açık bir deyişle, aydınlanma çağının rasyonalizmini almak, islâmcı akım için, kültür emperyalizminin tuzağına düşmek demektir.

«Âkif'e göre», aynı tez çalışması devam ediyor, «milletlerin ikbali için iki kudret lâzım: Marifet ve fazilet, yani bilgi ve ahlâk. Mehmet Âkif, marifetin elde edilmesi için Türk gençliğine model olarak seçtiği Asım ve arkadaşlarını 'bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz' diye Avrupa'ya gönderir.» Burada, görülüyor, Fikret ile aradaki fark, «bir an evvel dön» komutuna indirgenebiliyor.

Burada Âkif'e devam etmeden önce, Fikret'e bakmak gerekiyor. Fikret ile Âkif kavgasının başlangıcında Fikret'in uzun Tarih-i Kadim şiiri var. Fikret burada eskiye, eskiyi içeren Eski Çağlar Tarihi kitabına ve bu kitap içinde yer alan tüm Tanrılara başkaldırıyor. Bu uzun şiirden iki bölümü ardarda getirerek ve anlaşılması için, A. Kadir'in yenileştirmesiyle aktarıyorum.

* * *

Çok sürmez köhne kitap,
fikri gömen sayfaların
bugün olmazsa yarın yırtılacak.
Ama kim yapacak dersin bu işi?
Bu öyle büyük, öyle kocaman devrim ki,
hangi güç kalkar, ben yaparım, der?
Yerlerin ve göklerin sahibi mi?
Tamam, işte oldu şimdi!
Yeri göğü elinde tutan, o kibirli,

(*) *Dr. S. Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Ankara, 1979, s. 34.*

o somurtkan ve dokunulmaz.
Bütün bu kavgalar onun yüzünden değil mi?

* * *

Oysa senin en üstün özelliğin ne,
«Ortaksız» oluşun değil mi?
Kaç ortağın var şu bataklıkta, bir bak?
Topu ölümsüz ve her şeye gücü yeten ve kahreden.
Ve topu ortaksız ve tek.
Ve topunun buyruğu, yasağı, saltanatı var,
ve topunun yukarlarda bir gökyüzü.
Bütün ordan gelir yüreğe doğan.
Topunun güneşi, ayı yıldızları var,
ve topunun görünmez bir tanrısı.
Topunun adanan bir cenneti var,
ve topunun bir varlığı, bir yokluğu,
ve topunun saygıdeğer bir peygamberi.
Topunun cennetinde körpecik güzel kızlar yaşar.
Ve topunun cehennemine birer lokmadır insancıklar.
Tanrılar ne derse onu yapacak halk,
sabırla ve kahırla olacak iki büklüm.
Ama tanrılar ne derse onu yapacak.

* * *

Bu şiirin, somut olarak olmasa bile soyut olarak Âkifi ve islâmcıları hedef aldığını düşünmek zor olmamalı. Çünkü Âkif'in kurtuluş araçlarından ikincisine hücum ediyor. Beceri, «bir an evvel dön» komutunu alarak Avrupa'ya giden gençlerden geliyor. Erdem, fazilet, ise dinden gelecek, Fikret, bunun temellerini sarsmaya çalışıyor.

* * *

Ne irfandır veren ahlâka yükseklik, ne vicdandır,
Fazilet hissi, insanlarda Allah korkusundandır.

* * *

Türkiye'yi kurtaracak iki silâhtan birisini Avrupa'ya gönderilen gençlerin getireceği marifet'e; diğerini Tanrı

korkusundan doğan, Türkiye'de var olduğu için Avrupa'dan getirilmesine gerek yok, fazilet'e bağlayan Âkif'in, Fikret'in, Türkiye'de fazileti yaratacak Tanrı korkusunda kuşku yaratabilecek şiirine pek kızdığı anlaşılıyor.

* * *

Önce Allah'a söğer, sonra biraz bol para ver,
Hiç utanmaz, protestanlara zangoçluk eder

* * *

Âkif, Fikret'e bu dizelerle hücum ediyor.

Kısa dönemde kazanan Âkif oluyor. Fikret kendi içine kapanıklığı içinde, hayal kırıklığını bir yarara dönüştüremeyen edilgenliği içinde, İkinci Meşrutiyet'i yapan aydın kuşağının Birinci Meşrutiyet'e uzanan kuşağa göre, ideolojik açıdan çok daha ödüncü olduğunu göremiyor. Belki de, illegal siyasal pratikle ilgisizliği yüzünden, İttihat ve Terakki gençliğinin çıkardığı Şuray-ı Ümmet, Meşveret, İçtihat türünden etkili dergilerin adındaki ağır islâmik kokuyu bile sezemiyor.

Sanki on yıllar aydınlarla oyun oynuyor: Sanki her on yıl veya üç on yıl, kendi eylemiyle, aydını çağırıyor ve sanki aydın, çağrıldığı on yıla veya üç on yıla elini koyduğu anda, bulmanın sevincini tatmak yerine, kaybın hayal kırıklığını yaşıyor. Fikret, Meşrutiyet'te Tanzimat'ı bulduğunu sanmış olabilir, elini koyduğu anda içi yanıyor. Âkif, Cumhuriyet'te Meşrutiyet'i bulacağını düşünüyor olmalı; yoksa, kısa bir süre içinde terkedeceği Cumhuriyet için marş yazar mı? Meşrutiyet, Fikret'e sarık giydirmiyor; fakat Cumhuriyet, Yusuf Ziya'nın «evkaf kâtibi» veya «Asmaaltı'nda yağ tüccarı» veya «sarığını yeni çıkarmış mahalle imamı» imajlarıyla hatırladığı Âkif'i şapka giymeye zorluyor.

Hayal kırıklığı yazgıdır: Meşrutiyet'te Fikret Âşiyan'a göç ediyor. Cumhuriyet'te Âkif, Mısır'a kaçıyor.

Aşiyan'da Fikret, derin duyarlılığı içinde, Türkçeye ve Türk şiirine bir müzikalite kazandırıyor.

Mehmet Âkif yavan; Fikret'in Türkçesi şarkılıdır.

Fikret hem bir «ahlâklı adam» ve hem de bir şair olarak bir tohumdur.

Fikret şiirde bir aşamadır.

Osmanlı titreşimlerinin usta şairi Yahya Kemal'in anılarından bir bölüm ile tamamlıyorum: «İstanbul'da gözlerim etrafa açıldıktan pek az zaman sonra Tevfik Fikret'in Rübab-ı Şikeste'si elime geçti. Bu yeni şiir bu defa beni kuvvetle sardı. Muallim Naci'yi, hattâ Abdülhak Hamid ve Recaizade Ekrem Bey'i maziye intikal etmiş gibi gördüm» (*). Bu, bir. Yahya Kemal bir bağlantı kurmuyor, fakat ben kurmak durumundayım. «İstanbul'dan çıkarken zaten dine karşı kafamda şedid bir aksülâmel vardı. Paris'te dinsizliğim arttı. 1904 senesi Paris'te kilise ve din düşmanlığının azdığı ve sosyalist cereyanların serin bir rüzgâr gibi estiği bir seneydi. Mitinglere ve nümayişlere karışıyordum. Sokaklarda İnternational'ı dinlerken kalbim geniş bir insanlık sevgisiyle doluyordu ve gözlerim yaşarıyordu.»

Hem Paris ve hem de Yahya Kemal söz konusu olan: «İhtilâlci hararetim 1905'e kadar sürdü ve sonra sönmeğe yüz tuttu. Kendimi Paris'in eğlencelerine heva vü heveslerine kaptırdım.» Fikret'in, Yahya Kemal üzerine, yaz kuraklığında dolu türünden yağmış olduğu anlaşılıyor. Fakat başka yağış türü de var, Tevfik Fikret yazıyor.

* * *

Küçük, muhteriz, muttarit darbeler
Kafeslerde, camlarda pür ihtizaz.
Olur dembedem, nevgaher: nağmesaz
Kafeslerde camlarda pür ihtizaz
Küçük, muhteriz, muttarit darbeler!

(*) *Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, İstanbul, 1976, s. 100.*

Üçüncü Bölüm İçin Dördüncü Ek

SON OSMANLI DÖNEMİNDE AHLÂK ÜZERİNE NOTLAR

Bir deniz subayı olarak yetişti; denizden daha çok edebiyata ve aşka vuruldu. Eylül'de Türkçe'nin ilk duygulu, fakat kesinlikle romantik olmayan, aşk ilişkisini yazdı. Dili de, Eylül'de kurduğu aşk ilişkisi de her adımda çökecek izlenimini veriyor; çökmüyor, gerilimini sürdürüyor, sonunda yangına dönüşüyor.

Hâlâ beğeni ile okunan Eylül romanının yazarı Mehmet Rauf, Freud'u haklı çıkarmak isterse (*) ve birdenbire pornoğrafik roman yazmaya başladı. Cumhuriyet döneminde bile yatılı liselerde elyazması elden ele dolaştırılan «Zambak» Mehmet Rauf'undur.

Servet-i Fünun Ailesi, pornoğrafik yayınlar yapan, yaşamını da buna yaklaştıran Rauf ile ilişkiyi kesiyor.

O kadar.

Fakat bu dönem, yakın zamanın en yoğun ahlâk tartışmalarının birisini yaşıyor. Abdülhamit dönemi, her bakanın kendisi açısından «büyük ahlâksızlık» olarak nitelediği bir pratiği sergiliyor. Prens sait Halim Paşa, gör-

(*) «Psikolojik roman denilen türün, çağdaş yazarın kendini gözleyip, ego'sunu bir çok parça-ego'lara bölmek isteyerek, ruhsal hayatının çatışan yanlarına kimlik kazandırmak eğiliminden doğduğunu söyleyebiliriz.»
Sigmund Freud, Cinsiyet ve Psikanaliz, İstanbul, 1963, s. 22.

düklerinden, ürkmüşe benziyor: «Osmanlı toplumu zamanımızda en tehlikeli buhranlardan birini geçiriyor. Bu cemiyet adeta ilkel bir topluluk haline dönmüşe benziyor» (*). Ürküntü ile yıkıntıyı eliyle tutuyor, devam ediyor: «Ahlâk, an'ane, inanç gibi temel amillerin bozulmasına eklenen nizamsızlıktan yara alan içtimaî yapı, sarsıntı ve yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyor.»

Gelişme kapıları kapalı bir toplumda baskı, kokuşmayı beraberinde getiriyor. Bu her toplumda böyledir. 1905 Devrim sonrasındaki baskı döneminde Rusya'da benzer kokuşma yaşandı. Gorkiy ve Lenin, özellikle 1907 sonrası, bu baskı içinde bireylerin bir ışığı göremedikleri sürece, pornoğrafik edebiyatın görülmemiş bir yaygınlık kazandığından yakındılar.

Ahlâk'ın kaynağı akıl değildir. Ahlâk, aklı harekete geçiren bir irade ile başlar. Ahlâk, hem bir hareket başlatıcısı ve hem de hareketin renklerinden birisini veren ilkedir. Ahlâk yalnızca harekette vardır. Hareketsiz olanın ahlâkı yoktur (**). Aynı biçimde, hareketin engellenmesi, var olan ahlâkı da sarsıntıyla karşı karşıya getirir. Hareketsizlikte, o zamana kadar mevcut olan ahlâk, ölümkalım mücadelesi verir.

Her türlüsü var. Tohumları, Hamit zamanında atılıyor. Asıl patlamayı, Meşrutiyet ile birlikte yapıyor. O zamanın edebiyatçılarından birisi, Balkan Savaşı sırasında ünlü edebiyat adamlarının Tokatlıyan'ın arka salonunda buluştuklarını yazıyor. Tokatlıyan yaşamlarını da anlatıyor: «Yahya Kemal jambon getirtirdi ve 'jambon!' diye bağırarak bir dilim jambonu havaya atar ve ağzına düşürürdü. Bu marifetine şaşardık» (***). Bu, ünlü şairin jambon

---

(*) *Sait Halim Paşa, Buhranlarımız, İstanbul, s. 115.*

(**) Hareketsiz olanın ahlâklı olup olmadığı tartışılamaz. Bu yüzden Türkçe'nin «efendi» veya «iyi» kelimeleri, yanıltıcı olabiliyor. İnsan nitelemelerinde «efendi» veya «iyi» sözleri, hareketsiz ve giderek kavgasız olanlar için kullanılıyor Kavgası olmayanın, ahlâklı olup olmayacağı bilinemez.

(***) *Halit Fahri Ozansoy, Edebiyatçılar Çevremde, Ankara, 1970, s. 314.*

yeme hareketine egemen olan ilkeyi, kısaca jambon ahlâkını, gösteriyor.

Birey ahlâkının kendisini en çok belli eden alanı sekstir. Belki de insanın kendisini gerçekleştirmesinin en doğrudan ve mutlaka bir başka bireyi gerektiren eylem türü olmasından ileri geliyor. Yakup Kadri'nin bu dönemi içine alan romanında Ziba Hanım, Niğar'a söylüyor: «Yalnız Rauf Bey'le Nasib Hanım'ı sevişirken görmek insana muhabbetten, aşktan tiksinti veriyor; Allah vermesin, tıpkı hayvanlar gibi... Gücenme amma, bu nesil, sizin nesliniz doğrusu her şey gibi muhabbetten de bihaber... Onu da beceremiyor, ağzına yüzüne bulaştırıyor» (*). Se non è vero, ben trovato. İnanıyorum, sekse bir ahlâk getirilemezse insanlar hayvanlar benzeri sevişirler.

Akıl bütünlük peşindedir ve aklın bütünlüğü uvarılmıştır.

Umulmadık yerden bir tamamlayıcı olgu çıkıyor. Türk aydınını eylemin ürünü olarak ele alınca, aydın ile kabadayı ilişkisine bakmak gerekti. Burada sevinçle, ancak hayretle, Türk külhanbeyi edebiyatı'nın da Abdülhamit döneminin çocuğu olduğunu gördüm. Bu konuda bulabildiğim tek kaynakta şunlar var: «Külhanbeyi-Tulumbacı zümresinin kabadayıca zevklerine uygun olan yeni bir edebî tarzın teşekkül etmekte olduğunu görüyoruz. Bu yeni muhitte de eski saz şiiri an'anesinin devam ettiğini, eski büyük saz şairlerinin eserlerinin her zaman çalınıp söylendiğini biliyoruz» (**). Külhanbeyi edebiyatı, en parlak dönemini Hamit zamanında yaşıyor: «Âşık edebiyatının gerileme devirlerinde İstanbul'un hareketli muhitinde bu edebiyata yeni bir yaşama yolu açan bu tarzın ömrü pek kısa oldu. Başlangıcı Tavukpazarı kahvelerinde aranması lâzım gelen bu sınıf edebiyatı, en parlak devrini Abdülhamit II (1876-1909) zamanında yaşayarak, 1926-1927 sene-

---

(*) *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Nur Baba, s. 61.*

(**) *Tahir Alangu, Çalgılı Kahvelerde Külhanbey Edebiyatı ve Nümuneleri, İstanbul, 1943, s. V.*

lerinde bazı beledî ve inzibatî ıslahat sonunda, cemiyetleri dağılan İstanbul külhanbeyleri ile beraber tarihe karıştı.» Bu kitap bütünüyle külhanbeyi edebiyatı örneklerini kapsıyor; vulgar ve müstehcen olduğu konusunda herhangi bir kuşku bulunmayacağını sanıyorum.

Entellektüel, akademik ve politik pratiği, burada, fazla dillendirmeğe gerek görmüyorum. Ahlâk üzerine kitap yazmakla beraber hiç bir davranış ilkesi tanımayan, Fransız gazetelerindeki haberleri bile Türkiye'ye özel demeç olarak gönderecek kadar «serbest» Ali Kemal'den, küçük çıkarların büyük adamı Köprülüzade Mehmet Fuad'a kadar bir portreler müzesi düşünülebilir (*). Bunlar ayrı; fakat iki «adam» var, en belirgin özellikleri ahlâklı olmaları. Fransız aydınlanma çağının gecikmiş çocuğu, az bilen ve çok duyan Tevfik Fikret ile bir parıltıdan yoksun olarak doğmuş, sığ fakat ansiklopedik bilgi sahibi Ziya Bey. Her ikisi de «ahlâklı adam» olmanın bir çok gereğini yerine getirebiliyorlar; sürekli iç-konuşmalarını yapıyorlar. Fikret, bu konuşmalardan sonra hep kaçacak yer arıyor; Yeni Zelanda veya İzmir'de çiftlik, olmazsa Aşiyan'a sığınıyor. Ziya, iç-konuşmalarının sonucunu intiharı deneyecek kadar uzatabiliyor. Her ikisi de çevrelerinde peygamber-yakını etki yapıyorlar; davranış normlarının doğal sonucudur.

Fikret ile Ziya'yı eski davranış kalıpları kırılan, Tanzimat'ın yarattığı norm koyucu aydınları telef olan bir zaman kesitinde ve bir toplumda, toplumun derininden ge-

---

(*) «Vagon ticareti, Şeker ticareti gibi bir takım sözler... Topal İsmail Hakkı, Kara Kemal gibi bir takım isimler halkın dilinde dolaşıyordu. Yeni türeme zenginler Löbon'da bir çay içmek için kalkıp Erenköy'den Beyoğlu'na iniyorlar, müttefikimiz olan ve İstanbul'a yayılmış bulunan Alman subayları ile ahbaplık kuruyorlardı. 'Çardaş Frustin' operasında artist Liloviç adlı beygir gibi bir kadın gelmişti İstanbul'a, onun sigarasını yeni zengin beyler yüz liralık banknotlarla yakıyorlar, yatağına çarşaf yerine bin liralık döşüyorlardı.»

Halide Nusret Zorlutuna, Bir Devrin Romanı, Ankara, 1978, s. 96.

len tepkiler olarak görüyorum. Her ikisinin de kişiliklerine büyük saygı duyuyorum.

Fakat tepkiler bundan ibaret kalmıyor. Maddiyun Mektebi'nin temsilcisi Baha Tevfik, kendisi kadar gayri ciddi Eşref ile birlikte Eşref dergisi veya başka yerlerde, mevcut ahlâkın yıkılışını hızlandırmaya çalışıyorlar. «İmmoralizm» akımını başlatıyorlar; ahlâk endişelerini, insan davranışlarını etkileyen etkenler olmaktan çıkarmaya çalışıyorlar. Çıplak resmini, ilk defa, Türk toplumunda Baha basıyor.

Mevcut ahlâkî anlayışının yıkılışını hızlandırmada, Baha Tevfik ile beraber hareket edenlerden birisi de Şahabettin Süleyman oluyor. Baha'nın Mekteb-i Mülkiye'den arkadaşı olması gerekiyor; yaşları tutuyor. Baha türünden pek kısa yaşıyor, fakat bu kısa döneme uzun bir yaşam sığdırabildiği anlaşılıyor. Piyesler yazıyor, Servet-i Fünun yerine kurulan Fecr-i Ati'nin doğumuna öncülük yapıyor ve Fecr-i Ati'nin «sanat şahsî ve muhteremdir» ilkesini, Şahabettin Süleyman koyuyor.

Ne yazık, hakkında çok az bilgi var. Arkadaşı Yakup Kadri'nin hatırladıkları şunlar: «Mülkiye Mektebi'nde iken, hiç değilse, Beyoğlu'nun arka sokaklarındaki evlerinden birinde oturan Anjel adında bir Rum kızının odasını ve yatağını paylaşır; Anjel de, kendisine karşı herhangi bir gönül ilgisi göstermeyen ve bazı geceler başkalarıyla münasebette bulunuşlarına karşı tamamıyla lâkayt kalan bu acayip dostunu el üstünde tutar; esvaplarını temizler, çamaşırlarını yıkar, söküğünü diker ve Şahabettin Süleyman derslerine çalışır ya da bir yazı yazarken onun sükûn ve huzuru üzerine kanat germiş bir koruyucu melek gibi yanıbaşında sessiz sessiz otururdu» (*). Şahabettin, Aşk-ı Memnu'nun Mekteb-i Mülkiye öğrencisi Behlül'ünden izler taşıyor. Bihter'in değil ama, zamanının ünlü kadınlarından İhsan Raif'in ikinci kocası oluyor; İhsan Raif'in evi, «salonu» demek daha doğru, zamanında ün-

(*) *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları, Ankara, 1969, s. 30.*

lülerin buluştukları salonlar açısından Tokatlıyan ile rekabet ediyor.

Şahabettin Süleyman, «İmmoralizm» akımına piyesleri ile katılıyor. «Çıkmaz Sokak» adını taşıyan piyesinin ahlâkî olup olmadığı zamanında uzun uzun tartışmalara neden oluyor; sonucunda Şahabettin Süleyman, öğretmenlik mesleğinden kovuluyor.

Baha Tevfik ve Şahabettin Süleyman'ın yürüttükleri mevcut davranış değerlerini hızla yıkma akımının yanında ve bağımsız olarak gelişen çok güçlü bir feminizm ceryanı görülüyor. İlk kez bu dönemde kadınlar için özel gazete çıkıyor. Feminizm akımının, erkekleri rahatsız edecek düzeye vardığı anlaşılıyor. Handan'da, Refik'in Handan'a, bu nedenle, çok kızdığı okunuyor. «Kadınlar sonsuz birer sınır sistemi, birer hiç, birer süs! Erkeklere ruh ve fikir arkadaşı olduklarını savunarak yıllarca feminizm davası çıkardıkları halde her temiz ve saf şeyi yıkan tahripçiler!» (*) öyle oluyor; yıkıntı başlayınca tahripçi çoğalıyor.

Feminist hareketin «salon» ile sınırlı kaldığını tahmin etmek zor olmayabilir. Ancak her hareket ilk önce bir «salon» ile sınırlı oluyor. Ayrıca başka kanallarla beraber edebiyat ile çok çeşitli salonlara girebiliyor. Bu açıdan bakıldığında bu dönemi kapsayan romanların kadınlarının feminizmi içerdikleri ve çok kişilikli hareket ettikleri kesin. Ne ilginç: Türkçenin güzel romanlarının hepsinde

---

(*) *Halide Edip Adıvar, Handan, s. 86.*

Kültürlü bir aile olduğu anlaşılan Halide Nusret'lerin evine, 1900 yıllarında, abone oldukları üç gazete giriyor: Servet-i Fünun, Musavver Malûmat ve Hanımlara Mahsus Gazete.

Halide Nusret Zorlutuna, Bir Devrin Romanı, op. cit., s. 16.

Sabiha Sertel, feminist kımıldamaların Mütarcke döneminde devam ettiğini kaydediyor. 27 Mart 1919 tarihinde gazetelerde, kadınların erkeklerle Darülfünun'a gidip gitmeyeceğinin tartışmasının başladığını hatırlıyor. Gericiler, gitmelerini ve fakat ayrı sınıflarda oturmalarını istiyorlar. Darülfünun, aynı sınıflarda eğitim üzerine karar veriyor.

Sabiha Sertel, Roman Gibi, İstanbul, 1969, s. 21.

kadınlar pek kişiliklidir. Halide Hanım'ın Handan'ı ve Rabia'sı, Halit Ziya'nın Bihter'i, Reşat Nuri'nin Feride'si, Örik'in Nimet'i, Mithat Cemal'in Belkıs'ı, her biri ayrı, fakat kesinlikle kişiliklidirler. Kişilikli? Hepsinin arayışı var; arayış olmadan kişilik tartışılmaz.

Yıkılıyor. Yerine koyma işi, ahlâkta, yıkımın içeriğinden doğuyor. Bu, yıkıcılığın bir yapıcılığa dönüşmediği süreçlerde, kaçınılmaz olmalı. Ancak bir kişi yıkımın içinden gelmekte olan ahlâka, bir tür kollektif kendiliğindenciliğe, razı görünmüyor. Hilmi Ziya'nın «orta zekâda bir adam» (*), Cemil Meriç'in «müstehcene, bayağıya boğulan edebiyat karşısında isyan eden maşeri vicdan» (**) dediği Raif Necdet, bir ahlâk kurulmasını savunuyor. Önce bağırıyor: «İnkılâbdan sonra edebiyatın da bir inkılâb geçirmesi lâzımdı. Ama ümitlerimiz gerçekleşmedi. Yine hasta bir edebiyat, yine hep aşk, hep kadın terennümatı... Bir yıldır düşünce dünyamız tam bir çoraklık içinde. Üstadlar susuyor. Gençler sevda peşinde. Nedir bu Inhitat-ı edebi.;» Raif Necdet, Baha Tevfik ile Köprülüzade Fuad ile, Yakup Kadri ile ahlâk tartışmalarını yapıyor.

Raif Necdet, ahlâkın yazarak değil yaparak kurulacağını bilmiyor.

Tolstoy'un mistisizmden kaynaklanan ahlâkına sığınıyor. Ahlâk tartışması, Raif Necdet söz konusu olunca, çok olumlu bir çocuk doğuruyor: Raif Necdet, Türkiye'de ilk Tolstoy çevirmeni oluyor. Tolstoy'u Türkçeye çeviriyor.

(*) *Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s. 226.*

(**) *Cemil Meriç, Kırk Ambar, İstanbul, 1980, s. 184.*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AYDINTÜRK I

Bundan sonrası basit değil; somut, daha karmaşık bir özellik kazanıyor. Zengin ve renkli bir tablo çıkıyor; çözümlemesi daha zor, ancak bilimsel serüven çok daha çekici. Aydıntürk'ü çıkarmak, sezgisel ve soyutlama plânında yüksek riskleri almayı gerektiriyor.

Sultan Hamit yönetiminde, Mithat Paşa sonrasında, ortaya çıkan Türk aydını artık $y=a+bx$ formülüyle ele alınamaz. Tek tek kişiler damgalarını vurabilmekten uzak görünüyorlar. Bunu, tek tek kişilerin Aydıntürk'e rengini veremediği biçiminde anlamak gerekiyor. Yoksa, Aydıntürk kişiliksiz değil, kişiliği var. Üstelik var olan tekil örneklerden çok daha renkli.

Ancak Aydıntürk'ü ortaya çıkarmada bakılacak olanlar yine de var olan tekil örnekler oluyor. Herkesin ya da çoğunluğun yaptığı da budur; burada bir değişiklik veya yenilik yok. Yeni olan bakışın niteliğindedir: Tekil örnekte gösterdiklerinden çok daha başka nitelikler görebilmek. Bunun için her tekil örneğin içinin göründüğünden çok daha zengin olduğunun varsayılması gerekiyor (*). Bu varsayım ise her tekil örneğin, tarihinden ve toplumundan ne kadar kopuk görünürse görünsün, mutlaka

(*) Fizik, Newton çıkmazından, Planck ve Einstein aracılığıyla, bu varsayımı, araştırmanın temel ilkesi yaparak kurtuldu. Toplumu konu alan bilimsel uğraşın bu gelişmiş bakış açısı, modern fizikte yansıdıktan sonra, bilimsel uğraşta objelere göre yapılan ayrım da anlamını yitirdi.

tarihsel ve toplumsal damarları içerdiği ilkesine dayanıyor (*). Bu varsayım ve ilke olmadan, bilimsel uğraş boş bir çabalamadır.

Önce yeni somutun zengin kokusunu duymak gerekiyor. Bunun için de, geçen bölümde adları geçen, Servet-i Fünun'un onursal başkanı «Üstad» Recaizade Ekrem, Servet-i Fünun'un gerçek kurucu ve başkanları Halit Ziya ve Tevfik Fikret ile başlanabilir. «Üstad» Ekrem, Halit Ziya ve Fikret'i Büyükada'daki evine çağırıyor ve oğlunun ölümü üzerine yazdıklarını okumaya başlıyor. Bu sırada olanları Halit Ziya, çok canlı hatırlıyor: «Bugünün hatırası yaşayan bir levha şeklinde gözlerimin önündedir. Eve girince sağ tarafta küçük odada idik. O, masanın başında, Fikret yan tarafta, ben karşısında idik; o, sakin, fakat derin bir acıyla dolu, sanki kara bir bulut içinde gamlı, perişan okumaya başladı. Bu yazılarda, o mersiyelerde öyle bir içten üzüntü, öyle inleyip, sızlayan, coşup haykıran bir matem, bizi yavaş yavaş sararak sonunda korkunç bir heyecan içine atan öyle bir feryat vardı ki evvelâ Fikret kollarını, ellerini büküp eğen çırpınmalar içinde kendisini salıverdi; sonra ben, bu oğlunun ölümüne ağlayan bir baba sıfatıyle o yasla doldum; hıçkıra hıçkıra, hüngür hüngür ağladık»[1]. Türk edebiyatının üç büyüğü, üçü yalnız bir odada, toplu halde ve hüngür hüngür ağlama seansı yapıyorlar.

Bir de Hüseyin Tosun'dan söz edebilirim. Harbiye'de

(*) Anglo-Amerikan «sosyal bilimi», bu temel varsayım ve ilkeden yoksundur, hareket noktası görüntüdür. Anglo-Amerikan «bilimcileri», görebildiklerinin ötesinde bir zenginlik düşünemezler. Anglo-Amerikan bilimcileri, bu açıdan, varlıkları yalnızca silüet olarak gören Arabesk bakış açısının, uzantısıdırlar.

Bu nokta son derece temeldir: Bu nedenle Anglo-Amerikan bilimine, bilim gözüyle bakılamaz. Ayrıca ideolojik olarak, bütün varlıkları, tarihin ve toplumun dışına çıkardıkları için, varlıklara bakışlarında da miyopturlar.

Anglo-Amerikan «bilimi» yalnızca görüntü toplayıcısıdır, hiç bir biçimde, dünya bilimine katkıları olamaz. Ayrıca miyop olduğu için, otuz santimden daha uzaktaki görüntüleri de kusurlu toplar.

okurken, yakalanıyor; İhtilâl hazırlamaktan çöle, Trablusgarb'a sürülüyor. Doğu'da, daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa liderliği yapacak olan Hüsamettin Ertürk ile karşılaşıyor. Albay Hüsamettin şaşırıyor ve sonra yazıyor: «Acele etme Hüsam, dedi. Trablusgarp'tan bir kolayını bularak çöl yolu ile kaçtım. Afrika sahilinden bir gemiye atlayarak Fransa'ya geçtim ve Paris'e gittim. Jöntürklerle temas ettim. Teşkilâtın yardımı ve talimatı ile yola çıktım. Rus tebaası olarak Kafkasya'ya geldim. Oradan da hududu geçerek Erzurum'a gitmek ve teşkilât kurmak arzusundayım, dedi»[2]. Devam ediyor: «Rusya'da Kars şehrinde (93 Savaşı'ndan sonra Kars Rusya'ya verildi, y.k.) postahane müdürü Ermeni Çarpan, Rus kuryesidir. Onun vasıtasiyle mektuplar, gazeteler huduttan geçecek, Erzurum postahanesi müdürüne verilecektir. O da teşkilâttandır. Ben de Erzurum'da kalpak derileri vesair Rus emtiası satılan bir dükkân açacağım, diye anlattı.» Hüsamettin Ertürk de, bunlara, şu bilgiyi ekledi: «Paris'ten bilhassa 'Meşveret' gazetesi geliyordu. Bunları Van, Bitlis, Diyarbakır, Muş'a, Erzincan'a gönderiyorduk.» Son derece romanesque bir dolaşım ve dağıtım ağı olduğu kabul edilmeli.

Handan'da Handan da, Nazım da, keman çalıyorlar (*). Bir konuşma aktarıyorum:

«Yemekten sonra Nazım sordu:

— Musiki sever misiniz, Handan Hanım?

— Pek çok.

— Ne çalarsınız?

— Piyano ve biraz keman. Fakat piyanoyu hiç sevmem.»

(*) Handan'da Nazım, Handan'ın özel öğretmenidir. Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin Fikret'in yerine Galatasaray Sultanisi'ne müdür yaptığı Salih Zeki de, Halide'nin özel öğretmenidir: ilk eşi oluyor.

Handan, Halide Hanım'ın otobiyografik romanı özelliklerine yakın görünüyor. Yakup Kadri, otobiyografik roman olarak görüyor.

Halide Edip Adıvar, Handan, s. 48.

Keman veya piyano çalmanın, Türk romanından çıktığı farkediliyor mu? Bir enstrüman çalmak bir zamanlar (*) Türk romanının ve Türk aydınının temel çizgilerinden birisiydi.

Mithat Paşa öncesinde temel olan, ancak giderek rengini ve belirginliğini kaybeden bir başka çizgiden daha söz edilebilir. Sinekli Bakkal'da Zaptiye Nazırı Selim Paşa görevinden ayrılıyor (**). Evde geçen konuşmayı aktarıyorum. Söze Sabiha Hanım başlıyor:

«— Hata ettin. Ne olursa olsun, insan başındaki devleti ayağıyla tepmemeli, Paşa!

— Öyle ama, ben artık Genç Türklere falaka atamaz, onları süremez hale geldim. Bunları yapamayan adam bu devletin güvenini elinde tutamaz.

Sabiha Hanım eğildi. Kocasının elini yakaladı ve dudaklarına götürdü.»

Müthiş bir tablo; bunun gerçek olduğuna inanıyorum. İnsanın böylesine güzel gerçekleşmesi ancak büyük sarsıntı dönemlerinde ortaya çıkıyor.

Aydıntürk, bir büyük depremde ortaya çıkıyor.

Büyük deprem aynı zamanda büyük göç demektir. Yıl, 1904; Dr. Hikmet, İzmir'den vapura binip Fransa'ya çıkıyor (***). Vapurun kaptanı, Fransız, gemide bir sohbete katılıyor ve anlatıyor. Yakup Kadri'den aktarıyorum:

«'A, evet, Fransa bunlarla doludur' dedi. 'Merkezi komiteleri Paris'tedir. Ben birçoklarını şahsen tanırım. Zira bu vapurla beş yıldan beri Fransa'ya en az 500 tane Jeune Turc taşıdık. (Bu sözleri söyleyen kaptanda koyu bir cenuplu şivesi vardı.) Hepsi Fransızca bilir. Hepsi Fransız kültürü almıştır, bizim mekteplerde okumuştur. Geçen yıl bir delikanlı vardı. Büyük Fransız İhtilâli'ne, doğrusu, benden ziyade vakıftı. Bana demişti ki, 'Biz de böyle bir ihtilâl yapacağız.'» Zavallı Fransız kaptanın anlamadığına eminim; gecikmiş toplumların yenilikçileri devrimler tarl-

---

(*) «Lamia, piyanosunun başına önce isteksiz oturdu.» *Halit Ziya Uşaklıgil, Mai ve Siyah, s. 106.*

(**) *Halide Edip Adıvar, Sinekli Bakkal, s. 249.*

(***) *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Bir Sürgün, s. 29.*

hlnl, devrimleri yapmış toplumların insanlarından çok daha ciddiye alıyoriar. Devrimleri yapmış ülkenin çağdaş insanlarının, artık kendisi için tarih olmuş olan devrimiyle ilgilenmemesi de, gecikmiş toplumun yenilikçilerinin bunları önce taklit ve sonra da, istemeyerek, bilinçsiz olarak, aşmaya çalışmaları da gerçektir; her gerçek türünden yerindedir. Yanlışlığı veya doğruluğu tartışma dışında kalıyor.

Yeni somutun zengin kokusunun duyuiduğunu düşünüyorum. Zenginlik, çeşitlilik olarak ortaya çıkıyor.

Yakup Kadri'nin roman gerçekliğini, daha kanlı-canlı yapabileceğimi düşünüyorum. Bu, roman tipine cismanî, istenirse dünyalı da denebilir, bir görüntü kazandırmakla özdeştir; bir tip'i, hem kanlı-canlı ve hem de cismanî yapmak isteyince Yahya Kemal'den daha geçerli bir araç bulunabilir mi? Yahya Kemal, anılarında, Türkiye'de Jöntürk hareketine bulaştıktan sonra Paris'e çıkışını anlatıyor: «Artık hür Fransa bayrağının gölgesindeydim, hür bir insandım. Bizim polis istese bile alamazdı. Kafam bu büyük heyecanın humması içindeydi. Eşyamı güvertenin münasip bir köşesine yerleştirdim. Dolaşmağa başladım. İstanbul'a, Üsküdar'a, Beşiktaş'a bakıyordum; İstanbul'un fevkalâde güzel bir akşamıydı, fakat kendimi vatandan kopmuş, avare bir insan telâkki ediyordum. Kalbimi muammalı bir ıztırap sıkıyordu. Bizim neslimizin kafası üzerinde en kuvvetli bir tesir icra etmiş olan Namık Kemal'in gurup tasvirlerinin çerçevesi içinde bulunuyordum»[3]. Bu, Yakıp Kadri'nin yazdıklarına bir yenilik eklemiyor; yalnızca yansıma olduğunu gösteriyor. Aynı yerde Yahya Kemal bir de şunları yazıyor: «O zaman işte 'bu adam Jöntürk'tür' diye teşhir edilecek bir insanın seyrine milyonlarca seyirci koşabilirdi. Jöntürk o derece acaip bir mahlûktu.» Buna ekleyeceklerim var: Dünyanın her yanında ve tarihin her kesitinde yenilikçiler, içinde yaşadıkları toplum için, bir tür acayip yaratıklardırlar. Buna da ekleyeceklerim var: Bunu abartmak, yeni kişiliğin verdiği izlenimden eziklik duymak, ön kapıdan dışarı atıldığı için pencereden giren gericilğe esir düşmek oluyor.

Mithat Paşa sonrası ortaya çıkmaya başlayan aydını sezmeye başladıktan sonra, bu çeşitliliği yaratan dinamiği görmeye çalışmak gerekiyor. Burada ilk akla gelen ve belirtilmesi zorunlu olan dinamik ise şöyle oluyor: Dünyaları yıkılıyor. Hamit döneminde oluşan bir kuşağın, Osmanlı düzeninin yıkılışını, bu yıkılışa karşı önlemlerin çok az başarı şansı olduğunu duymamış olması mümkün değil. Yeni kuşak aydın, sanki yıkılan binanın sütunlarına dayanarak binanın yıkımını önlemeye çalışan masal kahramanıdır.

Yıkılış, karyer güvenliğini ortadan kaldırıyor. Osmanlı Devleti, kurduğu modern yüksek öğretim kurumlarında, Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye okutarak mezun ettiği gençlere ne vaad edebiliyor? Her an kopmak üzere olan bir toprak parçasında sonucu görülemeyen bir didinme veya her an çıkabilecek bir savaşta ölüm tehlikesiyle karşılaşmak; başka? Bir de Abdülhamit'in baskısı var.

Böyle bir dinamiğin büyük bir hareketlilik duygusunu ve bundan da öte, bir tür serüven tutkusunu yaratabileceğini düşünmek kolay. Bu, var. Aydıntürk, mekân ve meslek değiştirmede, kendinden önceki ve sonraki kuşaklarla karşılaştırılamayacak bir yatkınlık gösteriyor.

Yalnızca yıkılış değil; İç Savaş koşulları var. Birinci kitapta bu dönemi ve daha kesinlikle 1903-1923 dönemini, bir iç savaş olarak niteledim. Bu kitapta ve bundan sonraki kitapta bu niteleme açıklık kazanacak, umuyorum. Fakat bu tezin bazı dayanaklarını hemen sayabilirim: Kütlesel sürgünler, siyasal sulkastlar, üç subayın Niyazi, Eyüp Sabri ve Enver'in dağa çıkarak meşrutiyet ilânını zorlamaları, 31 Mart, Hareket Ordusu, Bağımsızlık Hareketi, Sultan'ın bağımsızlıkçılara karşı bir ordu kurarak savaşa sokması, bağımsızlıkçıların ölüme mahkûm edilmeleri, çeteler savaşının ön plâna çıkması, çetelere karşı savaş açılması.

Bütün bunlar, bir iç savaş tezi için gerekli olandan daha fazla dayanak sağlıyor. Ancak yine de bir sorun kalıyor: İç savaş, dış savaştan ayrı olarak, ilân edilerek

başlamıyor. Bu nedenle başlangıç ve bitiş tarihleri her zaman bir tartışma konusu oluyor.

Benim bilgime göre, gerek 1806-1826 Dönemini ve gerekse 1903-1923 Dönemini, iç savaş olarak ben niteliyorum. Bunun daha önce yapıldığı konusunda işaret görmedim. Bu bana belli görevler yüklüyor. Birincisi, Türk tarihinde başka iç savaş dönemlerinin olup olmadığının araştırılmasıyla ilgilidir (*). İkincisi, sınırlarının iyice belirlenmesidir (**). Jöntürklerin 1902 Kongresi'nden bir sonraki yılı başlangıç olarak aldım; Cumhuriyet ile birlikte kapanacağını düşündüm. 1906 yılından da başlatılabilir.

İç Savaş ile Dış Savaş arasındaki ayrılıklar, birisinin başlangıcının ve sonunun net bir biçimde belli olmasından ibaret değil. Bunun dışında, birinci kitapta yazıldı, kayıplar açısından arada çok önemli farklar bulunuyor. Dış savaşta, bir eğilim olarak, sıradan er ölürken, İç Savaş'ın belli başlı kurbanları seçkinler arasından çıkıyor.

Bu dönemin önemli olaylarından Hareket Ordusu, buraya denk düşüyor. Hareket Ordusu üzerinde ayrıca du-

---

(*) 11 Eylül 1980 tarihine kadar olan dönem, resmî ağızlarda, iç savaş koşulları olarak nitelendi.

Ancak resmî nitelemeler, ne tarih değerine, ne de bilim gücüne sahip, yalnızca ip ucu verebilirler.

İp ucu olsa bile başlangıç tarihinin belirlenmesi sorunu ortada duruyor. Resmî değerlendirmeler başlangıç tarihine değinmiyorlar. Ne zaman olabilir? 1979, 1975, 1971, 1969, 1966 ve daha bir çok tarih yazılabilir.

(**) Bir bilimsel çaba sonunda iç savaş ortaya çıkarılınca bunun sınırlarının net bir biçimde çizilmesinin kolay ve herkesçe kabul edilir olamayacağını biliyorum. Herkese kabul ettirmek, ayrıca, amaçlarımın arasında yok.

Ayrıca böyle bir niteleme, sadece yeni bilimsel çözümlemeleri başlatabileceği için önemli ve anlamı olabilir.

Bu dönemin bir iç savaş olarak nitelendirilmesinde başlangıç yılı kadar, bitiş tarihi de sorun yaratıyor. 1923 yılında ilân edilen Cumhuriyet'i iç savaşın sonu olarak kabul etmenin mantıklı ve insana hoş gelen bir yanı var. Fakat İzmir Suikastı davası sonucundaki idamlar bir yana, Şeyh Said İsyanı, adı üzerinde, bir iç savaşı başlatıyor.

Buradan şu sonuca ulaşmak mümkün: Bu nitelemede kavram, net tarihlerden daha önemlidir.

racağım; bunun üzerindeki yapay bulutların da kalkması gerektiğine inanıyorum. Burada, şimdilik, söyleyebileceğim iki nokta var: Hareket Ordusu, ismi yanıltıcı oluyor, ne düzenli bir ordudur, ne de düzenli bir ordunun parçası. Tümüyle gönüllülerden kurulan, sayısı ve yönetimi çok belli olmayan, tam bir silâhlanmış halk topluluğudur. Resmî ordunun, Hareket Ordusu ile hiç bir ilgisi yok. Hareket Ordusu içinde yalnızca, İttihat ve Terakki'nin militanı olan bazı genç subaylar bulundular (*) ve yer yer birliklere komuta ettiler.

(*) Yeni kurulan Atatürk Kurumu'na önemli bir görev düşüyor: Mustafa Kemal, ne ölçüde ve nerede, Hareket Ordusu'na katılmıştır? Bu konuda yazılmış kitaplara, yapılmış çalışmalara ve buradaki fotoğraflara, fotoğraf altlarına, dip notlara baktım, Mustafa Kemal görülmüyor.

Arşivler, biz araştırıcılara, açılmıyor. Mustafa Kemal'in yeri mutlaka arşivlerde olmalıdır. Bu yeni kurulan Atatürk Kurumu'nun ilk görevlerinden birisi sayılmalıdır.

Burada, Atatürk Kurumu araştırıcılarına, bir ip ucu verebileceğimi düşünüyorum: Mustafa Kemal'i, müfettiş olarak görevlendirerek Anadolu'ya gönderen hükümetin başında Damat Ferit Paşa var. Ferit Paşa, bir süre sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının üzerine ordu gönderiyor. Bu tür çelişkiler iç savaş koşullarında yaşanabiliyor.

Ancak Damat Ferit, Mustafa Kemal'i müfettiş olarak Anadolu'ya gönderdiği ayın sonunda İşgal Kuvvetleri, Ziya Bey dahil önde gelen İttihatçıları toplayarak Malta'ya sürüyor. Bunda, Damat Ferit'in parmağı olduğunu düşünmek zor değil. Aynı Damat Ferit, 1919 yılının Temmuz ayında, Talât, Enver, Cemal Paşalar için idam kararı çıkartıyor.

Burada bir soru akla geliyor: Eğer Mustafa Kemal, Hareket Ordusu'na açıkça katılan bir İttihat ve Terakki militanı subay olsaydı, her yerde İttihatçı arayan Damat Ferit, Mustafa Kemal'i önemli bir görevle Anadolu'ya gönderir miydi?

Bu sorudan bir hipoteze geçiyorum: Mustafa Kemal, illegal, kendi adını kullanmadan, Hareket Ordusu içinde yer almış olabilir. Tüm kuşağı gibi fotoğraf çektirmeyi seven Mustafa Kemal'in, bir tedbirlilikle, Hareket Ordusu fotoğraflarında görünmemeyi tercih etmesi mümkün.

Bu takdirde soruya cevap bulabilmek için arşivlere bakmak gerekiyor. Arşivler ise Kurum'un elinde. Kurum'un bu konuya açıklık getirmesi Mustafa Kemal'e saygının gereği oluyor.

Bir günlük gazete yakın zamanlarda yayınladığı bir dizi ekte, inter alia, Hareket Ordusu'na katılan genç subayların listesini yayınladı. İlginç bir isimle: «Hareket Ordusu'nda Yer Alan Ünlü Isimler.» Kuşkusuz burada yer alan genç subaylar, Hareket Ordusu'na katıldıkları zaman ünlü olmaktan uzaklar (*). Tarih bunların bir bölümünü üne lâyık gördü; sonradan ortaya çıktı.

Burada 24 kişilik bir liste var; olduğu gibi aktarıyorum. Bunlardan ikisinin, birisi İttihat ve Terakki tarafından idam edilmek üzere, Kurtuluş Savaşı'ndan önce öldükleri anlaşılıyor. Çoğu Kurtuluş Savaşı'na katılıyor; yedisi, İzmir Suikastı davasından sonra idam ediliyor. Dördünün durumu ise şöyle: Birisi, gazetenin nitelemesine göre, «Selânikli Mustafa Kemal Bey», İzmir Suikastı muhakemeleri sırasında Cumhurbaşkanı; ikincisi ve üçüncüsü, Fethi ile İsmet Bey, suikast davasından hemen önce ve idamlar sırasında başbakan, dördüncüsü, «Afyonkarahisarlı Ali Bey», idama karar veren mahkemede başkan. Hareket Ordusu'na katılan militan subayların yazgılarının 1926 tarihinde böylesine düğümlenmiş olmasını şaşırtıcı buluyorum. Ancak şaşırtıcı olsa da, iç savaşın kurbanlarını seçkinler arasından seçtiği tezini güçlendiriyor.

Bir düzenin yıkımını duyması, bir iç savaşı yaşaması, yalnızca mekânda ve mesleklerde bir esnekliğe yol açmamalıdır, düşün plânında da büyük serüvenlere yol açmalıdır. Bunun beklenmesi gerekiyor, beklenen gerçekleşmiyor.

Burada paradoksal görünen bir ikilemden söz edebilme durumundayım: Tanzimat aydını ile Meşrutiyet kuşağı (**) biribirinden ideolojik netlik açısından ayrılabiliyor-

---

(*) Katılanlar içinde zamanında tek ünlü Ohrili Eyüp Sabri'dir. Dağa çıkmıştır, adına türküler düzülmüştür. Hareket Ordusu ile ilgili fotoğraflarda Eyüp Sabri hep görülüyor.

(**) Artık bir kullanımda karar verilebilir. Meşrutiyet Kuşağı, Jöntürkler, ayrılarak Hürriyet ve İtilâf'ı kuranlar da dahil İttihat ve Terakki Nesli, hep aynı aydın dönemini gösteriyor. Mithat Paşa sonrası aydınlardır.

Milliyet Gazetesi'ne göre :

HAREKET ORDUSU'NDA YER ALAN ÜNLÜ İSİMLER

Selânikli Mustafa Kemal Bey: Erkân-ı Harp Kolağası.

Pirlepeli Fethi Bey (Okyar): Erkân-ı Harp Binbaşısı, Paris ataşemiliterliğinden, ilk Millet Meclisi'nde milletvekili, başbakanlık, büyükelçilik yaptı.

İzmirli İsmet Bey (İnönü): Erkân-ı Harp Kolağası.

Vehbi Paşazade Süleyman Askerî Bey: Erkân-ı Harp Kolağası, daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı.

Halil Bey (Paşa): Erkân-ı Harp Kolağası, Enver Paşa'nın amcası.

Ohrili Eyüp Sabri Bey: Piyade Kolağası, İttihat ve Terakki'nin kurucusu.

Giritli Ruşeni Bey: Erkân-ı Harp Yüzbaşısı, Teşkilât-ı Mahsusa'da çalıştı, Milli Mücadele sırasında milletvekili idi.

Tolcalı Süleyman Bey: Süvari Mülâzım-ı evveli, Meşrutiyet'te süvari binbaşılığa yükseldi, gizli teşkilâta girdi, Milli Mücadele'de Anadolu'ya geçti.

Yakup Cemil Bey: Piyade Mülâzım-ı evveli, Babıâli Baskını'nda Nazım Paşa'yı vurdu, Enver Paşa'nın Almanya yanlısı politikasına karşı çıktı, muhakeme edilip kurşuna dizildi.

Filibeli Hilmi Bey: Piyade zabiti, Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki müfettişi oldu, Teşkilât-ı Mahsusa'da çalıştı, Milli Mücadele'ye katıldı, milletvekili oldu, Mustafa Kemal'e suikast düzenlemekten idam edildi.

İzmitli Mümtaz Bey: Süvari Yüzbaşısı, Enver Paşa'nın ünlü yaveri.

Ömer Naci Bey: Mülâzım-ı evvel, İttihat ve Terakki'nin ünlü konferansçısı, Babıâli baskınına katıldı, Teşkilât-ı Mahsusa'da çalıştı, I. Dünya Savaşı'nda İran sınırındaki Bahtiyari aşiretlerini savaşa sokmaya çalışırken öldü.

Rasim Bey: Baytar Yüzbaşısı, Millî Mücadele'ye katıldı, Miralay oldu, İzmir Suikasti'ne katılmaktan idam edildi.

Sarı Efe Edip Bey: Piyade Mülâzım-ı evveli İttihat ve Terakki üyesi, Mondros Mütarekesi'nden sonra Jandarma Yüzbaşılığına yükseldi, Kurtuluş Savaşı'na katıldı, İzmir Suikastı'ne katılmaktan idam edildi.

Kastamonulu Şükrü Bey: İttihat ve Terakki merkezinin ünlülerinden, Maarif Nazırı, Milli Mücadele'de milletvekili, İzmir Suikasti'ne katılmaktan idam edildi.

Yenibahçeli Nail Bey: Piyade Mülâzım-ı evveli, İttihat ve Terakki üyesi, jandarma zabitliği yaptı, Osmanlı Meclisi'nde milletvekili.

Abdülkadir Bey: Ankara Valisi, Pontusçularla çarpıştı, Millî Mücadele'ye katıldı, İzmir Suikasti'nde yer almaktan idam edildi.

Kızanıklı Cevat Bey: Topçu Mülâzım-ı evveli, İttihat ve Terakki'nin «güzide»lerinden, Babıâli Baskını'na katıldı, İstanbul Merkez Komutanlığı yaptı, Miralay oldu. Millî Mücadele'de Anadolu'ya geçti, Millî Müdafaa Vekâleti Mahakim Şubesi Müdürü oldu.

Erzurumlu Necati Bey: Piyade Mülâzım-ı evveli, İttihat ve Terakki üyesi, Teşkilât-ı Mahsusa'da çalıştı, Mondros'tan sonra Anadolu'ya geçti.

Edremitli Sağır Necati Bey: Piyade Mülâzım-ı

evveli, İttihat ve Terakki üyesi, Teşkilât-ı Mahsusa'da çalıştı, Millet Meclisi'nde milletvekili.

Afyonkarahisarlı Ali Bey: Piyade Yüzbaşısı, Millî Mücadele'de milletvekili, İstiklâl Mahkemesi Başkanı, Nafia Vekili.

Japon Rıza Bey: Mülâzım-ı evvel, İttihat ve Terakki'nin «güzide»lerinden, Millî Mücadele'de Millî Müdafaa Vekâleti Levazım Şubesi'nde, Hesabat Komisyonu'nda çalıştı.

Doktor Abidin Bey: İttihat ve Terakki'de gizli faaliyetlerde yer aldı. Millî Mücadele'de milletvekili, İzmir Suikasti nedeniyle idam edildi.

İsmail Canbolat Bey: Mülâzım-ı evvel, İttihat ve Terakki'nin kurucularından, İzmir Suikasti'ne karışmaktan idam edildi.

lar. Hâlâ kullanılabilen fakat Meşrutiyet'in bir icadı olan «Tanzimat Ikiliği» tekerlemesine karşın Tanzimat'ın temel ideolojisinde bir ikilik gözlenmiyor. Buna karşın Meşrutiyet kuşağı, çok çeşitli ikilikleri yaşıyor ve bunlar arasında bir uyum bulmaya çalışıyor (*). Tanzimat aydını ideolojik açıdan, ortaya koyduğu programı bakımından, Meşrutiyet kuşağına göre çok daha saf ve keskin görünüyor.

Bunun yanında tersine bir kesinlik de saptanabiliyor. Meşrutiyet kuşağı örgütsel plânda çok daha keskin, disiplinli anlamında kullanıyorum, bir görünüm verirken, Tanzimat kuşağında örgütün nerede başlayıp nerede bittiğini bile belirlemek kolay görünmüyor. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Genç Osmanlılar örgütlerinin karşılaştırılması, ayrıca bir kanıtı gerektirmeyecek kadar, yeterli açıklık sağlayabiliyor.

(*) Mustafa Kemal'in «idare-yi maslahatçılar» kötülemesine neden olan özelliğin buradan kaynaklandığını düşünülebilir.

Bu paradoks da aynı kapıyı gösteriyor: Mithat Paşa sonrası aydın kuşağı coğrafik ve profesyonel plânlarda gösterdiği hareketliliği, düşün alanında ve program düzeyinde, kesinlikle, gösteremiyor. Düşün plânındaki sığlık ile örgüt içindeki disiplin, sanki, biribirini tamamlıyor.

Zenginlik içinde ortaya çıkan bu sığlığın bir nedenini hemen söylemek mümkün: Abdülhamit Yönetimi. Hamit yönetiminin hayal gücünü kısırlaştıran, düşünmenin alanını daraltan boğucu etkisine daha önce değinildi. Ancak bu yönetimin etkisini, Hamit dönemini yaşayarak Cumhuriyet'e Darülfünun Garp Edebiyatı Tarihi Müderrisi olarak gelebilmiş olan birisi, Yusuf Şerif, çok güzel anlatıyor: «İstibdat hepimizi yalnış başka türlü düşünmeye, başka türlü idare-i kelâm etmeğe alıştırmamış, aynı zamanda yavaş yavaş düşünmemeye veya haricteki maniaları nazar-ı itibare alarak birtakım kayıtlar altında düşünmeye sevk ve icbar etmiştir»[4]. Böyle bir alışkanlık içinde düşünme alanında serüvenler beklemek zor oluyor. Sınırlar içinde düşünmeye alıştırmanın en etkin bir kısırlaştırma yöntemi olduğunu, yakın zamanlarda yaşanan Soğuk Savaş Donemi ve Soğuk Savaş Aydını (*) tipolojisi

---

(*) Türkiye Üzerine Tezler'in ikinci kitabında Soğuk Savaş'ın çıkışında Türkiye'nin çok aktif bir rol oynadığını yazdım. Amerika Birleşik Devletleri'nde çıktı; daha sonra ve özellikle 1950'li yıllarda Türkiye dahil bütün dünyayı etkisi altına aldı. Düşünmeyi büyük ölçüde geriye itti.

Soğuk Savaş, her ileri düşüncenin içine çok büyük dozajlarda gericilik depo etti. Amerikan düşüncesini ve özellikle Amerikan sosyolojisini tek ileri sosyal bilgi olarak sunabildi. Bunu Türkiye'de en çok ve en iyi, Profesör Mübeccel Kıray temsil ediyor. Profesör Kıray, Amerikan sosyolojisinin tutucu fonksiyonalizm kavramını, belli bir popülizm ile süsleyerek, ilericilik olarak takdim edebildi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde yaratabildiği küçük bir klan ile bu düşünceleri yaymaya çalıştı. Amerikan sosyolojisi dışında bilgisi yok denecek kadar kıt olan Kıray'ın daha önceki yıllarında solculuğa bulaşmış olması, geri geri akımları ileri düşüncelere enjekte edebilmesini kolaylaştırdı.

Hep gecikmişlik: Soğuk Savaş aydını Türkiye'de soğuk savaş sona ermeye başlarken, detente döneminde, etkili olmaya

çok iyi anlatıyor.

Fakat bu kadarlık bir açıklamanın yeterli olmadığını düşünüyorum. Bütün kısırlığı Abdülhamit'in omuzlarına yüklemenin haklılık payının yüksek olmadığını sanıyorum. Bunu gösterebilmek için bazı saptamaları, sorular biçiminde, ortaya koyabilirim. Bir: Son yüz elli yıldır Türkiye'de bir çok ihtilâller yaşandı, Türkiye'nin bir tek ihtilâlci düşünürü oldu mu? Türkiye'nin, şimdiye kadar, bütün yazdıklarıyla ihtilâli gösteren bir düşünürünün olmadığı kanısındayım. İki: Türkiye'nin başka ülkelerdeki gelişmelere istekli bir alıcı olduğu pek çok yazıldı; burada, buna düzeltmeler getirildi. Fakat Türkiye aydınının, seçici olmak koşuluyla istekli bir alıcı olduğu düşüncesi daha da açıklık kazandı. Böyle olmasıyla birlikte Avrupa ve Rusya'da görünen anarşist veya nihilist hareketler neden Türkiye'ye hiç uğramadı?

Kuşkusuz uğramamış olmasına üzülmüyorum; bu sorularla önemli gördüğüm bir teze yaklaşmaya çalışıyorum.

Tez: Avrupa ve Rusya'da yıkmakla işe başlayan aydın, Türkiye'de kurmak için doğdu.

Tezin uzantısı: Bu, Türk aydınının gelişimi üzerinde, ilk bakışta sanıldığı türden olumlu bir etki yapmadı.

Türk aydınının köklü bir kuruculuk misyonu ile dünyaya gelmiş olması, çok basit bir nedenle, gelişmesini, çok büyük ölçüde, yavaşlattı. Kurucu misyonu, pozitivizm akımı türünden, derinleşmesini önledi. Çünkü kuruculuk, hepsinden önce, parçaları bir araya getirmeyi gerektiriyordu. Nasıl pozitivist düşünce akımı, olguları derinliksiz birer entite sayarak, yan yana getirmeyi bir düşünce ve bilim yöntemi saydıysa, kuruculuk da, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında doğan Türk aydını için, olguların derinliğini düşünmeden yapıştırılması işlemine dönüştü. Kuru-

---

başladı. Türkiye'nin görkemli uyanış döneminde, 1961-1971 yılları, toplumsal uyanış içinde bir çok soğuk savaş aydınının ön plânda olması ne büyük şanssızlık! Aydının popülizm, ampirisizm ve dar pratikçilik çemberini açamamasında, soğuk savaş depolamalarının çok büyük rolü oldu.

culuk misyonu, gelişmesinin başlangıcındaki Türk aydını için, yüzeyselliği bir ilke haline getirdi.

Türk aydınının düşünce serüveninden uzak kalmasında eylemsel plânda pozitivist yaklaşım temeldir. Buna, birisi felsefî ve diğeri siyasal plânda iki dinamiği daha eklemem mümkün görünüyor.

Dünyada aydın kiliseden çıktı ve dine tepkiyle doğdu. Bu çıkış, kiliseye başkaldırı, Avrupa'da aydın doğarken vücut versus ruh, maade versus düşunce, pratik versus teori ikilemleri üzerinde düşünmesini sağladı. Aslında dine başkaldırı, bu ikilemler üzerinde düşünmek oldu; bunlar üzerinde düşünmek ise bilginin kaynağı ve daha da önemlisi doğrunun doğrulanması üzerinde derinleşmek anlamına geliyordu. Bütün bu düşünmeler, doğrunun bulunması ve doğrulanması için, başkaldırılan kilise ve dinin dışında başka bir standart aramaya yönelik bir insanlık serüveni olarak gerçekleşti. Doğruların kaynağı, Tanrı gibi ulaşılamaz ve kontrol edilemez, fakat Tanrı olmayanı arayış, bir esans arayışından başkası olamaz. Bu arayış çeşitli teorilere ve teorik birikime imkân verdi.

Avrupa'da aydının kiliseden ve tepkiyle doğmuş olması, burjuva Avrupa'da bile dinsizlik ve Tanrısızlık akımlarına yol açtı.

Türk aydını dinden ve camiden çıktı; ancak bir tepkiyle ve şiddetle doğmadı. Turkiye'de elle tutulabilir bir dinsizlik veya Tanrısızlık akımı yaşanmadı. Dine karşı en şiddetli tepkiyi, Ikinci Mahmut gösterdi, yeniçeri güruhunun ocakları haline gelen Bektaşi tekkelerini dağıttı. Yeniçeri güruhuna duyduğu kinden kavuklu mezar taşlarını bile kırdırdı.

Mustafa Kemal'in dine tepkisi, Mahmut'un tepkisine benzemekle birlikte, Mahmut'a göre son derece hafif kaldı. Kemalizm, din kurumuna değil dinin bazı kurumlarına cephe aldı. Her iki hareket de hiç bir zaman teorik bir özellik kazanmadı, tümüyle pratik tepkiler düzeyinde durdu.

Dine tepkinin olmaması aydının içine kapanarak derinleşmesi için felsefî bir dürtüden yoksun kalmasını sağ-

ladı (*). Aydın kendi halinde yalnızlığı ve yalnızlığın zorlayabileceği yoğun düşünmeleri yapamadı. Kuruculuk misyonu ise sürekli müttefik ve dayanak aramaya zorladı. Her ittifak, hiç kuşku yok, bir ödündür. Her ittifak bir uyuşma çabasıdır. Her dayanak arayışı, bir uzlaşma girişimi ve bir tür bağlanma yaklaşımıdır.

«Ödün», «uyuşma çabası», «uzlaşma girişimi» veya «bağlanma yaklaşımı», teker teker, veya beraberce ele alındıklarında ne iyidir, ne de kötüdür. Ancak gereklidir veya gerekli değildir. Bu ise yalnızca somut durumlarda tartışılabilir. Bu nedenle Türk aydınının ittifak arayışlarını veya dayanak açlığını, burada, «iyi» veya «kötü» olarak değerlendirmiyorum.

Burada ileri sürdüğüm, birincisi, nesnel bir durumdur; Türk aydını hep ittifak aramıştır. İkincisi, bu nesnel durumun bir sonucudur; ittifak arayışı çok erken başladığı için Türk aydını kendi saf gelişmesini yapamamıştır.

Saf gelişmeyi yapamamayı en çok Mithat Paşa sonrası kuşakta görmek mümkün oluyor. Düşüncesi açısından büyük yamalarla süslü bir dilenci torbasına benziyor. Bu nedenle olmalı, Aydın Üzerine Tezler'in dışındaki çalışmaların çoğu, bu kuşak aydınları Batı'nın pozitivizm akımının izleyicileri olarak görüyorlar. Sanmıyorum.

Asıl söylenmesi gereken biribiriyle bağdaşması zor güdülen düşünce parçalarını yan yana koymuş olmalarıdır. Bunun söylenmemesi ise daha önce söylenmiş olmasından ileri geliyor. Meşrutiyet aydını, Tanzimat aydınını suçladığı için, Cumhuriyet aydını bu suçlamanın ana temasını, sanki kendisi bulmuşca, tekrarlıyor ve tekrarlamaktan bıkmıyor.

Meşrutiyet aydını, Tanzimat aydınını ikilikçi olmakla suçluyor. Sürekli söylenen Tanzimat'ın ikilik yaratmış olduğudur. Bunun çok safdil bir görüş olduğunu tekrarlamak zorundayım: Her yenilik hareketi, içine düştüğü top-

---

(*) Dine karşı tutumunu etkili bir hale yalnızca Tevfik Fikret koyabildi. Fikret, dinin etkisini rasyonalizm ile kırmaya çalıştı; çok zor.

rakta ikilik yaratır. Tanzimat'ın gücünü ne olabilir ki, birdenbire şer'î mahkemeleri kaldırabilsin! Tanzimat'ın gücü ne olabilir ki, birdenbire bütün eski okulları yok etsin! Tanzimat'ın gücü ne olabilir ki, bütün Osmanlı yurttaşlarını bir Tanzimat şehzadesi olan Sultan Abdülhamit türünden Batı müziği sever hale getirsin! Tanzimat'ın ikilikçi olduğu düşüncesi, önce Meşrutiyet'in ve sonra Tanzimat programını, aradan geçen zaman göz önüne alındığında, yer yer daha az köktenci bir biçimde uygulayan Cumhuriyet'ın Tanzimat'a yönelttikleri kötülemelerdir.

Tanzimat programında ikilik yoktur. Tanzimat, doğru veya yanlış, fakat Batı kurumlarını olduğu gibi Türkiye'ye getirip yerleştirmek istedi; bu anlamda programında ikilik yoktur. Meşrutiyet aydınının programı ikilikçidir ve bir çok ikilik içermektedir. Din ve din kurumlarıyla uyuşma Tanzimat aydınının, özellikle Üç Paşa'nın programının tümüyle dışında iken, Meşrutiyet aydınının programının temelini oluşturdu. Dahası var; Meşrutiyet aydını, ne yazık!, en çok yaratıcı düşüncesini islâm ile Türkçülüğü veya islâm ile Batılaşmayı veya her üçünü uzlaştırmaya ayırdı.

Her uzlaşma ödünü içeriyor. Kütlelerden destek bulma çabaları içinde kütlelerin dinselliğiyle uzlaşma, bir yandan islâmı yüceltmeyi, diğer yandan da uzlaşma arayanların ne kadar dindar olduklarını (*) kanıtlamalarını gerektiriyor. İslâmı yücelterek ve dindarlık gösterileriyle bir program oluşturulabileceğine inanıldıktan sonra düşün plânında serüven dolu arayışlara gerek kalmıyor.

Hem düşünce plânında serüven dolu arayışlardan uzak

(*) Yalnızca Türkiye'de değil; Marx, 1840 yıllarında Fransız sosyalistlerinin, on sekizinci yüzyıl burjuva Volteryen dinsizlik akımı ve on dokuzuncu yüzyıl Alman Tanrısızlık hareketine göre çok daha dindar olduklarını göstermeye çalıştıklarını yazıyor ve Proudhon'un bunlara karşı mücadelesini övüyor.

K. Marx - F. Engels, Selected Correspondence, s. 147.

ve hem adı «düşünür», aynı zamanda düşünsel çabasının çok önemli bir bölümünü islâmla uygarlaşmayı veya Türkçülük ile islâmı veya her üçünü uzlaştırmaya ayırmış bir aydın var: Ziya Bey. Sıra, Ziya Bey'in çözümlenmesine ve yerinin saptanmasına geldi.

Ziya

Ziya, Türk düşüncesinde Türk gericiliğine en büyük köprüdür. Ziya'nın hars ve medeniyet ayrımı, gericiliğe Türk düşüncesinde bir yer açma çabasıdır; işgal kuvvetlerine, kapının sürgüsünü çekerek yardım etme çabasıdır.

Ziya'ya çok saygı duyuyorum.

Gericiliğe yer açtığı, köprü kurduğu, kapının sürgüsünü çektiği için değil. Ziya, kendi kişiliğini inançlılık haline getirdi.

Tanzimatçılardan önce Türkçe'de «Edebiyat» kelimesi yoktu; yarattılar. Lâtince kökenli veya Lâtince'nin etkilediği dillerdeki Littarae sözcüğünden türeme kelimelere aldırış etmediler. Yapmak istediklerine baktılar; yeni davranış kalıpları içine sıkıştırarak yeni insan yaratmak istiyorlardı, edep'ten edebiyatı uydurdular.

Dil, günlük yaşayan insanın en soyut eylemlerinden birisidir. Eğer bir kelime uyduruluyorsa bir kavram yaratılıyor, demektir. Ziya'dan önce Türkçe'de «ideoloji» kavramının bir göstergesi yoktu, Ziya, «mefkûre» kelimesini uydurdu (*). Uydurduğu kavram.. uygun bir yaşam tutturdu.

Hiç bir parıltısı olmayan Ziya, «Mefkûre» için şiir de

(*) Mefkûre kelimesi, Cumhuriyet ile birlikte «ülkü» kelimesine dönüştü. Altmış sonrası solculuk, Kemalizm eleştirisi sırasında bu kelimeyi bıraktı «ideoloji» kelimesini aldı. «Ülkü» gerici akımlara kaldı.

Ülkü'yü seviyorum. Geri alınamız gerektiğini düşünüyorum.

yazdı. İlkokul öğrencilerinin şiir beğenisine uygun, ancak ideolojiyi pek güzel anlatıyor.

M e f k û r e

Bir peri kızıdır ki görünmez göze,
Onunla yaşarım daim öz öze,
Ben sükût edince o başlar söze,
Ruhumun onunla izdivacı var.

Ben hasta bir ruhum, dermanım odur,
Elinde gönlümün öz ilâcı var
Demeyin mevcud değil, hayaldir
Vücud metin değil, bence maaldir.

Ziya, ne yazık!, hiç bir ülküsü olmayan bir ülkü adamıdır. Ülkü, mefkûre, düzeltiyorum ülkü değil ülküye bağlanmak, Ziya'nın yaşam bağıdır. Ziya, bunu, «Ümit» başlıklı bir yazısında olanca netliğiyle açıklıyor: «Ümit, benim ruhumun zaruri ihtiyaçlarındandır. Bir nebat, nasıl gıdasız, havasız ve ziyasız duramazsa, benim ruhum da ümitsiz yaşayamaz.» Ziya için ümit, bir ziya'dır, ışık.

«Ben çocukluğumda şuursuz bir ümit sevk-i tabiisine tabi'dim, onunla bahtiyar bir hayat yaşıyordum. Düşünmek devrine geçtikten sonra, bu uğurlu sevk-i tabiiyi de kaybettim. Bu kaybedişten sonra saadet perisi de bana veda etti. Fakat ben bu hale razı olmadım. Şe'niyete (gerçeğe, y.k.) müstenit bir ümit felsefesi yapmağa çalıştım. Şe'niyetler arasında ümide istinatgâh olacak yegâne şe'niyetin mefkûre olduğunu anlayınca, mefkûreye müstenit bir ümit felsefesi yaptım.» Ziya, ülkülü bir nesil peşinde koşuyor.

Bir ülkü kurucusu olabilmenin gerektirdiği niteliklerden hiç birisine sahip değil. Hiç bir zaman sıkılgan bir taşralı kişiliğinden kurtulamadı; buna, taşrada da bazan bulunabilen dürüstlüğü ve bir de inanmışlığı ekledi.

İttihat ve Terakki, ciddi bir kuruluştur; halkının güce tapındığına inanıyor. Kendisini güçle donatarak halkı ya-

nına çekmeyi ciddi bir politika olarak sürdürdü. Bu amaçla Şair-i Azam buldu, Rıza Tevfik türünden bir yeteneksizi «filozof» saydı, Enver «millî kahraman» oldu, bir «mütefekkir» gerekti. Belki Ziya Bey'den yetenekli ve bilgilisi bulunabilirdi; ancak, Ziya kadar istekli ve aynı ölçüde uysalı bulmak pek zor olmalıdır. Üstelik Ziya, son derece özverilidir. Ziya seçildi; Ziya'ya «düşünür» ve «sosyolog» sıfatlarını İttihat ve Terakki verdi. Daha sonraki kuşaklar da İttihat ve Terakki'nin yakıştırmalarını pek çok ciddiye aldılar (*). Ezberleyerek sürdürdüler.

(*) Sosyoloçi Profesörü Mübeccel Kıray daha önce, sözünü ettiğim bilgisizliğini, sosyoloji dersi tarihi söz konusu olunca doruğa çıkarıyor. Ziya için yazdıkları şunlar:

«Türkiye'de ilk vak'alara dönük topluma ait yazıyı Ziya Gökalp'te görüyoruz. Tamamen Durkheim'in etkisindedir Gene de Diyarbakır için ve genellikle Türkiye için tefsirlerine temel olacak verileri toplamış, bir sosyal vakıadan bahsetmiştir. Sonraları onun da yazıları politik ideolojiye kaymışsa da başlattığı bu Durkheimci ve verilere dayanan elealış tarzı üniversitelerimize ilk defa sosyolojiyi sokmuş ve 1914'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde sosyoloji dersleri başlamıştır.»

Mübeccel Kıray, Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler, Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi, Ankara, 1971, içinde, s. 9.

Neresini düzeltmeli? Ziya, sonradan değil başından itibaren siyaset ve ideoloji ile uğraştı. İlk olarak 1911-1912 yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mektebinde ilmî, içtimaî, sosyoloji okuttu. Durkheim'ın ismini 1912 yılında Hüseyinzade Ali'den işitti. Hiç bir zaman ciddi Durkheim'ci olmadı ve sosyolojik sayılabilecek bir çalışma yapmadı. Birinci denemede skandaldan sonra Darülfünun'a 1915 yılında geldi; Malta'ya götürülmek üzere alındığı 1919 Mayıs ayına kadar orada kaldı.

Mübeccel Hanım'ın, Ziya Gökalp bilgisinin ilkokul öğrencilerinkinden fazla olmadığını sanıyorum.

Profesör Emre Kongar ise Ziya'nın Durkheim'ci olmadığının farkında; ancak kurulu «bilim» komünitesinden kopamadığı için olmadık gerekçelerle kendi bilgisini karartıyor.

«Neden, Gökalp, olmadığı kadar Durkheim'ci tanınmıştır? Bu sorunun yanıtı çok basit. O dönemde, toplumbilime, pozitif bilimler arasında saygın bir yer sağlama işlevini de

Darülfünun'da sosyoloji okutmak üzere ilk görevlendirilişini, uzun yıllar yanında çalışan ve Ziya'nın hayranı Profesör Mehmet Emin Erişirgil anlatıyor. Şöyle: «Emrullah Efendi Maarif Nazırı olduktan sonra Edebiyat Fakültesi'ndeki psikoloji ve mantık dersi için kendine vekâlet edecek birini aradı. Istanbul klübünde psikoloji ve sosyolojden bahseden Ziya hatırına geldi, birkaç İttihatçı da Diyarbakır'dan yeni gelmiş olan Ziya'yı ona tavsiye ettiler»[5]. Yüksek öğrenimi olmayan yalnızca birkaç yıl Baytar Lisesi'nde okumuş Ziya, böylece üniversiteye profesör oluyor.

Fakat ilk deneme tam bir skandalla sonuçlanıyor. Çünkü Ziya «sınıfa girdi, kürsüdeki iskemleye oturdu, boynunu büktü. Beş dakika kadar böyle durdu. Talebe hayret içinde idi. Sonra gözünü karşıdaki duvara dikti. Manken gibi cansız görünen bu adam yavaş yavaş bir şeyler anlatıyordu. Sonra daha zil çalmadan evvel dersten çıkıp gitti.» Öğrenciler de bir heyet yapıp Fakülte Müdürü ve Maarif Nazırı'nı ziyaret ettiler. Ziya'nın alınmasını istediler. Ziya görevden alındı, Diyarbakır'a ilköğretim müfettişi gönderildi.

Ancak Ziya budur. Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları'nda, babasının arkadaşı Ziya için «her zaman konuşmağa başlayıncaya kadar durmadan terlerdi» diye yazıyor (*). Yazılanlardan çıkarabildiğim kadarıyla Ziya, her

---

yerine getiriyordu, Durkheim. Bu yüzden, bir topluma, çöken Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir bilim dalını sunmak isteyen Gökalp, bir anlamda 'bilimsel meşrutiyet' için Durkheim'e dayanmak kalmıştır.»

Emre Kongar, Ziya Gökalp, Türk Toplum Bilimcileri, İstanbul, 1982. içinde, s. 68-69.

Emre'nin yazdıklarında tek doğru olan, Ziya'nın Durkheim'ci olmadığıdır. Ziya'nın Türkiye'ye bilim getirmek iddiası yok: Ziya, Türk aydınının «intisap sistemini» sürdürerek Durkheim'e dayanıyor. Durkheim ise, Fransa'da Marksizmin etkisini karşılamak için ortaya çıkmış son derece gerici bir yazardır. Ziya, gerici değildir, gericiliğe köprüler kurmuştur.

(*) «Atatürk, mürşidin şerefine verdiği bir çay ziyafe-

konuşmaya başlamadan önce doğum terleri döküyor. Zekeriya Sertel de «hatip değildi, iyi konuşamazdı» yargısını veriyor.

Konuşmaya başlarken doğum sancıları duyarca terleyen Ziya, düşünce değiştirirken kendisini çok rahat hissediyor. Bunu, Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp çalışmasında, acımasızca yazıyor. Şöyle: «Harpten mağlûbiyetle çıktığımız ve imparatorluk parçalandığı zaman, senelerce Türk ve Osmanlı emperyalizmini müdafaa etmiş olan ideolog, bütün eski iddialarını unutmuş gibi, derhal,

Sevin çoban, sevin ilin saf kaldı.
Öğün çoban, öğün, dilin saf kaldı.

demekten çekinmiyordu»[1]. Hilmi Ziya, Ziya Gökalp değerlendirmesini şöyle sürdürdü: «Hakancılığın hararetli ideoloğu, inkılâptan sonra cumhuriyetçi olmakta güçlük çekmedi. İmparatorluk devrinde 'hakanlık' bir emrivakidir, fakat onun en ileri müdafii rolünü üzerine alan bir mütefekkirin, iki sene içinde, bütün sistemini yeni siyasî şekillere göre değiştirivermesi şaşılacak şeydir!» Hiç kuşku yok, bir düşünüre yakışmayan ve düşünürlük etiketini hemen düşürmesi gereken davranış oluyor

Samet Ağaoğlu, Ziya'nın bu rahatlığını, kişiler plânına indirgeyerek yazıyor: «Meşrutiyet İnkılâbından sonra İmparatorluğu ancak bir kahraman kurtarabilirdi. O halde Enver bir kahraman olmalıydı. Onu tereddütsüz kahraman olarak terennüm etti. İmparatorluk yıkıldı. Şimdi Türk milleti yeni bir kahramana muhtaçtır. Bu da Mustafa Kemal olacaktı. Enver için yazdığı şiirleri Mustafa Kemal için de hemen hemen aynen tekrarladı»[2]. Kurtuluş Savaşı sırasında, Mustafa Kemal'e iki «İstida» yazdı. Mustafa Kemal'in barıştan sonra bir birey olarak yaşamak istediğini belirten sözlerinden heyecana kapılarak,

---

tinden çıkarken 'bütün o eserleri, o makaleleri yazan hakikaten bu adam mı?' diye sormuştu.»

Samet Ağaoğlu. Babamın Arkadaşları, İstanbul, 1969, s. 11.

Ziya Gökalp

ÜMİT: İDEOLOJİ (*)

Benim ruhum hava ile dolu bir şişeye benzer; bu şişe, hiçbir zaman, hayat membaı olan müvellidülhumûzadan mahrum kalmaz. Şişenin içindeki havayı bir muhalliyetül hava vasıtasiyle istediğiniz kadar boşaltmaya çalışınız. Yine içinde biraz müvellidülhumûza kalır. Ruhumun kanına can veren manevî müvellidülhumuza da «ümit»-tir. Ruhumu ne kadar boşaltsanız içinde biraz ümit kalır.

Etrafımda bir çok yeis rüzgârları essin: bu rüzgârlar, içlerinde büyük fırtınalar gizleyen kasırgalar kadar şiddetli olsun. Bu sert rüzgârları birer birer ruhumdan geçiriniz. Hiçbirisi orada ışıldayan ümit kandilini söndüremez.

Ruhumu kardan, buzdan daha soğuk bir itimatsızlık kışı istilâ etsin. Bu kışın soğugu, şimal kutbunda bile rast gelemiyeceğiniz bir bürûdet olsun. Bu soğuk muhit içinde bile, ruhumun ümit ocağı sönmez, için için yanar.

Ümit, benim ruhumun zaruri ihtiyaçlarındandır. Bir nebat, nasıl gıdasız, havasız ve ziyasız duramazsa, benim ruhum da ümitsiz yaşayamaz.

Bazı ruhlar vardır ki, muhitlerindeki bütün vâkialar, kuvvetli ümitler telkin ettiği halde, onlar meyus bulunurlar. Bu ruhlarla benim ruhum arasında zıddiyet vardır. Mantıklı bir ümitsizlik içinde yaşamaktansa, sebepsiz bir ümit içinde yaşamak daha hayırlı değil midir?

Bence gayr-i makul bir ümit, makul bir ümit-

(*) Özgün adı «ümid». ümidin ideolojide olduğunu savunuyor. Bu adın daha uygun olduğunu düşünüyorum.

sizliğe müreccahtır. Yeis, ruhları tahrip eden en tehlikeli bir düşmandır. Bilhassa yeis, bir fertte değil de bir millette bulunursa, istikbal, büyük bir tehlike içinde kalır. Ferdin ümitsizliği korkunçtur; fakat cemiyetin ümitsizliği belki yüzbin kerre ondan daha korkunçtur.

Bir memleket, maddî umranca tahrip edilmiş, fakat ümidi sağlam kalmış olursa, mütemadi imarlar sayesinde, yeniden bir güzel mamure halini alabilir. Meselâ İngilizlerle Yunanlılar, Anadolu'yu baştan başa yıktılarsa da, Türklerin ruhundaki ümit mamuresine dokunamadılar. Bundan dolayıdır ki, Anadolu bugun yaşıyor ve istikbalde de yaşayacaktır. Bazan, benim ruhum da hazana uğramış bir bahçe gibi, bütün yapraklarını, bütün çiçeklerini, bütün yemişlerini döker. Yalnız ümittir ki, bu bahçenin kuytu bir köşesinde duran her dem taze bir ağaç gibi daima yeşilliğini muhafaza eder.

Nice hastalar vardır ki, onlara ilâç yerine ümit aşılamak daha hayırlıdır. Nice fakirler vardır ki, onlara para yerine ümit vermek daha hayırlıdır. Nice mahpuslar vardır ki, onlara hürriyet yerine ümit bahşetmek daha hayırlıdır.

Maddî kuvvetlerin yapamadığı işlerde ruhî kuvvetler muvaffak olur. Ruhî kuvvetlerin en tesirlisi ümittir.

Ümit, altın gibidir: Hiçbir muhitte paslanmaz. Ümit, elmas gibidir. Hiçbir kesici madde onu kesemez.

Ümit, ruhun gençliğidir. Ümitlerini daima canlı olarak muhafaza eden adamlar, ne kadar yaşlansalar ihtiyarlamazlar.

Bu memleket bilhassa ümitle kurtulacaktır. Türklerin en büyük kuvvet menbaları ruhlarındaki ümittir. O halde, filozoflarımızın vazifesi,

bu ruhî hâleti idâme için. Türklere bir ümit felsefesi yaratmaktır. Âlimlerin vazifesi, bu millete bir ümit kanunu keşfetmektir. Şairlerin vazifesi bu millete bir ümit edebiyatı vücuda getirmektir. Bestekârların vazifesi, bir ümit şarkısı ibdâ etmektir. Ümit, harici kuvvetlere muhtaç olmakla beraber, kendisi de müessir bir kuvvettir; harici sermayelere müftekır olmakla beraber, kendisi de velût bir sermayedir.

Hülâsa, ümit, harici şe'niyetlere müstenit olmakla beraber, kendisi de ruhî bir şe'niyettir. Diğer kuvvetleri, sermayeleri ve şe'niyetleri ihmâl etmemekle beraber, ümidin de kudretini ve mansûldarlığını hiçbir zaman unutmamalıyız.

Hülâsa, yeis, cehenneme açılan bir pencere olduğu gibi, ümit de cennete açılmış bir penceredir. Daima cenneti temaşa etmek, cehenneme bakmaktan daha güzel değil mi?

Ben çocukluğumda şuursuz bir ümit sevk-i tabiîsine tabi'dim, onunla bahtiyar bir hayat yaşıyordum. Düşünmek devrine geçtikten sonra, bu uğurlu sevk-i tabiîyi de kaybettim. Bu kaybedişten sonra saadet perisi de bana veda etti. Fakat ben bu hale razı olmadım. Şe'niyete müstenit bir ümit felsefesı yapmağa çalıştım. Şe'niyetler arasında ümide istinadgâh olacak yegâne şe'niyetin mefkûre olduğunu anlayınca, mefkûreye müstenit bir ümit felsefesi yaptım.

Mefkûre, dokunduğunu şe'niyete kalbeden bir peridir. Yaratılmış ve kemiklenmiş olan içtimai müesseselere karşı, daima yaratıcı bir şe'niyet halinde kalan mefkûre, herhangi bir fikre, hayale, timsale temas ederse, ona da mefkûrevî bir mahiyet verir. Kıymet hükümleri şe'niliklerini mefkûreden alırlar.

Bir manzûmeye dahil bulunan seyyareler

nurlarını manzûmenin merkezindeki güneşten aldıkları gibi, bir cemiyetteki kıymet hükümleri de, kudsiyetlerini, menbaları bulunan mefkûreden alırlar. Bir cemiyetin mefkûresi değişince, onun içindeki umum kıymet hükümleri de beraber değişir. Yeni doğan bir mefkûre güneşi, seyyareleri ve peykleri olan binlerce kıymet hükümleriyle -bir manzûme-i şemsiyye gibi- beraber gelirler.

Meselâ, bugünkü Türkiye'de bir müddetten beri «saltanat mefkûresi» sönerek onun yerine «milliyet mefkûresi» parlamaya başladı. Mefkûrenin değişmesiyle başlayan bu inkılâp, ikinci merhalede «kıymetlerin inkılâbı» suretinde tecelli etti. Meselâ, saray memleketten çıkarıldı Devlet, lâik bir şekil aldı. Medrese, dârülfünunun içine girdi. Cumhuriyet kabul edildi ve ferdi hâkimliğin yerini tuttu. Eski saltanat ailesi memleketten çıkarıldı. Üçüncü merhalede, «müesseseler»in inkılâbı şeklini aldı. Yâni bu yeni kıymet kelimelerinden yeni kanunlar yapıldı, yeni teşkilâtlar çıkarıldı.

Alman filozofu Nietzsche: «Hakiki inkılâp, kıymetlerin inkılâbıdır» diyor. Halbuki yukarıdaki beyanattan anlaşılıyor: Kıymetlerin inkılâbından daha derin, daha köklü, daha dallı budaklı bir inkılâp vardır ki, o da mefkûrelerin inkılâbıdır. Bir mefkûrenin tebdili, yalnız şu veya bu manzûmeye mensup müesseselerin değişmesiyle kalmaz. Bu tebeddül dinî, ahlâkî, hukukî, bedii, lisanî, iktisadî manzûmelere mensup bütün müesseselerin köklerinden değişmelerini iktiza eder. Eski bir mefkûrenin ölmesiyle yeni bir mefkûrenin doğması, yalnız kıymet hükümleriyle müesseselerin değil, eski mefkûreden doğmuş bütün bir medeniyetin de kökten değişmesini icabettirir. Bu hal, mefkûrenin çok kuvvetli bir muhavvil-ül'ahval

olduğunu gösterir. Mefkûrelerde şe'niyetleşmek ve yeni şe'niyetler yaratmak için mevcut olan bu muhavvil-ül'ahvallik hâssası, ümit felsefesinin temelidir. Alfred Fouillée: «Her mefkûre şe'niyetleşir» diyor. Bu, «mefkûre, kendiliğinden şe'niyete münkalip olur» demektir. Durkheim'e göre, mefkûre, istikbalde vücuda gelecek bir hedef değil, mazide yaşanılmış bir şe'niyettir. O halde, mefkûrenin şe'niyetleşmesinden maksat, onun neticeleri olan kıymet hükümleriyle müesseselerin şe'niyetleşmeleridir. O halde, mefkûre kendi kendine doğup büyüyerek yeni bir medeniyeti, yeni bir milleti diriltmeye kaadirdır. İşte, benim ümidim, mefkûredeki bu hâliklik kudretine istinat ediyor. Cemiyetimizi imâr ve temdin için benim en ziyade güvendiğim, mefkûredir. Cemiyetin mefkûresi varsa, ona kendiliğinden refah, umran, irfan, hep beraber geleceklerdir.

. . . . . .

Cumhuriyet, 23 Ağustos 1984.
Ziya Gökalp, Makaleler IX, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980, s. 159-163.

gerçekten mi kıyamet kopacak» dizesiyle, Mustafa Kemal'siz bir Türkiye ile kıyameti özdeş tuttu.

Kişiliğinin bu yanlarına karşın Ziya hep saygı gördü. Saygı, Ziya'ya kişiliğinin diğer yanlarından geldi. Ziya, düşüncelerini değiştirmekle birlikte hep bir düşün adamı olarak yaşadı. Zekeriya Sertel «Ziya Gökalp sade, sessiz, son derece alçak gönüllü bir adamdı» diye yazdı[8]. Bu o kadar önemli olmayabilir; şunları da ekledi: «Yaşayışı da son derece basitti. Paraya, eğlenceye, lükse değer vermezdi.» Toplum, başkalarından değil ama düşün adamlarından yaşamın konforlarını rahatlıkla reddedebilmeyi istiyor; bu, Ziya'da var.

Ağaoğlu'nun yazdıklarını da aktarıyorum: «Devrin, sahip olduğu kudrete rağmen en sade yaşayan insanla-

rından biriydi. Evi, mahallenin içinde orta halli manzarasını hiç bir zaman kaybetmedi.» Daha konforlu bir yaşamı tattı, üstelik bundan hoşlandı. Selânik'ten geldikten sonra ve arkadaşlarının ısrarı üzerine, kenar mahalle evini bırakarak bir yaz Büyükada'ya taşındı[9]. Giyimini değiştirdi, Büyükada'nın gazinolarında içmeye başladı. Fakat bu yaşamı sürekli hale getirmedi, vazgeçtiğinin farkına bile varmadı (*). Sakin bir taşra yaşamı, Ziya'nın düşünebileceği en büyük lüks olarak kaldı.

İttihat ve Terakki için «gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım» ilkesini geliştirdi. Yenilikçi parti yaşamında disiplinin gereğine inandı ve bu inancını yaymaya çalıştı. Ancak en çok kendisi uydu ve Samet Ağaoglu'nun yazdığı üzere, gerçekten gözlerini kapadı ve görevlerini yaptı. Bir robot türünden görev saydığının dışında hiç bir sorunla ilgilenmedi. Yanlışlıklara itiraz etmedi.

Fakat bu robot davranışın karşılığında, otoritesi arttıkça, bilim ve sanat adamları için koruyucu ve toplayıcı işlevini üstlendi. Kendi üzerine düşen görevleri militanca yapmasına karşılık hiç bir zaman militan olamadı. İnançları da, partisine bağlılığı da hiç bir zaman militan bir düzeye ulaşmadı. Şiddetli hiç bir düşünceyi ve hiç bir eylemi duymadı. Bu, kolayca düşün değiştirmesinin nedenlerinden en başta geleni olmalı.

Militan olmadığı için de etrafına topladığı bilim ve sanat adamları arasında İttihat ve Terakki'ye bağlılık aramadı. Köprülüzade Fuat, Yahya Kemal, Ağaoğlu Ahmet türünden siyasal ve insanî sadakatları çok zayıf kimseleri

---

(*) Sürgünde yaşadığı Malta'dan karısına «sevgili zevcem» sözleriyle başlayan mektubunda şunları yazdı:

«İnşallah baba yurdumuz olan Diyarbakır'a beraber gideriz. Eski münzeviyane hayatımız daha tatlı değil miydi? Diyarbakır'daki eski hayatımızı mütehassırane düşünerek vakit geçiriyorum. Yeşil bir köyde, bir ırmak kenarında koyun ve inek sürüleri arasında mesut bir köylü hayatı yaşarız. Ara sıra böyle hülyaya dalmadan duramıyorum.»

M. Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, İstanbul, 1951, s. 238-239.

Ziya Gökalp

İSTİDÂ

Gazi Paşa Hazretleri'ne

Bu yurt mahrum düzenlikten, umrandan...
Köylülerin nasibi yok irfandan;
Ey kurtaran bızı zâlım Yunandan!
Kurtar bizi daha birçok düşmandan!

Medeniyet, gerçi bize uzaktır;
Mefkûremiz güneş kadar parlaktır...
Bütün millet yükselmeğe müştâktır:
Kurta, bizi cehâletten, noksandan!

Harpte nasıl ün aldıysa her nefer;
Tezgâhta da sanatına versin fer...
Kazanalım her hünerde bir zafer:
Kurtar bizi iktisadi buhrandan!

Mektep, müze, dârülfünun isteriz;
Halkçılığa uyar kanun isteriz...
Terakkimiz her an koşsun isteriz:
Kurtar bizi beyne'l-milel hüsrandan!

Sen dâhisin, buna çoktan inandık...
Mefkûresiz rehberlerden pek yandık...
Garpta şarklı yaşamaktan usandık:
Kurtar bizi bu karanlık zindandan!

Göster şimdi, ilmî, harsî hedefler:
Âlim, şair, kumandan da hep asker...
Her şey olur: Yalnız işte, emir ver...
Kurtar bizi meskenetten, hırmandan!

Sürümüzde bir kurt çoban kalmasın;
Tepemizde gizli düşman kalmasın;
Düşmanların dostu hakan kalmasın:
Kurtar bizi bu yaldızlı yılandan!

Abdülhamid gerçi kızıl sultandı,
Buna nisbet yine o bir insandı.
Çok masumlar fetvasına aldandı:
Kurtar bizi artık kara sultandan!

kolladı ve yanında tuttu. Fakat en çok gençlerle ilgilendi. İlk profesörlük dersi büyük bir skandala dönüşen Ziya için, sanki yaşam öğretmek için bir bahaneydi.

Bunu Yeni Mecmua'da yaptı. Sertel, Yeni Mecmua ile ilgili anılarını şöyle derliyor: «Yazarlarına bolca telif hakkı önerdi. Harp içinde belli başlı edip, şair ve yazarlar bu dergi etrafında toplanmışlardı. Refik Halit'ten, Ömer Seyfettin'den, Celâl Sahir'den, Orhan Seyfi'ye kadar herkes oradaydı. Bütün bunların fikir kaynağı Ziya Gökalp idi. Ziya Gökalp her gün burada müritlerine ders veren şeyh gibi, etrafındakilere telkinler yapardı. Bu nedenle de 'Yeni Mecmua' o günün en değerli fikir ve sanat dergisi olmuştu.»

Aynı işi meyhanede yaptı. Kolladığı Yahya Kemal'i, Türklerin vezni saydığı hece veznine bağlayabilmek için çok uğraştı. Olmayınca Yahya Kemal'e şiirle hücuma geçti.

Harabîsin, Harabatî değilsin.
Gözün mazidedir, âti değilsin

Ziya, meyhane arkadaşı Yahya Kemal'e, «viranesin sarhoş değilsin, gözün geçmişte, gelecek değilsin» sözleriyle saldırıyor (*). Ancak bu saldırıyı öğretmenin bir

(*) Yahya Kemal buna, daha sonraki yıllarda Türk gericiliğinin pek beğenip kalkan yapacağı şu karşılığı veriyor:

Ne harabi, ne harabatiyim
Kökü mazide olan âtiyim.

Ziya Gökalp

İKİNCİ İSTİDÂ

Gazi Paşa Hazretleri'ne

Sen deyince «Sulhten sonra isterim:
Herkes gibi bir fert olmak, hür olmak».
Hepimizde doğdu büyük bir vehim:
Gerçekten mi bu kıyamet kopacak?
Yeniden mi başlayacak felâket?
Düşecek mi yine derde memleket?
Hayır, asla! Yoktur buna bir imkân:
Fert olamaz bir milletin beşiri...

Hürdür belki mefkûresiz bir insan,
Hür olamaz vazifenin esiri...
Kimse yarım bırakamaz bir işi,
Eserinin borçlusudur her kişi...

Gazi Paşa! Gerçi fazla yoruldun,
İhtimal ki rahata da muhtaçsın.
Lâkin Türk'ün tılsımını sen buldun,
İksir gibi bu millete ilâçsın...

Türk çocuktur yaşayamaz babasız,
Karanlıkta, kılavuzsuz, lâmbasız...
Artık çiftlik değil bir hür memleket,
«Mâlikâne» yazılamaz taşında...

Kahramanlar soyu olan bu millet,
Arslanları görmek ister başında...
Tehlikeli anda ona kim medet
Eylemişse odur ancak mutemet...

Tepesinde kahramanlar olunca,
Bu memleket dâim gitmiş ileri...
İlk sıraya harîs fertler dolunca
Paslı kalmış kalbindeki cevheri...

Bu milletin hali olur pek yaman,
Kılavuzu olmazsa bir kahraman ..
Gazi Paşa! Ulu Tanrı aşkına,
Elinden bu mülkü çürük bırakma!

Acı, kurtardığın yurdun halkına,
Öksüz gibi boynu bükük bırakma!
Mektebinde onu okut, çalıştır...
Yavaş yavaş halkçılığa alıştır..

Neticeden anlaşılır isabet:
Yoktur senin gibi Türk'ü anlayan...
Bilen, ancak yapabilir bir hizmet,
Sensin asrı bilen, mülkü anlayan.

Bu milletin sen tutmazsan elinden,
Yanlış yola gidebilir cehlinden...
Sen yalnız bir büyük insan değilsin;
Sende saklı nice meçhul kuvvetler...

Yalnız dâhi ve kahraman değilsin;
Hep sendedir bize mevhûb nusretler:
Türk feyzinin kaynağısın, taş durma!
İçten gelen hamleleri durdurma!

Ziya'nın gerici bulduğu Yahya Kemal'i, Ziya'nın gerici hars ve medeniyet ayrımına dayanarak, Sabahattin Eyüboğlu ve grubu 1930 yıllarında Cumhuriyet'in model sanatçısı ilân ettiler. Bunları daha sonraki kitaplarda ele alacağım. Ancak bir ölçüde başka bir incelememde yer aldı.

Y. Küçük, Kemalist Estetik, Bilim ve Edebiyat içinde.

parçası oluyor. Ziya, saldırıyı bir öğretim yolu olarak pek ender ve meyhanede kullanıyor.

Ziya, öğretme işini İttihat ve Terakki'nin Selânik'te açtığı parti okulunda sürdürdü. Ziya, öğretmenliği 1915 yılından sonra 1919 yılına kadar görev yaptığı Darülfünun'da yaptı. Halide Edip'i, Necmeddin Sadak'ı, Falih Rıfkı'yı, Ahmet Emin'i, birer genç olarak burada buldu ve yetişmelerine önemli katkılarda bulundu.

Ancak bütün bunlar, saydıklarım, Ziya'nın öğretici kişiliğinin nicel yanını gösteriyor. Fakat Ziya'nın otoritesi ve prestiji nicel yandan daha çok nitel özelliklerden doğuyor. Bu, tekrar olacak, bağlanılan bir düşüncenin nitel gücü de değil; Ziya hiç bir zaman sürükleyici ideolojilerin yayıcısı veya sahibi olamadı. Belki Ziya'nın bir tek hırsı oldu; inançlı olmayı hırsla istedi. Bu izlenimi de hep verdi.

Ziya'nın gücünün buradan geldiğine inanıyorum. Bunu pek çok önemli buluyorum. Bu nedenle ortaya konması gerektiğini düşünüyorum. Bulabildiğim bir tek kaynak var. Darülfünun'da Ziya Gökalp'e müderris muavini, bugünkü kullanımla doçent, olarak atanan Profesör Emin Erişirgil'in izlenimleri var.

Erişirgil, Darülfünun'a doçent olarak geldiği ilk günün izlenimlerini yazıyor: «On dakika bile geçmemişti, başkalarıyle konuşan kısa boylu, tıknaz, pos bıyıklı bir profesör yeni doçentin yanına geldi»[10]. Kuşkusuz yeni doçenti oldukça şaşırtmış olmalı: «Çoktanberi tanıdığı bir adammış gibi doçentin yanına gelen profesör üç dört dakika hiçbir şey söylemedi. Başını önüne eğmiş düşünüyordu.» Sonra konuşmaya başlıyor; iki saat sürüyor. Diğer profesörler bu genç doçentin yardımına koşmak için «Ziya Bey artık bırak.. Beyi fazla sıkma, yetişir» diyorlar. Etkili olmuyor. «Ziya Bey yeni birisini buldu ya, onu Durkheim dinine davet edip duruyor» diye bağırıyorlar. Etkili olmuyor.

Genç doçent Erişirgil de, Ziya ile ilk karşılaşmasında dinsel bir hava alıyor; ancak Durkheim dini ile hiç ilgisi yok. «Derinden ilham alıyormuş gibi bakan gözleri, tam

bir sükûnu ve iç rahatlığını anlatan yüzü kendi tarikatına ve inanlarına iştirak etmeğe davet eden bir şeyhte, bir mürşitte bulunabilirdi.» Bunlar, Emin Erişirgil'in yıllar sonra yazdıklarıdır. Bir de görüşme akşamı aldığı notlar var, şöyle: «Ziya Gökalp'de gördüğüm ilk vasıf bir nevi şeyhlik ve mürşitliktir. Tavrı, hali, meselelere objektif olarak bakmaktan ziyade karşısındakilere telkinlerde bulunmağa ehemmiyet verişi hep şark şeyhlerinin ve mürşitlerinin yolunu takip etmekten hoşlandığını gösteriyor.» Bu yargının bugün için de geçerli olması gerektiğine inanıyorum.

Ziya, peygamber soyundan birisi türünden yaşadı. Gücünü buradan aldı.

Ziya Gökalp'in kişiliğinin bu yanından belki de en az etkilenen Köprülüzade Fuat, İlim ve Mefkûre incelemesinde, Ziya'yı «mefkûreciliğin belki en mefkûrevî bir mümessili olarak» nitelerken bunu anlatmak istiyor; öyle düşünüyorum. Köprülü, bu yazısında, Türkiye'de gerçek anlamda bilim adamı yetişmediği gözlemine Ziya'nın şu açıklamayı getirdiğini belirtiyor: «Bunun başlıca sebebi millî mefkûreden mahrumiyettir. Bir defa ruhlarımızda bu ateş yansın, onun feyzi memleketin muhtaç olduğu âlimleri de yetiştirecektir»[11]. Tevfik Fikret'te tek yol olarak ortaya çıkan Batı bilimi ve rasyonalizm, Ziya Gökalp'te tek yol ideoloji olarak saptanıyor.

Köprülü'nün bundan sonraki düşünceleri Ziya'yı daha çok açıklıyor. Aktarıyorum: «Ziya, bazı muarızlarının haksız olarak iddia ettikleri veçhile, herhangi bir meseleyi yalnız bir cepheden görmekle iktifa eden basit bir adam değildi. Yalnız muhiti üzerinde kuvvetle müessir olmak ve etrafındakilerin imanını daima takviye etmek isteyen her mürşit gibi, riyazî bir katiyetle hükümlerini verir, muhataplarında yeni bir iman uyandırmak isterdi.» Ziya'nın çağdaşlarının hemen hemen tamamı, «mürşit», yol gösterici, nitelemesini kullanıyor.

Fakat burada asıl önemli olan bu değil. Köprülüzade yaklaşıyor, tam açıklayamıyor. Ziya'nın ortodoks anlamda bir bilim adamı tanımından uzak olduğunu duyuyor. Çünkü ortodoks bilim, özellikle çağdaş Anglo-Amerikan ide-

olojisl, bilim'in yol göstericiliğinin ve eylemle birleşmesinin şiddetle karşısına çıkıyor. Çünkü bu yapılmadığı sürece, bilim eyleme yol gösterme işlevini çok yakından üstlenmediği sürece, Anglo-Amerikan ideolojisi tümüyle farkında, bilim'in yalnızca statüko göstericisi oluyor.

Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp monoğrafisinde, Köprülüzade Fuat'tan bir adım ilerisini görerek, Ziya'nın temel motivasyonunu net ve doğru bir biçimde ortaya koyuyor: «Gökalp'in fikrî hayatında hâkim olan siyasetti»[12]. Üstelik çok güncel siyaset: «Ziya Gökalp'te çok defa fikirleri idare eden bizzat gündelik siyaset olmuştur.» Gerçekten Ziya, Türkiye'de araştırıcı bakış açısını siyasete katan ilk aydındır.

Ziya'yı siyasetin dışında düşünmek, anlamamaktır.

Ziya, burjuva-demokrat, istenirse burjuva-diktatoryal da denebilir, bakış açısını siyasetle birleştirdi. Bu birleşmenin mutlu bir doğuma yol açabilmesi için bir uygulayıcı kahraman, önce Enver sonra Kemal Paşa; bir de kütlenin ahenkli hareketi için bir sistem. Ziya'nın buluşuyla bir mefkûre, gerekiyor. Ziya, ülkü'yü tam ahenkli hareketi sağlayacak mekanizma olarak düşünüyor; Mefkûre şiirinde «ben sükût edince o başlar söze» diyor. Her mefkûre bir canlandırıcıya, istenirse peygamber veya mürşit de denebilir, gerek gösteriyor; Ziya, bu gerekliliği yaşıyor.

Romantik mi? Her yenilikçi aydın, önemli dozajda, romantiktir. Romantizm, bundan önceki bölümden hatırlanacak, abartmalı bir yansıma biçimidir. Bireyin gücünü abartır, bu olumlu yanıdır. Çünkü kendini güçlü görmeyen bir birey mücadeleye başlamaz. Ziya'nın mücadeleci olduğunda kuşku yok. Ayrıca Ziya'da romantizmin sürekli olarak canlı tutmak isteği insan tanımlarından bir çoğu, sadakat, cesaret, özveri, var.

Ziya'nın romantik olup olmadığı bir yana, romantizmi canlandırmak istediği biliniyor. Hilmi Ziya Ülken, bir başka çalışmasında, Ziya Gökalp'in edebiyatta, romantizme ikinci bir kapı açmaya çalıştığını, ancak çevresinde güçlü edebiyatçılar olmadığı ve kuşkusuz, kendisi ede-

bî yetenekten uzak olduğu için, başaramadığını yazıyor[13] Ziya'nın Türk tarihine ilgisi, romantizm merakı ile denk düşüyor. Burada ise, Ziya, destan aşamasında kalıyor. Zlya'nın destanlarındaki kahramanlar, çok inançlı oldukları için, dağları delebiliyorlar.

Dağları delebilenler yalnızca destan kahramanları mı? Destansı değil ama yağmur suları da dağları deliyor. Üstelik yanlamasına değil derinlemesine deliyor. Çamurlu yağmur suları her bir jeolojik kuşaktan geçerken hem süzülüyor ve hem de içine mineral özleri alıyor.

Yağmur suları hiç bir zaman kaybolmuyor. Ne kadar çamura içerilirse içerilsin, ne kadar erirse erişin, kaybolmuyor. Buhar oluyor, yağmur olarak tekrar düşüyor. Saçılıyor, buhar oluyor, yağmur olup tekrar düşüyor. Denizlere ulaşıyor, buhar oluyor, yağmur oluyor düşüyor. Derinlere iniyor, jeolojik kuşaklardan geçiyor, derinlere iniyor. Pınar olup çıkıyor. Pırıl pırıl, geçtiği jeolojik kuşaklardan imbiklenmiş, minerallerin özünü almış, pırıl pırıl akıyor.

Yağmur suları hiç bir zaman kaybolmuyor. Derine inerken besleniyor; renk alıyor, çeşitleniyor. Çünkü jeolojik kuşaklardan geçiyor.

Küçük, muhteriz, muttarit darbeler
Kafeslerde, camlarda pür ihtizaz

Parantez açıyorum: Bu çalışmada yağmur sularının kaybolmaması için çalıştım. Bunun için ayrı bir yöntem gerektirmem gerekti; aklımın çalışma ilkeleri ile toplumsal oluşum dinamiğini biribirine yaklaştırmayı denedim. Bu yaklaştırma sonucunda birinin yol vermemesi halinde diğeriyle yürüdüm.

Parantezi kapatıyorum: Pınar olmadan da birbirini bulabiliyorlar. İsteğe dayalı buluşmalar, rastlantılar ve sürgünler, yağmur sularının birbirini bulmasına yol açıyor. Yeni Osmanlı Cemiyeti kurucusu, Magosa Sürgünü Kemal Bey, Magosa'da Kuleli Vakası Lideri Şeyh Ahmet ile karşılaşıyor. İkisi de olgun dönemlerinde biribirine sevgi

ve saygıdan öte verecekleri yok. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucusu Doktor Abdullah Cevdet, Diyarbakır'a sürüldüğü zaman öyle mi? Abdullah Cevdet, Diyarbakır'da çocuk yaşta genç, içine kapanık, mistik ancak öğrenmeye meraklı Ziya'yı buluyor.

Tanrısız ve sosyoloji okumuş Abdullah Cevdet, Ziya'nın dünyasını alt üst ediyor. Ziya, bir süre sonra, alt üst olmuş dünyasında kurtuluşu intiharı denemekte arıyor.

Hamit'ın tahta çıkışından bir yıl önce Diyarbakır'da doğdu. Hamit'in tahttan indirildiği yıl, Talât, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez komitesinde bir Doğu'lu bulunmasına karar verince, Ziya akla geldi, Merkez Komitesi üyesi oldu ve görevle Selânik'e gönderildi. Ziya, Hamit döneminde kimsenin bilmediği bir taşralıydı (*); asıl do-

---

(*) «O vakitler İttihat ve Terakki'nin en kuvvetli ve nüfuzlu üyesi Ziya Gökalp idi. O vakte kadar Diyarbakır'da sessiz ve iddiasız vaşayan bu adamı nasılsa İttihat ve Terakki Merkezi keşfetmiş ve onu Genel Merkeze üye yaparak Selânik'e getirmişti.»

«Ziya Gökalp o zamana kadar ne siyaset, ne de fikir ve sanat hayatında tanınmış değildi.»

«Diyarbakır'da kendi kendine yetişmiş bir ilim adamıydı. Fakat orada dünya ile ve memleket fikir hayatı ile bağları kesilmiş bir halde yaşıyordu.»

M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım 1905-1950, İstanbul, 1977, s. 37-38.

«İttihat ve Terakki devrinin en dikkate değer hususiyetlerinden biri de, Fırka'yı idare edenlerin siyaset, askerlik, fikir, sanat, bir kelime ile her sahada birer adamı dahi, kahraman, millî sıfatlariyle süsleyerek ileri sürmeleridir. Bu suretle milletler, dinler, mezhepler yığını Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiye hareketi içinde bu Devlet'in kurucusu Türk unsurunu mümkün olduğu kadar sağlam bir bünye ile ayırmak imkânını aramışlardır.»

«Bizzat Talât Bey'e 'büyük siyasi', Abdülhak Hamit'e 'dahi şair', Rıza Tevfik'e 'milli filozof', Mehmet Emin'e 'Millî Şair' elbiseleri hep aynı şekilde, hemen hemen merasimle giydirildi. Bu hareket hiç şaşmadan yürütülerek Ertuğrul Muhsin'e 'Millî Artist-Millî Aktör' nişanı takılmaya kadar da devam etti.»

Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, İstanbul, 1969, s. 13.

ğumu, İttihat ve Terakki'nin kararıyla oldu.

İstanbul'da okuduğu Baytar Lisesi ve burada ihtilâlci gençlere katıldığı için bir yıllık hapis dönemi bir yana konacak olursa, Ziya'nın hayatında Doğu'nun islâmik kültür merkezi Diyarbakır ile İstanbul'dan da canlı ve son derece kozmopoliten bir kültür yaşamı olan Selânik etkili oldu. Aslında Selânik'in daha çok etkili olduğunu söylemek mümkün. Çünkü Diyarbakır günleri, oradaki öğretim dönemi ile ilgili olarak bugüne kalan bütün bilgiler Ziya'nın oldukça tembel, Âşık Kerem veya Şah İsmail türünden vulgar masallara meraklı birisi olduğunu gösteriyor. Ayrıca büyük bir hiçlik duygusunu yaşadığı anlaşılıyor.

Ey hayatı umumi âlem
Bir küçük cüzünüm sana tâbi
Akıl ve fikrimde sen müdebbirsin;
Her ne yapsam one müessirsin.
Ben neyim? Bir hayat makinesi
Beni tahrike bir zemberek lâzım
Odur hayatıma nazım:
Zemberek kâinat makinesi..

Ziya'nın intihara teşebbüs etmeden önce yazdıkları, hiçlik duygusunu ve boşlukta sallanmayı yansıtıyor. Abdullah Cevdet, yüzeysel olana derinden bağlanma hasleti gösteren bu gence, kendisini yaşama bağlayan Tanrı inancından yoksun olmayı öğretirken bunun yerine politika yoluyla topluma hizmet etme isteğini aşılıyor. O güne kadar kendisini yaşama bağlayan inancından yoksun olup yeni bir inançla aşılanma sürecini, Ziya, hiç bir organsal zarar vermeyen bir intihar girişimi sarsıntısıyla yaşıyor.

Tekrar ediyorum: Ziya'nın temel çizgisi inançlı olmaktır. Ziya, Türk yenilikçilerinin bir çoğu türünden yüzeysel olana derinden bağlanma özelliği gösteriyor. Bu özelliği az veya çok ölçüde tüm Doğu aydınında bulmak mümkündür. Bunda gerçek payı var, bu gerçek payından hareketle, buradaki formülasyonla olmasa bile, bu özel-

liği İslâmın etkisine götürmek eğiliminin var olabileceğini biliyorum. Ancak kesinlikle doğru bulmuyorum. Yüzeysel olana derinden bağlanma özelliği, Türk aydınının eyleminden doğuyor, doğumunda dine ve cami'ye karşı şiddetli bir tepkinin bulunmaması da Türk aydınının eylemler demeti içine giriyor. Ziya, Diyarbakır'ın mistik havası içinde büyüdüğü için, daha çok Selânik'in kozmopoliten havasında şekillenen görüşlerini yayarken bile bir şeyh görünümünden kurtulmuyor.

Aydın Üzerine Tezler'de İstanbul üzerinde ayrıca duracağım. Şimdilik şu kadarını belirtmek durumundayım: İstanbul abartılmıştır. Türk tarihinde sultanlardan başka İstanbul'da doğan pek az önemli figür vardır. Türk tarihinde önemli doğumların pek çoğu, bir eğilimden söz edilebilecek ölçüde, sınırdandır. Ziya, Diyarbakır'dan, Mustafa Kemal Selânik'tendir. İkinci Meşrutiyet için dağa çıkış Makedonya'da; 31 Mart İstanbul'da, buna karşın Hareket Ordusu'nun çıkışı Selânik ve yürüyüşü İstanbul üzerinedir. Meşrutiyet kuşakları için Selânik, «Kâbe-i Hürriyet» görünümdedir.

«Kâbe-i Hürriyet», Selânik'te, Ziya için, İttihat ve Terakki, «Cemiyet-i Mukaddese», Kutsal Dernek, düzeyindedir. Buraya gençleri toplamaya çalıştı. Ciddi bir siyasal kuruluş olan İttihat ve Terakki'nin kurduğu Parti Okulu'nda toplum bilim dersleri verdi. Hızla yükseldi ve İstanbul'a nakledildi (*). İstanbul'a giderken görüşleri belirginleşmişti; henüz Durkheim ile bir yakınlık kurmamıştı (**),

---

(*) «Kendisini cemiyet içinde bir çokları sevmiyordu. Cahilliğinden bahseden çoktu, maarif nazırlarına mahsus kırmızı otomobilin Beyoğlu'nun şurasında, burasında onu beklerken görenler vardı. Medreseden yetişenler çok çapkın adam, dinsiz adam diyorlardı.»

Halbuki Ziya, «ilim adamları güzel kadınlarla evlenmemeli ki ilim ideali arkasından koşabilsin» diyordu.

M. Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, İstanbul, 1951, s. 122 ve 129.

(**) «In ary case, Durkheim's ideas do not figure cospicuously in Gökalp's works of the Salonika period.»

bunu, görüşlerini süslemek için İstanbul'da yaptı.

Büyük Savaş ile birlikte geri plâna çekildi, Darülfünun'da profesör oldu. 30 Ocak 1919 tarihinde olanları ise, o zamanın islâmcısı, 1950 yılının CHP Başkanı Şemsettin Günaltay, şöyle hatırladı ve anlattı: «Bir gün, 30 Ocak 1919'da, Darülfünun İçtimaiyat Darülmesaisi'nde, Sosyoloji Enstitüsü'nde, birlikte bir meseleyi münakaşa ediyorduk. Birdenbire kapı açıldı. Hâlâ, arasıra tesadüf ettiğim (Mehmet Şemsettin, bunları 1924 yılında Millî Mecmua'da yazıyor, y.k.) uzun boylu, zayıfça, sarı ve kısa sakallı bir adam, içeri girdi. Ziya'ya yaklaşarak, eline bir kâğıt uzattı. Ben, bu adamın hal ve tavrından, aynı zamanda kapının önünde bekleyen iki yabancının tarassutkâr vaziyetlerinden, kuşkulandım. Kâğıdın mahiyeti hakkında birşey anlamak fikriyle, Ziya'nın çehresini tetkike koyuldum. Fakat o, her vakitki gibi telâşsız, heyecansız, hattâ biraz da lâkayıttı. Kâğıdı okumayı bitirdi, cebine soktu. Her zamanki gibi, itiyadi veçhile, 'Pek alâ' makamında boynunu büktü ve gelen adamla gitmek üzere ayağa kalktı. Yürürken, bana, 'derse giremeyeceğim, İdare'ye malûmat veriniz' diyerek kapıdan çıktı»[14]. Buradan Bekirağa Koğuşu'na, oradan Divan-ı Harb'e ve daha sonra da, Mustafa Kemal'in müfettişlikle görevlendirilerek Anadolu'ya gönderildiği Mayıs ayının sonunda, Malta'ya sürüldü.

Mart 1921 tarihinde İngiltere ile yapılan esirlerin değiştirilmesi anlaşmasına göre serbest bırakıldı; İtalya üzerinden Türkiye'ye döndü. Fakat Mustafa Kemal, Ziya'nın hareket merkezlerinden uzak kalmasını uygun buldu. Böylece İttihat ve Terakki döneminin ünlü düşünürü, Türkçülük ideolojisinin yılmaz savunucusu, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde ancak doğduğu kentte bir lise öğretmenliğini bulabildi. Başladığı yerde ve başladığı gibi öldü.

Geriye ne bıraktı? Bırakılanın bir bölümünü «Gökalp'i Nasıl Anladılar?» başlıklı ekte çözümlemeye çalıştım. Bu-

---

Uriel Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, London, 1950, s. 32.

nun dışında, soruyu şöyle sorabilirim: Zira, geriye ne bıraktı? Biraz da açarak «Cumhuriyet'e ne bıraktı?» sorusunu formüle edebilirim. Bu soruların hepsinin bir tek cevabı var: Ziya Gökalp, Meşrutiyet'in ödüncülüğünü Cumhuriyet'e aktardı.

Ziya'nın bir yazısı var, başlığı şöyle: «Türklerin En Zayıf Noktası ve En Kuvvetli Noktası.» Gökalp, Türklerin toplumsal vicdanlarının kuvvetli olması nedeniyle her türlü özveriye hazır olmalarını en kuvvetli yanları olarak gösteriyor. En zayıf yanları ise «taksim-i amalinin kâfi derecede derinleşmemiş» olması sayılıyor. Fakat Ziya, Türklerdeki işbölümünün gelişme düzeyini ve dolayısıyla işbölümünü son derece mekanik olarak ele alıyor. Uzmanlıkların gelişmemiş olmasına indirgiyor.

İşbölümünü son derece mekanik bir biçimde anlamak, Ziya Gökalp için, bulunmaz kolaylıkların kaynağı olabiliyor. Çünkü Ziya, toplum içindeki türlü çelişik akım veya endişeleri bir takım mekanik kaplara yerleştirerek, tıpkı yapıştırma resimde olduğu türden, bunları yan yana getirip her türlü zıtlığı ortadan kaldırabiliyor. İşbölümü düşüncesi, Ziya Gökalp için, toplumsal kavgaları bir çırpıda ortadan kaldırabilen bir sihirli değnek oluyor.

Ziya, tılsımlı sopasının gücünü en çok, birbirine zıt üç akımı, Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık, uzlaştırmada deniyor. Kabul etmek gerek, Ziya'nın bir tılsımlı çözümü bugüne kadar kesin bir sonuç olarak ortada duruyor.

Çok basit; önce bu tiriniteyi düaliteye indiriyor. Zor değil, ünlü çalışmasında, «Türkçülük aynı zamanda islâmcılıktır» buyuruyor[15]. Ziya, aynı çalışmasında, «Türkleşmek, islâmlaşmak mefkûreleri arasında bir tecavüz» olmadığı düşüncesini savunuyor. Daha ileri giderek, «Türkçülerin gayesi, muasır bir islâm Türklüğüdür» ilkesini öne sürüyor[16]. Böylece Türkçüler ile islâmcılar arasındaki çatışmayı önlediğini düşünüyor.

Ziya'nın, «Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak» adıyla yayınlanan çalışmasında «Türkçülük aynı zamanda islâmcılıktır» hükmünün hiç bir teorik dayanağı görün-

müyor. Ziya, bu hükme teorik çabalar sonucunda değil pratik ve politik endişelerle varıyor. Çünkü Batılılaşmaya karşı tutumlarında, son çözümlemede, Türkçüler ile İslâmcılar birleşiyorlar.

Tekrarlamak zorundayım: İslâmlaşmak ve Türkçülük akımları ne Tanzimat öncesinde ve ne de Tanzimat'tan hemen sonra var. Birisi, islâmcılık, Tanzimat'a tepkidir; diğeri, Türkçülük, Tanzimat'ın çocuğudur.

İkisinin de ayrı ayrı çıkış noktaları var: İslâmcılık, yenilik hareketlerinin karşısında olanların sarılabilecekleri silâhları veriyor. Yenilikçilerin, dayanak bulmak için halka yönelmeleri, geniş yığınlardaki islâmik eğilimlerle uzlaşmayı bir politika olarak kabul etmeleri sonucunu da doğuruyor. Böylece islâmcı akım, Tanzimat'tan Meşrutiyet dönemine geçilirken yenilik karşıtı bir hareket olarak güçlenmeye başlıyor. İslâmcı akım, Batılılaşmaya karşı görünmemeye dikkat etmekle birlikte Batılılaşmanın Osmanlı insanını geleneklerinden, tarihsel köklerinden, tek kelimeyle benliğinden koparduğu teziyle ortaya çıkıyor.

Türkçüler ise yeni benlik yaratmak istiyorlar. Başka türlü yeni bir ulus yaratılabilir mi? Türkçü akım, tarihinden çıkarabildiği ulusal karakterini, Batılılaşma eğiliminin getirdiği davranış kalıplarına karşı korumak ihtiyacını duyuyor.

İş bölümü kavramını öğrenmiş olan Ziya için bu tür endişeleri gidermek oldukça kolay görünüyor. Bunun için önce islâmcı akım ile Türkçü akımı aynı sepete yerleştiriyor. Bundan sonra ise ünlü iş bölümünü yapıyor: Hars ve Medeniyet ayırımını ortaya çıkarıyor.

Bu ayrımı yaptıktan sonra, işler daha da basitleşiyor: Hars, millî ve medeniyet milletlerarası oluyor. Hars, «sevdiklerimiz»[17], medeniyet ise «beğendiklerimiz» oluyor. Medeniyet iradî, hars ise iradî ve yapay olmuyor[18]. İşbölümü burada da durmuyor ve devam ediyor: «Güzideler medeniyete maliktir. Halkta ise hars vardır»[19]. İşbölümü burada da kalmıyor ve en olmayacak yerlerde kendisini gösteriyor: «Biz, Osmanlı medeniyeti sahasında inkılâp-

cıyız, Türk harsı sahasında da muhafazakârız» (*). Böylece Ziya, hem devrimcileri ve hem de tutuculara yer bulmuş oluyor.

Türk Gericiliğinin Morfolojisi: Başlangıç

Çok basitinden, alfabesinden, başlanabilir. Gerçekten çok basit ve önceden fazla karışık yapmaya gerek yok; gericilik, tutuculukla başlıyor. Mevcut yapıtının tümünü veya bir parçasını tutmak, muhafaza etmek de denebilir, gericiliğin hareket noktasıdır. Ancak yalnızca hareket noktasıdır; tümü değil. Çünkü bir yerde hareket olduğu zaman, durmak veya aynı anlama gelmek üzere bir yeri tutmak, kolay olmuyor. Tutmak için de belli bir hareket gerekiyor, tutuculuk, ilericilikten ayrı ve karşıtı olduğu için, geriye hareket ederek kendisini tutabiliyor. Tutuculuk, gericilik oluyor.

Tekrar çok basit olarak başlanabilir. Türk gericiliğinin amacı, tutuculuktur. Hiç kimse, akım, isteyerek geçmiş tarihte yaşamak istemez. Fakat yenilikçiler, mevcut yapıyı değiştirerek ileriye götürmek istiyorlar. Gericilik, bunu önlemek için ortaya çıkıyor ve bu nedenle sürekli olarak yenilikçi hareketlere cephe alıyor. Bu kadar basit bir nedenle Türk gericiliği, Türk ilericiliğine sürekli olarak hücum ediyor.

Bu çok basit başlangıçtan sonra bir saptama yapmak mümkün görünüyor. Şöyle: Türk gericiliği, Türk ilericiliğinin, hep, başlangıcına hücum etmiştir.

Çok doğal görülmesi gereken bu saptamadan sonra tezleri formüle edebilecek duruma gelmiş bulunuyorum.

Birinci Tez: Türk gericiliği aydın düşmanlığıyla başlar.

İkinci Tez: Türk aydını, memur olarak doğduğu için, Türk gericiliği bürokrasi düşmanıdır.

(*) Ziya Gökalp'in «İnkılâpçılık ve Muhafazakârlık» başlıklı bu yazısını, tümüyle, ekte aktarıyorum.

Üçüncü Tez: Çağdaş Türk aydını ve bürokratı Tanzimat ile birlikte doğduğu için Türk gericiliği Tanzimat düşmanıdır.

Üç tezin uzantısını yazıyorum: Aydın düşmanlığı, bürokrasi düşmanlığı, Tanzimat düşmanlığı Türk gericiliğinin turnusol kâğıdıdır.

Her üç tezin bir vargısı olduğu açık; yeniçeri ordusu ortadan kaldırıldıktan sonra Türk gericiliğinin kendisini tanımlayabilmesi için, Tanzimat'ın ilk ürünlerini vermiş olması gerekiyor. Bu vargı, aslında, Aydın Üzerine Tezler'de şimdiye kadar geliştirilen görüşlerle tutarlılık gösteriyor. Doğal olanı da bu; Mithat Paşa sonrasında Türk aydını, Tanzimat'ın ektiği tohumlarla fakat kendi geçmişinden önemli karakter ayrılıklarıyla, yeniden doğarken, Türk gericiliği de belli yer ve kanaları tutmaya çalışıyor.

Ziya, bir düşünür kürsüsüne çıkarıldığı zaman, Türk gericiliği, çeşitli kanallar ile ve Sultan Hamit'in Yıldız Köşkü'nden sağladığı imkânlarla toplumun çeşitli kesimlerinde mevziler tutabilmiş duruma geliyor. Ziya, kuşkusuz, bu mevzilenmenin dışında.

Fakat eklektik kafa yapısı, derine inemeyen yargılama yeteneği ve dar politikanın ötesine uzanamayan bakış açısıyla Ziya Gökalp, Türk gericiliğinin belli başlı tezlerini, Türk ilerici düşüncesine yamama işini üstleniyor. Ziya, son derece yapay hars ve medeniyet ayırımı ile, tüm kültürel alanı, Türk gericiliğinin tekeline kapatmakla kalmıyor, aynı zamanda ve daha önemlisi, Türk gericiliğinin temel düşmanlıklarını yayma görevine de sahip çıkıyor.

Ziya, hiç bir yerde Tanzimat'tan olumlu olarak söz etmiyor. Tanzimat'tan, en kibar bir biçimde, «Tanzimat Tuzağı» olarak söz edebiliyor. «Tanzimat tuzağına düşen yalnız Türkler oldu»[20] diyerek Tanzimat-ı Hayriye'nin, Türkler için pek de hayırlı olmadığı görüşünü savunuyor.

Bununla yetinmiyor; başka dönemlerin eksiğini de Tanzimat'ta arıyor. Bu kez, kuşkusuz, Tanzimat'ı değil Tanzimat Ruhu'nu suçluyor. «Tanzimat ruhu Meşrutiyet'le halka kullanmağa hazırlanmadığı bir hâkimiyeti verdiği halde, pek alâ kullandığı lisanını vermiyordu.» Böylece

Meşrutiyet yıllarında Ziya'nın gördüğü eksiklikler, Tanzimat'ın ruhuna bağlanıyor.

Burada bir parantez açıyorum: Osmanlı döneminde Türk gericiliğinin temellerini atan iki kişi, ikisi de «prens» ünvanı ile anılıyor, Prens Said Halim Paşa ile Prens Sabahattin'dir. Sıra bu iki prense yaklaşıyor. Cumhuriyet döneminde, Türk gericiliğinin kurucuları olmamakla beraber, akademik platformda ve bilgili çevrelerde temsilcileri ise, iki profesör oluyor; her ikisi de, bir zamanlar Ziya'nın öğretim üyeliği yaptığı Edebiyat Fakültesi'nden çıkıyor. Profesör Mümtaz Turhan ile Profesör Erol Güngör, iki prensin görüşlerine yenilik getirmemekle birlikte, sonuncusunun yakın zamanlarda ölümüne kadar, Türk gericiliğinin tezlerini kıskançlıkla savundular.

Tanzimat düşmanlığı her iki profesörün de görüşlerinin temelidir. Profesör Mümtaz Turhan, 1960 yıllarının ortasında militan siyasal örgütlenmesini tamamlayıncaya kadar Türk gericiliğinin temel kitabı olan «Garplılaşmanın Neresindeyiz» adını taşıyan çalışmasında bunu belli ediyor. Şunları yazıyor: «Tanzimat, bu bir asırlık garplılaşma hareketindeki gayenin iflâsını ilân eder. Bu devirde Avrupa'ya başka bir cepheden yaklaşma istenir. Garplılaşma hareketi gayesini değiştirmiştir. İmparatorluğun kurtuluşunun çaresi bu defa da, onun teşkilâtının, içtimaî bünyesinin değiştirilmesinde, Avrupa devletlerinin yapısına benzetilmekte ve bilhassa hür ve meşrutî bir rejim kurmakta görülür»[21]. Tanzimat'ın açtığı çığır Meşrutiyet ile sürüyor. Profesör Turhan da değerlendirmesini sürdürüyor: «1908 inkılâbı ile bu gaye tahakkuk ederse ve imparatorluk da çöker». Tanzimat bir iflâs sayıldığı için Meşrutiyet de iflâs ile son buluyor. «Bu itibarla İkinci Meşrutiyet devri de bu gayenin iflâsını ilân eder.»

Profesör Turhan'ın yetiştirmesi ve Türk gericiliğinin örgütlenmesine üniversite içinden katılan Profesör Erol Güngör çok daha açık yazıyor. Profesör Turhan'ın kitabının yerini almaya aday, «Türk Kültürü ve Milliyetçilik» kitabında Tanzimat ile marksizm arasında bir bağ kurmayı başarıyor. «Bugün Türkiye'de milliyetçi hareket karşısında

bir de devrimci denilen ve eski inkılâpçılardan genç marksistlere kadar nüanslar gösteren bir hareket daha vardır. Devrimcilerin ortak vasıfları beynelmilelci (enternasyonalist veya kozmopolit) olmaktır. İnkılâpçılar Tanzimat'tan beri devam eden bir Avrupa ve Batı beynelmilelciliğine, marksistler ise sosyalist beynelmilelciliğe taraftardılar.» Bu ayrılık, Erol Güngör'e göre, son zamanlarda ortadan kalkıyor ve şöyle oluyor: «Mamafih son on-onbeş yıl içinde inkılâpçıların büyük çoğunluğu marksist cereyana katılıp erimiş bulunuyor. Bu katılmayı tabiî karşılamak gerekir, çünkü marksizm de 19 uncu yüzyıl Avrupa düşüncesinin -bizim inkılâpçılarımızın Avrupa medeniyeti dedikleri şeyin- bir mahsulüdür, yani o da millî kültüre karşı batılı bir alternatif durumundadır.»

Türk gericiliğinin genç temsilcisi, Türk solculuğunun Tanzimat kötülemesinden önemli ölçüde yararlanarak, Tanzimat'a karşı hücumunu keskinleştirebiliyor. Profesör Mümtaz Turhan'ın zamanında henüz Türk ilericiliği Türk gericiliğinin bazı tezlerini benimsemekten uzaktı. Profesör Güngör yazıyor: «Tanzimat ve Gülhane Fermanları Türkiye'yi modernleştirmek iddiasıyla batılı devletler tarafından empoze edilen birer anlaşma mahiyetindedir.» Böyle olunca, bu fermanların ilânı için çalışmış olan ve sürdürmek isteyen Türk aydınları ne olurlar? Genç profesör ve ölmeden hemen önce yeni üniversiter sistemde rektör, Erol Güngör, bu sorunun cevabını veriyor: «Gençlerimiz vekar kelimesinin mânâsını bilmezler. Kendilerine Türkçe diye öğretilen uydurma dilde yazılmış lügat kitaplarında da bu kelimenin karşılığını bulacaklarını sanmıyorum, çünkü vekarın Türk münevver hayatı içinde karşılığı kalmadı. İngiliz sefirinin önünde hüngür hüngür ağlayan Tanzimat kahramanı Mustafa Reşit Paşa'nın vekardan nasibi yoktu; tatlı canının endişesine düşerek Fransız Sefaretine sığınan ve Londra'ya gittiği zaman İngiliz Hariciye Sekreterine sadrazam olarak yaptığı işlerin hesabını veren hürriyet ve anayasa kahramanı Mithat Paşa da elbette vekar örneği olamazdı»[22]. Hem Tanzimat ve ilk Millet Meclisi'nin kurucularına ve hem de genel olarak

Türk aydınlarına karşı hücumdan da öte bir küfür edebiyatı başlıyor.

• Edebiyat Fakültesi geleneğini sürdürdükleri söylenebilir. Türk gericiliğinin aydın düşmanlığıyla başladığı tezine pek uygun düşüyor. Fakat bu uygunlukla birlikte aydın düşmanlığının unsurlarının Ziya'ya kadar uzandığını saptamak, her halde sürpriz olmamalı. Çünkü, tekrar ediyorum, Ziya, ne yazık!, eklektizmin politika sayıldığı bir dönemin şansızlığını omuzlanarak, Türk gericiliğinin belli başlı tezlerini, Türk ilericiliğine enjekte etme işini üzerine aldı.

Ziya, «aydın» yerine zaman zaman «güzide», «seçkin» kelimesini kullanıyor ve Türkçülüğün Esasları'nda yazıyor: «Güzideler zümresi ise, şimdiye kadar sairfilmenam (uyur-gezer) hayatı yaşıyordu. Sairfilmenamlar gibi iki şahsiyet sahibi olmuştu. Hakiki şahsiyeti Türk olduğu halde, sairfilmenamlık vehmi içinde kendini Osmanlı sanıyordu. Öz lisanı Türkçe olduğu halde, sairfilmenamlar gibi hastalık neticesi olarak sun'i bir dil kullanıyordu»[23]. Ziya'ya göre aydınlar, iki kişilikli uyur-gezer yaratıklardır. Düzeltilmeleri gerekiyor.

Tekrarlayarak devam ediyorum: Her halkçılık, ilericilik değildir. Bu, bir. İkincisi, halkçılık hiç bir zaman ilericilerin tekelinde değildir.

Birinci kitabın temel tezini hatırlatmak durumundayım: Türk ilericilik hareketi, yeniliklere düşman halkı yenilikçi yapma mücadelesidir. Gericilik için halk ise, ileriye doğru hareketi durdurmak için harekete geçirebilecek bir yığındır.

Türk gericiliği de, Türk ilericiliği de halka gitmek ihtiyacını duydu: Hareket noktaları ve halkta aradıkları başka başka oldu. Fakat hem Türk ilericiliği ve hem de Türk gericiliği halka uzanmak zorunda kaldı.

Bir ayırım yapılabilir. Gericiliğin halka yönelişi, halkı olduğu gibi çare görmekten kaynaklanıyor. Gericiliğinin halkçılığında halkı değiştirmek amacı yok. Bu, hem teorik ve hem de pratik bir saptama oluyor. Bunun simetriğini, ancak teorik düzeyde saptamak istiyorum. Şöyle:

İlericiliğin halka yönelişi, halkı değiştirmeyi amaçlamak zorundadır.

Peki, Ziya'da görünüm nasıl? İnanmaya tutkulu Ziya için halk, şifalı soğuk bir pınardır; bir yudum içilince bütün hastalıklardan kurtulmak mümkün. Ziya tam bir köylü romantiğidir; düşünülmesi ve bulunması pek zor.

Meşhur ayrımı var: Hars ve Medeniyet. Medeniyet ise Batı'da var, olduğu gibi alınmasını savunuyor. Medeniyet, en yeni tekniklerdir ve ülkeye yararlı. Fakat bu kadar değil, aynı zamanda benlik için zararlı. Ziya, her yerdeki ödüncülüğüyle, islâmcılara büyük bir kapı daha açarak, uygarlığın bozucu olduğunu, dolaylı olarak, kabul ediyor. Kabul etmese, hars ve medeniyet arasında su geçirmez setler kurmaya çalışmasına gerek kalmazdı.

Medeniyet, Batı'da, getirilecek. Kim getirecek? Tevfik Fikret'in Batı'ya gönderdiği gençler artık büyüdüler, aydın ya da güzide oldular, bunlar getirecekler. Fakat bunların medeniyeti getirirken bozulma tehlikesi yok mu? Ziya'ya göre var ve çok. Çünkü medeniyet getirme yolculuğuna çıktıkları zaman, aynı anlama gelmek üzere aydın oldukları zaman, halktan uzaklaşmış oluyorlar. Bozuluyorlar. Peki, bu durumda çare ne olacak? Ziya'nın her derde çare olan şifalı pınarı hazır, halka gidecekler.

Masal türünden uydurma görülebilir. Ziya'nın yazdıklarını olduğu gibi aktarıyorum: «Hars millî olduğu halde, medeniyet beynelmileldir. Hars, yalnız bir milletin dini, ahlâkî, hukuk, muakalevî (felsefî, y.y.), bedii, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır. Medeniyetse, aynı mamure'ye dahil bir çok milletlerin içtimaî hayatlarının müşterek bir mecmuasıdır.» Medeniyet, Ziya'ya göre önemlidir; ancak hars, yine Ziya'ya göre, daha kuvvetlidir. Hars, medeniyeti yener. «Harsı kuvvetli, fakat medeniyeti zayıf bir milletle, harsı bozulmuş, fakat, medeniyeti yüksek olan diğer bir millet, siyasî mücadeleye girince, harsı kuvvetli olan millet dalma galip gelmiştir.» Ziya'nın bu iddiasının doğru veya yanlışlığın söylemek mümkün değil; çünkü harsı kuvvetli - medeniye

ti zayıf ve medeniyeti kuvvetli - harsı zayıf iki değil bir ülke bile bulmak mümkün görünmüyor.

Böyle olmakla birlikte bu ayrımı açıklamak, Ziya'nın aydın çözümlemesi, aynı anlama gelmek üzere Ziya'nın toptancı aydın suçlaması için, gerekli oluyor. Bundan sonra söz yine Ziya Gökalp'e geçiyor: «Halka doğru gitmek ne demektir? Halka doğru gidecek olanlar kimlerdir? Bir milletin münevverlerine, mütefekkirlerine milletin güzideleri adı verilir. Güzideler yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş olmakla halktan ayrılmış olanlardır. İşte halka doğru gitmesi lâzım gelenler bunlardır»[24]. Halktan çıkıp tahsil görenlerin neden halka gidecekleri merak edilebilir. Cevabı açık; halktan, bir süre ayrılınca bozuldukları için halka gidecekler. Şöyle: «Güzideler medeniyete maliktir. Halkta hars vardır. O halde, güzidelerin halka doğru gitmesi şu iki maksat için olabilir: 1) Halktan harsî bir terbiye almak için, halka doğru gitmek, 2) Halka medeniyet götürmek için, halka doğru gitmek.»

Ziya köprü açınca, Profesör Mümtaz Turhan'a açılan köprünün üzerinden geçmek kalıyor. Profesör Turhan'ın, «Garplılaşmanın Neresindeyiz» adını taşıyan çalışmasından aktarıyorum: «Garp memleketlerinde münevverler, halkın sahip olduğu millî karakter vasıflarını terketmek şöyle dursun onları en mükemmel bir şekilde geliştirmiş olarak kazanırlar. Onun için Garp'ta münevverler her bakımdan -derece itibariyle de olsa- halktan üstün ve ona her sahada liderlik edecek vaziyettedir. Bunun neticesi olarak halkın münevvere itimadı tamdır»[25]. Profesör Turhan'ın Batı aydınları hakkındaki bilgisinin fazla olmadığını belirtmek zorundayım.

Fakat önemli olan Profesör Turhan'ın Türk aydınları hakkındaki bilgisini ve değerlendirmesini aktarmaktır. Devam ediyor: «Bizde ise, tahsil sistemi, bilgi diye verdiği bazı malûmat kırıntılarına mukabil en bariz millî karakter vasıflarını tahrip eder; verimsiz de olsa halk çalışkandır, münevver tembelliği öğrenir; halk şayanı hayret derecede bedenî mukavemete sahiptir, münevver daha tahsili esnasında yumuşar, sonraları mukavemetini büsbütün

kaybeder. Halk kanaatkâr, ağırbaşlı, vakur ve hürmetkârdır. Münevver açgözlü, lâubali, şarlatan, ya da saygısız veya dalkavuk olur. Halk umumiyetle dindar ve manevî kıymetlere hâlâ bağlıdır, münevver ise, ne dindar, ne de dinsiz fakat çok iptidaî, dar ve çok fena tarzda materyalist olmuştur.» Profesör Mümtaz Turhan'ın aydın tanımlaması, bir köylünün bir kentliyi anlatmasını hatırlatıyor.

Yetiştirmesi Profesör Erol Güngör, hem Ziya'yı ve hem de Profesör Turhan'ı tekrarlıyor: «Bizim kanaatimize göre Türk münevveri daha ziyade gücünü ve istiklâlini yitirmiş bir askerî birlik manzarası göstermektedir. Buna karşılık Batı'nın ezici darbesinden uzak kalan halkın yeni medeniyete tepeden bakma ve daha iyi intibak etme şansı kaybolmamıştır.» Ancak Türk gericiliğinin en son temsilcisi, Ziya'nın iki kişilikli olarak gördüğü Türk aydınını, zamanın etkisini göz önüne alarak, tümüyle kişiliksiz, yabancı güçlerin emrinde bir kukla ordu düzeyine indiriyor.

Zaman durmuyor. Fakat Türk gericiliğinin morfolojisi açıklanırken ve söz konusu zaman ise, geriye gitmek gerekiyor. Geride, Türk gericiliğinin tam sayılabilecek ilk açıklamalarını yapan Prens Sait Halim Paşa var.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olarak 1863 tarihinde Kahire'de dünyaya geliyor. Özel öğretmenlerden yabancı dil öğreniyor, İsviçre'de üniversite öğrenimi görüyor. Sakin, terbiyeli, uysal bir prens olarak İstanbul'da pek önemli olmayan görevlerde bulunuyor. Talât, Doğu'dan uysal bir merkez komitesi üyesi ararken Ziya'yı keşfettiği yıllarda, Batılılaşmaya karşı ve Batı'da okumuş Mısır Prensi'ni, 1912 yılında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kâtib-i umumi yapıyor. Ziya ile birlikte aynı Merkez Komitesi'nde oturuyorlar. 31 Mart'ta gerici isyanını bastırdıktan sonra sadrazam olan Mahmut Şevket Paşa'nın gericiler tarafından öldürülmesi üzerine, İttihat ve Terakki için uysal bir başbakan oluyor. Uysallığını, Enver'in Türkiye'yi Birinci Dünya Savaşı'na sokmasını, başbakan olarak, duymayarak ve görmeyerek kanıtlıyor.

Yine de Damat Ferit Paşa zamanında tutuklanmak-

tan ve Divan-ı Harb'te yargılanmaktan kurtulamıyor. Ziya ile yazgıları, burada ve aynı tarihte Malta'ya sürülmeleriyle, bir daha birleşiyorlar. Talât'ın Almanya'da bir ermeni militanı tarafından katledildiği 1921 yılında Prens Sait Halim Paşa da İtalya'da başka bir ermeni militanı tarafından kurşunlanarak öldürülüyor.

Zengin bir ailenin varlıklı çocuğu Prens Sait Halim, Türkiye'nin varlıklı sınıfları için hedef şaşırtma reçetelerinin ilkini yazıyor. Her dert için bir tek ve ısrarla aynı nedeni gösteriyor. «Yine tekrar edelim» diyor ve tekrar ediyor: «İdare-i Hamidiyye'den dolayı yalnız Sultan Hamit değil, muasırları da itham ve mes'uliyet altında oldukları gibi, meşrutiyet idaresinden dolayı da en fazla itnam ve mes'uliyet altında bulunanlar İttihat ve Terakki değil, bugünkü nesildir»[26]. Bugünkü nesil'den ne anlatmak istediğini de açıklıyor: «Her iki devirden de en fazla mes'ul olan ve itham altında bulunanlar, içimizde en aydın ve en tecrübeli geçinenlerdir.»

Prens'in aydın düşmanlığı ne bir çaresizlik sonucu dövünme ve ne de müzmin mazoşist eğilimlerin sonucu olarak ortaya çıkıyor. Bir kez Prens, aydınları, kendi zamanının Türkiye'sinde en büyük güç olarak görüyor. «İlerlemeye olan ihtiyacımızın icaplarını yerine getirmek üzere yetiştirilen bu aydın sınıf, bugün memleket idaresinde büyük bir tesire sahiptir. Ayrıca hiç bir denetleyicisi olmadığı gibi rakibi de yoktur»[27]. Fakat ne yazık!, bu güçlü varlık, Prens öyle düşünüyor, hastalıklıdır. Yalnızca hastalıklı değil, hastalığını yayma eğilimi gösteriyor.

Ziya'da «uyur-gezer», Türk gericiliğinin Cumhuriyet dönemi temsilcisi iki öğretim üyesinden birinde «açgözlü, lâubali, şarlatan, ya da saygısız veya dalkavuk», ve ikincisinde «istiklâlini yitirmiş bir askerî birlik» olarak nitelenen Türk aydını, ilk teşhisi koyan doktorunu bulmuş oluyor. Prens Salt Halim teşhisini yazıyor: «Bu aydın sınıf, batı medeniyetinin tesiri altında şahsiyetini kaybetmiş, aşırı bir batı hayranlığına müptelâ olmuştur. Millî kurtuluşumuzun çaresini, kendisinin tutulduğu bu hastalığın bütün memlekete yayılmasında görmektedir.» Hastalıkla-

rını yaymayı çare olarak görüyorlar, çünkü başka çareleri yok!

«Batı hayranı olan bu mütefekkir sınıfın zihniyeti, kendisine üstad tanıdığı, batı zihniyetine hiç bir bakımdan benzemez. Bunlar kendi memleketleri hakkında kötümser ve yıkıcı tenkidleri ile temayüz ederler. Tenkidleri, izah ve ispat edemedikleri için itham, anlayamadıkları için de inkâr ile doludur. Bunlar, mevcudu ve yaşayan gerçeği bilmezler, fakat nasıl olmamız gerektiğini öğretmeye kalkarlar.» Bunlar, Prens'e göre, Türkiye'yi bilmezler ve bilmelerine imkân yok. Çünkü, bunların, «batıdan aldıkları bilgi kendilerini aydınlatmaktan çok, görüşlerini körletiyor» ve bu nedenle Türkiye'yi tanımada «yabancılardan çok yabancılık» çekiyorlar.

Okuma ve yazmayı çok ileri yaşlarda öğrenen Mehmet Ali'nin torunu Sait Halim, küçük yaşta özel müreb biyelerden Fransızca öğreniyor. Bütün yazılarını Fransızca kaleme alıyor; aktarmalar da ilk önce Fransızca yazılmış. Aktarmaya devam ediyorum: «Türkçe yerine Fransızca konuşmak, dinsiz ve sefih geçinmek, servetini kumarda yahut bir Fransız metres kullanarak tüketmek, en yüksek tavır ve hareketler sayılıyor, medenî insanları medenî olmayanlardan ayıran ölçüler olarak kabul olunuyordu»[28]. Uysal yapılı Prens'in her nedense Türk aydınlarına çok kızdığı anlaşılıyor; devam ediyor: «En yüksek, en aydın içtimaî sınıfımızın Lâtin esasına dayanan bu tarzı benimseyip taklit etmesi, çok geçmeden bu sınıfa haysiyet ve vekarını kaybettirdi. Ayrıca aleyhinde uyanan umumî nefret ve husumet de en şiddetli bir reddediliş halini aldı.» Öyle görünüyor, Türk gericiliğinin yakın zamandaki temsilcileri yeni sözcükler bulmak için bile fazla çaba harcamak zorunda kalmıyorlar.

Hiç kuşkusuz, izleyicileri için olduğu gibi Prens için de, aydını böylesine nefret edilecek bir düzeye çıkaran eğilim, Batılılaşma isteği oluyor. Prens, Batı'dan yararlanmayı, «medeniyet-i garbiyyeden istifade» etmeyi kabul ediyor; fakat Batılılaşmayı, «garbîleşmeyi», kesinlikle reddediyor[29]. Çünkü Batılılaşmak, her ne ad altında olursa

olsun, Sait Halim Paşa için, islâmdan uzaklaşmak demektir. Şöyle yazıyor: «Batı medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde 'Osmanlı Rönesansı = Osmanlı Uyanışı' diye adlandırılan hareket, ikinci bir İslâmdan Uzaklaşma'dır»[30]. Prens Sait Halim Paşa, rönesans gerekçesiyle islâmdan uzaklaşmayı ve daha ileri giderek «dinimizin bizi bağladığı esasları noksan» bulmayı kesinlikle doğru bulmuyor.

«Çok garip bir ihtilâl devresi yaşıyoruz.» Prens, yeniliklerin getirilmesinin yol açtığı durumu böyle niteliyor. İhtilâl devresi, ülkenin ikiye ayrıldığı anlamına geliyor. Prens de bu görüştedir: «Artık bir tarafta her şeyi kabul eden ve caiz gören, yüksek ve aydın sınıf çeşitli yabancı milletleri en aşırı bir şekilde benimseyip taklit ediyorken, öteki taratfa bir kısım aydınlarla geri kalan halk, her türlü yeniliğe karşı yumuşatılması imkânsız bir sertlikle karşı koyuyordu. Yenilikten şiddetle nefretin ve ürküntü hissinin eserleri her yerde kendini gösteriyordu»[31] «İkilik» Tanzimat'ta değil, Tanzimat'tan sonra çıkıyor. Çok açık.

Şimdi burada. Türk ilericiliğinin Türk gericiliğinden ödünç alarak kendisine mal ettiği Tanzimat'taki «ikilik» eleştrisine geliyorum. Prens Sait Halim, kabul etmek gerekiyor, yenilikçilerin yeni okul ve yargı kurumları getirme girişimlerini ve bunların karşılaştığı resistansı pek güzel ortaya koyuyor: «Kendisini idare edenlerden daha akıllı ve daha kadirbilir olan halk bu müesseselere (medrese, şer'î mahkeme ve benzerleri y.k.) bağlı kaldı. Aydınlar da sırf bu bağlılıktan çekindikleri için onları tamamen kaldıramadılar. Fakat zayıf halleriyle ölüme terk ederek, yanıbaşlarında yeni tarzda mahkemeler, mektepler kurdular. Bu yeni kurulanlar ise. Fransız mahkemeleri ile Fransız mekteplerinden üstünkörü alınmış oldıklarından, getirildikleri muhit ile hiç ilgileri yoktu. Memleketimize Fransa'nın kendisi kadar yabancı idiler»[32]. Çubuğu doğrultmak için tersine bükmek gerektiğine inandığım için tekrar etmek durumundayım: Türk gericiliği halkı övmede ve halk dalkavukluğunda, Türk ilericiliğinin önünde-

dir. Yine tekrar etmek zorundayım: Türk gericiliğinin halk dalkavukluğunda, Türk ilericiliğinden çok daha haklı gerekçeleri var.

Şimdi birisi daha önce ve tekrar tekrar formüle edilmiş ve ikincisi yeni, iki tezi ifade ediyorum.

Birinci tez: Türk yenilikçi hareketi yenilikleri düşman halkı yenilikçi yapma mücadelesidir.

İkinci Tez: Türk gericiliği, halkı, yenilikleri durdurmada bir dayanak olarak kullanır.

Türk gericiliğinin temel çizgisi halkı kullanmaktır. Türkçüler dahil, islâmcılar ve tüm Türk gericiliği hiç bir zaman özgürlükçü olmadı. Cumhuriyet kuruluncaya kadar ve kurulduktan sonra bir süre hep cumhuriyet düşmanı kaldılar. O kadar öyle ki, yenilikçileri suçlayabilmek için «cumhuriyetçi» olma sıfatını yeter buldular (*). Fakat

---

(*) 1848 Avrupa Burjuva-Demokratik İhtilâlleri sonrasında Reşit Paşa'ya «cumhuriyetçi» suçlaması yapıştırıldı.

Serasker Sait Paşa, Sultan Mecit'i, Reşit için, «bu adam cumhuriyet ilân edecek, daha ne duruyorsunuz?» diye tahrik etti. Mecit, Reşit'i sadrazamlıktan uzaklaştırdı.

Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemal, Birinci Cilt, İstanbul, 1944, s. 362.

Mithat Paşa için de «cumhuriyetçi» olduğu bir eksiklik olarak çok ileri sürüldü.

31 Mart öncesinde Vahdeti, Volkan'da İttihat ve Terakki için «sureta bir padişah bulundurarak sireten bir Cumhuriyet tesis etmeğe» çalışan bir çete olarak söz ediliyordu.

Sina Akşin, 31 Mart Olayı, Ankara, 1970, s. 111.

31 Mart'tan sonra Ayastefanas'ta toplanan kurucu meclisin yeni sultanı seçmesi de cumhuriyetin çalışma ilkelerine benzetilerek eleştirildi.

«Birinci garabet, Sultan Hamit'in haline karar veren Meclis-i Millî'de Küçük Sait Paşa'nın o tarihî karardan sonra veliahd Mehmet Reşat Efendi'nin saltanatını hiç bir lüzum olmadığı halde re'ye koyması ve işte bu suretle Reşat Efendi'nin intihapla, âdeta bir Reis-i Cumhur gibi iclâs edilmiş olmasıdır.»

İsmail Hami Danişmend, 31 Mart Vakası, İstanbul, 1961, s. 166.

Mustafa Kemal, son âna kadar, 15 Mayıs 1919'da başladığı yolculuğun Cumhuriyet'e yöneldiğini gizledi.

cumhuriyetçilik ayrı, parlamentarizme hiç bir zaman inanmadılar. Türk gericiliği Türkiye'deki parlamentarizm mücadelelerinin hep dışında ve karşısında oldu.

İttihat ve Terakki'ye kâtib-i umumi, parlamentoya üye ve Türkiye'ye başbakan olmuş Prens Sait Halim, Türk gericiliğinin ilk açıklamalarını yapan birisi olarak bu genel eğilimin dışında değil başında yer alıyor. «Kanun-u Esasi büyük bir hatadır» diyebiliyor[33]. Hatadan öte, Kanun-u Esasi'yi «Osmanlı millî varlığı için ciddi bir tehlike» olarak görüyor.

Sırat-ı Müstakim'de Mehmet Âkif ve diğer islâmcılarla birlikte kalem arkadaşlığı yapan Sait Halim, anayasanın ve bu anayasaya dayanılarak getirilen meşruti yönetimin Türkiye'nin koşullarına yabancı olduğunu düşünüyor. Bu nedenle «Osmanlı meşrutiyetinin anası olan 93 Kanun-u Esasi'sinin (1877 Anayasası, y.k.) ömrü kısa oldu» hükmünü veriyor. Ekliyor: «Çünkü ne hükümdar, ne de millet, müceddıtlerimizin (yenilikçilerimizin y.k.) kendilerine verdikleri rolü oynamak istediler. Padişah bu müceddıtlerle mücadele etti. Kayıtsız olan millet de onları aramadı. Böylece tedbirleri tertipçilerin aleyhine döndü.» Prens, milletin yenilikçileri tutmadığını yazıyor. Kendini bekleyen ölümden habersiz bir de şunu ekliyor: «93 müceddıtlerinin çoğu sürgünde öldü.»

Şaşmamak gerekiyor: Yığınlar kıskançlıkla sahip çıkıncaya kadar normal ölüm, yenilikçileri bulmuyor.

Türk gericiliğinin ikinci kurucu ismi «Prens» Sabahattin'i de ölüm, normal toprağında, normal evinde ve normal yatağında bulmuyor. Hükümdar torunu, Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan'ın oğlu olarak dünyaya geliyor. Dayılarının hepsi, Murat, Hamit, Reşat ve diğerleri sırayla Osmanlı tahtına çıkıyorlar. Babası Mahmut, önce damat ve sonra 24 yaşında vezir, 25 yaşında nazır oluyor. Bundan sonra Abdülhamit, kızkardeşinin kocası Damat

---

Türk gericiliği Mustafa Kemal'in yönetimindeki Anadolu İhtilâli'ni bir İttihat ve Terakki «oyunu» olarak damgaladı. Bununla bu yolun hem yeniliğe ve hem de Cumhuriyet'e açıldığı anlatılmış oluyordu.

Mahmut Paşa'ya, önce Skalyeri-Aziz Bey Komitesi ile bir ilişkisi olduğunu düşündüğü ve daha sonra da enişteşini sevmediği için görev vermediğinden Damat Mahmut Paşa muhalif oluyor. Sonra zamanın muhalefet usulüne uygun olarak Avrupa'ya kaçıyor. Kaçarken, üzerlerinde titrediği oğulları Lütfullah ve Sabahattin'i de yanına alıyor. Onlar da muhalif oluyorlar.

Osmanlı hanedanında kızların erkek çocuklarına yaşama özgürlüğünü Tanzimat getiriyor; daha doğrusu, Sultan Mahmut sevdiği kız kardeşinin erkek çocuğunun boğulmamasını emredince damat paşaların erkek çocukları için de yaşam başlamış oluyor. Bundan önce taht üzerinde, karışık kandan gelen erkek çocukların muhtemel taleplerini önleyebilmek için, padişah kızlarının erkek çocukları dünyaya gelir gelmez, annelerinden alınıp hemen boğuluyordu. Sabahattin, yaşamını Tanzimat'a borçlu olmakla birlikte diğer Türk gericileri türünden Tanzimat'ı hiç sevmiyor (*). Ayrıca Mehmet Ali Paşa soyundan Mısırlılar dışında Osmanlı topraklarında hiç kimsenin resmî «prens» sıfatı da bulunmuyor. Fakat Sabahattin, Avrupa'da sürgünde muhalefet yaptığı sıralarda daha iyi olur düşüncesiyle kendisine «prens» sıfatını alıyor. Türk aydın tarihine de böylece «Prens Sabahattin» adıyla girmiş oluyor.

Bir süre önce bir günlük gazetede Sabahattin ile ilgili bir dizide ölümü şöyle anlatılıyor: «70 yıllık ömrünün yarısından fazlasını sürgünde, gurbette geçiren fikir adamımız, hayatının baharından başlayarak, yurdundan dört kez mahrum edilmiş, sonunda vatansız bir adam ve âdeta bir suçlu gibi, ilgisiz, yardımsız, beş parasız kalmanın yürekleri sızlatan acılığı içerisinde. İsviçre'nin bir köyün-

---

(*) «Tanzimat'ın özü, ilerde gösterileceği gibi, geliri bir merkeze toplayarak, büyük bir yönetim hayatı cemaati, yani merkezi yönetim örgütüyle çerçevelenecek bir memurlar topluluğu meydana getirmekten başka bir şey değil.»

Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir, İstanbul, 1965, ilk baskı 1913, s. 49, dilini, M. Sencer sadeleştiriyor.

de -hattâ misafirliğe gittiği bir virtüözün evinde- bir gurbet şehidi olarak gözlerini kapamıştır»[34]. Böyle olduğuna inanıyorum; çünkü babası, Sabahattin'i bir prens olarak yetiştirmeğe özen gösteriyor. Sabahattin müziği seviyor.

Damat Mahmut Paşa, Sabahattin'in iyi yetişmesi için her türlü özeni gösteriyor. Zamanın önde gelen bilgin ve aydınlardan özel bir öğretim kurulu kuruyor: Kadıhanlı Emin ile Hoca Hayret Efendi, İsmail Safa, Sadık Beliğ, Muallim Feyzi ve Hüseyin Daniş, Prens'e özel öğretmen oluyorlar[35]. Bunları bildiren ve siyasal mücadelelerinde Prens Sabahattin'in tayfası içinde yer alan Ahmet Bedevi Kuran, şunları da ekliyor: «Ayrıca Fransızca ve resim muallimi geliyor ve meşhur Çeza Heke de piyano dersi veriyordu.»

Meşhur Çeza Heke'nin aşıladığı müzik sevgisinin, Sabahattin'in ölüm yatağını belirlediği ortaya çıkıyor. Fakat müzik öğretmeni Sabahattin'e yalnızca müzik sevgisi aşılamıyor. Sabahattin'in bütün siyasal yaşamını, müzik sevgisinden çok daha şiddetle, belirleyen İngiltere aşkı da, Heke'nin çabalarıyla başlıyor.

Çeza Heke için «işte bu zat» diye söze başlıyor, Ahmet Bedevi Kuran ve devam ediyor; «bir gün ders esnasında, talebelerinden bir İngilizin kendileriyle görüşmek istediğini söylemiş, beylerden bir randevu rica etmiş ve muvafakatlerini almıştı»[36]. Randevu tarihinde görüşme oluyor. «Mülâkata talib olan 'Maymon' ismindeki zat, muayyen gün ve saatte beyler tarafından kabul edilmişti. Ziyaretçi, beylerle görüşürken Bağdad Şimendifer imtiyazı temsil ettiği gruba verildiği takdirde İngiliz politikasının Türkiye lehine meyil ve binaenaleyh bu teşebbüsün kuvveden fiile çıkması, Türkiye'ye maddî ve manevî büyük faydalar temin edeceğini bazı deliller göstererek izah etmiştir.» Sabahattin'e, İngiliz sermayesi ve politikası yanında yer alması öneriliyor.

Fakat Prens henüz gerçekten genç, babalarına aktarılıyor. «Bu keyfiyet, beyler tarafından babalarına arzedilince Paşa meseleyi derin derin mülâhazadan sonra memleketin harici siyasetindeki kararsızlığı salim bir yo-

la sokmuş olmak maksadiyle imtiyazın İngiliz grubuna verilmesinde fayda görmüş ve bu hususta ait olduğu makama ve mabeyne -kayınbiraderine- müracaatta bulunmuştur.» O sırada Damat Mahmut Paşa'nın kayınbiraderi olan Sultan Hamit, Birleşik Krallık'ın Türkiye üzerindeki tüm etkilerini kırmaya yönelik bir politika izliyor; kızkardeşinin kocasının İngilizler yanında yer almasından hiç hoşlanmıyor. Sultan Hamit «Paşa bu işlerle uğraşmasın» diyerek görüşünü belli ediyor.

Birleşik Krallık versus Almanya nüfuz çatışması, Türkiye'de bütün kurum ve hareketlerde kendisini gösteriyor. İttihat ve Terakki, diğer bir çok çelişik akımda olduğu gibi, İngiltere ile Almanya arasındaki nüfuz çatışmasının her iki tarafını da bağrında besliyor. Sabahattin, bu ilk girişimin başarıyla sonuç vermemesini, İngiliz yanlısı dünya görüşünü güçlendirecek bir olay sayıyor, İttihat ve Terakki içinde kaldığı sürece (*) ve ayrıldıktan sonra da hep

---

(*) Sabahattin'in İngiliz yanlısı olduğu kesin olmakla birlikte İttihat ve Terakki içinde ve özellikle 1902 Kongresi'nde bir «dış müdahale yanlıları versus milliciler» çatışması olduğundan söz etmek, tarihi isteyerek çarpıtmak anlamına gelmiyorsa mutlaka çok büyük ölçüde bir cehaleti gösteriyor, demektir. Üstelik Ahmet Rıza'yı millîci tezlerin liderliğine getirmek, tek kelimeyle tarihin gerçekleri ve yorumuyla alay etmek oluyor.

Doğru veya yanlış, iyi veya kötü, bunlar ayrı; Osmanlı aydını için bağımsızlık bir büyük devlete sığınmaktır. Bu, Sabahattin için de, Ahmet Rıza için de öyledir. Aralarında büyük devleti belirlemek veya dış müdahalenin biçimini saptamak konusunda tartışma çıkabilir, fakat bir büyük devlete sığınma konusunda tartışma çıkmaz.

Bu, Cumhuriyet'e kadar böyledir. Bu, Cumhuriyet'e kadar o kadar böyledir ki, Mustafa Kemal de, Kurtuluş Savaşı sırasında mandacı görüşlere açıkça karşı çıkmamış ve daha ileri mandacı görüşlere yatkın görünme gereğini duymuştur.

İttihat ve Terakki, ideolojik açıdan sığ bir örgüt olarak hem islâmcıyı ve hem de Batılaşma yanlısını, hem Türkçüyü ve hem Arapçıyı ve hem İngilizciyi ve hem de Almancıyı içinde barındırmıştır. Bu, sonuna kadar böyle olmuştur.

İttihat ve Terakki içinde, İngilizci ve Almancı ayırımını, bir eğilim olarak ve zengin ancak yerleşme şansı edinemeye-

İngiltere'nin Osmanlı politikasının sahibi ve izleyicisi oluyor.

Fakat Sultan Hamit, Damat Mahmut Paşa'ya hem bir görev vermeyerek ve hem de kârlı nüfuz ticareti yapmasını «paşa bu işlerle uğraşmasın» sözleriyle önleyerek, Paşa'yı muhalefet yapmaya zorluyor.

Damat Mahmut Paşa, Abdülhamit'in 1897 Girit Olayı sonrasında duruma hâkim olduğu ve yenilikçi mücadelenin çok büyük bir bunalımla sessizliğini yaşadığı bir dönemde 1899 yılında Türkiye'den ayrılıyor. Ahmet Bedevi Kuran'ın yazdıklarından anlaşılıyor; Paşa ve iki oğlu gerçekten prenslere lâyık bir şekilde siyasal sürgüne çıkıyorlar. Aktarmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Damat Mahmut Paşa'nın artık aklına koyduğu «Avrupa seyahati dostlarından İsviçreli Mösyö Charlier delâletiyle vücud bulmuş ve Beyoğlu'nda piyano ticaretiyle meşgul olan Mösyö Komvendinger de bu hususta kendilerine yardım etmiştir. Mösyö Charlier Pake Kumpanyası'nın İstanbul Acentası Reboul ile uyuştuktan birkaç gün sonra Paşa ve oğullarıyla Mösyö Charlier, Hüseyin Daniş Bey ve Pa-

---

cek kadar kısa bir pratiği soyutlamanın zorunlu riskleriyle birlikte, kalem versus silâh plânlarında düşünmek mümkün görünüyor. İttihat ve Terakki içinde eli kalem tutanlar, Hüseyin Cahit Yalçın, Maliye Nazırı Cavit, kurucu Doktor Abdullah Cevdet, net bir İngilizci çizgi izliyorlar. İttihat ve Terakki içinde olduğu sürece ve sonrasında Sabahattin de burada yer alıyor. Buna karşılık eli silâh tutanlar, ordudan gelenler ve örgüt içinden yetişenler Almancı bir politikanın sahibi görünüyorlar.

Ordu'dan gelenlerin Almancı bir politikanın sahibi olmaları, bir başka açıdan, pek doğal sayılabiliyor. Çünkü Sultan Hamit, Türk ordusunu tümüyle Almanya'ya ve Alman subaylarına teslim etmiş durumda. Buradan gelenlerin Almanya hayranı olması ne kadar doğal ise, Almanya'nın da yetiştirdiği Türk subaylarına Alman görüşlerini aşılaması o kadar mantığa aykırı düşmüyor.

Ordu içinden İttihat ve Terakki'de önemli rol oynayanlar arasında İngilizciliğe heves edenlerin sonu ne oluyor? En azından bir romanisque örnek var: Yakup Cemil. İttihat ve Terakki, İngilizci notalar çıkarmak isteyen bu gözüpek militanını idam etmekten çekinmiyor.

şa'nın hizmetçisi İstanbul'dan uzaklaşmağa muvaffak olmuşlardır.» Siyasal sürgüne giden Paşa, yanına hizmetçisini almayı ihmal etmiyor.

«Hareket günü, takarrür ettirildikten sonra yolcular Fenerbahçe'deki 'Belvü' otelinde toplanmışlardır. Aynı gün rıhtım şirketine ait bir römorkörle gelip otel rıhtımına çıkan Mösyö Charlier, bu zevatı görünce, tesadüfî bir karşılaşma olduğunu gösteren bir jestle beylerin ellerini sıkarak kendileriyle görüşmeğe başlamış ve henüz takdim edildiği Paşa ile maiyetini bir deniz gezintisine davet eylemiştir. Pek nazikâne bir tavırla vaki olan daveti Damat Paşa kabul eder görünmüş, refakatindeki zevatla römorköre binmiş, şüphe uyandırmamak için de römorkör İstanbul'a doğru hareket etmiştir. Boğaziçi'nde yapılan bir cevelândan sonra römorkör, Ahırkapı açıklarında bekleyen ve o gün hareket edecek olan 'Georgie' vapuruna yanaşmış ve yolcular vapura binmişlerdir.» Böylece Türk yenilik hareketinde «İkinci Sürgün Paşa Muhâlefeti» başlamış oluyor.

Marx, tarihte her olay iki kez oluyor, diye yazıyor, birincisi trajedi ve ikincisi komedi olarak yaşanıyor. Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'te sürgün yılları, kendisi için olmasa bile, etrafına topladığı Üç Delikanlı, Kemal, Şinasi ve Ziya için, zaman zaman tam bir trajediye dönüşüyor. Damat Mahmut Paşa'nın siyasal sürgünlüğü ise kendisi ve Prens Sabahattin için bir güldürü olarak gerçekleşiyor.

Paşa, Avrupa'ya çıkışını bir «inziva» olarak görüyor ve bu tarihi olayı, bir şiir ile kutluyor.

Pencahe takarrüb etti salim
Yaklaşmada saât-i zevalim

Yıllar yılı arz-ı hizmet ettim
Her şeyi beyana cür'et ettim

Tefhim-i merama çok çalıştım
Hüsran-ı cihanede alıştım

Sandım ki meram olunda Isma
Hak meş'alesi edildi ikna

Ancak işiten kulak ağırmış
Hayfa ki felek meğer sağırmış

Savruldu emeklerim havaya
Hep çıktı neticeler hebaya

Bir yerde ki cehl hükümrandır
Ol yerde ziya-yı hak nihandır

En son çekildim inzivaya
Geldim bugün işte Avrupa'ya

Fakat Avrupa'daki «münzevî» yaşamın, artık prenslere lâyık olmaktan çıktığı anlaşılıyor. Daha çok Ekim Devrimi'nden sonra İstanbul veya Paris'in düşkünler mahallelerindeki Rus asilzadelerini hatırlatıyor. Bu sonuca, Paris Büyükelçiliği'nin, Sultan Hamit'e gönderdiği özel raporlardan, varıyorum. Parjs Büyükelçisi, Paşa'nın ve oğullarının Paris'te artık «hınzır sucuğu», domuz etli salam olmalı, yiyecek kadar düştüğünü, «piyasada top atan fıkara düşmanı tatlı su frenkleri» türünden gezdiklerini yazıyor. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Yıldız Belgeleri arasından çıkardığı bu raporu aktarıyorum: Paşa ve iki oğlu «hal-i sefalette ve perişaniyet içinde yaşamakta ve meselâ Mahmut Paşa bazan Galata ve Beyoğlu caddesinde tesadüf olunan ve piyasada top atan fıkara düşmanı tatlı su frenkleri gibi pejmürde kıyafetle ve yüzüne kadar inmiş yağlı bir şapka ile otuzbeş derece sıcak havada bile ropdöşambriye benzer kışlık ve soluk paltolu ve kirli yakalıkla ve küçük yelek ve kirli alacalı palyaçovari kostüm ve bir buçuk franklık hazır didon şapkasiyle sokaklarda volta vurmakta ve her üçü de en adi hanelerin tavanarası katında ve uşak makulelerine mahsus ucuz odalarda ikişer olarak yani paşa uşağı ile ve beyler dahi ikisi birlikte yatmakta ve fıkara güruhuna mah-

sus boyunbağı ve elde gözlükleri lokantalarda beygir kotletleri ve hınzır sucuğu» yiyerek yaşamlarını sürdürüyorlar[37]. Damat Mahmut, beklenebileceği gibi, bu yaşama fazla dayanamıyor; kısa bir zaman içinde ölüyor.

Sabahattin'in babasından daha akıllı davrandığı anlaşılıyor. Yaşamında bir işe yarar kaygısıyla edindiği «prens» ünvanından pek yararlanabildiğini söylemek zor. Fakat Sabahattin'in bu ünvanla yetinmeyip bir de «Le Play'ci» etiketini almış olması, yaşamında olmasa bile, Amerikan bakış açısının Türkiye'ye girerek egemen olmaya başladığı ikinci Dünya Savaşı sonrasında ve özellikle Soğuk Savaş döneminde, gerektiğinden ve düşündüğünden çok fazla, işine yarıyor. Türk üniversitelerinin en az bilgili katmanını oluşturan, sosyoloji kürsülerinden büyük alkış toplamasına yol açıyor. Sabahattin, yaşamı boyunca belki aklına bile getirmediği, Türk bilimine katkı onurunu, ölümünden sonra, pek bilgisiz öğretim üyelerinden alabiliyor.

İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Profesörü Şazi Kösemihal yazıyor: «Yurdumuzda bundan altmış yıl kadar önce başlayan sosyoloji hareketlerinin iki büyük yayıcısı vardır. Biri Ziya Gökalp, biri de Prens Sabahattin. Ziya Gökalp, Comte-Durkheim okuluna, Prens Sabahattin de Le Play okuluna dayanır»[38]. Profesör bunu belirttikten sonra, 1965 yılında yazdığı yazısında, inter alia Sabahattin'in etkisinin Türkiye'de yeni başladığını doğrulamak işlevini de üstleniyor: «Gerçekten Prens'in Le Play okuluna dayanan düşünceleri -politik tartışmalar dışında- bilim çevrelerimizde hiç bir etki uyandırmadığı halde günümüze yaklaşıldıkça etkisini gittikçe artırdığı, son yirmibeş yıldanberi üniversitelerimizin sosyoloji kürsülerinde büyük ölçüde yer aldığı görülmüştür.» Çok güzel! Eta li sluçayni, niyet eta ni sluçayni. Bu bir rastlantı mı, hayır rastlantı değil.

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Profesörü Cavit Orhan Tütengil (*), «Prens Sabahattin» ki-

(*) Cavit Orhan Tütengil, hain gerici kurşunlara hedef

tabında, 1954 yılının Soğuk Savaş atmosferinde yayınlanıyor, Prens'i yükselttikten sonra koyacak bir yer bulmakta güçlük çekiyor: «Prens Sabahattin'i, bir yandan Türkiye'nin kurtuluş yollarını arayan Koçi Bey soyundan bir ıslahatçı-mütefekkir, öte yandan 'La Réorme sociale en France' kitabının yazarı F. Le Play'ın temsil ettiği sosyoloji mektebinin memleketimizle temsilcisi olan sosyolog-fikir adamı ve aksiyon adamı olarak, ikizli bir anlayış içinde, incelemek mümkündür»[30]. Yakın zamanlarda nankör gerici kurşun ile yaşamını yitiren güzel ve iyi insan Orhan Tütengil, Sabahattin'in önemini belirtmek için yaşadığı günlerin canlı siyasal tartışmalarından (*) etkilenerek bir de benzetme yapıyor: «'Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?' adlı (Sabahattin'in y.k.) kitabı ile Yirminci Yüzyıl Vakfı adına memleketimizde araştırmalar yapmış olan Amerikan iktisatçısı Thornburg ve arkadaşlarının, dilimize 'Türkiye Nasıl Yükselir?' adı ile çevrilmiş bulunan kitabı arasında zaman farkını da gözden uzak tutmadan yapılacak bir kıyaslama, neticeleri bakımından her halde düşündürücü olacaktır.» Gerçekten pek çok düşündürücü oluyor.

---

olarak yaşamını yitirdiği zaman iyiye ve güzele özendiren bir kişiliği olduğunu, fakat bilgisinin fazla olmadığını yazmıştım.

(*) Türk aydınları, yirminci yüzyılın başlarında bir devletin politikasıyla özdeş içerikli programları savunmayı sakıncalı görmüyor. Prens Sabahattin için, bu, İngiltere oluyor. 1950 yıllarında Türkiye'de Menderes-Bayar istibdatına karşı mücadele edenler, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu ile Amerika Birleşik Devletleri'nin yardım kuruluşlarının, Bayar-Menderes rejimine yönelttikleri kısmi eleştirilerden medet umuyorlar. Üstelik o zamanın yenilikçileri için, serbest piyasa ekonomisini ve daha doğrusu piyasa yasalarını savunmak pek önemli sayılıyor.

Tütengil'in Sabahattin'i övmek için bir emperyalist Thornburg'dan medet ummasını zamanının koşulları içinde ele almak gerekiyor.

Zaman içinde değişen ve gelişenin çok olduğuna inanıyorum; ancak şimdilerde de bütün umudunu Avrupa Konseyi'ne bağlayanlara pek çok şaşıyorum. Fakat benim şaşkınlığımdan çok böylelerinin yeni hayal kırıklığına üzülüyorum.

Profesör Tütengil, Sabahattin'in görüşleriyle Max Thornburg'un Türkiye'ye sokmak istediği reçeteler arasında paralellikler bulmayı, Sabahattin'in bir yenilikçi-düşünür sayılması için önemli görüyor. Paralellikler olduğu çok kesin; Max Thornburg'un raporunu, diğer kitaplarımda ayrıntılı olarak incelemiş olduğum için, burada ele almak durumunda değilim, Thornburg ve hemen açık olacak, Sabahattin, en ilkel burjuva görüşlerini Türkiye'nin kurtuluş reçetesi olarak yazıp sunmada birleşiyorlar. Thornburg, Truman'ın başlattığı soğuk savaşın araştırmalarını yapmak için kurulan Twentieth Centruy Foundation'in ilk araştırma ve uygulama bölgesi olarak seçtiği Türkiye'ye, bir heyetin başında gelen bir Orta Doğu petrolleri uzmanıdır. Reçeteleri, Bayar-Menderes döneminin politikalarını pek çok etkiliyor. Türkiye'nin Dünya Bankası-Para Fonu, IBRD-IMF yörüngesine girmesinde, başkalarıyla birlikte, Thornburg raporunun rolü büyük oluyor.

Sabahattin görüşlerini oluşturduğu ve yazdığı zaman bir Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu çizgisi yoktu; ancak, çizgisi aynıdır. Buna sıra gelecek. Yalnız bundan önce söylenmesi gereken şu: Sabahattin'in Le Play'cı olması, Anadol'un Ford otomobile benzemesi kadardır. Tek kelimeyle Sabahattin ile Le Play arasında hiç bir ciddi bağlantı yok.

Önce şöyle söylenebilir; Le Play'ın kendisinin öyle sosyoloji ile ciddi bir bağlantısı yok. Le Play, Comte'un pozitivizmden kaynaklanması ve fonksiyonel ilişkilere eğilimi nedeniyle toplumsal platformda ilk «bilim» sayılan sosyolojinin uzun süre tekelinde kalan araştırma yöntemleri alanında sözü olan bir teknisyendir. Sosyolojinin, kaynaklandığı pozitivist bakış açısının bir uzantısı olarak, derinlikten yoksun saydığı olgular arasında, birinci provadaki elbiseye bir terzinin attığı teğeller sağlamlığında, dikişler atmasından rahatsızlık duyuyor. Bunun yerine, toplumsal gerçekliğin anlaşılması için, herhangi bir konuyu, istenirse olgu da denebilir, derinlemesine çözümlemeyi öneriyor. Buna bir olgunun tekil-çizimi anlamında

monografi dendiği için Le Play'in adı, monografik çalışmalarla özdeş tutuluyor.

Pozitivizmin ve bu arada Comte-Durkheim çizgisinin, derinliği olmayan olgular arasında, bir erkek ceketinin ilk provasındaki dikişler sağlamlığında, bağlantılar kurmaya çalışması, Ziya'nın ve kuşkusuz İttihat ve Terakki'nin Osmanlı toplumu içindeki biribiriyle çelişen akım ve hareketler arasında bir uyum sağlayarak çözülmeci eğilimlerin üzerine bir örtü çekmek istemesine denk düşüyor. Comte-Durkheim çizgisi, Ziya'nın sözcülüğünü yaptığı İttihat ve Terakki'nin bütüncü politikasıyla aynı dalga düzeyine geliyor.

Sabahattin bu dünyanın adamı değil. Prens, teşebbüsü şahsî, tek kelimeyle özel teşebbüs ile önce toplumu oluşturacak entitelerin gelişmesini istiyor; çok açık bir biçimde, Prens, büyük toprak ağaları ve kapitalistler olması gerektiğini savunuyor. Bunun ardından hem bunlara ve hem de müslüman ve müslüman olmayan halklara bir yönetim özerkliği, adem-i merkeziyet, verilmesini istiyor (*). Böylece Prens Sabahattin, toprak ağaları ile kapitalistlerin, oldukları yerde büyümeleri ile büyümesini tamamlamış olguların derinlemesine çözümlemesini anlatan monografik yöntem arasında bir yakınlık düşünüyor. Hepsi, bu kadar.

Ne acı! Yaşamına pek saygı duyduğum Cavit Orhan Bey, şunları yazabiliyor: «1899 yılında başladığı müca-

---

(*) İttihat ve Terakki içindeki 1900 yılları başındaki ayrılığı tarihi çarpıtarak bir müdahaleciler versus milliciler ayrımında değil bu nokta çerçevesinde düşünmek gerekiyor.

«O tarihte Jön Türkler iki daire teşkil ediyordu. Bir kısmı Ahmet Rıza'nın, bir kısmı da Prens Sabahattin'in etrafında toplanmıştı.»

«Ben Prens Sabahattin'in fikirlerini daha uygun buluyordum. Adem-i merkeziyet ve şahsi teşebbüs sistemlerinin memleketimize tatbiki, aklımca, daha verimli ve faideli olacaktı.»

«Hayalen Arabistan'a, Irak'a, Suriye'ye, Trablusgarb'a, Arnavutluk'a birer Osmanlı Prensi gönderiyordum. Sonra İngiliz camiası gibi bir imparatorluk kuruyordum.»

Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, İzmir, 1955, s. 15 ve 16.

dele hayatı, bütün ömrü boyunca inandığı kanaatleri savunan, Hasta Adam'ı gelip geçici tedbir ve idare-i maslahatçı fikirler yerine ilmî usullerle, sabırlı fakat köklü çalışmalarla esenliğe kavuşturmayı amaç edinen bir cemiyet mimarının hayatıdır. Ona göre, hasta olduğundan şüphe etmediği cemiyeti, önce monografik araştırmalarla yakından tanımalı, ıslahatın çizgilerini bu tanımadan çıkarmalıdır»[40]. Gerçekten acı olmaz mı? Böyle olunca, hem Le Play'ci olabilmek ve hem de ıslahat programını oluşturabilmek için monoğrafik çalışmalar yapmak gerekmiyor mu?

Ama, hayır. Sabahattin'in Le Play'ci olduğunu iddia eden Sosyoloji Profesörü Şazi Kösemihal da, aynı zamanda, Le Play'ci olmadığını belirtiyor: «Sabahattin Bey, Le Play okulunun çok sağlam olan, bugüne kadar da canlılığını koruyan yöntem ve araştırmalarına değil de daha çok sınıflamalarına, sistemlerine önem vermiştir. Bu yüzden de Sabahattin Bey'den bugün elimizde monografi araştırmalarıyla ispatı gereken bir takım ıslahat programlarından başka bir şey kalmamıştır»[41]. Çok açık ve yine de tekrarlıyorum: Bu açıklamalara göre, röntgen filmi çektirmeye muhtaç bir hasta ne kadar röntgen mütehassısı ise Sabahattin de o kadar Le Play'cidir.

Şimdi başka bir kaynağa, «Türk Toplum Bilimcileri» adıyla yayınlanan bir üniversite çalışmasına geliyorum. Burada bir «toplum bilimci» olarak Prens var; ancak, Yusuf Akçura yok. Çünkü Yusuf Akçura'yı bir yere oturtmak zor; beğenilir veya beğenilmez, Türkçülüğün bu önemli adamı, başarılı bir soyutlama yeteneği sergilemekle birlikte gelecek araştırmacı kuşakların tembelliğini okşayabilmek için kendisine Avrupa'da bir ana firma seçerek bu ana firmanın, istenirse tekel denebilir, Türkiye acentalığına özenmiyor. Bunu yapmadığı için Prens'in toplum bilimci sayıldığı bir zamanda, Yusuf Akçura bunun dışında tutulabiliyor.

Peki kolay mı? Kolay değil ve Prens'in bir toplum bilimci sayılabilmesi, ancak, tıpkı Profesör Şazi Kösemihal'ın yaptığı gibi aynı yazıda hem sayarak ve hem de

saymayarak mümkün olabiliyor. Fakat «Türk Toplum Bilimcileri» çalışmasında Sabahattin'in monografisini üstlenen Profesör Kösemihal'dan pek genç olduğu için olmalı; aynı paragrafta, Prens'i önce Le Play'e bağlıyor ve sonra da çözüyor. Şunları yazıyor: «Yöntem ve yöntembilim anlayışı da, Le Play okulunun anlayışından pek farklı değildir. O da, gözlem ve monografilere önem verir. Bireyci eğitime, bireyci aileye ve yerinden yönetim şekline taraftardır. Yalnız, bir noktada Le Play'den ayrılmaktadır. Bu ayrılık düşünsel bir ayrılık olmaktan ziyade, çalışmaları ile ilgilidir. Le Play ve yandaşları çalışmalarını saha çalışmasına (Amerikan sosyolojisinin field survey, alan araştırması, deyimi karşılığında kullanılıyor. bir alanı derinlemesine inceleme demek oluyor, y.k.) yöneltirken, Prens'in çalışmaları arasında sahaya dönük bir tek araştırması yoktur»[42]. Aslında Sabahattin'in hiç bir anlamda bir tek araştırması bile olmadığını söylemek, daha doğrudur.

Doğru olsa bile söylemenin ne yararı var? Var. Birincisi, eğer açık olursa, yeni kuşak araştırıcıların bir bölümünün pek tembel ve kolaycı olduklarını göstermek yararlıdır. İkincisi, Amerikan sosyolojisi ile bunun kız kardeşi siyaset biliminin, çıkışı gereği, cehaleti içerdiğini ve aydınlatmaktan çok karartmayı amaçladığını göstermek de yararlıdır. Bu yararları kabul ediyorum; fakat bu çalışmanın amçları içinde çok büyük öncelikleri olmadığını belirtmek gereğini duyuyorum.

Aydın Üzerine Tezler içinde ortaya çıkan ve önem verdiğim tezlerden birisi şudur: Türk aydınları, özellikle Osmanlı döneminde, Batı'daki gelişmelerden öyle sanıldığı kadar pek etkilenmediler. Seçici davrandılar ve kendi görüşlerini güçlendireceklerini düşündükleri ölçüde Batı'daki bir düşünce akımına veya bir ekola bağlı olduklarını ileri sürdüler (*). Bunun ortaya çıkması yararlıdır.

(*) Uluslararası tekellerle çalışan Türk tekellerinin lisans anlaşması ile marka kullanması hatırlanabilir ve hatırlatılabilir.

Sabahattin'in Le Play'ciliği, Ziya'nın Durkheim'cılığı düzeyindedir.

Doğru'yu ortaya çıkarmanın dördüncü yararına geldim: İyilik yapmanın, yapılan iyiliğin konusundan ayrı olarak, kendi halinde iyi olması türünden doğru'yu çıkarmak da doğrudur. Yanlış, her zaman kötülükten yanadır; doğru her zaman iyilikten yana. Daha da önemlisi, yanlış bilgi geriye, doğru bilgi ileriye götürücü bir öz taşıyor. Bu, bilimsel bilginin her zaman devrimci olduğunu söylemekle eş anlamlı oluyor.

Buradan tekrar Sabahattin'e dönüyorum. Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?» kitabını yazmakla birlikte Türkiye'nin kurtuluşu ile ilgili eylemlerin hemen hemen hepsinin dışında kalmaya özen gösteriyor. Hüseyin Cahit Yalçın, Balkan Savaşı'na denk düşen tarihlerde bütün güçleri toplayabilmek için merkezi İstanbul'da olan bir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kurulduğunu belirtiyor. Cemiyet, ilk bildirisinde, «vatanı kurtarmak için uzanacak her ele sarılacağız, öpeceğiz ve vatanı kurtaracağız» diyor[43]. Bu amaçla Şerif Cafer Paşa, Göz Doktoru Esat Paşa ve Talât'tan oluşan bir kurul Prens Sabahattin'i ziyaret ederek, cemiyete katılmasını istiyor. Zamanın gazetelerini kaynak göstererek bu olayı hatırlayan Hüseyin Cahit şunları da ekliyor: «Prens Sabahattin bu daveti kabul etmedi ve cemiyete iştirak edemeyeceğini söyleyerek özür diledi.»

Prens, Türkiye'nin kurtuluşunu düşünmekle birlikte Kurtuluş Savaşı'na da katılmıyor. Sabahattin'e yakın bir siyasal çizgi izlemiş olan Bezmi Nusret, anılarında, Ali Kemal'in içinde bulunduğu Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin Prens'in adını kullanarak üye yazımını sürdürdüğünü belirtiyor[44]. Sabahattin, Kurtuluş Savaşı'na katılmadığı için, Cumhuriyet'ten yıllar sonra bile Türkiye'ye dönmüyor ve İsviçre'de bir virtiözün yatağında ölüyor.

Sina Akşin, Prens'in İngilizci olduğunu yazıyor: «Başta Sabahattin Bey olmak üzere, Ahrar Fırkası da İngilizleri tutuyordu. Sabahattin'e göre Anglo-Saksonlar, adem-i merkeziyet ve şahsî teşebbüs ilkelerine önem verdikleri

PRENS SABAHATTİN İÇİN AĞIT (*)

Hüseyin Siret

Türk Milletinin CEM gibi bedbaht ulu ferdi;
Gurbette faziletli hayatın son erdi.
Düşman gibi yurdundan atıldın, ne adalet...
Olmuştu mukaddem bu yolun yolcusu Mithat.
İsviçre'de bir kuytu köyün bir bucağında,
Bikes yaşadın fakr ile gurbet kucağında...
Günler, geceler geçti tevekkülle azıksız,
Bazan yediğin bir kuru ekmekti katıksız...
İrfan-ü kemalinle, talâkatlı beyanın,
Halindeki mahviyet, asaletle lisanın,
Meftûn ederek kalbleri teshir ediyordu;
Her dinleyenin ruhunu tenvir ediyordu...
Takdirde.. âcizdi hükûmet rüesası;
Hayran-ı kemalindi senin garb uzeması...
Gördün vatan uğrunda FAZİLET gibi horluk;
Beş yüz senelik koskoca bir İmparatorluk,
Beş yüz senelik şan ile beş yılda yıkıldı;
Yâd ellere kıymetli memalik bırakıldı...
Kurtuldu Vatan... Başbuğumuz tasfiye etti,
Hariçte kalan Türkleri kurtarmaya gitti...
Müşküldü büyük İmparatorlukta idare,
Bir orta vilâyette sığınmak idı çare...
Türkistanı kurtarmak için hayli savaştı...
Maksuduna, en sonra şehadetle ulaştı...
Onlarda vatan gayretı, onlarda hamiyet,
Bir hârika onlarda olan fikr-i siyaset...
Ey doğru yolun yolcusu, ruhun yaralandı,
Cehlin, garazın gözleri kör elleri kandı...
Fikrin ne kadar doğru imiş, gördü zamane,
Harb yılları gösterdi Yemen halkı cihane,

(*) Adını ben koydum.

Düşmanlarının yüzleri tarihi karartır,
Hakkın bile, mü'minleri, münkirleri vardır...
Gurbetzedeler yurdu hür İsviçre! Muvakkat,
Bir an için ettik biz o mazlûmu emanet.
Ey hâk-i siyah verme onun cismine siklet,
Bir kuş gibi üstünde gezinmişti o hazret...
Kurdlarla, böcekler yemeyin toprak içinde,
Rahat bırakın nâşını solgun kefeninde...
İncindi ne bir ferd, ne nâçiz karınca,
Hiç sorgusu yok Rahmet-i Rahman'a varınca...
İnsan idi... İnsanlığı takdis eden insan,
Bir din-i uhuvvet idi kalbindeki iman...
Bilmem ki mukadder mi vatan toprağı bir gün,
Olmazsa kalır nâşı da Isviçre'de sürgün...

için dünyanın en ileri devletlerini kurmuşlardı»[45]. Akşin, Sabahattin'in İngilizci yandaşlarını da sayıyor: «Sabahattin Bey gibi Derviş Vahdeti, Mevlânzade Rıfat, Mizancı Murat, Ahmet Bedevi Kuran da açıkça İngiliz taraftarı idiler.» Bu listede yer alanların bir bölümü 31 Mart Olayı'nın önde gelen isimlerini oluşturuyor.

Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım'da, Sabahattin'i şöyle hatırlıyor: «Sabahattin bir fikir adamı olarak ortaya çıkmıştı. Bir Fransız bilgininin 'İklimler' adlı kitabını okumuştu, bu kitapta ileri sürülen teorileri beğenmiş ve bundan esinlenerek 'Adem-i Merkeziyetçilik' ilkelerini ortaya atmıştı. Onca bütün felâketlerin nedeni, İttihatçıların bir merkezcilik politikası gütmeleriydi»[46]. Sertel, 1905-1950 yılları arasındaki anılarının belki de en sert hükmünü Sabahattin'e ayırdı: «Prens Sabahattin, bilerek ya da bilmeyerek, emperyalist devletlerin, özellikle İngiltere'nin oyununu oynuyordu.»

Sabahattin'e hiç bir ciddi dayanağı yokken bir «bilim adamı» elbisesi giydirmek ve ciddi görüşlerin Türkiye'de başlatıcısı saymak, Sabahattin'ın geri ideolojisini gizlemeye ve mümkün olduğu ölçüde sevimli yapmaya

yarıyor. Ayrıca geriye yönelik düşüncelerinin ileriye yönelik kanallara akmasına neden olabiliyor.

Prens Sabahattin'in Paris ve Londra'da kendisi için belli bir isim yapmış olduğu anlaşılıyor. Bu konuyla ilgili olarak Sabahattin ile ilgili bir gazete dizisinde şunlar yazılıyor: «Sabahattin Bey, fikirlerini yaygınlaştırmak için, Avrupa basınına büyük önem verdi. Londra'da, Paris'te yoğun bir çalışma temposuna girdi. Batı âleminin siyaset ve düşünce alanında adından sık sık bahsedilir oldu. Kendisiyle ünlü gazeteler mülâkat yapmaktaydı. Görüşlerine dair dergi ve gazetelerde bilinçli yazılar yayınlandı.» Verilen bilgilerden (*), yabancı basının Prens ile ilgisinin 1905 ve özellikle 1906 yılında yoğunlaştığı anlaşılıyor.

Bu tarih, Sabahattin'in kendi adına bir siyasal hareketi başlattığı zamana denk düşüyor. 1902 Jön Türk Kongresi'nde temel ve ayrılığa yol açan tartışma, programa, Sabahattin'in adem-i merkeziyet ilkesini koymak istemesinden çıkıyor. Bu ilke, Mithat Paşa'nın hazırladığı ve ilân edilen ilk Kanun-u Esasi'de de bulunuyor. Doğal da: Mithat Paşa'nın sistemi de Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli halklara bir tür özerk yönetim tanımaya yöneliyor. Fakat artık Mithat Paşa kuşağının yerini alan yenilikçiler, bu tür projelerden uzak durmayı tercih ediyorlar. Sabahattin ise özel girişimcilik ile özerk yönetimlerin savunucusu olarak ortaya çıkıyor.

Sabahattin, 1906 yılında yeni hareketinin yayın organı Terakki'yi çıkarıyor ve «Teşebbüsü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti» çalışmalarını başlatıyor. Dr. Nihat Reşat, daha sonraki yıllarda Nihat Reşat Belger, Dr. Sabri, Dr. Rifat, Miralay Zeki, Hüseyin Tosun, Milâslı Murat, Hüseyin Siret[47] Sabahattin'in önde gelen yandaşı oluyorlar.

(*) *Taha Toros, Prens Sabahattin, Milliyet, 19 Şubat 1978.*

Taha Toros şu basın organlarını sayıyor :

La Revue 15 Aralık 1905, Patria 1905, sayı 5, The Tribune 24 Ocak 1906, Le Matin 5 Şubat 1906, Le Radical 25 Ocak 1906.

Böyle bir çıkış yapan Prens Sabahattin'e, başta Birleşik Krallık olmak üzere Fransa'nın genç bir Mithat Paşa adayı olarak bakmış olmaları mümkün. Üstelik Prens, Mithat Paşa'nın olamayacağı kadar burjuva ideolojilerine yatkın ve Osmanlı toplumu içinde başlamış olan yenilikçi hareketin eğilimlerine karşı görünüyor. Bu açıdan bakıldığında Sabahattin'e gösterilen basın ilgisine şaşmamak gerekiyor.

Prens, Türkiye'de bir merkezi idare kurmaya yönelik ilk ciddi hareket olan Tanzimat'a karşı görüşlerin kıskanç savunucusu olarak ortaya çıkıyor. Tanzimat'a karşı çıkışının bir nedeni de memur yetiştirmeye önem vermesi ve memur sayısını artırması oluyor. Bürokrasi düşmanlığı, Tanzimat ile birlikte düzene alınmak istenen vergi toplama nedeniyle, köylü içinde eskiden beri vardır (*). Şimdi

---

(*) Türkiye'de bürokrasi düşmanlığının üç temel nedeni var.

Bunlardan birisi köylü kökenlidir. Köylünün bürokrasi olarak vergi toplayıcısı ile jandarmayı bilmesi, her ülkede olduğu türden, Türkiye'de de köylülük ideolojisinde güçlü bir bürokrasi korkusu yaratıyor.

«Maliye, Osmanlı İmparatorluğu halkının daimi suretle sakındığı bir müstebittir. Herkes toplayabildiği küçük sermayeyi maliyeden itina ile gizler; az çok müreffeh olanlar vaziyetlerini büyük bir dikkatle saklar. Refahı gösteren harici karinelere hiç tesadüf olunmaz.»

«Köylüler aşarı tahsil edenlere refaket eden jandarmaların da tazyiklerine maruz kalmakta idiler. Bu jandarmalar yalnız atlar için değil kendileri için de gıda maddeleri istemekte idiler.»

A. Du Velay, Türkiye Maliye Tarihi, Ankara, 1978, s. 37 ve 39.

Buna, Türk yenilikçi aydınlarının memur olarak doğmuş olmaları ekleniyor. Türkiye'de Cumhuriyet yıllarının önemli bir bölümünde de, her türlü yeniliği, taşraya memurlar getiriyor. Memurlar, merkezi idarenin güçlü olduğu zamanlarda daha da ön plâna çıkıyor. Bu, bürokrasiye karşı burjuva düşmanlığının nedeni oluyor.

Bürokrasiye karşı burjuva düşmanlığının ilk formülâsyonuna Prens Sait Halim Paşa'da rastlanıyor.

«Böyle, meslekleri icabı olarak memleketin zararına ya-

bunlara bir de, Osmanlı ülkesinin her yerine, yeni eğitim kurumlarından mezun genç memurların, yeniliklerin taşıyıcıları olmaları ekleniyor.

Osmanlı Prensi Sabahattin, Türkiye'nin ancak kapitalist ilkelerle kalkınabileceğini savunabilmek için önce, mevcut diğer gelişme görüş ve reçetelerini bir kenara atmak ihtiyacını duyuyor. Tanzimat döneminden Meşrutiyet kuşaklarına miras kalan eğitim yoluyla gelişmeyi reddediyor. «Düşünürlerimiz için sosyal sorunumuzun yalnız bir 'maarif' sorunu olmaktan öteye geçmediği söylenebilir. Bütün güçlüklerin, bütün sosyal acıların maarif'in gelişmesiyle çözülüp giderileceği sanılıyor»[18]. Eğitime bu kadar önem verilmesini ve kaynak ayrılmasını doğru bulmuyor.

Sabahattin eğitimin önemsenmesini yanlış buluyor; fakat Türkiye'deki bütün yanlışlıkları da Türkiye'nin, daha doğrusu sosyal yapı'nın (*) bilinmemesine bağlıyor. «Görülüyor ki» diyor Prens, «her sorunda ana doğurucu öğe, sosyal yapı'dır.» Devam ediyor: «Oysa 'sosyoloji' ya da ekonomi bilginleri, psikologlar, filozoflar, tarihçiler sosyal sorunları araştırırken bu temel gerçeği hiç de göremedikleri ve bu yüzden olayları temellerine geri götüremedikleri için, her zaman sonucu neden sanmışlar ve

---

şayan bir alay hükümet memurunun, başka yerlerde şahsî teşebbüsleri ile o memleketlerin saadet ve imarını temin eden asilzade ve burjuva sınıfların haiz oldukları kıymete sahip olamayacakları meydandadır. Memurların, asilzadeler ile burjuva sınıfının yerini tutacağını zannetmek, âdeta iktisatta tüketim ile üretimi birbirine karıştırmak kadar büyük bir hataya düşmek olur.»

Sait Halim Paşa, Buhranlarımız, s. 61.

Türkiye'de bürokrasi düşmanlığının üçüncü kaynağı, anti-sovyetizmden geliyor.

(*) Prens'in sosyoloji profesörleri tarafından ve Amerikan sosyolojisi Türkiye'ye ithal edildikten sonra, pek çok övülmesinin bir nedeni profesyonel olabilir. Prens, yanlışlıkları «sosyal yapı» araştırmalarının yokluğuna bağlıyor. Kendisi de araştırma yapmadığına göre, doğruları söylemek, modern büyücüler türünden, bu araştırmaları yapacak sosyologlara kalıyor.

sosyal alanda geri kalmış bir anlayışın verimsiz sınırları dışına çıkamamışlardır» (*). Bu saptamadan sonra Prens Sabahattin, kendi görüşleri dışındaki bütün akımları, kuşkusuz sosyalizm dahil, bilgisizlikten gelen bir yanlışlık olarak görüyor.

«İşte muhafazakârlık, liberallik, demokratlık, sosyalistlik, yenileştirme ya da aşırı milliyetçilik gibi kuramlar hep bilimsel çözümleme yokluğundan ve kafalara yerleşmiş bir takım kanıları birer gerçek sanarak, onlardan usavurma yoluyla bir takım yargılar çıkarmak gibi yanlış bir yöntemden ileri geliyor»[49]. Prens'in bütün iyiliklerin merkezi yaptığı sosyal yapı ise kapitalistler ve toprak ağalarından meydana geliyor. Bu nedenle sosyalizmi bir yanlışlık sayması, Prens'in basit dünya görüşü içinde bir yanlışlık olmuyor.

Sosyal yapı'nın önemini bir kez kabul ettikten sonra Prens, nasıl bir yapı özlediğini kararlaştırıyor. Nasıl bir yapı özlediğini, nereyi özlediğini belirterek açıklıyor: «Örneğin katolikliğin İspanya ile Fransa'daki etkileri başka, Kuzey Amerika'daki etkisi yine başka. Bütüncü yapıya bağlı olan İspanya ile iki yapının karıştığı Fransa'da din, yönetim erkini ele geçirmeğe yarar bir sosyal araç, bir baskı aracı şeklinde ortaya çıktığı halde, bireyci yapıda olan Amerika'da özellikle bir eğitim etkine, bir vicdan dayanağı oluyor.» Prens'in, prenslere yakışmasa da, pek beğendiği bireyci yapı, iyi olmanın ötesinde, başka yapılarda sakıncalı olabilecek bazı kurumları da son derece evcil ve yararlı bir hale sokuyor. Bunu, bireyci yapının çekiciliğini artırıcı bir argüman olarak kaydettikten sonra soruyor: «Zaten, kişilik ve özelliğin her ortamda gelişmesine en uygun yapı da bireyci yapı değil mi?»

Önce Batı içinde yumuşak bir karşılaştırma ile bireyci yapı'nın cazibesi saptanıyor ve daha sonra Doğu-Batı karşılaştırmasına sıra geliyor: «Gerçekten, neden doğu bu kadar bilgisizken, batı bu kadar aydın? Neden

(*) Türkiye Nasıl Kurtarılır'ı sadeleştiren M. Sencer'in Türkçe bildiğinden kuşku duyuyorum.

ötürü doğu bu kadar kötü yönetilirken batı o kadar iyi bir yönetime kavuşmuş? Neden doğu geçici bir parıltıdan sonra bu kadar yoksul ve geri bir durumda kalmışken, batı o kadar zengin ve gelişmiş? İşte bu soruların cevabını yalnız 'Science Sociale' veriyor. 'Çünkü' diyor, 'doğu tümüyle bütüncü yapının, batıysa özellikle bireyci yapının etkisi altında'.» Kısır aydın alışkanlığıdır; bir kelime bulunduğunda, «yapı», bütün dertlerin çözüldüğüne inanabiliyor.

Burada Prens'in eğitimi neden önemsemediğini ve eğitime kaynak ayrılmasını neden yanlış bulduğuna tekrar dönmek mümkün. Prens, İngiltere ile Fransa'yı karşılaştırıyor. «İngiliz gençleri, Fransızlara oranla, okullardan aşağı yukarı yarı bilgisiz çıkıyorlar. Oysa pratik yaşayış alanına girince, birinciler ikincilere oranla ne kadar büyük bir güç meydana getiriyorlar.» Çünkü İngiliz gençleri, Prens böyle düşünüyor, verimli burjuva toprakta, Fransa'dan daha bireyci yapı'da, okulda öğrenemediklerini teşebbüs yeteneklerini gerçekleştirerek yaşamda öğreniyorlar.

Bunlar yorum değil, Prens söylüyor. Burada yapılan, Prens'in görüşlerini, Prens'in sunduğundan daha büyük bir iç tutarlılığa kavuşturmak oluyor; bunu yapmaya çalışıyorum ve Prens'ten aktarıyorum. «Maddî çalışmanın sıkılığından doğan bireyci yapı ise kişisel girişkenlikle (teşebbüs-ü şahsî) etkin bir üretim doğurarak, sosyal yeteneğin tam bir şekilde gelişmesini hazırlıyor ve bütüncü yapılarda olduğu gibi, kişiyi kişiye değil, özel mülkiyeti doğuran çetin ve etkin bir tarımla önce toprağa, sonra da diğer üretim uğraşlarına bağlıyarak, dayanaklarını kendi kendilerinde bulan bağımsız ve üstün kişilerden kurulu bir etkin toplum yaratıyor»[50]. Ve Türk toplumu adına ne kadar üzücü bir durum ortaya çıkıyor! Kapitalizmin en vulgar okuma kitabında bulunacak görüşlerini aktarmaktan bir adım öteye gitmemiş olan Prens Sabahattin, Türkiye'de bir yığın üniversite profesörü tarafından bilim adamı ve daha da ilerisi, düşünür düzeyine çıkarılıyor. Sabahattin'i mi kutlamak gerek, yoksa üniversite profesörle-

rini mi kınamak gerek, bilemiyorum (*). Belki de her ikisini birden yapmak gerekiyor.

Artık bir kez özel mülkiyet sevgisi açıklık kazandıktan sonra bir açıklık diğerini izlemekte gecikmiyor. «Tarımı geliştirmek için ülkemizin, çiftçilerimizin ihtiyaç duyduğu ana etken, çalışmayı düzenleyecek gelişmiş bir destektir.» Tarımsal kapitalistleri yaratma ve destekleme reçetesi açıklık kazanıyor. Devam ediyor: «Bizim tarımsal müstamir'lerimiz, tarımcı patronlarımız yok.» Buna üzülüyor. Buradaki «müstamir» kelimesi, istismar etmek, sömürmek, eksplitasyon, fiilinden türemiş bir isimdir; Osmanlı-Türkçe sözlük «sömürgen» karşılığını veriyor, daha kibar olarak işletmeci denebilir.

Tarımda destek için mutlaka çıkar ilişkisi gerektiğini düşünüyor: «Bu doğal desteği, ilkokul öğretmenleri, vaiz'ler, tarım denetmenleri, 'nahiye müdürleri' gibi, çalışmayı doğrudan doğruya kendi adlarına yönetmeyen kişilerden, kısaca yönetim hayatı elemanlarından herhangi biri, hiç bir şekilde gerçekleştiremez.» Tarımda çalışacaklar, tarımsal çalışmayı destekleyecekler dahil, Prens'e göre, mutlaka çalışmalarının sonuçlarına mülkiyet hakkı ile bağlı olmalıdırlar. Çalışmanın sonuçlarına mülkiyet hakkı ile bağlı olabilmek için ise, başında mülk sahibi olmak gerekiyor.

Prens, mülkiyet konusunda son derece açık: «Mülk

(*) Kavramlar, bilimsel uğraşın, ileriye dönük silâhlarıdır. Bilimsel içeriği olan kavramlar, nükleer başlık türündendir.

Fakat Ziya'nın «hars» kavramı, içine her şey doldurulabilen lâstikten bir çingene torbası gibi her tarafa sünebiliyor. Sabahattin'in «yapı» kavramı, içi boş bir iskelete benziyor. Yakın zamanlarda, 1960 yıllarında, sosyal pratiğin hızlı akışını durdurmak için Profesör Sencer Divitçioğlu'nun piyasaya sürdüğü «Asya tipi üretim tarzı» kavramının içine ne koyacağını Divitçioğlu da bilemedi. İçi olmayan bir kavram olarak bir süre dalgalandı, sonra unutuldu.

Bunlara şaşmamak gerek; ancak Türk düşün yaşamının bu tür kavramlarla on yıllarca oyalanmasına mutlaka şaşmak gerekiyor.

edinmedeki güvenlik, çalışmanın gücünü ve düzenini, toplumun sağlamlığını gösterir. Bu ise, ülkemizde hiç yoktur.» Herkesin özgürce ve güvenlik içinde mülk edinmesini savunuyor. Bir yön gösteriyor: «Mülkiyet sorununun sosyal çözüm yolu, etkin bir çalışmayla, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmektir.» Prens, kendisinden yıllarca sonra gelenlerin savunacakları ve bazılarının uygulayacağı, kamusal toprakların ve malların, özel ellere geçirilmesi politikasının öncülüğünü yapıyor.

Cavit Orhan Bey de yazdı; burada da çok açık çıkıyor. Bundan böyle Türk gericiliğinin sıkıştığı zaman Dünya Bankası veya Uluslararası Para Fonu'ndan görüş sorması veya kurullar çağırmasına gerek olmadığını düşünüyorum. Prens'in «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir» başlıklı kitabına bakılabilir. Burada, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'ndan otuz yıl kadar önce, Türkiye'de bütün sorunun bürokrasi olduğu bile yazılmış durumdadır. Sabahattin yazıyor: «Ülke servetinin işletilmesinde, bayındırlık işlerinde bile temel olması bakımından, özel girişkenliğin, (özel teşebbüs, y.k.) hükümetçe kolaylaştırılması gerekir. Oysa, girişkenlerin (müteşebbisler, y.k.) kolaylığa ulaşmak yerine, ard arda engellerle karşılaşmaları ve bir çok sorunları, hükümet merkezi dairelerine kadar gelerek çözmek zorunda kalmaları, çoğunlukla üretim işlerinin baltalanması ve buna karşılık yönetim erkini geçim aracı haline sokmak alışkanlığının güç kazanması sonucunu veriyor»[51]. Prens, «memurlar hırsızdır» reçetesini de, Türk gericiliğinin repertuarına eklemiş oluyor.

Burada Sabahattin'in işi bitiyor. «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir» çalışmasındaki reçeteleri bir kenara konulunca Sabahattin'den geriye, yalnızca, Türkiye'nin İttihat ve Terakki'den nasıl kurtarılabileceği düşüncesi kalıyor. Yaşamının reçetelerinin dışındaki bölümünü, İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırmaya yönelik siyasal eylemleri uzaktan denetlemeye ayırdığı görülüyor. Sabahattin, bazı örgütlerin kurulmasına önayak oluyor; bazılarıyla işbirliği yapıyor, bir bölümüne manevî şemsiye işlevini sağlıyor, ancak siyasal örgütlere girmiyor.

Meşrutiyet'in ilânından sonra babasının cenazesini de alarak Türkiye'ye dönüyor. Gerçek bir kahraman olarak karşılanıyor; karşılamada Abdülhamit'in ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temsilcileri de bulunuyor. Babasını aile mezarlığına gömüyor ve Meşrutiyet'in ilân edildiği yıl, tüm İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtlarını içine almayı amaçlayan Ahrar Fırkası'nın kuruluşuna önayak oluyor. Fakat daha çok, İttihat ve Terakki için güçlü muhalefet olabilen İttihat-ı Muhammedî Fırkası ile cephe tutuyor. 31 Mart'ı gerçekleştiren bu örgütle ilişkisi nedeniyle Hareket Ordusu duruma hâkim olduktan sonra, kısa bir süre için, tutuklanıyor.

Ziya, Türk gericiliği ile köprüler kurarak gericilik ile ilericiliği aynı çatı altında tutmaya çalışırken Sabahattin'in Türk gericiliğinin yenilikçi hareketten ayrışmasına, sınırlı ölçülerde, katkıda bulunduğu görülüyor. Sabahattn, bir yandan yazıları ve diğer yandan da siyasal eylemleri etkilemeye yönelik çabalarıyla İttihat ve Terakki içinde toplanan yenilikçi aydınları, düşünmek istemedikleri bir çok sorunu, düşünmeye zorluyor.

Bu zorlamada 31 Mart Olayı var. Bu nedenle sırada 31 Mart Olayı'nın olması normal görülebilir. Başlığı «Türk Gericiliğinin Morfolojisi» olan bir alt-bölümü, 31 Mart Olayı'nın denk düşmesi, doğal bulunabilir.

İlk bakışta göründüğü kadar doğal ve kolay görünmüyor. İlk bakışta kolay görünmesi, 31 Mart Olayı'nın çok basit bir çözümleme ile bir klişe haline indirgenmiş olmasından ileri geliyor. Bunun yıllar sonra Kemalist Historiagraphia'nın göstermek istediği kadar basit bir «irtica» olayı olmadığını, bundan sonraki kitapta, gösterme imkânım olabileceğini umuyorum. Fakat burada da, Aydıntürk'ün doğumu sürecini sürdürebilmek amacıyla, bir «başlangıç» yapmak durumundayım.

Bilim, tarih üzerine çevrilince, neyin «gerçek» tarih olgusu ve neyin «bilim» olduğunu saptamak o kadar kolay olmuyor. Tarihin «gerçek» olgularını, çağdaş bilimin bulguları'nın dışında düşünmek mümkün mü? Tarihin gerçeğini, bilim yazıyor.

Bilim için var olan bu kolaylık, çeşitli «ideolojiler» için de var; «ideoloji», tüm olaylara bir bakış açısı getiriyor. Her devrim ise kendi bakış açısını egemen kılmaya çalışıyor. Başarılı ihtilâller, iktidara geldikten sonra, tarihin olgularını da, kendi bakış açıları doğrultusunda değiştirmek istiyorlar. Ellerindeki geniş imkânlar, tarihçiler ve diğer yazıcılar ile, bunu yapmada önemli başarılar elde edebiliyorlar.

Şimdi üç «gerçek» ortaya çıkmış oluyor: Birincisine «ham» gerçek adını verebiliyorum. Bu, heykeltraşın mermeri kadar gerçektir ve var. Tarihin «gerçek» olgusunu, ham gerçek olarak düşünmek gerekiyor. İkincisi, bir burjuva ihtilâlin sonucunda iktidara gelen güçlerin, kendi tarihçi ve yazıcılarına ısmarladıklarıdır; buna da «çarpık» gerçek adı verilebilir. Üçüncüsü, kuşkusuz, «bilimsel» gerçek oluyor. Bu, Mişel Anjelo'nun yaptığı şaheser kadar gerçektir.

Buradan Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset incelemesine geliyorum. 1900 yılının hemen başlarında ve kesinlikle, 31 Mart 1909 tarihinden önce yazılmış oluyor. Yusuf'un, bu incelemeyi yazdığı tarihte Türkiye'de bir eylem veya siyasal akım olarak, islâmcılık yok; henüz islâmcılık gerçeği, heykeltraşın mermerinin içinde yatıyor (*). Yusuf, bunu erken görüyor, erken görmeye soyutlama da denebilir.

Çağdaş insan ayrışmanın çok fazla bilincine varamaz. Ayrışma, ya ayırmak isteyenlerin işidir; politikacılar oluyor, ayırmak istedikleri için farkedebiliyorlar. Ya da

---

(*) Türk toplum bilimcilerinin çoğu, Amerikan ampirisizminin Türk düşüncesini esir almasından sonra, bir köye giderek basit bir anket yapmayı ve burada buldukları harcıalem ilişkileri, artık berber dükkânlarına da giren, bir kompüter ile süslemeyi, «bilim adamı» veya daha mütevazi, öğretim üyesi olmak için yeterli saydıklarından Türkiye'de hangi akımın ne zaman doğduğunu bilmek zahmetini duymuyorlar. Zahmeti duymadıkları için, Yusuf Akçura'nın çalışmasının, islâmik akımın bir siyasal güç olarak kendisini belli etmesinden sonra yapılmış olduğunu düşünmeleri mümkün. Bu nedenle, Yusuf Akçura'yı bilim adamı sırasına sokmayı akıl edemiyorlar.

belli bir sezgi yeteneğine sahip olanlar görebiliyorlar, yazabiliyorlar.

Bir adım daha ileri atarak çözümlemeyi bir düzey daha zorlaştırmak mümkün. Bir akımın kişilik kazanabilmesi için, iki yönden ayrışması gerekiyor. Bunlardan birisi, daha sonradan o akımı oluşturan canlıların kendilerini «ayrı» düşünmeleri oluyor. Bu, akımın ayrışma bilincidir. Bir de toplumun diğer canlılarının bu akımı «ayrı» düşünmesi zorunludur. Bu ise bir ayrışımın kişilik kazanması için gerekli toplumsal bilinçtir. Bunun her ikisinin her zaman aynı zaman noktasında ortaya çıktığını söylemek zor (*). İslâmcıların ayrışma bilincinin daha önce ortaya çıkmış olması mümkün.

31 Mart Olayı'ndan sonra da, çağdaş Türk yenilikçilerinde, 31 Mart'ı yaşayanlarda, 31 Mart'ın bir İslâmcı hareket olarak algılanmış olduğundan kuşku duyuyorum. Bu kuşku, Aydın Üzerine Tezler'de geliştirilen yöntemin zorunlu bir sonucudur. Geliştirilen yöntemin daha kalıcı olabileceğine inandığım için, bu kuşkunun, adımlarını yazmak durumundayım.

Aydın, eyleminin ürünü olarak ele alınıyor. Bir: Türk yenilikçi aydını, Meşrutiyet'in ilânı için dağa çıkıyor ve büyük zahmetlere katlanıyor. İki: 31 Mart, Türk yenilikçi aydınının, büyük özveriler ile sağladığı Meşrutiyet hareketine karşı bir isyan olarak ortaya çıkıyor. Üç: 31 Mart, bir «irtica» hareketi olarak gerçekleşiyor. Dört: Eğer 31 Mart, bir «irtica» olayı olarak gerçekleşiyorsa, eyleminin ürünü olan ve tepkilerle düşünen Türk yenilikçi hareketinde, 31 Mart'tan sonra dine karşı siyasal ve entellektüel

---

(*) Türk sosyalistleriyle ilgili olarak, bu iki bilinçlenmeden, ikincisinin daha önce ortaya çıktığını düşünüyorum. Türk sosyalistleri, kendi ayrışım bilincini daha genç duydular. Toplum, sosyalistleri, hep kendinden ayrışmış düşündüğü halde, sosyalistler toplumun burjuva kesiminde hep kendilerini özdeş tuttukları yerler bulabildiler. Türk sosyalistleri, yalnızca bir örnek veriyorum, çok uzun yıllar Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kendisinden farklı olduğunu; tersiyle de söylenebilir, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sosyalistlere ayrışmış olarak baktığını, kabul etmek istemedi.

bir tepkinin doğması gerekiyor. Beş: Doğmuyor. Altı: Öyleyse 31 Mart'ı yaşayanlar, bu isyanı dinsel içerikli görmüyorlar.

Burada yöntem ile tarihsel gerçeğin birbirinin yerlerini aldıkları görülüyor. Çok basit bir nedenle; aydının oluşum dinamiği ile aklın çalışma ilkeleri biribirine yaklaşınca, birisinin yolu aydınlatamadığı zaman, diğeri öne geçebiliyor. Yöntem, en azından «çarpık» gerçeği değiştiriyor.

Bunun a priori olduğunun belirtilmesi gerekiyor. Önemi de buradan geliyor; geçerliliğini, «ham» gerçeğin, buna göre, yeniden şekillenmesiyle kazanıyor.

31 Mart'tan sonra Ziya'nın «islâmlaşmak» akımını yenilikçi hareketin içinde tutmak için yazdıklarını bir kenara koyuyorum ve 31 Mart'ın dine ve İslâmcı akımlara karşı bir tepki doğurmamış olmasının olgularını sayıyorum. Bir: Sait Halim Paşa'nın islâmcı düşüncelerinin bilindiği varsayılabilir; İttihat ve Terakki'nin genel sekreteri ve daha sonra başbakanı yapılıyor. İki: Dünya savaşına girildiği zaman islâm çok büyük bir güven kaynağı olarak duruyor ve bir tek «cihad» kararının zafer için yeterli olduğuna inanılıyor (*). Üç: Bu geleneği sürdürerek Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosu, daha savaşlar başlamadan, bu uğurda ölenlerin şehit ve kalanların gazi olacaklarını ilân ve hareketin halifeliği kurtarmak için olduğunu belirtmek amacıyla, mümkün olduğu kadar çok ulemanın imzasıyla, bir fetva yayınlıyor (**). Kurtuluş Sava-

---

(*) İttihat ve Terakki'nin Genel Sekreterleri'nden Mithat Şükrü, savaş sırasında cihad ilânına Talât'ın karşı olmadığını şöyle kanıtlıyor:

«Esasen o devirde islâm ittihadından fayda ummayan yok denecek kadar azdı. Hâkim olan düşünce Mekke'den Fas'a kadar sanki bütün müslüman dünyası bizden bir işaret bekliyordu. Sancak-ı Şerif ortaya çıkar çıkmaz yedi düvelin dört köşesinden müslüman kardeşlerimiz peygamberimizin bayrağı altında toplanacaklardı.»

Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul, 1979, s. 89.

(**) 5 Mayıs 1920 tarihinde Hakimiyet-i Milliye'de yayınlanan Fetva-i Şerif'i ekte sunuyorum.

şı'na verilen islâmî renk yüzünden, islâmcı akımlar, bu savaşı kendilerinin yaptığını ve Batıcıların, zaferi çaldıklarını düşünüyorlar (*). Bu üç ogluya bir de dördüncüsünü ekleyebiliyorum: Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e ciddi bir laisizm akımı kalmıyor (**). Cumhuriyet'in din kurumundan çok dinsel kurumlara yönelik laisizm önlemlerinin nedenini yine, Türk aydınının önünde oluşan pratiklerde aramak gerekiyor.

Bütün bunlardan, 31 Mart Olayı'nın «irtica» damgasının yaşayanları tarafından değil, yıllar sonra yorumcularınca, yapıştırılmış olduğu sonucunu çıkarmak mümkün. Profesör Tarık Zafer Tunaya'nın «İslâmcılık Cereyanı» araştırması böyle bir düşünceye imkân veriyor. Profesör

---

(*) «Savaş kazanıldı ve Anadolu kurtarıldı. Savaş başlayıncaya kadar ortalığı sesleriyle dolduran batıcılar olduğu halde, savaş içinde, ateş hattında hep islâmcılar konuştu, tek aksiyon onlarındı. Ama savaş bitince, yani devletin alacağı biçim ve yeni Türk toplumuna verilecek şekil söz konusu olunca, yine ortaya dökülen ve liderleri çevreleyen batıcılar oldu ve devrimlere karakterini onlar verdi.»

Sezai Karakoç, Mehmet Âkif, İstanbul, 1978, s. 25.

Türk gericiliğinin düşüncelerinin pek çoğunu saçan bu kitapta Âkif'in hayal kırıklığı pek acıklı bir biçimde çiziliyor.

«Bütün müslümanların birleşmesi bir yaz rüyası gibi kaçıp gitmişti. Ateş içinden kendi eliyle alıp çekicin altına sürdüğü kızgın demir başka bir şekil alıyordu.»

«Doğan çocuk anasını tanımıyorsa, başını alıp bilinmeyen bir yöne savuşmasından başka bir şeyi kalmamıştı ananın. Her şey yabancılaşmıştı. Yeni, fakat kendine yabancı bir kuşak, bir yapı yükseliyordu.»

(**) Cumhuriyet dönemi laisizm hareketi, Birinci Dünya Savaşı'nda cihad beklentilerinin yarattığı hayal kırıklığından doğdu. Müslüman halkların, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak yerine yıkmayı tercih etmeleri, Türk aydını için, yeni bir hayal kırıklığı oldu.

Buna, Cumhuriyet'in ilk on beş yılında önemli sınır tartışmalarının Arap ve müslüman ülkelerle ortaya çıkmış olmasını eklemek zorundayım. Önemli iki sınır sürtüşmesi, Musul ve Hatay, her ikisini de Arap ve müslümanlarla çatışma gereğini sahneledi.

Eylemden doğan eylemlerin derine inme gücü az, kalıcılık özelliği zayıf oluyor.

Tunaya, araştırmasının bir yerinde, «varmak istediğimiz sonuç odur ki» diyor ve bunu yazıyor: «31 Mart Vak'ası belli şahısların ve çevrelerin tahriki ile başlamış olsa bile -ki bugün hâlâ olayın sebepleri hakkında zaten fazla bilgiye sahip de değiliz- başlatıcılarının hesaplarını altüst etmiş ve toplumun içinde din ve mukaddesat istismarcılığının ne kadar vahim yıkıntılar yapabileceğini açıkça delillendirmiş olan Osmanlı tarihinin 'meşhur' ve koyu bir irtica hareketidir»[62]. Profesör Tunaya, «irtica» yargısına zorlukla ulaşabiliyor.

Bu zorluğun ciddi dayanakları var. Bir kez, olayı yaşayanlar böyle bir niteleme yapmaktan uzak duruyorlar (*). Hareket Ordusu Komutanı bile, bastırmak üzere geldiği isyanı bir «irtica» olarak isimlendirmiyor. Sina Akşin'in yazdığına göre, Hareket Ordusu Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa, İstanbul halkına dağıttığı ilk beyannamesinde, 31 Mart ayaklanmasını «bütün âlem-i insaniyetin tel'in ettiğini» belirtiyor ve amacının istibdat yönetimine dönmek olduğunu kaydediyor[63]. Hareket Ordusu, şeriatın ve ülke mutluluğunun dayanağı olan Anayasa'nın ayaklar altına alınmasını önlemek ve bir de ordunun «namusunu ikmal» etmek için geldiğini ilân ediyor.

Hüseyin Hüsnü Paşa'nın açıklamasının böyle olma-

(*) Hareket Ordusu'nun güvencesinde Ayastefanos'ta toplanan Kurucu Meclis'e başkan seçilen Sait Paşa'nın günlüğünde şunlar yazılıyor:

«31 Mart 1325

İrtica olayı. Salı gününün gecesi saat ikide Perapalas Oteli'ne gitmeye mecbur oldum.»

Sadrazam Sait Paşa, Anılar, Hür Yayınlar, İstanbul, s. 326.

Hür Yayınlar'ın tamamını yayınlamadığı bu anılardan günlüğün bu bölümünü aktarmak gereğini duydum. Ancak Hür Yayınlar'ın günlükte bazı düzeltme yapmama konusunda fazla titizlik göstermeyebileceğini düşünüyorum.

Ayaklanmanın onuncu gününde La Turquie, Hüseyin Hüsnü Paşa'nın elinde 543 kişilik bir «irticaiyun» listesi bulunduğunu yazıyor.

Sina Akşin, 31 Mart Olayı, Ankara, 1970, s. 179.

sının da ciddi dayanakları var. Bir kez, Türk tarihinde önemli olayların pek büyük bir çoğunluğu kendi ismiyle anılırken, 13 Nisan 1909 tarihinde olan, eski tarihle 31 Mart 1325, bir olayın takvimiyle adlandırılması yanıltıcı oluyor. İkincisi, bu isyanı bastırmak için gelen kuvvetlere «Hareket Ordusu» adı verilmesi de aynı ölçüde yanıltıcı etkiler yapıyor.

Bu ikincisini, bundan sonraki kitapta, açmak imkânını elde edebileceğimi ümit ediyorum. Burada şu kadarıyla yetinebilirim: Hareket Ordusu, resmî ve düzenli bir ordu değildir. Hareket Ordusu, bir gönüllü birliği idi. Bunu, Sina Akşin, Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından yayınlanan «31 Mart Olayı» adını taşıyan tez çalışmasında, çekingen bir biçimde, yazmaktan geri kalmıyor: «Gerçekte, Hareket Ordusu'nun bir bölümü derme çatma, disiplinden uzak sayılabilecek bir durumdaydı. Zira bu bölümü meydana getiren redifler (yedek güç demek, Şina Akşin, Hüseyin Hüsnü Paşa'nın redif komutanı olduğunu kaydediyor, y.k.), jandarma birlikleri, gönüllüler ve komitacılardı»[54]. Gerçeğin Sina Akşin'in verdiği izlenimden biraz da ötede olduğunu düşünüyorum.

Halit Ziya Bey, «Saray ve Ötesi» anılarında, Hüseyin Hüsnü Paşa'dan Hareket Ordusu komutanlığını devralan ve isyan bastırıldıktan sonra sadrazam olan Mahmut Şevket Paşa'nın söylediklerini aktarıyor. Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya, Mahmut Şevket Paşa'nın kendisine, şunları söylemiş olduğunu yazıyor: «Daha sonra, hattâ daha evvel, Hareket Ordusu ile gelen karışık unsurları yerlerine iade etmek... Beni en ziyade korkutan bu iş... O karışık askerler her neviden fena olaylara sebep olabilir. Şuraya buraya sarkıntılıklar, çapulculuklar... Bir kere iş çığırından çıkmış bulunur ve muzaffer olmuş bulunmak şevki ile iştiha taşarsa bunun önüne geçebilmek için başka bir Hareket Ordusu'na imkân yok»[55]. Hareket Ordusu ile gelenlerin çekilmiş bir tek fotoğrafına bakmak bile, giysilerin çeşitliliği nedeniyle, bir gönüllü ordusu olduğunu anlamaya yetebiliyor.

Buna karşılık 31 Mart tarihinde isyan ordu içinden

başlıyor. Hareket Ordusu Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın, İstanbul halkına bildirisinde, ordunun «namusunu ikmal» için hareket ettiklerini açıklaması, isyanın ordu birliklerinden çıkmış olmasından doğuyor. Bu dönemde önemli eylemlerin içinde olan, Cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapan Tahsin Uzer, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan kitabında şunları yazıyor: «Bütün Ordunun cahil kitlesi, Derviş Vahdeti denilen bir pespayenin, bir vatansızın arkasından yürüdü ve Sultan Ahmet Meydanı'nda toplandı»[56]. İsyanı, İstanbul muhafız kıtaları askerleri ve çok büyük ölçüde alaylı subayları çıkarıyor.

Bunlar, bir mıknatısın etkisiyle yeniden dizilmeye hazır demir tozları, aynı anlama gelmek üzere tarihin «ham» gerçekleri, 13 Nisan 1909 tarihinde İstanbul barakalarında çıkan isyanın basit bir çözümlemesini imkânsızlaştırıyor. Fakat henüz bitmedi; eklenecekler var. Şöyle: İsyan, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet ilân edildikten sonra güven duymadığı İstanbul'da güven duymak için Selânik'ten getirdiği avcı taburlarından çıktı (*). İttihat ve Terakki'nin en güvendiği ordu birlikleri 13 Nisan 1909 tarihinde isyanı başlattı.

(*) Ahrar Fırkası mensuplarından Hasan Fehmi'nin bir siyasal suikast sonucu ölümü üzerine yapılan büyük cenaze töreni ve kalabalık, Halide Hanım'ı ürkütüyor. Bu korkusunu gidermek için kocası Salih Zeki, şunları söylüyor:

«İttihatçıların Selânik'en getirdikleri Avcı Taburu Meşrutiyet'in koruyucusudur. Bir şey olmaz.»

Halide Edip Adıvar, Mor Salkımlı Ev, ilk baskı 1926, İstanbul, 1979, s. 123.

Diğer taraftan Tahsin Uzer şunları yazıyor:

«İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aracılığı ile Dördüncü ve Üçüncü Avcı Taburları Meşrutiyet'in öncüleri olarak Rumeli'den İstanbul'a gönderildiler. İstanbul halkı ve çevresi başlarında acayip külâh taşıyan bu taburları büyük bir alkışladı. Genç ve gözü açılmamış subaylar, ziyafetten ziyafete hattâ sefahatten sefahate sürüklendi, durdu. Erlere de, hemen hemen aynı sevgi ve ilgi gösterildi. Subaysız kalan erlerde ne yaşama düzeni ve ne de askeri disiplinden eser kalmadı.»

Tahsin Uzer, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara, 1979, s. 94.

Bu durumda, yaşayanları için bu isyanı, tümüyle islâmcı akımlara mal etmek zor olmalı. Ayrıca buraya, Profesör Tarık Zafer Tunaya'nın bir saptaması denk düşüyor. Şöyle: «Meşrutiyet'in başlangıcında İttihat ve Terakki Fırkası'nı islâmcı çevreler bir kurtarıcı olarak karşılamıştır»[57]. Aynı çalışmasının bir başka yerinde Tunaya, şunları da yazıyor: «Siyasî bakımdan, İslâmcılar, bilhassa 10 Temmuz hareketinin başladığında, bu hareketi halka islâm âleminde vuku bulan inkılâpların son halkası olarak tanıtmaktadırlar» (*). Ancak yaşayanları ve özellikle zamanın yenilikçi aydınları, ayrışma bilinçlerinin geriliği nedeniyle, pek farkına varmasalar da islâmcılar, Meşrutiyet'ten sonra 13 Nisan'a kadar tırmandırdıkları ve o tarihten sonra sürdürdükleri eylemleriyle bu son halkayı silmek istiyorlar.

Türk gericiliği ve Sabahattin, bu süreç içinde, yerlerini alıyorlar.

Doğum Korkusu

13 Nisan Ayaklanması abartılıyor.

13 Nisan Ayaklanması, ikili bir abartmanın içinde bir «çarpık» gerçek olarak duruyor. Düzeltilmesi ve bilimsel gerçek düzeyine çıkarılması gerekiyor. Abartmanın birisi, yorumcularından ve özellikle Kemalist Historiagraphia'nın zorlamalarından geliyor. 13 Nisan 1909 tarihinde ordu kışlalarında başlayan isyanın bir islâmcı rengi vardır; fakat daha sonraki yorumcular, bu rengi, diğer bütün eğilimleri gözden uzaklaştıracak kadar yoğunlaştırıyorlar. Bu, düzeltiliyor.

Yaşayanları, 13 Nisan Ayaklanması'nın şiddetini ve gücünü abartıyorlar; bu abartma daha sonraki kuşakla-

---

(*) «Felâket seneleri içinde yol alındıkça islâmcıların ikiye ayrıldıklarını, iktidarı ve muhalefeti savunduklarını görmek mümkündür.»

Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul, 1962, s. 95 ve 65.

ra aktarılıyor. Kemalist Historiagraphia, bu abartmayı düzeltmek gereğini duymuyor.

Yaşayanlarının 13 Nisan Ayaklanması'nın gücünü ve şiddetini abartmaları için sağlam gerekçeleri var: Yenilikçilerin hepsi, bir avuç askere, İstanbul'u teslim edip kaçıyorlar. Yenilikçilerin önde gelenleri soluğu, İstanbul dışındaki Ayastefanos'da alıyor. Bu o kadar öyle ki, ayaklanmanın yayın organlarından Serbestî Gazetesi, yenilikçilerle alay ederek Yeşilköylü Kömün Merkezi'ne benzetiyor. Şöyle: «Şimdi Ayastefanos, kömün ihtilâlindeki Fransız Meclis-i Mebusan'ına ve hükümetine merkez-i muvakkat olmuş olan 'Versay' kasabası gibi Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına ve binaenaleyh hükümet-i meşrutasına merkez olacaktır.» Serbestî alay etse de, tahmini doğru çıkıyor. Ayastefanos'da, bir gönüllü ordunun koruyuculuğunda, Türkiye tarihinin ilk kurucu meclisi toplanıyor.

Ayaklanma'nın şiddetinin abartılmasına yol açan korkuyu anlamak, kabul etmek değil, mümkün. Türk yenilikçilerinin Abdülhamit istibdatının şiddetini de abartmış olduklarını yazdım. Prens Sabahattin'in Damat Paşa babasıyla birlikte kaçışı ve diğer benzeri olgular, Hamit baskısının sanıldığı kadar da güçlü olmadığını bir kez daha gösteriyor.

Hamit, korkuyu aydının içinde yaşatıyor; başarısı, buradan geliyor. Hamit yönetiminde Türk aydını, kendinden, yoldaş aydından, korkuyor. Hamit, harekete geçirdiği ihbar mekanizmasıyla, Aydıntürk'ü, bir diğer Aydıntürk'ten ve dolayısıyla kendisinden, korkma mekanizmasını da kurmuş oluyor.

Bu kadar da değil. Hamit, muhalefetini cezalandırmanın yanında ödüllendirmeyi bir yöntem haline getiriyor. Başka bir şekilde söylenecek olursa Hamit yönetimi, sopa ve havuç politikasını bir sistem haline getirebiliyor. İhtilâl yolundan vazgeçmenin transfer fiyatını yüksek tutuyor. Bu o kadar öyle ki, bir çok yeteneksiz Hamit yönetiminde önemli görevlere gelebilmek için önce Hamit'e muhalefetle işe başlıyor. Hamit, yüksek transfer fiyatını, yenilikçi hareketin üzerinde, bir kılıç türünden tutuyor.

AYASTEFANOS'DA KURUCU MECLİS

Ayastefanos'a gitmekte olduklarını yazdığımız Meclis-i Mebusan azâsı sekseni tecavüz etmiştir. Bu gün de kısm-ı a'zamı oraya gideceklerdir. Şu halde Ayastefanos, Rusya ile akdolunan muahedede kazandığı şöhret-i tarihiyyeye bir yenisini daha ilâve etmiş oluyor. Maamafih bu şöhret o muahede gibi devlet ve memlekette muzır değil, bilâkis Osmanlı tarihinin ve belki de tarih-i âlemin en şanlı bir sahifesi olacaktır.

Şimdi Ayastefanos, komün ihtilâlinde Fransız Meclis-i Mebusan'ına ve hükümetine merkez-i muvakkat olmuş olan «Versay» kasabası gibi Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına ve binaenaleyh hükümet-i meşrûtasına merkez olacaktır. Bundan başka Hürriyet Ordusu için buranın merkez ittihaz edilmesi kaviyyen muhtemeldir.

Dün Ayastefanos'da toplandıklarını yazdığımız Meclis-i Mebusan azâsından altmış kadarı Yat klübünde iki saat müddet mûzakere-i hafiyyede bulunmuşlardır.

Zevat-ı mümaileyhim Hürriyet Ordusu'nun şimdiye kadar karargâh ittihaz ettiği Hadımköy'ne gitmek istemişler ve hattâ bir hususi tren de hazırlanmış ise de bilâhire icra edilen telgraf muhaberesi neticesinde Hürriyet Ordusu merkezinin oradan hareketle İstanbul'a takarrüp etmekte olduğu anlaşıldığından gitmekten sarf-ı nazar etmişlerdir.

Dün akşam Ayastefanos'daki Meclis-i Mebusan azâsının miktarı yetmişi bulmuştu. Bazıları bu kadar azânın kendi kendilerine bir karar ittihaz edemiyeceklerini söylemişlerse de, bazıla-

rı geçen Salı günü iğtişaş-ı askerî esnasında İstanbul'da Meclis-i Mebusan'da 60 kadar azâ ile ittihaz-ı karar edilmiş olmasına nazaran kendilerinin de bil-müzakere karar itâ edebilecekleri fikrinde bulunmuşlardır. Maamafih dün akşam mebusan-ı müşarünileyhim resmen içtima etmemişlerdir. Dün gece yalnız gayr-i resmî surette Yat klübünde içtima ederek ahyal-i hazıraya dair teâti-i efkâr eylemişlerdir.

. . . . . .

Serbesti, 22 Nisan 1909, İ.H. Danişmend, 31 Mart Vak'ası, İstanbul, 1961, s. 199-200.

Bunun, aydının içinde yaşayan korkuyu bir kansere çevirebildiğini düşünüyorum. Korku tümörü, habis bir gelişme ile, aydının içine kaplamaya başlıyor.

İşte tam bu sırada üç genç subay, Niyazi, Enver, Eyüp Sabri, ellerine silâh alıp dağa çıkıyorlar. Hamit'i, anayasayı uygulamaya koyması ve meclisi açması için telgraf çekiyorlar. Aldıkları sonuca üç genç subayın da şaşmış olduğunu tahmin etmek zor olmamalı. Yıkılmaz sanılan Hamit, bütün korkuların kaynağı, üç genç subayın telgrafına baş eğiyor.

Üç genç subayın adı, Niyazi, Enver, Eyüp Sabri, türkülere yazılıyor. Bu türkülerin büyük bir boşalmanın yansıması olduğunu düşünüyorum Herkese bir güven geliyor. Gelmemesi mümkün mü? Otuzüç yıllık korku baş eğiyor.

Güven, ayrışmanın başlangıcı oluyor. Güven toplumsal geliyor. Korkuyu yenenler kim olursa olsun, güvenden yararlanmak serbest ve toplumsal gerçekleşiyor. İslâmcı örgütlerden ayrı olarak bütün aydınları Prens Sabahattin'in düşünceleri etrafında toplamayı amaçlayan Ahrar Fırkası, hemen kuruluyor. Ahrar Fırkası, Hür'ler Partisi, bütün aydınları olmasa bile, İttihat ve Terakki düşmanı aydınların tümünü çatısı altında toplamakta gecikmiyor.

Görülmemiş bir canlılık yaşanıyor. Bu canlılık, İttihat

ve Terakki'ye herhangi bir mesaj vermiyor; İttihat ve Terakki, sığ fakat disiplinli yapısını, kendi dışına yansıtmayı deniyor. Meşrutiyet ilânından daha büyük bir güvenli çıkmış İttihat ve Terakki, başta başyazarlığını Hüseyin Cahit'in yaptığı yayın organı Tanin ile büyük bir kavganın içine giriyor; Ahrar yazarlarından Hasan Fehmi ve Ahmet Samim öldürülüyor.

13 Nisan 1909 sabahı isyan, böyle bir ortamda ve birikmiş korkunun üzerinde, başlıyor. Ahmet Rıza, 1950 seçimlerinden hemen önce Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan anılarında şunları yazıyor: «31 Mart günü sabahı İstanbul'a inmek üzere hazırlanmıştım. Meclis-i Mebusan'ı asker basmış diye bir telgraf aldım, aile halkı telâş ettiler. Fakat ben her ne olursa olsun Meclis'ten Reis mesuldür dedim, inmeğe karar verdim»[58]. İniyor ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya gidiyor. Sadrazam, «bu herifler sizin başınızı istiyorlar, hemen istifa ediniz» diyor.

Meclis-i Mebusan Bakanı Ahmet Rıza derhal istifa ediyor. İstifasının bir vatan hizmeti olduğunu açıklıyor, şöyle: «Umurumu şimdiye kadar vatanımın selâmetine hasrettim. Mademki aleyhimde bir fikir hasıl olmuştur. Meclis-i Mebusan riyasetinden istifade etmek suretiyle vatanıma hizmet evlemeği mukteza-yı hamiyet-i vatanperveriden addederim»[59]. Meclis'te istifayı vatan hizmeti saymayan 25 kadar mebus, Halep Mebusu Mustafa Efendi'nin başkanlığında toplanıyor. 25 mebusun karşısında «beş-altı silâhlı er» ayaklanmanın taleplerini bildiriyor.

Yalnızca Meclis'in başkanı değil; Talât da İstanbul'dan kaçıyor. İttihat ve Terakki'nin büyük ismi Talât, 15 Nisan tarihinde Meclis'e bir telgraf göndererek «acele bazı kişisel işlerini görmek üzere memleketine gitmek zorunda kaldığından on gün izin istiyordu.» Bunları yazan Doçent Sina Akşin, Talât'ın bu tür bir mazeret göstermesini şu şekilde kınıyor: «Bu garip bir telgraftır. Zira İttihat ve Terakki'nin bir önderi olarak İstanbul'dan uzaklaşmasının gerçek nedenini gizlememesi, ayaklanma yüzünden ve bu da Meşrutiyet'e karşı bir çıkış olduğu için İstanbul'dan gittiğini belirtmesi gerekirdi.» Peki, neden?

Bu kadar da değil. Tahsin Uzer de şu bilgileri ekliyor: «Yakın bir zaman önce, İstanbul'a taşınan İttihat ve Terakki Genel Merkezi, alelacele Selânik'e geri geldi»[60]. Ancak mebusların hepsi, hemen bu imkâna sahip olamadı. Önce İstanbul'da çeşitli yerlerde saklandılar. Talât da İstanbul'da saklandıktan sonra, Hareket Ordusu'nun Ayastefanos'ta toplanmaya başlanması üzerine, buraya geçti. Mebuslar Ayastefanos'ta güvenlikte oldular.

Ayaklanmanın onuncu gününde, 22 Nisan 1909 Perşembe günü, bir önemli olay gerçekleşiyor. Sina Akşin bunu şöyle kaydediyor: «O günün önemli olayı, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın, Meclis-i Umumi-i Millî adı altında saat 14.30'da Ayastefanos'daki Yat Klübü'nde ortak ve gizli bir birleşim yapmasıydı»[61]. Arkasını şu şekilde yazıyor: «Millî Meclis oybirliğiyle başkanlığa, o gün İstanbul'dan gelmiş bulunan Sait Paşa'yı seçti.» Sait Paşa, anılarında, Kurucu Meclis'in 34'ü ayan ve 240'ı mebus olmak üzere 274 temsilci ile toplanmış olduğunu belirtiyor.

Böylece Türk tarihinde ilk «Millî Meclis» 22 Nisan 1909 tarihinde, şimdiki Yeşilköy'de ve Yat Kulübü'nde toplanmış oluyor. Ahmet Rıza, Ayastefanos'a geldiği için İstanbul'da meclisi bekleme cesaretini gösteren Halep Mebusu Mustafa Efendi, yerini Ahmet Rıza'ya veriyor. Sait Paşa, Kurucu Meclis başkanlığının Ahmet Rıza ile kendisinin sıra ile yapmalarını öneriyor. Kabul ediliyor.

Serbestî'nin Fransa'yı hatırlatması pek de boşa olmuyor. Millî Meclis, Sultan'ın tahttan indirilmesini görüşmeye başlıyor. Hamit ve yerine geçen Reşat, Millî Meclis'in kararına uyuyorlar. Fakat bu karar öyle kolay alınmıyor. Meclis istekli olmakla birlikte Mahmut Şevket Paşa, bazı tereddütler belirtiyor. Ahmet Rıza'yı çağırarak şunları söylüyor: «Ben maiyetimdeki askeri, Meşrutiyet'i ve Padişah'ı kaldırmak isteyenleri te'dip edeceğiz, Padişah'ın ve milletin canı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim. Hal'in bizim taraftan vukubulacağını asker duyarsa isyan eder, mahvoluruz. Siz Ayan ve Mebusan'a gizlice anlatınız, şimdilik ses çıkarmasınlar, bu işi müza-

kere etmek zamanı geldiğinde bunu size haber veririm»[68]. Çok geçmeden Millî Meclis, sultanın değiştirilmesine karar veriyor.

Bunların hiç birisinin iradî bir plâna dayandığı söylenemez. Yalnızca eylemin mantığından çıkan bir plân var. Bu eylemsel plân, korkudan başlayan bazı gelişmeleri tarihsel önemde başlangıçlara dönüştürebiliyor.

Buradan tekrar başa dönüyorum. Abartılmış bir korkuyu ve bu korkunun yol açtığı, tarihsel anlamda, öncül gelişme ve kurumları gözlerden uzak tutma kaygıları, 13 Nisan 1909 sabahı başlayan ayaklanmaya, dar bir açıdan ve klişe bir perspektifle bakma sonucunu doğuruyor. Böylece ham gerçek çarpık gerçeğe dönüşüyor.

Düzeltilmesi ve ham gerçeğin yerini bilimsel gerçeğe bırakması gerekiyor. Burada bunu yapmaya devam etme durumundayım. Ancak Aydın Üzerine Tezler'in ikinci kitabının son bölümünün sonunda yalnızca korkuyla ilgili çarpıklıkları düzeltmek zorundayım.

İlkokuldan başlayarak akademik çalışmanın en üst noktası olan doktora çalışma ve tezlerinde, yurt içinden başlayarak dünyanın pek çok çeşitli öğretim ve araştırma kurumunda, istisnasız, tekrar edilen bir tekerleme var. Şöyle: «31 Mart Olayı'nda Beyrut Mebusu Mehmet Arslan, Hüseyin Cahit Yalçın sanılarak öldürüldü.» Bu tekerlemenin doğru olduğundan kuşku duyuyorum; yanlış olduğunu ileri sürüyorum.

Neden? Üç nedenim var. Bunlardan birisini, daha önce, bir başka bağlamda açıkladım. Doğru'nun kendisi, her zaman yanlış'tan iyidir. Bu, bende bir sabit düşüncedir. İkincisi, herkesin kendi adına ölmek ve öldürülmek hakkına sahip çıkmak istiyorum. Mehmet Arslan'ın, Hüseyin Cahit adına değil kendi adına öldürüldüğüne inanıyorum. Buna sahip çıkılması gerekiyor, kimse sahip çıkmayınca üzerime alıyorum.

Üçüncüsü, hepsinden önemlisi, Aydın Üzerine Tezler, bilimsel olmanın yanında ve bilimsel bir çalışma olduğu için, bazı amaçları da içeriyor. Bunlardan birisi Türk aydınını daha sağlıklı yapmaktır; bu, hastalıklı yanlarını

ameliyata tâbi tutmakla mümkün görünüyor. Her bunalımlı dönemden sonra Türk aydını içinden, «beni öldüreceklerdi» inlemeleri çok duyuluyor. Her bunalımlı dönemde kimi Türk aydınları, neden kendisinin öldürülmesi gerektiğini ve bir şans eseri kurtulduğunu anlatmak gereğini duyuyor. Sanki islâmik şehitlik mertebesi, lâik bir giysi ile, bir çok aydını örtüyor. Bu patalojik özentinin yok edilmesi gerekiyor.

Kuşkusuz bu üçü özel nedenler, bir de bu bölümle ilgili genel bir neden var. 13 Nisan Ayaklanması ile, yenilikçi hareket içinde önde gelenler arasından bir tek ölüm yok. Halbuki yenilikçi hareketin önde gelen ve arkada kalanlarının hemen hemen tümü, İstanbul muhafız kıtalarında başlayan isyan üzerine İstanbul'u terk ettiler. Bunun bir gerekçesi, yenilikçiler arasında gerçekleşen ölümler olabilirdi; eğer ölümler olsaydı, bu kütlesel kaçış ve teslimiyet tarih içinde haklı bir dayanak bulmuş olabilirdi. Yok; eğer yoksa «yanlışlık» yaratılıyor. Yanlışlıkla Hüseyin Cahit, yanlışlıkla Ahmet Rıza ölümden kurtulmuş oluyorlar; yanlışlıkla Mehmet Aslan, yanlışlıkla Nazım Paşa öldürülüyorlar.

Böyle tarih yazılmaz.

Kim söylüyor Mehmet Aslan'ın Hüseyin Cahit sanılarak yanlışlıkla öldürüldüğünü? Öldürenler, Mehmet Aslan'ı öldürürken, «Al sana Hüseyin Cahit» diye mi bağırıyorlar? Nereden çıkıyor, bu yanlışlık iddiası?

Bir kez Hüseyin Cahit'ten çıkıyor. Hüseyin Cahit de, diğer yenilikçiler türünden 13 Nisan Ayaklanması üzerine saklanıyor. İstanbul'da oturan Beyrut'lu Madam Mutran'lara sığınıyor. Hüseyin Cahit, o günleri, 1930 yıllarında tek başına çıkardığı Fikir Hareketleri Dergisi'nde, anlatıyor. Uzun olmasına karşın, gerekli gördüğüm için aktarıyorum: «Yemek salonuna çekildik. Vakit geciyor, yeni bir haber alınmıyor, öğleden evvel İstanbul'a gitmiş Lâzkiye Mebusu Mehmet Aslan hâlâ dönmüyordu. Çay vakti oldu. Çay içiyorduk. Kapı çalındı. Le Turquie gazetesinden Gustave Séon son aldığı havadisi bir kâğıda yazmış, sabahki vaadi mucibince bana gönderiyordu. Mat-

Mecli-i Mebusan Albümü (*)

(Lâzkiye)
Mehmet Aslan B.

(İstanbul)
Hüseyin Cahit B.

(*) Aslı TBMM Kütüphanesi'nde, filmini değil ancak fotokopisini alabildim.

mazel Mutran telâş ve heyecanla kâğıdı kaptı. Yüksek sesle okumağa başladı»[63]. Burada Hüseyin Cahit, kâğıtta şunların yazılı olduğunu ileri sürüyor: «Lâzkiye Mebusu Mehmet Aslan Bey, Ayasofya meydanında Hüseyin Cahit Bey zannedilerek asiler tarafından katledilmiştir.» Kâğıtta yalnızca Mehmet Aslan'ın öldürüldüğü mü yazıyor, yanlışlığı Hüseyin Cahit mi ekliyor; yoksa Hüseyin Cahit'in ileri sürdüğü türden bir bilgi mi var, karar vermek zor.

Ancak en azından bu bilginin Hüseyin Cahit için değil, Madam Mutran için verildiğini düşündürücü nedenler var. Çünkü Mehmet Aslan, Beyrut'lu Mutran Ailesi'nin pek yakını; Hüseyin Cahit devam ediyor: «Madam Nadra Mutran portakal soyuyordu. Elinden bıçak sofranın üzerine düştü. Ortalık buz gibi bir sükût içinde dilsiz kesildi. Madam Mutran'ın gözlerinden sessiz yaşlar damlıyordu. Mehmet Aslan, Mutran ailesinin çok teklifsiz ve eski bir dostu idi.» Mehmet Aslan'ın; Madam Mutran'ın yakını olduğu anlaşılıyor; şimdilik bu kadarının saptanması yetiyor.

Bir saptama da şu: Hüseyin Cahit, 13 Nisan Ayaklanması'ndan üç yıl sonra ülkeyi terk etmeye karar veriyor. Yakın arkadaşı Maliye Nazırı Cavit'in buna karşı çıktığını yazıyor. Kendisini şöyle savunuyor: «Kâmil Paşa kabinesi, Sadık Bey ve Hürriyet İtilâf, bizleri öldürtmek için adamlar hazırlamış, Halaskâran Grubu bir memlekette hâkim iken ve keyiflerini yapacaklarını pervasızca söylerken, elleri bağlı, kurbanlık koyun gibi, kendimizi onlara teslim etmek budalalık olmaz mı?» Kuşkusuz, bunda bir mantık ve haklı yanları var.

Hüseyin Cahit «1328 senesi teşrinievvelinin otuzuncu salı günü muntazam pasaportla Galata rıhtımından Romanya vapuruna binerek» Türkiye'den ayrılıyor. Bunu da kendisi yazıyor[64]. Fakat şunları da ekliyor: «Romanya vapurunu Kavak'ta durdurarak içinden beni almaya karar vermişler ve vapurun durması için kaptana telsizle tebligat yapmışlardı. Fakat kapitülasyonlar sebebiyle hükümet ecnebi vapurları üzerinde istediği gibi hâkim olamadığı

için, vapur kaptanı 'benim Kavak'ta görülecek hiçbir işim yoktur' cevabiyle Boğaz'da durmadan yoluna devam etmiş. Hiç haberim olmadan böyle bir tehlike atlamış oldu.» Doğru mu, değil mi; Hüseyin Cahit'ten başka kimse bilemez. Ayrıca doğru veya yanlış olması da o kadar önemli değil; önemli olan Hüseyin Cahit'in önemli tehlikelerden kıl payı kurtulduğunu yazmasının sık sık görüldüğüdür.

Daha fazla ilerlemeden bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Burada Hüseyin Cahit'in önemsiz bir kişi olduğunu veya isyancıların hedefi olmadığı söylenmek istenmiyor. Tam tersine Hüseyin Cahit, 13 Nisan Ayaklanması'nda baş hedefler arasında bulunuyor. İsyancılar, Ahmet Rıza, Talât ve bir başkasıyla birlikte Hüseyin Cahit'in mübaadeti'ni, uzaklaştırılmasını istiyorlar.

Yakalamış olsalardı, öldüreceklerini de düşünmek mümkün. Çünkü muhalefete karşı en sert yazı yazan olmasının yanında, Ahrar'dan iki yazar, Hasan Fehmi ve Ahmet Samim, öldürülmüş olduğu için, bunların intikamına Hüseyin Cahit'in denk düşeceği rahatlıkla düşünülebiliyor. Nitekim, isyancılar, Hüseyin Cahit'in başyazarı olduğu Tanin Gazetesi'ni yerle bir ediyorlar (*). Hınçlarını gösteriyorlar.

Bütün bunlardan isyancıların ilk öldürecekleri kişinin Hüseyin Cahit olacağı genel bir kanı olarak duruyor. Halide Edip'in uşağı Hüseyin Efendi bile bu kanıyı taşıyor. 13 Nisan sabahı Halide ile kocası Salih Zeki'yi «kalkın efendim, ordu ayaklandı, kan gövdeyi götürüyor» sözleriyle uyandırıyor[65]. «Ayasofya önünde iki büyük adam öldürüldü.» Halide, uşağı Hüseyin Efendi'nin söylediklerinden hatırladıklarını naklettikten sonra ekliyor: «O bize bunlardan birinin komşumuz Tanin Gazetesi'nin sahibi Hü-

---

(*) Ne kadar acı! Bir sabah, İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde, Hüseyin Cahit yine Tanin Gazetesi'nde «kalkın ey ehli vatan» başlığı ile halkı bir başka tür kıyama çağırıyor. O gün, gençler, solcu Tan Gazetesi'ni basıp yerle bir ediyorlar.

Y. Küçük, Türkiye Üzerine Tezler, İkinci Kitap.

seyin Cahit olduğunu söyledi. Fakat Hüseyin Cahit sanarak Lübnanlı bir mebusu öldürmüş olduklarını çarçabuk öğrendik.» Halide, burada kendi adının da, öldürülecekler arasında olduğunun, «Peyker Hala'nın oğlu» tarafından söylendiğini de kaydediyor (*). Gayet normal.

1874 yılında Balıkesir'de doğan Hüseyin Cahit'in çok kavgacı bir kişiliği var. Hırslı; İdadi ikinci sınıfta ilk romanı Nadide'yi yazıyor. Mekteb-i Mülkiye'de hem öğrenci lideri oluyor ve hem de hızla öğrendiği Fransızca ile polis romanları çevirerek para kazanmaya başlıyor. Okumayı seviyor, çok istediği 17 ciltlik Larousse Ansiklopedisi'nin karşılığını ödeyebilmek için 3500 sayfa polis romanı çevirmeye razı oluyor[66]. 1895 yılında Mektep Dergisi'ni çıkarıyor ve Recaizade'nin çağrısı üzerine Servet-i Fünun'a katılıyor.

Düz yazının gelişmesine en büyük katkıda bulunanların birisi oluyor. Hilmi Ziya, pozitivist akımı benimsemekle birlikte A. Comte'u öğrenmek zahmetine katlanmadığını yazıyor. Kavgacı kişiliğinde kendiyle tutarlılık pek aramıyor, laisizme eğilim gösterdiği halde, Mustafa Kemal'e karşı gelmek için, halifeliği savunuyor. Dilin gelişmesine katkıda bulunmakla birlikte dilin sadeleşmesine karşı çıkıyor.

Acımasız bir yazar oluyor. Sadık Muhalifi, Paris'ten, gazetesi İkdam'a Fransa Cumhur Başkanı'ndan alınmış bir özel demeç gönderince; önce, böyle bir özel demeç olmadığını yazıyor. Sonra Fransa Cumhur Başkanı'nın söz konusu demeci, Ali Kemal'e değil, Figaro'nun başyazarına verdiğini kanıtlıyor. Fakat, Hüseyin Cahit, anılarında, Mektep Dergisi'nde, okuyucularla düzmece anketler düzenleyip bunların sonucunda okuyucuların en çok Cenap Şahabettin'i beğendiklerine karar vererek yayınladıklarını da yazmaktan geri kalmıyor.

Yahya Kemal, anılarında, Ali Kemal ile Hüseyin Cahit'in birbirinin yerlerinde bulunabileceklerini ileri sürüyor. Hüseyin Cahit, bunun genel bir kanı olabileceğini, anıla-

---

(*) Sanki, tekrar yaşanıyor!

rında ve dolaylı olarak, doğruluyor. Ahrar Fırkası kurulunca, kendisine Fırka'ya girmesinin ve Tanin'i Fırka'nın yayın organı yapmasının önerildiğini yazıyor. Kabul etmediğini belirtiyor ve devam ediyor: «Sonra, Ali Kemal ile anlaştılar»[67]. Yine yazgılarının ayrı düşmesi Hüseyin Cahit'in lehine oluyor. Hüseyin Cahit, 13 Nisan Ayaklanması'nda öldürülmüyor. Yenilikçilerin içinden çıkan ve giderek yenilikçilerin nefretinin simgesi olan Ali Kemal, Kurtuluş Savaşı sırasında, Pera'da bir berber dükkânından kaçırılıp İzmit'te linç ediliyor.

Burada, Hüseyin Cahit'in öldürebileceğinin Halide'nin uşağı Hüseyin'i de içine alan bir genel kanı olduğunu belirttikten sonra, tekrar Mehmet Aslan'ın kendi adına öldürülme hakkının savunmasına geliyorum. Bir kez, tarihin, Halide Edip Hanım'ın uşağının kanısından daha ciddi olduğunu düşünüyorum.

Bir parantez açıyorum: Tarih yazıcıları için anılar önemli bir kaynaktır. Ancak çok tehlikeli bir kaynaktır. Anı yazanlar, kendilerini övmek isteyebilirler; önemli göstermek isteyebilirler, haklı çıkarmak isteyebilirler. Başka eklenebilecek nedenlerle yanlış yazabilirler. Hiç bir art niyeti olmadan yanlış hatırlayabilirler. Anı kullanımında çok dikkatli olmak gerekiyor.

Aydın Üzerine Tezler'de, tezlerin genel kurgusuna uygun düşmeyen hiç bir anıyı kabul etmedim. Önemli olan buradaki kurgudur. Bu nedenle bütün anılar, Mehmet Aslan'ın Hüseyin Cahit adına öldürüldüğünde birleşirken, bunun aksini düşündüm ve düşünüyorum.

Böyle bir düşünmeyi başlatacak nedenler veya yanlışlıklar var. Servet-i Fünun Sahibi Ahmet İhsan'ın anılarında şunlar yazılıyor: «İsyancılar İstanbul'a geçerek Meclis-i Mebusan'da mebusları kaçırmışlar, daha evvel yazdığım üzre Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı katletmişler, Trablus-Şam Mebusu Emin Arslan Bey'i öldürmüşler, İttihat Cemiyeti'nin Gazetesi olan 'Tanin' ve 'Şura-yı Ümmet' gazeteleri idarehanelerini yıkmışlar, Divan Yolu'ndaki Kadınlar İttihat Klübü'nü harap etmişlerdir»[68]. Güzel; ilk kez, bir anıda, Hüseyin Cahit'in adına ölümden söz edilmiyor.

MECLİS-İ MEBUSAN ALBÜMÜ

Emin Arslan B.
(Lâzkiye)

Fakat burada öldürülenin «Emin Arslan» olduğu yazılıyor. Bu konüda doktora çalışması yapan Doçent Akşin, metin içinde, yanlışlık tezini aynen kabul etmekle birlikte yalnızca «Lâzkiye Mebusu Arslan Bey» diyor[60]. Aynı safyada çok önemli bir dipnotta ise «Emir Arslan» şeklinde yazıyor. Bütün bunlardan Doçent Akşin'in de öldürülenin Emin Arslan olduğunu kabul ettiği çıkıyor.

Halbuki o sırada Meclis-i Mebusan'da hem Mehmet Aslan ve hem de Emin Arslan, ne kendi adına ve ne de başkası adına öldürülüyor.

Anı yazıcılarına çok fazla güvenmemek gerekiyor. Tarih yazıcılarının daha titiz davranmaları sanatlarının bir gerçeği olmalıdır.

Şimdi bu «yanlışlık» yanlışlığının kaynağına geli-

yorum. Bu «yanlışlık» yanlışlığının şimdiye kadar açıklanan düşünsel nedenlerinin yanında bir çok ciddi ve pratik kaynağı var. «Yanlışlık» iddiası, doğrudan doğruya isyancılardan çıkıyor. Hareket Ordusu, duruma hâkim olmaya başlayınca, isyancılar yavaş yavaş teslim oluyorlar. Teslimle birlikte kendilerini kurtarma çarelerini arıyorlar; en önemli sorun, ortada duran cesetler oluyor. İşte burada, isyancı yayınlar, «yanlışlık» iddiasını ortaya atıyorlar. Öldürdükleri kişilerde bir yanlışlık yaptıklarını değil; tümüyle ölümlerin bir «yanlışlık» olduğunu, isyanın böyle bir amacı olmadığını ileri sürüyorlar ve tekrarlıyorlar.

Ölümlerin yanlışlıkla olduğu iddiasından, öldürülen kişilerin yanlışlıkla seçildiği sonucu çıkarılıyor.

Bu, birincisi. İkincisi şu: Mehmet Aslan'ın Hüseyin Cahit sanılarak öldürüldüğünün ileri sürüldüğü tarihteki fotoğraflarının Meclis-i Mebusan albümünde bulunabileceğini düşündüm. Karşılaştırıldığında, biribirine benzediklerini söylemek çok zor. Dolayısıyla bir benzerlik nedeniyle yanlışlıkla öldürülmesini imkân dahilinde görmüyorum.

Üçüncüsü, çok kısa bir araştırma bile, Mehmet Aslan'ın kendi adına öldürülebilecek kalibrede bir kişi olduğunu gösteriyor. Bir kez gözüpek bir mebus olduğu anlaşılıyor. 15 Nisan 1909 tarihli İkdam Gazetesi şu haberi veriyor: «Evvelki gün Asakir-i Osmaniyye Meclis-i Mebusan Dairesi pişgâhına geldikleri ve mütalebelerini dermiyan için Meclis'e müracaat eyledikleri zaman Mebusan Dairesi'nde mebusandan İsmail Kemal, Rifat, Sait, Yusuf Kemal, Lâzkiye Mebusu Mehmet Arslan Beylerle Emrullah ve Halaçyan Efendiler ve daha on beş kadar mebus bulunmaktaydı»[70]. Mehmet Aslan, meclisi en son terkedenler veya terketmeyenler arasında yer alıyor.

İkincisi, Mehmet Aslan'ın Beyrut'ta taraftarları olduğu anlaşılıyor. Hareket Ordusu duruma hâkim olmaya başlayınca ilk işlerden birisi Beyrut'u, Mehmet Aslan'ın ölümünden dolayı, teskin etmek oluyor. Bunun için çekilen telgraflar veya benzeri önlemler işe yaramıyor. Meh-

met Aslan'ın cenazesinin Beyrut'a ulaşacağı gün, taraftarı Dürzilerin silâhlarıyla dağdan inmeye karar verdiklerinin öğrenilmesi, Ayastefanos'ta endişe yaratıyor[71]. Bunun üzerine Millî Meclis, katillerin şiddetle cezalandırılacağını karara bağlıyor.

Mehmet Aslan'ın, İttihat ve Terakki içinde de önemli olduğu ortaya çıkıyor. Kâmil Paşa kabinesi yerine Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulduğu zaman İttihat ve Terakki, elçiliklere bilgi vermek ihtiyacını duyuyor. İttihat ve Terakki adına İngiltere Büyükelçiliğine, dış politikanın değişmeyeceği konusunda, bilgi vermek ve Birleşik Krallık Büyükelçiliğini tatmin etmek görevi, Mehmet Aslan'a düşüyor.

Mehmet Aslan'ın, kendi adına öldürülmesinin dördüncü kanıtı olarak, Sina Akşin'in bir dip notuna geliyorum. Aktarıyorum: «Emir Arslan'ın yanında Sir Lowther'in 'Captain, yüzbaşı, Bettelheim' diye sözünü ettiği ve askerlerin elinden ancak bir jandarmanın kendisini tanıması sayesinde kurtulabilen, kim olduğu belirsiz biri varmış: İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazılan raporda bu yüzbaşının tanıtılması gerekli görülmediğine göre, Bakanlığın tanıdığı biri olacak. Ayaklanma sırasında Sultanahmet'te ne aradığı sorulmağa değer. Ayrıca bir jandarma erinin bir İngiliz yüzbaşısını nereden tanıdığı da sorulmağa değer»[72]. Doğrusu hem soru sormak iyidir ve hem de değer.

Fakat bir soru daha var: Mehmet Aslan'ın yanındaki İngiliz ajanını tanıyarak ölümden kurtaran bir jandarma erinin Mehmet Aslan'ı tanımaması mümkün mü?

13 Nisan 1909 tarihinde başlayan ayaklanmada Mehmet Aslan kendi adına öldürülmüştür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1969, s. 536
2 Samih Nafiz Tansu, anlatan Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1969, s. 68
3 Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım, İstanbul, 1971, s. 77-78
4 Yusuf Şerif, Avrupa Edebiyatı ve Biz, Atatürk Devri Fikir Hayatı II, Ankara, 1981, içinde, s. 201-202
5 M. Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, İstanbul, 1951, s. 67
6 Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp, İstanbul, tarihsiz, s. 37
7 Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, İstanbul, 1969, s. 9
8 M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım 1905-1950, İstanbul, 1977, s. 38
9 M. Emin Erişirgil, op. cit., s. 128
10 ibid., s. 8
11 Köprülüzade Fuad, İlim ve Mefkûre, Atatürk Devri Fikir Hayatı II, op. cit., içinde, s. 569
12 Hilmi Ziya Ülken, op. cit., s. 35
13 Hilmi Ziya Ülken, İnsanî Vatanperverlik, İstanbul, 1933, s. 144
14 Ziya Gökalp, Malta Konferansları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1977, içinde, s. 14
15 Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp, op. cit., s. 98
16 ibid., s. 59 ve 95
17 Ziya Gökalp, Malta Konferansları, op. cit., s. 114
18 Ziya Gökalp, Makaleler IV, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1977, s. 39
19 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, ilk baskı 1923, İstanbul, 1961, s. 32.
20 Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, op. cit., s. 91
21 Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, Bütün Eserleri I, İstanbul, 1980, s. 96
22 Prof. Dr. Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, dördüncü baskı, İstanbul, 1980, s. 15-16, 91 ve 65

23 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, op. cit., s. 34
24 ibid., s. 21-32.
25 Mümtaz Turhan, op. cit., s. 87
26 Said Halim Paşa, Buhranlarımız, 1001 Temel Eser, s. 71
27 ibid., s. 97
28 ibid., s. 117
29 İbnülemin Mahmut Kemal İnan, Son Sadrazamlar, Dördüncü Cilt, İstanbul, 1982, s. 1929
30 Said Halim Paşa, op. cit., s. 223
31 ibid., s. 118
32 ibid., s. 220
33 ibid., s. 56
34 Taha Toros, Prens Sabahattin, Milliyet 16 Şubat 1978
35 Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s. 256
36 ibid., s. 258
37 İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), Son Asır Türk Şairleri, Birinci Cüz, İstanbul, 1930, s. 58
38 Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir, ilk baskı 1913, İstanbul, 1965, önsöz, s. 6-7
39 Cavit Orhan Tütengil, Prens Sabahattin, İstanbul, 1954, s. 15
40 ibid., s. 3
41 Prens Sabahattin, op. cit., s. 10
42 Ali Erkul, Prens Sabahattin, Türk Toplum Bilimcileri, İstanbul, 1982, içinde, s. 115
43 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, Fikir Hareketleri, 1937, sayı 196, s. 214
44 Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, İzmir, 1955, s. 145
46 M. Zekeriya Sertel, op. cit., s. 52
47 Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., s. 366
48 Prens Sabahattin, op. cit., s. 46
49 ibid., s. 42
50 ibid., s. 40
51 ibid., s. 61
52 Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul, 1962, s. 118
53 Sina Akşin, 31 Mart Olayı, Ankara, 1970, s. 150
54 ibid., s. 198
55 Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İstanbul, 1965, s. 31
56 Tahsin Uzer, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara, 1979, s. 94
57 Tarık Zafer Tunaya, op. cit., s. 66

58 Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, Cumhuriyet, 2 Şubat 1950
59 Sina Akşin, op. cit., s. 44
60 Tahsin Uzer, op. cit., s. 243
61 Sina Akşin, op. cit., s. 181
62 Sina Akşin, ibid., s. 182-183
63 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, Fikir Hareketleri, 1935, Sayı 103, s. 390
64 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, Fikir Hareketleri, 1937, Sayı 187, s. 70
65 Halide Edip Adıvar, Mor Salkımlı Ev, ilk baskı 1926, İstanbul, 1979, s. 124
66 Suat Hızarcı, Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1957, s. 3
67 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, Fikir Hareketleri, 1935, Sayı 99, s. 326
68 Ahmet İhsan (Tokgöz), Matbuat Hatıralarım, İkinci Cilt, 1908-1914, İstanbul, 1931, s. 74
69 Sina Akşin, op. cit., s. 49
70 İsmail Hami Danişmend, 31 Mart Vakası, İstanbul, 1961, s. 184
71 Sina Akşin, op. cit., s. 206
72 ibid., s. 49

Dördüncü Bölüm İçin Birinci Ek

GÖKALP'İ NASIL ANLADILAR?

Marx'ı yalnızca bir filozof, Nazım'ı bir şair olarak çözümlemeyi denemek, düşünmenin yaratıcı eylemi olan soyutlama değil, tam bir koparmadır. Bir düşünürü veya şairi eylemlerinin tümünden koparmak, yalnız onu anlamamak demek olmuyor; aynı zamanda evcilleştirmektir. Evcilleştirmek, bu güzel sözcük, egemenlik anlamını da gizliyor (*). Ziya'yı, bir sosyolog düzeyine çıkarmak, aynı anlama gelmek üzere indirmek de denebilir. bir evcilleştirmeyi ve egemenlik altına almayı amaçlıyor.

Sosyoloji Profesörü Mübeccel Kıray bunu yapıyor: «Türkiye'de ilk vakalara dönük topluma ait yazıyı Ziya Gökalp'te görüyoruz. Tamamen Durkheim'in etkisindedir. Gene de Diyarbakır civarı için ve genellikle Türkiye için tefsirlerine temel olacak verileri toplamış, bir sosyal vakıadan bahsetmiştir. Sonraları onun yazıları politik ideolojiye kaymışsa da başlattığı bu Durkheim'ci ve verilere dayanan olealış tarzı üniversitelerimize ilk defa sosyolojiyi sokmuş ve 1914'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakül-

(*) Türkçede bu kelimenin ev'le çok yakın görüntüsü egemenlik anlamını fazla gizliyor. İngilizce domicile kelimesi, Lâtince domus, ev, kelimesinden; egemenlik altına almak anlamında dominate kelimesi, yine Lâtince sahip, malik anlamındaki dominus ve bundan çıkan dominari fiillerinden geliyor.

tesi'nden sosyoloji dersleri başlamıştır» (*). Amerikan sossosyolojisinin basit fonksiyon çözümlemeleri dışında pek bilgisiz olan Profesör Kıray, tümüyle uyduruyor.

Bu uydurmada siyasetten korkunun büyük etkisi var. Ziya'nın Durkheim'a ilgisi, siyasete olan ilgisinden çok sonra, düşüncelerini oluşturma aşamasını geride bıraktığı bir zamana denk geliyor. Durkheim ile ilgilenmeyi, tümüyle siyasal nedenlerle ve ihtilâlle iktidara gelen bir siyasî kuruluşun bir diğer merkez komitesi üyesinin, Hüseyinzade Ali'nin telkini üzerine, düşünmeye başlıyor.

Durkheim'i Türk okuyucularına Ziya değil, yine bir politikacı olan Mustafa Suphi tanıtıyor. Hilmi Ziya Ülken şunları yazıyor: «Bizde sosyolojiden ilk önce bahsedenlerden biri Mustafa Suphi'dir. Daha 1911'de 'Genç Kalemler' çevresinde Durkheim'in adı işitilmediği sırada C. Bouglé'den 'Qu'est qui est la sociologie' adlı eseri, 'İlm-i İçtimai Nedir?' diye türkçeye çevirmişti. Bu eseri Durkheim sosyoloji ekolüne mensup bir profesörün bu ekolü en iyi anlatan el kitabı diye tanıtıyordu» (**). Bir önceki kuşak sosyoloji profesörü, sonrakinden daha araştırıcı çıkıyor.

Ziya'nın Durkheim'cılığı, Hıristiyan mahallesinde salyangoz satan bir kimsenin müslümanlığı ölçüsündedir. Ne yazık! Bunu, eski kuşak sosyologlar, yenilerinden çok daha net bir biçimde görüyorlar. Ziyaeddin Fahri, «büyük adam sorunu» ile ilgili olarak Ziya Gökalp'in düşüncelerini ele alırken, bir genelleme yapmaktan geri kalmıyor: «Bizim hayran kaldığımız cihet, hariçten gelen tesiri, Ziya Gökalp'in, kendi fikir potasında eritmek hususundaki istidat ve kabiliyetidir. Kendisi bizzat, istifade ettiği Fransız kaynaklarını zikrediyor. Bu itiraf ve zikre rağmen, her sosyoloji meselesinde olduğu gibi, bu mese-

---

(*) *Mübeccel Kıray, Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler, Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi, Ankara, 1970, içinde, s. 9.*

(**) *Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İkinci Cilt, İstanbul, 1966, s. 490.*

lede de Türkiye'nin fikir hayatında pek ender bir hadise olan düşünme orijinalitesini göstermektedir» (*). Ziya, bir düşünceye bağlanmak düşüncesinin dışında hiç bir düşünceye bağlanmadığı gibi, Durkheim'a da bir bağlılık göstermiyor.

Ahmet Hamdi Tanpınar, «büyük Durkheim mektebi gibi o da bir tarafıyla Marxisme'e cevap veriyordu» diye yazıyor (**). Bir tarafı doğru, bir tarafı değil. Durkheim, Marxizm'e cevap arayışlarının bir ürünüdür; burası doğru. Pozitivist ve her pozitivizm içeren akım türünden idealisttir. Durkheim, sınıflara bölünmüş Avrupa kapitalizminde sınıf kavgasını önlemeye yönelik bir kollektif vic dan ile Avrupa toplumunu ayakta tutmaya çalışıyor.

Ziya'nın İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi'nde Durkheim'i keşfetmesi bir rastlantı olmaktan çok uzak. İttihat ve Terakki, Peyami Safa'nın güzel deyişiyle bir kültür kolu faaliyeti olarak tuttuğu Türkçülük bir yana, çeşitli din ve halklardan oluşan bir Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutmaya çalışıyor. Nasıl Avrupa'da çeşitli sınıf ve katmanlar bir kollektif vicdan etrafında birleşecekler, Türkiye'de de halklar ve dinler, Osmanlılık vicdanı çevresinde bir araya gelecekler.

Bu düşünce İttihat ve Terakki'de de, Ziya'da var. Bu düşünce için Durkheim'e ihtiyaçları yok. Ziya'yı Durkheim'ci yapan bilgisiz sosyoloji profesörleri, Ziya'nın yazılarından Durkheim sözlerini çıkarmayı deneyebilirler, ne değişiyor, görebilirler.

Fakat Ziya, yine de Durkheim ismini kullanmak istiyor. Çünkü kendi güçsüzlüğünü biliyor. Osmanlı aydınının bir «intisap» geleneği var. Bütün bunların ötesinde İslâmlık medreselerin «şerh» uygulaması var. İbn-I Rüşt

---

(*) *Dr. Ziyaeddin Fahri, Ziya Gökalp Şahsiyet, Mesele si ve İçtimai Determinizm, Ülkü, Birinci Teşrin 1939, Ülkü Seçmeler, içinde, s. 457.*

(**) *Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk Edebiyatında Cereyanlar, Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul, 1977, içinde, s. 107.*

hatırlanabilir, Grekçe bilmediği halde Aristotales şarihi olarak ünlüdür. Batı, asıl kaynaklara dönmeyi akıl edinceye kadar Aristotales'i, İbn-i Rüşt'ün yazdığı türden öğrenmiştir. Asıl kaynakları öğrendiğinde önemli farklar olduğunu görebiliyor.

Burada eklemek gerekiyor: Ziya, Durkheim'ı duyduğu kadar Marx'ı da biliyor. Ancak Ziya'nın Marksizme cevap yetiştirmek türünden bir amacı yok; neden olsun ki? Ziya'nın zamanında Türkiye'de güçlü bir marksizm var mı?

Profesör Emre Kongar, Ziya'yı «ciddi bir sosyalizm karşıtı» olarak niteledikten sonra bunun nedenini arıyor. «Gökalp, niçin sosyalizme karşıdır? Bu sorunun yanıtını kendi veriyor: 'Çünkü milliyet fikrinin düşmanıdır'» (*). Bu değerlendirme, Batı şematizmini kılavuz alanların burnunun hiç bir zaman doğruyu göstermeyeceği ve hep görüntüye saplanıp kalacaklarını pek iyi gösteriyor.

Ziya Gökalp'in marksizm ile ilgili bilgisinin oldukça yüzeysel olduğu, daha önce Kadro'da, Şevket Süreyya'nın açtığı bir polemikte belirtildi (**). Ziya, buradaki bilgi düzeyi ile vulgarize edilmiş bir marksizm-leninizmi aşamıyor. Bunun için yalnızca iki örnekle yetinebilirim. Birinci örnek, Ziya'nın «Tarihî Maddecilik ve İçtimaî Mefkûrecilik» yazısından ve şöyle: «Marx'a göre, halk yalnız amele sınıfından ibarettir. Binaenaleyh amele sınıfı, diğer sınıfları ortadan kaldırmağa mahkûmdur» (***). İkinci örneği, Türk-

---

(*) *Emre Kongar, Ziya Gökalp, Türk Toplum Bilimcileri, İstanbul, 1982, içinde, s. 73-74.*

(**) «Türkçülüğün Esasları'nda tarihî materyalizmin, yahut marksizmanın bazı nazarî esasları üstünde varılan mütaleaların, dar, sathî ve acele olduğuna eminim. Ziya Gökalp'in marksizm hakkındaki tenkitlerini, şimdi hattâ daha sakin bir ruhla okuduğum halde bile yine kendisinin tasvir ettiği marksizmle, marksizmin sosyolojisi, yani tarihî materyalizme prensipleri arasındaki ayrılığı, tamamen telifi gayri kabil buluyorum.»

Şevket Süreyya, Polemik: Ziya Gökalp, Kadro, 1932, sayı 2, s. 36-37

(***) *Ziya Gökalp, Tarihî Maddecilik ve İçtimaî Mefkû-*

çülüğün Esasları'ndan aktarıyorum: «Lenin, Bolşeviklik için yakın mefkûre olarak kollektivizmi, uzak mefkûre suretinde de Komünizmi ileri sürmüştür. Komünizmin ne zaman husule geleceğini soranlara şu cevabı veriyor: 'Komünizmin ne zaman tatbik olunacağını şimdiden kestirmek mümkün değildir. Bu, Hazreti Muhammed'in cenneti gibi ne zaman ve nerede görüneceği malûm olmayan bir şeydir'» (*). Daha başka bir örneğe gerek kalmadığının kabul edileceğini umuyorum.

Burada çok net olarak söylenmesi gereken birkaç noktaya gelmiş bulunuyorum. Bir: Yirminci yüzyılın ikinci yarısında marksizm-milliyet ilişkisi üzerinde yazanlar, Emre Kongar türünden, yirminci yüzyılın başlarındaki yazıcılara göre çok daha talihlidirler; bu nedenle daha az hata yapmaları beklenir. Daha genç olanlar, dünyanın her yanındaki milliyetçi hareketlerin en büyük desteğinin marksizm-leninizmden geldiğini bilmek durumundalar; Batı şematizmine kapılmamaları için nesnel durum son derece elverişlidir. İki: Türk Kurtuluş Hareketi, karşıtlarından «Bolşevik» damgasını yemiş olması bir yana, en büyük desteği Sovyetler Birliği'nden gördü. Bu durumda bir bilim adamı, nasıl olur da, Ziya Gökalp'in marksizm milliyetçiliğe zıt olduğu için marksizme ve sosyalizme karşı olduğunu yazabilir, anlamak pek zor.

Üç: Unutulmayacağını sanıyorum, Ziya'nın en belirgin özelliği politikacı olmasıdır. Bunun Türkiye'nin bilim adamları tarafından iyice öğrenilmesi gerekiyor. Türkiye'nin bilim adamları, dört, bir de şunu öğrenmek durumundalar: Kötü politikacılar, kötü bilim adamlarından her zaman iyidir (**). Gerekli olanı bilirler.

Beş: Ziya Gökalp, sosyalizm-milliyet ilişkisinde kendisine gereken biliyor. Ziya'nın «Türkleşmek, İslâmlaş-

---

recilik, Yeni Gün, 8 Mayıs 1923.
Ziya Gökalp, Makaleler IX, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980, s. 27.

(*) *Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1961, ilk baskı 1923, s. 19.*

(**) İyi bilim adamı her zaman iyi politikacı olur.

mak, Muasırlaşmak» çalışmasından aktarıyorum: «Vakıa, Türkiye'de büyük sanayi teşekkül ettikten sonra, bizde de sosyalizm mefkûresi doğacaktır. Fakat bu, diğer küçük mefkûreler gibi millî mefkûrenin bir muavini kalacaktır» (*). Açık olmalı, Ziya'nın öyle sosyalizmden korktuğu yok. Devam ediyor: «Avrupa milletlerinde Sosyalizm aleddevam kuvvetlenmekle beraber, ekseriyetle muharebe zamanlarında mevkiini millî mefkûreye bıraktığını görüyoruz.»

Şimdi sonucu tezler olarak ifade edebilirim.

Birinci Tez: Ziya Gökalp, milliyetçiliğe karşı olduğu için değil, marksistler millî kurtuluş hareketlerini desteklediklerı için marksizme sarılmadı.

İkinci Tez: Osmanlı dönemi aydınları, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesi veren halklar marksizme sahip cıktıkları için marksizmden uzak durdular.

Birinci tezin uzantısı: Ziya, Türk üniversiter sisteminin göstermek istediği kadar marksizme ve sosyalizme karşı olmadı. Türkçülük, himayecilik ve sanayicilik yanıyla her zaman marksizm ile köprüler kurma durumunda oldu. Ancak Durkheim'in eklektizmi, Ziya'nın, parçaları yapıştırarak bir Osmanlı devleti kurma projesine denk düştü.

Fakat Osmanlı Devleti parçalandı. Yerine Anadolu'da kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal, eklektik Gökalp'in bazı görüşlerinden yararlanmakla birlikte, Ziya'ya, Osmanlı döneminde gururla tuttuğu bir üniversite kürsüsünü bile çok gördü; Ziya, doğduğu kentte lise öğretmenliği yaparak hayatını tamamlamaya razı oldu.

Ancak Ziya, saçtığı düşüncelerle olmasa bile koruyucu ve özverili davranışıyla çok sayıda tilmizler yetiştirdi. Bir zamanlar Türk düşün yaşamında etkili ve 1930 yılında Darülfünun Emini, Üniversite Rektörü, Baltacıoğlu İsmail Hakkı, daha sonraki yıllarda meslekî dergiler çıka-

---

(*) *Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp, İstanbul, tarihsiz, içinde, s. 111.*

ran Köprülü'nün sosyoloji asistanlığından uzaklaştırdığı Servet, Necmeddin Sadak, Hüseyin Cahit, uzunca süre kendilerini Ziya'nın izleyicisi saydılar.

1930 yıllarında Kemalizm'in kuramını yapmayı üstlenen Kadro Dergisi, Ziya'ya karşı cephe aldı. Her zaman olduğu gibi Kadro'da hücumu, üstelik «polemik» kelimesine itibarlı bir anlam vermeye çalışarak, Şevket Süreyya başlattı. Şevket Süreyya, Ziya'nın kişiliğini, polemiğinin dışına çıkardı. «Malta mektuplarını, bir büyük idealistin eşi hakikaten az bulunur bir ahlâk ve seciye imtihanı gibi alıyor, fakat bu mektuplarda varılan ve Ziya Gökalp'in, normal şerait altında vardığı bütün telâkki unsurları ile de zıt olan pasif ve ütopist insaniyetçiliğini onun fikrî şahsiyeti ile karıştırmıyoruz» (*). Şevket Süreyya görüşlerini şartların değişmiş olduğu noktasında topluyor. Bunun dışında, eski koşullar içinde, Ziya'yı övüyor: «Ziya Gökalp, Türk tarihinde bir devrin ideolojisini en güzel temsil eden adamdır. Bugünkü neslin görüş ufku normal inkişaf etmiş her münevverinin tahteşşuurunda, Ziya Gökalp'ten muhakkak bir eser vardır.»

Fakat artık Cumhuriyet var. «O gün gaye olan bir çok şeyler bugün tahakkuk etmiş, o gün mevcut olmayan yeni şeyler bugün peyda olmuştur.» Bundan ise bir sonuç çıkıyor: «Ziya Gökalp, her şeyden evvel, harpten evvelki Türkiye'nin bir nazariyecisidir.»

Şevket Süreyya ateşi başlatıyor, usuldür, Vedat Nedim şiddetlendiriyor. Osmanlı'nın son zamanlarında Türkiye'de bir «müstemleke ideolojisi» olduğunu yazıyor. Vedat Nedim, «buna karşı ilk reaksiyonu Ziya Gökalp verdi» diye yazıyor (**). Bundan sonra şöyle devam ediyor: «Fakat, o da zamanının şartlarına uyarak bir nevi oportünizme kaçtı ve mistik bir mefkûreciliğe saplandı.» Vedat Nedim, Ziya'yı, Osmanlı'nın son günlerinde devletçili-

---

(*) *Şevket Süreyya, op. cit., s. 31.*

(**) *Vedat Nedim, Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti, Kadro, 1933, sayı 21, s. 19.*

ğı keşfedememiş olmakla suçluyor. Ancak Kadro'nun ana tezi olan, Ziya Gökalp'in zamanını doldurduğu tezini, desteklemekten geri kalmıyor.

Ziya'nın bütün tezlerinden daha büyük bir güçle yerleştirebildiği hars ve medeniyet ayrımı, bütün Cumhuriyet döneminde, ciddi bir eleştiri ile karşılaşmadan yaşamını sürdürüyor. Bu ayrıma ilk, fakat dolaylı eleştiri Hasan Ali Yücel'den geliyor. 1929 yılında yazdığı «Orta Tedrisatta Edebiyat» yazısında, Hasan Ali, Ziya'nın ayrımının daha sonraki yıllarda Millî Eğitim Bakanı olarak başlatacağı klasiklerin çevirisi kampanyasını engelleyebileceğini sezmiş görünüyor. «Kültürle medeniyetin tamamiyle ayrı şeyler zannedildiği zaman, liselerde Türk edebiyatı tarihi öğretilmekle iktifa edilirdi. Millî olan kültürle beynelmilel medeniyet arasında en derin münasebetler bulunduğu anlaşıldıktan sonra, bu esasın değişeceği muhakkaktı» (*). Hasan Ali, gençlerde bilim sevgisinin, Anatole France'ın romanları veya Göthe'nin Faust'u okunarak daha kolaylıkla yaratılabileceğini savundu.

Hilmi Ziya Ülken, daha sonraki yıllarda, çok daha net ve ilkesel olarak karşı çıktı. «Sanatçısını, ahlâkçısını, hukukçusunu, filozofunu millî, âlimini milletlerarası sayan bir kültür çevresi olamaz» (**). Fakat ne yazık, Hilmi Ziya bunları yazdığı zaman, ilerici kesimde tüm okuyucusunu yitirmişti. Bunun dışında ise, 1930 yıllarının sonlarına doğru Hilmi Ziya'nın yönetiminde çıkan «İnsan» Dergisi, hars ve medeniyet ayrımından hareketle Kemalizm için bir estetik oluşturmaya çalışıyordu.

Eklektik Ziya, zaman içinde hem reddedildi ve hem de benimsendi. Fakat hangi kesim olursa olsun, kişiliğine sahip çıktı. Forum Dergisi'nin Türk ilericiliğinin görüşlerini yansıttığı bir zamanda, Aydın Yalçın imzalı Ziya Gökalp değerlendirilmesinde, önce Ziya'nın görüşleri red-

---

(*) *Hasan Ali, Orta Tedrisatta Edebiyat, Atatürk Devri Fikir Hayatı II, içinde, s. 147.*

(**) *Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s. 20-21.*

dedildi: «Bugünkü hayat tarzımız Durkheim ve A. Comte'ın ünlversalist ve totaliter içtimaî felsefelerinden ziyade, endivldüalist ve plüralist bir dünya görüşünün kıymetlerine ve ideallerine yönelmiş bulunmaktadır» (*). Bundan sonra ise Gökalp örneği savunuldu: «Z. Gökalp nasıl inkılâplarımızın başlangıcında bir fikrî liderliği Türk aydınına başarı lle temin etmişse, bugün de ciddi olarak tecrübesine girlştiğimiz hür cemiyet nizamı Türk aydınlarından Gökalp çapında bir liderlik beklemektedir.»

Türkiye'nin en hareketli döneminde kendisine «düşünür» nitelemesi lâyık görülmüş bir aydından yalnızca liderlik örneğinin kalmasına sevinmek mi, üzülmek mi gerek; şu anda karar veremiyorum. Bilgisiz üniversite öğretim üyelerinin Ziya'ya, bir mansiyon türünden, sosyolojinin babalığı rütbesini vermelerini, hiç ciddiye almıyorum.

(*) *Aydın Yalçın, Forum, Ekim 1954, Sayı 14, s. 14.*

Dördüncü Bölüm İçin İkinci Ek

İNKILÂPÇILIK VE MUHAFAZAKÂRLIK

Ziya Gökalp

Fırkalara dair Hâkimiyet-i Milliye'de neşrettiğim makalelerden birinde, milletlerin siyasî hayatında muhafazakâr fırkaların faydalı bir rolü olduğunu yazmıştım. İnkılâpçı an'aneleri yıkıp onların yerine mefkûreleri ikameye çalışırken, muhafazakârlar meydana çıkıp onlara karşı diyorlar ki «Yalnız cansız an'aneleri yıkmakla iktifa edecekseniz biz de sizinle beraberiz. Yok eğer canlı an'aneleri de yıkmağa kalkışacak olursanız, biz bu hususta size karşı mukavemet göstereceğiz.»

Acaba bizde canlı an'aneler hangileridir, cansız an'aneler ne gibi bir mihenkle, ne gibi bir miyarla tefrik olunabilirler?

Başka memleketlere nisbetle Türkiye'de canlı ve cansız an'aneleri biribirinden tefrik etmek çok kolaydır. Çünkü, bizde «Osmanlı Medeniyeti» dediğimiz bir mecmua vardır ki, bütün unsurları cansız an'anelerden ibarettir. Yine bizde «Türk Harsı» adını verdiğimiz başka bir manzûme vardır ki bu da baştan başa canlı an'anelerden mürekkeptir. Meselâ Osmanlı lisanında Arap ve Acem harflerine mensup kaideler, terkipler, edatlar cansız an'aneler değil de, nedirler? Aruz vezinleri cansız an'aneler değil de nedirler? Gazeller, kasideler, alafranga manzu-

meler, dümtek musikisi, kantolar, hurafat ve yahut fantazi edebiyatı, rokoko mimarisi, dekadan şiir, bedbin ve reybî ahlâk vesaire vesaire hep cansız an'aneler değil midirler?

Bunlara mukabil, halk Türkçesi, halk vezinleri, halk zevki, halk edebiyatı, halk musikisi, halk ahlâkı, halk bedii, halk felsefesi umumiyetle canlı an'aneler değil midirler.

O halde mesele pek vâzıh! Biz, Osmanlı medeniyeti sahasında inkılâpçıyız, Türk harsı sahasında da muhafazakârız. Bugün inkılâpçı Türkiye inkılâp yaparken yalnız Osmanlı medeniyetini değiştiriyor. Osmanlı medeniyeti Şark medeniyetidir. Şark medeniyeti de İslâm medeniyeti değil, Şarkî Roma medeniyetinin devamıdır. Nasıl ki Garp medeniyeti de Garbî Roma medeniyetinin devamından ibarettir. Türk inkılâpçılığı, medeniyet hususunda muhafazakârlığı asla kabul edemez. Türkçülük ancak harsta muhafazakârdır. Bu muhafazakârlık inkılâpçılığa mâni değildir. Liberal inkılâpçılar daima harsa hürmet etmişlerdir. Millî harsta muhafazakâr olmayanlar yalnız radikallerdir. Türkçüler radikal olamazlar. Aynı zamanda Türkçülük medeniyet sahasında da muhafazakâr olamaz. Çünkü medeniyet milletlerin elbisesi gibidir. Fertler elbise değiştiği gibi milletler de medeniyetlerini değiştirebilirler. Meselâ Türkler, vaktiyle Aksâ-ı Şark medeniyetine girdiler. Şimdi de, Türklüğümüzü ve İslâmlığımızı tamamiyle muhafaza etmek şartıyle Garp Medeniyetine girmemizde hiç bir mahzur yoktur. Türklüğümüze ve İslâmlığımıza gelince bunların mecmuuna «hars» nâmı verilir. Garp medeniyetine girerken, en ziyade dikkat edeceğimiz cihet millî kuvvetimizi bozmamak, tam ve sağlam olarak muhafaza etmektir. Türk inkılâpçıları işte yalnız bu noktada muhafazakârdırlar. Bu hususta muhafazakâr olanlarla tamamiyle beraberiz. Millî harsta muhafazakâr olmak terakkîye, tekâmüle hiç bir sekte iras etmez. Çünkü millî hars canlıdır ve kendi kendine tekâmül eden bir şeydir. Zaten, hars, cemiyetin şuursuz benliğinden doğduğu için, ona ferdî şuurlarımızla dokunamayız. Millî hars ilâhî bir muvaffakıyetle dalma

doğru yürür, asla hataya düşmez. Şuurumuzla ıslah edebileceğimiz cihet yalnız medeniyettir. Çünkü medeniyet esasen ferdî şuurumuzun mahsulüdür. Bugün Garp Medeniyetini kabule mecburuz. Kabul etmediğimiz takdirde Garp devletlerinin esiri olacağız. Garp Medeniyetine hâkim olmak yahut Garp devletlerine mahkûm olmak, bu iki şıktan birini kabul mecburiyetindeyiz.

Bugün artık şu hakikat anlaşılmıştır: Avrupa'ya karşı hürriyetimizi ve istiklâlimizi müdafaa edebilmek için, Avrupa'nın medeniyetini iğtinam etmemiz lâzımdır. Avrupa medeniyeti, müsbet ilimlerden ve sınaî tekniklerden, içtimaî teşkilâtlardan ibarettir. Vaktiyle Avrupa'dan «Nizam-ı Cedid» asker mektebi almamış olsaydık bugün Anadolu'yu düşmanlarımıza karşı müdafaa edebilecek miydik? Avrupa'nın kuvveti, yegâne faikiyeti medeniyetindedir. Müslümanları mağlûp etmesi ve bütün cihana hâkim olması yalnız medeniyeti sayesindedir.

O halde bu kadar faydalı olan bu şeyi niçin almakta tereddüt edelim? Dinimiz bize «İlmi Çin'de bile olsa arayınız» ve «Hikmet, mü'minin kaybolmuş malıdır. Nerede bulursa hemen almalıdır» diye bütün ilimleri ve hikmetleri iğtinam etmemizi emretmiyor mu? İşte bugünün ilimleri ve hikmetleri «Garp Medeniyeti» dediğimiz şeyden ibarettir. Garp medeniyeti kadîm «Akdeniz Medeniyeti»nin devamıdır. İlk müessisleri Sümerler, Alanlar, Vanikler, Komuklar, Hititler, İskitler, Hiksoslar, Komanlar gibi turanî milletlerdir. Kurun-ı Ulâ tarihinden evvel bir Turan kurun-ı tarihiyyesi vardır. Garb-i Asya'nın ilk sâkinleri Türklerdi. Cenuptan Samîlerin, şimalden Aryanîlerin hücumuna uğrayan bu kadîm Türkler muvakkatan Aksâ-ı Şarka muhaceret etmeğe mecbur oldular. Fakat muvakkat şarklılar da bizim asla garplı olmamıza mâni değildir. Kadîm Akdeniz Medeniyetinin ilk müessisleri dedelerimizdir. Sonradan Müslüman Araplar, Acemler ve Türkler medeniyeti yükselterek barbar Avrupalılara öğrettiler. Bundan başka Garbî ve Şarkî Roma İmparatorluklarını yıkmakla da, Avrupa'da iki defa tarihin kurunlarını değiştirecek inkılâplar yaptık. Bugün bile Rus çarlığının düşmesine sebep olmak-

la yeni bir kurunun açılmasını hazırladık. O halde, bu kadar büyük hizmetlerle alâkadar olduğumuz Garp Medeniyetine büyük bir emeğimiz, binaenaleyh büyük bir istihkakımız vardır.

Avrupa medeniyetinden ne alacağız? Şüphesiz, ondan millî bir lisan almıyacağız. Çünkü halkımız arasında konuşulan millî bir lisanımız var. Fakat, lisaniyat ilmine dair usullerimiz yok. O halde ondan lisan değil, lisaniyat ilmini alacağız. Bundan başka lisanımızda, Avrupa'daki ilmî ve sınaî ıstılahların karşılıklarını vücuda getireceğiz.

Şüphesiz Avrupa'dan millî bir ahlâk da almayacağız. Zira halkımız arasında millî ahlâkımız da var. Fakat ahlâkıyat ilmine dair taharrî usullerini bilmiyoruz. O halde ondan ahlâk değil, ahlâkıyat ilmini alacağız.

Bilmem bu misalleri saydıktan sonra Avrupa'dan «din» almayacağız demeğe bir lüzum kaldı mı? Bizi Avrupa'dan her şeyden ziyade ayıran dindir. Avrupa daima Hıristiyan kalacak, biz ebediyyen Müslüman kalacağız. Bununla beraber, Avrupa'dan diniyat ilmini almamızda da hiç bir mahzur yoktur. Çünkü diniyat, bütün dinlere aynı nazarla bakan bir ilimdir ve yalnız dinlerin nasıl tetkik edileceğine dair müsbet ve objektif usulleri gösterir.

Şu ifadeler de gösteriyor ki biz Avrupa'dan hattâ müsbet ilimlerin oralardaki neticelerini bile almayacağız. İlmî hakikatları kendimizde bulmak üzre yalnız ilimlerini usullerini alacağız, hattâ, tekniklerin fenlerin de mahsullerini değil kendilerini alacağız. Meselâ, Avrupalı musikişinasların bestelerini değil, halkımız arasında terennüm edilen melodileri armonize edecek usulleri alacağız. Demek ki gayemiz, Avrupa musiki fennine göre, millî melodilerimizden hem millî, hem de Avrupaî bir musiki ibdâ etmektir.

Edebiyatta da Avrupa klâsiklerini lisanımıza tercüme ederek, bedîî terbiyemizi yükseltmemiz lâzımdır. Avrupa'nın klâsik edebiyatı normal bir edebiyattır. Dekadanların, fantezistlerin vücuda getirdikleri eserler ise hasta bir edebiyattır. Osmanlı milleti, ihtiyar bir cemiyet olduğu için bu hasta edebiyatı model ittihaz ediyordu. Onun enkazı

arasından sapasağlam meydana çıkan Türk milleti ise, gençtir, hattâ, henüz çocuk denecek bir yaştadır. Hiç bu yaşta bulunan bir milletin eline ihtiyar ve hasta milletlerin eserleri verilir mi?

Filhakika, ihtiyar ve hasta olan eski Osmanlı milleti içinden bu kadar genç ve sağlam ve uyanık bir Türk milletinin çıkması, bu asra mahsus bir mucizedir. Bu mucizeyi nasıl izah edebiliriz? Acaba, Türkiye'de hiç kimsenin haberdar olmadığı gizli bir dünya mı vardı?

— Evet, Türkiye'de böyle saklı bir cihan vardı. Lisaniyle, edebiyatiyle, ahlâkiyle, felsefesiyle, hulâsa millî harsiyle beraber «Ergenekon» hayatı yaşayan bir Türk halkı vardı. Osmanlı medeniyeti bunun üzerine çökmüş, şimdiye kadar görünmesine mâni olmuştu. Şimdi o, yeni bir Bozkurt'un rehberliği ile, bu ergenekondan, sağlam dâhi bir millet olarak meydana çıkıyor.

. . . . . .

Yeni Gün, 17 Mayıs 1923.
Ziya Gökalp, Makaleler IX, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980, s. 38-42.

Dördüncü Bölüm İçin Üçüncü Ek

FETÂVÂ-YI ŞERİFE (*)

1. Sebeb-i nizâm-ı âlem olan Halife-i Müslimîn «Edâmallahü hilâfetihî ve şevketihî ilâ-yevmüddîn» Hazretlerinin makam-ı hilâfet ve makarr-ı saltanatı olan İstanbul emîrü'l-mü'minînin hilâf-ı marzîsl olarak âdâ-yı müslimîn olan düvel-i muhasıma tarafından fiilen işgal edilerek asâkir-i İslâmiye eslihasından tecrît, bazıları bigayri hakkın kati ve makarr-ı hilâfetin muhafazasını kâfil bilcümle istihkâmat ve kılâ' ve vesâit-i sâire-i harbiye zabt ve muamelât-ı resmiyeyi tedvire ve cuyûş-ı müslimîni techize memur olan Bâbıâli ve Harbiye Nezaretl'ne vaz-ı yed edilerek halifeyi menâfî-i hakikîye-i milleti zâmin tedâbir ittihazından fiilen men ve idare-i örfîye ilân ve divan-ı harpler teşkili ile İngiliz kavânînini tatbiken muhakeme ve tecziye etmek suretiyle halifenin hakk-ı kazâsına müdahale ve kezalik hilâf-ı marzî-yi hilâfetpenahı olarak eczâ-yı Osmanîye'den İzmir ve Adana ve Maraş ve Ayıntap ve Urfa ve havalisine düşmanlar tarafından tecavüz edilerek tebaa-i gayr-i müslime ile bil-iştirak İslâmları katliâm ve mallarını nehb ve garet ve muhadderâtına tecavüz, mukaddesât-ı müslimîni tahkir eder olduklarından, ber-vech-i meşruh mârûz-ı hakaret ü esaret olan halife ve müslimînin istihlâsı hususunda kudret-I mümkinelerlni sarfetmek bilumûm müslimîne farz olur mu, beyan buyurula.

(*) *Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1920.*

El-cevap: Allahü Teâlâ a'lem: Olur.

2. Bu suretle hukuk-ı meşrûasını ve hilâfetin kudret-i maqsûbesini istirdâd ve bil-fiil mârûz-ı tecavüz olan memâlık-i mezbûreyl düşmandan tathir için mücadele ve mücâhede eden cumhur-ı müslimîn şer'an bâğî olurlar mı, beyan buyurula.

El-cevap: Allahü Teâlâ a'lem: Olmazlar.

3. Bu surette düşmanlara karşı açılan mücâhededе vefat edenler şehit ve ber-hayat olanlar gazi olurlar mı, beyan buyurula.

El-cevap: Allahü Teâlâ a'lem: Olurlar.

4. Bu suretle mücâhede ve vazife-i dinîyesini ifâ eden cumhûr-ı müslimîne karşı düşman tarafını bil-iltizam müslimîn beyninde îka-i fitne ederek istimâl-i silâh eden müslimîn şer'an ekber-i kebâir-i mürtekip ve sâ-ibil-fesad olurlar mı, beyan buyurula.

El-cevap: Allahü Teâlâ a'lem: Olurlar.

5. Bu suretle düvel-i muhâsımanın ikrâh ve iğfali ile vak'a ve hakikate gayr-i muvafık olarak sâdır olan fetvalar cumhûr-ı müslimîn için şer'an mutâ ve ma'mulün aleyha olur mu, beyan buyurula.

El-cevap: Allahü Teâlâ a'lem: Olmaz.

Fetâvâ-yı Şerîfe'yi tasdik eden ulemânın listesidir:

Vekîl-i müfti bi-medineti Samsun (Samsun müftü vekili) Bahri

El-müftü bi-medineti Kütahya (Kütahya müftüsü): Fevzi

El-müfti bi-medineti Sinop: Salih

El-müfti bi-medineti Eskişehir: Mehmed Salih

El-müfti bi-medlneti Gümüşhane: Mehmed Fehmi

El-Müfti bi-medineti Bursa: Ahmed Hamdi

El-müfti bi-medinetl Bilecik: Mehmed Nuri

Eddâil-müfti bi-medineti Ankara: Mehmed Rif'at

El-müfti bi-medineti Denizli: Ahmed Hulûsi

El-müfti bl-medinetl Tokat: Elhac Ömer

El-müfti bl-medinetl Dıyarbekir: Elhac İbrahim

El-müftî bi-medînetî Çerkeş: Mustafa
El-müftî bi-medîneti Taşköprü: Mehmed Emîn
El-müftî bi-medîneti Ayancık: İsmail Hakkı
El-müftî bi-medînetî İnebolu: Ahmed Hamdi
El-müftî bi-medîneti Boyabat: Ahmed Şükrü
El-müftî bi-medînetî Daday: Rüşdü
El-müftî bi-medîneti Tosya: Bahâeddîn
El-müftî bi-medîneti Araç: Hasan Tahsin
El-müftî bi-medînetî Tirebolu: Ahmet Necmeddin
El-müftî bi-medîneti Bünyân: İbrahim Hakkı
El-müftî bi-medîneti İnegöl: Fehmi
El-müftî bi-medînetî Yenişehir: Hüseyin Hüsnü
El-müftî bi-medîneti Narman: İsmail Hakkı
El-müftî bi-medîneti İspir: Ahmed
El-müftî bi-medîneti Akdağ: Mehmed Edib
El-müftî bi-medîneti İskilip: İsmail
El-müftî bi-medînetî Urfa: Hasan
El-müftî bi-medîneti Hizan: Mustafa Sırrı
El-müftî bi-medîneti Maçka: Kâmil
El-müftî bi-medîneti Gemlik: Ahmed Vasfi
El-müftî bi-medîneti Mihallıççık: Abdülgafûr
El-müftî bi-medîneti Kirmastı: Osman
El müftî-bi-medîneti Söğüt: Mustafa
El-müftî bi-medîneti Tortum: Elhâc Ali
El-müftî bi-medîneti Gümüşhacıköy: Ali Rıza
El-müftî bi-medîneti Merzifon: Vehbi
El-müftî bi-medîneti Yusufeli: Ahmed
El-müftî bi-medîneti Hınıs: Şeyh Bahâeddin
Vekil-i müftî bi-medînetî Bâyezid: Abdülhâdî
El-müftî bi-medînetî Diyadin: Ömer
El-müftî bi-medîneti Sivrihisar: Mehmed Ali Niyazî
El-müftî bi-medînetî Orhanelî: Yusuf Ziya
El-müftî bi-medînetî Yenice: Ahmed
El-müftî bi-medînetî Erbaa: Abdullah Fehmî
El müftî bi-medînetî Yozgat: Mehmed Hulûsî
El-müftî bi-medînetî Gürün: İsmail Vehbî
El-müftî bi-medîneti Boğazlayan: Abdullah
El-müftî bi-medînetî Bayburt: Fahreddin

El-müftl bi-medineti Havza: İsmail
El-müfti bi-medineti Bünyan: Mehmed Tevfik
El-müfti bi-medineti Siverek: Osman
El-müfti bi-medineti Devrek: İskender Kâzım
Vekil-i müfti bi medineti Haymana: Ahmed Vehbi
El-müfti bi-medineti Devrek: Abdullah Sabri
El-müfti bi-medineti Bozdoğan: Hasan Tâhir
El-müftl bi-medineti Mudanya: Mehmed Niyazi
El-müfti bi-medineti Simav: Mehmed Ârif
El-müfti bi-medineti Karacasu: Mustafa Hulûsi
El-müfti bi-medineti Gediz: Süleyman
El-müfti bi-medineti Demirci: İbrahim Hakkı
El-müfti bi-medineti Viranşehir: İbrahim
El-müfti bi-medineti Kayseri: Nuh
El-müfti bi-medineti Maraş: Hacı Ahmed
El-müfti bi-medineti Bağçe: Mehmed Sâlim
El-müfti bi-medineti İncesu: Mahmud
El-müfti bi-medineti Bitlis: Abdülmecid
Vekil-i müfti bi-medineti Uşak: Ali Rıza
El-müfti bi-medineti Eşme: Nazif
El-müfti bi-medineti Diyarbekir - Silvan: Abdurrahman
El-müfti bi-medineti Hızan: Abdülmecid
El-müfti bi-medineti Van: Rıza
Vekil-i müfti bi-medineti Acıpayam: Himmet Hulûsi
El-müfti bi-medineti Balya: Hüseyin
Müderrisînden: Abdülâziz
El-müfti bi-medineti Niksar: Mustafa Fehmi
Müderrisînden: Hacı Süleyman
Müderrisînden: Halil
Çal müftüsü: Ahmet İzzet
Çine'de Millî Ordu müfettişi Gümülcineli Es'ad
Çine müftüsü: Ahmed Hâdi
Yozgat müftü vekili: Şükrü
El-müfti bi-medineti Viranşehir: İbrahlm
Meclis-i millî âzâsından Isparta müftî-i sâbıkı: Hüseyln Hüsnü

Karahisar-ı Sâhib meb'usu, müderris: Mehmed Şükrü
Sivas meb'usu, ulemadan: Mustafa Taki
Isparta meb'usu, ulemadan: Hâfız İbrahim
Karahisar-ı sâhib meb'usu, ulemadan: Nebil
Silifke meb'usu, kuzâttan: Hacı Ali
Kırşehir meb'usu, müftî-i sâbıkı: Müfid
Bursa meb'usu, Karacabey müftî-i sâbıkı: Mustafa Fehmi
Bursa meb'usu, ulemadan: Abdülahad Servet
Kayseri meb'usu, müftî-i sâbıkı: Ahmed Remzi
Kayseri meb'usu, ulemadan: Mehmed Âlim
Ankara ulemasından, Kocabey medresesi müderrisi: Beynâmeli Elhâc Mustafa
Hacı Bayram medresesi müderrisi, müsevvit: Hacı Süleyman
Molla Büyük medresesi müderrisi: İsmail
Şehâbiye medresesi müderrisi: Sadullah
Sâriyye medresesi müderrisi: Mehmed Şevki
Aneka medresesi müderrisi: Ahmed Şefik
Zeynelâbidin medresesi müderrisi: Hamza
Yeşil Ahî medresesi müderrisi: Âbidin
Sarı Kadı medresesi müderrisi: Tevfik
Zencirli medresesi müderrisi: Abdullah Hilmi
Bâyezid ders-i âmlarından: Rıf'at
Reisü'l-kurra: Hüseyin Hilmi
Bursa ulemasından, reisü'l-müderrisîn: Hacı Yusuf
Bursa müftî-i sâbıkı ve Çelebi Sultan medresesi müderrisi: Ömer Kâmil
Murâd-ı sâni medresesi müderrisi: Elhâc Sâdık
Câmi-i Kebir mahallesi şeyhi: Elhâc Ahmed Efendi
Hüseyin Çelebi medresesi müderrisi: Mehmed Kâmil
Çendik medresesi müderrisi: Mehmed Emin
Gıridî Ahmed Paşa medresesi müderrisi: Abdülkadir
Bayezid Paşa medresesi müderrisi: Abdülkadir
Vâiz Medresesi müderrisi: Hâfız Fâik
Mehmed Rânî medresesi müderrisi: Mehmed Sâbit

İvaz Paşa medresesi müderrisi: Sâdık
Mekteb-i Sultanî ulûm-i diniye muallimi: Celâleddin
Müderrisînden ve medrese muallimlerinden: Mustafa Rif'at
Kurşunîzâde medresesi müderrisi: Ali Rıza
Ders-i âm ve medrese muallimlerinden: Mehmed Hayati
Tarafiye medresesi müderrisi: Ali Osman
Dârü'l-Hilâfeti'l-aliyye medresesi, Bursa şubesi müdürü: Abdullah
Arslan-zâde medresesi müderrisi: Yusuf Ken'an
Fâzıl Abdurrahman medresesi müdürü: Ramazan
Ulemâdan: Tayfur
Kazan ulemâsından: Elhâc Yahya
Ulemâdan: Abdurrahman
Dârü'l-Hilâfeti'l-aliyye medresesi muallimlerinden: Hâfız Mahmud
Dâr-ı mezkûr muallimlerinden: Hâfız Kemal
Dâr-ı mezkûr muallimlerinden: Ahmed
Ders-i âmdan: İlyas
Müderrisînden, muallim: Mehmed Nâcî
Müderrisînden: Mehmed
Müderrisînden: Abdülâzîz
Müderrisînden: Hâfız Hüseyin
Müderrisînden, muallim: Ahmed Hamdi
Dârü'l-Hilâfeti'l-aliyye medresesi muallimlerinden: Elhâc Ziya
Müderrisînden, muallim: Ahmed Rüşdü
Esâtîze-i ulemâdan ve meşâyih-i Sa'diyye'den Erzurumlu İsmail Hakkı
Bursa müftüsü müsevvidi: Ahmed İzzet
Dârü'l-Hilâfeti'l-aliyye medresesi muallimlerinden: İbrahim Hakkı
Mut müftî-i sâbıkı: Mustafa Kasım
Burhaniye müftî-i sâbıkı: Hoca Mehmed
Hamzabey medresesi müderrisi: Abdurrahman Zühdü
Müderrisînden: Ahmed Rüşdü

Gümüşhane ulemâsından: Azmi
Gümüşhane ulemâsından: İmam Mustafa
Habsmân ulemâsından: Osman Nuri
Habsmân ulemâsından: Osman Şemseddin
Balıkesir kadısı: Mehmed Şükrü
Balıkesir kadı-i sâbıkı: Âlim

